УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

и

ЕВРОПСКА ОРГАНИЗАЦИЈА ЗА ЈАВНО ПРАВО

МЕЂУНАРОДНИ САВЕЗ ПРАВНИКА

ИНСТИТУТ ЗА УПОРЕДНО ПРАВО

ЗБОРНИК РАДОВА

„Право: узрок или посљедица“

Том V

COLLECTION OF PAPERS

“Law: cause or effect”

Vol. V

XIV Научни скуп поводом Дана Правног факултета,
Међународни научни скуп
одржан 25. октобра 2025. год. на Палама

УДК 34(082) ISBN 978-99997-47-10-3

Источно Сарајево, 2026. год.

UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO
FACULTY OF LAW

and

EUROPEAN PUBLIC LAW ORGANIZATION

INTERNATIONAL UNION OF LAWYERS

INSTITUTE FOR COMPARATIVE LAW

COLLECTION OF PAPERS
"Law: cause or effect"
Vol. V

ЗБОРНИК РАДОВА
„Право: узрок или посљедица“
Том V

The XIV Scientific conference on
The occasion of the Day of the Faculty of Law,
International scientific conference,
held in Pale, 25 October 2025

UDC 34(082) ISBN 978-99997-47-10-3

East Sarajevo, 2026

ЗБОРНИК РАДОВА
XIV Научног скупа поводом Дана Правног факултета,
који је у организацији
Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву,
и суорганизацији
Европске организације за јавно право,
Међународног савеза правника и
Института за упоредно право,
одржан 25. октобра 2025. год. на Палама, на тему:
„ПРАВО: УЗРОК ИЛИ ПОСЉЕДИЦА“

Издавач
Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву
Алексе Шантића 3, 71420 Пале
тел. 00387 57 226 609 / факс 00387 57 226 892
http://www.pravni.ues.rs.ba / *dekanat@pravni.ues.rs.ba*

За издавача
Проф. др Горан Марковић, декан

Коуредници
Проф. др Димитрије Ћеранић
Проф. др Горан Марковић
Проф. др Свјетлана Ивановић
Проф. др Сања Голијанин
Доц. др Сања Крешталица
Проф. др Самир Аличић
Проф. др Радислав Лале

Лектор и коректор за српски језик
Проф. др Нина Ћеклић

Лектор и коректор за енглески језик
Мр Нинослава Радић, наставник страног језика

Техничка припрема
Проф. др Димитрије Ћеранић
Доц. др Брано Хаџи Стевић / Доц. др Мирјана Пупић
Доц. др Ђорђе Перишић / Виши асс. Ивана Лазаревић, ма
Виши асс. Љубана Сладић, ма / Доц. др Драгана Дамјановић
Проф. др Ђорђе Мариловић / Невена Пустивук

Штампа
Графомарк, Лакташи

Тираж
65 примјерака

Зборник је реферисан у HeinOnline, EBSCO OPEN ACCESS и Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

COLLECTION OF PAPERS
The XIV Scientific conference on The occasion of The Day of The Faculty of Law, on general topic "Law: cause or effect", which is organized Faculty of Law, University of East Sarajevo,
in cooperation with the
European Public Law Organization,
International Union of Lawyers, and
Institute for Comparative Law,
on 25. October 2025, in Pale

Publisher
Faculty of Law, University of East Sarajevo
Alekse Šantića Str. 3, 71420 Pale
phone. 00387 57 226 609 / fax 00387 57 226 892
http://www.pravni.ues.rs.ba / *dekanat@pravni.ues.rs.ba*

For the Publisher
Full Professor Goran Marković, dean

Edited by
Associate Professor Dimitrije Ćeranić
Full Professor Goran Marković
Associate Professor Svjetlana Ivanović
Associate Professor Sanja Golijanin
Assistant Professor Sanja Kreštalica
Full Professor Samir Aličić
Associate Professor Radislav Lale

Proofreading for the Serbian language
Full Professor Nina Ćeklić

Proofreading for the English language
Ninoslava Radić, MA (Linguistics), English language teacher

Technical preparation
Associate Professor Dimitrije Ćeranić
Assistant Professor Brano Hadži Stević / Assistant Professor Mirjana Pupić
Assistant Professor Đorđe Perišić / Senior Teaching Ass. Ivana Lazarević
Senior Teaching Ass. Ljubana Sladić / Assistant Professor Dragana Damjanović
Associate Professor Đorđe Marilović / Nevena Pustivuk

Printing
Grafomark, Laktaši

Circulation
65 copies

COLLECTION OF PAPERS included in base of journals and e-books: HeinOnline, EBSCO OPEN ACCESS and Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Зборник радова

ПРАВО: УЗРОК ИЛИ ПОСЉЕДИЦА

Научни одбор

Проф. др Миленко Крећа, бивши судија Међународног суда правде, судија *ad hoc* Европског суда за људска права, ранији члан Венецијанске комисије и Сталног арбитражног суда у Хагу, предсједник Научног одбора

Проф. др Спиридон Флогаитис, Правни факултет Универзитета у Атини, директор и предсједник Управног одбора Европске организације за јавно право, Грчка

Академик проф. др Станко Бејатовић, члан Предсједништва Међународног савеза правника, Москва, предсједник Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, предсједник Управног одбора Института за Криминолошка и социолошка истраживања у Београд, Србија

Проф. др Вид Јакулин, Правни факултет Универзитета у Љубљани, Словенија

Проф. др Борче Давитковски, Правни факултет „Јустинијан Први“ Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу, Сјеверна Македонија

Проф. др Елена Геннадиевна Багреева, профессор Департамента правового регулирования экономической деятельности Финансового университета при Правительстве Российске Федерацие, член исполкома Международного союза юристов, Российская Федерация

Проф. др Алексеј Константинович Кљујев, декан Факултета за јавну управу и предузетништво Уралског федералног универзитета, Јекатеринбург, Руска Федерација

Проф. др Владимир Чоловић, Правни факултет Универзитета „Унион“ у Београду, Србија

Проф. др Велимир Ракочевић, Правни факултет Универзитета Црне Горе у Подгорици, Црна Гора

Проф. др Дарко Симовић, Криминалистичко полицијски универзитет, Београд, Србија

Проф. др Јуриј Топлак, Универзитет у Марибору, Словенија

Проф. др Горан Марковић, Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, БиХ, Република Српска

Проф. др Драган Гоцевски, Правни факултет „Јустинјиан Први“ Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу, Сјеверна Македонија

Проф. др Иван Милотић, Правни факултет Свеучилишта у Загребу, Хрватска

Проф. др Питер Мезеи, продекан за међународну сарадњу, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Сегедину, гостујући професор Универзитета у Туркуу (Финска), Универзитета у Толеду (САД), Универзитета Жан Молин Лион III (Француска), Република Мађарска

Проф. др Велимир Живковић, директор LLM ICL, IEL и ICGFR програма на Правном факултету Универзитета Ворвик, Уједињено краљевство Велике Британије и Сјеверне Ирске

Проф. др Дуња Дуић, Правни факултет Свеучилишта „Јосип Јурај Штросмајер“ у Осијеку, Република Хрватска

Др Хозе Густаво Пријето Муњоз, Центар за људска права Универзитета у Генту, Краљевина Белгија

Организациони одбор

Проф. др Горан Марковић, предсједник; Проф. др Спиридон Флогаитис; Академик проф. др Станко Бејатовић; Проф. др Јелена Ћеранић Перишић; Проф. др Димитрије Ћеранић; Проф. др Сања Голијанин; Проф. др Самир Аличић; Проф. др Радислав Лале; Проф. др Сања Савић; Проф. др Свјетлана Ивановић; Проф. др Ђорђе Мариловић; Доц. др Драгана Дамјановић; Доц. др Брано Хаџи Стевић; Доц. др Тијана Баћовић; Доц. др Ђорђе Перишић; Мр Нинослава Радић; Виши асистент Ивана Лазаревић, ма; Виши асистент Љубана Сладић, ма; Дејан Окука; Магдалена Макљеновић.

Коуредници

Проф. др Димитрије Ћеранић; Проф. др Горан Марковић; Проф. др Свјетлана Ивановић; Проф. др Сања Голијанин; Доц. др Сања Крешталица; Проф. др Самир Аличић; Проф. др Радислав Лале

Conference Proceedings
LAW: CAUSE OR EFFECT

Scientific Committee

Prof. Milenko Kreća, former judge of the International Court of Justice, ad hoc judge of the European Court for Human Rights, former member of the Venice Commission and the Permament Court of Arbitration, Serbia, President of the Board;
Prof. Spiridon Flogaitis, University of Athens, Faculty of Law, Director of the European Public Law Organization and President of the Board of Directors of EPLO, Greece;
Academician Stanko Bejatović, member of the Presidency of the International Union of Lawyers, Moscow, President of the Serbian Association for Criminal Legal Theory and Practice, President of the Board of Directors of the Institute for Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia;
Prof. Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia;
Prof. Borče Davitkovski, Iustinianus Primus Faculty of Law, Ss Cyril and Methodius University in Skopje, Nort Macedonia;
Prof. Elena Gennadievna Bagreeva, Department of legal regulation of economic activity of the Financial University under the Government of the Russian Federation, member of the Executive Committee of the International Union of lawyers, member of the Association of Lawyers of Russia, academician of the Slavic Academy, Russian Federation;
Prof. Alexey Konstantinovich Klyuyev, dean of the Faculty of Public Administration and Entrepreneurship of the Ural Federal University, Yekaterinburg, Russian Federation;
Prof. Vladimir Čolović, Faculty of Law, University "Union" in Belgrade, Serbia;
Prof. Velimir Rakočević, Faculty of Law, University of Montenegro, Podgorica, Montenegro;
Prof. Darko Simović, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Serbia;
Prof. Jurij Toplak, University of Maribor, Slovenia;
Prof. Goran Marković, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina;
Prof. Dragan Gocevski, Iustinianus Primus Faculty of Law, Ss Cyril and Methodius University in Skopje, Nort Macedonia;
Prof. Ivan Milotić, Faculty of Law, University of Zagreb, Croatia;
Prof. Péter Mezei, Associate Dean for International Affairs, Institute of Comparative Law, Faculty of Law, University of Szeged, Adjunct Professor (dosentti), University of Turku (Finland), Lecturer in Law, University of Toledo College of Law (USA), Visiting Professor, Université Jean Moulin Lyon III (France), Hungary;
Prof. Velimir Živković, Director of LLM ICL, IEL and ICGFR programs at University of Warwick School of Law, United Kingdom;
Prof. Dunja Duić, Faculty of Law, University of Osijek, Croatia;
Dr Jose Gustavo Prieto Munoz, Human Rights Center and the Programme Human Rights in Context at Ghent University, Belgium.

Organizing Committee

Full Professor Goran Marković, President; Full Professor Spiridon Flogaitis; Academician Full Professor Stanko Bejatović; Full Professor Jelena Ćeranić Perišić; Associate Professor Dimitrije Ćeranić; Associate Professor Sanja Golijanin; Full Professor Samir Aličić; Associate Professor Radislav Lale; Associate Professor Sanja Savić; Associate Professor Svjetlana Ivanović; Associate Professor Đorđe Marilović; Assistant Professor Dragana Damjanović; Assistant Professor Brano Hadži Stević; Assistant Professor Tijana Baćović; Assistant Professor Đorđe Perišić; Ninoslava Radić, LL.M; Senior Teaching Assistant Ivana Lazarević, LL.M; Senior Teaching Assistant Ljubana Sladić, LL.M;
Dejan Okuka; Magdalena Makljenović.

Co-editors

Associate Professor Dimitrije Ćeranić; Full Professor Goran Marković; Associate Professor Svjetlana Ivanović; Associate Professor Sanja Golijanin; Assistant Professor Sanja Krešťalica;
Full Professor Samir Aličić; Associate Professor Radislav Lale

Финансијску подршку у организацији XIV Научног скупа поводом Дана Правног факултета на општу тему „Право: узрок или посљедица“, који је одржан 25. октобра 2025. год. на Палама, пружило нам је неколико истакнутих институција и појединаца на чему им искрено захваљујемо.

Посебну захвалност исказујемо:

Предсједнику Републике Српске,
г. Синиши Карану,

Министарству за научнотехнолошки развој и високо образовање
Републике Српске, министру проф. др Драги Мастиловићу,

Д.о.о. Милкус, Пале, г. Миомиру Кусмуку

Градоначелнику Бијељине, г. Љубиши Петровићу

Адвокатској комори Републике Српске,
предсједнику г. Дарку Кременовићу

Републичкој управи за геодетске и имовинско-правне послове
Републике Српске, директору мр Драгану Станковићу

Начелнику Општине Пале, г. Дејану Којићу

Начелнику Општине Источна Илица, г. Маринку Божовићу

Начелнику Општине Источно Ново Сарајево, г. Јовану Катићу

Начелнику Општине Калиновик, г. Радомиру Сладоју

Начелнику Општине Рогатица, г. Нинославу Прелићу

Нотарској комори Републике Српске,
предсједнику др Бориславу Радићу

Адвокату из Бијељине, г. Горану Василићу

Нотару из Бијељине, г. Игору Остојићу

Адвокату из Вишеграда, г. Николи Андрићу

Компанији Параграф лекс из Београда

Уз спремност за наставком сарадње на обострану корист и задовољство, а прије свега на ползу свим правним посленицима, уз жељу за унапређењем правног поретка Републике Српске, још једном захваљујемо свим институцијама и појединцима који су нам помогли у припреми и одржавању **XIV Научног скупа поводом Дана Правног факултета, који је по броју референата, држава из којих долазе и броју саопштених реферата, у 2025. години био највећи научни скуп у области права у Европи**.

С поштовањем,

ДЕКАН
Проф. др Горан Марковић

Several prominent institutions and individuals provided to us the financial support for the organization of the XIV Scientific Conference on the Occassion of the Day of the Faculty of Law on the general topic "LAW: CAUSE OR EFFECT", which was held in Pale on 25 October 2025. We are sincerely grateful to them.

We particularly thank to:

President of the Republic of Srpska,
Mr. Siniša Karan,

The Ministry of Scientific and Technological Development and Higher Education,
Minister Professor Draga Mastilović,

D.o.o. Milkus, Pale, Mr Miomir Kusmuk

Mayor of the City of Bijeljina, Mr. Ljubiša Petrović

Bar Association of the Republic of Srpska, President Mr. Darko Kremenović

Republic administration for geodetic and property affairs, Republic of Srpska,
Director Dragan Stanković, LL.M.

Mayor of the Municipality of Pale, Mr. Dejan Kojić

Mayor of the Municipality of Istočna Ilidža, Mr. Marinko Božović

Mayor of the Municipality of Istočno Novo Sarajevo, Mr. Jovan Katić

Mayor of the Municipality of Kalinovik, Mr. Radomir Sladoje

Mayor of the Municipality of Rogatica, Mr. Ninoslav Prelić

Notary Chamber of the Republic of Srpska,
President dr. Borislav Radić

Attorney from Bijeljina, Mr. Goran Vasilić

Notary from Bijeljina, Mr. Igor Ostojić

Attorney from Višegrad, Mr. Nikola Andrić

Company Paragraf Lex, Belgrade

With the readiness to continue cooperation for mutual benefit and satisfaction, and above all for the benefit of all legal professionals, with the desire to improve the legal order of the Republic of Srpska, we once again thank all the institutions and individuals who helped us in the preparation and holding of the **XIV Scientific Conference on the Occasion of the Day of the Faculty of Law, which in 2025 was the largest scientific conference in the field of the legal sciences in Europe, in terms of the number of referees, the countries from which they come and the number of published papers**.

Sincerely yours,

DEAN
Professor Goran Marković

Зборник радова „Право: узрок или посљедица“, том V,
Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2026, стр. 1–515.
УДК 34(082) ISBN 978-99997-47-10-3

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР XV

СЕКЦИЈА ЗА РИМСКО ПРАВО И ПРАВНУ ИСТОРИЈУ

Проф. др Ђовани Лобрано
„ПРАВНИ СИСТЕМИ“ И ЊИХОВИ „ОПШТИ ПРИНЦИПИ“:
КОЈИ ЈЕ РИМСКИ ПРАВНИ СИСТЕМ? 1

Проф. др Станка Стјепановић
Михаило Дамјановић, адвокатски приправник
Симеон Петковић, студент
ЗНАЧАЈ ПИСАМА НАЂЕНИХ У БРАШОВСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКИХ СПОМЕНИКА У ОБЛАСТИ
ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ ТРГОВАЧКИХ ОДНОСА 26

Проф. др Белинда Родригез Арока
АКАДЕМСКА И ВЈЕРСКА КАРИЈЕРА НА ФИЛИПИНИМА
КАО УЗРОК ПРАВНЕ ДОКТРИНЕ: „CONSULTAS“ ХУАНА ДЕ
ПАЗА (XVII ВИЈЕК) 43

Проф. др Данил Тузов
FRUCTUS PENDENTES PARS FUNDI VIDENTUR?
ПРАВО НА ЖЕТВУ У РУСКОЈ ПРАВНОЈ ТРАДИЦИЈИ И
САВРЕМЕНОЈ ЈУРИСПРУДЕНЦИ:
ОД РИМСКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ „*PARS FUNDI*“ КА „ПРАВУ
ОНОГА КО СЕЈЕ У ДОБРОЈ ВЕРИ*“*..... 56

Проф. др Самир Аличић
Студент Ивана Симеуновић
Студент Александар Тадић
ЕМИТОВАЊЕ НОВЦА КАО ПРЕРОГАТИВ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ И
ИЗАЗОВ ЕЛЕКТРОНСКЕ ВАЛУТЕ КРОЗ ПРИЗМУ РИМСКОГ
ПРАВА. 67

Проф. др Сања Савић
ВЕРСКА ПРИПАДНОСТ КАО ФАКТОР У ФОРМИРАЊУ
ОРГАНА ВЛАСТИ У ПРАВНОЈ ИСТОРИЈИ БОСНЕ И
ХЕРЦЕГОВИНЕ 85

Зборник радова „Право: узрок или посљедица“, том V,
Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2026, стр. 1–515.
УДК 34(082) ISBN 978-99997-47-10-3

Проф. др Пјетро Паоло Онида
ПРАВНИ ПРОБЛЕМ БРАТСТВА ИЗМЕЂУ РИМСКОГ И САВРЕМЕНОГ ПРАВА 97

Проф. др Лоренцо Гаљарди
ЗАКОНИ О ГРАЂАНСТВУ У ИТАЛИЈИ У ПРВОМ ВЕКУ П.Н.Е.: УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ 142

Проф. др Евгениј Александрович Паламарчук
ЗАКОН О СПРЕЧАВАЊУ РАЂАЊА ПОТОМСТВА ОБОЉЕЛОГ ОД НАСЉЕДНИХ БОЛЕСТИ И ЗАКОН О ЗАШТИТИ НАСЉЕДНОГ ЗДРАВЉА ЊЕМАЧКОГ НАРОДА КАО ПРАВНИ ОСНОВ НАЦИСТИЧКЕ ПОЛИТИКЕ „ПОБОЉШАЊА ЗДРАВЉА НАЦИЈЕ” 154

Проф. др Ђовани Бранди Кордаско Салмена
Проф. Доната Виоланте
„КО ЈЕ БЕЗ ГРЕХА, НЕКА ПРВИ БАЦИ КАМЕН“ 168

Проф. др Милош Станковић
ОСВРТ НА ПРАВНУ ПРИРОДУ И САДРЖИНУ ВОЈНЕ ОБАВЕЗЕ ВИТЕЗОВА У ЛАТИНСКОМ ЈЕРУСАЛИМСКОМ КРАЉЕВСТВУ 213

Проф. др Ервина Ибрахимовић
Студент Лејла Машић
ТРАНСФОРМАЦИЈА ТУТОРСТВА И ПРАВНА (НЕ)ОВИСНОСТ ЖЕНЕ У РИМСКОМ ПРАВУ 241

Доц. др Кристијана Марија Анастасија Ринолфи
DE GREGE DOMINICO 264

Доц. др Урош Станковић
УВОЂЕЊЕ ЈАВНИХ ИЗВРШИТЕЉА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 296

Доц. Др Мирјана Пупић
ИЗМЕЂУ ИТАЛИЈЕ И ИСТОЧНОГ ЈАДРАНА: НОТАРИ КАО НОСИОЦИ ПРАВНОГ И КУЛТУРНОГ ПОСРЕДОВАЊА У КАСНОМ СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ 325

Др Вани Пирас
ПРАВО И ГРАНИЦЕ У ГЛОБАЛНОЈ ЕРИ: КРИЗА ТЕРИТОРИЈАЛНОСТИ 344

Зборник радова „Право: узрок или посљедица“, том V,
Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2026, стр. 1–515.
УДК 34(082) ISBN 978-99997-47-10-3

Др Ђовани Карло Сеаџу
РОМАНИСТИЧКА ПЕРСПЕКТИВА О „ДВЕ РЕПУБЛИКЕ“ „ШПАНСКЕ АМЕРИКЕ“ 367

ПРАВНО-ЕКОНОМСКА СЕКЦИЈА

Проф. др Љубиша Дабић
ПРИЛОГ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ СТАНДАРДА ДРЖАВНЕ РЕВИЗИЈЕ 391

Проф. др Предраг Млинаревић
Проф. др Горан Балотић
ЗАМКА СРЕДЊЕГ ДОХОТКА И ЊЕНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ НА МИКРО И МАКРО КОНКУРЕНТНОСТ..... 424

Проф. др Борка Поповић
РЕГУЛАТОРНО ОКРУЖЕЊЕ КОРПОРАТИВНОГ ИЗВЈЕШТАВАЊА О ОДРЖИВОСТИ.....444

Проф. др Јана Даудрик
ИЗМЈЕНЕ ЗАКОНА О СПРЕЧАВАЊУ ПРАЊА НОВЦА И ФИНАНСИРАЊА ТЕРОРИЗМА У СЛОВАЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ: ИЗАЗОВИ И ЕФЕКТИ РЕФОРМЕ AML СИСТЕМА.....465

Доц. др Вероника Мункова
ПРАВНЕ, ФИСКАЛНЕ И РЕГУЛАТОРНЕ ДИМЕНЗИЈЕ НОВИХ ДРЖАВНИХ ПОРЕЗА: ПОРЕЗ НА ПРОМЕТ И ПОРЕЗ НА ЗАСЛАЂЕНЕ НАПИТКЕ.....480

ЛИСТА РЕЦЕНЗЕНАТА..... 499

Collection of Papers "Law: cause or effect", Vol. V,
Faculty of Law, University of East Sarajevo, 2026, pp. 1–515.
UDC 34:082 ISBN 978-99997-47-10-3

CONTENTS

FOREWORD XVI

ROMAN LAW AND LEGAL HISTORY SECTION

Full Professor Giovanni Lobrano, LL.D.
«SISTEMI GIURIDICI» E LORO «PRINCIPI GENERALI»: QUALE SISTEMA GIURIDICO ROMANO?.....1

Full Professor Stanka Stjepanović, LL.D.
Mihailo Damjanović, Legal Trainee
Simeon Petković, student
THE SIGNIFICANCE OF LETTERS FOUND IN THE BRASOVO LIBRARY FOR THE RESEARCH OF SERBIAN LEGAL MONUMENTS REGARDING THE LEGAL HISTORY OF TRADE RELATIONS.....26

Full Professor Belinda Rodríguez Arrocha, LL.D.
AN ACADEMIC AND RELIGIOUS CAREER IN THE PHILIPPINES AS A CAUSE OF LEGAL DOCTRINE: THE CONSULTAS OF JUAN DE PAZ (17TH CENTURY).....43

Full Professor Daniil Tuzov, LL.D.
FRUCTUS PENDENTES PARS FUNDI VIDENTUR?
IL DIRITTO AL RACCOLTO NELLA TRADIZIONE GIURIDICA E NELL'ODIERNA GIURISPRUDENZA RUSSA:
DAL CONCETTO ROMANO DI '*PARS FUNDI*' VERSO IL 'DIRITTO DI CHI SEMINA IN BUONA FEDE' 56

Full Professor Samir Aličić, LL.D.
Ivana Simeunović, student
Aleksandar Tadić, student
ISSUING MONEY AS A PREROGATIVE OF STATE AUTHORITIES AND THE CHALLENGE OF ELECTRONIC CURRENCY THROUGH THE PRISM OF ROMAN LAW. 67

Associate Professor Sanja Savić, LL.D.
RELIGIOUS BELIEFS AS A FACTOR IN THE FORMATION OF GOVERNMENT BODIES IN THE LEGAL HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA. 85

Collection of Papers "Law: cause or effect", Vol. V,
Faculty of Law, University of East Sarajevo, 2026, pp. 1–515.
UDC 34:082 ISBN 978-99997-47-10-3

Associate Professor Pietro Paolo Onida, LL.D.
IL PROBLEMA GIURIDICO DELLA FRATERNITÀ TRA DIRITTO ROMANO E DIRITTO ODIERNO. 97

Prof. Lorenzo Gagliardi, LL.D.
THE LAWS ON CITIZENSHIP IN ITALY IN THE FIRST CENTURY B.C.: CAUSES AND EFFECTS. 142

Associate Professor Evgenii Aleksandrovitch Palamarchuk, LL.D.
THE LAW FOR THE PREVENTION OF HEREDITARILY DISEASED PROGENY AND THE LAW FOR THE PROTECTION OF THE HEREDITARY HEALTH OF THE GERMAN PEOPLE AS THE LEGAL BASIS OF THE NAZI POLICY OF "IMPROVING THE HEALTH OF THE NATION"..... 154

Adjunct Professor Giovanni Brandi Cordasco Salmena, LL.D.
Professor Donata Violante
'LET HIM WHO IS WITHOUT SIN CAST THE FIRST STONE'..... 168

Associate Professor Miloš Stanković, LL.D.
AN OVERVIEW OF THE LEGAL NATURE AND CONTENT OF THE MILITARY SERVICE OF KNIGHTS IN THE LATIN KINGDOM OF JERUSALEM..... 213

Associate Professor Ervina Ibrahimović, LL.D.
Lejla Mašić, student
TRANSFORMATION OF GUARDIANSHIP AND THE LEGAL (IN)DEPENDENCE OF WOMEN IN ROMAN LAW 241

Ricercatore Universitario Cristiana M. A. Rinolfi, LL.D.
DE GREGE DOMINICO..... 264

Assistant Professor Uroš Stanković, LL.D.
INTRODUCTION OF BAILIFFS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA..... 296

Assistant Professor Mirjana Pupić, LL.D.
BETWEEN ITALY AND THE EASTERN ADRIATIC: NOTARIES AS AGENTS OF LEGAL AND CULTURAL MEDIATION IN THE LATE MIDDLE AGES..... 325

Dottore di ricerca Vanni Piras, LL.D.
DIRITTO E CONFINI NELL'ERA GLOBALE: LA CRISI DELLA TERRITORIALITÀ 344

Dottore di ricerca Giovanni Carlo Seazzu, LL.D.
UNA PROSPETTIVA ROMANISTICA SULLE "DUE REPUBBLICHE" DELL'"AMERICA SPAGNOLA" 367

Collection of Papers "Law: cause or effect", Vol. V,
Faculty of Law, University of East Sarajevo, 2026, pp. 1–515.
UDC 34:082 ISBN 978-99997-47-10-3

LAW AND ECONOMY SECTION

Full Professor Ljubiša Dabić, LL.D.
ANNEX FOR STUDYING STATE AUDIT STANDARDS 391

Associate Professor Predrag Mlinarević, LL.D.
Associate Professor Goran Balotić, LL.D.
THE MIDDLE-INCOME TRAP AND ITS IMPLICATIONS FOR MICRO AND MACRO COMPETITIVENESS 424

Associate Professor Borka Popović, LL.D.
REGULATORY FRAMEWORK OF CORPORATE SUSTAINABILITY REPORTING.....444

Associate Professor Yana Daudrikh, LL.D.
AMENDMENT TO THE ACT ON PREVENTION OF MONEY LAUNDERING AND TERRORIST FINANCING IN THE SLOVAK REPUBLIC: CHALLENGES AND IMPACTS OF AML REFORM 465

Assistant Professor Veronika Munková, PhD
LEGAL, FISCAL AND REGULATORY DIMENSIONS OF NEW STATE TAXES: THE FINANCIAL TRANSACTION TAX AND SUGAR – SWEETENED BEVERAGE TAX.....480

LIST OF REVIEWERS 507

П Р Е Д Г О В О Р

Суду научне јавности предајемо Зборник радова „Право: узрок или посљедица“, који је резултат научног скупа који је по четрнаести пут одржан поводом Дана Правног факултета. На скупу који је одржан октобра 2025. године, **240 аутора и коаутора из 36 држава са пет континената** (Русија, Грчка, Мађарска, Нигерија, Турска, Италија, Кипар, Малезија, Португалија, Оман, Румунија, Пољска, Вијетнам, Словачка, Бугарска, Низоземска, Шпанија, Уједињени Арапски Емирати, Швајцарска, Мексико, Молдавија, Перу, Алжир, Канада, Јужна Африка, Енглеска и Велс, Шри Ланка, Киргистан, Норвешка, Грузија, Мароко, Србија, Хрватска, Црна Гора, Сјеверна Македонија, Босна и Херцеговина – Република Српска и Федерација Босне и Херцеговине), саопштили су **179 реферата** на српском, руском, енглеском, италијанском, шпанском односно матерњим језицима учесника.

Према броју аутора, држава и континената из којих долазе, броју реферата, као и броју и значају суорганизатора, овај скуп био је **највећи одржани научни скуп у области права на простору цијеле Европе у 2025. години**. Саорганизатори научног скупа били су Међународни савез правника (*International Union of Lawyers*), Европска организација за јавно право (*European Public Law Organization*) и Институт за упоредно право.

У зборнику је на преко **2500 страница у пет томова објављено 112 радова од 160 аутора и коаутора из 25 држава** (Русија, Грчка, Мађарска, Турска, Италија, Румунија, Пољска, Вијетнам, Словачка, Бугарска, Шпанија, Швајцарска, Мексико, Молдавија, Перу, Алжир, Канада, Јужна Африка, Енглеска и Велс, Норвешка, Мароко, Србија, Хрватска, Црна Гора, Босна и Херцеговина – Република Српска и Федерација Босне и Херцеговине). **Скоро половина радова објављена је на свјетским језицима** (енглески, руски и италијански).

Научни скуп који се одржава поводом Дана Правног факултета категорисан је и класификован од стране Министарства за научнотехнолошки развој и високо образовање Републике Српске као **међународни научни скуп од посебног значаја прве категорије**, и један је од три најбоље класификована и категорисана научна скупа из свих научних области у држави.

Аутори су се бавили разноврсним питањима правне теорије и праксе, из свих правних научних дисциплина. Њихов циљ био је да самостално и критички анализирају правна начела и институте, да подвргну критици правне теорије и позитивно право и да дају научни допринос развоју правне теорије и усавршавању правних система. Мултиметодолошки приступ, који краси не само зборник у цјелини, него и појединачне радове, омогућио је да научна анализа буде свестрана и богата, а постигнути научни резултати значајни за унапређење правних наука.

Вјерујемо да ће посленици правних наука наћи довољно добрих научних анализа, интригантних ставова и полазишта за нове научне анализе. Надамо се и да ће носиоци јавних функција и правници практичари наћи одговоре на бројна питања која су им се јављала у политичкој и правној пракси, те да ће ови одговори постати основ за промишљање и усвајање нових позитивноправних рјешења.

На тај начин, овај зборник ће испунити своју сврху. Он ће представљати допринос развоју правних наука, и то у тешким друштвеним и политичким приликама, у којима се пред посленицима правних наука јављају бројни изазови и тешко рјешива теоријска и практична питања.

У Источном Сарајеву, Пале, октобра 2026. год.

Уредници Зборника радова
Проф. др Димитрије Ћеранић
Проф. др Горан Марковић
Проф. др Свјетлана Ивановић
Проф. др Сања Голијанин
Доц. др Сања Крешталица
Проф. др Самир Аличић
Проф. др Радислав Лале

F O R E W O R D

We present to the scientific public the Proceedings "Law: cause or effect", which is the result of the scientific conference held for the fourteenth time on the occasion of the Day of the Faculty of Law. At the conference held in October 2025, **240 authors and co-authors, from five continents and 36 countries** (Russia, Greece, Hungary, Nigeria, Türkiye, Italy, Cyprus, Malaysia, Portugal, Oman, Romania, Poland, Vietnam, Slovakia, Bulgaria, the Netherlands, Spain, the United Arab Emirates, Switzerland, Mexico, Moldova, Peru, Algeria, Canada, South Africa, England and Wales, Sri Lanka, Kyrgyzstan, Norway, Georgia, Morocco, Serbia, Croatia, Montenegro, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina – Republic of Srpska and Federation of Bosnia and Herzegovina), presented **179 reports** in Serbian, Russian, English, Italian, Spanish that is, in their native languages.

In terms of the number of authors, countries they come from, number of papers and number and reputation of the co-organizers, the XIV Scientific Conference on the Occasion of the Day of the Faculty of Law is the **largest legal conference held in 2025 in the Europe**. The co-organizers of the scientific conference were the International Union of Lawyers, the European Public Law Organization, and the Institute for Comparative Law. The Proceedings contain over **2,500 pages in five volumes with 112 works by 160 authors and co-authors from 25 countries** (Russia, Greece, Hungary, Türkiye, Italy, Romania, Poland, Vietnam, Slovakia, Bulgaria, Spain, Switzerland, Mexico, Moldova, Peru, Algeria, Canada, South Africa, England and Wales, Norway, Morocco, Serbia, Croatia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina – Republic of Srpska and Federation of Bosnia and Herzegovina). Almost half of the papers were published in world languages (English, Russian and Italian). The scientific conference held on the occasion of the Day of the Faculty of Law is categorized and classified by the Ministry of Scientific and Technological Development and Higher Education of the Republic of Srpska as an **international scientific conference of the special importance of the first category** and is one of the three best classified and categorized scientific meetings from all scientific areas in the state.

The authors dealt with various issues of legal theory and practice, in all legal disciplines. Their goal was to independently and critically analyze legal principles and institutes, to subject legal theory and positive law to criticism, and to make a scientific contribution to the development of legal theory and the improvement of legal systems. The multi-methodological approach, which adorns not only the collection as a whole, but also individual papers, made it possible for the scientific analysis to be versatile and rich, and the achieved scientific results significant for the improvement of legal sciences. We believe that students of legal sciences will find enough good scientific analyses, intriguing positions and starting points for new scientific analyses. We also hope that public office holders and legal practitioners will find answers to numerous questions that have arisen in their political and legal practice, and that these answers will become the basis for reflection and adoption of new positive legal solutions. In this way, this collection will fulfill its purpose. It will represent a contribution to the development of legal sciences, especially in difficult social and political circumstances, in which numerous challenges and difficult-to-solve theoretical and practical questions arise before the practitioners of legal sciences.

In East Sarajevo, Pale, October 2026

Editors-in-Chief

Associate Professor Dimitrije Ćeranić
Full Professor Goran Marković
Associate Professor Svjetlana Ivanović
Associate Professor Sanja Golijanin
Assistant Professor Sanja Krešťalica
Full Professor Samir Aličić
Associate Professor Radislav Lale

СЕКЦИЈА ЗА РИМСКО ПРАВО И ПРАВНУ ИСТОРИЈУ / ROMAN LAW AND LEGAL HISTORY SECTION

UDC/УДК 340.1(37)
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Prof. dr Giovanni Lobrano

Professore ordinario di Diritto romano
Dottore HC della Pontificia Universidad Católica del Perú
Università di Sassari, Italia

«SISTEMI GIURIDICI» E LORO «PRINCIPI GENERALI»: QUALE SISTEMA GIURIDICO ROMANO?

Questione "giuridica e politica", storicamente fondamentale, è il regime dell'agire e – in funzione di esso – la concezione della natura di tutte le "unità collettive", sia pubbliche (a iniziare da quella "esemplare" che è il "Popolo") sia private.

Le diverse risposte, date a tale questione, costituiscono rispettivi "principi generali" dei, corrispondentemente diversi, "sistemi giuridici", nei quali sono contenute.

Il confronto tra i Codici civili romanisti, Code Napoléon e BGB, nonché tra gli scritti scientifici da cui ciascuno di essi è preceduto e determinato, vi rinviene risposte antitetiche.

L'esame dello stato odierno della questione mostra che la risposta, data dal BGB e dagli scritti scientifici preparatori, è che la concezione della natura di ogni unità collettiva, a iniziare dal Popolo/Stato, quale unità ulteriore rispetto alle unità singole che la compongono, è (a differenza di queste ultime) di un 'ente':

- "fittizio, ideale" (che poi sarà detto "astratto") ovvero "persona giuridica" (ciò che consente di concepire come tale anche una unità collettiva patrimoniale) pertanto

- "incapace di agire" (allo stesso modo delle "persone fisiche" minori, dementi o interdette) e

- necessariamente "sostituito" nell'agire da "rappresentanti".

Il confronto con il Code Napoléon e gli scritti scientifici che lo preparano, mostra – invece – essere la risposta, data sino ad essi, che, la concezione della natura di ogni unità collettiva, a iniziare dal Popolo/Cittadini, quale unità

Giovanni Lobrano, *lobrano@uniss.it.*

ulteriore rispetto agli uomini e donne singoli che la compongono, è (allo stesso modo di essi) di un 'ente':

- altrettanto reale (che poi sarà detto "concreto") pertanto

- capace di agire,

- cui esso provvede mediante "mandati" (che oggi dobbiamo precisare essere) "imperativi".

Quale è, dunque, il (sistema del) Diritto romano?

La question « juridique et politique », historiquement fondamentale, est le régime de l'agir et, en fonction de celui-ci, la conception de la nature de toutes les « unités collectives », aussi bien publiques (à commencer par l'unité collective « exemplaire » qu'est le « Peuple ») que privées.

Les différentes réponses, données à cette question, constituent les « principes généraux » respectifs des correspondamment différents « systèmes juridiques » dans lesquels elles sont contenues.

La comparaison entre les Codes civils romanistes, Code Napoléon et BGB, ainsi qu'entre les écrits scientifiques qui les ont précédés et déterminés, y trouve des réponses antithétiques.

L'examen de l'état actuel de la question montre que la réponse, donnée par le BGB et les écrits scientifiques préparatoires, est que la conception de la nature de toute unité collective, à commencer par le Peuple/État, en tant qu'unité ultérieure par rapport aux unités individuelles qui la composent, est (contrairement à ces dernières) d'une 'entité' :

- « fictive, idéale » (que l'on dira ensuite « abstraite ») ou « personne juridique » (ce qui permet de concevoir comme telle également une unité collective patrimoniale) donc

- « incapable d'agir » (au même titre que les « personnes physiques » mineurs, déments ou interdits) et

- nécessairement « remplacée » dans l'agir par des « représentants ».

La comparaison avec le Code Napoléon et les écrits scientifiques qui le préparent montre, au contraire, que, la réponse donnée jusqu'alors est que la conception de la nature de toute unité collective, à commencer par le Peuple/Citoyens, en tant qu'unité ultérieure par rapport aux individus hommes et femmes qui la composent, est (à l'instar de ceux-ci) celle d'une 'entité' :

- tout aussi réelle (que l'on qualifiera par la suite de « concrète ») donc :

- capable d'agir,

- ce qu'elle fait par le biais de « mandats », qu'aujourd'hui nous devons préciser comme étant « impératifs ».

Quel est, donc, le (système du) Droit romain?

Parole chiave: Diritto romano; Sistemi giuridici; principi generali.

SOMMARIO

Premessa. *Regimi dell'agire del "Popolo" e "sistemi giuridici"*
1. **Dalla quinta decade del secolo XIX: *affermazione* della incapacità di agire delle unità collettive, a iniziare dal "Popolo/Stato". Costruzione giuspositiva e precedente ricostruzione giusromanista degli istituti, con cui tale incapacità è giustificata e surrogata**
a. *Nel* BGB *del 1° gennaio 1900: "persona giuridica" e "rappresentanza e procura"; rispettivamente: per la concezione "fittizia" ("astratta") della natura e,* dunque*, per il regime "sostitutivo" dell'agire, delle "unità collettive"*
b. *Precedente scienza giusromanista*
2. **Sino alla quarta decade del secolo XIX: *osservazione* della capacità di agire delle unità collettive, a iniziare dal Popolo. Costruzione giuspositiva e precedente ricostruzione giusromanista degli istituti, con cui tale capacità è costituita e integrata**
a. *Nel* Code Napoléon *del 21 marzo 1804 (e nel* Code de Commerce *del 1° gennaio 1808): 'uomini associati e uniti in un corpo' e "mandato o procura"; rispettivamente: data la concezione reale ("concreta") della natura e,* dunque*, per il regime partecipativo dell'agire delle unità collettive*
b. *Precedente scienza giusromanista*
Conclusione. Code Napoléon *e* BGB*: opposti regimi dell'agire del "Popolo". Quale Diritto romano?*

PREMESSA. *REGIMI DELL'AGIRE DEL "POPOLO" E "SISTEMI GIURIDICI"*

Questione "giuridica e politica", storicamente fondamentale, è il *regime dell'agire* e – in funzione di esso – la *concezione della natura* di tutte le "unità collettive", sia pubbliche (a iniziare da quella "esemplare" che è il Popolo) sia private.

Le diverse risposte a tale questione costituiscono rispettivi "principi generali" dei, corrispondentemente diversi, "sistemi giuridici", nei quali sono date.

Il confronto tra i Codici civili romanisti, *Code Napoléon* e *BGB*, nonché tra gli scritti scientifici da cui ciascuno di essi è preceduto e determinato, rinviene risposte antitetiche.

1. DALLA QUINTA DECADE DEL SECOLO XIX: *AFFERMAZIONE* DELLA INCAPACITÀ DI AGIRE DELLE UNITÀ COLLETTIVE, A INIZIARE DAL "POPOLO/STATO". COSTRUZIONE GIUSPOSITIVA E PRECEDENTE RICOSTRUZIONE GIUSROMANISTA DEGLI ISTITUTI, CON CUI TALE INCAPACITÀ È GIUSTIFICATA E SURROGATA

a. *Nel* BGB *del 1° gennaio 1900: "persona giuridica" e "rappresentanza e procura"; rispettivamente: per la concezione "fittizia" ("astratta") della natura e, dunque, per il regime "sostitutivo" dell'agire, delle "unità collettive"*

Il *Bürgerliches Gesetzbuch*, approvato il 18 agosto 1896 dal "Deutscher Kaiser, König von Preußen", Guglielmo II, pubblicato nel *Reichsgesetzblatt* del 24 agosto 1896 e fatto entrare in vigore il 1° gennaio 1900, conclude il secolo XIX e inaugura il secolo XX.

In esso, il regime dell'agire delle unità collettive è "**rappresentativo**". Le unità collettive sono, cioè, "sostituite"[1], in tale agire, da singoli uomini, i quali, pertanto, ne sono i "sovrani"[2].

Il regime dell'agire è giustificato dalla concezione che si è voluta necessariamente "fittizia o ideale"[3] – cioè, come poi si dirà "**astratta**"[4] – della

[1] P. D'Amico, "Rappresentanza. I. Diritto civile", *Enciclopedia giuridica Treccani*, XXIX, Roma 1991, § 1: «Il rappresentante piuttosto che come collaboratore, viene […] qualificato come un "sostituto" del rappresentato». Cfr., *infra*, nt. 39 citazione di R. von Jhering.

[2] La equazione "rappresentante uguale sovrano" è lecita anche in riferimento al Diritto privato, in considerazione delle *complementarità* sistemiche delle "*duae positiones studii*".

Si consideri, inoltre, la dipendenza del *BGB* dalla dottrina di Savigny e di questa dottrina da quella di Hobbes (vedi, *infra*, § 1.b).

M. Weber espliciterà la nozione 'odierna' di "rappresentante" con quella di "Eigenherr" (*Wirtschaft und Gesellschaft*, besorgt von J. Winckelmann, Tübingen[5] 1980, I Teil, Kap. III. "Die Typen der Herrschaft", 11. "Repräsentation", § 21.4. "Freie Repräsentation", 171).

[3] Savigny, *System*, § 85 "Juristischen Personen. Begriff" , 240 s.; cfr. § 86 "Juriſtiſche Perſonen. Arten", 243 e 245 «der *Fiscus*, das heißt der Staat ſelbſt»; § 87 "Juristischen Personen. Geschichte", 247.

[4] P. Catalano, Populus Romanus Quirites, Torino (1970) 1974, critica la "astrazione" del concetto di Popolo in quello di Stato, citando (59 ss.) la tesi di R. Orestano (1959 e 1968) il quale la riprende da E. Albertario (1933, cfr. E. Betti, 1935). Catalano, *op*. cit., critica la "visione" mommseniana del Popolo come "Stato astratto" (41 ss.), cui contrappone la "concezione concreta della collettività" nelle fonti romane (97 ss.) almeno sino a Tito Livio (157); cfr. Id., *Diritto e persone*, I, Torino 1990, cap. I "Alle origini del problema delle persone giuridiche" (già pubblicato autonomamente nel 1983) in particolare § 5 "Dottrina romanistica contemporanea e nozioni antiche".

La opposizione tra "astratto" e "corporale" ("abstract" e "leiblich") ricorre anche in Friedrich Carl von Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts*, Bd. 1. Berlin, 1840, §. 9, 21 s.

natura delle medesime unità collettive e, *pertanto*, dalla loro **incapacità di agire**[5].

Questi due elementi (regime rappresentativo dell'agire delle unità collettive e sua giustificazione mediante concezione astratta della loro natura) sono posti nei primi due libri del *BGB*[6] e, nell'ordine espositivo, la concezione della natura precede il regime dell'agire.

La concezione astratta della natura delle unità collettive è espressa con il ricorso alla categoria di "**persona**"[7], intesa latamente come: *ente*[8] dotato di capacità giuridica ("Rechtsfähigkeit")[9]. La "concretezza", infatti, non è caratteristica intrinseca di tali "persone"-enti, le quali possono essere sia "persone naturali"[10] sia "persone giuridiche"[11]. Persone naturali sono i singoli uomini ("Menschen") cioè "persone fisiche"[12]. Persone giuridiche

[5] La concezione della natura delle unità collettive è strettamente funzionale/strumentale al regime del loro agire. La loro concezione fittizia/astratta è funzionale/strumentale al loro regime di *incapacità* e *sostituzione* ad opera di un rappresentante.

[6] Dedicati il primo alle "Personen" e il secondo alle 'Schuldverhältnisse'. I seguenti tre libri sono dedicati a "Sachenrecht", "Familienrecht" ed "Erbrecht".

[7] I Buch. Allgemeiner Theil. I Abschnitt. "Personen".

[8] Cioè **non** come *ruolo* giuridico dell'uomo.

Vedi U. Agnati, "«*Persona iuris vocabulum*». Per un'interpretazione giuridica di «*persona*» nelle opere di Gaio", in *Rivista di Diritto Romano*, IX, 2009, n. 1 «Fadda e Bensa nelle note dei traduttori che arricchiscono l'edizione italiana del *Diritto delle Pandette* di Windscheid [scrivono]: "Riteniamo anzi tutto che persona e soggetto di diritto siano termini equivalenti. (...) è errore considerare l'uomo solo come vera persona" (C. Fadda, P.E. Bensa, in B. Windscheid, *Lehrbuch des Pantektenrechts*, Frankfurth a. M., 1900-1914, Trad. it. – *Diritto delle Pandette* –, I.1, Torino 1902, 717).»

Il significato originario di "maschera", teatrale e/o rituale, che la parola latina "*persona*" trasporta nell'impiego giuridico, è definito "evidente" da O. Sacchi; vedi Id., "«*Eripitur* '*persona*' *manet res*». Esperienza storico-giuridica di '*persona'* dalla maschera classica al postumano", in *rivistapersona.it*, nn. 1-2, 2019, § 4.3 "Genealogia di *prosōpon*: dal volto alla maschera"; cfr. Id., Antica persona. *Alle radici della soggettività in diritto romano tra costruzione retorica e pensiero patristico*, Napoli 2012, e di articoli quali "*Phersu/Persona*? Contributo per un'etimologia di *prosōpon*", in *Diritto@Storia*, n. 9, 2010, e "VI Seminario internazionale «Diritto romano e attualità» «Individui e *res publica*. Dall'esperienza giuridica romana alle concezioni contemporanee. Il problema della *persona*» S. Maria Capua Vetere e Napoli, 26–29 ottobre 2010. Breve cronaca", *ibidem.*

[9] La parola "Rechtsfähigkeit" è il primo sostantivo che si incontra nel *BGB* (precisamente nell'*incipit* dell'art.1).

Cfr. S. Tafaro, Ius hominum causa constitutum. *Un diritto a misura d'uomo*, Napoli 2009, "Premessa" «Ai nostri giorni la percezione del rapporto diretto e centrale tra diritto e uomo-persona è mediata dalle categorie della personalità giuridica e dalle sue articolazioni della capacità giuridica e della capacità di agire.»

[10] I Titel. "Natürliche Personen" (§§ 1-20).

[11] II Titel. "Juristische Personen" (§§ 21-89).

[12] §. 1. "Die Rechtsfähigkeit des Menschen beginnt mit der Vollendung der Geburt".

Vedi, *infra*, nt. 33, citazione di Savigny: "physische".

sono gli insiemi *unitari*: **α**) di uomini cioè le corporazioni ("Vereine")[13] ma anche **β**) di beni ("patrimoni vincolati a uno scopo") cioè le fondazioni ("Stiftungen")[14]. Le persone giuridiche sono unità collettive non soltanto – e ovviamente – "artificiali" ma anche concepite come astratte. In altre parole, nel *BGB* le persone giuridiche *unità* collettive (*anche* di uomini, le 'Vereine') sono non soltanto *numericamente ulteriori* rispetto alle persone fisiche singole che le integrano, sono anche *sostanzialmente altre* (astratte) rispetto ai loro insiemi ("unioni" o "riunioni"[15]) concreti.

La conseguenza (e, direi, il *fine*) della concezione astratta della natura delle persone giuridiche è la loro incapacità di agire. Tale intrinseca incapacità (ancora ovvia per le fondazioni, il cui sostrato è un **insieme di beni**, ma non per le corporazioni, il cui sostrato è un **insieme di uomini**) è, *in tale modo*, attribuita anche a queste ultime ed è espressa in maniera 'indiretta', mediante la affermazione del necessario ricorso, per consentirne l'agire, all'istituto della "rappresentanza" (indicato come "subentrare, sostituire = "Vertretung", "Ersatz"[16]).

L'istituto della rappresentanza è evocato per la prima volta all'art. 8 del *BGB*, a proposito delle persone naturali le quali siano "geschäftsunfähig" *accidentalmente* (cioè *quando* di "minore età oppure *se* affette da malattia o debolezza mentale, prodigalità" *etc*.)[17]. Si manifesta, così, immediatamente (anche nel *BGB*) l'inquietante archetipo dell'istituto della rappresentanza nell'istituto della tutela ("Vormundschaft")[18]. L'istituto della rappresentanza ricorre, poi, frequentemente (artt. 26, 30, 31, 64 e 70) a proposito delle persone giuridiche, le quali sono "geschäftsunfähig" *sostanzialmente* (cioè *sempre,* perché – come detto – comunque fittizie/ideali/astratte).

---

[13] I. "Vereine" (§§ 21-79).

L'essere unità capace di agire è caratteristica non implicita nella loro costituzione associativa ma ulteriore, la quale postula, per realizzarsi, il ricorso ad una pubblicità specifica e l'ottenimento di una concessione o permesso ("Verleihung", vedi §§ 21 s.) da parte dello "Stato".

[14] II. "Stiftungen" (§§ 80-89).

Per le fondazioni l'essere unità capace di agire è caratteristica la quale postula, per realizzarsi, il ricorso ad una pubblicità specifica e l'ottenimento di una concessione o permesso ("Genehmigung", vedi §§ 80 s.) da parte dello "Stato".

[15]Vedi, *infra*, nt. 34 (citazione di Savigny "fingierte oder ideale Existenz"). Per la formula "unione o riunione" anziché "unità", vedi P. Catalano, Populus Romanus Quirites, cit. 106.

[16] Vocaboli entrambi frequenti nel *BGB*. Per la dottrina, vedi, *infra*, ntt. 37 s.

[17] §§ 3-6.

[18] Se ne veda l'intreccio nell'I Titel. "Geschäftsfähigkeit", §§ 104-115, del III Abschnitt "Rechtsgeschäfte".

Con il regime della rappresentanza, "organica" (cioè delle 'persone incapaci') è fatto coincidere il regime della rappresentanza "negoziale"[19] (cioè delle 'persone capaci') e tale **regime**, reso così unico e generale, *qualifica* il **sistema** giuridico di appartenenza. Il senso "sostitutivo" dell'istituto "rappresentanza" è consolidato e illuminano da quello dell'istituto "procura" – indicato come "pieno potere = Vollmacht"[20]. La procura è negozio di conferimento di potere dal rappresentato/sostituito al rappresentante/sostituto ad agire giuridicamente per suo conto e in suo nome: potere pieno e puro, cioè *senza* obbligazione di seguire eventuali istruzioni[21], come nella rappresentanza 'organica'.

Specularmente, il mandato ("Auftrag") è negozio di assunzione da parte del mandatario di mera obbligazione a compiere atti giuridici per conto del mandante: *senza* potere nei suoi confronti[22].

b. *Precedente scienza giusromanista*

La costruzione di Diritto civile positivo, operata con il *BGB*, è traduzione normativa della ricostruzione del Diritto civile romano, operata, in particolare, con due grandi trattati scientifici redatti in Germania nel trentennio 1840-1871: il *System des heutigen römischen Rechts* (otto volumi, 1840-1849) di Friedrich Carl von Savigny e il *Lehrbuch des Pandektenrechts* (3 volumi, 1867-1871)[23] di Bernhard Windscheid, tra i quali trattati si colloca efficacemente l''articolo' "Die Stellvertretung bei dem Abschluß von Rechtsgeschäften nach dem allgem[einen] Deutsch[en]

[19] M. Campobasso critica la dottrina corrente della "profonda diversificazione" tra le varie forme di rappresentanza (in particolare "organica" e "negoziale") e ne individua un «processo evolutivo comune […] di cui la rappresentanza delle società costituisce il punto più avanzato» (Id,, "Il potere di rappresentanza degli amministratori di società di capitali nella prospettiva dell'unità concettuale delle forme di rappresentanza negoziale e organica", in *Amministrazione e controllo nel diritto delle società.* Liber amicorum *Antonio Piras*, Torino 2010, 452 ss.

[20] Rappresentanza e procura sono trattate in un unico Titolo, il quinto "Vertretung und Vollmacht" (§§ 164-181), del III Abschnitt "Rechtsgeschäfte" del I Buch "Allgemeiner Theil". Vedi, esemplarmente, l'art. 166 «im Falle einer durch Rechtsgeschäft ertheilten Vertretungsmacht (Vollmacht) der Vertreter [*etc.*]»

Si noti (vedi, *infra*, § 2.a, nt. 73) che nel *CN* è a proposito del mandato che si trova la espressione "mandat ou procuration".

[21] Non è obbligazione in senso proprio il dovere generale di tutela degli interessi del rappresentato (vedi i §§ 86 e 89a dell'*Handelsgesetzbuch - HGB*).

[22] Vedi l'art. 662 (VII Abschnitt "Einzelne Schuldverhältnisse", X Titel. "Auftrag").

[23] Sulla complessa vicenda scientifica ed editoriale del *Lehrbuch* di Windscheid, vedi, *infra*, in questo stesso paragrafo.

Handelsgesetzbuch" (1866)[24] del giurista positivo (ma laureatosi con una tesi in Diritto romano) Paul Laband[25].

L'apporto fornito dal *System* di Savigny è essenziale e fondamentale; seppure (come vedremo) né del tutto originale (appare evidente la dipendenza dalla dottrina di Thomas Hobbes) né del tutto esauriente (sarà perfezionato da Laband e Windscheid).

Nei primi volumi del *System* (in particolare nel secondo e nel terzo, editi entrambi – come il primo – nel 1840) Savigny compie le due essenziali operazioni sinergiche, i cui esiti abbiamo osservato nei primi due libri del *BGB*. Esse sono, nell'ordine espositivo: la *elaborazione* innovativa della antica nozione di "persona"[26] e, conseguentemente, quella della moderna nozione di "rappresentanza"; entrambe: «im Gebiet des Privatrechts» ma in sintonia con lo "Staatsrecht" e l'"Öffentliches Recht"[27]. Si può dire che nel 1840 Savigny conclude *sistemicamente* la 'Untersuchung', avviata due anni prima dal 'romanista costituzionalista' Joseph Rubino, su come liberarsi della ingombrante presenza del Popolo. Savigny riduce (hobbesianamente) il Popolo ad una "idea", anche quando è la totalità dei suoi membri materiali che ne esercita, in assemblea, il potere[28].

---

[24] In *ZHR - Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht*, n. 10, 183 ss.

[25] Laband è, però, molto critico nei confronti del Diritto romano e di alcuni dei suoi docenti. Studia in Breslau, con Theodor Mommsen (del quale, poi, scrive avere sentito solo antiquariato) e in Heidelberg, dove segue le lezioni di "Pandette" di Karl Adolph von Vangerow (che, invece, loda e per la cui influenza prepara la tesi "Die Pfandprivilegien der Ehefrau zum Schutze ihrer Mitgif", cui però non attribuirà grande valore). Vedi R. Mußgnug, "I. Paul Laband (1838-1918)", in *Sonderdruck aus:* P. Häberle, M. Kilian, H. Wolff, Hrsg., *Staatsrechtslehrer des 20. Jahrhunderts*, 2015, § 2 "Die Studenten- und Privatdozentenjahre", 7–9.

[26] Nel II Band, Berlin 1840, II Buch "Die Rechtsverhältniſſe", II Kapitel "Die Perſonen als Träger der Rechtsverhältniſſe", §§ 60-103.

[27] Nel § 85 "Juriſtiſche Perſonen. Begriff", 236, si precisa che, nel *System*, la attenzione è rivolta al diritto privato ma, a conclusione del § 86 "Juriſtiſche Perſonen. - Arten.", 248, è scritto: «die größte und wichtigſte unter allen juriſtiſchen Perſonen: der Fiscus, das heißt der Staat ſelbſt». Cfr. I Band, Berlin 1840, I Buch "Quellen des heutigen Römiſchen Rechts", I Kapitel "Aufgabe dieſes Werks", §. 9. "Staat, Staatsrecht, Privatrecht, Öffentliches Recht", 21–28.

Nel *System*, alla rappresentanza è dedicato il § 113 "Freye Handlungen. - Erweiterung durch Stellvertretung" [così nell'indice, "Stellvertreter" nel testo] (III Band, Berlin 1840, ancora II Buch, III Kapitel "Von der Entſtehung und dem Untergang der Rechtsverhältniſſe", 90–98) .

[28] J. Rubino, *Untersuchungen über römische Verfassung und Geschichte*, I Theil "Ueber den Enwickelungsgang der römischen Verfassung bis zum Hohepunkt der Republik", Cassel 1839, IV Abschnitt. "Von der Volksversammlungen", p. 233: «Wenn es schon im Allgemeinen nothwendig ist, den Begriff des Volkes im ideellen Sinne, worin er mit dem des Staates zusammenfällt, von dem concreten der gesammten Volksmenge und dem hieraus hervorgehenden der Volksversammlung zu unterscheiden, so ist diesen besonders in der

Nel *sistema giuridico* savignyano, della nozione di "persona" troviamo affermata – in primo luogo – la natura di 'ente', anzi *dell*'ente giuridico per eccellenza ovvero del "soggetto di diritto" ("Träger oder Subjekt eines Rechtsverhältnisse") dotato di "capacità giuridica" ("Rechtsfähigkeit")[29].

Lo stravolgimento dogmatico-sistemico della nozione di persona da *ruolo* dell'attore[30] nell'attore medesimo, cioè la 'entificazione' del 'ruolo', è il primo passo della *ri*costruzione del Diritto romano operata da Savigny. Nel suo "sistema", la *nuova* nozione di persona/ente precede, ora, la nozione di uomo[31]. In 'principio' c'è la "persona" non l'"uomo". Non è la persona un ruolo dell'attore uomo; è, invece, l'uomo una *species* del *genus* persona. Nel *System*, la persona/ente si articola, infatti, in: **α**) "persone fisiche", naturali[32], reali[33] ossia gli uomini ("Menschen") *uti singuli* e **β**) "persone giuridiche" [34] ossia le "unità collettive"[35]: "fondazioni e associa-

---

römischen Verfassung wichtig, wo bei der stets zunehmenden Macht der letzteren leichter als sonst eine Verwechselung entstehen kann. »

[29] *System*, § 60 (il primo dello II Band, cit.)

[30] Vedi, *supra*, nt. 8.

[31] Con buona pace di Ermogeniano e Giustiniano (*D*. 1.5.2).

Nel *commentarius I* delle *Institutiones* gaiane, dedicato alle "*personae*", queste appaiono soltanto al § 8 (*Omne autem ius, quo utimur, vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones. et prius videamus de personis*) mentre i primi sette sono dedicati ai Popoli (in particolare quello romano) e agli uomini che li compongono (in particolare i cittadini) e anche nei §§ dedicati alla *personae* appare fuori di dubbio esserne sempre e soltanto gli "*homines*" il 'soggetto'.

Savigny, invece, apre il volume 2 del *System*, dedicato a "Die Perſonen als Träger der Rechtsverhältniſſe", con le seguenti parole «Jedes Rechtsverhältniß beſteht in der Beziehung einer Perſon zu einer andern Perſon.»

[32] II Band cit., II Buch cit., II Kapitel cit., § 60 "**Naturliche** Rechtsfhigkeit und deren positiven Modificationen" p. 2 «Alles Recht ist vorhanden um der sittlichen, **jedem einzelnen Menschen**».

[33] *System*, II Band cit., II Buch cit., II Kapitel cit., § 91, nt. v, p. 293: «juristische Personen […] wie physische»; cfr. § 94, VI, p. 312 «**reales** Daſeyn […] **beſtimmter einzelner Menſchen**».

Per l'uso in Hobbes di "fittizio" per le unità collettive pertanto rappresentate, vedi *Leviathan*, II Part, Chap. 22 «artificiall and fictitious bodies».

[34] Savigny, *System*, II Band cit., II Buch cit., II Kapitel cit., § 85 "Juristische personen Begriff", p. 236. «künstliche, durch bloße Fiction angenommene Subiecte»; cfr. §. 93 "Juriſtiſche Perſonen. Rechte. (Fortſetzung.)", p. 301 nt. b «eigenes Handeln aber ist für eine Stadt unmöglich, weil sie überhaupt nur eine fingierte oder ideale Existenz hat […] (*quoniam incertum corpus est*)».

Cfr. Id., *System*, III Band cit., II Buch cit., III Kapitel cit., §§ 106-113, il cui sub-capitolo II. "Freye Handlungen. - Hinderniſſe", è ulteriormente diviso in: A. "Altersſtufen" = §§ 106-111, B. "Vernunftloſe", C. "Interdicirte", D. "Juriſtiſche Perſonen" = § 112, D. "Erweiterung durch Stellvertreter" = § 113; nel § 112, p. 89, Savigny scrive: «sind alle juristische Personen ihrer Natur nach, und für immer, handlungsunfähig (§ 90. 96)».

Si noti la dipendenza da Savigny di Mommsen (*Abriss des römischen Staatsrechts*, Leipzig 1893): I Buch, § 1 «das römische Geschlecht nur als im Staate begriffen gedacht

zioni" ("collective Einheiten": "Stiftungen und Gesellschaften") "subietti artificiali, creati per semplice finzione".

La interpretazione delle persone come enti è pienamente funzionale all'obiettivo (innanzi tutto giuspubblicistico/politico) della ricostruzione romanista savignyana. La finzione/astrazione delle persone giuridiche comporta la loro incapacità di agire ('Handlungsunfähigkeit') e consente a Savigny (quando, nella esposizione, egli transita dalla concezione della natura delle persone al regime del loro agire) di 'sistemare' le unità collettive / persone giuridiche (a iniziare dallo "Stato") come *incapaci sostanzialmente* di agire, accanto agli uomini singoli *incapaci accidentalmente* di agire[36].

Nel piccolo ma primo e fondamentale 'trattato sulla rappresentanza', che è il § 113 ("Freye Handlungen. Erweiterung durch Stellvertretung") del *System* (volume III), l'istituto della "rappresentanza" è descritto come generale "estensione" dell'agire giuridico in *due* modi: come "facilitazione" ("Erleichterung") dell'agire giuridico delle "persone" capaci di agire (le quali sono le "persone fisiche" / uomini)[37] e come "sostituzione" ("Ersatz")[38] dell'agire giuridico delle "persone" in-capaci di agire (ancora le "persone fisiche" / singoli uomini, a causa di loro "impedimenti/Hindernisse": minore età *etc*., e – questo è il 'punto' – le "persone giuridiche" / "unità collettive" fondazioni e associazioni, a causa della loro natura: fittizia).

---

werden [kann]»; II Buch "Die Magistratur", § 1 "Der Amtsbegriff" «Der Gesammtwille ist […] eine staatsrechtliche Fiction […] ähnlich wie im Privatrecht für den nicht handlungsfähigen Mündel.» Vedi già A. Ormanni, *Saggi sul 'regolamento interno' del Senato romano*, Milano 1971, 127 ss. e cfr. P. Catalano, Populus Romanus Quirites, cit., p. 45 nt. 21ª e, 47, nt. 29.

Alla nozione di "finzione" si preferirà nel corso del secolo XX quella di "astrazione"; vedi, *supra*, § 1.a, nt. 4.

[35] *System*, II Band cit., §. 86. "Juristische Personen. Arten", p. 243: «Künstliche oder willkührliche juristische Personen sind alle Stiftungen und Gesellschaften, welchen diese Eigenschaft besonders beygelegt ist»; p. 244 nt. b: «collective Einheit als Subject des Vermögens».

Syſtem, II Band cit., § 89 "Juriſtiſche Perſonen - Entſtehung und Untergang", p. 275 «[die Gemeinde] nicht durch die bloße Willkühr […] den Character juriſtiſcher Perſonen erhalten können, ſondern daß dazu die Genehmigung der höchſten Gewalt im Staate nöthig iſt».

[36] Per minore età, demenza o interdizione. La 'Handlungsunfähigkeit', connessa alla 'Rechtsfähigkeit', manca agli "einzelnen Menschen" (*System*, 2, § 85, p. 236) soltanto in alcuni "Fälle", i cui "primi tre" «(unreifes Alter, Wahnſinn und Interdiction) haben einen zufälligen Character […] Dagegen beruht die Unfähigkeit der juriſtiſchen Perſonen […] auf dem allgemeinen und bleibenden Weſen dieſer Klaſſe von Perſonen.» (*System*, 3, cit. § 112, pp. 89 s.)

[37] Savigny, *System*, III Band, II Buch, III Kapitel, § 113, p. 98**.**

[38] V. Scialoja traduce "Ersatz" con "rimedio" (vedi *Sistema*, 3, Torino 1891, lib. II, cap. III, § 113p. 110) ma il significato riportato nei dizionari è "sostituzione".

La affermazione della esigenza assoluta di "sostituzione" nell'agire di tutte le unità collettive: sia pubbliche (a iniziare dallo Stato) sia private, appare essere il traguardo della ricostruzione savignyana del Diritto romano "odierno".

In tale ricostruzione, però, sono posti sotto il comune denominatore della "rappresentanza": sia **α**) il regime "cooperativo"[39] (per la rappresentanza dei capaci di agire) con contenuto esecutivo, inteso come sviluppo contrattuale dell'arcaico *iussum* (che significa 'ovviamente' comando/'Befehl') sia **β**) il regime "sostitutivo" (per la rappresentanza degli incapaci di agire) con contenuto potestativo, proprio dell'antico istituto della tutela[40]. Si tratta, senza dubbio, di una rilevante contraddizione dogmatica-sistemica. Nel § 113 del *System*, sotto l'unico denominatore della "rappresentanza" troviamo, infatti, due nozioni tra loro profondamente diverse anzi antipodiche: dell'"agire per mezzo di altri" e dell'"agire per altri" e, con esse, sia del "rappresentante", che lo compie, sia del "rappresentato", cui è intestato.

Una nozione è quella del "rappresentante" collaboratore esecutivo del rappresentato. È il contrattualmente investito della obbligazione ad agire e, pertanto, del potere per farlo, così come l'antico mandatario, riproposizione contrattuale del *filius* o *servus*, destinatario dello *iussum*/comando ad agire da parte del proprio *pater* e/o *dominus* in quanto nella di lui *potestas*.

L'**altra** nozione – perfettamente opposta, speculare – è quella del "rappresentante" pienamente titolare e gerente del potere di agire in nome del rappresentato. È colui che esercita non più soltanto sul minore, demente o interdetto ma anche e, anzi, ordinariamente sulla "persona giuridica" la propria *potestas in capite libero*[41].

---

[39] Di "cooperazione" scrive R. Von Jhering, "Mitwirkung für fremde Rechtsgeschäfte", in *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und Deutschen Privatrechts*, Bd. I.1, 1857 (quindi in Id., *Gesammelte Aufsätze*, I, Jena, 1881, vol. I). Cfr. G. Lobrano, "«Mezzi per la difesa della libertà» e «forme di governo»", in A. Trisciuoglio, a cura di, *Tribunado - poder negativo y defensa de los derechos humanos. En homenaje al Profesor Giuseppe Grosso*, Milano 2018, § 4 "Partecipazione e tribunato", 4.1 "Democrazia e cooperazione repubblicana di volontà", 224.

Sullo *iussum patris* e *domini*, quale modello del *mandatum* alla «*extranea* oder auch *libera persona* (Gajus II. § 95)» (p. 94, nt. g), vedi *System*, 3.2, cit., §. 113. cit., 94–98 (in particolare p. 94).

Vedi, *infra*, §§ 2.a e b. Cfr. G. C. Seazzu, Iussum *e* mandatum. *Alla origine delle* actiones adiecticiae qualitatis, I. *Ipotesi di lavoro e stato della dottrina*, Cagliari 2018, p. 68).

[40] 'Regimi' proposti entrambi da Savigny ancora secondo lo stato della dottrina romanista giunta sino a lui (vedi, *infra*, il § 2) e da lui non contestata.

[41] Paul. *D*. 26.1.1.pr. = *I.* 1.13.1.

Tale contraddizione interna indebolisce la prima elaborazione/trattazione civilistica dell'istituto della rappresentanza. Questo, infatti, **non** è – così – ancora *pienamente* adeguato al ruolo basilare di 'nuova' legittimazione del "potere" di "*volere* per altri"[42], assegnatogli dal 'diritto politico'[43], dopo che la 'Grande Révolution' ha drasticamente rimosso la 'vecchia' legittimazione etnica-dinastica.

Sul terreno scientifico (alcuni anni dopo la pubblicazione del *System* e pochi di più avanti la redazione del *BGB*) sono due i giuristi i quali hanno, in particolare, provveduto a perfezionare cioè a emendare e completare la dottrina savignyana. Essi sono Paul Laband[44] e, sulle orme di questo, Bernhard Windscheid[45].

Tale 'perfezionamento' è conseguito essenzialmente con il netto affrancamento del moderno istituto della rappresentanza[46] dall'antico istituto del mandato[47], appositamente ridisegnato. Il potere di "agire per altri" è fatto coincidere con l'istituto della rappresentanza, esente da obbligazioni, ed è tolto all'istituto del mandato, ridotto a obbligazione senza potere.

Vediamo distintamente i due apporti.

Laband – nell'articolo del 1866 sul ricorso alla "Stellvertretung" per la conclusione di negozi giuridici secondo l'*Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch* (*ADHGB*) del 1861 – critica il "Diritto romano" perché, a suo avviso, esso non distingue[48] la procura-rappresentanza (Vollmacht-Stellvertretung) dal mandato (Auftrag)[49]. Laband, invece, pure riconoscen-

[42] Per questo 'regime' (presente nel *BGB* e dominante), vedi A. Padoa-Schioppa, a cura di, *Agire per altri. La rappresentanza negoziale processuale amministrativa nella prospettiva storica*, Napoli 2010; per l'opposto regime (che troveremo, *infra*, nel *Code Napoléon* e 'dimenticato') vedi P. P. Onida, *«Agire per altri» o «agire per mezzo di altri». Appunti romanistici sulla «rappresentanza»*, *I. Ipotesi di lavoro e stato della dottrina*, Napoli 2018.

[43] Vedi il *Cours de politique* (Paris 1820) di Benjamin Constant "*sur le Gouvernement représentatif*".

[44] Cfr. *supra*, nt. 25.

[45] G. Lobrano, "«Mezzi per la difesa della libertà» e «forme di governo»", cit., § 5, in part. nt. 134 citazione di Köbler e altri (2010) sul contributo di Laband e nt. 138 citazione di C. Fadda e P. E. Bensa (1926) sul contributo di Windscheid.

[46] *Potestas in capite libero* (Paul. *D*. 26.1.1 *pr*.)

[47] Cic. *orat.* 2.167 *magistratus in potestate populi Romani esse debent*; *pro Plancio*, 62 *Sic populus Romanus deligit magistratus quasi rei publicae villicos*.

[48] Non-distinzione, che, secondo il giudizio dello stesso Laband, «beruht auf der Ethik» perché «Nach Röm. Anschauung […] der Wille des Einen kann nicht für den Willen des Andern gelten, denn der eigene Wille ist grade das innerste Wesen, die unverletzliche Prärogative der freien Person» (Id., "Die Stellvertretung", cit., p. 186).

[49] "Die Stellvertretung", cit., § III, p. 203 «Nichts ist für den wahren Begriff der Stellvertretung […] als die Zufammenwerfung der Stellvertretung mit dem Mandat, zu welcher das Rom. Recht den Anlass gab.»

do la frequente combinazione di fatto tra i due istituti[50], individua nettamente: da una parte, la procura come la fonte del puro "pieno potere" del rappresentante nei confronti del rappresentato, e, da altra parte, il mandato come la fonte della mera obbligazione del mandatario nei confronti del mandante[51]. Laband cioè (come già è stato osservato) per primo "autonomizza" sempre e comunque il rappresentante dalle istruzioni del mandante[52]. *Movens* della operazione labandiana può essere l'interesse di questo autore per la *positio studii* del diritto pubblico[53]; interesse che lo condurrà alla redazione del *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches* (1876-1882)[54] ovvero, come è stato detto, alla espressione compiuta e paradigmatica del positivismo giuridico tardo-ottocentesco e, con ciò, alla esposizione più influente del diritto costituzionale tedesco nella epoca 'guglielmina' (1890-1918)[55].

Windscheid è letteralmente folgorato dalla precisazione labandiana, di cui coglie immediatamente la grande portata dogmatica-sistemica e che trasferisce altrettanto immediatamente al Diritto romano, nel *Lehrbuch* che egli ne sta scrivendo già secondo lo schema dogmatico-sistemico esposto, circa due decadi prima, nel *System* di Savigny. La – *conseguente* – ricostruzione windscheidiana delle *Pandette* di Giustiniano merita la nostra attenzione perché è essa, in definitiva, il sistema del Diritto romano, che noi conosciamo e insegniamo.

La pubblicazione dell'articolo di Laband fa arrestare Windscheid al secondo volume la redazione dei tre volumi ('Bände') i quali, già nella progettazione originaria, dovevano integrare il suo *Lehrbuch*. Il primo volume era stato pubblicato quattro anni prima, nel 1862, e il secondo volume era stato pubblicato da pochissimo tempo in due tomi ('Abtheilungen') rispettivamente nel 1865 e nel 1866. Di questi volumi Windscheid produce ora, celermente una riedizione "verbesserte"[56] del primo (nel 1867) e del

[50] "Die Stellvertretung", cit., § III, 204.

[51] Tuttavia, prosegue Laband: esistono mandati senza procura e procure senza mandato.

[52] M. Campobasso, loc.cit., *supra*, nt, 19, scrive di «progressiva affermazione dell'autonomia del potere di rappresentanza dal contenuto di potere gestorio che lega il rappresentante al rappresentato» indicandone le «origini […] nell'insegnamento del LABAND […" Die Stellvertretung <...> 1866, 183 ss.]»

[53] Vedi M. Stolleis, *Storia del diritto pubblico in Germania*, II, *Dottrina del diritto pubblico e scienza dell'amministrazione 1800-1914*, Milano 2014 (tr. it. di Cristina Ricca e S. Pietropaoli di Id., *Geschichte des öffentlichen* Rechts *in Deutschland*, Bd. 2, *Staatsrechtslehre und Verwaltungswissenschaft 1800-1914*, München 1992) p. 507.

[54] Tre volumi, 1876-82; 5ª ed., 4 voll., 1911-14; sintetizzati nel volume *Deutsches Reichsstaatsrecht*, Freiburg 1883, la cui 7ª ed., postuma, è del 1919 (Tübingen).

[55] Così Stolleis, *loc. cit*.

[56] Come Windscheid scrive nella "Vorrede" della 2a edizione del primo volume, pp. vii s.

secondo (nel 1869, ora in unico tomo). Soltanto dopo (nel 1870) egli procederà alla prima edizione del terzo volume[57].

La 'Verbesserung' dei primi due volumi consiste essenzialmente nella attribuzione al Diritto romano della nuovissima dottrina di diritto positivo, appena formulata da Laband, a proposito dell'istituto della rappresentanza, anche quella 'volontaria o negoziale', in termini di attribuzione al rappresentante sempre di puro "pieno potere", e, pertanto, nettamente separato dal- e contrapposto all'istituto del mandato, specularmente ridotto alla attribuzione al mandatario sempre di mera obbligazione.

Dunque, trenta anni dopo che Savigny ha operato la prima e decisiva assimilazione/legittimazione romanista della "Representation" hobbesiana[58], Windscheid opera la ulteriore e conclusiva assimilazione/legittimazione romanista della "Stellvertretung" labandiana. Questo secondo e finale risultato è ottenuto con interventi di microchirurgia, i quali si colgono, in particolare, confrontando tra loro la prima e la seconda edizione dei §§ 74 ("Willenserklärung durch Andere")[59], 412 ("Der Auftrag")[60] e 482 ("Die s. g. *actiones adiecticiae qualitatis*. *Actio quod iussu* etc.")[61] del *Lehrbuch*.

Nella prima edizione (1862) del § 74, nella nota 1, Windscheid scriveva: «Die römische Rechtssprache bezeichnet die Vollmacht mit dem nämlichen Ausdruck, mit welchem auch der Auftrag bezeichnet wird (*mandatum*). Unsere Rechtssprache ist in dieser Beziehung reicher. Auftrag bezeichnet die Seite des Verhältnisses, dass Einer für ein Andern etwas thun muss, Vollmacht, dass Einer für einen Andern etwas thun darf. Allerdings liegt in dem Auftrage auch eine Vollmacht; wer für mich handeln muss, darf auch für mich handeln.».

Nella seconda edizione (1867) del § 74, Windscheid corregge drasticamente tale tesi. Inizialmente, la nuova nota '1' sembra ma non è uguale alla vecchia nota '1': «Die Römer [ripete Windscheid] bezeichnen die

---

La data apposta alla "Vorrede" («München 20. September 1868») è posteriore alla data posta nel frontespizio del medesimo volume: «Düsseldorf 1867».

[57] Il terzo volume ha quindi avuto una immediata 2a ed. nel 1871. I volumi sono editi tutti a Düsseldorf.

[58] Già ripresa da Montesquieu (*Esprit des Lois*, Genève 1748, 11.6).

[59] I Band, II Buch. "Von der Rechten Überhaupt", III Kapitel "Entstehung, Untergang, Veränderung der Rechte", II. "Die Rechtsgeschäfte", B. "Erfordernisse der Gültigkeit", 3. "Willenserklärung durch Andere".

[60] II Band, IV Buch. "Das Recht der Forderungen", II Kapitel. "Die einzelnen Forderungsrechte", I. "Forderungsrechte aus Vertragen", F. "Der Auftrag", 4. "Besondere Anwendungen".

[61] II Band, IV Buch cit., II Kapitel cit., V. "Haftung fur Verbindlichkeiten Anderer", B. "Die s. g. *actiones adiecticiae qualitatis*", 1. "*Actio quod iussu, actio institoria, actio exercitoria*".

Vollmacht mit dem nämlichen Ausdruck, mit welchem sie auch der Auftrag bezeichnen (*mandatum*), s. z. B. l. 42 § 2 *D. de proc*. 3.3 Unsere Rechtsprache ist reicher; Auftrag bezeichnet, dass Einer für ein Andern etwas thun muss, Vollmacht, dass Einer für einen Andern etwas thun darf». Il tenore del 'discorso' cambia, però, sùbito dopo: «Allerdings kann in dem Auftrage zum Vollzuge eines Rechtsgeschäftes kann auch eine Vollmacht liegen; aber es ist dies nicht notwendig der Fall: der Auftrag kann auch darauf gerichtet sein, dass der Beauftragte bloß für sich handeln solle. Ebenso kann es eine Vollmacht gehe ohne Auftrag.» A questo proposito, Windscheid cita a sostegno precisamente l'allora recentissimo saggio di Laband (*Stellvertretung*, p. 203) e formula la dottrina secondo cui (anche) nel Diritto romano troviamo la 'Vollmacht' come istituto distinto e separato dall'istituto del mandato. Nel Diritto romano, essa è espressa (secondo Windscheid) mediante lo "*iussus*", con il quale lo *iubens* (che egli traduce 'Vollmachtgeber') chiarisce ("erklärt") al terzo contraente di voler riconoscere il negozio giuridico che questi concluda con il 'Bevollmächtigte' (cioè con il 'dotato di potere') come concluso con sé stesso e conclude rinviando al volume II «§ 412 Note 8, § 482 Note 6.»

Nella prima edizione (1866) del § 412, nella nota '8', Windscheid scriveva che «der das *mandatum* begleitende *iussus* auch durch das *mandatum* selbst ausgedruckt werden kann».

Nella seconda edizione (1869) del § 412, Windscheid cancella questa affermazione. In suo luogo, nella nuova nota '8ª', leggiamo la nettamente contraria affermazione che «Die Anweisung unterscheidet sich von dem Auftrag dadurch, dass sie auf Begründung einer Verpflichtung zur Ausführung nicht gerichtet ist».

Nella prima edizione (1866) del § 482, nella nota '6', Windscheid, ricollegandosi a quanto scritto nella nota '8' del § 412, scriveva che la parola "*iussus*" significa non "Befehl"[62] ma "Verweisung, Anweisung", ciò che segna già un distacco dalla dottrina savignyana e una propensione per quella labandiana[63].

Nella seconda edizione (1969) del § 482, nella nota '6', la affermazione è ripetuta **ma** il richiamo è non più alla 'vecchia' nota '8' del § 412 ma alla 'nuova' nota '8ª' del medesimo § e in questa ultima operazione la microchirurgia diventa quasi nanochirurgia.

[62] Come era stato sino a Savigny compreso, vedi, *supra*, nt. 41.

[63] Vedi G. C. Seazzu, "Nota sul rapporto tra *iussum*, procura e *mandatum*. Da Christian Friedrich von Glück a Botho von Salpius, Vincenzo Arangio-Ruiz e una recente rivisitazione", in *Diritto@Storia*, n. 17, 2019 e in G. Lobrano, P. P. Onida, a cura di, *Ritorno alla Repubblica: dalla rappresentanza alla partecipazione*, Cagliari 2020.

La redazione "verbesserte" del *Lehrbuch des Pandektenrechts* vale a Windscheid la partecipazione – come membro particolarmente autorevole – alla commissione per la stesura del *BGB* e il titolo informale di 'padre' di tale Codice, la cui prima redazione è detta "das kleine Windscheid"[64].

2. SINO ALLA QUARTA DECADE DEL SECOLO XIX: *OSSERVAZIONE* DELLA CAPACITÀ DI AGIRE DELLE UNITÀ COLLETTIVE, A INIZIARE DAL POPOLO. COSTRUZIONE GIUSPOSITIVA E PRECEDENTE RICOSTRUZIONE GIUSROMANISTA DEGLI ISTITUTI, CON CUI TALE CAPACITÀ È COSTITUITA E INTEGRATA

a. *Nel* Code Napoléon *del 21 marzo 1804 (e nel* Code de Commerce *del 1° gennaio 1808): 'uomini associati e uniti in un corpo' e "mandato o procura"; rispettivamente: data la concezione reale ("concreta") della natura e,* dunque*, per il regime partecipativo dell'agire delle unità collettive*

La epoca contemporanea ha sperimentato, però, anche un sistema giuridico diverso: pure esso pienamente romanista ma, al contempo, pienamente *altro* da quello ricostruito dai giuristi prussiani del secolo XIX. Risalendo poco meno di un secolo rispetto al *BGB*, troviamo tale *altro* sistema giusromanista nel precedente, grande Codice civile contemporaneo, il *Code civil des Français* del 1804, formalmente ribattezzato *Code Napoléon* dal 1807 sino alla restaurazione borbonica[65] e definito significativamente "véritable constitutions politique de la France"[66].

Nel *CN* (la cui lettura, per quanto concerne il nostro tema, deve essere integrata da quella del *Code de Commerce*)[67] troviamo quali 'elementi

[64] Vedi F. Klinck, "La formazione del *BGB* e il valore dei materiali preparatori per la sua interpretazione odierna", in *Annali della Facoltà Giuridica dell'Università di Camerino – Studi* – n. 10 / 2021, p. 5; cfr. F. J. Casinos Mora, "Nueve siglos de romanismo jurídico", in *Rivista di diritto Romano*, II, 2002, 389.

[65] J. Leclair, "Le Code civil des Français de 1804: une transaction entre révolution et réaction", in *Revue Juridique Thémis*, Vol. 36, 2002, 8; cfr. R. Caly, "Il Code civil des Francais", parte III "L'eredità giuridica di Napoleone", in *InStoria*, N. 57 - Settembre 2012 (LXXXVIII).

[66] Ch. Giraud, *Précis de l'ancien droit coutumier français*, 2e éd., Paris, Cotillon, 1875, préface, p. v.

Vedi J.-F. Niort, Homo Civilis. *Contribution à l'histoire du Code civil français (1804-1965)*, I e II, Aix-en-Provence 2004, "Conclusion générale" 751–789, ove sono ricordati gli omologhi giudizi di Thiers, Mignet, Troplong, e Constant nonché (nel centenario del Codice) del 'Garde des Sceaux' Ernest Vallé: «notre contrat social» (*Bulletin de la Société d'études législatives*, 1905, 81).

[67] Emanato con decreto del 15 settembre 1807 ed entrato in vigore il 1° gennaio 1808 (vedi Marie-José Tulard, "Le *Code de Commerce*", in J. Tulard, sous la direction de, *Le Dictionnaire Napoléon*, 1987).

qualificanti' il suo sistema: **α**) il regime non sostitutivo ma **partecipativo** dell'agire giuridico delle unità collettive e **β**) la concezione non fittizia/astratta ma **reale**/**concreta** della loro natura.

Anche nel *CN* l'ordine espositivo comincia dalla nozione di "persona"[68].

Tuttavia, esattamente al contrario di quanto sarà, un secolo dopo, nel *BGB*, le "persone" sono intese: *non* come enti giuridici[69] *ma* come ruoli giuridici, propri *sempre e soltanto* agli uomini.

Il ruolo di attore giuridico può essere assunto *anche* dalla *società*, i cui soci abbiano deciso di costituirsi *anche* in *unità*, per interagire – come tale – nei confronti dei terzi: singoli uomini o altre società qualificate da omologa decisione. Hanno questo ruolo, per definizione, le società commerciali[70]. Si tratta, dunque, di unità "artificiali", costruite cioè come *ulteriori* rispetto ai singoli soci. Non si tratta, però, anche di unità "fittizie", cioè astratte e, quindi, anche *altre* rispetto all'insieme dei soci. Si tratta, invece, di unità reali, cioè concrete, quindi *coincidenti* con l'insieme dei soci.

Nella codificazione napoleonica, civile e di commercio, la categoria "persone giuridiche" semplicemente non esiste e, senza di essa, neppure ha ragione di essere e, infatti, neppure compare la categoria antitetica "persone fisiche"; ciò che conferma *a contrario* la loro complementarietà dogmatica-sistemica.

Tale concezione della natura delle unità collettive presso la legislazione napoleonica ne rende – più che possibile – indiscusso il regime partecipativo; il quale è *espresso* – oltre e più che con l'agire del singolo socio per la totalità dei soci –[71] con il ricorso, da parte di questi, al mandato, quale noto prima della revisione labandiana-windscheidiana[72]. Nel *CN*, nel primo articolo in cui si tratta del mandato (art. 1984), questo è indicato con

[68] "Livre premier. Des personnes".

[69] Al contrario del *BGB* (vedi, *supra*, §§ 1.a-b).

[70] Anche nella codificazione napoleonica, non è 'di per sé' unità collettiva la "société", quale nasce dal "contrat de société": *CN*, Livre III, Titre IX "Du contrat de société", Artt. 1832-1873, in particolare Chapitre III "Des engagemens des associés entre eux et à l'égard des tiers", Section II. "Des Engagemens des Associés à l'égard des Tiers", artt. 1862-1864.

Sono però unità la "association conjugale", che nasce dal "contrat de mariage" (*CN*, Livre III, Titre V "Du contrat de mariage", artt. 1387-1581), e le "sociétes commerciales", disciplinate dal *Code de Commerce*, Titre III. "Des Sociétés" [artt. 18-64] art. 19 «La loi reconnaît trois espèces de sociétés commerciales: - la société en nom collectif; - la société en commandite; - la société anonyme»; art. 47 «Indépendamment des trois espèces ci-dessus, la loi reconnait les associations commerciales en participation.»

[71] *Code de commerce*, art. 24.

[72] *Code de commerce*, art. 31. Cfr., *supra*, § 1.b.

la formula "mandat ou procuration"[73] perché ne è essenza tenere insieme: la "obbligazione" del mandatario nei confronti del mandante a "fare alcunché in nome e per conto di questo"[74] e il trasferimento (la procura) dal mandante al mandatario del potere necessario a farlo.

Nella codificazione napoleonica civile e di commercio, altrettanto semplicemente, non esiste l'istituto della rappresentanza[75].

b. *Precedente scienza giusromanista*

Come le opzioni dogmatiche-sistemiche espresse nelle norme del *BGB*, anche le opzioni dogmatiche-sistemiche espresse nelle norme del *CN* provengono direttamente dalla scienza giusromanista del secolo che, rispettivamente, le precede. Per il *CN*, sono, principalmente, le opzioni dogmatiche-sistemiche che troviamo formulate nelle *Pandette* (1748-1752) di Robert Joseph Pothier[76], dalla cui opera ha attinto grandemente la commissione di redazione del *Code*, così che può dirsi stare l'opera di Pothier al *CN* come l'opera di Windscheid al *BGB*[77].

---

[73] Titre XIII "Du mandat", Chapitre I "De la nature et de la forme du mandat", art. 1984 «Le mandat ou procuration est un acte par lequel une personne donne à une autre le pouvoir de faire quelque chose pour le mandant et en son nom.»

Cfr. (*supra*, § 1.b.) le citazioni della tesi di Laband ripresa da Windscheid e consacrata nel *BGB*) secondo cui la procura ('Vollmacht') è, invece, estranea all'istituto del mandato (Auftrag') e propria all'istituto della rappresentanza ('Stellvertretung').

[74] Chapitre II "Des obligations du mandataire", art. 1991 «Le mandataire est tenu d'accomplir le mandat tant qu'il en demeure chargé, et répond des dommages-intérêts qui pourraient résultera de son inexécution.»

[75] Non è tale l'istituto *mortis causa* della "rappresentazione": Livre III "Des différents manières dont on acquiert la propriété", Titre I "Des successions", Chap. III "Des diverses ordres de succession", Sect. II "De la représentation", artt. 739-744 («art. 739. La représentation est une fiction de la loi, dont l'effet est de faire entrer les représentans dans la place, dans le degré et dans les droits du représenté. [...] art. 744. **On ne représente pas les personnes vivantes**, mais seulement celles qui sont mortes naturellement ou civilement.»)

Neppure è tale lo specifico istituto della "tutela": Livre I, e Titre X, Chapitre II "De la tutelle"; cfr Titre VIII, Chapitre II "De la tutelle officieuse".

[76] *Pandectae Justinianae in novum ordinem digestae cum legibus Codicis et Novellis quae jus Pandectarum confirmant, expliquant aut abrogant*, Paris, 1748-52, 3 volumi.

H. Kötz e S. Patti, *Diritto europeo dei contratti*, tr. it. di Sabine Büchberger, Milano 2006, cap. 12 "La rappresentanza" pp. 375 ss., osservano che la concezione compatta di mandato e procura (la quale sarà pienamente negata da Laband [cfr., *supra,* § 1.b]) si trova in Pothier (di cui citano il *Traité des obligations*, Tome premier, Paris - Orleans 1761, nn. 74 e 75, 93 s.,) da dove la prendono i redattori del *Code civil* francese (art. 1984). Vedi G. Lobrano e P. P. Onida, "Rappresentanza o/e partecipazione", cit., § II.2.c. "Partecipazione e cooperazione", nt. 83.

[77] M. Dupin [André-Marie-Jean-Jacques], "Dissertation sur Pothier", in Id., par les soins de, *Oeuvres de Pothier*, nouv. éd., Tome I, Paris 1824, CXIII ss. § V. "Pothier Législateur" «M. de Bièvre a eu cette idée, que l'on devait confier à Pothier la rédaction d'un Code civil

Dobbiamo, inoltre, notare che gli elementi qualificanti della dottrina esposta da Pothier e assunta a base della codificazione napoleonica, li troviamo ancora nelle monumentali *Pandette* (1790-1830) di Christian Friedrich von Glück[78], il cui ultimo volume appare ventisei anni dopo l'adozione del *CN* ma dieci anni prima della pubblicazione del primo volume del *System* di Savigny.

Nel *sistema* giuridico, che Pothier e Glück condividono, non si trova il concetto di "persona" ipostatizzato[79] come ente potenzialmente altro dall'uomo o dalla unità collettiva di uomini né, quindi, la articolazione di tale concetto nei concetti di "persona fisica" e di "persona giuridica" o "fittizia".

Non può, dunque, sorprendere che, in tale *sistema*, neppure si trovi il regime della "sostituzione/rappresentanza"[80].

Corrispondentemente, entrambi questi pandettisti interpretano lo *iussum* **non** come "autorizzazione" ma come "comando" del *pater* al *filius* e del *dominus* al *servus* e il contratto di mandato come istituto **non** altro **ma** omologo allo *iussum* (volto, cioè, a riprodurne gli effetti tra persone non poste nella stessa potestà). Scopo di entrambi i negozi giuridici (*iussum* e *mandatum*) è integrare *esecutivamente* l'agire giuridico di alcuno (uomo o unità collettiva di uomini), comandante o mandante, con l'agire giuridico altrui, comandato o mandatario[81].

---

des Français. […] plus de trois quarts du Code civil ont été *littéralement extraits de ses Traités*».

[78] *Ausführliche Erläuterung der Pandecten***,** in 34 volumi, Erlangen 1790-1830.

Per la redazione del presente scritto non ho reperito la intera edizione originale tedesca ed ho, pertanto, fatto ricorso alla sua versione italiana: operata da vari traduttori, diretta – inizialmente – da F. Serafini e P. Cogliolo e – dal volume IX – da P. Cogliolo e C. Fadda, ed edita sempre a Milano, con un ordine cronologico non pienamente perspicuo, che appare compreso tra il 1890 e 1909 (ma non tutti i volumi sono datati e, tra essi, non lo sono sia il primo sia l'ultimo).

[79] Cfr., *supra*, § 1.a, in part. ntt. 7 s.

[80] Quale sarà definita nel percorso scientifico e normativo del secolo seguente (vedi, *supra*, §§ 1.a e b).

Per il regime della tutela e della cura secondo Glück, rinvio al volume XXVII delle *Pandecten*, tr. it., stampato a Lodi nel 1908, dal Titolo II "*Ubi pupillus educari vel morari debet, et de alimentis praestandis*" sino al Titolo X "*De curatoribus furioso et aliis extra minores datis*", ovvero dal § 1359 al § 1398, 349–862.

[81] Pothier, *Pandectae*, cit., *Tomus secundus*, che leggo nella edizione Parisiis 1825, 77: «*Titulus IV. Quod Jussu. I. Ad tertiam partem Edicti pervenimus. Actio QUOD JUSSU quae ex haec parte Edicti datur, competit ex contractibus servorum et filiorum-familias, adversus patres aut dominos quorum Jussu contraxerunt, in omne in quod eorum Jussu se obligaverunt*». Cfr., a p. 78, il commento a *D*. 15.4.1.1 «*Sed ego quaero an revocare hoc jussum, antequam credatur possit? Et puto posse: quemadmodum si* ***mandasset****, et postea ante contractum contraria voluntate* ***mandatum*** *revocasset, et me certiorasset*.»

CONCLUSIONE. CODE NAPOLÉON *E* BGB*: OPPOSTI REGIMI DELL'AGIRE DEL "POPOLO". QUALE DIRITTO ROMANO?*

Il Diritto romano che, dal *BGB,* conosciamo (e applichiamo e insegniamo) è, dunque, un sistema giuridico *altro* (più che diverso: opposto)

La interpretazione dello *iussum* delle fonti giuridiche romane come comando e la sua omologia di effetti con il *mandatum* (con la – ovvia – differenza di essere il secondo un contratto, cioè tra persone *non* nella medesima potestà) è chiara già nella edizione originale in latino delle *Pandette* di Pothier. Lo è – se possibile – ancora di più nella loro versione italiana di A. Bazzarini, *Le Pandette di Giustiniano disposte in nuovo ordine da R.G. Pothier*, volume II, Prato 1833, p. 510 «[Libro XV] Titolo IV. "Di ciò che fu fatto per comando (*quod jussu*)". I, «L'azione *quod jussu* […] compete per li contratti dei servi o dei figli di famiglia, contra i padri o i padroni pel cui **Comando** eglino hanno contrattato, relativamente a tutto ciò per cui essi si sono obbligati per loro **Comando**»; p. 512 «Ora io ricerco se possa rivocare questo **Comando** primachè sia dato a credito. Quanto a me, penso che il possa; allo stesso modo che avendo fatto un **mandato**, potrebbe cangiata la volontà, rivocarlo prima ch'io facessi **contratto**, rendendomene consapevole.»

La materia è trattata nella stessa maniera da Glück: *Pandecten*, cit., volume XIV, 1813, Lib. XV. Tit. IV, §. 919 "Begriff und Natur der *actio quod iussu*", 423 ss. in part. 424 «Die *actio quod iussu* setzt also voraus, I) dass ein Familienvater einer unter seiner Gewalt stehenden Person […] einen Befehl gegeben habe, mit einem Dritten einen Contract zu schließen. Befehl heißt hier der Wille, den ein Familienvater solchen Personen zu erkennen gibt, die unter seiner Gewalt stehen, dass sie etwas thun sollen. Ein solcher *iussus* ist also von einem Auftrage (*mandatum*) wohl zu unterschieden, denn diesen ertheilt man solchen Personen, die nicht in unserer Gewalt sind.»

È chiaro essere, secondo sia Pothier sia Glück, unica differenza tra *iussum* e *mandatum* l'intercorrere soltanto il primo e non anche il secondo tra persone poste all'interno della medesima potestà.

È notevole che, nella citata (*supra*, nt. 78) traduzione italiana delle *Pandette* di Glück, il traduttore P. Bonfante (*Commentario alle Pandette*, Libri XIV-XV, Lodi 1907), nell'*incipit* della trattazione del "Titolo IV. *Quod iussu*", § 919 "Concetto e natura dell'*actio quod iusssu*", pone una nota (la "b") con la quale (in conformità alla dottrina nel frattempo dominante) contesta la tesi dell'autore: «Gravemente disputata è l'essenza ed il significato del *iussus* **da cui dipende la struttura dell'istituto**. Vi ha un'opposizione fondamentale di concetti: secondo gli uni, come ritiene il nostro autore, il *iussus* significa precisamente un comando, secondo gli altri una dichiarazione di obbligarsi, un assentimento preventivo al negozio, che nel nostro campo si riduce ad un **conferimento di potere** e si può ben esprimere come un'**attribuzione della facoltà di rappresentare**. *etc. etc*.» Nella lunga nota (la quale si estende per ben tre pagine, dalla p. 213 alla p. 215 comprese) lo pseudo argomento (in realtà petizione di principio) con il quale Bonfante puntella la nuova tesi dominante è che, nella lingua latina, il significato di "*iussus*" come "comando" sarebbe non originario ma sopravvenuto, come dimostrerebbe (?) l'esame della formula "*velitis, iubeatis, quirites?*".

La dottrina dominante (comunque ancora "gravemente disputata" alla epoca di Bonfante) è diventa la base indiscussa della lettura odierna delle fonti romane (cfr., Giuseppina Aricò Anselmo, *Antiche regole procedurali e nuove prospettive per la storia dei* comitia, Torino 2012, cap. IV, § 1, p. 218, nt. 640, ivi rinvio a «P. DE FRANCISCI, *Sintesi storica del diritto Romano*, Roma 1948, 143»).

rispetto a quello conosciuto (e applicato e insegnato) sino al *Code Napoléon* (e ancora alcune decadi dopo).

Ciò impone una riflessione ed una opzione rilevanti.

Quale è *il* (sistema del) Diritto romano?

LISTA DELLE REFERENZE

Riferimenti bibliografici

1. Agnati, Ulrico, "Persona iuris vocabulum». Per un'interpretazione giuridica di «persona» nelle opere di Gaio", *Rivista di Diritto Romano*, IX/2009;
2. Albertario, Emilio, "Corpus e universitas nella designazione della persona giuridica", *Studi di diritto romano*, I, Giuffrè, Milano 1933;
3. Aricò Anselmo, Giuseppina, *Antiche regole procedurali e nuove prospettive per la storia dei comitia*, Giappichelli, Torino 2012;
4. Betti, Emilio, *Diritto romano, I. Parte generale*, CEDAM – Casa editrice A. Milani, Padova 1935;
5. Bonfante, Pietro, „Nota b al § 919 'Concetto e natura dell'actio quod iussu'", *Commentario alle Pandette. Libri XIV–XV*, Lodi 1907;
6. Campobasso, Mario, "Il potere di rappresentanza degli amministratori di società di capitali nella prospettiva dell'unità concettuale delle forme di rappresentanza negoziale e organica", *Amministrazione e controllo nel diritto delle società. Liber amicorum Antonio Piras*, Giappichelli, Torino 2010;
7. Casinos Mora, Francisco Javier, "Nueve siglos de romanismo jurídico", *Rivista di Diritto Romano*, II/2002;
8. Catalano, Pierangelo, *Diritto e persone. Studi su origine e attualità del sistema romano*, I, Giappichelli, Torino 1990;
9. Catalano, Pierangelo, *Populus Romanus Quirites*, Giappichelli, Torino 1974 (1a ed. 1970);
10. Constant, Benjamin, *Cours de politique constitutionnelle*, 4 voll., Paris 1818–1820;
11. D'Amico, Paolo, "Rappresentanza. I. Diritto civile", *Enciclopedia giuridica Treccani*, XXIX, Roma 1991;
12. De Francisci, Pietro, *Sintesi storica del diritto romano*, Roma 1948;
13. Dupin, André-Marie-Jean-Jacques, „Dissertation sur Pothier", *Oeuvres de Pothier*, nouvelle édition, tome I, Paris 1824;
14. Giraud, Charles, *Précis de l'ancien droit coutumier français*, 2e éd., Cotillon, Paris 1875;
15. Glück, Christian Friedrich von, *Ausführliche Erläuterung der Pandecten*, 34 Bde., Erlangen 1790–1830;

16. Glück, Christian Friedrich von, *Commentario alle Pandette*, traduzione italiana di vari autori, diretta inizialmente da Filippo Serafini e Pietro Cogliolo, poi da Pietro Cogliolo e Carlo Fadda, Milano 1890–1909; in particolare: *Libri XIV–XV*, trad. Pietro Bonfante, Lodi 1907, e vol. XXVII, Lodi 1908;
17. Hobbes, Thomas, *Leviathan*, London 1651;
18. Jhering, Rudolf von, "Mitwirkung für fremde Rechtsgeschäfte", *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, I/1/1857, 273–350; poi in Gesammelte Aufsätze, I, Jena 1881;
19. Klinck, Fabian, "La formazione del BGB e il valore dei materiali preparatori per la sua interpretazione odierna", *Annali della Facoltà Giuridica dell'Università di Camerino – Studi*, 10/2021;
20. Kötz, Hein, Patti, Salvatore, *Diritto europeo dei contratti*, trad. Sabine Büchberger, Giuffrè, Milano 2006;
21. Laband, Paul, *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*, 3 Bde., Tübingen 1876–1882;
22. Laband, Paul, *Deutsches Reichsstaatsrecht*, Freiburg 1883; 7. posthume Aufl., Tübingen 1919;
23. Laband, Paul, "Die Stellvertretung bei dem Abschluß von Rechtsgeschäften nach dem allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuch", *Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht*, 10/1866;
24. Leclair, Jean, "Le Code civil des Français de 1804: une transaction entre révolution et réaction", *Revue Juridique Thémis*, 36/2002;
25. Lobrano, Giovanni, „«Mezzi per la difesa della libertà» e «forme di governo»", *Tribunado – poder negativo y defensa de los derechos humanos. En homenaje al Profesor Giuseppe Grosso* (a cura di Andrea Trisciuoglio), Ledizioni, Milano 2018;
26. Lobrano, Giovanni, Onida, Pietro Paolo (a cura di), *Ritorno alla Repubblica: dalla rappresentanza alla partecipazione*, AV, Cagliari 2020;
27. Mommsen, Theodor, *Abriss des römischen Staatsrechts*, Leipzig 1893;
28. Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de, *De l'esprit des lois*, Genève 1748;
29. Mußgnug, Reinhard, "Paul Laband (1838–1918)", *Staatsrechtslehrer des 20. Jahrhunderts. Deutschland – Österreich – Schweiz* (Hrsg. Peter Häberle, Michael Kilian, Heinrich Amadeus Wolff), De Gruyter, Berlin – Boston 2015;
30. Niort, Jean-François, *Homo Civilis. Contribution à l'histoire du Code civil français (1804–1965)*, I–II, Aix-en-Provence 2004;
31. Onida, Pietro Paolo, *«Agire per altri» o «agire per mezzo di altri». Appunti romanistici sulla «rappresentanza», I. Ipotesi di lavoro e stato della dottrina*, Jovene, Napoli 2018;

32. Orestano, Riccardo, *Il problema delle fondazioni in diritto romano. Appunti delle lezioni tenute nell'Università di Genova*, I, Giappichelli, Torino 1959;
33. Orestano, Riccardo, *Il «problema delle persone giuridiche» in diritto romano*, I, Giappichelli, Torino 1968;
34. Ormanni, Angelo, *Saggi sul «regolamento interno» del Senato romano*, Giuffrè, Milano 1971;
35. Padoa-Schioppa, Antonio (a cura di), *Agire per altri. La rappresentanza negoziale processuale amministrativa nella prospettiva storica*, Jovene, Napoli 2010;
36. Pothier, Robert-Joseph, *Le Pandette di Giustiniano disposte in nuovo ordine*, vol. II, trad. Antonio Bazzarini, Prato 1833;
37. Pothier, Robert-Joseph, *Pandectae Justinianae in novum ordinem digestae cum legibus Codicis et Novellis quae jus Pandectarum confirmant, expliquant aut abrogant*, 3 voll., Paris 1748–1752;
38. Pothier, Robert-Joseph, *Pandectae Justinianae in novum ordinem digestae…, tomus secundus*, Parisiis 1825;
39. Pothier, Robert-Joseph, *Traité des obligations*, tome premier, Paris – Orléans 1761;
40. Rubino, Joseph, *Untersuchungen über römische Verfassung und Geschichte, I. Theil: Ueber den Entwickelungsgang der römischen Verfassung bis zum Höhepunkt der Republik*, Cassel 1839;
41. Sacchi, Osvaldo, *Antica persona. Alle radici della soggettività in diritto romano tra costruzione retorica e pensiero patristico*, Satura, Napoli 2012;
42. Savigny, Friedrich Carl von, *Sistema del diritto romano attuale*, vol. III, trad. Vittorio Scialoja, Torino 1891;
43. Savigny, Friedrich Carl von, *System des heutigen Römischen Rechts*, 8 Bde., Berlin 1840–1849;
44. Seazzu, Giovanni Carlo, *Iussum e mandatum. Alla origine delle actiones adiecticiae qualitatis, I. Ipotesi di lavoro e stato della dottrina*, AV, Cagliari 2018;
45. Stolleis, Michael, *Storia del diritto pubblico in Germania, II. Dottrina del diritto pubblico e scienza dell'amministrazione 1800–1914*, trad. Cristina Ricca e Stefano Pietropaoli, Giuffrè, Milano 2014;
46. Tafaro, Sebastiano, *Ius hominum causa constitutum. Un diritto a misura d'uomo*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2009;
47. Tulard, Marie-José, "Le Code de Commerce", *Le Dictionnaire Napoléon* (sous la direction de Jean Tulard), Fayard, Paris 1987;
48. Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5. Aufl., besorgt von Johannes Winckelmann, Tübingen 1980;
49. Windscheid, Bernhard, *Diritto delle Pandette*, I.1, trad. Carlo Fadda e Paolo Emilio Bensa, Torino 1902;

50. Windscheid, Bernhard, *Diritto delle Pandette*, trad. Carlo Fadda e Paolo Emilio Bensa, con note e riferimenti al diritto civile italiano, note continuate da Pietro Bonfante con Fulvio Maroi, nuova ristampa stereotipa, UTET, Torino 1926;
51. Windscheid, Bernhard, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, 3 Bde., Düsseldorf 1862–1871.

Проф. др Ђовани Лобрано

Понтификални католички универзитет у Перуу
Универзитет у Сасарију, Италија

„ПРАВНИ СИСТЕМИ" И ЊИХОВИ „ОПШТИ ПРИНЦИПИ": КОЈИ ЈЕ РИМСКИ ПРАВНИ СИСТЕМ?

Сажетак

Историјски фундаментално „правно и политичко" питање јесте режим деловања и – у функцији њега – концепција природе свих „колективних јединица", како јавних (почевши од „примерне", „Народа"), тако и приватних.

Различити одговори дати на ово питање представљају одговарајуће „опште принципе" одговарајуће различитих „правних система" у којима су садржани.

Поређење римских грађанских законика, Наполеоновог законика и БГБ-а, као и научних списа који су претходили и одређивали сваки од њих, открива контрадикторне одговоре.

Испитивање тренутног стања питања показује да је одговор, који дају БГБ и припремни научни радови, да је схватање природе сваке колективне јединице, почевши од Народа/Државе, као јединице изван појединачних јединица које је чине, (за разлику од потоњих) схватање „ентитета":

- „фиктивног, идеалног" (што ће касније бити названо „апстрактним") или „правног лица" (што такође дозвољава да се колективна патримонијална јединица схвати као таква), стога

- „неспособног за деловање" (на исти начин као и „физичка лица" која су малолетна, луда или под забраном) и

- нужно „замењена" у својим радњама „представницима".

Поређење са Наполеоновим законом и научним списима који су га припремили показује, уместо тога, да је одговор, дат до тада, да је схватање природе сваке колективне јединице, почевши од Наро-

да/Грађана, као јединства изван појединачних мушкараца и жена који је чине, (као и они) „ентитет":

- подједнако стваран (што ће касније бити названо „конкретним") стога

- способан за деловање,

- који пружа кроз „мандате" (који данас морамо прецизирати јесу) „императив".

Шта је, дакле, (систем) римског права?

Кључне речи: *Римско право; Правни системи; Општи принципи.*

УДК/UDC 340:94(497.1)
ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД / *ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE*

Проф. др Станка Стјепановић

Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

Михаило Дамјановић

Адвокатска канцеларија Томић, Нови Сад

Симеон Петковић

Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

ЗНАЧАЈ ПИСАМА НАЂЕНИХ У БРАШОВСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКИХ СПОМЕНИКА У ОБЛАСТИ ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ ТРГОВАЧКИХ ОДНОСА

У посљедњим деценијама XIX вијека бивши архивар магистрата у Брашову, Штенер, пронашао је у архиви између латинских и њемачких докумената немали број докумената писаних словенским писмом. То је тада значило нове видике за све оне који су се бавили изучавањем словенских језика, дипломатије, палеографије, историје турских освајања на Балканском полуострву, за стару словенску културу, право, историју трговачких односа и много другог. Сви ти документи отварали су много могућности за све оне који су се бавили историјом словенских језика и права и који су добили могућност да проучавају са друге основе. Дио тих рукописа одмах је професор софијског универзитета Лазар Милетић прогласио да су то писани документи словенским језиком бугарске редакције и да то припада бугарској културној традицији. Можда је овај став професора Милетића „опасан“ за даљње проучавање јер у њему има много нетачних тврдњи на што су упозоравали и други, тада савременици. У овом раду ми ћемо анализирати неколико писама које су брашовским трговцима упућивали војвода Влад I Дракул и друге влашке војводе до Мирча I Старији упоређујући то са хрисовуљама влашких

Станка Стјепановић, *zakonopravilo@yandex.com.*
Михаило Дамјановић, *mihailodamjan00@gmail.com.*
Симеон Петковић, *simeon_p@live.com.*

владара које су даривали манастирима Папараћа и Милешева новац за потребе калуђера. Анализирајући неколико докумената писаних у раздобљу од војводе Мирче до војводе Дракуле указаћемо на основна правила куповине и продаје ствари, на монете које су се тада налазиле у употреби, а које су у археолошким истраживањима током 2023. године нађене и на локалитету старе ваганске цркве, затим формама склапања уговора о продаји, царини на робу и указаћемо на чињеницу родбинских веза влашких владара и српских породица и службеном језику који су говорили на двору и како је видљиво из ових брашовских докумената и писало се тим словенским језиком (претежно српске редакције). У раду аутори указују и на чињеницу да су се на том језику и писму заснивали и трговачки односи а што је значило да су то писмо употребљавали и Брашовљани, јер им је било познато.

Кључне ријечи: Брашовски документи; Трговачки односи; Влашке војводе; Српски правни споменик.

1. О ДОКУМЕНТИМА КОЈИ СУ НАЂЕНИ У ГРАДСКОМ АРХИВУ ГРАДА БРАШОВА

1.1. Увод

Научној јавности је почетком 20. вијека професор универзитета у Букурешту, И. Богдан, учинио доступним преписку на црквенословенском језику српске редакције документе нађене у трансилванском граду Брашову, који је тада имао службени назив Кронштат, а по славенски назив Брашов, а односи се на период од 15-16. вијека. Ови документи су интересантни због писма за које се сматрало да се није употребљавало у Трансилванији. У овом нашем раду анализирамо, с аспекта старе словенске културе и права, историју трговачких односа и значај словенског језика српске редакције и на овим просторима. Наравно, фотографије тих докумената су од непроцјењиве важности и данас, за историју српског права. У прилогу овог рада дајемо фотографије неких од тих писама по снимцима који се данас чувају у Минхенској библиотеци.[1]

Наравно, одмах након објаве ових докумената од професора Богдана,[2] професор софијског универзитета Лазар Милетић је преузео на себе одговорност да то преведе и истумачи како је то писмо, уствари бугарске рецензије, и да каже да је то историјски доказ о бугарским колонистима у Трансилванији. Тај његов превод је критиковао Јацимирски, сматрајући да је Милетићев превод не само лош, него је са

[1] I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti*, Bucuresti 1905.

[2] А. Јацимирски, “Критика и библиографија”, *Журнал министерства народнога просвјешченија* 1905.

њим опасно и користити се. При томе наводи како је оно славенске ријечи мимо Турч, у писму Мирчи првом, превео као Турчин умјесто кроз Тјорч, што је назив за град Торзбург, а у то вријеме се називао Турч. Како се назив сусреће у штампаним писмима, Јацимирски је врло детаљно критиковао све његове криве преводе, наводећи то из сваког појединачног писма.[3] Сва писма су скупљена у периоду управљања господара Валахије. Међутим, уколико у писмима није било датума, онда је на румунском преводу написан датум. Јацимирски критикује то, јер би по његовом мишљењу требало испитивати да ли су та лица постојала и када, потписима на печатима и текстовима адресата на кога је писмо упућено.

1.2. Класификација писама

Сам састав писама је најприје онај који представљају хрисовуље брашовском градском савјету и писма господара Валахије од Мирче првог старијег (6. август 1413. год), до Радула четвртог великог (1507. год). Затим, другу скупину представљају словенска писма влашких бојара, митрополита, судија, кнезова, грађана (пиргара) и других лица који обухватају период од 1431. до 1509. године. Трећи дио су латинска писма влашких господара и бојара од 1431. до 1476. Гледајући текст самих писама на словенском језику, Лазар Милетић је тврдио да је то чиста бугарска рецензија. Нетачност такве тврдње произлази из свих докумената који су писани у 16. вијеку, а и 15 вијеку. Ову тврдњу је износио и Јацимирски, а што се види и из најстаријих писама које у прилогу овог рада дајемо у облику фотографије. Анализирајући писма војводе Влада Првог Дракуле види се да је то словенско писмо скоропис или брзопис, које се одликује тиме што није писано посебно украсним словима, која су карактеристична за даровнице влашких војвода манастиру Милешеви и Папрађи. Али, што је важно напоменути је посебни облик слова В који је написан у облику квадрата што је карактеристично за глосе написане на сарајевском препису Законоправила Светог Саве.[4] Не упуштајући се даље у спор о језику брашовских докумената, а упоређујући даровнице влашких војвода српском манастиру Милешеви, о чему смо писали у нашем раду,[5] произлази да су влашке војводе писале своје повеље језиком српске редак-

[3] *Ibid*., 437.

[4] *Законоправило Светог Саве. Превод Сарајевског преписа*, Добрунска Ријека 2019.

[5] Више вид. С. Стјепановић, М. Дамјановић, С. Петковић, „Значај даровница кнезова угровлашких и молдавских манастирима Милешеви и Папрађи за проучавање историје ктиторског права“, *Зборник радова „Право између заштите и злоупотребе, том III“* (ур. Д. Ћеранић, С. Ивановић, Ђ. Мариловић, Р. Лале, С. Аличић), Источно Сарајево 2025.

ције, па су и та писма која су упућивали брашовским адресатима била писана на словенском језику српске редакције. Не би се могли сложити са тврдњом Јацимирског, да су само на двору некада говорили по српски што је зависило од националности лица и моде, а да је остали народ искључиво говорио румунски језик.[6] Нико не би писао писма на језику, који тај коме је упућено не разумије, што би значило да и у градском савјету у Брашову је овај језик био један од језика који се употребљавао. Јацимирски критикује у блажем облику и сам румунски превод тих писама које је учинио професор Богдан. У прилог нашој тврдњи да се и у Трансилванији говорило и писало црквенословенским српске редакције, писмо упућено на двије адресе владару Стефану Батори, или брашовском судији или пиргеру (грађанину). У вези овог истичемо резултате археолошких истраживања на црквишту Ваган 2023. године, гдје је нађен новац поријеклом из Трансилваније.[7]

2. ТРГОВАЧКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ВЛАШКЕ И ТРАНСИЛВАНИЈЕ

2.1. Слобода трговцима брашовским као основно начело

Ови документи нађени у брашовском магистрату у 19. вијеку су уједно свједочанства о трговачким односима између Влашке и Трансилваније. Интересантно је проматрати стару словенску терминологију у области трговине, као и ограничења. Писма господара допуштају брашовским трговцима и уопште поданицима земље Бирсе да долазе у Валахију: 1. слободно и добровољно, 2. мирно, 3. продавати у Влашкој, 4. провозити до сусједних граница, и 5. куповати сваку робу. У писмима се наводи некад и посебно које предмете могу продавати и куповати, као што су: вино, хљеб, гвожђе, восак, лој, сребро, злато, шкољке, или како то каже писмо које је упутио војвода Влад Тепеш које је означио И. Богдан под бројем 156: „да могу слободно ходити по земљи куповати рибу, вино и све што им срце жели“.[8] Брашовљанима је било дозвољено да слободно долазе у Валахију и да купују и тргују чак и за вријеме рата. Дозвољено је било да они иду и по вашарима, трговачким центрима (градовима), једном ријечју, да су за трговачке послове слободни сви путеви гдје им буде воља и једно-

[6] Новости, „СРПСКА ДЕСПИНА МИЛИЦА РУМУНСКА СВЕТИТЕЉКА: Једна од пет кћери деспота Јована Бранковића, владара Срба у егизилу и Јелене Јакшић“, *https://www.novosti.rs/reportaze/vesti/1629543/srpska-despina-milica-rumunska-svetiteljka-jedna-pet-kceri-despota-jovana-brankovica-vladara-srba-egizilu-jelene-jaksic*, 20. јул 2026.

[7] Вид. Прилог 10.

[8] I. Bogdan, 189.

ставно, гдје воле да тргују. Брашовски трговци су имали право да продају робу или у ћутуре, или из руку, како им се свиђа. У старим народним пјесмама код Срба је сачувана ријеч „товар“ која се као општи термин у трговачким пословима у овим брашовским писмима, а значи да је то предмет продаје или куповине и оставе (покладежа). Такође, сачуван је термин „добитак“ што је термин који се види и у Законоправилу светог Саве и његовим преписима у глави 55, када говори о Градском закону (Прохирону). То значи покретна имовина и новац (пет стотина перпера). Посебно би указали на термин „велика купла“ што значи транспорт предмета продаје и куповине, затим „турска купла“ тј. ствари које иду из Турске. Следећи термин који се употребљавао за сусрет ради циља трговине, а гласио је „сстањати“ – сусрести се, затим „сја цијенити“ што значи сагласити се о цијени. За продају ћутуре интересантан је термин „зимати купље на соро“.

2.2. Предмети продаје и куповине и врсте мјера за њих

Анализирајући писма влашких војвода можемо тврдити да су она свједочанства о томе који су то били предмети продаје и куповине који су ишли из Брашова у Влашку. То није била роба која се само производила у Трансилванији, већ и из данашње Белгије, из града Иперн, из Колуина (Келна), од Чех – из Чешке. Од осталих предмета интересантни су мед који се мјерио у посудама (возилница), док се вино мјерило у истим таквим бочицама. Мјера за восак која је могла бити од 100 до 450 фунти (мажа). Анализирајући списак животиња које су биле предмет продаје, обраћамо пажњу на ријечи во и крава, које су и дан данас задржане у српском језику, као и ријеч гуњ, која је и дан данас у српском језику у неким крајевима у употреби за одјевни предмет, прслук од јагњећег или овчијег руна. Ако се нађемо у потрази за добрим херцеговачким сиром, можемо га наћи и на пазару у Требињу, који се продаје из мијеха, осушене овчије коже, а управо се из брашовских писама види да се овчији сир мјерио нарочитим мјехом. Види се да су и дивље звијери биле предмет трговине, односно њихова кожа, као што је вјеверица, који термин је и данас задржан у српском језику, рис, зец. Перје се продавало у перини што је и данас у српском језику израз за топли покривач у зимски условима, тј. тканину напуњену перјем. Ако погледамо плаћање у новцу (пјењази), што се и у данашњем нашем рјечнику више у шали спомиње „имаш ли пењези“ – мислећи на новац. Ако је била у питању куповина са одложеним плаћањем, онда је било могуће да се дуг плати из три пута. Из писма господара Басараба млађег, види се да је он тражио да му купи

опрему за 40 коња за предстојеће путовање султану, 1440. године.[9] Да је мито било присутно и код влашких чиновника, када је била у питању куповина и продаја брашовских трговаца у Влашкој, види се и из писма означеног под бројем 65.[10] Наиме, изричито им је написано да не смију никог пљевити, не чинити зло без икакве кривице и господар им изричито каже: „мито да не узимате ниједно влакно“. Што се тиче царине, она је била одређена за сваки предмет, и она се плаћала одмах на граници, а нарочита царина, без обзира на својство предмета, узимала се у Брајиљу, Трговишту, Дамбовици, Прахову, Арђешу, Дугопољу, Бузау, Флочу, Гергици, Сакули, то значи у свим великим и малим трговиштима. Што се тиче царине, произлази да се она плаћала два пута, приликом улаза на граници, а друга на мјесту продаје ствари. Што се тиче врсте ствари, кад су у питању животиње, највише се помињу коњи. Наиме, украденог коња одводили су за продају најчешће у Брашов и господари су тражили да Брашовљани не смију купити такве коње, враћали би их Власима или платили вриједност, а лопове су казнили као што се види из документа 119, што је у ствари писмо војводе Бесараба млађег гдје се каже да се тим злотворима откину главе. Указујемо и на крај тога писма које завршава реченицом „И Бог те весели“, што је присутно још и данас у српском језику када су у питању рјешавања неких усмених погодби.[11] У писму 197 које пише војвода Јован Радул види се да су брашовљани лопове који су украли два коња из Влашке, једног објесили, други је платио казну, али коњи који су се нашли код њих су дати на чување и нису враћени па им у писму војвода Радул тражи да то учине.[12] И то писмо завршава истом реченицом „И Бог те весели“.

Из трговачких уговора Влашке са Брашовом, види се да су то чисто односи пријатељског карактера с пуном слободом трговине, но понекад се десило да је у рату који се водио 1498. године, да је господар Радул четврти објаснио брашовљанима да је граница затворена због непријатељства са Њихном. Граница је била затворена готово годину дана. Исто тако, проблем је био и када је била у питању продаја оружја коју би могли користити унутрашњи непријатељи господара. Дешавало се, као што је то у случају писма и забране Влада првог Дракуле, да ни Власи ни Брашовљани не могу са собом носити дукате, осим мале количине, а почетком 30-их година 15. вијека, господар

[9] Тако је из писама видљиво да су господари за путовања султану тражили не само опрему за коње већ и за себе кожухе, што је у неким крајевима насељеним Србима и данас у употреби као назив за прслук од јагњеће коже.

[10] I. Bogdan, 88.

[11] *Ibid*., 147.

[12] *Ibid*., 236.

Влад је забранио мед и новац. Из писама произлази да су за спољну трговину у 15. вијеку служили златни и сребрни дукати, па онда флорини, који су представљали једну трећину дуката и фертуни, који су представљали једну четвртину флорина, а који је имао једнаку вриједност као и перпер. Ситне монете су биле аспре, које су представљале педесети дио флорина, денари, стоти дио флорина, а општи назив је био пењези.

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У радовима које смо објављивали у поводу даровница влашких војвода манастирима Милешеви и Папрађи указивали смо на историјску повезаност кроз владарске породице влашких владара и Срба, тачније Српкиња које су се удавале за влашке војводе и које су чиниле основ културног, просвјетног живота и доносиле су са собом „плаву крв“ од царских српских породица. Није непознато да је и посљедњи српски цар Урош Млади, син цара Душана, био жењен ћерком влашког војводе. Веза између српских жена које су долазиле из владарских српских породица било је много, али и у првој петини 16. вијека из кога потиче и Милешевски препис Законоправила Светог Саве који се чува у Националној библиотеци Румуније у Букурешту, а то представља само наставак континуираног рада и дјеловања и међусобног осјећаја као своје, јер су и тада, као и 200 година прије писали словенским писмом српске редакције.[13] Поново ћемо споменути сада Свету Платониду која је проглашена светом од Румунске православне цркве, а која је у ствари српска деспотица деспина Милица Бранковић, праунука деспота Ђурђа која се 1505. године удала за влашког војводу Негоја Басараба и постала центар групе која је донијела ктиторство прелијепе цркве у Куртодалђешу и у њој је столовао, сада свети, Максим Брнаковић који је поштован, не само код Срба, него и код Влаха и Молдаваца. Исто тако, деспина и епископ Максим су довели и српског штампара Макраија који је штампао много књига. Ујак деспине је био Стефан Јакшић. Осим цркве коју је градила у Куртодалђешу, она је послије смрти мужа и сина била ктитор скипта. Из лозе Бранковића деспина Милица је, што се види из документа који се чувају у националној библиотеци Румуније у Букурешту види се да су Законоправилом утврђен модел државе и цркве оне то уносиле у државу и цркву тада Влашког војводства. И ћерке деспине Милице и Негоја Басараба, Роксанда и Стана су биле удате за војводе. Роксанда се удала за Радула Петог, док је Стана била удата за госпо-

[13] *Милешевски препис Законоправила Светог Саве – фототипија*, Универзитет у Источном Сарјеву, Источно Сарајево 2025.

дара Молдавије Штефана Вода. У историјским наводима познат је Алексадар Благушњалу који је био кнез Молдавије, али је друга Роксанда, ћерка молдавског војводе Петра Рареша и Јелене Бранковић чак и владала дуго у име сина Богдана, а није непознато да је Александар Лапушњану даривао манастир Милешево с плаштаницом Господа Исуса Христа која се данас налази у Загребу. Не би могле оне никако саме да управљају народом и да шире словенски језик српске редакције да тај језик није био укоријењен дубоко у том народу. Управо ови брашовски документи који су пронађени захваљујући градском архивару, а међу њима је највећи број српске редакције, што указује на даљи закључак – да су тада и по вјери и по језику ти народи били слични, ако не бисмо могли рећи да су били исти.

У овом раду дали смо исјечке из трговачких односа Влашке са Брашовом или Кронштатом, како се службено звао у то вријеме, из којих су видљиви начин продаје, предмет продаје и могућност плаћања царина, и шта у ствари значи начело слободне трговине. Навели смо неколико писама, а у прилозима овом раду дајемо писма која су објављена у палеографском раду од стране професора Јована Богдана у Букурешту 1905. године да би свако, ко се потруди, могао да прочита шта је било предмет те трговине. Неограничена слобода која је давана Брашовљанима, од обичних грађана па до господе, је задивљујући примјер како су широко отворена врата да могу куповати и продавати „што им срце жели“ и што је најважније многа писма завршавају ријечју „и Бог да те весели“ у смислу „тргујте, али сјетите се и својих обавеза према нама“. Мито је изгледа институт који ни у једном друштву и ни у једном облику владавине није искоријењен. То се види из ових писама која су писана од стране влашких војвода и која су забрањивала свим службеницима да узимају мито. То нам указује на то да је мито постојао и да је била добра воља код влашких владара да га искоријене. Да ли су успјели – нису, јер коров увијек расте, без обзира на то којима га средством третирали. Из предмета односно ствари које су биле предмет трговине, види се да то није била само обична роба која се производила у Трансилванији већ су то биле и скупоцјене ствари које су се увозиле из Белгије, из Италије, до Брашова су доспијевали и онда су их у влашку земљу допремали. Интересантне су ријечи које се и данас употребљавају у српском језику, а то је вјеверица која није задржана ни у једном другом језику под тим термином, значи да су и оне као и остала дивљач могле бити предмет трговине. Наравно, ту је и неминовно да су Турци били у приправности, а влашке војводе као њихови вазали понекад покушали да одмјере оружје и са Турском, као што је то чинио Мирча Први, војвода који је успио да се спаси дипломатијом своје жене Српкиње,

деспотице која је дипломатским умијећем сачувала му главу, а и земљу. Са дистанце од шест вијекова види се колико су били напредни трговачки односи, а и шта је све у Влашку долазило, а наравно и излазило чувено вино и риба. Садашњим очима гледано, куповина и продаја су чист интерес, а не пријатељски однос као што је то био однос влашких господара са Брашовљанима. Ова писма могу послужити не само као правни споменик сада румунског народа, већ и за српско право, с обзиром на то да је, како се то види из раздобља 14, 15. и 16. вијека, језик је био исти или сличан, интереси су били исти, вјера је била иста и можемо рећи како Румуни кажу да је то историја старог румунског права, за исте те документе можемо рећи да је то историја старог српског права. Што је касније подијељено, што се сада слабо можемо споразумјети јер су нам се језици раздвојили, не значи да не можемо заједнички истраживати и донијети закључак да смо у једном периоду овог нашег бивствовања били врло блиски, да не кажемо исти. Надамо се да ће и лингвисти уочити из прилога које смо овдје дали да се ради о скоропису, значи брзом писању и да су слова идентична, а и ријечи које и дан-данас употребљавамо, као што су „пријатељи моји, клањам се до лица земље и поздрављам“ и на крају кад кажемо уради то „и Бог те веселио“ значи да ћемо, данашњим рјечником речено, облигације које проистичу из уговорног односа и једне и друге стране рјешавати на миран и пријатељски начин. Људи се писмом растављају и писмом састављају, а ако би наши потомци знали језик својих предака било би нам лакше да истражимо историју не само трговачких односа него и дипломатских односа двију држава који су баш, баш пријатељски, а не са интересом. Ови брашовљански документи су извор за далеко дубље проучавање сада језичких баријера и превазилажење социјалних разлика које не чине човјека. Нађени новац 2023. године на црквишту које се налази 800 метара од насељеног мјеста Ваган, потиче из Трансилваније из 16. вијека, што се види из прилога овом раду број 10, што упућује на закључак да су и тамо знали да скупљају новац, не само за манастире Милешеву и Папраћу, него и за друге велике светиње што је био у то вријеме манастир Дабарске епископије који својих средстава није имао због турске власти, него се ослањао на помагање у то вријеме ипак дјелимично слободних од турске власти влашких војвода и њихових супруга.

ПРИЛОЗИ:[14]

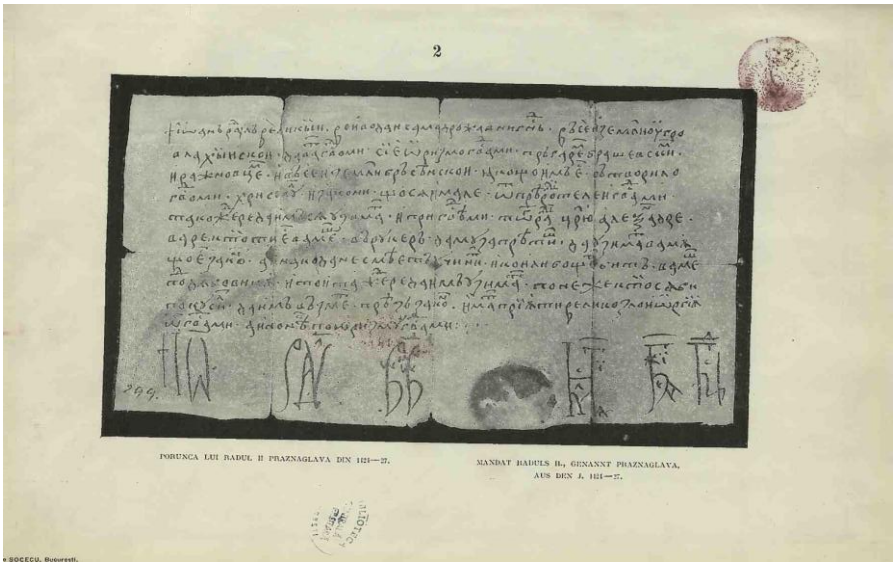

Прилог 1: Писмо војводе Радула Другог Празнаглава

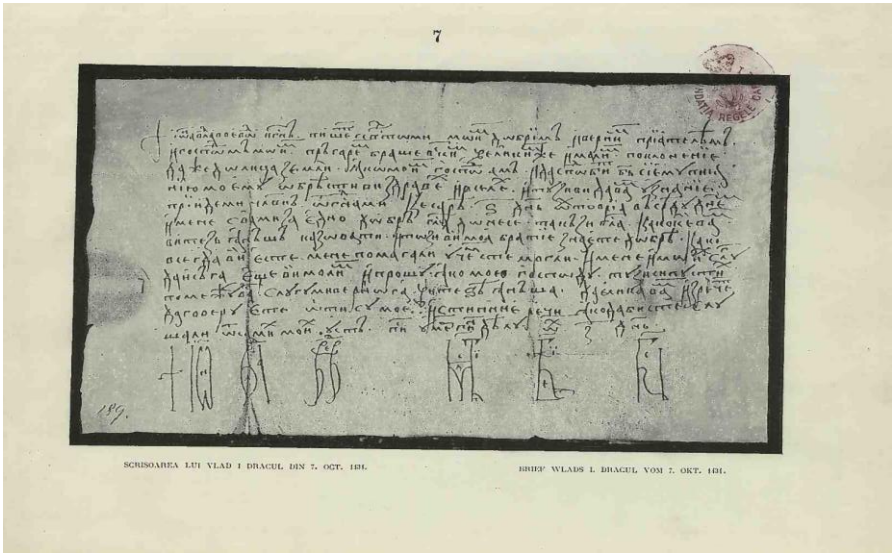

Прилог 2: Писмо Војводе Влада Првог Дракуле

[14] Прилози бр. 1–10 су из: I. Bogdan, *Palaeographisches Album*, Bucuresti 1905

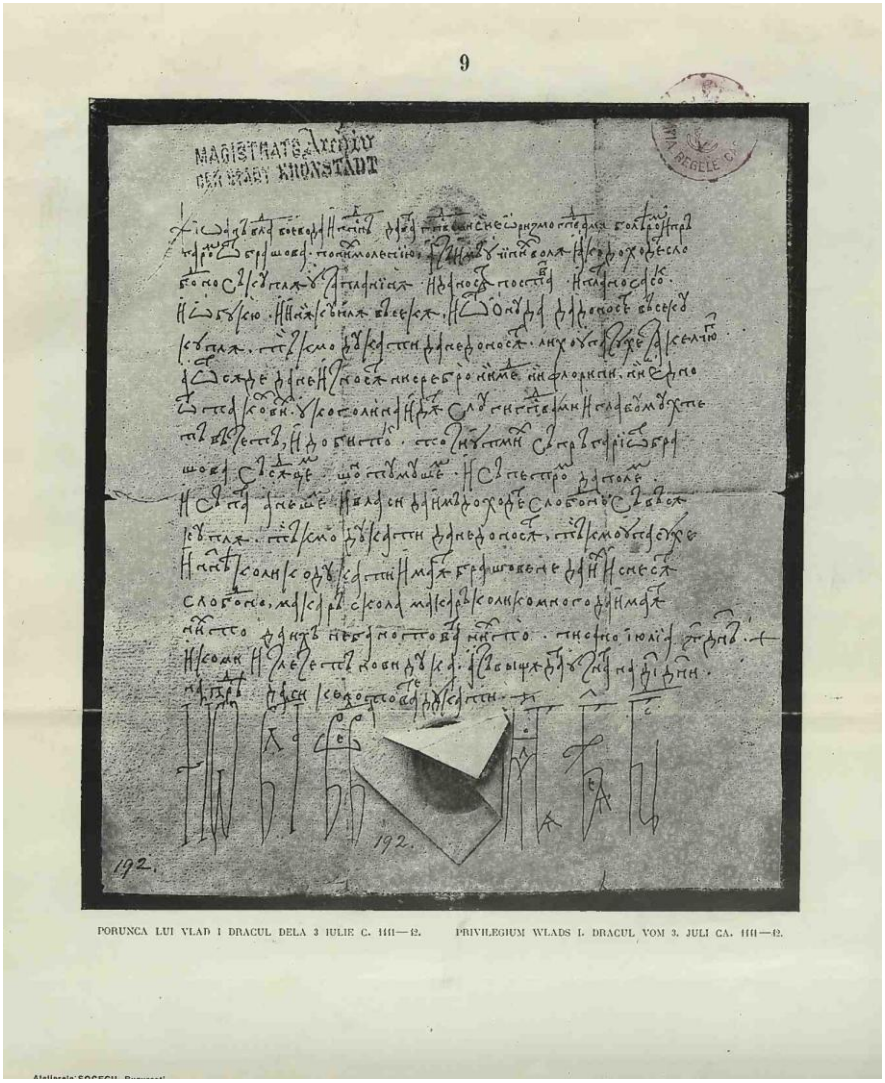

Прилог 3: Привилегије Војводе Влада Првог Дракуле

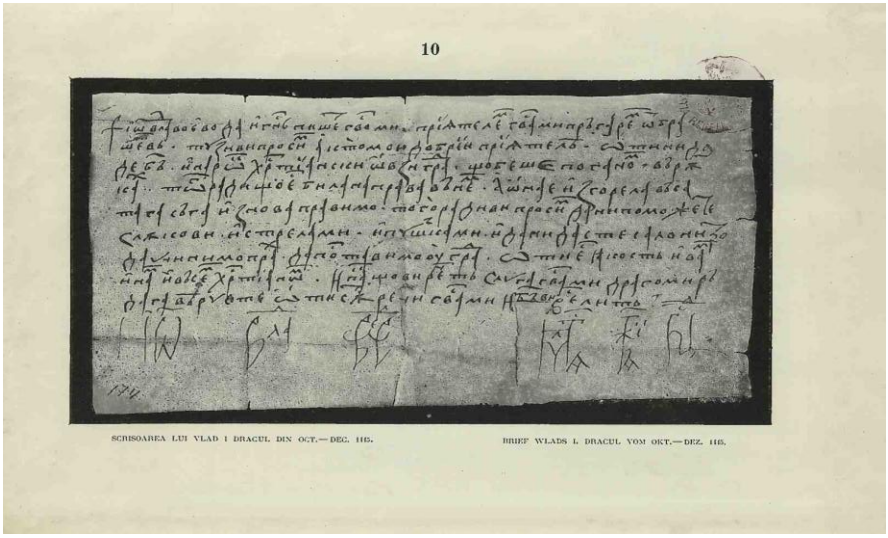

Прилог 4: Писмо Војводе Влада Првог Дракуле гдје тражи стријеле пушке и барут

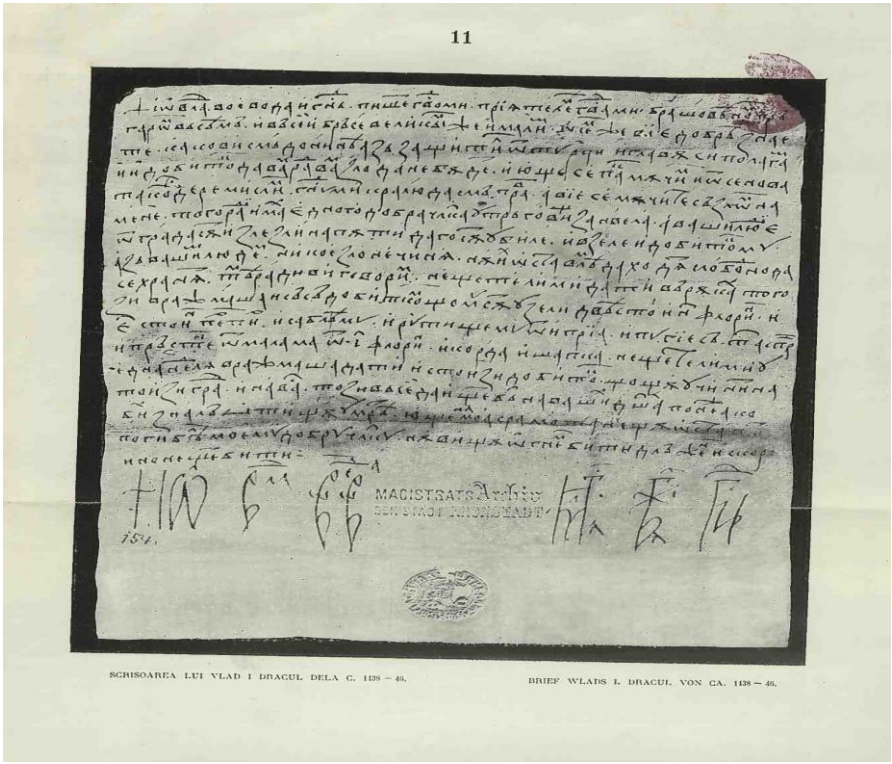

Прилог 5: Писмо Војводе Влада Првог Дракуле

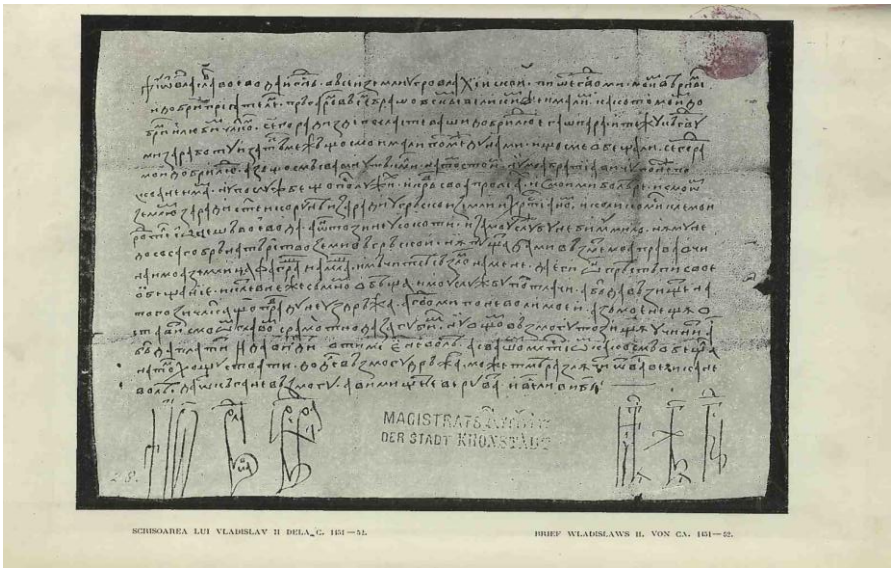

Прилог 6: Писмо Владислава Другог

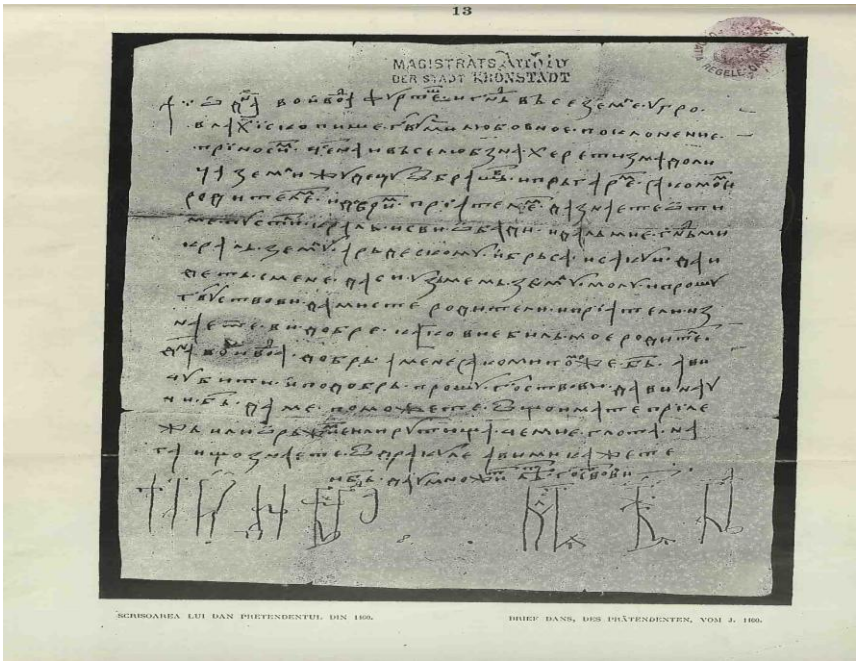

Прилог 7: Писмо Војводе угровлашког Дана претендента

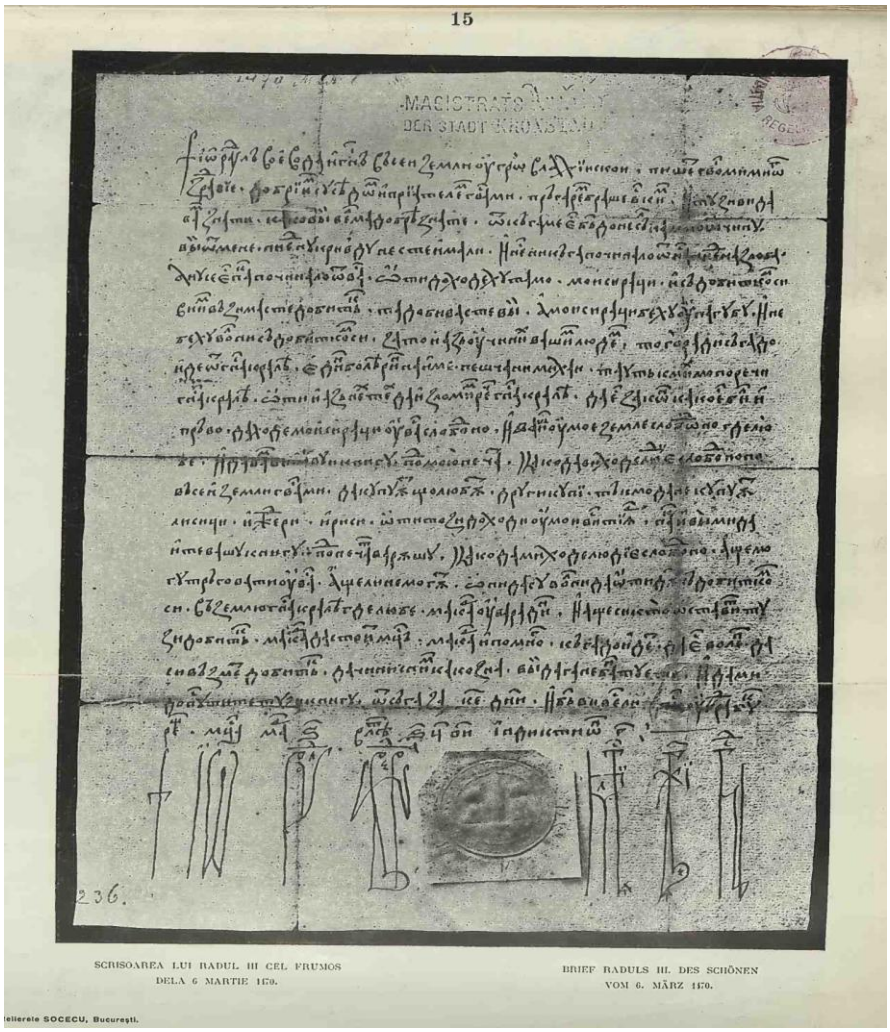

Прилог 8: Писмо Војводе Радула трећег писано индиктиона тринаестог године 6978. (што значи 1470 јер се треба одбити од 6978 број 5508 што се сматра од стварања свијета па до рођења Господа Исуса Христа)

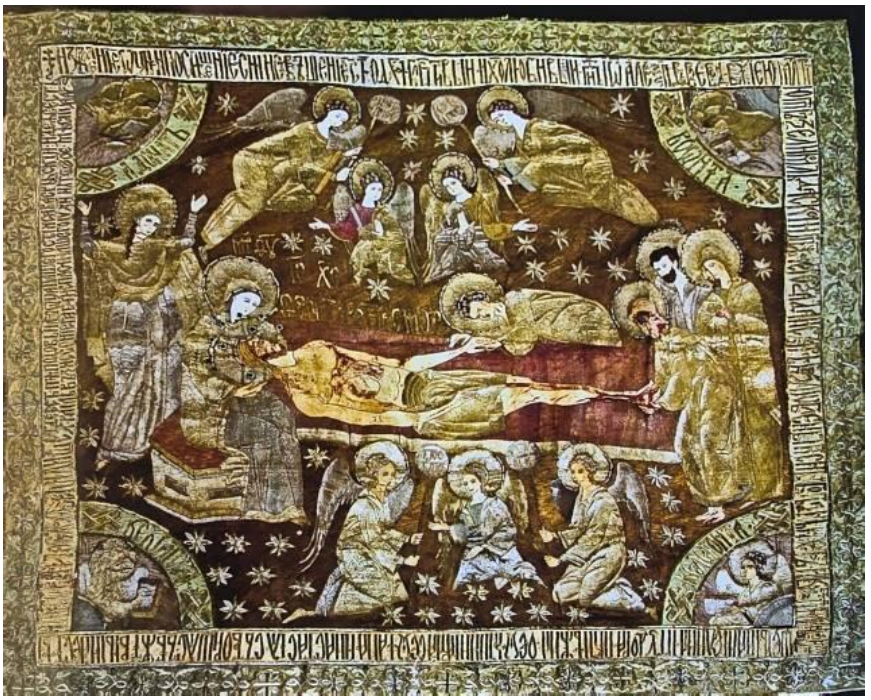

Прилог 9: Плаштаница коју је манастир у Милешеви даровао војвода Александар Лопушјан

Прилог 10: нађен новац поријеклом из Трансилваније, пронађен током археолошких истраживања на црквишту Ваган 2023. године

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Bogdan, Ioan, *Palaeographisches Album*, Bucuresti 1905;
2. Bogdan, Ioan, *Relaţiile Ţării Româneşti*, Bucuresti 1905;
3. *Законоправило Светог Саве. Превод Сарајевског преписа*, Добрунска Ријека 2019;
4. Јацимирски, Александар, “Критика и библиографија”, *Журнал министерства народнога просвјешченија* 1905;
5. Новости, „СРПСКА ДЕСПИНА МИЛИЦА РУМУНСКА СВЕТИТЕЉКА: Једна од пет кћери деспота Јована Бранковића, владара Срба у егизилу и Јелене Јакшић“, *https://www.novosti.rs/reportaze/-vesti/1629543/srpska-despina-milica-rumunska-svetiteljka-jedna-pet-kceri-despota-jovana-brankovica-vladara-srba-egizilu-jelene-jaksic;*
6. Стјепановић, Станка, Дамјановић, Михаило, Петковић, Симеон, „Значај даровница кнезова угровлашких и молдавских манастирима Милешеви и Папрађи за проучавање историје ктиторског права“, (ур. Д. Ћеранић и др.) *Зборник радова „Право између заштите и злоупотребе, том III“*, Источно Сарајево 2025.

Full Professor Stanka Stjepanović, LL.D.
Faculty of Law, University of East Sarajevo

Mihailo Damjanović, Legal Trainee
Tomić Law Office, Novi Sad

Simeon Petković, student
Faculty of Law, University of East Sarajevo

THE SIGNIFICANCE OF LETTERS FOUND IN THE BRASOVO LIBRARY FOR THE RESEARCH OF SERBIAN LEGAL MONUMENTS REGARDING THE LEGAL HISTORY OF TRADE RELATIONS

Summary

From the perspective of six centuries, one can see just how advanced the trade relations were, as well as the variety of goods that flowed into Wallachia—alongside, of course, the famous wine and fish that were exported from it. Viewed through modern eyes, buying and selling are matters of pure self-interest, unlike the friendly relationship that existed between the Wallachian lords and the merchants of Braşov. These letters serve as a significant historical record—not only for the Romanian people but also for the history of Serbian law; given the evidence from the 14th, 15th, and 16th centuries, the language, interests, and faith were shared. Thus, just as Romanians regard these documents as part of the history of old Romanian law, we can equally view them as part of the history of old Serbian law.

Key words: *Braşov documents; Trade relations; Wallachian voivodes; Serbian legal monument*.

UDC/УДК 34:272/273(599)"16"
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Full Professor Belinda Rodríguez Arrocha, LL.D.

Intercultural University of the State of Puebla, Mexico

AN ACADEMIC AND RELIGIOUS CAREER IN THE PHILIPPINES AS A CAUSE OF LEGAL DOCTRINE: THE CONSULTAS OF JUAN DE PAZ (17TH CENTURY)[1]

The main purpose of this paper is to expose the presence of causalism in the work of Juan de Paz, a clergyman belonging to the Dominican Order in the 17th century. His legal treatise Consultas contains his doctrinal answers to some doubts regarding the ecclesiastical and secular practice of justice in the Philippines.

From a qualitative perspective, the hermeneutic method enables the interpretation of the suggestions written by Paz. Furthermore, the lecture of specialized bibliography makes possible the contextualization of the practices explained by the Spanish author, who has been rediscovered along the last years.

The Canon Law, the authors of ius commune, and the Spanish Indiano Law are important sources of his opinions. At the same time, his missional and academic experiences in the said Archipelago are decisive in his perspective on the religious and lay government. His Consultas show the social and ethnic hierarchy, the economic activities, the practice of slavery, the roles of women belonging to diverse groups of population, and the continuity of the Custom Law of some indigenous peoples. In this sense, his work is a clear testimony to the relevance of daily life in the construction of legal doctrine in colonial enclaves. At the same time, the doctrinal argumentation of the Consultas is a clear example of circulation of the works about ius commune in Manila.

Key words: Catholic Church; Dominican Order of Preachers; Early Modern Age; Legal History; Philippines; Spanish Monarchy.

Belinda Rodríguez Arrocha, *belinda.rodriguez@uiep.edu.mx.*

[1] This paper has been prepared in the framework of the research project *Feminidades y masculinidades desde la cultura jurídica en las sociedades atlánticas, ss. XVI-XX, PID2024-158460NB-I00, financiado por MICIU/AEI/10.13039/501100011033/FEDER, UE.*

1. INTRODUCTION

Juan de Paz was born in the Andalusian town of Cabra in 1622. In his early years, he studied grammar and took the Dominican habit at the Convent of San Pablo in Córdoba, professing at the age of 16. He was also a student at the Colegio Mayor de Santo Tomás in Seville. It is worth noting that in 1645 he was elected to the position of lecturer in arts at this foundation on the Iberian Peninsula. Paz primarily developed his academic career in the Philippines, where he became Regent of Studies at the Dominican college and university in Manila. He had traveled to the Asian enclave as a missionary, accompanied by Friar Pedro Benítez and Friar Salvador Mexía. After settling in the Dominican convent in Manila, he acquired knowledge of the indigenous languages of the area and served as a lecturer in arts and theology. He was able to teach these disciplines at the university in the Philippine city where he studied Canon Law and Civil Law[2]. He eventually returned to Spain around 1694 and died shortly thereafter[3].

His academic and life experience enabled him to write *Consultas y resoluciones varias, teológicas, jurídicas, regulares y morales*[4] and *Consultas y pareceres tocantes o pertenecientes a Teología Moral y uno y otro derecho*, among others[5]. The first one, written mostly in the vernacular language, presents cases related to governmental and judicial activity in the colonial territory[6]. The events and actions recounted were characterized by their ability to raise doubts among the lay and ecclesiastical authorities holding judicial power, as well as among private individuals with interests in a legal act or dispute. These questions concerned matters as varied as the applicable penalty for a crime, the obligation to return a sum of money, the functioning of the community property regime, and so on. After presenting

[2] Regarding legal sources, see O. Danwerth, "The Circulation of Pragmatic Normative Literature in Spanish America (16th-17th Centuries)"; *Knowledge of the Pragmatici* (eds. Thomas Duve and Otto Danwerth), Brill, Leiden 2020, also as M. Luque Talaván, *Un universo de opiniones. La literatura jurídica indiana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 2003.

[3] B. Rodríguez Arrocha, "Consideraciones jurídicas y morales sobre la mujer en Indias: las Consultas de Juan de Paz", *Themis-Revista de Derecho* 74/2018, 231.

[4] J. Paz, *Consultas y resoluciones varias, teológicas, jurídicas, regulares y morales*, Tomás López de Haro, Sevilla 1687.

[5] An important reference about these works is *Everyday Life in the Philippines, 1657-1699. Selections from the Manuscripts of Juan de Paz* (eds. N. L. A. Gharala, M. S. T. Camacho, J. O. Mesquida), Palgrave Macmillan, Cham 2025.

[6] See also L. Díaz-Trechuelo, "Legislación municipal para Filipinas en los siglos XVI y XVII. Análisis de un cedulario de Manila"; *Derecho y administración pública en las Indias Hispánicas. Actas del XII Congreso Internacional de Historia del Derecho Indiano vol. 1* (ed. Feliciano Barrios Pintado), Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca 2002.

the facts and the specific point or points open to discussion, the respective solutions were offered from both legal and theological perspectives.

This work is divided into large sections or "classes" of consultations, organized around a thematic line: the "preamble consultation" pertains to the use of legal instruments in contentious proceedings. The section of consultations concerning restitution and contracts, which constitutes first class, addresses pledges of land and slaves; loan for use; deposit; lease; ground rent; chaplaincies; purchase and sale; repurchase; simony; partnership; surety; gambling tables; innominate contracts; and the business dealings of ecclesiastics.

The next class pertains to *inter vivos* and *mortis causa donations* and deals with donations of stipends to holy orders, donations from parents with legitimate children, those made by husbands, those concerning slaves, those made by religious, and bequests mortis causa The third section concerns simple promises, mandates, and trusts. The fourth class deals with restitution motivated by an unjust action or by the acceptance of the thing. Throughout its pages, the Dominican addresses unjust war, theft, rape, dishonor and damage to public reputation, the disclosure of secrets, concealment, and the omission of certain obligations. The fifth class addresses restitution based on the thing received and possessed in good or bad faith. The sixth class concerns the people who must receive restitution. The seventh class deals with compensations and commutations of debts. In the eighth class, the author addresses restitution within the sphere of judicial and governmental activity, including, on the one hand, governors, viceroys, mayors, corregidores, and inspectors, scribes, reporters, and constables, as well as Spanish soldiers and Indian commanders. On the other hand, he refers to defendants, prisoners, and witnesses. He devotes special attention to the chief magistrates in the Indies and to the judges and court clerks in matters of inheritance. Regarding spiritual governance and restitution, the author refers to parish priests, ministers of doctrine, and sacristans.

The work also contains references to the obligations of merchants, tax collectors, champagne vendors, town governors, and Barangay heads in the territory. Furthermore, it addresses issues related to gambling in the Philippines, with reference to the Sangleyes or Chinese men[7]. This fact did not preclude the promulgation of provisions regarding their locations or measures aimed at limiting their presence in Manila. The ninth class of consultations is dedicated to inheritance. Consequently, it addresses wills

[7] Regarding Sangleyes, see J. N. Sánchez, "Le casuiste et les Chinois. Cas moraux relatifs à la communauté des Sangleys de Manille résolus par les jésuites Juan de Ribera & Diego de Bobadilla (1603-1631)", *Source(s) Arts, civilisation et histoire de l'Europe* 22/2024.

and executors, guardianship of heirs, intestate succession, and partitions. This section contains numerous references to the legal and doctrinal treatment of women within the family during the colonial period. In the following century, the Jesuit Pedro Murillo y Velarde would publish a pragmatic "Practice of Wills," relevant to the study of inheritance in the Indies, which would reflect the experience derived from its author's time in the Asian archipelago. The tenth class concerns the Table of Holy Mercy, of significant interest for a deeper understanding of the bequests and pious works in the geographical area[8].

2. SOCIETY AND LAW IN PHILIPPINES

Juan de Paz's essential sources are the Canons, the Corpus Juris Civilis, the Laws of Toro, and the Nueva Recopilación. Among the authors cited, Bartolo da Sassoferrato, Baldo, Azor, Espino, Claro, Báñez, Deciano, Tomás Sánchez, Gregorio López, Diana, Basilio Ponce, Panormitano, Antonio Gómez, Martín de Azpilcueta (Navarro), Luis de Molina, and classical authors such as Aristotle predominate. He does not omit references to books of the New Testament, such as the Epistles of Saint Paul. Nor does he fail to mention the fundamental works "De Indiarum iure" and "Política Indiana" by Juan de Solórzano Pereira[9].

Juan de Paz does not omit references to customs. Regarding his allusions to the aforementioned Corpus, the author pertinently points out that, although they are laws of the ancient emperors, they are binding insofar as they are accepted by custom in Spain, as evidenced by the practice of all its courts and tribunals, with the exception of those norms contrary to Castilian law. This custom was accepted and permitted by the Spanish kings, who maintained chairs in their kingdoms where the Codex and Institutes were taught. Therefore, the provision mentioned by Gregorio López, concerning the death penalty for those who invoked the laws of the Roman emperors in court, had already ceased. In the author's century, ancient civil laws were routinely invoked in lay and ecclesiastical cases, provided they were not contrary to royal law or the sacred canons, respectively. At the

[8] B. Rodríguez Arrocha, 231–232. The Table of Holy Mercy was in charge of managing the pious funds in custody, distributing alms and gifts, and granting correspondence at sea risk. See C. Yuste, "Obras pías en Manila. La Hermandad de la Santa Misericordia y las correspondencias a riesgo de mar en el tráfico transpacífico en el siglo XVIII"; *La Iglesia y sus bienes. De la amortización a la nacionalización* (eds. María del Pilar Martínez López-Cano, Elisa Speckman Guerra and Gisela von Wobeser), Universidad Nacional Autónoma de México, México, D.F. 2004, 189.

[9] B. Rodríguez Arrocha, 239-240.

same time, the ancient precepts were valued as valid dispositions in accordance with natural reason and prudence[10].

In the 18th century, the Jesuit canonist Pedro Murillo Velarde, whose teaching and missionary career also took place in the Philippines[11], published one of the most important legal manuals of the colonial era, the "Cursus juris canonici hispani et indici." Its pages are especially rich in references to the most prominent jurists of the literature of the Indies from the 16th and 17th centuries, as well as to the most prestigious figures of Italian law. However, we do not find in them as many allusions to the customs and practices with legal implications[12].

The legal opinions concerning dowry and inheritance are particularly relevant as they allow for a deeper understanding of the legal and doctrinal treatment of marriage in the 17th century. Let us focus our attention on the most illustrative opinions in this area[13]. For example, Juan de Paz raises the possibility that a husband could sell the house left to his wife as a dowry in a testamentary clause, on the condition that it be returned to the testator's estate should she die childless. He also specifies which judge should be asked for permission to sell it if the testator or the executor were a member of the clergy. Juan de Paz asserted that, indeed, the husband could sell the house if he had his wife's consent[14]. The author refers primarily to the usefulness of selling the dowry property, considering that owning the house entails costs and repairs and does not generate income. The license had to be requested by the secular judge by virtue of his jurisdiction over the husband wishing to make such a sale. In this case, it is as if the defendant were obligated to account for the house his wife received. This received property is secular or lay, even if it was bequeathed by a clergyman. Likewise, dowry cases were secular and were only heard by ecclesiastical jurisdiction as accessory or incidental cases to matrimonial cases. At the same time, the religious status of the executor had no bearing on the juris-

[10] J. Paz, 292.

[11] On Jesuits in Early Modern Philippines, see A. Coello de la Rosa, "Diplomáticos y mártires jesuitas en la Corte de Kudarat (Mindanao, siglo XVII)", *Espacio, Tiempo y Forma* 33/2020.

[12] P. Murillo Velarde, *Cursus Juris canonici hispani et indici*/*Curso de derecho canónico hispano e indiano* (ed. Alberto Carrillo Cázares *et al.*), El Colegio de Michoacán-Universidad Nacional Autónoma de México, México D. F., 2008.

[13] See also M. Camacho, "Mirando las cosas de cerca: Indigenous Marriage in the Philippines in the Light of Law and Legal Opinions (17th-18th Centuries)"; *The School of Salamanca: A Case of Global Knowledge Production* (eds. Thomas Duve, José Luis Egío and Christiane Birr), Brill, Leiden 2021.

[14] See J. Paz, 224-225, 279-280 and 608-615.

diction of the case. In short, the law in force permitted the alienation of dowry property if it improved its usefulness[15].

In Paz's consultations, dowry often appears linked to last wills and testaments and even to pious deeds. In this sense, he includes references to testamentary clauses that stipulate the delivery of money to the Table of Holy Mercy to cover the dowries of a specific number of orphans. Regarding the unequal treatment of castes or ethnic groups in colonial society, his dissertation on girls eligible to be admitted as pupils to the Santa Isabel school at the behest of the Table and to receive the customary dowries is of particular interest. The Dominican friar structures his arguments based on sources as diverse as the custom in force in the Philippines, the Nueva Recopilación (New Compilation of Laws), Canon Law, and classical civil law. He essentially addresses the severe restrictions imposed on the daughters of enslaved Black women and the deeply ingrained Spanish identity held by the daughters of Spaniards and women of mixed race. The unequal social standing of girls based on their origins and the mixed ancestry of their immediate ancestors is highly significant[16]. There is no doubt that the Dominican friar's dissertation is illuminating insofar as it illustrates the inequalities inherent in the social stratification that specifically resulted from the establishment of colonial government—regardless of previous hierarchical relationships[17].

At the same time, by virtue of classical Castilian legal precepts, such as the Siete Partidas, the guardian or curator who cared for a minor or their property—as was the case with a priest acting as executor for a girl's ancestor—had the obligation to act as a diligent head of household. In this sense, he would not hand over the property of a girl of marriageable age to her husband without the security provided by a dowry agreement, which had to be formally executed. It was important to distinguish between the role of the guardian, who essentially watched over the person of the ward, and that of the curator, appointed to manage the minor's estate, property, and assets. However, guardianship and curatorship were very similar and considered equivalent by legal scholars, given that the legal provisions relating to guardians also applied to curators. In fact, diligence in the effective management of the minor's estate took precedence over formal appointments as curator[18].

It is highly significant that a widow, even if expressly named in her husband's will as executor and joint guardian of her children, lost guardi-

[15] *Ibid.*, 98–100.
[16] *Ibid.*, 35–36 and 698–704.
[17] B. Rodríguez Arrocha, 235.
[18] J. Paz, 608–615.

anship of them if she remarried. For this reason, before entering into a second marriage, a guardian had to be requested from the courts, who would also be entrusted with the share of the estate belonging to her children. It was also possible for the appointment to fall upon a single aunt or another blood relative, at the judge's discretion. In this sense, the sources of Paz are the Castilian Law, the *ius commune*, and the Spanish secular authors like Gregorio López, Tello, Tauri and Antonio Gómez[19].

The Andalusian Dominican's digressions on dowry also contain moral considerations regarding the husband's obligation to preserve the wife's dowry and the community property. Consequently, the husband was not permitted to make gifts that would diminish his wife's community property[20]. The recognition of the wife's right to half of the property acquired during marriage—with some exceptions—is further emphasized in relation to the inheritance received by a son or daughter. The Dominican friar also acknowledges the possibility of a woman serving as executor or at least as custodian of a dwelling, after the owner has handed over the keys. He also mentions the active participation of both spouses in the construction costs of a house[21].

Drawing on references from classical civil and property law, the author notes that a woman who married a wealthy man in poverty and without a sufficient dowry was entitled to receive one-quarter of his estate upon his death without leaving her a livelihood befitting his station. However, if the husband left his wife a legacy or she had her own property for her support, she was not to receive such a proportion[22].

The mention of the participation of interpreters in the making of wills by the indigenous people is significant. This was the case of a priest who knew the language spoken in Pangasinán very well and who intervened in the translation of the last will and testament of a baptized indigenous woman[23]. It is worth remembering that the foundation of the *Audiencia* (Court) of the Philippines (1584) instituzionalized the function of the interpreter[24].

The Dominican friar also considers the custom of the Philippine Indians, consisting of the men giving a dowry to their future wives. He does not judge this practice from a moral perspective but rather appreciates its

[19] *Ibid.*, 618–619.
[20] *Ibid.*, 197–199.
[21] *Ibid.*, 213–214, 357–358, 381, 659–661.
[22] *Ibid.*, 489, 634, 664–668.
[23] *Ibid.*, 588.
[24] J. Gil Fernández, "Los intérpretes en Filipinas (siglos XVI y XVII)", *Fortunatae* 34/2021 (2), 60–63.

material or economic significance in preparing for marriage. Likewise, Paz reconciles local custom with Castilian law and doctrine regarding dowry.[25] Undoubtedly, these considerations stem from the most frequent causes of the lawsuits arising from the preparation of marriage unions in the colonial space well known to the author.[26]

Paz's writings also allow us to delve deeper into the active participation of women in legal disputes. For example, he presents a case in which the widow of a military gentleman files a claim before the superior of the order, with the purpose of recovering the use of some land that her deceased husband had leased.[27]

Of interest is the author's general assessment of the woman's role in the family and her ability to make gifts. On the one hand, he states that the wife lives subject to her husband and manages the household. On the other hand, he asserts that she could make moderate gifts to her friends and relatives even if her husband forbade it, since she was not his slave but his partner in running the household. Her gifts would also be indicative of her own social status. Along these lines, legal doctrine held that, without her husband's permission, a woman could donate up to one-twentieth of the profits she acquired or usually received in a year from her profession, commercial activity, or the fruits of her estates. However, the husband enjoyed free and absolute control over the entire family estate. In any case, the alms and pious deeds performed by ladies of high social standing, even in large amounts and despite having legal heirs, had been favorably valued by renowned authors such as Navarro. Let us not forget that these ancient charitable works contributed to the public projection of social prestige and to the eternal salvation of the benefactors. Given the importance of this practice in the century, it is not surprising that it was included in the "Consultations." Based on the author's testimony, the woman's old age could be a circumstance exploited by her children and grandchildren to exert greater control over the family patrimony, including slaves.[28] This complex domestic situation shows us once again the vulnerability of the female condition depending on her stage of life: the girl or young woman was subject to the designs of her parents, guardians, or husbands, while the elderly and in poor health could be left at the mercy of the economic interests of her relatives, friends, or other close associates.[29]

[25] J. Paz, 282–283.
[26] B. Rodríguez Arrocha, 237.
[27] J. Paz, 43–44.
[28] *Ibid.*, 216–228.
[29] B. Rodríguez Arrocha, 237.

The Dominican jurist addresses the status of the daughters of temporary slaves[30]. With this expression, he refers to Chinese women whose enslavement documents stipulate its temporary nature. A child born while its mother is a slave follows her condition, but in this case, the question arose as to whether their enslavement was perpetual or temporary. Paz maintains that the children of women enslaved for a limited time were, nevertheless, free from birth. Their subjection to servitude would be unjust. He considered temporary slavery not to be true slavery, but rather a temporary form of subjection and service. The experience in the Philippines is a key aspect of his dissertation, as he refers to the capture by the alcaldes mayores of the maroon Indians who attacked the Indians who paid tribute to the monarch. In the campaign, these royal authorities captured women, men, and children and imposed a sentence of ten years of servitude on them, a condition different from slavery in the strict sense. Rather, he equates a temporary slave with a woman condemned to serve in a Manila hospital as punishment for a crime committed. Paz acknowledges that not all legal scholars share his opinions and deny the freedom of children born to mothers subject to servitude for a certain period. However, he defends the advisability of these children remaining with their mothers from birth, even while still subject to servitude. Based on his own experience and observations, he believed that in this way, the mother would feel comforted and the child would grow up under her protection and within the home of their masters.[31]

Furthermore, granting freedom to a slave could entail the condition that she served her master for as long as he lived. Her subjugation, therefore, did not truly end with the granting of the deed of freedom[32]. In short, these observations by the author allow us to establish a clear distinction between slavery and servitude in the 17th century, based on strictly formal criteria. Delving deeper into the domestic hierarchy, the Dominican friar posits the scenario of a husband freeing his wife's slaves without her permission or authorization. He explains that the common practice in Spanish possessions was the inclusion of a slave in the wife's dowry. If the husband did indeed receive the dowry, he could sell or free the slaves received as part of the dowry without his wife's permission. In this sense, with a dowry that included a specific value, the increases and risks fell to the husband,

[30] In order to know the regime and the practice of slavery in Early Modern Philippines, see A. de Zaballa Beascoechea, "Ataduras y libertades de los esclavos en Filipinas a finales del siglo XVII"; *¿Conforme a la razón natural? Perspectivas interdisciplinares de la esclavitud y otras situaciones de trabajo forzado* (eds. Ana de Zaballa Beascoechea and Óscar Álvarez Gila), Icaria, Barcelona 2024.

[31] J. Paz, 103–105.

[32] *Ibid.*, 230.

since receiving the valued items as a dowry was like a purchase, and he was obligated to pay their full value in money upon dissolution of the marriage. He would have the right to dispose of the slaves brought as his own property. However, the Dominican friar did not recommend separating the wife from the female slave with whom she had emotional ties.

On the other hand, if the dowry goods were not valued, the husband could not free or sell his wife's slaves without her permission, since in that case the wife retained ownership of the dowry goods, and the husband only had the right to use and manage them. In this case, the risks, losses, and increases would be borne by his wife. Furthermore, although the husband could sell and dispose of the proceeds of the dowry property, he could not dispose of the children of the enslaved woman he received as part of the dowry without regard for her value, since they were not considered property but[33]. However, in other legal cases, the enslaved woman appears as movable property rather than as a person subjected to years of misfortune or deprivation of liberty. This is the case in the question of pawning an enslaved woman for less than her fair price and her possible future sale, or the granting of her freedom at the severe detriment of the inheritance of the son of the owner.[34]

Delving into the specificities concerning the Philippine population and the exercise of tax control, while also relying on precepts of Roman origin, the Dominican friar points out that the children of mestizo Sangleyes and native Indian women were considered mestizos and not natives, consequently falling into the category of vagrants. The reason was that legitimate children followed the father, and illegitimate children the mother, unless they were recognized by their parents. He considered the same regarding the children of sangleyes and native Indian women. However, mestizo women of Spanish fathers and native mothers, when they married native men, had to be considered natives and registered in the census as taxpayers, as did their children, who followed their father in lineage.[35]

3. CONCLUSION

The *Consultas* constitute a work that incorporates the most common authors of the *ius commune* in pragmatic Hispanic legal literature. It should be noted that references to their opinions do not detract from the practical dimension of the resolutions, which are intended to settle the most frequent doubts and conflicts arising within the economic, social, and familial context of the Philippines in the 17th century. The author, without disregard-

[33] *Ibid.*, 226–227.

[34] *Ibid.*, 29–31, 225–226.

[35] B. Rodríguez Arrocha, 234–241.

ing the customs rooted in Spanish judicial activity and the opinions of the most renowned jurists in Catholic Europe, is primarily mindful of the particularities inherent to the population groups inhabiting the colonial territory. His use of legal sources in the consultations is heterogeneous, insofar as some responses, for example, highlight references to the doctrine of jurists and theologians, while in others his personal opinion prevails, derived from his extensive experience in the Philippines and his well-known knowledge of the customs and traditions of the native population. In this sense, this work is also an important source about the practice of slavery and the relationships between Chinese merchants and the Colonial authorities.

From a formal standpoint, Juan de Paz's dissertation is structured around the enumerated consultations, each provided with illuminating titles of legal or moral themes. In turn, each consultation is shaped by a proposal or case inspired by the daily economic, social, and legal realities of the Philippines, as well as by the corresponding opinion or response provided by the author. The presence of *Ius commune* authors in these digressions does not detract from the fact that this work is essentially practical in nature.[36]

LIST OF REFERENCES

Primary sources

1. Murillo Velarde, Pedro, *Cursus Juris canonici hispani et indici*/*Curso de derecho canónico hispano e indiano* (ed. Alberto Carrillo Cázares *et al.*), El Colegio de Michoacán-Universidad Nacional Autónoma de México, México D. F 2008;
2. Paz, Juan de, *Consultas y resoluciones varias, teológicas, jurídicas, regulares y morales*, Tomás López de Haro, Sevilla 1687.

Secondary sources

1. Camacho, Marya, "Mirando las cosas de cerca: Indigenous Marriage in the Philippines in the Light of Law and Legal Opinions (17th-18th Centuries)"; *The School of Salamanca: A Case of Global Knowledge Production* (eds. Thomas Duve, José Luis Egío and Christiane Birr), Brill, Leiden 2021;
2. Coello de la Rosa, Alexandre, "Diplomáticos y mártires jesuitas en la Corte de Kudarat (Mindanao, siglo XVII)", *Espacio, Tiempo y Forma* 33/2020;

[36] *Ibid.*, 231–240.

3. Danwerth, Otto, "The Circulation of Pragmatic Normative Literature in Spanish America (16th-17th Centuries)"; *Knowledge of the Pragmatici* (eds. Thomas Duve and Otto Danwerth), Brill, Leiden 2020;
4. Díaz-Trechuelo, Lourdes, "Legislación municipal para Filipinas en los siglos XVI y XVII. Análisis de un cedulario de Manila"; *Derecho y administración pública en las Indias Hispánicas. Actas del XII Congreso Internacional de Historia del Derecho Indiano vol. 1* (ed. Feliciano Barrios Pintado), Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca 2002;
5. *Everyday Life in the Philippines, 1657-1699. Selections from the Manuscripts of Juan de Paz* (eds. N. L. A. Gharala, M. S. T. Camacho, J. O. Mesquida), Palgrave Macmillan, Cham 2025;
6. Gil Fernández, Juan, "Los intérpretes en Filipinas (siglos XVI y XVII)", *Fortunatae* 34/2021 (2);
7. Luque Talaván, Miguel, *Un universo de opiniones. La literatura jurídica indiana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 2003;
8. Rodríguez Arrocha, Belinda, "Consideraciones jurídicas y morales sobre la mujer en Indias: las Consultas de Juan de Paz", *Themis-Revista de Derecho* 74/2018;
9. Sánchez, Jean-Noël, "Le casuiste et les Chinois. Cas moraux relatifs à la communauté des Sangleys de Manille résolus par les jésuites Juan de Ribera & Diego de Bobadilla (1603-1631)", *Source(s) Arts, civilisation et histoire de l'Europe* 22/2024;
10. Yuste, Carmen, "Obras pías en Manila. La Hermandad de la Santa Misericordia y las correspondencias a riesgo de mar en el tráfico transpacífico en el siglo XVIII"; *La Iglesia y sus bienes. De la amortización a la nacionalización* (eds. María del Pilar Martínez López-Cano, Elisa Speckman Guerra and Gisela von Wobeser), Universidad Nacional Autónoma de México, México, D.F. 2004;
11. Zaballa Beascoechea, Ana de, "Ataduras y libertades de los esclavos en Filipinas a finales del siglo XVII"; *¿Conforme a la razón natural? Perspectivas interdisciplinares de la esclavitud y otras situaciones de trabajo forzado* (eds. Ana de Zaballa Beascoechea and Óscar Álvarez Gila), Icaria, Barcelona 2024.

Проф. др Белинда Родригез Ароћа
Интеркултурални универзитет државе Пуебла (Мексико)

АКАДЕМСКА И ВЈЕРСКА КАРИЈЕРА НА ФИЛИПИНИМА КАО УЗРОК ПРАВНЕ ДОКТРИНЕ: „CONSULTAS" ХУАНА ДЕ ПАЗА (XVII ВИЈЕК)

Сажетак

Основни циљ овог рада јесте да укаже на присуство каузализма у дјелу Хуана де Паза, духовника који је у XVII вијеку припадао Доминиканском реду. Његово правно дјело *Consultas* садржи његове доктринарне одговоре на одређене недоумице у вези са црквеном и свјетовном праксом спровођења правде на Филипинима. Из квалитативне перспективе, херменеутички метод омогућава тумачење приједлога које је Паз изнио у свом дјелу. Поред тога, коришћење специјализоване библиографије омогућава контекстуализацију пракси које је описао овај шпански аутор, а који је поново откривен током посљедњих неколико година. Канонско право, аутори *ius commune* и шпанско индијанско право представљају важне изворе његових ставова. Истовремено, његова мисионарска и академска искуства на наведеном архипелагу била су од пресудног значаја за његово схватање вјерске и свјетовне власти. Његове *Consultas* приказују друштвену и етничку хијерархију, економске активности, праксу ропства, положај жена које су припадале различитим групама становништва, као и континуитет обичајног права појединих аутохтоних народа. У том смислу, његово дјело представља јасно свједочанство о значају свакодневног живота за изградњу правне доктрине у колонијалним срединама. Истовремено, доктринарна аргументација у дјелу *Consultas* представља јасан примјер циркулације дјела о *ius commune* у Манили.

Кључне ријечи: *Католичка црква; Доминикански ред проповједника; рани нови вијек; правна историја; Филипини; Шпанска монархија.*

UDC/УДК 347.243(470)
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Prof. dr Daniil Tuzov, LL.D.

Professore ordinario di Diritto romano, Diritto civile e Diritto privato comparato
Facoltà di Giurisprudenza, Università Statale "Higher School of Economics" di San Pietroburgo, Russia;
Professore ordinario di Diritto privato nella Scuola Russa del Diritto privato presso il Presidente della Federazione Russa

FRUCTUS PENDENTES PARS FUNDI VIDENTUR? IL DIRITTO AL RACCOLTO NELLA TRADIZIONE GIURIDICA E NELL'ODIERNA GIURISPRUDENZA RUSSA: DAL CONCETTO ROMANO DI '*PARS FUNDI*' VERSO IL 'DIRITTO DI CHI SEMINA IN BUONA FEDE'[1]

Nel presente articolo è analizzato il problema della tutela dell'interesse degli agricoltori di far propri i frutti prodotti dai fondi, coltivati dagli stessi, in particolare nel caso in cui al momento del raccolto gli agricoltori non risultino

Daniil Tuzov, *tuzovd@yahoo.it.*

[1] Si riproduce, con minime modifiche e integrazioni nonché un apparato di note, la relazione tenuta al Convegno "*Law: Cause or Effect"* svoltosi alla Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Sarajevo Est (città di Pale, Repubblica Serba di Bosnia ed Erzegovina) il 25 ottobre 2025. Sull'argomento del presente articolo ho già avuto occasione di parlare, oltre che al Convegno soprammenzionato, al seminario scientifico, dedicato specificamente alle problematiche in esame, svoltosi il 21 agosto 2025 all'Istituto di diritto comparato di Belgrado (Serbia). Sullo stesso argomento sono uscite, in russo, anche seguenti pubblicazioni del medesimo autore: *Objects of Civil Rights: Scientific and Practical Commentary on the Civil Code of the Russian Federation* [*Ob'ekty graždanskikh prav: naučno-prakticheckij kommentarij k Graždanskomu kodeksu Rossijskoj Federacii*], G.A. Gadzhiev (ed.), Prospekt, Moscow 2025, 310–317, 329–331, 335–344; D.O. Tuzov, I.A. Alyamkin, "The Battle for the Harvest: From the Roman Concept of pars fundi to the 'Right to Crops' and the 'Right of bona fide Sowing' [Bor'ba za urožaj: ot rimskoj concepcii pars fundi k "pravu na posevy" i "pravu dobrosovestnogo poseva"]", *The Herald of Economic Justice of the Russian Federation* [*Vestnik ekonomičeskogo pravosudija Rossijskoi Federacii*] 10/2025, 93–113.

più titolari del diritto di godere del fondo e quindi di percepirne i frutti. Diventato assai acuto soprattutto nelle regioni con un'agricoltura ad alto livello di sviluppo, tale problema ha due aspetti: da una parte, vi è la questione della possibilità di configurare un "diritto ai germogli" (intesi, cioè, come sementi germogliate), ovvero, in altre parole, un diritto di proprietà su frutti non ancora raccolti (fructus pendentes); dall'altra parte si tratta di un nuovo — per l'ordinamento giuridico russo — concetto di "diritto di chi semina in buona fede" come titolo (causa) d'acquisto dei frutti maturati e raccolti, quindi dopo la loro separazione (fructus separati). Una particolare attenzione è data alla comparazione della disciplina russa nell'ambito interessato dall'articolo con quella straniera.

Parole chiave: Diritti reali; Diritto di proprietà; Oggetti dei diritti civili; Cose; Frutti; Frutti naturali; Frutti industriali; Diritto ai germogli; Diritto al raccolto; Diritto di chi semina in buona fede.

I. INTRODUZIONE. IL PROBLEMA DEL DIRITTO AI FRUTTI NELL'ORDINAMENTO RUSSO

Negli ultimi tempi è diventato un problema assai sentito, per la prassi imprenditoriale e giuridica russa, soprattutto nelle regioni con un'agricoltura ad alto livello di sviluppo, la tutela dell'interesse degli agricoltori, in primo luogo conduttori (affittuari) di fondi agricoli, di far propri i frutti prodotti nei fondi medesimi, coltivati dagli stessi agricoltori, in particolare nel caso in cui al momento del raccolto essi non risultino più titolari del diritto di godere del fondo e quindi di percepirne i frutti.

Dal punto di vista giuridico, i raccolti agricoli non sono altro che i frutti naturali (*fructus naturales*) del fondo in cui sono cresciuti, e specificamente sono i frutti per la comparsa dei quali non sono sufficienti le sole forze della natura, bensì sono indispensabili investimenti materiali e di lavoro anche rilevanti: frutti di tale genere sono soliti chiamarsi, in dottrina, industriali (*fructus industriales*).

L'acquisto dei frutti è disciplinato, nel diritto russo, in modo generale dall'art. 136 del Cod. civ. Si tratta di una norma molto breve, la cui concisione è in palese contrasto con i molto dettagliati insegnamenti sui frutti, elaborati dalla giurisprudenza romana e da quella medievale e poi, più tardi, dalla scuola delle Pandette. Secondo la disposizione dell'articolo menzionato "*i frutti, la produzione e i redditi*[2]*, ottenuti per effetto dell'uso della*

[2] Anche se l'interpretazione di questi termini può suscitare discussioni, quella più plausibile, a mio parere, dovrebbe intendere per "frutti" i frutti *naturali*, per "produzione" quelli *industriali*, e per "redditi" quelli *civili*: v. al proposito il mio saggio: D.O. Tuzov, "The legal triad of the terms «fruits», «products», «income» and the ratio of the concepts they denote [Legal'naja triada terminov 'plody', 'produkcija', 'dokhody' i sootnoshenije

cosa, a prescindere da chi la usi, appartengono al proprietario della cosa, salva sia previsto diversamente dalla legge, da altre disposizioni normative o dal contratto oppure consegua dalla natura dei rapporti" (cfr. anche art. 40, co. 2, del Codice terriero russo).

Quindi, secondo la regola generale il diritto di appropriarsi dei frutti (ossia il diritto di *frui*) spetta al proprietario della cosa madre. Con riguardo al raccolto ciò significa che, in assenza di una causa specifica, per effetto della quale il diritto menzionato spetti ad altri, essi appartengono al proprietario del fondo sul quale i frutti sono cresciuti, a prescindere da chi li abbia seminati e da chi abbia coltivato il fondo stesso al fine di ottenere il raccolto.

L'eccezione più importante dall'appena esposta regola dell'art. 136 del Cod. civ. russo è prevista dall'art. 606, co. 2, del codice stesso, secondo il quale "*i frutti, la produzione e i redditi, ottenuti dal conduttore per effetto dell'uso del bene locato in conformità al contratto, ricadono nella sua proprietà*" (cfr. anche art. 40, co. 2, n. 1, del Codice terriero russo).

È possibile individuare, nell'accennato problema della tutela dell'interesse degli agricoltori a far propri i frutti da loro coltivati, due distinti, ancorché collegati, aspetti: da una parte, vi è la questione della possibilità di configurare un "diritto ai germogli" (intesi, cioè, come sementi germogliate), ovvero, in altre parole, un *diritto di proprietà su frutti non ancora raccolti* (*fructus pendentes*); dall'altra parte si tratta di riflessioni su un nuovo — per l'ordinamento giuridico russo — concetto di "*diritto di chi semina in buona fede*" come titolo (causa) d'acquisto di frutti maturati e raccolti, e quindi già separati (*fructus separati*). Analizziamo ora entrambi gli aspetti.

II. IL CONCETTO ROMANO DI *FRUCTUS PENDENTES* COME *PARS REI* E IL PROBLEMA DEI FRUTTI PENDENTI

2.1. *Il momento della nascita dei frutti naturali.* Secondo il semplice e logicamente rigoroso concetto romano, i frutti naturali come cose distinte (o, meglio, come cose vere e proprie, oggetto di diritti) fanno la propria comparsa, cominciando ad esistere, solo nel momento della loro separazione dalla cosa madre (*separatio*). Dal momento della separazione, per qualsiasi motivo essa avvenga, i *fructus separati* sono cose nuove (*res novae*)[3]. Tale concetto si distingue per la sua estrema chiarezza e tuttavia, come rovescio di questa chiarezza, genera dei problemi legati al regime dei frutti non ancora separati, il che è mostrato sia da tutta la storia dell'istituto, sia, come vedremo in avanti, dall'odierna prassi giudiziaria russa.

oboznačaemykh imi ponjatij]", *Tomsk State University Journal of Law* [*Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Pravo*], 58/2025, 128–145 (in russo).

[3] V. per tutti: M. Talamanca, *Istituzioni di diritto romano*, Giuffrè, Milano 1990, 386.

2.2. *I frutti prima della loro separazione come una parte della cosa madre (*pars rei*).* I frutti naturali prima della loro separazione (*fructus pendentes*), anche se esistono di fatto (materialmente), sono solamente parti integranti della cosa madre[4] (*partes rei* secondo la terminologia medievale[5]) e come tali non sono cose vere e proprie: *fructus pendentes pars fundi videntur* ("i frutti pendenti sono considerati parte del fondo"), dicevano i Romani[6].

Questo principio romano è stato recepito, per il tramite della Pandettistica tedesca, dagli ordinamenti dei Paesi romano-germanici[7] (v., per es.: § 93, 94, 99 BGB, art. 820, co. 2, del vigente Codice civile italiano; art. 3:9, co. 4, del vigente Codice civile neerlandese). In Russia è seguito assai fedelmente dalla prassi giudiziaria[8], benché l'attuale legislazione russa non preveda nessuna regola al riguardo. Da ciò consegue che, sebbene i frutti non ancora separati possano costituire oggetto di vari negozi, lo fanno solo in qualità di *fructus futuri* (mediev.), cioè di cose future che non sono ancora venute in essere (*in esse*), ma che potrebbero fare la propria comparsa e che un soggetto (parte del negozio) spera di ottenere. Dal momento che il diritto vigente russo non disciplina la questione in alcun modo, tali frutti, essendo parti della cosa madre, ricadono in maniera del tutto naturale sotto il regime giuridico di quest'ultima.

2.3. *Il problema di frutti non ancora separati (*fructus pendentes*).* Tuttavia la regola in analisi, dogmaticamente molto chiara e semplice, anzi, logicamente perfetta, talvolta può creare problemi di carattere pratico. Se per legge o in forza del contratto i frutti dopo la loro separazione spettano, in conformità all'art. 136 del Cod. civ. russo e ad altre norme, ad un soggetto diverso dal proprietario della cosa madre, la regola medesima potrebbe portare, in alcuni casi, a delle conseguenze ingiuste.

Poniamo per esempio il caso che i frutti già maturati o vicini alla loro maturazione, che spettano al conduttore della cosa madre e che quest'ultimo non ha ancora raccolti, diventino — come parti integrali della cosa — oggetto di pignoramento e/o di vendita forzata per i debiti del proprietario della cosa medesima e che quindi i creditori del conduttore non siano in diritto di pretenderli[9]; ciò sembra tanto più grave se poniamo che tale conduttore sia

[4] V. per tutti: Ibid.

[5] V.: R. Trifone, *Frutti (Diritto intermedio)*, *Enciclopedia del Diritto*, XVIII, Giuffrè, Milano 1969, 201.

[6] Gai. 29 *ad ed. prov.*, D. 6, 1, 44.

[7] V., per es.: R. Trifone, 203.

[8] Una rassegna della giurisprudenza russa al riguardo in: D.O. Tuzov, I.A. Alyamkin, 97 (in russo).

[9] Cfr.: P. Barcellona, *Frutti (Diritto civile)*, *Enciclopedia del Diritto*, XVIII, Giuffrè, Milano 1969, 219.

insolvente ed abbia investito nella produzione dei frutti una parte rilevante del proprio patrimonio (e, forse, mezzi ottenuti dai creditori stessi).

Oppure si pensi al caso — e di quest'ipotesi ci occuperemo specificamente nel presente scritto — di una persona che con propri sforzi e mezzi abbia fatto sì che i frutti si formino e appaiono, perdendo poi, prima della loro definitiva maturazione e raccolta, la legittimazione a farli propri, e ciò per cause da lui non dipendenti (per esempio, a causa di risoluzione — da parte del locatore — del contratto che sarebbe stato titolo all'acquisto dei frutti medesimi da parte del conduttore nel momento del raccolto).

III. *FRUCTUS PENDENTES* COME CATEGORIA AUTONOMA

3.1. *Precedenti storici e esperienze straniere.* La giurisprudenza medievale soleva risolvere il problema in esame per mezzo di una categoria (già romana) di *fructus pendentes*, intermedia tra *fructus futuri* e *fructus separati*, cioè di frutti non ancora staccati dalla cosa madre e quindi non ancora esistenti giuridicamente, ma già formatisi materialmente in natura. Essi venivano considerati, da un lato, parte della cosa madre (*pars rei*), e quindi alienabili, di regola, solo insieme alla cosa medesima (*cum ipsa re*), aumentando così il suo valore, ma dall'altro lato, in certi casi erano valutati quali alienabili anche separatamente, come se fossero stati già raccolti (*pro recollectis*), essendo ammessa una finzione della loro esistenza autonoma[10].

Soluzioni simili che si discostano dal principio rigoroso romano e pandettistico si possono rinvenire in alcuni ordinamenti odierni.

Così, l'art. 7:316, co. 2, del Cod. civ. neerlandese stabilisce: "*Il diritto del conduttore ai frutti comprende i frutti che si trovano ancora nel fondo al termine della locazione, salvo sia diversamente deciso dal giudice in sede di risoluzione giudiziale del contratto*"[11].

Altro esempio interessante presenta il diritto dello Stato della Louisiana (Stati Uniti d'America). L'art. 463 del Cod. civ. della Louisiana stabilisce una regola generale, secondo la quale i frutti non ancora separati sono parte integrante del fondo e non sono oggetto autonomo di diritti. Tuttavia alcune disposizioni di legge e la giurisprudenza conoscono, quale eccezione a questa regola, l'istituto di *mobilization by anticipation*, in conformità al quale in certi casi i frutti, seppure non separati, vengono considerati come cose mobili autonome, appartenenti a un soggetto diverso dal proprietario del fondo oppure gravate dai diritti di garanzia di terzi (art. 474, co. 1, 491

[10] V.: R. Trifone, 202 s.

[11] Il testo originale è questo: "Het recht van de pachter op de vruchten omvat de bij het einde van de pacht nog te velde staande vruchten, tenzij bij ontbinding van de overeenkomst door de rechter anders wordt bepaald".

Cod. civ. di Louisiana). In base a queste norme colui che usa il fondo — in qualità di usufruttuario, conduttore o possessore di buona fede — ha *diritto ai frutti non ancora separati*, e quindi può alienarli, pignorarli o disporre degli stessi in altro modo, e tale suo diritto è opponibile sia al proprietario del fondo, sia ai creditori di quest'ultimo[12].

Infine, nella *common law* "pura" i frutti di alcune colture agricole, con il periodo annuale di maturazione, anche se non ancora raccolti, già sin dall'inizio sono considerati oggetto autonomo di diritti, cose mobili (*chattels personal*), e non parte integrante del fondo[13]. Su questa soluzione torneremo tra breve. Qui però va ribadito che, a differenza della *common law*, nei Paesi di tradizione romanistica vige generalmente il "principio di separazione" di origine romana.

3.2. *Diritto russo: il problema e il tentativo della giurisprudenza di risolverlo con la categoria dei* fructus pendentes*.* Il problema in esame è, ovviamente, presente anche nel diritto odierno russo. Tuttavia il legislatore nazionale, nel seguire il tradizionale concetto romanistico *fructus pendentes pars fundi videntur*, non vi dà alcuna soluzione.

È interessante notare che in un caso è stata in sostanza riconosciuta, a livello giurisprudenziale, la figura dei *fructus pendentes* come oggetto autonomo di diritti. Così, in una sentenza d'appello è stato enunciato il seguente principio: "*i frutti, sebbene siano nello stadio di maturazione, prima ancora della loro separazione dalla terra, presentano un risultato dell'attività produttiva agricola, il quale appartiene a chi abbia seminato la relativa coltura agricola, abbia effettuato la necessaria coltivazione della terra e* [*curato*] *la crescita della coltura agricola medesima… tali frutti, non essendo pertinenza (parte) del fondo, devono spettare al possessore di buona fede e non appartengono al proprietario del fondo…*"[14]. Si scorge qui chiaramente il concetto romanistico medievale, già visto sopra, di *fructus pendentes* considerati – benché non ancora separati – *pro recollectis*.

[12] Più in dettaglio sull'istituto in esame v., per es.: *Louisiana Civil Code 2023, as Revised and Amended through the 2022 Regular Session, the 2022 Veto Session, and the 2022 First and Second Extraordinary Sessions of the Legislature*, Vol. I, ed. by R.J. Scalise Jr., Thomson Reuters, Toronto 2023, 98 f., 105, 109, 113 f., 116 f.; A.N. Yiannopoulos, *Standing Crops: Movables or Immovables?*, *Loyola Law Review*, 17 (1970), 323–335.

[13] V. per es.: Ch. von Bar, *Foundations of Property Law: Things as Objects of Property Rights*, Oxford University Press, Oxford 2023, 128; R. Megarry, W. Wade, Ch. Harpum et al., *The Law of Real Property*, 8th ed., Sweet & Maxwell, London 2012, 635.

[14] Ordinanza della 15ª Corte economica d'Appello del 30 marzo 2022 (pratica n. A32-35262/2020).

IV. ACQUISTO DI *FRUCTUS SEPARATI* E IL "DIRITTO DI CHI SEMINA IN BUONA FEDE" COME INVENZIONE NUOVA DELLA GIURISPRUDENZA RUSSA

4.1. *L'indipendenza dell'acquisto dei frutti dalle spese per la loro coltivazione.* Un'altra questione è la legittimazione a far propri i frutti già comparsi, in seguito alla loro separazione, come cose nel senso vero e proprio. Il diritto a far propri i frutti (il potere di *frui*) *non dipende da chi abbia fatto gli investimenti materiali e lavorativi* volti alla loro produzione e allo stesso loro raccolto: la spettanza dei frutti è regolamentata dall'art. 136 del Cod. civ. russo a prescindere dalle circostanze menzionate. E questa regola è seguita assai coerentemente in Russia da tribunali e corti[15].

4.2. *Il venir meno del titolo d'acquisto dei frutti prima della loro separazione e il "diritto di chi semina in buona fede".* Come eccezione del principio generale sopra esposto si è formata, nella giurisprudenza russa, una posizione particolare per la situazione in cui chi abbia seminato e investito nella produzione dei frutti, avendo, mentre lo faceva, un titolo per far propri i frutti, abbia poi perso tale titolo, prima ancora della comparsa dei frutti o comunque prima del loro raccolto. Il problema è particolarmente grave nei rapporti di locazione di fondi rustici, in cui il conduttore, avendo iniziato il ciclo agricolo produttivo — vale a dire avendo seminato e forse anche effettuato altri lavori di coltivazione — in un secondo momento, prima ancora del raccolto, non risulti più avere diritto ai frutti, mancando in capo a lui, in seguito al venir meno della locazione (ad esempio per risoluzione del contratto), un titolo valido.

Il dettato letterale dell'art. 136 del Cod. civ. russo è univocamente a favore del proprietario del fondo o di altro legittimato. Nella giurisprudenza però il problema in esame a volte è risolto in conformità al nuovo criterio di tutela di chi semina in buona fede, elaborato recentemente. Tale buona fede — che non si identifica con la buona fede del possesso — significa una *convinzione del conduttore, nell'atto di seminare, che al momento del raccolto il suo titolo di possesso, e quindi il diritto di frui, sarebbe stato persistente*, ossia, in altre parole, l'*imprevedibilità per lui della successiva perdita del titolo* e, di regola, la *non imputabilità di quest'ultima al suo comportamento*. In presenza di queste condizioni la giurisprudenza odierna russa è propensa a considerare l'*ex*-conduttore, nonostante la perdita del titolo, come avente diritto di fare propri i frutti e quindi, al momento del raccolto, come il loro

[15] Una rassegna della giurisprudenza russa al riguardo in: D.O. Tuzov, I.A. Alyamkin, 105 s.

proprietario[16]. Si afferma in una ordinanza di cassazione in merito: "*Chi abbia iniziato un ciclo di lavori agricoli sul fondo che a quel tempo era nel suo possesso, ha il diritto a raccoglierne i frutti anche nel caso di successiva (al momento del raccolto) estinzione del rapporto di locazione*"[17]. Alla stessa stregua, i frutti futuri, cioè non ancora separati (*fructus pendentes*), sono nella stessa situazione talvolta considerati, come abbiamo già visto, come spettanti a chi abbia seminato in buona fede.

Al contrario, la semina è vista come fatta in mala fede, se il conduttore la faccia essendo consapevole che il suo titolo di possesso e il diritto di far propri i frutti sarebbero venuti meno al momento del raccolto. Per esempio, in due casi sostanzialmente simili tra di loro il conduttore ha seminato in autunno, immediatamente prima della risoluzione, per scadenza del termine, del contratto di locazione e già dopo che il locatore gliene aveva dato preavviso. I tribunali si sono pronunciati in favore del locatore e non hanno accolto la domanda del conduttore che chiedeva di condannare il locatore e i nuovi conduttori, che avevano raccolto i frutti, alla restituzione di questi ultimi in natura o in base al principio dell'arricchimento ingiustificato[18]. In altre parole, se la semina sia stata fatta in mala fede, vige il principio generale secondo cui la legittimazione a far propri i frutti non dipende dagli investimenti per la loro produzione.

4.3. *Uno sguardo comparatistico.* È interessante notare che tale "diritto di chi semina in buona fede", creato dalla giurisprudenza russa, sembra molto simile all'istituto anglosassone di *right to emblements*, elaborato dai tribunali della *common law*[19]. In conformità a tale istituto il conduttore di fondo agricolo, che l'abbia seminato ma non sia riuscito, in seguito all'estinzione del rapporto di locazione, a raccoglierne i frutti, sotto certe condizioni è in diritto di effettuare la raccolta degli stessi e può a questo scopo entrare nel fondo altrui (senza però impossessarsi di quest'ultimo)[20]. Nella dottrina della *common law*, tale istituto si giustifica con l'interesse pubblico di incentivare il produttore agricolo (che il più delle volte è conduttore del fondo) alla coltivazione e alla crescita dei frutti, garantendogli l'acquisto degli stessi come risultato del suo lavoro[21].

[16] Una rassegna della giurisprudenza russa al riguardo in: D.O. Tuzov, I.A. Alyamkin, 108 s.

[17] Ordinanza della Corte economica del distretto del Caucaso settentrionale del 24 agosto 2023 (pratica n. A53-29144/2022).

[18] Una rassegna della giurisprudenza russa al riguardo in: D.O. Tuzov, I.A. Alyamkin, 110.

[19] Sull'istituto si v., per es.: E.H. Burn, J. Cartwright, *Cheshire and Burn's Modern Law of Real Property*, 17th ed., Oxford University Press, Oxford–N.Y. 2006, 504; H.Th. Tiffany, *The Law of Real Property and Other Interests in Land*, Callaghan & Company, Chicago 1920, 888.

[20] V.: H.Th. Tiffany, 889.

[21] V.: R. Megarry, W. Wade, Ch. Harpum et al., *Op. cit.*, 84; H.Th. Tiffany, 888.

È evidente come nell'ambito in questione i principi vigenti nei Paesi della *common law* siano del tutto differenti da quelli che sono in vigore negli ordinamenti romanistici, in cui in simili circostanze gli interessi del conduttore possono essere sì tutelati, ma in altro modo, senza concedergli il diritto di proprietà al raccolto come tale[22].

Così siamo in presenza di assai interessanti somiglianze e soluzioni parallele in materia del diritto ai frutti, e in particolare al raccolto agricolo: soluzioni, da un lato, già esistenti negli ordinamenti stranieri occidentali e, dall'altro, elaborati negli ultimi anni in maniera del tutto autonoma dalla giurisprudenza russa che si muove dal principio pandettistico-romano *fructus pendentes pars fundi videntur*, prendendolo come punto di partenza.

BIBLIOGRAFIA

Letteratura

1. Bar, Ch., von, *Foundations of Property Law: Things as Objects of Property Rights*, Oxford University Press, Oxford 2023;
2. Barcellona, Pietro, *Frutti (Diritto civile)*, *Enciclopedia del Diritto*, XVIII, Giuffrè, Milano 1969;
3. Burn, E.H., Cartwright J., *Cheshire and Burn's Modern Law of Real Property*, 17th ed., Oxford University Press, Oxford–N.Y. 2006;
4. Chatz, Julie S, Hazel, Kristen.E., *Real Property and Real Estate Transactions*, *Loyola University Chicago Law Journal* 19-2/1986;
5. *German Civil Code — Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), I. Books 1–3: §§ 1–1296, Article-by-Article Commentary*, G. Dannemann, R. Schulze (eds.), C.H.Beck, München 2020;
6. *Louisiana Civil Code 2023, as Revised and Amended through the 2022 Regular Session, the 2022 Veto Session, and the 2022 First and Second Extraordinary Sessions of the Legislature*, Vol. I, ed. by R.J. Scalise Jr., Thomson Reuters, Toronto 2023;
7. Megarry, Robert., et al., *The Law of Real Property*, 8th ed., Sweet & Maxwell, London 2012;
8. *Objects of Civil Rights: Scientific and Practical Commentary on the Civil Code of the Russian Federation* [*Ob'ekty graždanskikh prav: naučno-prakticheckij kommentarij k Graždanskomu kodeksu Rossijskoj Federacii*], Gadzhiev G.A. (ed.), Prospekt, Moscow 2025;
9. Talamanca, Mario, *Istituzioni di diritto romano*, Giuffrè, Milano 1990;

[22] Cfr., per es., § 596*a* BGB che concede al conduttore il diritto alla compensazione, da parte del locatore, del valore del raccolto, detratte le ipotetiche spese risparmiate (cfr.: *German Civil Code — Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), I. Books 1–3: §§ 1–1296, Article-by-Article Commentary*, G. Dannemann, R. Schulze (eds.), C.H.Beck, München 2020, 1053).

10. Tiffany, Herbert Thorndike, *The Law of Real Property and Other Interests in Land*, Callaghan & Company, Chicago 1920;
11. Trifone, R., *Frutti (Diritto intermedio)*, *Enciclopedia del Diritto*, XVIII, Giuffrè, Milano 1969;
12. Tuzov, Danil, O., Alyamkin, I.A., "The Battle for the Harvest: From the Roman Concept of pars fundi to the 'Right to Crops' and the 'Right of bona fide Sowing' [Bor'ba za urožaj: ot rimskoj concepcii pars fundi k "pravu na posevy" i "pravu dobrosovestnogo poseva"]", *The Herald of Economic Justice of the Russian Federation* [*Vestnik ekonomičeskogo pravosudija Rossijskoi Federacii*], 10/2025;
13. Tuzov, Danil, O., "The legal triad of the terms «fruits», «products», «income» and the ratio of the concepts they denote [Legal'naja triada terminov 'plody', 'produkcija', 'dokhody' i sootnoshenije oboznačaemykh imi ponjatij", *Tomsk State University Journal of Law* [*Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Pravo* 58/2025;
14. Yiannopoulos, A.N., *Standing Crops: Movables or Immovables?*, *Loyola Law Review* 17/1970.

Проф. др Данил Тузов

Редовни професор римског права, грађанског права и упоредног приватног права

Правни факултет, Санктпетербуршки државни универзитет „Виша школа економије", Русија;

Професор приватног права на Руској школи приватног права при председнику Руске Федерације

FRUCTUS PENDENTES PARS FUNDI VIDENTUR? ПРАВО НА ЖЕТВУ У РУСКОЈ ПРАВНОЈ ТРАДИЦИЈИ И САВРЕМЕНОЈ ЈУРИСПРУДЕНЦИ: ОД РИМСКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ „PARS FUNDI" КА „ПРАВУ ОНОГА КО СЕЈЕ У ДОБРОЈ ВЕРИ"

Сажетак

Овај чланак анализира питање заштите интереса пољопривредника у власништву над плодовима произведеним на њиховом земљишту, посебно када, у време жетве, пољопривредници више немају право да користе земљиште и самим тим да примају његове плодове. Ово питање, које је постало посебно акутно у регионима са високо развијеном пољопривредом, има два аспекта: с једне стране, поставља се

питање могућности успостављања „права на клице" (тј. проклијало семе), или, другим речима, права својине на плодове који још нису убрани (*fructus pendentes*); с друге стране, подразумева нови концепт у руском правном систему „права сејача у доброј вери" као наслова (узрока) за стицање зрелих и убраних плодова, дакле након њиховог раздвајања (*fructus separati*). Посебна пажња посвећена је поређењу руског законодавства у области коју покрива чланак са страним законодавством.

Кључне речи: *Стварна права; Имовинска права; Објекти грађанских права; Ствари; Плодови; Природни плодови; Индустријски плодови; Право на клице; Право на жетву; Права оних који сеју у доброј вери*.

УДК/UDC 336.74(37)
347.4/.5(37)
ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД / *ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE*

Проф. др Самир Аличић

Институт за упоредно право у Београду
Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

Студент Ивана Симеуновић
Студент Александар Тадић

Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

ЕМИТОВАЊЕ НОВЦА КАО ПРЕРОГАТИВ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ И ИЗАЗОВ ЕЛЕКТРОНСКЕ ВАЛУТЕ КРОЗ ПРИЗМУ РИМСКОГ ПРАВА[1]

Електронски новац чини већи дио новца у оптицају у већини земаља. Он највећим дијелом није издат од стране државних власти, него од стране банака, као приватних корпорација. Држава регулише овај процес, али она више није главни емитент новца. Емитовање новца је у протеклим миленијумима било углавном ексклузивни прерогатив државне власти, те ова новина представља одступање од историјске праксе. На тај начин, држава се практично одрекла великог дијела монетарног суверенитета, у корист приватних предузећа. Користећи се историјским и упоредно-правним методама истраживања, у раду смо изложили различита правна рјешења и схватања новца као прерогатива државне власти. Циљ овог рада је да се утврди какве ће посљедице одрицање од монетарног суверенитета и његова приватизација имати у разним областима права, посебно у земљама европско-континенталног правног система, чије се право заснива на римском праву.

Кључне ријечи: Новац; Валута; Електронски новац; Држава; Римско право.

Самир Аличић, *samiralicic1@gmail.com.*
Ивана Симеуновић, *ivsimeunovic@gmail.com.*
Александар Тадић, *tadicaleksandar04@gmail.com.*

[1] Овај рад је резултат истраживања спроведеног у оквиру пројекта „Право и циљеви одрживог развоја: Први део“, реализованог 2026. године на Институту за упоредно право уз финансијску подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација (Уговор бр. 451-03-33/2026-03/200049).

1. НОВАЦ КАО ИЗРАЗ ДРЖАВНОГ СУВЕРЕНИТЕТА

Настанак новца је револуционаран догађај, који је прекретница за све државе и развој привреде која се вјечински ослањала на трампу и стипулације. У посљедњој трећини седмог вијека, око 630. године, на подручју Краљевине Лидије почиње израђивање првих кованица које су служиле као основно средство плаћања. Могло би се рећи, да је настанак кованица произвео ново искључиво право јавних власти, од средњег вијека познато под именом *ius cunendae monetae*, дословце – право на ковање новца. Још у грчким полисима емитовање новца је прерогатив јавних власти и знак суверености.

У римској републици било је у надлежности посебних магистрата званих *monetarii*. Многи аутономни градови и провинције имали су право на ковање новца у првим вијековима римске владавине. Римска валута, денариус, кориштена је као опште мјерило вриједности. Централни монетарни суверенитет је од времена Октавијана Августа подијељен између принцепса који емитује новац од племенитих метала, док је Сенату препуштена надлежност ковања бакарног, бронзаног и месинганог новца. У римском праву и каснијим правним системима заснованим на њему, новац није само економска категорија, већ и манифестација државне власти. Као израз њеног суверенитета, држава одређује шта је новац, која је његова номинална вриједност, и ко има право да га издаје, односно има монетарну власт као дио суверенитета (*imperiuma*), те тако поставља јасне оквире у погледу издавања новца (лат. *ius cudendae monetae*),[2] тежине и садржаја новца, те казни за злоупотребе. Према схватању римског права, новац се поистовјећује са средствима плаћања које је издавао суверени орган у држави. И правна наука признаје да право на ковање новца и одређивање његове вриједности при плаћању припада искључиво суверену. Суверен има право да промијени монетарни стандард измјеном садржаја метала у кованицама или повећањем, односно смањењем његове вриједности у монетарним јединицама.[3]

---

[2] Д. Фокс, “Money, law and institutions“, *Handbook of the History of Money and Currency* (eds. S. Battilossi, Y. Cassis, K. Yago), Springer 2020, 159–176.

[3] О новцу у римском праву вид.: М. Казер (*Kaser*), “Das Geld im römischen Sachenrecht“, *Tijdschrift voor Rechsteschiedenis* 29, 1961, 169–229; М. Андрејев (*Andreev*), „“Les notions familia et pecunia dans les textes des XII tables“, *Acta antiqua Philippopolitana. I: Studia historica et philologica*, Sofia 1963, 173–176; С. Мрожек (*Mrozek*), “Zur Geldfrage in den Digesten“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 18, 1970, 353–360; Л. Тондо (*Tondo*), “Sul senso del vocabolo «pecunia» in età imperiale“, *Studi classici e orientali* 26, 1977, 283–285. Вид. такође С. Аличић, (2023), 297–314; С. Аличић, (2017), 131–150; С. Аличић, (2013), 281–298; С. Аличић (2024), 57–77.

2. НОВАЦ КАО ПРЕДМЕТ СВОЈИНЕ И ПРЕЛАЗ КА ЕЛЕКТРОНСКОМ НОВЦУ

Ако пођемо од класичног схватања да се право својине може имати само на тјелесним стварима (лат. *res corporalis*),[4] врло лако можемо доћи до закључка да на електронском новцу, као бестјелесној ствари можемо имати само право потраживања од банке код које је новац депонован. Исплата новца (*res*; *pecunia*), поред предаје новца у физичком облику (*monetae*), може се извршити и делегацијом дуга, што се такође сматра новчаном исплатом. Међутим, дужник се може ослободити обавезе на тај начин једино ако би се повјерилац изричито или прећутно сагласио да се новац уплати банкару (*argentarius*), или неком другом лицу.[5]

Данас је класична својина над новцем као тјелесној ствари, која је стварноправни однос, увођењем електронског новца углавном замијењена дужничко-повјерилачким односом између корисника и финансијске институције, односно облигационоправним односом. Земље англосаксонског правног система право својине могу заснивати и на ономе што ми зовемо бестјелесним старима, укључујући и такозвану финансијску имовину која подразумијева обвезнице, уговорна права и банкарске депозите, што значи да ово питање може бити у потпуности на другачији начин регулисано.[6]

---

[4] Gai Institutiones, Liber II, 12–14. О подјели на тјелесне и бестјелесне ствари Вид. нпр. Р. Моније (*Monier*), “La date d'apparition de dominium et de la distinction juridique de 'res' en 'corporales' et 'incorporales'“, *Studi in onore di Siro Solazzi nel cinquantesimo anno del suo insegnamento universitario*, Napoli 1949, 357–374; М. Бегини (*Beghini*), И. Замбото (*Zambotto*), “Res corporales' and 'res incorporales'. Roman foundations and current development of a bipartition“, *Roma Tre Law Review* 2/2022, 7–44; П. Пуљезе (*Pugliese*), *«Res corporales», «res incorporales» e il problema del diritto soggettivo*, Giuffrè Milano 1951; П. Заморани (*Zamorani*), „Gaio e la distinzione «res corporales» «res incorporales»“, *Labeo* 20, 1974, 362–369; Г. Пуљезе, (1982), “Dalle «res incorporales» del diritto romano ai beni immateriali di alcuni sistemi giuridici odierni“, *Rivista Trimestrale di Diritto e Procedura Civile* 36, 1982, 1137–1198; Ф. Балдесарели (*Baldessarelli*), “A proposito della rilevanza giuridica della distinzione tra res corporales e res incorporales nel diritto romano classico“, *RIDA* 37, 1990, 71–116; J. B. Телеген (*Tellegen*), „Res incorporalis et les codifications modernes du droit civile“, *Labeo* 40, 1994, 35–55; Г. Фалконе (*Falcone*), „Osservazioni su Gai 2. 14 e le res incorporales“, *Estratto dagli Annali del seminario giuridico dell'Università degli studi di Palermo* IV/2012, Giappichelli Torino 2012, 125–170; Г. Пуљезе (2012), „Res incorporales e beni immateriali: cattegorie affini, ma non congruenti“, *TSDP* V/2012, 1–17.

[5] С. Аличић, Д. Брајовић, “Electronic money, war on cash, and the future of law of obligations in the civil law legal system“, *Izazovi prilagođavanja pravnog okvira tehnološkim promenama u digitalnom društvu*, Institut za uporedno pravo, Beograd 2025, 207 и даље.

[6] С. Аличић, „'Римски новац' као телесна ствар или 'германски' новац као имагинарна вредност? Неколико романистичко-правних опсервација о Пропасти

Промјене структуре новчане масе одражавају растуће пријетње за будућност овакве концепције. Новчана маса М1 најпознатији је монетарни агрегат, који представља збир кеша и трансакционих депозита у банкама.[7] Новац у банкама је због своје практичности за велепродајна плаћања потискивао кеш још од почетка 17 вијека. Кеш је служио широј јавности за малопродајна плаћања, али је ту улогу почео све више да губи због модернизације плаћања. Интернет плаћање уведено је 1994. године.[8] Данас су дигитална плаћања већ постала доминантна у многим земљама, а у некима од њих готовинско плаћање чини само мали дио укупних плаћања, те се чини да дигитални или електронски новац постаје доминантан облик новца у многим земљама, и та промјена се понекад десила веома брзо. У Уједињеном Краљевству, 2013. године већина плаћања и даље се обављала у готовини; 2023. године тај удио је износио само 12%.[9]

Осим тога, у неким земљама, попут Шведске, планирано је да се готов новац потпуно укине у врло блиској будућности. Риксбанк већ двије године спроводи пилот фазу е-круне. Парламентарни комитет за Риксбанк је тек крајем новембра 2019. године поздравио најаву Парламента да од Владе затражи испитивање са широким мандатом истраживања улоге државе на тржишту плаћања, дигиталног новца централне банке и значења концепта законског средства плаћања (*legal tender*).[10] Сходно томе, у Стокхолму и широм Шведске већина продавница, ресторана, па и цркава, не прима банкноте круна шведске Риксбанк. У међувремену, јавне здравствене установе и прехрам-

запада“, *Зборник радова Право између заштите и злоупотребе* (ур. Д. Ћеранић, С. Ивановић, Ђ. Мариловић, Р. Лале, С. Аличић), Источно Сарајево 2025, 40–61.

[7] С. Ингвес (*Ingves*), “Going cashless“, *Finance & Development*, IMF June 2018, 11–12.

[8] Н. Џиндал (*Jindal*), “Evolution of Digital payments and its impact on the Economy“, *TIJER – International Research Journal* 1, 2025, *https://research-archive.org/index.-php/rars/preprint/view/573* (приступљено 10. 6. 2025). О неким правним проблемима дигитализације Вид. А. Живковић, „Computer programs legal protection framework with special reference to artificial intelligence chatgpt“, *Страни правни живот* 68(3)/2024, 317–338; В. Марковић, „Електронско гласање – тројански коњ или deus ex machina у савременим демократијама“, *Страни правни живот* 67(3)/2023, 427–446; Ј. Ћеранић Перишић, (2025), 677–692; Ј. Ћеранић Перишић (2024), 684–699.

[9] В. Вуковић, *Како нестаје новац*, CBM Research paper 2020, *https://novaccentral-nebanke.com/kako-nestaje-novac-2/* (приступљено 10. 8. 2026).

[10] Т. Адријан (*Thobias Adrian*), Т. Манчини-Грифоли (*Mancini-Griffoli*), “The Rise of Digital Money“, *Fintech Notes* 19/01, IMF July 2019, 1, 6; *The Riksbank Committee proposal for a new Riksbank Act – Summary*, 2019-11-29, 75.

бени ланци трговина су обавезани на примање кеша, што *argumentum a contratrio*, не важи за приватне здравствене установе.[11]

3. ЕЛЕКТРОНСКИ НОВАЦ И ПРИВАТИЗАЦИЈА МОНЕТАРНЕ ФУНКЦИЈЕ

Иако није дошло до потпуног губитка монетарног суверенитета државе, јер она и даље има право да одређује валуту, њену вриједност, регулише дјелатност банака и контролише централну банку, њен монетарни суверенитет је у одређеној мјери умањен. Стварање новца, које је некада било ексклузивни прерогатив државне власти, пренијето је на приватне финансијске институције, а огледа се у кредитним активностима пословних банака.

Безготовински новац у режиму електронског новца не постоји као ствар, него као књиговодствени запис. Примјера ради, банка која одобри кредит свом кориснику, не предаје тај новац класичним начинима предаје у својину кориснику, јер својине и нема. У овом случају банка успоставља депозитни рачун, а корисник постаје повјерилац банке у чистом облигационоправном односу. Међутим, постоји битна разлика између новца централне банке и новца приватне банке.

Новац централне банке је према емитенту облик потраживања од централне банке, и у крајњој линији од централне владе, док је новац приватне банке потраживање од банака, које су приватне компаније. Поставља се питање, ако пословна банка, која није носилац *imperium*-а, може на овакав начин стварати новчану вриједност, да ли је тиме она преузела значајан дио вршења функције која је од постанка новца припадала држави? Ово питање није само теоријско, него може имати и важне практичне импликације. Централне банке увијек могу стварати новац и, по дефиницији, не могу банкротирати, док банке могу, што се и десило на почетку 21. вијека, када је милионе људи погодила немогућност подизања сопствених средстава са рачуна за који су плаћали чување у банци.[12]

4. КРИВИЧНОПРАВНА ЗАШТИТА ИСКЉУЧИВОГ ПРАВА ДРЖАВЕ НА ЕМИТОВАЊЕ НОВЦА

Посебну јавноправну заштиту новац ужива управо због својих, не само економских обиљежја, него због тога што представља израз

[11] В. Вуковић, *Како нестаје новац*, CBM Research paper 2020, *https://novaccentralne-banke.com/kako-nestaje-novac-2/* (приступљено 10. 8. 2026).

[12] USA TODAY, “New York says don’t ditch your cash: City is latest to ban cashless restaurants, stores“, 23. јануар 2020.

државне власти. Самовољним присвајањем овог права од стране приватних лица, путем самовољног издавања или фалсификовања новца, не само да се угрожава право својине других лица, него представља и напад на јавну власт, и, на неки начин, узурпацију државног суверенитета.

Фалсификовање или приватно ковање новца било је забрањено од самог настанка идеје кованог новца. У вријеме републике, кажњавано је строгим казнама по основу Корнелијевог закона о фалсификовању, или по основу других деликата, попут проневјере јавних фондова (*peculatus*).[13] Чињеница да је систем ковања новца у потпуности централизован у рукама цара тек од стране императора Диоклецијана и да су привилегије појединих аутономних градова и провинција да кују сопствени новац укинуте, не значи да прије тога право емитовања новца није било искључиви прерогатив јавне власти, него прије да се карактер те власти промијенио: царска власт постала је више апсолутистичка и централистичка, док су градске аутономије и сенат изгубили значај.

Међутим, схватање да је ковање новца у основи прерогатив врховне, царске власти, далеко је старије. Налазимо га већ у Новом Завјету, у познатој анегдоти о Исусовом мишљењу о плаћању пореза,[14] овдје наведеној према Јеванђељу по Марку. Доиста, једна од

[13] D.48.10.9pr. Ulpianus libro octavo de officio proconsulis: *Lege Cornelia cavetur, ut, qui in aurum vitii quid addiderit, qui argenteos nummos adulterinos flaverit, falsi crimine teneri. 1. Eadem poena adficitur etiam is qui, cum prohibere tale quid posset, non prohibuit. 2. Eadem lege exprimitur, ne quis nummos stagneos plumbeos emere vendere dolo malo vellet.* D.48.13.8pr. Ulpianus libro septimo de officio proconsulis: *Qui, cum in moneta publica operarentur, extrinsecus sibi signant pecuniam forma publica vel signatam furantur, hi non videntur adulterinam monetam exercuisse, sed furtum publicae monetae fecisse, quod ad peculatus crimen accedit.* (D.48.10.9pr. Улпијан, из осме књиге о дужности проконзула: „*Корнелијевим законом је предвиђено да, ако неко неко нешто дода у злато да би га покварио, или начини лажне сребрне новчиће, одговара за злочин кривотворења. 1. Иста се казна примјењује и на онога који, иако је тако нешто могао спријечити, није спријечио. 2. Истим законом је забрањено да неко купује или продаје калајни или оловни новац у злој намјери.“* D.48.13.8pr. Улпијан, из седме књиге о служби проконзула*: „Онај који, радећи у јавној ковници, ван ње искује за себе ковани новац у јавној форми или украде већ исковани новац, не сматра се да је направио лажни новац, него да је починио крађу јавног новца, што спада под злочин кривотворења.*“)

[14] Јеванђеље по Марку 12, 13–17: „13. *И послаше њему неке од фарисеја и иродоваца да би га ухватили у ријечи. 14. А они дошавши рекоше му: Учитељу, знамо да си истинит, и не обазиреш се ни на кога; јер не гледаш ко је ко, него заиста путу Божијему учиш. Реци нам, дакле, треба ли ћесару давати порез или не? Да дамо или да не дамо? 15. А он знајући њихово лицемјерје, рече им: Што ме кушате? Донесите ми динар, да видим. 16. А они донесоше. И рече им: Чији је ово лик и натпис? А они*

првих ствари које би претенденти на царску власт, поготово у вријеме криза и грађанских ратова, урадили, било би да искују сопствени новац.

Закључак да је ковање новца од стране приватног лица схваћено као атак на јавну власт се може поткријепити Константиновим законодавством које на врло озбиљан и систематичан начин кажњава ово понашање као *crimen laese maiestatis*, нарочито конституција из 326. године унијета у Јустинијанов Кодекс, којом се уводи и колективна одговорност за овај деликт.[15] У другој Константиновој конституцији се пријети смртном казном спаљивањем за фалсификовање новца. Даље, конституцијом царева Валентинијана, Теодосија и Аркадија, забрањује се и проглашава ништавим додјељивање привилегија приватним лицима да кују новац, и та се лица се кажњавају као фалсификатори, иако они очигледно нису имитирали царске монете, него просто емитовали сопствени новац по другој матрици.[16] Злочин преступ-

му рекоше: Ћесарев. 17. И одговарајући Исус рече им: Подајте ћесарево ћесару, а Божије Богу. И задивише му се.“

[15] C.9.24 DE FALSA MONETA. C.9.24.1pr. CONST. *Quoniam nonnulli monetarii adulterinam monetam clandestinis sceleribus exercent, cuncti cognoscant necessitatem sibi incumbere huiusmodi homines inquirendi, ut investigati tradantur iudiciis, facti conscios per tormenta ilico prodituri ac sic dignis suppliciis addicendi.* Const. A. ad Ianuarium. 1. *Accusatoribus etiam eorum immunitatem permittimus, cuius modus, quoniam dispar patrimonium est, a nobis per singulos statuetur. Si quis autem militum huiusmodi personam susceptam de custodia exire fecerit, capite puniatur.* 3. *Appellandi etiam privato licentia denegetur: si vero miles aut promotus in gradu huiusmodi crimen incurrerit, super eius nomine et gradu ad competentes iudices referatur.* 4. *Domus vero vel fundus, in quo haec perpetrata sunt, si dominus in proximo constitutus sit, cuius incuria vel neglegentia punienda est, etsi ignoret, fisco vindicetur, nisi dominus, ante ignorans, ut primum reppererit, scelus prodiderit perpetratum: tunc enim possessio vel domus ipsius proscriptionis iniuriae minime subiacebit.* 5. *Sin vero longissime ab ea domo vel possessione afuerit, nullum sustineat detrimentum: actore videlicet fundi vel servis vel incolis vel colonis, qui hoc ministerium praebuerunt, cum eo qui fecit supplicio capitali plectendis.* 6. *Viduas autem ac pupillos speciali dignos indulgentia credidimus, ut viduae nec in proximo constitutae domo sua vel possessione careant, si nulla apud ipsas tam gravis conscientiae noxa resideat, impuberes vero, etiamsi conscii fuerint, nullum sustineat detrimentum, quia aetas eorum quid videat ignorat.* 7. *Tutores tamen eorum, si in proximo sint, quoniam ignorare eos, quid in re pupilli geritur, non oportet, haec poena expectabit, ut de rebus eorum, si idonei fuerint, tantum fisco inferatur, quantum a pupillo fuerat inferendum.* <A 321 CC. CONSS. CONSTANTINO CRISPO D. DEC. ET II K. ROMAE XII>

[16] C.9.24.2 CONST. *Si quis nummum falsa fusione formaverit, universas eius facultates fisco nostro addici praecipimus: in monetis etenim tantum nostris cudendae pecuniae studium frequentari volumus. cuius obnoxii maiestatis crimen committunt, et praemio accusatoribus proposito, quicumque solidorum adulter poterit reperiri vel a quoquam fuerit publicatus, ilico omni dilatione submota flammarum exustionibus mancipetur.* * CONST. A. AD TERTULLIANUM PROCONS. AFRICAE. *<A 326 D. PRID. NON. IUL. MEDIOLANI CONSTANTINO A. VII ET CONSTANTIO C. CONSS.>; C.9.24.3 VALENT./

ника је дакле третиран као одметништво, издаја државе и владара, односно суверена, као оличења саме државе, путем задирања у његова регална права.

Идеја о *ius cudendae monetae* као прерогативу јавне власти остала је актуелна у средњем вијеку. На примјер, у српској правној историји, *mutatis mutandis*, право на ковање новца, такође је сматрано искључивим, регалним правом (монополско право) владара још од средњег вијека, те су ковање новца и право на коришћење рудних богатстава били неки од основних владаревих прихода. Кршење искључивих владаревих права уређено је Душановим закоником, као најзначајнијим спомеником српске историје. Душанов Законик не прописује класично фалсификовање новца, него „тајно ковање новца“, као једно од тежих кривичних дијела. Понављајући казне из римског и византијског права, златари који су тајно ковали новац кажњавају се спаљивањем, а као колективна казна предвиђено је, да ако се то деси у граду, да град плаћа глобу, а ако се деси у селу, село би било расељено.[17] Овако тешке казне и колективна одговорност указују да се тајно ковање новца сматра својеврсним актом побуне и одметништвом од државне власти, прије него казненим дјелом са чисто економским посљедицама.

И данашње право кажњава фалсификовање новца. Тако, Кривични закон Босне и Херцеговине у глави XVIII, члан 205. одређује биће кривичног дјела Кривотворење новца са прописаном казном затвора од једне до десет година. Закон такође у својим основним одредбама даје и одређење шта се има сматрати новцем: „Новац је метално или папирнато средство плаћања које је на основу закона у оптицају у Босни и Херцеговини или у страној држави.“[18] Можемо примијетити да је објекат извршења кривичних дијела фалсификовања новца или сличних дијела и даље новац у смислу тјелесне ствари.[19]

THEOD./ ARCAD. *Si quis super cudendo aere vel rescripto aliquo vel etiam adnotatione nostra sibi eripuerit facultatem, non solum fructum propriae petitionis amittat, verum etiam poenam quam meretur excipiat*. * VALENTIN. THEODOS. ET ARCAD. AAA. RUFINO PP. *<A 393 D. IIII ID. IUL. CONSTANTINOPOLI THEODOSIO A. III ET ABUNDANTIO CONSS.>

[17] Душанов законик (1349), члан 169. „*Ако се нађе златар у граду, кујући новац тајно, да се златар сажеже и град да плати глобу што рече цар. Ако се нађе у селу, да се то село распе, а златар да се сажеже“.*

[18] Кривични закон Босне и Херцеговине — КЗ БиХ, *Службени гласник БиХ*, бр. 3/2003, 32/2003 - испр., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 и 47/2023.

[19] Кривични законик Републике Српске — КЗ РС, *Службени гласник РС*, бр. 64/2017, 104/2018 - одлука УС, 15/2021, 89/2021, 73/2023, *Службени гласник БиХ*, бр. 9/2024 - одлука УС БиХ, *Службени гласник РС*, бр. 105/2024 - одлука УС, 19/2025, *Службени гласник БиХ*, бр. 14/2025 - одлука УС БиХ и *Службени гласник РС*, бр.

Електронски новац не одговара традиционалном правном схватању новца као тјелесне ствари и у суштини представља књиговодствени запис. С обзиром на то да далеко највећи дио новчане масе данас представља електронски новац, могло би се поставити питање будућности појединих правних рјешења кривичног права. Многа од њих настала су у вријеме када електронски новац у данашњој форми није постојао. Досадашње кривичноправно законодавство као радњу извршења познаје сачињавање лажног новца или преиначавање правог новца, или радње извршења посебних облика ових кривичних дијела, као што су прибављање лажног новца, примање и сл. При томе се практично увијек има у виду новац у смислу тјелесне ствари, тј. папирних новчаница и металних кованица.

5. УСТАВНОПРАВНИ АСПЕКТИ

Многи устави прописују да је искључиво држава надлежна за емитовање новца.[20] При томе, под новцем се скоро увијек подразуми-

31/2025, 85/2025 - одлука Уставног суда 25/2026, познаје кривично дјело Фалсификовање кредитних картица и картица за безготовинско плаћање, али овдје није ријеч о новцу као објекту извршења.

[20] На примјер, Устав Сједињених Америчких Држава у члану I, секција 8, клаузула 5 даје Конгресу овлашћење да кује новац, регулише његову вриједност као и вриједност стране валуте, и да утврђује стандарде за тежине и мере (*„to coin Money, regulate the Value thereof, and of foreign Coin, and fix the Standard of Weights and Measures“*) [U.S. Const. art. I, § 8, cl. 5]. Федералним јединицама (*states*) је у члану I, секција 10, клаузула 1 изричито забрањено да кују новац, издају кредитни папирни новац и да стварају било какво средство размене осим златног или сребрног новца (*„No State shall... coin Money; emit Bills of Credit; make any Thing but gold and silver Coin a Tender in Payment of Debts“*) [U.S. Const. art. I, § 10, cl. 1]. Сличне одредбе, које резервишу монетарну власт за федерацију и изричито је негирају федералним јединицама, могу се наћи и у уставима Аустралије (Commonwealth of Australia Constitution Act, s 51(xii), 115), Канаде (Constitution Act, 1867, 30 & 31 Vict., c 3, s 91(14)-(15) (Can.)), и Бразила (Constituição da República Federativa do Brasil, arts. 21, VII, 22, I.). У другим уставима, не помиње се искључивање права федералних јединица да имају своју валуту, него се просто констатује да је право издавања новца искључива надлежност највише тј. централне власти нпр. Устав Швајцарске Конфедерације Art. 99 Geld- und Währungspolitik: *Das Geld- und Währungswesen ist Sache des Bundes; diesem allein steht das Recht zur Ausgabe von Münzen und Banknoten zu.* (члан 99 Монетарна политика: Емитовање новца и валуте је савезна ствар; само њој [тј. Конфедерацији] припада право издавања кованица и банкнота. Bundesverfassung [BV] [Constitution] April 18, 1999, SR 101, art. 99, para. 1 (Switz.)); Устав Сједињених Мексичких Држава Artículo 28: *[...] El Estado tendrá un banco central que será autónomo en el ejercicio de sus funciones y en su administración... No constituyen monopolios las funciones que el Estado ejerza de manera exclusiva en las siguientes áreas estratégicas: acuñación de moneda; emisión de billetes...* (члан 28. [...] Држава ће имати централну банку која ће имати аутономију у вршењу својих функција и у својој управи... Не представљају monopole функције које искључиво држава врши у следећим

јева папирни и метални новац. Употреба електронске валуте могла би обесмислити ове одредбе. Пословне банке, као приватне организације, у суштини емитују електронски новац, при чему су новчане јединице прописане од стране државе само обрачунско средство, али не и средство размјене добара. У другим земљама у којима је плаћање у крипто-валутама легално, може се слободно рећи да би у случају, да крипто-валуте постану широко распрострањено средство плаћања, оне биле на путу да у пракси изгубе монетарни суверенитет. Као чланица Европске монетарне уније, уставно уређење Њемачке одражава пренос суверенитета на наднационално тијело. Основни закон (*Grundgesetz*) пренио је монетарне надлежности директно на Европску централну банку,[21] док другачије рјешење проналазимо у Уставу Аустралије, који се угледа на модел Сједињених Америчких Држава, повјеравајући Савезном парламенту искључиву контролу над монетарном политиком, а појединачним савезним државама изричито забрањује ковање новца или издавање законских средстава плаћања.[22] Слично претходном, Бразил[23] и Канада,[24] иако различитих система власти, на непротиврјечан начин задржале су потпуни монетарни суверенитет.

Што се тиче Босне и Херцеговине, она ни не претендује да посједује пуни монетарни суверенитет.[25] Централна банка функционише по принципу валутног одбора, и конвертибилна марка мора да има

стратешким областима: ковање монете; издавање папирних новчаница...), Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos [C.P.], art. 28, Diario Oficial de la Federación [DOF] 05-02-1917, últimas reformas DOF 2024 (Mex.); Руска Федерација Статья 75: *Denežnaя edinica v Rossiйskoй Federacii яvlяetsя rubl'. Denežnaя эmissiя osuщestvlяetsя iskюčitel'no Central'nым bankom Rossiйskoй Federacii. Vvedenie i эmissiя drugih deneg v Rossiйskoй Federacii ne dopuskaюtsя.* (члан 75 Новчана јединица у Руској федерацији је рубља. Новчана емисија врши се искључиво од стране Централне банке Руске Федерације. Увођење и емисија другог новца у Руској Федерацији није допуштено.) Конституция Российской Федерации [Konst. RF] [Constitution] art. 75, para. 1 (Russ.).

[21] Устав Њемачке — Основни закон (Grundgesetz [GG] [Basic Law]), art. 88 (Ger.).

[22] Устав Аустралије (Commonwealth of Australia Constitution Act), s 51(xii), 115.

[23] Устав Бразила (Constituição da República Federativa do Brasil), arts. 21, VII, 22, I.

[24] Устав Канаде (Constitution Act, 1867), 30 & 31 Vict., c 3, s 91(14)-(15) (Can.).

[25] Босна и Херцеговина као федерално уређена држава, тј. Ентитети БиХ законским правним актима регулишу и начин пословања микрокредитних организација од 2007. године, што налазимо као једну специфичност у односу на државе региона. Према Закону о микрокредитним организацијама "Службене новине ФБиХ", бр. 59/2006 и 59/2026. Члан 2. „ Микрокредитна организација, у смислу овог Закона, јесте недепозитна финансијска организација чија је основна дјелатност давање микрокредита. Микрокредитна организација обавља дјелатност микрокредитирања, у складу са овим Законом, с циљем побољшања материјалног положаја корисника микрокредита, повећања запослености, пружања подршке развојуподузетништва и стицања добити“.

пуно покриће у страној валути, те је у потпуности везана за евро.[26] Ситуација није другачија ни у бројним другим земљама које су свој монетарни суверенитет дјелимично пренијеле на Европску монетарну унију и увеле евро као средство плаћања, као ни у разним другим земљама, попут афричких земаља које користе обрачунски франак као средство плаћања. Али, у свим тим случајевима ипак не можемо говорити о приватизацији монетарне функције. Она је само пренијета од стране државе на међународна или друга тијела која имају јавноправни карактер. Емитовање електронског новца је друга ствар, јер њега највећим дијелом емитују пословне банке као приватне корпорације које нису под контролом јавних власти, ни државних ни међународних. Оне могу само да уређују начин како пословне банке стварају новац. У случају криптовалуте, не могу у потпуности регулисати чак ни то.

5. ЗАКЉУЧАК

Сматрамо да је постојећу кривичноправну регулативу у погледу фалсификовања новца тешко примијенити у специфичном режиму електронског новца, управо због тога што се он не може посматрати као тјелесна ствар. Тако би радња извршења евентуално могла бити у виду измјене података у рачунарским базама. Такође, у овако постављеном режиму могли бисмо се запитати да ли би заштитни објекат био имовина банке, сигурност правног саобраћаја, информациони системи или државни суверенитет? Могли бисмо поставити и питање да ли се у овом случају ради о рачунарском криминалитету или класичном кривичном дјелу фалсификовања новца. Чини нам се да смо ближи овом првом, будући да не постоји лажно творење или прављање ствари, већ неовлашћена измјена дигиталних података и неовлашћен приступ дигиталним базама података.

Једно од питања које би се могло поставити у будућности је и оно које се односи на будућност уставних норми које одређују државу, или друге јавне власти на које је држава пренијела своје прерогативе попут међународних организација, као носилаца монетарног суверенитета. У овом тренутку тешко је предвидјети какве правне и економске посљедице могу проистећи из приватизације монетарне функције.

[26] Устав БиХ, Члан VII Централна банка: „Централна банка Босне и Херцеговине је једина власт за емитовање новца и монетарну политику у цијелој Босни и Херцеговини. 1. Парламентарна скупштина ће одредити надлежности Централне банке. Међутим, првих шест година након ступања на снагу овог Устава, она не може давати кредите стварањем новца, нити дјеловати као валутна емисиона установа. Послије тога Парламентарна скупштина јој може дати ту надлежност.“

Једна од најчешће спомињаних посљедица нестанка кеша је губитак анонимности у трансакцијама. Очување приватности трансакција је од примарног значаја за свако демократско друштво, али је она већ, вјероватно оправдано, жртвована у борби против тероризма, криминала и утаје пореза. Немогуће је говорити о приватности ако вам ваша банка забрањује да у вашем сефу држите кеш. Америчка *Chase Bank* је још 2015. године увела забрану (*prohibit*) складиштења новца у својим сефовима.[27] Под истим плаштом антитероризма мноштво земаља је већ увело регистре сефова (*safe deposit boxes*).

За разлику од америчке и шведске банке, Народна банка Србије, огласила се 2023. године на свом званичном веб сајту поводом анализа и студија које се односе на безготовинска плаћања, те су сврсисходно овом раду изложили став и тенденцију ка даљем развоју платног система Србије.[28] Можемо закључити да, иако не директно, већ подстицајима и снижавањем трошкова у вези са безготовинским плаћањем и истичући конкурентност готовине са другим средствима плаћања, Народна банка Србије утиче на то да и Србија иде укорак са другим земљама свијета. Мишљења смо, да је још једна потенцијална препрека модернизације плаћања старија популација становника који немају довољно знања о начину коришћења мобилног банкарства и употребе платних картица, те доводимо у питање и временски период у ком би се ПОС терминали могли увести и у оним сеоским или руралнијим дијеловима државе, под претпоставком да тај дио становништва[29] прихвати ову врсту модернизације[30] плаћања.

---

[27] Ц. Салерно (*Salerno*), „Chase Joins the War on Cash“, *Mises Institute Blog*, 20. април 2015, *https://mises.org/wire/chase-joins-war-cash* (приступљено 10. 8. 2026).

[28] Званични став Народне банке Србије*: „Народна банка Србије континуирано спроводи активности усмерене на дугорочно одржив развој безготовинских плаћања у Републици Србији и да смо изричито против иницијатива и анализа у којима се износе предлози за додатно ограничење и забрану употребе готовине на регулаторни начин, јер сматрамо да ће се готовинска плаћања смањити оног тренутка када безготовински инструменти (попут платних картица интернационалних картичних система) и инфраструктура за њихово прихватање на продајним местима (нпр. ПОС уређаји) буду имали разумне трошкове, прихватљиве за све трговце у Републици Србији. Указујемо на то да су у Републици Србији већ прописана одређена ограничења готовинског пословања, која су усклађена са онима у Европској унији, а примењују се ради спречавања прања новца и финансирања тероризма. Мимо тих ограничења, која су неопходна из претходно поменутог разлога, вештачко укидање готовинских плаћања значило би само осиромашење националне економије и корист искључиво појединих, најчешће интернационалних приватних компанија. О дестимулацији употребе готовине може се размишљати искључиво тако да безготовинска плаћања треба да буду исплатива и практична за употребу како би заменила готовину“, https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=19058* (приступљено 10. 8. 2026).

[29] Републички завод за статистику Србије, Природно кретање становништва.

SUMMARY

The emergence of money is a revolutionary event that marks a turning point for all States, and the development of the economy. It could be said that the emergence of coins produced a new exclusive right of public authorities, known since the Middle Ages under the name ius cunendae monetae, literally - the right to mint money.

If we start from the classical understanding that the right of ownership can only be had on tangible things (lat. *res corporalis*), we can very easily come to the conclusion that on electronic money, as an incorporeal thing, we can only have the right of claim from the bank where the money is deposited. The payment of money (*res; pecunia*), in addition to the delivery of money in physical form (*monetae*), can also be carried out by delegation of debt, which is also considered a monetary payment. However, the debtor can be released from the obligation in this way only if the creditor expressly or tacitly agrees to pay the money to the banker (*argentarius*) or some other person.

Although the state has not completely lost its monetary sovereignty, as it still has the right to determine the currency, its value, regulate the activities of banks and control the central bank, its monetary sovereignty has been reduced to a certain extent. The creation of money, which was once the exclusive prerogative of the state authorities, has been transferred to private financial institutions, and is reflected in the credit activities of commercial banks. Non-cash money in the electronic money regime does not exist as a thing, but as an accounting record.

Money enjoys special public law protection precisely because of its, not only economic, characteristics, but also because it represents an expression of state authority. The arbitrary appropriation of this right by pri-

---

Према подацима из 2025. Године на званичном сајту РЗС, процијењен број становника на територији Републике Србије је 6549901, док индикатори живорођених (59483) и умрлих (95247) показују забрињујуће податке. Стопа умрлих [на 1 000 становника] износи 14.5, док стопа рођених на 1 000 становника износи 9.1. *https://data.stat.gov.rs/Home/Result/180304?languageCode=sr-Cyrl#* (приступљено 15.08.2026).

[30] Републички завод за статистику Србије, Појединци - фреквенција употребе рачунара и интернета *https://data.stat.gov.rs/Home/Result/270201?languageCode=sr-Cyrl#* (приступљено 15.08.2026).

Стопа становника Републике Србије која никада није користила рачунар или интернет 2016. године износила је 27.2%, а 2025. године 13.3%. Према подацима из 2025. године, 32.7% становника старости између 65 и 74 година користили су интернет у посљедња три мјесеца. Сматрамо да ови подаци указују на питање могућности спровођења модернизације плаћања на територији Србије.*https://data.stat.gov.rs/-Home/Result/270205?languageCode=sr-Latn#* (приступљено 15.08.2026).

vate individuals, through the arbitrary issuance or counterfeiting of money, not only threatens the property rights of other persons, but also represents an attack on public authority and, in a way, a usurpation of state sovereignty.

Counterfeiting or private minting of money has been prohibited since the very emergence of the idea of coinage. The question arises, if a commercial bank, which is not the bearer of imperium, can create monetary value in this way, has it thereby taken over a significant part of the performance of the function that has belonged to the state since the creation of money? This question is not only theoretical, but may also have important practical implications. Central banks can always create money and, by definition, cannot go bankrupt, while commercial banks can.

Electronic money does not correspond to the traditional legal understanding of money as a physical thing and is essentially an accounting record. Given that by far the largest part of the money supply today is electronic money, the question of the future of certain legal solutions in criminal law could be raised. Many of them were created at a time when electronic money in its current form did not exist. In such a regime, we could ask ourselves whether the protected object would be the bank's property, the security of legal traffic, information systems or state sovereignty? We could also ask the question whether this case is a computer crime or the classic criminal offense of counterfeiting money.

Many constitutions stipulate that the state is exclusively competent to issue money. In this case, money almost always means paper and metal money. The use of electronic currency could render these provisions meaningless. Commercial banks, as private organizations, essentially issue electronic money, with the monetary units prescribed by the state being only a means of calculation, but not a means of exchange for goods.

At this point, it is difficult to predict what legal and economic consequences may arise from the privatization of the monetary function.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Aličić Samir, “A new possible interpretation of Digest of Justinian D.9.2.27.14: A contribution to the study of precursors of environmental law in Roman Law”, In: *Pravni zapisi* 14/2/2023;
2. Aličić Samir, „Procena štete po akvilijanskoj tužbi u slučaju uništenja predmeta obligacionog odnosa”, *Anali Pravnog fakulteta Univerziyteta u Beogradu* 61/1/2013;
3. Aličić Samir, „Vinske posude (vasa vinaria) u rimskom pravu”, in: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 65/1/2017;
4. Aličić, Samir, “The problem of the material damage in the case of killing of a free man in CO.1.11”, Zbornik radova Fakulteta pravnih nauka 10/2024;
5. Аличић, Самир, „Римски новац' као телесна ствар или 'германски' новац као имагинарна вредност? Неколико романистичко-правних опсервација о Пропасти запада“, *Право између заштите и злоупотребе* (ур. Д. Ћеранић, С. Ивановић, Ђ. Мариловић, Р. Лале, С. Аличић), Источно Сарајево 2025;
6. Аличић, Самир, Брајовић, Данило,“Electronic money, war on cash, and the future of law of obligations in the civil law legal system“, *Izazovi prilagođavanja pravnog okvira tehnološkim promenama u digitalnom društvu*, Institut za uporedno pravo, Beograd 2025;
7. Andreev, Mihail,“ Les notions familia et pecunia dans les textes des XII tables“, *Acta antiqua Philippopolitana. I: Studia historica et philologica*, Sofia 1963;
8. Baldasarelli, Alessandro, “A proposito della rilevanza giuridica della distinzione tra res corporales e res incorporales nel diritto romano classico“, *RIDA* 37/1990;
9. Beghini, Marta, Zambotto, Isabella, “Res corporales' and 'res incorporales”. Roman foundations and current development of a bipartition“, *Roma Tre Law Review* 2/2022;
10. Вуковић, Властимир, *Како нестаје новац*, CBM Research paper 2020, *https://novaccentralnebanke.com/kako-nestaje-novac-2/* (приступљено 10. 8. 2026);
11. Живковић,Антоније, “Computer programs legal protection framework with special reference to artificial intelligence chatgpt“, *Страни правни живот* 68(3)/2024;
12. Zamorani, Pierpaolo, “Gaio e la distinzione «res corporales» «res incorporales»“, *Labeo* 20, 1974;
13. Ingves, Stefan,“Going cashless“, *Finance & Development*, IMF June 2018;
14. Jindal, Nakul, „Evolution of Digital payments and its impact on the Economy“, *TIJER – International Research Journal* 1, 2025, *https://research-archive.org/index.php/rars/preprint/view/573* (приступљено 10. 6. 2025);
15. Kaser, Max,“Das Geld im römischen Sachenrecht“, *Tijdschrift voor Rechsteschiedenis* 29/1961;
16. Марковић, Василије, „Електронско гласање – тројански коњ или deus ex machina у савременим демократијама“, *Страни правни живот* 67(3)/2023;
17. Monier, Rajmond,“La date d'apparition de dominium et de la distinction juridique de 'res' en 'corporales' et 'incorporales'“, *Studi in onore di Siro Solazzi nel cinquantesimo anno del suo insegnamento universitario*, Napoli 1949;

18. Mrozek, “Zur Geldfrage in den Digesten“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 18/1970;
19. Pugliese, Giovanni,“Dalle «res incorporales» del diritto romano ai beni immateriali di alcuni sistemi giuridici odierni“, *Rivista Trimestrale di Diritto e Procedura Civile* 36/1982;
20. Pugliese, Giovanni,“ “Res incorporales e beni immateriali: cattegorie affini, ma non congruenti“, *TSDP* V/2012;
21. Pugliese, Giovanni *«Res corporales», «res incorporales» e il problema del diritto soggettivo*, Giuffrè Milano 1951.
22. Tellegen, Jan Willem "Res incorporalis et les codifications modernes du droit civile“, *Labeo* 40/1994 ;
23. Tondo, Luigi, "Sul senso del vocabolo «pecunia» in età imperiale“, *Studi classici e orientali* 26/1977;
24. Tobias, Adrian, Tommaso, Mancini-Grifolli, “The Rise of Digital Money“, *Fintech Notes* 19/01, IMF July 2019;
25. Ћеранић Перишић, Јелена, “Koncept posredne odgovornosti u uporednom pravu – s posebnim osvrtom na posrednu odgovornost u onlajn okruženju“,: *Pravna riječ* 21/69/2024;
26. Ћеранић Перишић, Јелена „Regulisanje upotrebe veštačke inteligencije u uporednom pravu”, In: *Pravna riječ* 22/71/2025;
27. Fox, David, “Money, law and institutions“, Handbook of the History of Money and Currency (eds. S. Battilossi, Y. Cassis, K. Yago), Springer 2020;
28. Falcone, Giuseppe “Osservazioni su Gai 2. 14 e le res incorporales“, *Estratto dagli Annali del seminario giuridico dell’Università degli studi di Palermo* IV/2012, Giappichelli Torino 2012.

Правни извори

1. *Codex Iustinianus;*
2. *Digesta;*
3. *Gai Institutiones;*
4. The Riksbank Committee, *Proposal for a new Riksbank Act – Summary*, 2019-11-29, 75;
5. Душанов законик (1349);
6. Закон о микрокредитним организацијама "Службене новине ФБиХ", бр. 59/2006 и 59/2026;
7. Закон о микрокредитним организацијама "Службене новине ФБиХ", бр. 59/2006 и 59/2026;
8. Кривични закон Босне и Херцеговине — КЗ БиХ, *Службени гласник БиХ*, бр. 3/2003, 32/2003 - испр., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 и 47/2023;
9. Кривични законик Републике Српске — КЗ РС, *Службени гласник РС*, бр. 64/2017, 104/2018 - одлука УС, 15/2021, 89/2021, 73/2023, *Службени гласник БиХ*, бр. 9/2024 - одлука УС БиХ, *Службени гласник РС*, бр. 105/2024 - одлука УС, 19/2025, *Службени гласник БиХ*, бр. 14/2025 - одлука УС БиХ и *Службени гласник РС*, бр. 31/2025, 85/2025 - одлука Уставног суда 25/2026;
10. Устав Аустралије (*Commonwealth of Australia Constitution Act*);
11. Устав Босне и Херцеговине;

12. Устав Бразила (*Constituição da República Federativa do Brasil*);
13. Устав Канаде (*Constitution Act, 1867*), 30 & 31 Vict., c 3;
14. Устав Немачке — Основни закон (*Grundgesetz* [GG] [Basic Law]);
15. Устав Руске Федерације (*Конституция Российской Федерации*);
16. Устав Сједињених Америчких Држава (*U.S. Constitution*);
17. Устав Сједињених Мексичких Држава (*Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos*);
18. Устав Швајцарске Конфедерације (*Bundesverfassung* [BV] [Constitution]).

Интернет извори

1. USA TODAY, “New York says don’t ditch your cash: City is latest to ban cashless restaurants, stores“, 23. јануар 2020;
2. Народна банка Србије, Званични став о употреби готовине и безготовинских плаћања, *https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.-html?id=19058* (приступљено 10. 8. 2026);
3. Републички завод за статистику Србије, Појединци - фреквенција употребе рачунара и интернета *https://data.stat.gov.rs/Home/Result/270201?languageCode=sr-Cyrl*;
4. Републички завод за статистику Србије, Природно кретање становништва *https://data.stat.gov.rs/Home/Result/180304?languageCode=sr-Cyrl#;*
5. Ц. Салерно, „Chase Joins the War on Cash“, *Mises Institute Blog*, 20. април 2015, *https://mises.org/wire/chase-joins-war-cash* (приступљено 10. 8. 2026).

Литерарни извори

1. Јеванђеље по Марку.

Professor Samir Aličić, LL.D.

Research Associate at the Institute of Comparative Law in Belgrade
Full Professor at the Faculty of Law, University of East Sarajevo

Ivana Simeunović, student
Aleksandar Tadić, student

Faculty of Law, University of East Sarajevo

ISSUING MONEY AS A PREROGATIVE OF STATE AUTHORITIES AND THE CHALLENGE OF ELECTRONIC CURRENCY THROUGH THE PRISM OF ROMAN LAW

Summary

Electronic money makes up the majority of money in circulation in most countries. It is mostly not issued by state authorities, but by banks, as private corporations. The state regulates this process, but it is no longer the main issuer of money. In the past millennia, issuing money has been large-

ly the exclusive prerogative of state authorities, and this novelty represents a departure from historical practice. In this way, the state practically renounced a large part of its monetary sovereignty, in favor of private enterprises. The aim of this paper is to determine what consequences the renunciation of monetary sovereignty and its privatization will have in various areas of law, especially in countries of the European-continental legal system, whose law is based on Roman law.

Key words: *Money; Currency; Electronic money; State; Roman law*.

Prof. Samir Aličić, PhD.

Consulente scientifico presso l'Istituto di Diritto Comparato di Belgrado
Professore ordinario presso la Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Sarajevo Est

Ivana Simeunović, studentessa presso
Aleksandar Tadić, studente presso

Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Sarajevo Est

L'EMISSIONE DI MONETA COME PREROGATIVA DELLE AUTORITÀ PUBBLICHE E LA SFIDA DELLA MONETA ELETTRONICA ATTRAVERSO IL PRISMA DEL DIRITTO ROMANO

Summary

La moneta elettronica costituisce la maggior parte del denaro in circolazione nella maggior parte dei paesi. Non è emessa principalmente dalle autorità statali, ma dalle banche, in quanto società private. Lo Stato regola questo processo, ma non è più il principale emittente di moneta. Negli ultimi millenni, l'emissione di moneta è stata in gran parte prerogativa esclusiva delle autorità statali, e questa novità rappresenta un allontanamento dalla prassi storica. In questo modo, lo Stato ha praticamente rinunciato a gran parte della sua sovranità monetaria, a favore delle imprese private. L'obiettivo di questo articolo è determinare quali conseguenze avrà la rinuncia alla sovranità monetaria e la sua privatizzazione in diversi ambiti del diritto, in particolare nei paesi dell'ordinamento giuridico europeo-continentale, il cui diritto si basa sul diritto romano.

Parole chiave: *Moneta; Valuta; Moneta elettronica; Stato; Diritto romano*.

УДК/UDC 342.5:94(497.6)
323.1:94(497.6)
ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД / *ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE*

Проф. др Сања Савић

Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

ВЕРСКА ПРИПАДНОСТ КАО ФАКТОР У ФОРМИРАЊУ ОРГАНА ВЛАСТИ У ПРАВНОЈ ИСТОРИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Кроз анализу одредаба појединих правних аката насталих у време османске и аустроугарске владавине Босном и Херцеговином аутор указује на улогу коју је верска припадност играла приликом формирања органа власти. Зашто је за Османску царевину и Аустро-Угарску монархију било битно да се у органе власти у Босни и Херцеговини бирају лица која припадају одређеној верској групи? Да ли су неке верске групе биле у повлаштеном положају у односу на друге?

Кључне речи: Османска власт; Уставни закон Вилајета Босанског; Аустроугарска власт; Земаљски устав; Верска припадност; Православни; Муслимани; Католици.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Како би се боље разумели сложени етнички и политички односи у данашњој Босни и Херцеговини потребно је окренути се њеној прошлости и одговор потражити у сплету различитих утицаја. Условљена специфичним геополитичким положајем Босна и Херцеговина је кроз историју била под утицајем и Истока и Запада. Такви утицаји су обликовали њен политички, културни и верски развој, али су изазивали и сложене унутрашње односе. Како би остали у оквиру који смо задали у наслову рада излагање ће бити ограничено на улогу коју је верска припадност одиграла током вишевековне османске и четрдесетогодишње аустроугарске владавине овим простором.

Босна је током средњег века осећала духовне утицаје и из Рима и из Византије. Верски односи су додатно усложњени појавом богумилства и Цркве босанске, који су задобили и највећи број присталиг-

Сања Савић, *sanja.savic@pravni.ues.rs.ba.*

ца међу сељаштвом, властелом, али и на двору. Када се узме у обзир струјање различитих духовних утицаја којима је Босна била изложена намеће се једноставан закључак да се радило о простору који није био верски хомоген.

До значајних промена у верским односима у Босни долази половином XV века. Ширење османске власти приморало је босанске владаре да верска осећања прилагоде политичким интересима. То је у пракси подразумевало одрицање од бугумилских веровања и окретање ка католицизму како би се обезбедила подршка и помоћ папе и католичких земаља.[1] Тако је Стјепан (Стефан) Томашевић постао „*први и последњи краљ босански, који је окруњен дозволом римског папе*“.[2]

2. УСТАВНИ ЗАКОН ВИЛАЈЕТА БОСАНСКОГ

Кључни ударац босанској самосталности задат је 1463. године. Долазак османске власти у Босну пратиле су и значајне промене у политичком уређењу, друштвеним односима, економско-социјалном систему, те верској и етничкој структури становништва. Све је било у знаку промена. Нестабилност верских односа која је одликовала Босну у предосманском периоду погодовала је њеној исламизацији. Богумили, православци и католици у Босни нису прихватали ислам због уверења да се ради о бољој вери, него зато што су сматрали да ће им то обезбедити боље услове за живот. Верска припадност била је главни фактор економске, политичке и друштвене неједнакости. И док су сва војна и политичка звања била у рукама муслимана, хришћанско становништво је углавном било у статусу раје. Промене наступају тек са војним и административним реформама Османског царства. Хатишерифом султана Абдул Меџида из 1839. године гарантована је слобода и сигурност сваког појединца без обзира на разлике, укинута је подела друштва на војнике и рају, а успостављене су и мешовите управне институције у покрајинама (од нахија до вилајета). Такође, уведена је редовна војна служба и јединствен порез, уз задржавање десетине.

Након низа реформи које су проведене у Османском царству Порта се 1864. године одлучила да изврши и реорганизацију у погледу територијалне и управне поделе државе. Главни покретач ове реформе био је Фуад-паша. Одлучено је да се уместо дотадашњих ејалета уведу вилајети. Тако је 1864. године донета уредба којом је формиран Подунавски вилајет који је обухватао три дотадашња ејалета (Рушчу-

[1] С. Ћирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, Београд 1964, 282.

[2] В. Клаић, *Повиест Босне до пропасти краљевства*, Загреб 1882, 326.

ка, Видин и Ниш). Вилајет је подељен на седам санџака (округа, лива): Ниш, Видин, Софија, Тулџа, Варна, Рушчук и Трнова. Санџаци су се делили на казе (срезове), а казе на нахије. Оснивање овог вилајета имало је својеврсни експериментални карактер, па је са разлогом одабрано балканско подручје у коме су тежње покорених народа за правима и слободама биле најизраженије. Како је оснивање Подунавског вилајета дало позитивне резултате, 10. маја 1865. године је одлучено да се реорганизација проведе у целом Османском царству. Тако је Царство подељено на 55 вилајета и 123 санџака. На основу Уредбе о организацији Подунавског вилајета из 1864. године израђене су и уредбе о организацији осталих вилајета.[3]

Босански вилајет је обухватао санџаке: Сарајево, Зворник, Бања Лука, Травник, Бихаћ, Нови Пазар и Херцеговина, а Уредба о његовој организацији стигла је у Босну у јуну 1865. године.[4] Превод Уредбе објављен је у неколико бројева листа *Босански вјестник*[5] под насловом „Уставни закон Вилајета Босанског“.[6]

Након што су уредбе ступиле на снагу приступило се извесним изменама у називима административних функционера и организацији појединих установа.[7] Наредба о тим изменама стигла је у Босну у јуну 1867. године, а објављена је у службеном листу *Босна*.[8] Након тих промена приређена је и издата Уредба о вилајетима. Уредба се односила и на Босански вилајет, а објављена је у збирци закона и прописа који су важили у овом вилајету.[9]

Прва глава првог дела Уставног закона Вилајета Босанског (у наставку: Уставни закон) посвећена је питању врховне управе. У §6 речено је да врховна управа у административним, финансијским, политичким и полицијским пословима, као и надгледање и извршење

[3] А. Аличић, „Уредба о организацији вилајета из 1867. године“, *Прилози за оријенталну филологију 12-13*, Сарајево 1963, 219–220.

[4] Царски ферман је пред окупљеним народом на Мусали прочитао сарајевски кадија Јусуф Ага-ефендија. С. С. Хаџихусеиновић Мувекит, *Повијест Босне 2*, Сарајево 1999, 1117.

[5] Први број Босанског вијесника, као неслужбеног листа, изашао је 17. априла 1866. године и штампан је ћириличним словима. Издато је само 25 бројева овог листа. У мају 1866. године из штампе излази и први број службеног листа под називом „*Босна*“. Штампан је турским и ћириличним словима. С. Мувекит, 1120.

[6] *Босански вјестник*, бр. 4-10, 1866. године. Овај превод је кориштен у сврху анализе верске припадности као фактора у формирању органа власти у Босанском вилајету.

[7] Нпр. управник санџака више није носио назив кајмекам него мутасериф, вилајетски шеф финансија је добио назив дефтердар уместо дотадашњег назива мухасебеџија итд.

[8] *Босна*, бр. 55, 1867. године.

[9] А. Аличић, 221.

судских пресуда припада вилајетском валији (везиру). Валији је у раду требао да помаже административни савет (тзв. Идаре меџлис). Према §13 Савет би чинили управници правосуђа, финансија и спољних послова, генерални секретар, те шест чланова изабраних од стране народа. Од изабраних чланова тројица су били муслиманске, а тројица немуслиманске вере.[10] Председник Идаре меџлиса био је валија, а у његовој надлежности било је да даје савете о извршењу прописа који су се односили на грађанске, финансијске и спољне послове, као и на послове пољопривреде и јавних радова.

Друга глава Уставног закона посвећена је правосуђу. Судство је било организовано на начин да су постојали грађански и кривични суд.[11] Оба суда су чинили управник правосуђа, који је уједно био и председник суда, секретар и шест грађана (тројица муслиманске и тројица немуслиманске вере).[12] Такође, §25 је предвиђено постојање и посебног Трговачког суда, али у Уставном закону није прецизно одређена верска структура његовог чланства.

У оквиру треће главе Уставни закон предвиђа постојање Земаљског већа. Веће се састајало једном годишње у главном вилајетском месту и његово заседање није могло трајати дуже од 40 дана. У његовој надлежности било је да разматра питања везана за изградњу, поправљање и чување путева и мостова, обезбеђење сигурности, унапређење пољопривреде и трговине, као и разрезивање и убирање пореза. Земаљско веће су поред валије као председника чинили и изабрани чланови и то по четворица из сваког санџака (двојица муслимана и двојица немуслимана).

Прва глава другог дела посвећена је организацији управе у санџацима (ливама). Управнику санџака[13] је у раду помагао административни савет. Савет су чинили: кадија, муфтија, верски поглавари осталих конфесија, те шесторица сталних чланова, од којих су тројица били муслиманске, а тројица немуслиманске вере. Председник Савета је био управник санџака, а у његовом одсуству ту функцију би

[10] Према Уредби о вилајетима из 1867. године предвиђено је да ће у Идаре меџлис улазити два муслимана и два немуслимана (чл. 13).

[11] Уредба о вилајетима из 1867. године и овде предвиђа другачије решење. Уместо два одвојена суда Уредбом је предвиђено постојање јединственог Апелационог суда, који је поступао како у грађанскоправним, тако и у кривичноправним стварима.

[12] Иста структура у погледу бројности и верске припадности изабраних чланова предвиђена је и Уредбом из 1867. године (чл. 19).

[13] Првобитни назив за управника санџака (ливе) био је кајмекам, али је 1867. године он промењен у мутесариф.

вршио онај члан кога би он одредио (§35).[14] У надлежности Савета била су административна и финансијска питања у санџаку, као и јавни послови. И у погледу судске власти на нивоу санџака, Уставним законом је предвиђено верски мешовито чланство пороте. Наиме, сваки грађански и кривични суд је поред муфтије, као председника, бројао још шест чланова од којих су тројица били муслимани, а тројица немуслимани (§41, §44).

И у нижим административно-територијалним јединицама као што су казе (срезови) и нахије водило се рачуна да приликом формирања органа управне и судске власти буду укључени представници како муслиманске, тако и немуслиманске вере. Тако су нпр. управно веће у срезу чинила четири члана, и то два из реда муслиманског, а два из реда немуслиманског становништва. Исти случај био је и са поротницима у судовима.[15]

3. ЗЕМАЉСКИ УСТАВ (ШТАТУТ)

Упркос реформама које су проведене у Османском царству аграрно питање је остало нерешено, што је врло често доводило до сукоба између кметова и бегова.[16] Такве прилике су у коначници утицале да велике силе на Берлинском конгресу 1878. године повере Аустро-Угарској монархији мандат да окупира Босну и Херцеговину.

Аустроугарску владавину Босном и Херцеговином (1878–1918) обележило је продубљивање антагонизма између феудалаца и кметова, што је неминовно водило ка заоштравању међуверских и међунационалних сукоба. Такав развој ситуације се могао наслутити већ на основу инструкција које је добио командант окупационих трупа Јосип Филиповић. Генералу Филиповићу је препоручено да посебну пажњу посвети католичком елементу, јер је испољавало пријатељско расположење према Монархији. У погледу односа према муслиманском становништву, требало је радити на његовом приближавању католицима, док је православни део становништва требало држати под надзором и спречити њихову сарадњу са муслиманима. Католичка црква

[14] Уредба о вилајетима показује одступања од Уставног закона и у погледу чланства санџачке управе. Наиме, Управно веће санџака (Идаре меџлис) чине још и шеф финансија у санџаку (мухасебеџија) и начелник за коресподенцију (секретар). Такође, разлика се види и у погледу сталних чланова, где су предвиђена по два представника муслиманског и немуслиманског становништва (чл. 33).

[15] Уредбом о вилајетима у члановима 47. и 51. предвиђена су три члана (муслимани и немуслимани), али није прецизиран број припадника одређене конфесије.

[16] По свом значају посебно се истиче устанак који је избио 1875. године. Више о томе видети: В. Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1930; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, Сарајево 1960.

у Босни и Херцеговини је добила много повољнији положај него што је имала за време османске владавине, док су православна црква и исламска заједница морале да се боре за своја права. Борбу за верску и просветну аутономију православни Срби су окончали 1905. године, док је код муслимана борба за верску и вакуфско-меарифску аутономију завршена 1909. године. Упркос настојању Бењамина Калаја да од босанскохерцеговачког становништва створи „босанску нацију” и на тај начин стабилизује унутрашње односе у Босни и Херцеговини, развој српског и хрватског националног покрета се није могао зауставити.

Страх који је у Бечу изазвало избијање Младотурске револуције, као и њене могуће посљедице на Босну и Херцеговину,[17] нагнао је водеће политичке кругове у Хабзбуршкој монархији да окупацију замене анексијом. Цар Фрањо Јосиф је 5. октобра 1908. године прогласио анексију и обећао доношење устава за Босну и Херцеговину. Упркос дипломатским протестима великих сила анексиона криза није изазвала никакву озбиљнију реакцију против Хабзбуршке монархије. Већ крајем фебруара 1909. године анексија је призната и од стране Османске царевине. Анексија је додатно продубила верске и националне поделе у Босни и Херцеговини.

Скоро две године након анексије и датог обећања, цар Фрањо Јосиф је 17. фебруара 1910. године у Бечу одобрио „*уставне законске предлоге за Босну и Херцеговину*”.[18] Поред Земаљског устава (Штатута) том приликом је санкционисано и неколико закона: Изборни ред, Саборски пословни ред, Закон о друштвима за БиХ, Закон о сакупљању за БиХ и Закон о котарским вијећима.[19]

Највећу новину у политичком животу Босне и Херцеговине након доношења Земаљског устава представљао је Сабор, који се требао

[17] Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци*, Бања Лука 1983, 89.

[18] Иако је Заједнички министар финансија Иштван Буријан 1908. године, непосредно пред анексију Босне и Херцеговине, истицао да устав неће бити донет путем октроја, Земаљски устав је ипак октроисан. Наиме, како се не би прејудицирало питање припадности Босне и Херцеговине једној или другој држави чланици Монархије, споразумно је донета одлука да се уставне одредбе не одобравају путем њихових законодавних власти тј. путем аустријског и угарског парламента, него да ступе на снагу владаревом одлуком. Ц. Јузбашић, „Извјештај *Hermna von Sautera* о односима Босне и Херцеговине и Монархије у свјетлу аустроугарских економских супротности”, *Политика и привреда у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, књига CXVI, Сарајево 2002, 106.

[19] Гласник закона и наредаба за Босну и Херцеговину II/1910, 21–70.

састајати на „*превишњи позив*” једном годишње у Сарајеву.[20] Сабор су чинила 72 изабрана и 20 вирилних посланика.[21]

Избор саборских посланика био је регулисан Законом о изборном реду и вршен је по компликованом конфесионално-куријалном систему.[22] Према законским одредбама постојале су три курије, с тим што се прва курија састојала од два изборна разреда. У оквиру тих курија се гласало по конфесијама у посебним и међусобно одвојеним изборним телима.[23] У првој курији је бирано 18 посланика (први разред 5 и други разред 13), у другој 20, а у трећој 34.

Право да бирају у првом изборном разреду прве курије имали су муслимански земљопоседници који су плаћали најмање 140 К земљарине. Земљопоседници друге вероисповести који су плаћали исти износ земљарине имали су могућност да бирају да ли ће своје право остваривати у првом или у другом изборном разреду. Осим њих, у другом изборном разреду прве курије бирачко право имали су и становници градова који су плаћали порез у износу од 500 К, високообразована лица, свештеници, чиновници и официри (у мирнодопским условима). Другу курију су чинили становници градова који су имали право да бирају, а нису припадали првој курији. И на крају, у трећу курију су била сврстана сва она лица која су живела на селу, а нису бирала у првој курији. Овако постављен изборни систем почивао је на национално-конфесионалној и социјалној основи.[24]

Приликом остваривања свог права бирачи нису били ограничени у погледу припадности одређеној конфесији или курији, те су могли да гласају и за лица друге вероисповести, односно припадника друге курије. Оним бирачима који нису припадали ниједној од три главне конфесије дата је могућност да своје право врше у једном од верских

[20] §26 Земаљског устава

[21] С. Савић, „Организација и надлежност Сабора по Земаљском уставу из 1910. године”, *Анали Правног факултета Универзитета у Зеници* 7/2011, 227–236.

[22] S. Savić, “Das Wahlsystem in Bosnien und Herzegowina in der Zeit der österreichisch-ungarischen Herrschaft”, *Central and Eastern European Legal Studies 2/2017*, Greece 2017, 337–347.

[23] Идеја о изборном систему који подразумева куријалну поделу и конфесионална изборна тела преузета је из Устава за Моравску (тзв. Моравска нагодба). Ц. Јузбашић, „Земаљски устав-састав и дјелокруг Сабора”, *Национално-политички односи у босанско-херцеговачком Сабору и језичко питање (1910-1914)*, књига LXXIII, Сарајево 1999, 40.

[24] Због своје специфичности овај изборни систем је привлачио пажњу и ондашње штампе која је истицала да „*посланици који сачињавају тај сабор нису, као у осталим државама представници народа; они не представљају цио народ, већ само онај дио народа коме по својој вјери припадају.*” *Српска ријеч*, бр. 33, 1910. године.

изборних тела у месту свог пребивалишта, а у зависности од тога којој курији су припадали.

Мандати су дељени на три главне вероисповести сразмерно броју њихових бирача. Према §5 Закона о изборном реду у првој курији католицима је припадало четири, муслиманима шест (пет у првом и један у другом разреду), а српско-православнима осам мандата. У другој курији муслимани су имали девет, католици пет, српско-православни пет и Јевреји један мандат. У трећој курији муслиманима је припадало девет, католицима седам и српско-православнима осамнаест мандата. Дакле, укупан број мандата које је имала свака конфесија у све три курије био је следећи: 31 српско-православни, 24 муслимани, 16 католици и 1 Јевреји.

Вирилни чланови су представљали конзервативнији део Сабора и разлог за њихово увођење вероватно је био у потреби да се одржи равнотежа у односу на изабране посланике, за које се претпостављало да ће тежити променама. Према §22 Земаљског устава вирилни посланици су били: 1. реис-ел-улема, вакуфско-меарифски директор, сарајевски и мостарски муфтија и најстарији муфтија по именовању; 2. четири српско-православна митрополита и потпредседник великог управног и просветног савета Српске православне цркве; 3. римско-католички надбискуп и два римско-католичка дијацезанска бискупа, као и оба редодржавника фрањевачког реда; 4. сефардски надрабин сарајевски; 5. председник врховног суда; 6. председник адвокатске коморе у Сарајеву; 7. начелник главног земаљског града Сарајева; 8. председник трговачке и обртничке коморе у Сарајеву.

У вези са структуром вирилних чланова може се приметити да су три највеће конфесије биле подједнако заступљене, док је за јеврејску конфесију било предвиђено само једно место. Међутим, и то једно место је остало упражњено, што је др Вита Алкалај образложио запостављеношћу јеврејске заједнице приликом доделе субвенција.

Због неслагања са начином на који је извршена расподела вирилних места у Сабору православни Срби су 19. јануара упутили представку аустроугарском монарху. Представку су потписали Глигорије Јефтановић, Ристо Дамјановић, Васо Црногорчевић и Милан Јојкић. Затражено је да се и приликом расподеле вирилних места поштује размера 2:3:4, која је била примењена приликом расподеле мандата изабраних посланика, или да се Србима да још пет вирилиста. Осим тога, указали су и на проблем конфесионалне припадности оних вирилиста који су у Сабор улазили не као представници својих конфесија, него с обзиром на функцију коју су обављали: „*... као вирилисти долазе у Сабор: предсједник врховног суда, за кога се знаде сигурно да уз овакове прилике неће за више деценија моћи бити Србин право-*

славни; начелник сарајевски, који по закону мора сада бити муслиман… Предсједник адвокатске коморе и предсједник трговачке и обртничке коморе за сада нису Срби православни, а нема изгледа ни да ће скоро постати.”[25]

На почетку сваког годишњег заседања аустроугарски монарх је из реда посланика именовао једног председника и двојицу потпредседника који су имали задатак да управљају радом Сабора. Именовање је вршено тако да у председништву буду равноправно заступљене свака од три главне конфесије, при чему су се њихови представници код сваког наредног именовања смењивали у погледу функција које су обављали. Редослед који се том приликом морао поштовати био је сљедећи: муслиман, православни, католик.

Сабор је имао кворум за рад уколико је била присутна половина његових чланова, при чему се за доношење одлука тражила апсолутна већина гласова присутних. Изузетак су представљали предмети који су се односили на верска питања. У том случају се тражило присуство четири петине посланика, док је за доношење одлука била потребна двотрећинска већина. Чињеница да се за одлучивање о верским питањима тражио већи кворум него у другим случајевима довољно говори о значају који се придавао том питању у једној мултиконфесионалној заједници каква је била Босна и Херцеговина.

На почетку саборског рада формирани су и одговарајући одбори. Сваки од њих је имао по девет чланова, од чега два католика, три муслимана и четири представника српско-православне конфесије.

На иницијативу Заједничког министра финансија у политички живот Босне и Херцеговине је уведен и Земаљски савет. Реч је о телу које је бројало девет чланова изабраних од стране Сабора. Чланови су бирани на начин да све конфесије буду заступљене сразмерно броју становника.

4. ЗАКЉУЧАК

На концу овог рада може се извести неколико закључака по питању значаја који је верска припадност имала у процесу формирања органа власти у Босни и Херцеговини за време османске и аустроугарске владавине. Сложени верски односи који су одликовали средњовековну Босну и уједно били један од фактора њене дестабилизације само су продубљени након османског освајања и појаве ислама на овим просторима. Богумили су нестали, а становништво је било подељено на три главне конфесије: православни, католици и мусли-

[25] *Српска ријеч*, бр. 22, 1910. године.

мани. Прелазак на ислам није био мотивисан веровањем да се ради о бољој вери, него потребом да се обезбеди стабилан материјални и друштвени положај. Сви значајни цивилни и војни положаји налазили су се у рукама муслимана. Такође, спахије су били углавном муслимани, док је раја махом била хришћанска. Такви односи су били у темељима међуверских сукоба. Како би обезбедила свој опстанак у будућности Османска царевина је кроз реформе које је провела у другој половини XIX века решила да раскине са традиционалним схватањима из прошлости. Због тога је и немуслиманско становништво узето у обзир приликом формирања органа локалне власти. Међутим, лоши међуверски односи у Босни већ су достигли критичну тачку и еруптирали су у бројним бунама и устанцима.

Одлука Берлинског конгреса 1878. године дала је прилику Аустро-Угарској монархији да у Босни и Херцеговини успостави ред и мир. Међутим, потискивање османске и успостављање аустроугарске власти није променило затечено стање. Разлог су били нерешени аграрни односи. Сва политичка дешавања у Босни и Херцеговини за време аустроугарске владавине била су праћена конфесионално-националним антагонизмима. Самим тим, и Хабзбуршка монархија је приликом израде Земаљског устава морала да води рачуна о конфесионалним и националним посебностима босанскохерцеговачког становништва. Састав Сабора и Земаљског савета то јасно показују.

Да се суштина односа у Босни и Херецговини није много променила од османских и аустроугарских дана сведочи чињеница да се и данас приликом формирања државних органа узимају у обзир само припадници конститутивних народа. Верски критеријум у формирању власти је замењен етничким. На концу овог рада намеће се питање да ли Босна и Херцеговина и њено становништво иду путем напретка или назатка.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Аличић, Ахмед, „Уредба о организацији вилајета из 1867. године”, *Прилози за оријенталну филологију 12-13*, Сарајево 1963;
2. Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни 1875-1878*, Сарајево 1960;
3. Јузбашић, Џевад, „Земаљски устав - састав и дјелокруг Сабора”, *Национално-политички односи у босанско-херцеговачком Сабору и језичко питање (1910-1914)*, књига LXXIII, Сарајево 1999;
4. Јузбашић, Џевад, „Извјештај *Hermna von Sautera* о односима Босне и Херцеговине и Монархије у свјетлу аустроугарских економских

супротности”, *Политика и привреда у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, књига CXVI, Сарајево 2002;

5. Клаић, Вјекослав, *Повиест Босне до пропасти краљевства*, Загреб 1882;
6. Микић, Ђорђе, *Аустро-Угарска и Младотурци*, Бања Лука 1983;
7. Savić, Sanja, “Das Wahlsystem in Bosnien und Herzegowina in der Zeit der österreichisch-ungarischen Herrschaft”, *Central and Eastern European Legal Studies 2/2017*, Greece 2017;
8. Савић, Сања, „Организација и надлежност Сабора по Земаљском уставу из 1910. године”, *Анали Правног факултета Универзитета у Зеници* 7/2011;
9. Ћирковић, Сима, *Историја средњовјековне босанске државе*, Београд 1964;
10. Хаџихусеиновић Мувекит, Салих Сидки, *Повијест Босне 2*, Сарајево 1999;
11. Чубриловић, Васа, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1930.

Правни извори

1. Гласник закона и наредаба за Босну и Херцеговину II/1910;
2. Закон о изборном реду;
3. Земаљски устав;
4. Уредба о вилајетима;
5. Уставни закон Вилајета Босанског.

Новине

1. *Босански вјестник*, бр. 4-10, 1866. године;
2. *Босна*, бр. 55, 1867. године;
3. *Српска ријеч*, бр. 22, 1910. године;
4. *Српска ријеч*, бр. 33, 1910. године.

Associate Professor Sanja Savić, LL.D.

Faculty of Law, University of East Sarajevo

RELIGIOUS BELIEFS AS A FACTOR IN THE FORMATION OF GOVERNMENT BODIES IN THE LEGAL HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Through the analysis of the provisions of certain legal acts created during the Ottoman and Austro-Hungarian rule of Bosnia and Herzegovina, the author points out the role that religious affiliation played in the formation of government bodies. Why was it important for the Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Monarchy to elect persons belonging to a certain religious group to government bodies in Bosnia and Herzegovina? Were some religious groups in a privileged position compared to others?

Key words: *Ottoman rule; Decree on the Organization of Vilayets; Austro-Hungarian rule; Constitution of 1910; Religious affiliation, Orthodox;Muslims; Catholics*.

UDC/УДК
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Professore associato dr Pietro Paolo Onida

Dipartimento di Giurisprudenza, Università di Sassari, Italia

IL PROBLEMA GIURIDICO DELLA FRATERNITÀ TRA DIRITTO ROMANO E DIRITTO ODIERNO*

Il presente articolo si propone di analizzare il significato della fraternitas *nell'ordinamento giuridico romano, mettendone in luce il ruolo dapprima nel contesto del* consortium ercto non cito *e successivamente nella sua evoluzione verso la* societas*. Muovendo dalla constatazione che il concetto di fraternità è stato marginalizzato nel pensiero moderno, il saggio intende dimostrare come tale principio rappresenti, da un lato, un elemento essenziale per comprendere il modo in cui il diritto romano affrontò la questione fondamentale di una concezione unitaria dell'attività giuridica svolta da una pluralità di soggetti e, dall'altro, costituisca un criterio capace di orientare l'opera del giurista nell'interpretazione, nella creazione e nell'applicazione del diritto.*

Parole chiave: Consortium ercto non cito; Fraternitas; Res publica; Societas.

SOMMARIO: 1. Premessa. – 2. La fraternitas come paradigma del consortium. – 3. La fraternitas nella societas consensuale. – 4. Fraternità e unitarietà dell'agire collettivo. – 5. Significati del termine fraternitas. – 6. Cenni su fraternitas e diritto odierno. – 7. Conclusioni.

1. PREMESSA

Negli ultimi anni la dottrina ha spesso posto in risalto il fatto che dopo la Rivoluzione francese il principio di fraternità è stato oggetto di un progressivo processo di rimozione, fino a essere confinato in una posizione marginale e a scomparire quasi completamente dal dibattito politico e giu-

Pietro Paolo Onida, *onida@uniss.it.*

* Il presente contributo riproduce, con alcune modifiche e integrazioni, la relazione presentata alla XIV Scientific conference on the occasion of the Day of the Faculty of Law, "Law: cause or effect", Pale, 25 ottobre 2025.

ridico[1]. Accanto a tale constatazione è stato però anche osservato che proprio nella riscoperta dell'importanza di tale principio è possibile individuare una via utile a riaffermare un'autentica dimensione umana, che dovrebbe costituire il presupposto e, al tempo stesso, l'obiettivo della produzione, dell'interpretazione e dell'applicazione del diritto[2].

Le cause di tale rimozione sono varie. Mi limito qui ad osservare che una di esse può essere identificata nel modo con il quale la fraternità è stata intesa negli sviluppi successivi alla Rivoluzione francese. Sebbene il celebre trittico rivoluzionario ponesse la fraternità accanto alla libertà e all'eguaglianza, furono soprattutto questi ultimi due principi a conoscere una maggiore fortuna, fino a divenire principi fondamentali della riflessione politica e giuridica contemporanea[3]. La fraternità, invece, subì una progressiva distorsione del suo significato originario: la sua vocazione sovranazionale fu profondamente ridimensionata, a tal punto che i principi proclamati come universali non trovarono spesso applicazione neppure nei territori coloniali della stessa Francia[4]. La fraternità, che da vincolo di sangue era stata estesa, sin da Roma antica, a tutti coloro che a quello stesso vincolo si ispiravano, finì così per essere talvolta ridotta a un legame che escludeva proprio la dimensione aperta della società umana.

Non stupisce, dunque, che tale processo di rimozione abbia favorito l'affermazione di un diverso principio, quello della solidarietà, il quale, anche se presenta importanti elementi di contatto con la fraternità, ha finito per oscurarne il significato di quest'ultima. La solidarietà è così sempre più spesso apparsa, come ha osservato Antonio Maria Baggio, una «versione secolare e attualizzata della fraternità»[5]. Tra i due concetti vi è, però, una

[1] Cfr. R. Pezzimenti, "Fraternità: il perché di una eclissi", *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 57 ss.

[2] Si veda E. Resta, *Il diritto fraterno*, nuova ed. accresciuta, Laterza, Roma-Bari 2005, V, il quale rileva che la «fraternità allora non è altra cosa rispetto al diritto, né assume le vesti di un altro diritto, ma ne è forse il cuore segreto, tanto più centrale quanto più la soluzione dei problemi appare legata a dimensioni planetarie».

[3] Si veda L. Bruni, *Il prezzo della gratuità*, Città Nuova, Roma 2006, 130 ss., il quale parla della fraternità come del "terzo escluso" aggiungendo che «L'economia moderna … nasce legata principalmente ai principi di libertà e di eguaglianza, non direttamente alla fraternità. Anzi, c'è tutta una tradizione di pensiero, che ha affermato che se la società civile vuole sperimentare libertà ed eguaglianza deve *rinunciare proprio alla fraternità* (corsivo dell'autore)».

[4] Cfr. A. M. Baggio, "L'idea di 'fraternità' tra due Rivoluzioni: Parigi 1789 - Haiti 1791. Piste di ricerca per una comprensione della fraternità come categoria politica, *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 25 ss.

[5] Si veda per tutti A. M. Baggio, *Etica ed economia. Verso un paradigma di fraternità*, Città Nuova, Roma 2005, 9 ss.

differenza molto importante: mentre la fraternità presuppone un rapporto di eguaglianza poiché i fratelli sono accomunati da una medesima condizione, la solidarietà può instaurarsi anche nell'ambito di relazioni asimmetriche, in cui uno dei soggetti presta aiuto all'altro proprio in ragione della maggiore forza[6]. È soprattutto, quindi, nella dottrina più recente che si è affermata la consapevolezza della necessità di evitare assimilazioni arbitrarie tra la fraternità e la solidarietà[7].

Per il tramite della straordinaria "invenzione" del contratto di *societas*, a sua volta connessa con il *consortium*, in cui era presente il rapporto tra *fratres* o tra coloro che in quanto estranei a quel rapporto si richiamavano comunque fino a fare di esso un modello di comportamento, la fraternità costituisce, sin dall'antichità, uno degli elementi alla base della *res publica*[8]. Le vicende successive della fraternità, sino all'età contemporanea,

[6] Nella vasta letteratura sul valore giuridico della solidarietà, nei rapporti con la fraternità, si vedano: F. Giuffrè, *La solidarietà nell'ordinamento costituzionale*, Giuffrè, Milano 2002; A. Mattioni, "Solidarietà giuridicizzazione della fraternità", *La fraternità come principio del diritto pubblico*, a cura di A. Marzanati - A. Mattioni, Città Nuova, Roma 2007, 7 ss.; F. Pizzolato, "Dal personalismo alla fraternità: fondamenti e condizioni per una solidarietà pubblica", *ibidem*, 45 ss.; E. Rossi, A. Bonomi, "La fraternità fra 'obbligo' e 'libertà'. Alcune riflessioni sul principio di solidarietà nell'ordinamento costituzionale", *ibidem*, 61 ss.; F. Giuffrè, "Il rilievo giuridico della fraternità nel rinnovamento dello Stato sociale", *ibidem*, 101 ss.; A. M. Baggio, "Introduzione. La riscoperta della fraternità nell'epoca del Terzo '89", *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 21 ss.; P. P. Onida, "*Fraternitas* e *societas*: i termini di un connubio", *Diritto @ Storia* 6/2007, *http://www.dirittoestoria.it/6/-Tradizione-romana/Onida-Fraternitas-e-societas.htm*; *I sentieri del giurista sulle tracce della fraternità. Ordinamenti a confronto*, a cura di A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2016 (= *The role of fraternity in law*. *A comparative legal* approach, ed. A. Cosseddu, Torino 2021); L. D'Andrea, "Il principio di fraternità nel prisma del principio di sussidiarietà", *Dirittifondamentali.it* 2/2026, 269 ss.

[7] Cfr. F. Pizzolato, "Appunti sul principio di fraternità nell'ordinamento giuridico italiano", *Rivista internazionale dei diritti dell'uomo* 14/2001, 745 ss. (= Id., "La fraternità nell'ordinamento giuridico italiano", *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 211 ss.), il quale ritiene che tra i due concetti di solidarietà e di fraternità non esista una "piena fungibilità".

[8] Traggo il termine "invenzione" con riguardo alla *societas* da G. Lobrano, "La *respublica* romana, municipale-federativa e tribunizia: modello costituzionale attuale" *Diritto @ Storia* 3/2004, "I. I modelli. 1. Il modello romano antico del costituzionalismo repubblicano-municipale e tribunizio", *https://www.dirittoestoria.it/3/Memorie/Organizzare-ordi-namento/Lobrano-Res-publica-Romana-modello-costituzionale-attuale.htm*; del medesimo autore si veda inoltre Id., Res publica res populi. *La legge e la limitazione del potere*, Giappichelli, Torino 1996; Id., "La alternativa attuale tra i binomi istituzionali: 'persona giuridica e rappresentanza' e 'società e articolazione dell'iter di formazione della volontà'. Una ìpo-tesi (mendeleeviana)", *Diritto @ Storia* 10/2011-2012a, *https://www.dirittoestoria-.it/10/D&Innovazione/Lobrano-Persona-giuridica-rappresentanza-societa-formazione-volonta.htm*.

mostrano come la fraternità abbia frequentemente svolto una funzione di raccordo tra i valori della libertà e dell'eguaglianza[9]. Il richiamo al principio di fraternità non si spiega come il tentativo di recuperare un aspetto del passato, ma si giustifica in funzione dell'esigenza di individuare modalità con cui promuovere anzitutto il bene comune e la pace nel riconoscimento degli altri. In questo senso, lo spirito di fraternità anima il messaggio cristiano di San Francesco, in cui l'amore per il prossimo si inserisce in una visione più ampia di rispetto per il Creato e per l'ambiente[10]. La fraternità francescana supera ogni egoismo per costruire una dimensione universale in cui tutte le creature sono parte di una comune condizione fondata sul rispetto e sulla comune appartenenza all'ordine naturale[11].

In una fase storica caratterizzata dalla recrudescenza dei conflitti e dal progressivo indebolimento della pace, il più recente magistero pontificio individua nella fraternità uno dei fondamenti di un rinnovato ordine delle relazioni umane e tra i popoli. Nella Lettera Enciclica *Laudato si'* del Santo Padre Francesco sulla cura della casa comune, del 24 maggio 2015, la fraternità offre una chiave di lettura della condizione umana e delle relazioni all'interno della creazione. In questa prospettiva si legge nell'Enciclica: «Se noi ci accostiamo alla natura e all'ambiente senza questa apertura allo stupore e alla meraviglia, se non parliamo più il linguaggio della fraternità e della bellezza nella nostra relazione con il mondo, i nostri atteggiamenti saranno quelli del dominatore, del consumatore o del mero sfruttatore delle risorse naturali, incapace di porre un limite ai suoi interessi immediati»[12]. Nella medesima linea si afferma nell'Enciclica: «D'altra parte, quando il cuore è veramente aperto a una comunione universale, niente e nessuno è escluso da tale fraternità … Tutto è in relazione, e tutti noi esseri umani siamo uniti come fratelli e sorelle in un meraviglioso pellegrinaggio, legati dall'amore che Dio ha per ciascuna delle sue creature e che ci unisce anche tra noi, con tenero affetto, al fratello sole, alla sorella luna, al fratello fiume e alla madre terra»[13]. Questa prospettiva trova un ulteriore e significativo sviluppo nella Lettera Enciclica *Fratelli tutti* del

[9] Per i riferimenti bibliografici essenziali si veda *supra* nt. 6.

[10] Si veda F. Goria, "Riflessioni su fraternità e diritto", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 33 ss.

[11] F. Ciardi, Koinonia. *Itinerario teologico-spirituale della comunità religiosa*, Roma 1996[3], 124, osserva che poiché per la fraternità francescana «l'ideale non è più quello di costituire una fraternità particolare, ma di estendere a tutti gli uomini l'ideale evangelico della fraternità, ecco che la comunità rientra nella città, nei quartieri popolari. Lascia i luoghi deserti e appartati per mischiarsi con la gente, così da consentire un rapporto continuo con essa».

[12] *Laudato si'*, n. 11.

[13] *Laudato si'*, n. 92.

Santo Padre Francesco sulla fraternità e l'amicizia sociale, firmata ad Assisi il 3 ottobre 2020, vigilia della festa di san Francesco. Nel solco già tracciato dalla *Laudato si'*, la fraternità è qui proposta come principio di una società fondata sull'amore e criterio guida del rapporto dell'umanità con l'intera creazione. A questa linea di sviluppo si collega la recentissima Lettera Enciclica *Magnifica Humanitas* del Santo Padre Leone XIV sulla custodia della persona umana nel tempo dell'intelligenza artificiale, promulgata il 15 maggio 2026. In essa si legge: «Di fronte alla disgregazione del tessuto sociale, alla "guerra mondiale a pezzi", alla globalizzazione individualista e alle conseguenze della pandemia sui legami comunitari, Francesco rilancia in *Fratelli tutti* il sogno di un'umanità che sappia scegliere l'amicizia sociale e la fraternità universale»[14].

2. LA *FRATERNITAS* COME PARADIGMA DEL *CONSORTIUM*

Nel sistema giuridico romano, la *fraternitas* era strettamente connessa all'eguaglianza, in quanto essa esprimeva, all'interno della famiglia, una relazione tra soggetti accomunati dalla medesima origine[15]. Tale legame emerge con particolare evidenza nel *consortium ercto non cito*[16] che si cos-

[14] *Magnifica Humanitas* n. 44.

Si deve ricordare lo spazio e l'importanza che la *Gaudium et spes*, promulgata da Papa Paolo VI, il 7 dicembre 1965, dedica al tema della fraternità da cui per l'Enciclica derivano libertà ed eguaglianza: «Essendo Dio Padre principio e fine di tutti, siamo tutti chiamati ad essere fratelli. E perciò, chiamati a una sola e identica vocazione umana e divina, senza violenza e senza inganno, possiamo e dobbiamo lavorare insieme alla costruzione del mondo nella vera pace». Sul tema si veda A. M. Baggio, *Lavoro e dottrina sociale cristiana dalle origini al Novecento*, Città Nuova, Roma 2005, 45 ss.

[15] Sull'eguaglianza nel sistema giuridico romano, per un primo riferimento bibliografico, si veda G. Crifò, *Libertà e uguaglianza in Roma antica. L'emersione di una vicenda istituzionale*, Bulzoni, Roma 1984; G. Negri, "Personalità ed eguaglianza nel diritto giurisprudenziale romano (Appunti metodologici)", *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, VI, Cisalpino-La Goliardica, Milano 1987, 17 ss.; F. P. Casavola, "Tra eguaglianza e giustizia. Il principio di eguaglianza nella giurisprudenza costituzionale italiana: riflessioni tra storia diritto", *Il Foro Italiano*, 113, 1988, V, cc. 91-97, 3 ss. (dell'estratto) (= Id., Sententia legum *tra mondo antico e moderno*, III, *Itinerari della civiltà giuridica*, Jovene, Napoli 2004, 63 ss.); Id., "Il principio di eguaglianza dall'antichità al mondo moderno", *Quaderni della Fondazione Nuove Proposte*, a cura di E. M. Greco, M. G. Turnone, Martina Franca 1991, 2 ss. (= Id., De Re Publica, III, *Storia*, a cura di F. Fasolino, F. Lucrezi, Editoriale Scientifica, Napoli 2026, 91 ss., da cui si cita); A. Arnese, "Il principio di eguaglianza e i diritti umani: dall'esperienza romana all'oggi", *Integrazione e politiche di vicinato. Nuovi diritti e nuove economie*, a cura di G. Dammacco, B. Sitek, A. Uricchio, Cacucci, Bari 2012, 485 ss.; A. Schiavone, "L'eguaglianza degli antichi fra politica e diritto", *Legge eguaglianza diritto: i casi di fronte alle regole nell'esperienza antica: atti del convegno, Bologna-Ravenna, 9-11 maggio 2013*, a cura di G. Luchetti, L'Erma di Bretschneider, Roma 2018, 9 ss.; Id., *Eguaglianza. Una nuova visione sul filo della storia*, Einaudi, Torino 2019.

[16] Si veda per le fonti *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*, ed. Riccobono, Pars prima,

tituiva alla morte del *pater familias*[17]. I *fratres*, uniti da un vincolo naturale di sangue, sceglievano, in qualità di *sui heredes*, di mantenere indiviso il patrimonio ereditario, conservando così l'unità della comunità familiare. Nel *consortium*, ciascun *frater* era titolare di un potere che si estendeva all'intero patrimonio comune e poteva non solo utilizzarne i beni ma anche compiere atti di disposizione. L'ampiezza di poteri trovava tuttavia un limite, individuato dalla dottrina prevalente nell'esistenza di uno *ius prohibendi* spettante agli altri *fratres*[18]. In forza di tale *ius prohibendi*, ciascun

Firenze 1941, I, 41-42, n. 10 B.

[17] Nella vasta letteratura sul *consortium*, per un primo esame si vedano: C.A. Maschi, 'Disertiones'. *Ricerche intorno alla divisibilità del consortium nel diritto romano antico*, Vita e pensiero, Milano 1935; Id., *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani*, Vita e pensiero, Milano 1937, pp. 306 ss.; B. Albanese, "La successione ereditaria in diritto romano antico", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 20/1949, 127 ss.; V. Arangio-Ruiz, *La società in diritto romano*, Jovene, Napoli 1950, rist. an. 1982, 3 ss.; M. Bretone, "'*Consortium*' *e* '*Communio*'", *Labeo*, 6/1960, 163 ss.; A. Torrent, "*Consortium ercto non cito*", *Anuario de historia del derecho español* 34/1964, 479 ss.; M. Bianchini, *Studi sulla "*societas*"*, Giuffrè, Milano 1967, 5 ss.; P. Voci, *Diritto ereditario romano*, I, Giuffrè, Milano 1967[2], 59 ss.; A. Guarino, *La società in diritto romano*, Libreria scientifica editrice, Napoli 1972, rist., Jovene, Napoli 1988; S. Tondo, "Il consorzio domestico nella Roma antica", *Atti e Memorie dell'Accademia toscana di scienze e lettere "La Colombaria"* 40/1975, 131 ss.; A. D'Ors, "'*Societas*' *y* '*consortium*'", *Revista de estudios históricos-jurídicos de la Universidad Católica de Valparaiso* 2/1977, 33 ss.; M. Talamanca, "Società (Diritto romano)", *Enciclopedia del diritto*, XLII, Giuffrè, Milano 1990, 814 ss.; L. Gutierrez-Masson, *Del "*consortium*" a la "*societas*", I, "*Consortium ercto non cito*"*, reimpresion de la primera edicion, Universidad Complutense, Madrid 1994; S. Tondo, "Ancora sul consorzio domestico nella Roma antica", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 60/1994, 601 ss.; G. Aricò Anselmo, "'*Societas inseparabilis*' o dell'indissolubilità dell'antico consorzio fraterno", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 46/2000, 77 ss. (= *Iuris Vincula. Studi in onore di Mario Talamanca*, I, Jovene, Napoli 2001, 149 ss.); L. Monaco, Hereditas *e* mulieres*. Riflessioni in tema di capacità successoria in Roma antica*, Jovene, Napoli 2000, 31 ss.; G. Franciosi, "Il '*consortium ercto non cito*'", Forum Romanum*. Materiali del III Convegno Internazionale "Diritto pubblico e privato: esperienza plurisecolare dello sviluppo del diritto europeo", Jaroslav -Mosca 25-30 giugno 2003*, Mosca 2003, 3 ss. (= *Opuscoli. Scritti di G. Franciosi*, III, a cura di L. Monaco, A. Franciosi, Satura, Napoli 2012, 999 ss.); M. Evangelisti, "*Consortium*, *erctum citum*: etimi antichi e riflessioni sulla comproprietà arcaica", *Diritto @ Storia* 6 2007, http://www.dirittoestoria.it/6/Tradizione-romana/Evangelisti-Consortium-erctum-citum-compropriet-arcaica.htm; A. Calzada González, "*Consortium ercto non cito: consortes qui a communione discedere velint*", in *IVRA* 59/2011, 151 ss.; R. Astolfi, "Sabino e il *consortium ercto non cito*", in *IVRA* 69/2021, 490 ss.; P. Giunti, "Il *consortium ercto non cito*: fraternità e solidarismo nelle pieghe della storia", *Legal Roots* 9/2020, 288; A. Arnese, Societas. *Idee e assetti d'interesse nell'esperienza giuridica romana*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2021, 46 ss.; A. Spina, "*Fraternitas*, *societas*, *consortium*. Antichi percorsi storiografici e nuove prospettive di ricerca, *Legal Roots* 10/2021, 331 ss.; Ead., *Ricerche sulla* fraternitas*. Alle origini del contratto di società*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2022, 95 ss.

[18] Per la letteratura sul *ius prohibendi* in tema di *consortium* si veda per un primo esame P. Bonfante, "Il '*ius prohibendi*' nel condominio", *Rendiconti del R. Istituto*

filius familias poteva opporsi al compimento di quegli atti che, incidendo sulla consistenza o sulla destinazione del patrimonio comune, avrebbero prodotto effetti sull'intera famiglia.

La fonte fondamentale è:

Gai. 3.154: *Item si cuius ex sociis bona publice aut privatim venierint, solvitur societas. sed ea quidem societas, de qua loquimur, id est, quae nudo consensu contrahitur, iuris gentium est; itaque inter omnes homines naturali ratione consistit.* 154a *Est autem aliud genus societatis proprium civium Romanorum. olim enim mortuo patre familias inter suos heredes quaedam erat legitima simul et naturalis societas quae appellabatur ercto non cito, id est dominio non diviso: erctum enim dominium est, unde erus dominus dicitur: ciere autem dividere est: unde caedere et secare [et dividere] dicimus.* 154b *Alii quoque qui volebant eandem habere societatem, poterant id consequi apud praetorem certa legis actione. in hac autem societate fratrum ceterorumve, qui ad exemplum fratrum suorum societatem coierint, illud proprium erat, [unus] quod vel unus ex sociis communem servum manumittendo liberum faciebat et omnibus libertum adquirebat: item unus rem communem mancipando eius faciebat, qui mancipio accipiebat.*

Nel mio contributo, per ragioni di tempo, dovrò necessariamente tralasciare i numerosi problemi ricostruttivi che il *consortium* continua a sollevare e che presentano tuttora non pochi profili di difficile interpretazione. Non mi soffermerò, pertanto, sul significato dell'espressione *ercto non cito* (o *erctum non citum*), con la quale le fonti non giuridiche denominavano specificamente il *consortium* tra i *fratres*[19], o sull'annosa questione

Lombardo 46/1913, 665 ss. (= Id., *Scritti giuridici varii*, III, UTET, Torino 1926, 382 ss.); M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, I, Beck, München 1971[2], 100 nt. 40; M. Evangelisti, "Riflessioni sulla natura e l'evoluzione del *ius prohibendi*", *Koinonia* 41/2017. Ulteriori riferimenti bibliografici si trovano in A. Spina, (2022) 29 ss. È rimasta isolata la tesi di S. Solazzi, "Glosse a Gaio", *Per il XIV Centenario della Codificazione giustinianea*, a cura di P. Ciapessoni, Pavia 1934, 448 ss. (= Id., *Scritti di diritto romano*, 6, Jovene, Napoli 1972, 400 ss.), secondo il quale il "*vel unus*", in Gai 3,154a, sarebbe stato un amministratore; Id., "'*Societas'* e '*communio*' (a proposito di Gai 3.154.a)", in *Atti dell'Accademia di Scienze Morali di Napoli*, 58/1937, 127 ss. (= Id., *Scritti di diritto romano*, 3, Jovene, Napoli 1960, 427 ss.). Tale ricostruzione ha ricevuto un limitato consenso in A. Guarino, "Comunione (Premesse generali e principi romanistici)", *Enciclopedia del diritto*, VIII, Giuffrè, Milano 1961, 237 nt. 25; e, anche se non espressamente con riferimento alla tesi di Solazzi, in P. Voci, (1960), 62 ss., che osserva: «è da pensare che abbia potere integrale di amministrazione chi gerisce per gli altri".

[19] Mentre Gaio impiega il termine *societas*, la denominazione *consortium* compare in Aulo Gellio, *Noctes Atticae*, 1.9.12, il quale ricorda l'uso secondo cui gli studenti ammessi

se in origine fosse ammessa la divisione del patrimonio comune[20]. Mi concentrerò, invece, sulla *fraternitas*, nell'intento di mostrare come essa risponda a una particolare concezione delle relazioni umane che definirei, per le ragioni che illustrerò tra breve, «societaria»[21]. In effetti, il *consortium* riassume un modello di convivenza e di gestione patrimoniale basato non sulla subordinazione di un componente agli altri ma sulla sostanziale parità tra i *consortes*[22].

Nella rappresentazione del *consortium*, Pietro Bonfante aveva visto una conferma della sua tesi in merito all'affinità comune di istituti giuridici sul piano del diritto pubblico e su quello del diritto privato. Così, alla *familia* romana, concepita come un'organizzazione politica, doveva corrispondere un esercizio del potere del *pater* speculare a quello magistratuale, che nel *consortium* avrebbe condotto a una gestione condivisa sul modello della collegialità magistratuale[23]. Secondo Bonfante, l'istituto del

alla scuola pitagorica conferivano il denaro della famiglia originaria dando così vita a una *societas inseparabilis* sulla falsariga dell'antico *consortium ercto non cito*: *Sed id quoque non praetereundum est, quod omnes, simul atque a Pythagora in cohortem illam disciplinarum recepti erant, quod quisque familiae, pecuniae habebat in medium dabat et coibatur societas inseparabilis, tamquam illud fuit anticum consortium, quod iure atque verbo Romano appellabatur "ercto non cito".* Sul passo di Gellio si veda per tutti O. Bucci, "*Ordo atque ratio Pytagorae* e l'*anticum consortium quod iure atque verbo romano appellabatur ercto non cito*", *Annali dell'Università degli Studi del Molise* 10/2008, 27 ss. Per i problemi più generali connessi alla spiegazione proposta da Gaio circa l'etimologia dell'espressione *ercto non cito*, si veda C. A. Cannata, *Corso di Istituzioni di diritto romano*, I, Giappichelli, Torino 2001, 529 nt. 223, il quale sottolinea come il termine *consortium* non fosse «propriamente tecnico», diversamente da *societas*, che costituisce invece la denominazione adottata dal giureconsulto.

[20] All'epoca delle XII Tavole, come ha ipotizzato M. Talamanca, (1990b), 816 ss. nt. 28, l'alternativa all'instaurazione automatica del *consortium* era rappresentata dalla divisione dell'eredità che doveva avvenire attraverso l'impiego della *legis actio per iudicis arbitrive postulationem*.

[21] Si veda *infra* §§ 3-4.

[22] Sulla rilevanza dei termini *consortium* e *societas* con riferimento alla definizione del *matrimonium* si veda G. Lobrano, *"*Uxor quodammodo domina*". Riflessioni su Paul.* D. *25.2.1*, Sassari 1989, 48 ss.

[23] P. Bonfante, "La progressiva diversificazione del diritto pubblico e privato", *Rivista Italiana di sociologia* 6/1902, 1 ss. (= Id., *Scritti giuridici varii*, IV, *Studi generali*, Sampaolesi, Roma 1926, 28 ss. rist. corretta a cura di A. Mancinelli - M. Navarra, Aracne, Roma 2019, 37 ss., da cui si cita). Sulle tesi di Bonfante in merito alla concezione della famiglia romana nei termini di un "organismo politico" si veda per tutti L. Capogrossi Colognesi, *La struttura della proprietà e la formazione dei «iura praediorum» nell'età repubblicana*, I, Giuffrè, Milano 1969, 74 ss.; F. Sini, "Nota su Pietro Bonfante (1864-1932)", P. Bonfante, *Memoria per la Siria e per Faysal re di Siria*, a cura di F. Castro, Tema, Cagliari 1994, XI ss. (= *Diritto @ Storia*, 2/2003, https://www.dirittoestoria.it/strumenti2/rassegne/Sini-Bonfante.htm); P. Giunti, "Pietro Bonfante teorico della famiglia arcaica", *I Bonfante. Una storia scientifica italiana*, a cura di I. Piro, S. Randazzo, Wolters Kluwer CEDAM, Milano 2019, 143 ss.

condominio sembrava conservare le tracce di un risalente modello organizzativo nel quale ogni condomino era considerato titolare del "dominio integrale" della cosa e, quindi, legittimato a esercitare liberamente i diritti ad essa relativi[24].

La ricostruzione del *consortium* in stretta connessione con le vicende del condominio non era, tuttavia, l'unica prospettiva interpretativa presentata in dottrina[25]. Di recente Patrizia Giunti, osservando come nella *fraternitas* possa riconoscersi «il cuore pulsante del *consortium* e la chiave di volta per avvicinarsi al suo significato», ha rilevato che «la proiezione del *consortium ercto non cito* nella storia del condominio e della sua evoluzione non avrebbe esaurito la gamma delle possibili letture di questa lontana e oscura struttura comunitaria»[26]. Ad esempio, Contardo Ferrini, il quale pure riteneva che fra il *consortium* e la *societas omnium bonorum* vi fossero "gravi differenze" che «manifestano la natura diversa dell'uno e dell'altra», osservava: «Non possiamo negare, però, che quest'ultima si rannodi per più di un filo al primo ed anzi ne derivi le due caratteristiche principali, che sono il *transitus legalis* e lo spirito di *fraternitas*»[27].

Anche Emilio Betti attribuiva grande importanza alla *fraternitas* in quanto elemento di connessione fra *consortium* e *societas*, rilevando come «Il vincolo personale di fraternità fra consorti, che giustifica e governa la comunione, rende ragione, nella concezione romana, della pienezza di poteri riconosciuti a ciascuno nei rapporti esterni, allorché si tratta di disporre di una cosa comune, o di assumerne la difesa in giudizio». Per Betti era la fraternità che spingeva i *consortes* a evitare, nella pratica, un uso arbitrario

[24] Si veda P. Bonfante, *Istituzioni di diritto romano*, con prefazione di E. Albertario, Giappichelli, Torino 1946[10], 301: «In alcune parti l'istituto del condominio sembra conservare le tracce di un ordinamento più arcaico (ormai eccezionale) in cui ciascun condomino doveva avere il dominio integrale della cosa e quindi la facoltà di esercitare liberamente e pienamente ogni diritto; ordinamento analogo alla consovranità e collegialità dei magistrati romani».

[25] Cfr. F. Zuccotti, "Il '*custos'* nel diritto romano arcaico. Considerazioni sistematiche e prospettive di ricerca circa la situazione degli incapaci ed il sistema successorio nella normazione decemvirale", *Rivista di diritto romano* 9/2009, 18, per il quale il *consortium* «superate le rigide architetture evolutive della sovranità familiare bonfantiana, tende ormai … ad essere spiegato, piuttosto che in base ad una astratta nozione di "consovranità", semplicemente in vista della *fraternitas* che legava i *sui* (detti appunto '*fratres sui*') e della loro per così dire congenita abitudine a collaborare nella gestione del fondo familiare, che in particolare permetteva appunto che ognuno si potesse comportare come titolare dell'intero patrimonio senza che ciò creasse soverchi problemi nei loro rapporti …».

[26] P. Giunti, (2020), 279; 288.

[27] C. Ferrini, *Le origini del contratto di società in Roma*, *Archivio Giuridico 'Filippo Serafini'* 38/1887, 3 ss. (= *Opere di Contardo Ferrini*, III, *Studi vari di diritto romano e moderno*, a cura di E. Albertario, Hoepli, Milano 1929, 29 ss.).

del patrimonio ereditario, non rispettoso dell'interesse comune[28]. La *societas* aveva allora «per contenuto un vincolo che in certo senso è di fraternità». Ciò che giustificava l'effetto infamante conseguente alla condanna derivante dall'*actio pro socio* e il *beneficium competentiae* che il socio poteva vantare. Nelle relazioni tra fratelli il principio fondamentale era dunque che «il fratello non può tradire il fratello: se lo tradisce, diventa infame … Nei rapporti fra socio e socio, la *fides* (o *bona fides* che dir si voglia) significa fedeltà della persona verso la persona, impegno di fedeltà, impegno di cooperazione personale, rivolto a considerare l'interesse altrui come interesse proprio»[29].

La riflessione della dottrina successiva è in linea con il riconoscimento dell'importanza della *fraternitas* all'interno del *consortium*. Per Mario Bretone «A ben riflettere, è nel vincolo personale di *fraternitas*, che stringe insieme i *consortes*, che va ricercato il fondamento dell'ampio potere di disposizione riconosciuto a ciascuno»[30]. La comunione ereditaria appare per questo studioso non come una semplice contitolarità di beni, ma come una forte espressione della persistente unità della *familia*, in seno alla quale il patrimonio è soltanto uno degli elementi di una più ampia comunità di vita. Secondo Bretone il vincolo della *fraternitas* è alla base di «più intensi affidamenti», i quali operano non solo nella disciplina dei rapporti interni tra i *consortes*, ma anche nell'ambito dei rapporti esterni. Il legame personale della *fraternitas*, secondo Salvatore Tondo, spiega perché il potere di disposizione spettante a ciascun *consors* non fosse limitato alla propria quota ideale, ma potesse estendersi sino al compimento di atti dispositivi riguardanti l'intero bene comune. Il vincolo della *fraternitas*, più dell'idea astratta di consovranità, giustificava, all'interno del *consortium*, il «potere di disposizione integrale»[31]. Per Mario Talamanca tra il *consortium* e la

[28] Per E. Betti, *Istituzioni di diritto romano*, 1, CEDAM, Padova 1942[2], 427, «La concezione romana è probabilmente … che il fratello non può tradire il fratello, come il tutore non può tradire il pupillo …, ma deve apprezzare e sentire l'interesse comune od altrui come interesse suo proprio e assumere verso l'altro la responsabilità dell'apprezzamento fatto … Più che in un teorico *ius prohibendi*, la garanzia reciproca tra consorti sta nel freno morale che la forza del costume familiare esercita sui poteri di iniziativa spettanti ai singoli … Il vincolo di fraternità fra consorti, come legittima tanto estesi poteri di iniziativa, così giustifica una piena fiducia reciproca».

[29] E. Betti, *Istituzioni di diritto romano*, 2, parte prima, CEDAM, Padova 1962, 254 ss. Sulla rilevanza della *fides* con riferimento ai fenomeni associativi si veda P. Lambrini, "Il ruolo della *fides* nei fenomeni aggregativi in Roma antica", *Strutture giuridiche romane e diritto privato europeo*, Jovene, Napoli 2019, 83 ss. (= *Legal Roots* 8/2019, 341 ss.), la quale ha osservato al riguardo che «La buona fede opera già a partire dall'origine del contratto di società, fungendo da fattore di coagulazione tra il prototipo del *consortium ercto non cito* dell'antico *ius civile* e le nuove figure commerciali nate nel *ius gentium*».

[30] M. Bretone, 183 ss.

[31] S. Tondo, (1975), 194; Id., (1994), 611.

societas vi era sicuramente un "collegamento genetico": il modello più antico della società, la *societas omnium bonorum*, era una "trasposizione" del *consortium*. Con riferimento alla *societas* lo studioso osserva che "il suo regime è profondamente influenzato dalla *fraternitas* tra i *consortes* che traluce ancora dalle fonti classiche relative alla *societas*"[32].

È allora dal *consortium* che occorre prendere le mosse per comprendere come la *fraternitas* abbia costituito un autentico paradigma relazionale. Nel contesto dell'economia agro-pastorale della Roma arcaica, con i caratteri propri di sussistenza e di centralità del ruolo della famiglia[33], il *consortium* si rivela strumento sociale per l'affermazione e la continuità di un legame funzionale a una più ampia identità civica, destinato a proiettarsi sino alla *societas* e, in particolare, alla *societas omnium bonorum*[34].

L'ipotesi più recente di *consortium*, descritta da Gaio nel passo sopra riportato delle *Institutiones*, secondo cui anche 'estranei', ossia persone non legate da vincoli di sangue, potevano costituire un vincolo modellato su quello che si realizzava automaticamente tra i *sui heredes*, mediante una determinata *legis actio* identificabile con ogni probabilità in una *in iure cessio*[35], attesta come la *fraternitas* si fosse progressivamente affermata quale principio ispiratore delle relazioni giuridiche. La costituzione del *consortium* a imitazione di quello dei *sui heredes* dipendeva da un atto espresso di volontà dei *consortes*, i quali non si limitavano semplicemente a non dividere il patrimonio familiare ma ne costituivano uno nuovo mediante appositi conferimenti. In entrambe le ipotesi di *consortium* presentate da Gaio, la volontà dei *consortes* era comunque essenziale. Nel *consortium* 'imitativo', però, la volontà non era più diretta, come nella risalente forma tra i *sui heredes*, alla continuazione di un legame già esistente, ma alla cos-

[32] M. Talamanca, (1990b), 815; 817 ss.

[33] Si veda F. Serrao, *Diritto privato economia e società* nella storia di Roma, 1, *Dalla società gentilizia alle origini dell'economia schiavistica*, Jovene, Napoli 2006, 61, il quale scrive: «Morto il *pater*, i figli e gli altri eventuali discendenti spesso rimanevano uniti mantenendo unito il patrimonio necessario al sistema di produzione agricola estensiva. Tale sistema richiedeva una concentrazione di forze».

[34] P. Giunti, (2020), 291, osserva che in «un'economia agricola prettamente estensiva, il *consortium* corrisponde piuttosto all'interesse collettivo – del quale la comunità si fa interprete, attraverso il ruolo economico e politico espresso dai gruppi familiari – di massimizzare le possibilità dei singoli grazie ad un sistema di titolarità plurale, piena e solidale. Il *consortium* si pone dunque in primo luogo come una forma di organizzazione del lavoro e di gestione delle risorse produttive, di cui la *civitas* si avvale al fine di ottimizzare la propria capacità di creare reddito».

[35] Si veda per tutti M. Talamanca, (1990b), 815 e nt. 16; L. Capogrossi Colognesi, *La struttura della proprietà e la formazione dei «*iura praediorum*» nell'età repubblicana*, II, Giuffrè, Milano 1976, 101 ss. e nt. 126 (= nuova ed. a cura di R. Ortu, Roma 2026, 147 e nt. 129), il quale, affrontando il problema dell'esatta identificazione della *legis actio* menzionata da Gaio con riferimento al *consortium*, parla di un «problema oscuro».

truzione di uno nuovo che riproducesse artificialmente la *fraternitas*. È in questo richiamo a un modello di comportamento che dal *consortium* originario giunge, per il tramite di quello imitativo, alla *societas*, che si rivela il significato della distinzione, a cui accenna il giurista, tra la *societas* consensuale fondata sul *ius gentium*[36] e il più risalente *consortium* definito *legitima simul et naturalis societas*[37].

[36] Si vedano: M. Bretone, 165 ss.; M. Talamanca, (1990b), 817, il quale osserva che «il suo regime è profondamente influenzato dalla *fraternitas* tra i *consortes* che traluce ancora dalle fonti classiche relative alla *societas*».

[37] Sul significato dell'espressione *legitima simul et naturalis societas* si rinvia anzitutto B. Albanese, 170 ss., per il quale il termine *legitimus* «significa qui: "regolato dalla legge" (delle XII tavole?). *Naturalis* significa conforme ad una *naturalis ratio*»; e a V. Arangio-Ruiz, (1950), 7, per il quale «La parola *legitima*, usata da Gaio in ordine a quella specie di *societas* che era il consorzio, prova che, per quanto egli ne sapeva, le XII Tavole regolavano espressamente, accanto alla divisione, anche lo stato d'indivisione designato con l'espressione *ercto non cito*: quanto alla dichiarazione che questa particolare *societas* fosse nello stesso tempo naturale (*simul et naturalis*), essa vuole indicare la rispondenza ad esigenze ed effetti di natura, e inoltre l'esserne i *sui heredes* partecipi senza bisogno di porre in essere un atto solenne, ravvisando in ciò una certa analogia (ben lontana dall'identificazione) con quella *naturalis ratio* a cui si ispira il contratto consensuale». Si veda inoltre C.A. Maschi, (1937), p. 311 nt. 4, secondo il quale *legitimus* esprime «il senso generico di conforme a diritto», mentre *naturalis* debba intendersi «nel senso di corrispondente alle esigenze economico - sociali, alla realtà delle cose, cioè a *natura*»; P. Frezza, "*Consortium*", *Novissimo Digesto Italiano*, IV, UTET, Torino 1959, 246 ss. (Id., *Scritti*, II, Pontificia universitas Lateranensis-Mursia, Roma 2000, 269 ss.), il quale scrive che «Nel momento in cui sorge la possibilità della costituzione artificiale del *consortium* fra estranei … diventa evidente che i rapporti fra *socii* hanno per fondamento la volontà di costoro: diretta, nell'ipotesi del *naturale consortium*, a *non-dividere* il patrimonio familiare e, nell'ipotesi del *legitimum consortium*, a costituire in un unico indiviso patrimonio i beni dei singoli conferenti»; per G. Aricò Anselmo, 80 nt. 4, il riferimento al termine *legitima*, in accostamento al termine *naturalis*, richiama l'"opposizione sistematica" formulata da Gaio nella distinzione tra *ius civile* e *ius gentium*, in modo che l'inquadramento del *consortium* nel *ius civile* non impediva allo stesso tempo di riconoscerne «l'intima rispondenza ai principi della *naturalis ratio*»; C. Cascione, Consensus. *Problemi di origine, tutela processuale, prospettive sistematiche*, Editoriale Scientifica, Napoli 2003, 365, ritiene che «La qualificazione dell'antichissimo istituto sta a indicare da una parte, come pare, una connessione con il *ius civile* nel senso di Gai 1.1, come *proprium* della *civitas* romana: in particolare con una *lex publica* (probabilmente le Dodici tavole), dall'altra la corrispondenza con determinate esigenze del gruppo familiare, sociali, economiche, politico-giuridiche (penso soprattutto all'iscrizione nelle classi di censo), che vengono a costituire una "realtà delle cose", una "natura", secondo la quale il consorzio è uno sbocco per certi versi spontaneo della successione al *pater familias* defunto; esso si determina senza un atto artificiale che lo ponga in essere»; si veda invece V. Mannino, "Riflessioni intorno al *consensus* a fondamento della 'società' romana", *Legal Roots* 8/2019, 194 ss., il quale mette in risalto il fatto che «la distanza fra *consortium ercto non cito* e *societas consensu contracta* appare incolmabile alla luce dell'ulteriore precisazione di Gaio, il quale parla della *societas consensu contracta* radicandola negli *ius gentium*, mentre … il *consortium ercto non cito* viene considerato dallo stesso giurista antoniniano un istituto proprio dei Romani»; A. Franciosi, "'*Legitima simul et naturalis societas*'. Sull'antico

L'eguaglianza che caratterizza il *consortium* non si esaurisce nella comunanza di sangue né implica la chiusura entro i confini di un gruppo rigidamente delimitato. La *fraternitas*, pur traendo origine dall'ambito familiare, esprime infatti un modello relazionale suscettibile di essere condiviso anche al di là dei vincoli di parentela, da quanti scelgano di conformare ad esso i propri rapporti. Sotto questo profilo, è significativo ricordare che, nel mondo antico, la fraternità era stata concepita anzitutto come una relazione e non come semplice condizione personale. Tale dimensione relazionale è stata efficacemente messa in luce dal linguista Émile Benveniste, il quale ha osservato che il termine greco *phrā́tēr* «non esiste quasi al singolare; solo il plurale è nell'uso. Al contrario *adelphós* è frequente al singolare, poiché si riferisce a una parentela individuale»[38].

In questa configurazione del *consortium* emerge una struttura delle relazioni giuridiche tutt'altro che statica[39]. Tale struttura rivela un modello intrinsecamente dinamico, capace di offrire una chiave di lettura particolarmente feconda per comprendere non solo le modalità di sfruttamento della proprietà agraria, ma, più in generale, la stessa conformazione della proprietà nell'esperienza giuridica arcaica[40]. La previsione di una struttura caratterizzata dal sistema dell'appartenenza plurima integrale, per riprendere la nota formula di Bonfante, corrispondeva all'esigenze concrete di una comunità familiare in continua trasformazione e, parallelamente, allo sviluppo della *civitas*. Il carattere dinamico del *consortium* si manifestava sia sul piano personale, sia sul piano patrimoniale. Da un lato, invero, il *consortium* offriva alle relazioni tra i suoi componenti una forma di partecipazione decisionale; dall'altro, permetteva un'organizzazione efficiente

legame tra '*heredium'* e '*consortium*'", *Teoria e Storia del Diritto Privato* 12/2019, 1 ss., sostiene che l'espressione gaiana potrebbe essere spiegata non sulla base delle XII Tavole ma in forza della «*lex regia*, attribuita a Servio Tullio, che istituiva il censimento su base territoriale, legando stabilmente il nucleo familiare al fondo, trasmissibile in via ereditaria e inalienabile (*heredium*)». Bibliografia aggiornata è in A. Arnese, (2021), 46 ss.

[38] Così E. Benveniste, *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*, I, *Economia*, *parentela*, *società*, tr. it. di M. Liborio, Einaudi, Torino 1976, 164 ss. Sull'uso dei termini greci φράτηρ e ἀδελφός si veda S. Teppa, "Fratello, fratellanza e 'affratellamento'", *Historika* 3/2013, 273 ss., la quale rimarca il fatto che il concetto di "fratellanza di sangue" in greco era espresso con il termine ἀδελφός, mentre il termine φράτηρ non indica "il fratello in senso proprio, bensì il membro di una φρατρία, ossia di una comunità fondata su un vincolo convenzionale piuttosto che di consanguineità, caratterizzata da finalità politiche, civili e religiose".

[39] Cfr. M. Talamanca, *Istituzioni di diritto romano*, Giuffrè, Milano 1990a, 409, il quale parla del *consortium* come "comunione dinamica (e non statica come il condominio classico)", cosa che fa comprendere, per lo studioso, perché Gaio avvicini il *consortium* alla *societas omnium bonorum*.

[40] M. Talamanca, (1990b), 816 e nt. 21.

di utilizzazione dei beni[41]. La *fraternitas*, che costituiva in sintesi il fondamento ideale e funzionale del *consortium*, permetteva di contenere le inevitabili tensioni connesse alla gestione del patrimonio comune. Tale funzione emergeva non tanto in relazione agli atti diretti ad accrescere il patrimonio comune, nei quali è facile immaginare una convergenza di interessi, quanto e soprattutto in riferimento agli atti di disposizione, idonei a incidere sulla consistenza del patrimonio. Emblematica, sotto questo profilo, è l'ipotesi richiamata da Gaio relativa alla manomissione di un *servus communis* da parte di uno solo dei partecipanti al *consortium*. Si consentiva allora al singolo *consors* di realizzare un atto così rilevante, senza che gli altri *consortes* avessero il potere di annullare l'iniziativa, ma solo di opporvisi mediante l'esercizio dello *ius prohibendi*, che quindi era un mezzo finalizzato ad evitare la violazione del bene comune.

È da ritenere che il *consortium* si sciogliesse a seguito della morte o della *capitis deminutio* di uno dei *consortes*. La divisione del patrimonio ereditario doveva essere possibile, inoltre, anche mediante l'*actio familiae erciscundae*[42]. In questa ipotesi riemergeva l'importanza delle quote in seno al *consortium*[43]. Anche nella fase dello scioglimento del *consortium*, però, la *fraternitas* continuava a rappresentare il valore di riferimento cui si ispirava il concreto assetto delle relazioni tra i *consortes*.

La possibilità per i *filii familias* di permanere, dopo la morte del *pater familias*, nella titolarità di un patrimonio familiare indiviso può essere compresa soltanto alla luce dell'esigenze economiche e sociali proprie della più antica comunità romana. La conservazione dell'unità del patrimonio non era un semplice artificio volto a evitare la frammentazione dei beni, ma era uno strumento funzionale a garantire la continuità dell'organizzazione produttiva della *familia*, in particolare in connessione all'esigenze di sfruttamento della terra[44]. I vantaggi derivanti da tale situazione non si limitavano all'ambito dei singoli *consortes*, ma si riflettevano

[41] Si veda P. Giunti, (2020), 296, la quale osserva che «L'antico spirito di condivisione solidaristica, che saldava struttura familiare e apparato pubblico in nome del preminente interesse generale (*patriae enim rem unus quisque, non suam augere properabat*) mantiene la sua efficacia retorica ancora in un'epoca, come quella classica, in cui il domino planetario disceso dalla costruzione dell'impero avrebbe partorito forme economiche e paradigmi sociali in grado di scardinare, progressivamente ma irreversibilmente, quella remota idea di fraternità solidale ed egualitaria».

[42] Per lo stato della dottrina sull'*actio familiae erciscundae* si veda ora M. Beghini, *La divisione giudiziale della comunione non ereditaria. Studio sulla funzione dell'*adiudicatio, Roma TrE-Press, Roma 2023, 22 ss.

[43] M. Talamanca, (1990b), 816 e nt. 28.

[44] Cfr. G. Franciosi, (2003) 6 ss. (= 2012, 1002 ss.).

anche sulla comunità intera, poiché la stabilità economica delle *familiae* contribuiva direttamente alla solidità della *civitas*[45].

A questo proposito, ha un particolare significato la formula con la quale Arangio-Ruiz sintetizzava la struttura del *consortium*, affermando che «il patrimonio indiviso si considerava appartenente a tutti ed a ciascuno»[46]. Tale espressione non descrive soltanto la speciale configurazione del *consortium* sotto il profilo economico, ma identifica un tratto profondo dell'istituto destinato a riapparire anche nella successiva configurazione della *societas*: la sua natura sostanzialmente acefala, la quale esprime un modello di relazioni fondato sull'eguaglianza dei partecipanti e sulla partecipazione all'esercizio dei poteri. In questa linea si può ricordare l'osservazione di Pasquale Voci, secondo cui il *consortium* «era acefalo, perché i fratelli erano in condizione di parità; e non conosceva il principio della quota: tutti erano padroni di tutto»[47]. L'acefalia caratterizza l'intero sistema giuridico romano nel quale la costante diffidenza nei confronti dell'accentramento del potere è unita alla ricerca di forme di esercizio collegiale dello stesso[48].

3. LA *FRATERNITAS* NELLA *SOCIETAS* CONSENSUALE

Il modello del *consortium*, che corrispondeva alle forme di un'economia propria di una comunità di agricoltori e pastori e che si era progressivamente aperto, attorno al V secolo a.C., alla possibilità che anche estranei ne costituissero uno corrispondente a quello originario, fu affiancato, tra il III e il II secolo a.C., dalle forme proprie della *societas* consensuale. Al tempo di Quinto Mucio il ricorso al *consortium* doveva, però, essere ancora possibile, come dimostra il passo di Pomponio, D. 44.7.57 (Pomp. 36 *ad Q. Muc.*), che attesta l'esistenza dell'istituto nella prassi giuridica della tarda Repubblica. Ciò conferma che il *consortium* non costituiva un semplice relitto di un'esperienza ormai superata, ma continuava a

[45] Per un quadro di insieme sulla rilevanza economica del *consortium* si veda A. Spina, (2022), 9 ss., con ampi riferimenti alla dottrina.

[46] V. Arangio-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, Jovene, Napoli 1984[14], 427.

[47] P. Voci, *Istituzioni di diritto romano*, Milano 2004[6], 552.

[48] La *societas* romana si caratterizza per una distribuzione orizzontale del potere. Il potere non è concentrato in un organo monocratico, ma appartiene all'insieme dei soci e trova espressione unitaria attraverso la loro deliberazione comune, secondo un modello partecipativo che esclude ogni forma di subordinazione personale. Sul punto si veda G. Lobrano, "Società. Parte giuridica. Concetti e principi", *Enciclopedia di Bioetica e Scienza giuridica*, XI, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2017, 427, § II, 1, «Costituzione mediante contratto a "comunione di scopo" (e assenza del 'capo')». Tale impostazione trova conferma anche nella ricostruzione del rapporto tra *fraternitas* e *societas*, ove l'assenza di una posizione di supremazia individuale costituisce il necessario corollario del principio di eguaglianza che informa il vincolo societario.

costituire uno strumento idoneo a soddisfare esigenze economiche e organizzative ancora presenti nella società romana. Al contempo, la profonda trasformazione delle condizioni economiche e sociali, determinata dall'espansione territoriale di Roma e dallo sviluppo dei traffici commerciali nel Mediterraneo[49], richiedeva strumenti associativi capaci di adattarsi a rapporti tra persone non necessariamente unite da vincoli di parentela[50].

La ricostruzione del percorso storico, che conduce dalle forme reali del *consortium* a quelle consensuali della *societas*, richiede di prestare attenzione alla flessibilità che tale contratto venne progressivamente assumendo nell'ambiente economico mediterraneo, ormai caratterizzato dalla crescente mobilità della ricchezza e dalla moltiplicazione delle iniziative commerciali[51]. In questa prospettiva, la *societas* non rappresentava una frattura rispetto al *consortium*, ma l'adattamento di un modello associativo a una realtà economica profondamente mutata[52]. A permanere era il principio ispiratore dell'istituto: la *fraternitas*, che nel *consortium* originario trovava il proprio fondamento nell'appartenenza alla medesima *familia* o nella costruzione di un vincolo che a quel legame si richiamava espressamente nel *consortium ad exemplum fratrum*, estendeva progressivamente la propria portata oltre l'ambito della parentela e, attraverso la *societas omnium bonorum*, trasferiva le esigenze di comunione e di partecipazione in forme sempre più ampie. La relazione ispirata alla fraternità non derivava più necessariamente dalla natura, ma poteva essere costruita anche mediante il consenso con cui più persone decidevano di riconoscersi e di trattarsi reciprocamente come fratelli. È questa possibilità, già riconoscibile nel *consortium* costituito mediante *legis actio*, che consente di comprendere la linea di continuità con la *societas*. Come ha osservato Giuseppe Grosso, l'evoluzione storica, che condusse all'affermazione di una concezione del *dominium* fondata sul contenuto economico, portò, da un lato, al riconoscimento della comproprietà per quote sui beni e, dall'altro, all'elaborazione di un negozio giuridico volto alla comunione di

[49] Sull'inquadramento del consorzio originario nell'ambito di una "economia rurale" si veda B. Albanese, "La successione ereditaria in diritto romano antico", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 20/1949, 146 ss.

[50] Si veda M. Talamanca, (1990b), 817 ss.

[51] Si veda da ultimo le perplessità di P. Giunti, (2020), 284, la quale rileva che «fermo il postulato di una origine della *societas consensu contracta* nella prassi delle relazioni mercantili e nella *iurisdictio* del *praetor peregrinus*, la sua perfetta derivazione – seppur nella versione *omnium bonorum* – dall'arcaico, rigido e 'civilissimo' *consortium ercto non cito* lascia sopravvivere non poche perplessità». Sulla questione dell'origine policentrica della *societas* si veda M. Evangelisti, "Sull'origine policentrica della *societas consensu contracta*", Liber Amicorum *per Massimo Bione*, a cura di L. Foffani, M.C. Fregni, R. Lambertini, Giuffrè, Milano 2011, 193 ss. Per lo stato della dottrina si rinvia A. Arnese, (2021), 11 ss. nt. 11.

[52] M. Talamanca, (1990b), 825.

tutti i beni e degli acquisti dei partecipanti con la *societas omnium bonorum*, della quale fu progressivamente valorizzata la natura contrattuale. Sotto il profilo storico, sempre secondo l'illustre studioso, la *societas omnium bonorum* si configurava come un istituto in continuità con l'antico *consortium*, tanto è vero che i giuristi romani sottolineavano l'esistenza tra i soci di un *ius quodammodo fraternitatis*, ossia un vincolo assimilabile a una forma di fraternità che contribuiva a rafforzare il legame con il modello più antico. Inoltre, la rilevanza sistematica che la giurisprudenza del principato continuava ad attribuire alla *societas omnium bonorum*, al di là della sua concreta applicazione pratica, costituiva un ulteriore richiamo alle sue radici storiche[53].

Il nesso tra i due istituti è in effetti colto con particolare chiarezza da Ulpiano, il quale richiama espressamente l'antico *consortium* per giustificare una delle regole più significative della *societas* consensuale, ossia il divieto, in forza del *beneficium competentiae*, di condannare il socio oltre il limite del suo attivo patrimoniale. Riprendendo un insegnamento di Sabino, il giurista riconduce tale disciplina all'esistenza di un *ius quodammodo fraternitatis*:

D. 17.2.63 pr. (Ulp. 31 *ad ed.*): *Verum est quod Sabino videtur, etiamsi non universorum bonorum socii sunt, sed unius rei, attamen in id quod facere possunt quodve dolo malo fecerint quo minus possint, condemnari oportere. hoc enim summam rationem habet, cum societas ius quodammodo fraternitatis in se habeat*[54].

L'espressione *ius quodammodo fraternitatis* rivela che, anche quando il vincolo familiare è sostituito da una relazione volontariamente costituita *ad exemplum fratrum*, il rapporto sociale continua a ispirarsi a quel principio di fraternità che aveva costituito il fondamento dell'antico *consortium*. La fraternità, da dato naturale proprio del rapporto tra *fratres*, e poi da modello volontariamente assunto nel *consortium ad exemplum fratrum*, diviene così, nella *societas*, il paradigma di una relazione costruita consensualmente tra i soci e orientata secondo un modello di comunanza.

[53] Si veda G. Grosso, *Schemi giuridici e società nella storia del diritto privato romano. Dall'epoca arcaica alla giurisprudenza classica: diritti reali e obbligazioni*, Giappichelli, Torino 1970, 406.

[54] Sugli aspetti legati alle mende formali del frammento, anche in relazione al rapporto con D. 42,1,16, si veda per tutti A. Guarino, *La condanna nei limiti del possibile*, Jovene, Napoli 1978², 26 ss.; e ora, con riferimento alla *fraternitas*, M. Milani, "*Amicitia* e *societas*", *Legal Roots* 10/2021, 495 ss.

Questo rapporto emerge con particolare evidenza nel pensiero di Ulpiano. Il giurista richiama espressamente l'antico *consortium* per giustificare una delle regole più caratteristiche della *societas* consensuale, vale a dire il principio secondo cui il socio non può essere condannato oltre il limite del proprio attivo patrimoniale (*in id quod facere potest*). Riprendendo un'opinione di Sabino, Ulpiano afferma che tale disciplina trova il proprio fondamento nel fatto che la *societas* «*ius quodammodo fraternitatis in se habet*». L'espressione è di particolare rilievo, poiché mostra come la regola non venga spiegata soltanto alla luce di esigenze patrimoniali o processuali, ma in relazione alla natura del rapporto sociale, qualificato attraverso il richiamo a un vero e proprio *ius fraternitatis*. L'avverbio *quodammodo* non attenua il valore dell'affermazione, ma ne precisa la portata: Ulpiano non intende sostenere che tra i soci esista una fraternità naturale identica a quella derivante dalla comune discendenza, ma che il rapporto sociale presenta caratteri giuridici corrispondenti a quelli propri del vincolo fraterno. Il *ius quodammodo fraternitatis* diviene così la chiave attraverso la quale Ulpiano giustifica una disciplina particolare rispetto alle ordinarie regole patrimoniali, fondata sulla considerazione del socio non come semplice debitore, ma come parte di un rapporto nel quale le ragioni individuali devono essere contemperate con quelle degli altri soci.

Il frammento ulpianeo costituisce, sotto questo profilo, una significativa testimonianza della continuità tra il *consortium* e la *societas*. Ciò che muta non è il carattere volontario del vincolo, già presente nelle forme del *consortium* imitativo, ma il fondamento della relazione fraterna, che, non più riconducibile alla comune appartenenza familiare, viene trasposto sul piano giuridico mediante il consenso. La *fraternitas* conserva così la funzione di principio ispiratore della relazione associativa, pur operando in una struttura nella quale la comunanza assume una dimensione contrattuale.

In tale prospettiva acquista ulteriore significato la definizione della causa del contratto di *societas* proposta da Vincenzo Arangio-Ruiz, secondo il quale essa consiste nell'impegno dei soci «a mettere in comune beni ed attività allo scopo di dividerne, secondo una proporzione prestabilita, i profitti e le perdite»[55]. La *fraternitas* assume qui una dimensione ulteriore rispetto a quella propria dell'antico *consortium*: non esprime soltanto un modello di relazione personale, ma informa una stabile collaborazione economica fondata sulla comunanza di beni, attività, profitti e perdite. Essa diviene così principio regolatore di una comunità, mostrando la capacità della giurisprudenza romana di conservare l'ispirazione originaria

[55] V. Arangio-Ruiz, (1950), 63.

dell'istituto e, al contempo, di adattarla all'esigenze di una società economicamente e socialmente profondamente mutata.

4. FRATERNITÀ E UNITARIETÀ DELL'AGIRE COLLETTIVO

Nel sistema giuridico-religioso romano il progressivo ampliamento del concetto di *fraternitas* trova significative conferme anche in ambito sacrale, dove il termine viene a qualificare rapporti non necessariamente fondati sulla consanguineità, ma sulla comune appartenenza a una comunità e sulla condivisione di una medesima funzione. Emblematico è il caso dell'antichissimo collegio dei *Fratres Arvales*, i cui componenti erano designati come *fratres* pur non essendo necessariamente uniti da vincoli di parentela[56]. Essi erano preposti alla tutela della fertilità dei campi e della prosperità dei raccolti, perseguite mediante lo svolgimento di riti e sacrifici, anche cruenti, destinati a garantire la protezione divina dell'attività agricola[57]. L'appellativo esprimeva dunque il vincolo derivante dalla stabile partecipazione a una funzione comune, esercitata nell'interesse dell'intera collettività.

La medesima estensione semantica della *fraternitas* si riscontra sul piano dei rapporti giuridico-politici, nei quali il termine viene impiegato per qualificare le relazioni tra il popolo romano e altri popoli e per rappresentare, attraverso il riferimento al modello familiare, rapporti di particolare intensità. Significativa è la testimonianza di Cesare, *Gall.* 1.33.1, secondo il quale gli Edui erano stati più volte qualificati dal Senato romano come «fratelli e consanguinei»: *quod Haeduos fratres consanguineosque saepe numero a senatu appellatos in servitute*[58]. Il titolo, confermato anche da

[56] Cfr. S. Randazzo, "*Sodales*, *socii*, *fratres*: reticoli aggregativi e proiezioni giuridiche fra età arcaica e tarda repubblica", *Legal Roots* 9/2020, 251 ss. (= Id., *Diritto associativo romano*, a cura di A. Milazzo, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2021, 240 ss.; 247 ss., da cui si cita), il quale nota che "L'appellativo di *fratres*, che gli Arvali utilizzano, costituisce un esempio della salda relazione solidaristica che ripercorre, nella terminologia e nel senso di appartenenza, il modello del rapporto tra fratelli, così come è attestato l'uso di *familia* per indicare taluni sodalizi».

[57] Sui *Fratres Arvales* per un primo esame si vedano: I. Paladino, Fratres Arvales. *Storia di un collegio sacerdotale romano*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1988; J. Scheid, *Romulus et ses frères. Le collège des frères arvales, modèle du culte public dans la Rome des Empereurs*, École française de Rome, Rome 1990. Sul valore giuridico degli *Acta fratrum Arvalium* si veda F. Sini, *Documenti sacerdotali di Roma antica. I.* Libri *e* commentarii, Libreria Dessì Editrice, Sassari 1983, 17 ss.; Id., Sua cuique civitati religio. *Religione e diritto pubblico in Roma antica*, Giappichelli, Torino 2001, 109 ss.; J. Scheid, "I sacerdozi 'arcaici' restaurati da Augusto. L'esempio degli arvali", Sacerdos. *Figure del sacro nella società romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 26-28 settembre 2012*, a cura di G. Urso, ETS, Pisa 2014, 177 ss.; S. Lucrezi, "Il *Collegium Fratrum Arvalium* e il principato di Augusto", *Diritto e Religioni* 2/2021, 571 ss.

[58] Si veda anche Caes. *Gall.*, 1.44.9; Tac. *Ann*. 11.25.

Cicerone[59], non può evidentemente essere inteso in senso letterale, ma appare piuttosto come il conferimento di uno speciale status politico, volto a esprimere la particolare intensità del rapporto tra Roma e la comunità degli Edui. La *fraternitas* diviene così uno strumento di qualificazione di relazioni fondate non sulla parentela, ma sulla condivisione di interessi, sulla fedeltà reciproca e sulla comunanza di destino politico.

L'itinerario evolutivo della *fraternitas* appare così delineato. Nata come espressione del rapporto tra i membri della medesima *familia*, essa si estende progressivamente agli appartenenti a una stessa comunità, per giungere infine a qualificare anche i rapporti tra soggetti e comunità privi di qualsiasi legame di sangue. La fraternità si rivela pertanto una categoria giuridica e istituzionale dotata di una straordinaria capacità espansiva, destinata a fungere da principio ordinatore di relazioni sempre più ampie, accomunate non dall'origine naturale, ma dalla condivisione di una funzione, di un interesse o di un progetto comune.

Il contratto di *societas*, a causa del suo fondamento nella *fraternitas*, offre una risposta di grande significato per l'intero sistema giuridico al problema fondamentale della valutazione unitaria dell'attività giuridica posta in essere da una pluralità di soggetti[60]. La soluzione della *societas*, elaborata dalla giurisprudenza romana per dare risposta al problema della considerazione unitaria dell'attività giuridica posta in essere da una pluralità di persone, si distingue profondamente dalla soluzione al medesimo problema offerta con l'elaborazione della nozione di persona giuridica che prende forma nel Medioevo a partire dalla celebre elaborazione di Innocenzo IV (Sinibaldo dei Fieschi), nel XIII secolo, con la figura della *persona ficta* o *repraesentata*[61]. Si apre così il percorso che conduce alla

[59] Cic. *Att*., 1.19.2: *nam Haedui, fratres nostri, pugnam nuper malam pugnarunt et <Helvetii> sine dubio sunt in armis excursionesque in provinciam faciunt*. Cic. *epist*., 7.10.4: *una mehercule nostra vel severa vel iocosa congressio pluris erit quam non modo hostes sed etiam fratres nostri Haedui.*

[60] Ricostruisco lo stato della questione nel mio libro *«Agire per altri» o «agire per mezzo di altri». Appunti romanistici sulla «rappresentanza». I. Ipotesi di lavoro e stato della dottrina*, Jovene, Napoli 2018, 3 ss.

[61] Sinibaldus Fliscus, *Super libros quinque Decretalium commentaria*, Francofurti ad Moenum 1570, *c. presentium de testibus et attestationibus*, 57, X, 2, 20, f. 270v b. L'espressione *persona ficta* compare nel Commento alla Decretale di Gregorio IX in relazione al valore del giuramento dell'*universitas*: «*Item hic admittuntur isti est conventus ut faciant illos iurare in animas suas, quia placuit partibus. … Vel dic quod authoritate huius decretalis hodie licitum est omnibus collegiis per alium iurare, et hoc ideo quia cum collegium in causa universitatis fingatur una persona, dignum est, quod per unum iurent, licet per se iurare possint, si velint*». La decretale è poi riportata da Bonifacio VIII nel *Liber Sextus*, VI,2,10,2. Si veda F. Ruffini, "La classificazione delle persone giuridiche in Sinibaldo dei Fieschi (Innocenzo IV) ed in Federico Carlo di Savigny", *Scritti in onore di Francesco Schupfer*, II, Bocca, Torino 1898, 313 ss. (= *Scritti giuridici minori*, II, Giuffrè,

moderna nozione di persona giuridica e al suo indispensabile corollario tecnico, costituito dall'istituto della rappresentanza. Questa diversa impostazione troverà il proprio compimento teorico nella filosofia politica dell'età moderna. La costruzione hobbesiana del *Leviatano* presuppone, infatti, una concezione dell'uomo caratterizzata da un originario orientamento all'interesse individuale[62]. Tale concezione considera necessaria la concentrazione dell'unità politica in una persona rappresentativa capace di ricondurre a unità una moltitudine altrimenti destinata al conflitto. Ne consegue una profonda trasformazione del rapporto tra governanti e governati: i cittadini vengono progressivamente ricondotti alla condizione di sudditi; il sovrano si pone come rappresentante della persona artificiale dello Stato; il perseguimento dell'utilità comune cessa di costituire il risultato dell'attività condivisa dei membri della comunità e diviene il prodotto dell'azione del rappresentante. Parallelamente si consolida quella netta separazione tra diritto pubblico e diritto privato che si discosta sensibilmente dalla prospettiva sistematica del diritto romano, nella quale i due ambiti, pur distinti, rimangono reciprocamente connessi[63].

La scienza giuridica romana offre, invece, per il problema sopra ricordato, un paradigma profondamente diverso. La riconduzione della *societas* al *ius gentium* e, al tempo stesso, al *ius naturale* evidenzia la sua portata sistematica. Diversamente dagli altri contratti consensuali, nei quali le parti sono designate con nomi differenti perché portatrici di interessi distinti e talora contrapposti, nella *societas* tutti i partecipanti sono qualificati con il medesimo nome di *socii*. L'unicità della denominazione giuridica riflette l'unicità del fine perseguito: il *bonum commune*, che costituisce il principio ordinatore del rapporto sociale e ne esprime la struttura profon-

Milano 1936, 3 ss.); F. Ferrara, *Teoria delle persone giuridiche*, UTET, Torino 1915, 77 ss.; R. Feenstra, "L'Histoire des fondations. A propos de quelques études recentes", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 24.4/1956, 381 ss.; F. Todescan, "Dalla *persona ficta* alla *persona moralis*. Individualismo e matematismo nella teoria della persona giuridica nel secolo XVII, *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno* 11-12/1982-1983, 62 ss.; A. Campitelli, "'*Cum collegium in causa universitatis fingatur una persona*'. Riflessioni sul Commento di Sinibaldo dei Fieschi", *Rivista di Storia del Diritto Italiano* 61/1988, 65 ss.; F. Belvisi, "Alle origini dell'idea di istituzione. Il concetto di '*collegium'* come '*persona ficta*' in Sinibaldo dei Fieschi", *Materiali per una storia della cultura giuridica* 23.1/1993, 3 ss.; A. M. Punzi Nicolò, "La persona giuridica in diritto canonico. Tra valorizzazione e relativizzazione, *Persone giuridiche e storia del diritto*, a cura di L. Peppe, Giappichelli, Torino 2004, 89 ss.; A. Lo Giudice, *Il soggetto plurale. Regolazione sociale e mediazione simbolica*, Giuffrè, Milano 2006, 25 ss.; P. P. Onida, (2018), 69 ss.

[62] Si veda O. Chessa, *Dentro il Leviatano. Stato, sovranità e rappresentanza*, Mimesis, Milano-Udine 2019, 166 ss.

[63] Sui problemi dogmatici relativi al passaggio dalla distinzione romana tra *ius publicum* e *ius privatum* alla contrapposizione moderna tra le due partizioni si rinvia a P. P. Onida, "L'emersione dello *ius* "*publicum*": 'istituto giuridico' o 'concetto politico'? Peculiarità della concezione romana e articolazioni storiche", *Legal Roots* 11/2022, 231 ss.

damente paritaria[64]. Assume, a questo riguardo, particolare rilievo l'osservazione di Giovanni Lobrano, secondo il quale «l'istituto giuridico romano della *societas*, che riprende la *koinonía politiké* greca, "corrisponde" al "comandamento" religioso giudaico-cristiano dell'amore[65]: il dovere di "amare il Signore Dio tuo con tutto il cuore e il prossimo come te stesso"»[66].

L'elaborazione del contratto di *societas* da parte della giurisprudenza romana non rappresenta soltanto una delle più significative acquisizioni del *ius privatum*, ma anche del *ius publicum*: essa costituisce il presupposto giuridico della 'costruzione' della *civitas* e, attraverso di essa, dell'organizzazione della *res publica*. Cicerone, *rep.* 1.32.49, si domanda: *quid est enim civitas nisi societas?*, individuando nella *societas* il fondamento stesso della città, che in *rep.* 1.41, egli definisce significativamente *constitutio populi*. La *civitas* rappresenta, pertanto, la forma più alta e compiuta della *societas*: la comunità politica nella quale i *cives*, in quanto *socii*, realizzano la propria utilità soltanto attraverso il perseguimento dell'utilità comune, vale a dire dei *publice utilia* del popolo-società, ai quali Ulpiano fa riferimento nel delineare la distinzione tra le due *positiones studii* del *ius*[67]. La concezione della *societas*, come strumento volto al perseguimento del *bonum commune*, assume inoltre valore costitutivo della definizione stessa di *populus* nel celebre passo del *de re publica*, 1.25.39, di Cicerone: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*, in cui il *populus* non è descritto come mera aggregazione di individui, ma come una *societas* fondata sul consenso attorno al diritto e sull'utilità comune[68].

---

[64] Cfr. S. Randazzo, (2021), 237, il quale osserva, con riferimento alla *societas*, che tale «contratto non nasce da esigenze contrapposte, ma all'inverso, è la comunanza delle esigenze che diventa speculare e determina la convergenza verso il risultato comune».

[65] Cfr. G. Lobrano, "Dell'*homo artificialis – deus mortalis* dei moderni comparato alla *societas* degli antichi", *Giovanni Paolo II, Le vie della giustizia. Itinerari per il terzo millennio. Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato*, a cura di A. Loiodice, M. Vari, Bardi Editore-Libreria Editrice Vaticana, Roma-Città del Vaticano 2003, 163 ss.

[66] Si veda Dt. 6.5; Lv. 19.18; Mt. 22.34-40; Mc. 12.31; Lc. 10.25-28.

[67] D. 1.1.1.2 (Ulp. 1 *inst*.): *Huius studii duae sunt positiones, publicum et privatum. publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consistit. privatum ius tripertitum est: collectum etenim est ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus.*

[68] Sulla definizione ciceroniana del *populus* come *coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis comunione sociatus* (Cic., *rep*. 1.25.39) si veda anzitutto G. Lobrano, (1996), 113 ss.; Id., (2004). Sulla tesi della *societas*, come fondamento della nozione di *populus*, si veda anche G. Mancuso, "Sulla definizione ciceroniana dello Stato", Sodalitas. *Scritti in onore di*

Alla base di questi due modelli, attraverso i quali filosofi e giuristi hanno colto, nel corso dei secoli, le differenti modalità dell'agire umano all'interno dei gruppi sociali nella ricerca del bene comune – il paradigma antico della *societas* e quello medievale-moderno della persona giuridica – si pongono due differenti concezioni della natura umana e della qualità delle relazioni fra le persone. Come ha osservato Giovanni Lobrano[69], pur essendo possibile individuare contaminazioni e punti di contatto tra le soluzioni della *societas* e della persona giuridica, dei quali occorre tenere conto tanto sul piano storico quanto su quello dogmatico, questi due modelli sono espressione di «una alterità generale tra due culture e due logiche», la quale «si manifesta non soltanto sul piano tecnico degli istituti giuridici, in cui quelle soluzioni si sostanziano, ma anche sul piano 'politico' della titolarità e della gestione del potere collettivo, cui quegli istituti tendono, e sul piano ideologico della 'visione del mondo', ovverossia della concezione della natura degli uomini e delle loro relazioni, da cui quegli istituti sono sottesi». Si tratta di un'alterità che potremmo definire come la contrapposizione tra un modello ispirato a una «idea essenzialmente cooperativa della natura umana», al quale è riconducibile la *societas* caratterizzata dal perseguimento dell'utilità comune (Cic. *rep.* 1.49), e un modello espressione invece di una «idea essenzialmente conflittuale della natura umana», al quale è riconducibile la persona giuridica che presuppone l'elaborazione di un soggetto distinto dagli individui che lo compongono.

Non sorprende che il modello societario continui a esercitare una profonda influenza anche nel Medioevo, quando esso riaffiora nella rete dei Comuni, il cui stesso nome richiama il *bonum commune* quale princip-

Antonio Guarino, II, Jovene, Napoli 1984, 609 ss.; Id., "Il concetto di costituzione nel pensiero politico greco-romano", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 39 1987, 339 ss.; Id., "Potere e consenso nell'esperienza costituzionale repubblicana", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 41/1991, 211 ss.; Id., *Forma di Stato e forma di governo nell'esperienza costituzionale greco-romana*, Libreria editrice Torre, Catania 1995, 73 ss. Una critica della "interpretazione in chiave contrattualistica della *definitio* ciceroniana", sopra richiamata, si trova in M. Varvaro, "*Iuris consensus* e *societas* in Cicerone. Un'analisi di Cic., *De rep*., 1,25,39", *Annali del Seminario giuridico dell'Università di Palermo* 45.1/1998, 445 ss., alle cui tesi ha aderito G. Turelli, "Societas quam ingeneravit natura. Brevi considerazioni sul concetto di societas in Cicerone", *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*, a cura di A. Mantovani, A. Schiavone, IUSS Press, Pavia 2007, 163 ss.

[69] Si veda G. LOBRANO, (2011-2012a), cap. 3, il quale pone in rilievo i seguenti elementi che differenziano la persona giuridica dalla *societas*: la connessione della persona giuridica con l'istituto della rappresentanza, la quale presuppone la sostituzione della volontà del rappresentato con quella del rappresentante, in luogo dell'articolazione del processo di volontà che invece si realizza nella *societas*; la strutturazione della *societas* come «unità collettiva concreta» in luogo della configurazione della persona giuridica come «unità astratta».

io fondativo della convivenza cittadina[70]. In età moderna, la medesima tradizione ispira il progetto politico di Johannes Althusius, che nella *Politica methodice digesta* concepisce l'Impero come una pluralità ordinata di città e di comunità tra loro associate. Su questa linea si colloca, sia pure in una prospettiva profondamente rinnovata, anche Jean-Jacques Rousseau, il cui *Contrat social* recupera l'idea della repubblica come comunità politica fondata sull'associazione dei cittadini e sulla volontà generale[71].

5. SIGNIFICATI DEL TERMINE *FRATERNITAS*

È stato osservato in dottrina che «il termine *fraternitas* compare piuttosto recentemente nelle fonti latine, sa di natura specificamente giuridica, sia extragiuridica»[72]. Le prime attestazioni del termine astratto *fraternitas* risalgono al periodo tra la fine del I secolo d.C. e il II secolo d.C. In particolare, nella *Declamatio* 320 lo Pseudo-Quintiliano, discutendo della ripartizione degli utili e delle perdite fra i soci, presenta la *societas* come una realtà sacra, sorretta da uno spirito di *fraternitas* che, fondato sulla comunanza di intenti e di sentimenti, costituisce il presupposto della sua stessa unità[73]:

Ps.-Quint. *decl. min*., 320.3-5: 3 *'Sociorum damna et lucra communia sint'. Fortasse videri potest supervacuum laudare legem. Nam et apparet prudentissimos maiores et constitutores huius civitatis sapienter rogasse, et, cum hoc iure civitas tamdiu usa sit, iam adprobatum est. Verumtamen causa exigit ut aequitatem quoque legis intueamur, non ut vos religiosius iudicetis, sed ut appareat quam improbe socius meus faciat.* 4 *'Sociorum communia damna et lucra sint'. Sacra res est et quaedam fraternitas,*

[70] Sul punto si veda G. Lobrano, (2003), 161 ss.

[71] Nella "Dedicace" del suo celebre *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* Rousseau scrive che «Le peuple romain … ce modèle de tous les peuples libres». Nel *Contract Social*, 1.4, con riferimento a Roma, ritorna sul tema delle leggi e poi ancora, in 4,2-8, sul tema delle istituzioni giuridiche. Sull'importanza del modello romano in Rousseau si veda, con ampi riferimenti alla letteratura, G. Lobrano, "Per la comprensione del pensiero costituzionale di J.-J. Rousseau e del diritto romano", G. Lobrano, P. P. Onida (a cura di), *Jean-Jacques Rousseau, Du contrat social, 1762: il "principio" della democrazia", Atti del Seminario di studi, Sassari, 20-21 settembre 2010*, Jovene, Napoli 2012, 39 ss.; nel capitolo 6 del I Libro del *Contrat social*, Rousseau individua il fondamento e la funzione del patto sociale: si veda P. P. Onida, «Trouver une forme d'association … par laquelle chacun s'unissant a tous n'obeisse pourtant qu'a lui-meme et reste aussi libre qu'auparavant»: la soluzione romana, *ibidem*, 3 ss.

[72] Cfr. in tal senso A. Spina, (2022), 95 ss.

[73] Per il commento della *Declamatio* 320 si veda *Le declamazioni minori attribuite a Quintiliano II (293-339)*, Testo, traduzione e commento, a cura di L. Pasetti *et al*., Pàtron, Bologna 2024, 449 ss.

propositorum, animorum. Consortes enim potest facere casus; ceterum quidem cum duo homines omnes fortunas suas contulerunt, omnes casus miscuerunt, unum quoddam factum est. Quid est iustius quam compositum patrimonium habere condicionem unius? 5 *†societatis hoc enim est unitas† Vides ergo et damna et lucra communia esse debere; et nihil non aequum est quod utrique parti scriptum est.*

È qui prospettata un'identità fra la *societas* e la *fraternitas*: quest'ultima giustifica il comune destino dei soci (*communia damna et lucra*) e fonda la configurazione della *societas* come vera e propria unità (*unum quoddam factum est*). Il riferimento all'unità della *societas* ritorna nell'espressione: *Quid est iustius quam compositum patrimonium habere condicionem unius? societatis hoc enim est unitas*. La qualificazione della *societas* come *sacra res* mostra, inoltre, come il vincolo trascenda il mero interesse economico per assumere una dimensione fondata sulla comunanza di vita: la *societas* non si esaurisce nella messa in comune dei beni, ma presuppone una convergenza di fini e un'affinità d'animo, secondo la formula: *Sacra res est et quaedam fraternitas, propositorum, animorum*.

La concezione della *societas* come rapporto fondato su una qualche forma di *fraternitas* mostra che il vincolo, pur avendo origine nella libera volontà dei contraenti e non nella nascita, è idoneo a produrre effetti corrispondenti a quelli propri del legame di sangue. La *fraternitas* diviene così la chiave interpretativa della struttura del rapporto sociale: essa esprime la scelta dei soci di conformare reciprocamente la propria condotta a un modello di relazione, dalla quale discende la condivisione di una medesima sorte. Il testo consente, quindi, di cogliere le tappe del percorso dal *consortium* verso la *societas* classica e, successivamente, lo *ius fraternitatis* di Ulpiano, in D. 17.2.63 pr. e di Lattanzio, in *inst.* 5.22.7-8[74]. È proprio tale evoluzione che rende il passo della *Declamatio* 320 particolarmente significativo per comprendere lo sviluppo successivo dello *ius fraternitatis*. In Ulpiano la fraternità non è più soltanto una chiave di valutazione della *societas*, ma un modello di previsione di specifici obblighi di comportamento reciproco. In Lattanzio il modello della *societas* assume

[74] Lact. *inst.* 5.22.7-8: *iustus vero ac sapiens quia illa omnia humana, ut est a Laelio dictum, sua bona divina iudicat, nec alienum quicquam concupiscit, ne quem contra ius humanitatis laedat omnino, nec ullam potentiam honoremve desiderat, ne cui faciat iniuriam – scit enim cunctos ab eodem deo et eadem condicione generatos iure fraternitatis esse coniunctos sed et suo contentus et parvo, quia fragilitatis suae memor, non amplius quaerit quam unde vitam sustentet, et ex eo ipso quod habuerit inpertit etiam non habenti, quia pius est; pietas autem summa virtus est.* Cfr. C. Palomo Pinel, "The Ulpianian *Libri ad edictum* on the Shelf of Legal Books in Lactantius' Library? The Evidence of *Ius fraternitatis*", *Studia Patristica* 122/2021, 197 ss.

una dimensione universale e lo *ius fraternitatis* viene esteso all'intera comunità umana, in modo che gli obblighi propri dei *socii* corrispondono ai doveri che ciascun uomo è tenuto a osservare nei confronti di ogni altro uomo.

La *Declamatio* 320 rappresenta un passaggio intermedio di straordinaria importanza. Pur non impiegando ancora l'espressione *ius fraternitatis*, essa mostra come, nella cultura giuridica romana del II secolo d.C., la *fraternitas* fosse ormai considerata il paradigma concettuale più idoneo a spiegare la natura della *societas*: una comunione volontaria che, attraverso l'unione dei patrimoni e la condivisione della sorte, trasforma gli individui in una sostanziale unità di interessi, rendendo giuridicamente necessaria la partecipazione ai vantaggi e ai sacrifici dell'impresa.

Nella *Declamatio* 321 il riferimento alla *fraternitas* ritorna con particolare frequenza per descrivere una relazione superiore persino all'amicizia (*quae potest amicitia ... quae imitetur fraternitatem?*) basata sulla *natura*. La *fraternitas*, in *Declamatio* 321.8, è presentata come un solo spirito che moltiplica quei mezzi che la natura offre agli uomini per proteggersi: *nam quid est aliud fraternitas quam divisus spiritus et quae ad tuendos nos a natura concessa sunt multiplicata?* E la riconciliazione, dopo il dissidio, rende ancora più forte il legame: *Declamatio*, 321.13: *sed postea (quod satis est) gratia et rursus solida fraternitas, immo hercule maior artiorque coniunctio post poenitentiam*[75]. Il rapporto fraterno viene quindi visto come la manifestazione più importante della tendenza naturale degli uomini a una relazione di comunione.

Nella *Declamatio* 8 la sopportazione di una grave malattia da parte di due fratelli non è ricondotta all'esistenza di un vincolo di sangue e quindi alla comunanza di anima e corpo, ma al fatto che essi partecipano alla medesima condizione di fragilità umana, la quale giustifica la condivisione della loro sofferenza:

Quint. *decl*. 8.3: *Passi sunt enim languorem miserrimi iuvenes sine dubio pariter unaque non fraternitate, non animae corporumque consortio, sed condicione fragilitatis humanae, qua sic extranei quoque duo languere potuissent; non negaverim terribilem, gravem, et parentibus utique metuendum, de cuius tamen adhuc, ut parcissime dixerim, remedio quaereretur.*

[75] Per ulteriori riferimenti alla presenza del termine *fraternitas* nelle *Declamationes* si veda A. Spina, (2022), 111 ss.

La fraternità non è più rappresentata solo come il legame fra coloro che sono stretti da un vincolo di sangue, ma come la più ampia situazione di coloro che versano nella medesima condizione di vulnerabilità. Il lessico della fraternità si spinge allora verso quello relazionale e affettivo superando i confini puramente biologici della famiglia per aprirsi verso l'esterno in forza della considerazione della comune natura umana.

Ancora, sempre nelle *Declamationes*, ricorrono sia l'espressione *fraternitatis affectum* sia il termine *fraternitas*, utilizzati in un'accezione che trascende il rapporto di consanguineità per designare una generale solidarietà fra tutti gli esseri umani[76]. L'idea che il vivere insieme sin dall'infanzia possa generare un *fraternitatis affectum*, cioè un legame corrispondente a quello tra fratelli, rafforza la tendenza a fare della *fraternitas* una categoria affettiva aperta a coloro che si richiamano al modello fondato sul vincolo di sangue per trarne un proprio paradigma di comportamento[77].

La dottrina ha osservato che, sebbene il termine *fraternitas* trovi un'espressa attestazione soltanto nelle *Declamationes*, il concetto era già presente, sia pure in forma implicita, nelle fonti. Particolarmente significativa è la riflessione di Cicerone, il quale, nel *De officiis*, individua nella *fraternitas* un vincolo naturale sul quale si fonda il progressivo sviluppo delle relazioni umane:

Cic., *off*. 1.17.53-54: 53 *Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab illa infinita discedatur, proprior est eiusdem gentis, nationis, linguae qua maxime homines coniunguntur; interius etiam est eiusdem esse civitatis: multa enim sunt civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates multisque cum multis res rationesque contractae. Artior vero colligatio est societatis propinquorum; ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur.* 54 *Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publi-*

[76] Quint., *decl.* 14.7: *Quantum, nefanda, de poenis humanis excogitare potuisti! innocentius mehercules fuerat, ut amaret aliquis invitus. potionem excogitasti, qua bella committere, qua se totum humanum genus posset odisse. potes efficere, ut non ament liberos parentes, ut propinquitates, ut fraternitas, ut amicitia se collidat. odii potionem nemo accipit, nisi contra hominem, quem non debet odisse*. Quint., *decl.* 16.2: *… non pudet, iudices, hanc fateri persuasionem: minus debetur homini, qui aliquem ideo tantum amat, quia necesse est. ita est, iudices, ita est: a primis statim aetatibus in eandem coire vitam habet aliquem fraternitatis affectum.*

[77] Si veda anche Quint., *decl. min*. 327.26: *ne fraternitatis quidem eadem iura futura erant inter tam dissonantes tamque discordes.*

cae. Sequuntur fratrum coniunctiones, post consobrinorum sobrinorumque, qui cum una domo iam capi non possint, in alias domos tamquam in colonias exeunt. Sequuntur conubia et affinitates ex quibus etiam plures propinqui; quae propagatio et suboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio et benivolentia devincit homines et caritate.

La naturale inclinazione di tutti gli esseri animati ad associarsi con i propri simili costituisce, per l'Arpinate, il punto di osservazione privilegiato dal quale ricostruire, a partire dall'originario impulso alla generazione, il fondamento della città e della stessa *res publica*[78]. La riflessione ciceroniana presenta significative affinità con quella di Ulpiano in tema di *ius naturale*, inteso come diritto comune agli uomini e agli altri esseri animati[79]. Il *coniugium*, la *societas liberorum* – in Cicerone – e, in Ulpiano, la *coniunctio maris et feminae*, la *procreatio* e l'*educatio liberorum* costituiscono manifestazioni concrete di quel diritto naturale che trova il proprio fondamento nell'istintiva tendenza degli esseri animati alla generazione e alla conservazione della specie. La propagazione della discendenza e della

[78] Cfr. S. Tafaro, Ius hominum causa constitutum. *Un diritto a misura d'uomo*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2009, 50 ss., il quale nota come Cicerone voglia qui "esporre la successione dei modelli che storicamente avevano connotato l'organizzazione della società". Sul fondamento della riflessione in tema di *societas coniugalis* si veda anche G. Lobrano, (1989), 54 ss. Sulla rilevanza della nozione di *societas* in Cicerone, con particolare riguardo alla definizione ciceroniana del *populus* come *coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis comunione sociatus* (Cic., *rep*. 1.25.39), si veda, anzitutto, G. Lobrano, (1996), 113 ss.; Id., (2004), il quale osserva che Cicerone presenta una interpretazione del "complesso delle relazioni umane in chiave societaria: dalla coppia coniugale (Cic. *off*. 1.17.54, *prima societas in ipso coniugio … principium urbis et quasi seminarium reipublicae*) all'umanità intera (*off*. 3.17.69, *ius gentium …societas omnium inter omnes*) attraverso l'*urbs* e la '*res populi*"; Id., "Qualche idea, dal punto di vista del Diritto romano, su origine e prospettive del principio di laicità", *Diritto@Storia* 10/2011-2012, *https://www.diritto-estoria.it/10/memorie/Lobrano-Diritto-romano-principio-laicita.htm*; G. Turelli, 163 ss. Per l'opinione di chi scrive si veda P. P. Onida, "La causa della *societas* fra diritto romano e diritto europeo", *Diritto @ Storia* 5/2006, *http://www.dirittoestoria.it/5/Memorie/Onida-Causa-societas-diritto-romano-diritto-europeo.htm*; Id., "Specificità della causa del contratto di *societas* e aspetti essenziali della sua rilevanza esterna", *Diritto@Storia* 10/2011-2012, *https://www.dirittoestoria.it/10/contributi/Onida-Specificita-causa-contratto-socie-tas-rilevanza-esterna.htm*.

[79] D. 1.1.1.3 (Ulp. 1 *inst*.): *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censeri*. Sulla concezione ulpianea in tema di *ius naturale* si rinvia a P. P. Onida, *Studi sulla condizione degli animali non umani nel sistema giuridico romano*, Giappichelli, Torino 2012[2], 71 ss.; Id., *Prospettive romanistiche del diritto naturale*, Jovene, Napoli 2012, 83 ss.

stirpe dà luogo, per Cicerone, alla costituzione di strutture politiche sorrette non solo dal vincolo di sangue ma dalla benevolenza e dall'amore reciproco che unisce tutti gli esseri umani. Il riferimento espresso di Cicerone al vincolo che unisce i *fratres* (*fratrum coniunctiones*) viene quindi interpretato in una visione generale che parte dall'ambito familiare per costruire più ampie connessioni.

Il termine *fraternitas* compare successivamente in autori cristiani del II e III secolo, per designare la comunità dei credenti[80]. Il carattere fondante della *fraternitas* nelle strutture associative cristiane emerge anche dalla terminologia con cui esse vengono designate, nella quale è frequente il richiamo a una relazione di tipo fraterno: *ecclesia fratrum*, *fratres*, *fraternitas*, *sodales fratres*, ἀδελφοί, ἀδελφότης, τόπος[81]. In particolare, Tertulliano, nell'*Apologeticum*, 39.8-13, difende i cristiani dalle accuse di immoralità e descrive i caratteri della vera fraternità cristiana, la quale si distingue dalla fraternità fondata sul diritto naturale (*apol*. 39.8: *iure naturae matris unius*), per presentarsi invece come vera fraternità spirituale fondata sul riconoscimento dell'unico Padre e dell'unico Spirito. La *fraternitas* cristiana si manifesta concretamente nella comunione dei beni e nella solidarietà reciproca (*apol*. 39.11): *Itaque qui animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos praeter uxores*[82]. In questa stessa linea Minucio Felice, nell'*Octavius* 31.8, afferma che i cristiani si chiamano reciprocamente fratelli perché figli «dell'unico Dio Padre, partecipi della medesima fede e coeredi della speranza» (*fratres vocamus, ut unius Dei parentis homines, ut consortes fidei, ut spei coheredes*).

La rilevanza del concetto di *fraternitas* continua a manifestarsi nel Medioevo tramite la *societas* e, al tempo stesso, oltre i confini della stessa, in una feconda dialettica tra *ius privatum* e *ius publicum*. Il principio della fraternità, infatti, tende progressivamente a dare vita a istituti e forme associative, assumendo una dimensione che si estende dai confini dei rapporti negoziali a più ampie forme di strutture sociali, tra cui ricoprono partico-

[80] S. Randazzo, (2021), 247 ss.; A. Spina, (2022), 113.

[81] Si veda F. M. De Robertis, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, II, Adriatica, Bari 1971, 86 ss. e nt. 57, il quale rileva «che è molto facile che questa terminologia si ispiri all'esclusivo intento di porre in evidenza il legame di fratellanza profondamente sentito che contraddistingueva le comunità cristiane: esse del resto usano anche darsi il nome di *sodales* (*fratres*) e considerare la chiesa un *corpus* (Tertullianus, *Apologeticon* c. 39) di istituzione divina».

[82] Per A. Spina, (2022), 115 ss., «La logica del diritto romano, che aveva definito come finzione i legami familiari creati artificialmente, a imitazione di quelli naturali, viene qui capovolta. Al rapporto tra fratelli, basato sulla consanguineità e sull'affetto '*simulatum est*', si sostituisce una più autentica fratellanza, fondata sul reciproco riconoscimento quali figli di un unico Dio padre».

lare valore quelle di reciproca assistenza. In tale contesto si diffonde, anzitutto, l'istituto dell'affratellamento, mediante il quale due o più persone, pur non essendo legate da vincoli di sangue, possono costituire una comunione di vita e di beni fondata sulla collaborazione reciproca e sull'assistenza vicendevole[83]. L'istituto, che sotto alcuni aspetti richiama il *consortium* e ne ripropone la logica partecipativa, rappresenta una significativa testimonianza della continuità di un modello giuridico nel quale la fraternità si traduce in un vincolo volontariamente assunto, capace di produrre effetti sul piano patrimoniale e su quello personale.

Sotto la profonda influenza del messaggio evangelico si sviluppano le confraternite, associazioni laicali ispirate ai valori della carità cristiana, dell'assistenza ai bisognosi e della solidarietà tra gli uomini[84]. In esse il concetto di fraternità conosce un'evoluzione di particolare rilievo: da legame interno riservato ai membri dell'associazione esso tende progressivamente a trasformarsi in un principio destinato a disciplinare i rapporti con l'intera comunità, divenendo un modello di convivenza aperto anche ai soggetti estranei al sodalizio. La fraternità, pertanto, nel Medioevo non costituisce più soltanto il fondamento dell'organizzazione interna dell'ente, ma assurge a criterio generale di regolazione delle relazioni umane, confermando una concezione della *societas* orientata alla realizzazione del bene comune e alla partecipazione ai processi decisionali[85].

6. CENNI SU *FRATERNITAS* E DIRITTO ODIERNO

La permanenza del valore della *fraternitas* può essere individuata anche nel diritto positivo. Numerose disposizioni, infatti, presuppongono una concezione dei rapporti giuridici non fondata sulla mera contrapposizione degli interessi individuali, ma sull'esigenza di una reciproca cooperazione e sul perseguimento del bene comune. Emblematici sono, nell'ambito del diritto civile, il dovere del creditore di cooperare affinché l'adempimento non risulti eccessivamente gravoso per il debitore[86], nonché il divieto degli

[83] Sull'affratellamento per un primo orientamento si vedano: G. Tamassia, *L'affratellamento. Studio storico-giuridico*, Bocca, Torino 1886; M. A. Benedetto, "Affratellamento", *Novissimo Digesto Italiano*, I, UTET, Torino 1957, 391 ss.; A. Marongiu, "L'affratellamento come negozio giuridico", *Studi di storia e diritto in onore di Arrigo Solmi*, II, Giuffrè, Milano 1941, 261 ss.; A. Spina, (2022) 117 ss.

[84] Per un primo esame della dottrina si rinvia a *Corpi, «fraternità», mestieri nella storia della società europea*, a cura di D. Zardin, Bulzoni, Roma 1998.

[85] Si veda G. Lobrano - P. P. Onida, "Rappresentanza o/e partecipazione. Formazione della volontà «per» o/e «per mezzo di» altri. Nei rapporti individuali e collettivi, di diritto privato e pubblico, romano e positivo, *Diritto @ Storia* 14/2016, *https://www.dirittoestoria-.it/14/contributi/Lobrano-Onida-Rappresentanza-o-e-partecipazione.htm*.

[86] Codice Civile italiano art. 1175 (Comportamento secondo correttezza): «Il debitore e il creditore devono comportarsi secondo le regole della correttezza»; art. 1337 (Trattative e

atti emulativi[87], che esclude la tutela dell'esercizio del diritto quando esso sia diretto esclusivamente a recare pregiudizio ad altri. Analogamente, nel diritto penale, il principio costituzionale della funzione rieducativa della pena esprime una concezione della comunità nella quale anche il condannato, pur avendo violato l'ordine giuridico, non viene definitivamente escluso, ma è considerato destinatario di un percorso di reintegrazione nel tessuto sociale[88].

Tali disposizioni mostrano come il principio della *fraternitas*, anche quando non sia espressamente enunciato, continui a operare quale criterio ispiratore e interpretativo del diritto. In questa ottica, accanto al principio di solidarietà, anche il principio di fraternità può essere considerato un valore fondamentale dell'ordinamento costituzionale italiano, destinato a trovare una propria espressione, sebbene secondo una logica distinta, negli artt. 2 e 3 della Costituzione[89].

La rilevanza costituzionale del principio di fraternità emerge anche nell'esperienza latinoamericana. La Costituzione messicana del 1917 contiene un espresso richiamo agli «ideales de fraternidad e igualdad de

responsabilità precontrattuale): «Le parti, nello svolgimento delle trattative e nella formazione del contratto, devono comportarsi secondo buona fede»; art. 1358 (Comportamento delle parti nello stato di pendenza): «Colui che si è obbligato o che ha alienato un diritto sotto condizione sospensiva, ovvero lo ha acquistato sotto condizione risolutiva, deve, in pendenza della condizione, comportarsi secondo buona fede per conservare integre le ragioni dell'altra parte»; art. 1375 (Esecuzione di buona fede): «Il contratto deve essere eseguito secondo buona fede».

[87] Codice Civile italiano art. 833 (Atti d'emulazione): «Il proprietario non può fare atti i quali non abbiano altro scopo che quello di nuocere o recare molestia ad altri».

[88] Costituzione italiana art. 27, comma 3: «Le pene non possono consistere in trattamenti contrari al senso di umanità e devono tendere alla rieducazione del condannato». Sulla rilevanza del principio di fraternità nell'ambito del diritto penale si veda A. Cosseddu, "Diritto penale e 'spazi' di fraternità", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità, Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, Città Nuova, Roma 2006, 205 ss.; Ead., "Ripensare la legalità nello 'spazio' giuridico contemporaneo: un 'ponte' fra teoria e prassi", *I sentieri del giurista sulle tracce della fraternità. Ordinamenti a confronto*, a cura di A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2016, 21 ss. (ora anche in lingua inglese: "Rethinking Legality in Contemporary Legal 'Space': A 'Bridge' between Theory and Practice", *The role of fraternity in law*. *A comparative legal* approach, ed. A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2021, 49 ss.).

[89] Costituzione italiana art. 2: «La Repubblica riconosce e garantisce i diritti inviolabili dell'uomo, sia come singolo sia nelle formazioni sociali ove si svolge la sua personalità, e richiede l'adempimento dei doveri inderogabili di solidarietà politica, economica e sociale». Costituzione italiana art. 3: «Tutti i cittadini hanno pari dignità sociale e sono eguali davanti alla legge, senza distinzione di sesso, di razza, di lingua, di religione, di opinioni politiche, di condizioni personali e sociali. È compito della Repubblica rimuovere gli ostacoli di ordine economico e sociale, che, limitando di fatto la libertà e l'eguaglianza dei cittadini, impediscono il pieno sviluppo della persona umana e l'effettiva partecipazione di tutti i lavoratori all'organizzazione politica, economica e sociale del Paese».

derechos de todos», escludendo, in nome di tali ideali, privilegi fondati sulla razza, sulla religione, sull'appartenenza a gruppi, sul sesso o sulla condizione individuale. In altre esperienze costituzionali latinoamericane il riferimento alla fraternità non è esplicito, ma trova ugualmente riconoscimento attraverso il perseguimento di finalità riconducibili a tale principio. È significativo, in questo senso, l'art. 3 della Costituzione brasiliana del 1988, che annovera tra gli obiettivi fondamentali della Repubblica «construir uma sociedade livre, justa e solidária» e «promover o bem de todos, sem preconceitos de origem, raça, sexo, cor, idade e quaisquer outras formas de discriminação»[90].

Proprio nell'esperienza latinoamericana il principio di fraternità ha conosciuto, negli ultimi decenni, una particolare vitalità, traducendosi in molteplici applicazioni concrete nei diversi settori dell'ordinamento. Esso è stato valorizzato, anzitutto, quale criterio per la ricerca di forme alternative di composizione dei conflitti. Emblematica è, in tal senso, l'esperienza sviluppatasi in Perù, relativa ai conflitti sorti tra comunità contadine e imprese minerarie nella Sierra settentrionale del Paese[91].

Analogamente, nell'ambito del diritto internazionale, la dottrina, interrogandosi sulle trasformazioni determinate dal riconoscimento dell'umanità quale titolare di un patrimonio comune, ha evidenziato come questa concezione introduca una dimensione propriamente fraterna nei rapporti tra gli esseri umani, fondata sulla partecipazione universale alla gestione dei beni comuni e sulla responsabilità delle generazioni presenti nei confronti di quelle future[92]. Una significativa espressione di tale im-

[90] Si veda anche la Costituzione della Repubblica Argentina (1853, riformata nel 1994) che all'articolo 14 riconosce il diritto di lavorare, di esercitare qualsiasi professione, di riunirsi pacificamente e di professare liberamente la propria fede, promuovendo così un ambiente di solidarietà e rispetto reciproco; e la Costituzione della Repubblica del Perù (1993) che all'articolo 2 riconosce i diritti fondamentali della persona, inclusi il diritto alla vita, alla libertà e alla sicurezza, e promuove la solidarietà sociale; la Costituzione della Repubblica di Colombia (1991), all'articolo 1 definisce la Colombia come uno Stato sociale di diritto, impegnato a garantire la dignità umana e a promuovere il benessere generale, sottolineando l'importanza della solidarietà tra i cittadini. Cfr. C.A. Alcântara Machado, "Do estado liberal ao estado fraternal: a fraternidade como categoria jurídica e a contribuição da Constituição do Brasil de 1988", *I sentieri del giurista sulle tracce della fraternità. Ordinamenti a confronto*, a cura di A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2016, 119 ss. (ora anche in lingua inglese: "From the Liberal State to the Fraternal State: Fraternity as a Legal Category and the Contribution of Brazil's 1988 Constitution", *The role of fraternity in law. A comparative legal* approach, ed. A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2021, 157 ss.).

[91] Si veda C. Guzman Barron, "Una esperienza di risoluzione alternativa dei conflitti", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 70 ss.

[92] E. Salamanca, "Umanità e soggettività internazionale", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 111 ss.

postazione si rinviene nella disciplina del patrimonio comune dell'umanità sancita dall'art. 137, par. 2, della Convenzione delle Nazioni Unite sul diritto del mare, con riferimento alle risorse della zona internazionale dei fondi marini.

Anche nell'ambito del diritto privato latinoamericano, il principio di *fraternitas* ha dato impulso a significative riflessioni in ordine alle possibili modalità di applicazione del diritto. In particolare, in Argentina, la dottrina ha evidenziato come la fraternità possa costituire uno strumento per individuare nuove forme di contrasto alla povertà e alle disuguaglianze[93]. Nel diritto di famiglia, inoltre, è stato proposto di assumere la fraternità quale categoria ispiratrice tanto nell'elaborazione quanto nell'interpretazione delle norme del diritto familiare nella Repubblica Dominicana[94].

7. CONCLUSIONI

Dobbiamo chiederci se la fraternità possa essere considerata oggi un valore fondamentale del diritto. La domanda investe direttamente il modo nel quale concepiamo il diritto e la sua funzione nella società. Se, infatti, la fraternità ha rappresentato, nel sistema giuridico romano, un principio capace di dare forma a rapporti di appartenenza, di comunanza e di reciproca responsabilità, occorre domandarsi se essa possa ancora offrire una prospettiva per affrontare le difficoltà sempre maggiori delle relazioni tra le persone e tra le comunità politiche.

La scienza giuridica ha progressivamente privilegiato, nella costruzione dei rapporti sociali, le categorie dell'individuo, dell'autonomia e della libertà. Si tratta di acquisizioni fondamentali, che rischiano tuttavia di rivelarsi inadeguate quando il diritto debba misurarsi con problemi che, per loro stessa natura, non possono essere ricondotti esclusivamente alla dimensione individuale. Le disuguaglianze sociali ed economiche, la tutela dei soggetti più vulnerabili, la protezione dell'ambiente, le trasformazioni determinate dalla tecnologia e dall'intelligenza artificiale, così come le grandi questioni poste dalla globalizzazione, mostrano infatti la necessità di considerare la persona anche all'interno delle relazioni che la legano agli altri e alle comunità di appartenenza.

È proprio in questa prospettiva che la fraternità può riacquistare un significato propriamente giuridico. Essa non coincide con la solidarietà, né

[93] O. Vazquez, "Relazioni giuridiche e fraternità", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 135.

[94] A. Cano, "La fraternità come categoria delle leggi di famiglia", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 160 ss.

può essere semplicemente sovrapposta ad essa. La solidarietà esprime, soprattutto, l'esigenza di farsi carico dell'altro e di condividere responsabilità e oneri; la fraternità, invece, rinvia a una relazione nella quale l'altro è riconosciuto come appartenente a una medesima comunità, virtualmente aperta, e dunque come soggetto con il quale si condivide una comune condizione.

Non è casuale, del resto, che uno dei testi fondamentali della cultura giuridica contemporanea, la Dichiarazione universale dei diritti umani del 10 dicembre 1948, preveda, all'art. 1, che «Tutti gli esseri umani nascono liberi ed eguali in dignità e diritti» e che essi «devono agire gli uni verso gli altri in spirito di fratellanza». Un analogo richiamo emerge, in forme diverse, anche nelle esperienze costituzionali contemporanee. Basti pensare alla Costituzione brasiliana del 1988, il cui Preambolo richiama il progetto di una «sociedade fraterna, pluralista e sem preconceitos», mentre l'art. 3, tra gli obiettivi fondamentali della Repubblica, indica la costruzione di una «sociedade livre, justa e solidária». La presenza di questi riferimenti mostra come la fraternità, lungi dall'essere una categoria esclusivamente appartenente al passato, possa ancora trovare spazio nel linguaggio costituzionale contemporaneo e contribuire alla definizione dei fini cui l'ordinamento deve tendere.

Il problema, allora, non è quello di restaurare un modello giuridico del passato, né di trasferire semplicemente nel presente categorie proprie di esperienze storiche profondamente diverse. Il richiamo alla fraternità può invece assumere un significato diverso e più radicale: quello di restituire centralità alla dimensione relazionale della persona, riconoscendo che la sua libertà e la sua autonomia si realizzano anche attraverso i legami con gli altri. In questo senso, la fraternità può contribuire a restituire al diritto una funzione che sembra essersi progressivamente indebolita: quella di non limitarsi alla regolazione dei conflitti, ma di concorrere alla costruzione di una convivenza fondata sul riconoscimento reciproco.

In questa prospettiva, la fraternità può essere intesa come una categoria attraverso la quale ripensare il rapporto tra individuo, comunità e diritto. Il suo significato più profondo consiste nel ricordare che il diritto trova la propria ragion d'essere nella necessità di rendere possibile una convivenza nella quale persone diverse e autonome possano vivere la propria libertà in una dimensione di appartenenza comune. È questo il senso nel quale la fraternità, dall'antico *consortium* alla moderna esperienza dei diritti umani e costituzionali, può ancora interrogare il diritto contemporaneo: non come riproposizione di un modello perduto, ma come proposta volta a riaffermare la vocazione del diritto a coniugare libertà ed eguaglianza con la dimensione comunitaria della vita umana e con la costruzione di una comunità di vita e di pace.

NOTA BIBLIOGRAFICA

Letteratura

1. Albanese, B., "La successione ereditaria in diritto romano antico", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 20/1949, 127-488.
2. Alcântara Machado, Carlos Augusto, "Do estado liberal ao estado fraternal: a fraternidade como categoria jurídica e a contribuição da Constituição do Brasil de 1988", *I sentieri del giurista sulle tracce della fraternità. Ordinamenti a confronto*, a cura di A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2016, 119-137 (= "From the Liberal State to the Fraternal State: Fraternity as a Legal Category and the Contribution of Brazil's 1988 Constitution", *The role of fraternity in law*. *A comparative legal* approach, ed. A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2021, 157-175).
3. Arangio-Ruiz, Vincenzo, *La società in diritto romano*, Jovene, Napoli 1950, rist. an. 1982.
4. Arangio-Ruiz, Vincenzo, *Istituzioni di diritto romano*, Jovene, Napoli 1984[14].
5. Aricò Anselmo, Giuseppina, "'*Societas inseparabilis*' o dell'indissolubilità dell'antico consorzio fraterno", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 46/2000, 77-114 (= *Iuris Vincula. Studi in onore di Mario Talamanca*, I, Jovene, Napoli 2001, 149-191).
6. Arnese, Aurelio, "Il principio di eguaglianza e i diritti umani: dall'esperienza romana all'oggi", *Integrazione e politiche di vicinato. Nuovi diritti e nuove economie*, a cura di G. Dammacco - B. Sitek - A. Uricchio, Cacucci, Bari 2012, 479-490.
7. Arnese, Aurelio, Societas. *Idee e assetti d'interesse nell'esperienza giuridica romana*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2021.
8. Astolfi, Riccardo, "Sabino e il *consortium ercto non cito*", in *IVRA* 69/2021, 490-492.
9. Baggio, Antonio Maria, *Etica ed economia. Verso un paradigma di fraternità*, Città Nuova, Roma 2005.
10. Baggio, Antonio Maria, *Lavoro e dottrina sociale cristiana dalle origini al Novecento*, Città Nuova, Roma 2005.
11. Baggio, Antonio Maria, "Introduzione. La riscoperta della fraternità nell'epoca del Terzo '89", *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 5-23.
12. Baggio, Antonio Maria, "L'idea di 'fraternità' tra due Rivoluzioni: Parigi 1789 - Haiti 1791. Piste di ricerca per una comprensione della fraternità come categoria politica, *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 25-56.
13. Beghini, Marta, *La divisione giudiziale della comunione non ereditaria. Studio sulla funzione dell'*adiudicatio, Roma TrE-Press, Roma 2023.

14. Belvisi, Francesco, "Alle origini dell'idea di istituzione. Il concetto di '*collegium'* come '*persona ficta*' in Sinibaldo dei Fieschi", *Materiali per una storia della cultura giuridica* 23.1/1993, 3-23.
15. Benedetto, Maria Ada, "Affratellamento", *Novissimo Digesto Italiano*, I, UTET, Torino 1957, 390-392.
16. Benveniste, Émile, *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*, I, *Economia*, *parentela*, *società*, tr. it. di M. Liborio, Einaudi, Torino 1976.
17. Betti, Emilio, *Istituzioni di diritto romano*, 1, CEDAM, Padova 1942[2].
18. Betti, Emilio, *Istituzioni di diritto romano*, 2, parte prima, CEDAM, Padova 1962.
19. Bianchini, Mariagrazia, *Studi sulla "*societas*"*, Giuffrè, Milano 1967.
20. Bonfante, Pietro, "La progressiva diversificazione del diritto pubblico e privato", *Rivista Italiana di sociologia* 6/1902, 1-18 (Id., *Scritti giuridici varii*, IV, A. Sampaolesi, Roma 1926, 28-45, rist. corretta a cura di A. Mancinelli - M. Navarra, Aracne, Roma 2019, 37-52).
21. Bonfante, Pietro, "Il '*ius prohibendi'* nel condominio", *Rendiconti del R. Istituto Lombardo* 46/1913, 665-694 (= Id., *Scritti giuridici varii*, III, UTET, Torino 1926, 382-433).
22. Bonfante, Pietro, *Istituzioni di diritto romano*, con prefazione di E. Albertario, Giappichelli, Torino 1946[10].
23. Bretone, Mario, "'*Consortium*' *e* '*Communio*'", *Labeo*, 6/1960, 163-215.
24. Bruni, Luigino, *Il prezzo della gratuità*, Città Nuova, Roma 2006.
25. Bucci, Onorato, "*Ordo atque ratio Pytagorae* e l'*anticum consortium quod iure atque verbo romano appellabatur ercto non cito*", *Annali dell'Università degli Studi del Molise* 10/2008, 27-39.
26. Calzada González, Aránzazu, "*Consortium ercto non cito: consortes qui a communione discedere velint*", in *IVRA* 59/2011, 151/176.
27. Campitelli, Adriana, "'*Cum collegium in causa universitatis fingatur una persona*'. Riflessioni sul Commento di Sinibaldo dei Fieschi", *Rivista di Storia del Diritto Italiano* 61/1988, 65-76.
28. Cannata, Carlo Augusto, *Corso di Istituzioni di diritto romano*, I, Giappichelli, Torino 2001.
29. Cano, Angel, "La fraternità come categoria delle leggi di famiglia", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 160-162.
30. Capogrossi Colognesi, Luigi, *La struttura della proprietà e la formazione dei «*iura praediorum*» nell'età repubblicana*, II, Giuffrè, Milano 1976 (= nuova ed. a cura di R. Ortu, Inschibboleth, Roma 2026).
31. Capogrossi Colognesi, Luigi, *La struttura della proprietà e la formazione dei «iura praediorum» nell'età repubblicana*, I, Giuffrè, Milano 1969.
32. Casavola, Francesco Paolo, "Tra eguaglianza e giustizia. Il principio di eguaglianza nella giurisprudenza costituzionale italiana: riflessioni tra storia diritto", *Il Foro Italiano*, 113, 1988, V, cc. 91-97, 3-13

(dell'estratto) (= Id., Sententia legum *tra mondo antico e moderno*, III, *Itinerari della civiltà giuridica*, Jovene, Napoli 2004, 63-75).

33. Casavola, Francesco Paolo, "Il principio di eguaglianza dall'antichità al mondo moderno", *Quaderni della Fondazione Nuove Proposte*, a cura di E. M. Greco - M. G. Turnone, Martina Franca 1991, 2 ss. (= Id., De Re Publica, III, *Storia*, a cura di F. Fasolino - F. Lucrezi, Editoriale Scientifica, Napoli 2026, 91-114).
34. Cascione, Cosimo, Consensus. *Problemi di origine, tutela processuale, prospettive sistematiche*, Editoriale Scientifica, Napoli 2003.
35. Chessa, Omar, *Dentro il Leviatano. Stato, sovranità e rappresentanza*, Mimesis, Milano-Udine 2019.
36. Ciardi, Fabio, Koinonia. *Itinerario teologico-spirituale della comunità religiosa*, Città Nuova, Roma 1996[3].
37. Cosseddu, Adriana, "Diritto penale e 'spazi' di fraternità", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità, Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, Città Nuova, Roma 2006, 205-226.
38. Cosseddu, Adriana, "Ripensare la legalità nello 'spazio' giuridico contemporaneo: un 'ponte' fra teoria e prassi", *I sentieri del giurista sulle tracce della fraternità. Ordinamenti a confronto*, a cura di A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2016, 21-93 (= Ead., "Rethinking Legality in Contemporary Legal 'Space': A 'Bridge' between Theory and Practice", *The role of fraternity in law*. *A comparative legal* approach, ed. A. Cosseddu, Giappichelli, Torino 2021, 49-130).
39. Crifò, Giuliano, *Libertà e uguaglianza in Roma antica. L'emersione di una vicenda istituzionale*, Bulzoni, Roma 1984.
40. D'Andrea, Luigi, "Il principio di fraternità nel prisma del principio di sussidiarietà", *Dirittifondamentali.it* 2/2026, 269-283.
41. D'Ors, Álvaro, "'*Societas*' *y* '*consortium*'", *Revista de estudios históricos-jurídicos de la Universidad Católica de Valparaiso* 2/1977, 33-44.
42. De Robertis, Francesco Maria, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, II, Adriatica, Bari 1971.
43. Evangelisti, Marina, "*Consortium*, *erctum citum*: etimi antichi e riflessioni sulla comproprietà arcaica", *Diritto @ Storia* 6 2007, http://www.dirittoestoria.it/6/Tradizione-romana/Evangelisti-Consortium-erctum-citum-compropriet-arcaica.htm.
44. Evangelisti, Marina, "Sull'origine policentrica della *societas consensu contracta*", Liber Amicorum *per Massimo Bione*, a cura di L. Foffani - M.C. Fregni - R. Lambertini, Giuffrè, Milano 2011, 193-209.
45. Evangelisti, Marina, "Riflessioni sulla natura e l'evoluzione del *ius prohibendi*", *Koinonia* 41/2017, 423-448.
46. Feenstra, Robert, "L'Histoire des fondations. A propos de quelques études recentes", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 24.4/1956, 381-448.
47. Ferrara, Francesco, *Teoria delle persone giuridiche*, UTET, Torino 1915.

48. Ferrini, Contardo, *Le origini del contratto di società in Roma*, *Archivio Giuridico 'Filippo Serafini'* 38/1887, 3-32 (= *Opere di Contardo Ferrini*, III, *Studi vari di diritto romano e moderno*, a cura di E. Albertario, Hoepli, Milano 1929, 17-47).
49. Franciosi, Amalia, "'*Legitima simul et naturalis societas*'. Sull'antico legame tra '*heredium'* e '*consortium"*", *Teoria e Storia del Diritto Privato* 12/2019, 1-36.
50. Franciosi, Gennaro, "Il '*consortium ercto non cito*'", Forum Romanum. *Materiali del III Convegno Internazionale "Diritto pubblico e privato: esperienza plurisecolare dello sviluppo del diritto europeo", Jaroslav - Mosca 25-30 giugno 2003*, Mosca 2003, 3-7 (= *Opuscoli. Scritti di G. Franciosi*, III, a cura di L. Monaco - A. Franciosi, Satura, Napoli 2012, 999-1003).
51. Frezza, Paolo, "*Consortium*", *Novissimo Digesto Italiano*, IV, UTET, Torino 1959, 246-247. (Id., *Scritti*, II, Pontificia universitas Lateranensis-Mursia, Roma 2000, 269-270).
52. Giuffrè, Felice, *La solidarietà nell'ordinamento costituzionale*, Giuffrè, Milano 2002.
53. Giuffrè, Felice, "Il rilievo giuridico della fraternità nel rinnovamento dello Stato sociale", *La fraternità come principio del diritto pubblico*, a cura di A. Marzanati - A. Mattioni, Città Nuova, Roma 2007, 101 ss.
54. Giunti, Patrizia, "Pietro Bonfante teorico della famiglia arcaica", *I Bonfante. Una storia scientifica italiana*, a cura di I. Piro - S. Randazzo, Wolters Kluwer CEDAM, Milano 2019, 143-167.
55. Giunti, Patrizia, "Il *consortium ercto non cito*: fraternità e solidarismo nelle pieghe della storia", *Legal Roots* 9/2020, 275-299.
56. Goria, Fausto, "Riflessioni su fraternità e diritto", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 31-40.
57. Grosso, Giuseppe, *Schemi giuridici e società nella storia del diritto privato romano. Dall'epoca arcaica alla giurisprudenza classica: diritti reali e obbligazioni*, Giappichelli, Torino 1970.
58. Guarino, Antonio, "Comunione (Premesse generali e principi romanistici)", *Enciclopedia del diritto*, VIII, Giuffrè, Milano 1961, 232-240.
59. Guarino, Antonio, *La condanna nei limiti del possibile*, Jovene, Napoli 1978[2].
60. Guarino, Antonio, *La società in diritto romano*, Libreria scientifica editrice, Napoli 1972, rist., Jovene, Napoli 1988.
61. Gutierrez-Masson, Laura, *Del "*consortium*" a la "*societas*", I, "*Consortium ercto non cito*"*, reimpresion de la primera edicion, Universidad Complutense, Madrid 1994.
62. Guzman Barron, Cesar, "Una esperienza di risoluzione alternativa dei conflitti", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso,

Città Nuova, Roma 2006, 70-73.

63. Kaser, Max, *Das römische Privatrecht*, I, Beck, München 1971[2].
64. Lambrini, Paola, "Il ruolo della *fides* nei fenomeni aggregativi in Roma antica", *Strutture giuridiche romane e diritto privato europeo*, Jovene, Napoli 2019, 73-87 ss. (= *Legal Roots* 8/2019, 341-356).
65. Lo Giudice, Alessio, *Il soggetto plurale. Regolazione sociale e mediazione simbolica*, Giuffrè, Milano 2006.
66. Lobrano, Giovanni, *"*Uxor quodammodo domina*". Riflessioni su Paul.* D*. 25.2.1*, Sassari 1989.
67. Lobrano, Giovanni, Res publica res populi*. La legge e la limitazione del potere*, Giappichelli, Torino 1996.
68. Lobrano, Giovanni, "Dell'*homo artificialis – deus mortalis* dei moderni comparato alla *societas* degli antichi", *Giovanni Paolo II, Le vie della giustizia. Itinerari per il terzo millennio. Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato*, a cura di A. Loiodice - M. Vari, Bardi Editore-Libreria Editrice Vaticana, Roma-Città del Vaticano 2003, 163-168.
69. Lobrano, Giovanni, "La *respublica* romana, municipale-federativa e tribunizia: modello costituzionale attuale" *Diritto @ Storia* 3/2004, https://www.dirittoestoria.it/3/Memorie/Organizzare-ordinamento/Lobrano-Res-publica-Romana-modello-costituzionale-attuale.htm.
70. Lobrano, Giovanni, "La alternativa attuale tra i binomi istituzionali: 'persona giuridica e rappresentanza' e 'società e articolazione dell'iter di formazione della volontà'. Una ìpo-tesi (mendeleeviana)", *Diritto @ Storia* 10/2011-2012a, https://www.dirittoestoria.it/10/D&Innovazione/Lobrano-Persona-giuridica-rappresentanza-societa-formazione-volonta.htm.
71. Lobrano, Giovanni, "Qualche idea, dal punto di vista del Diritto romano, su origine e prospettive del principio di laicità", *Diritto@Storia* 10/2011-2012b, https://www.dirittoestoria.it/10/memorie/Lobrano-Diritto-romano-principio-laicita.htm; G. Turelli, 163 ss.
72. Lobrano, Giovanni, "Per la comprensione del pensiero costituzionale di J.-J. Rousseau e del diritto romano", G. Lobrano - P. P. Onida (a cura di), *Jean-Jacques Rousseau, Du contrat social, 1762: il "principio" della democrazia", Atti del Seminario di studi, Sassari, 20-21 settembre 2010*, Jovene, Napoli 2012, 39-71.
73. Lobrano, Giovanni - Onida, Pietro Paolo, "Rappresentanza o/e partecipazione. Formazione della volontà «per» o/e «per mezzo di» altri. Nei rapporti individuali e collettivi, di diritto privato e pubblico, romano e positivo, *Diritto @ Storia* 14/2016, https://www.dirittoestoria.it/14/contributi/Lobrano-Onida-Rappresentanza-o-e-partecipazione.htm.
74. Lobrano, Giovanni, "Società. Parte giuridica. Concetti e principi", *Enciclopedia di Bioetica e Scienza giuridica*, XI, Edizioni Scientifiche Ital-

iane, Napoli 2017, 419-461.

75. Lucrezi, Sara, "Il *Collegium Fratrum Arvalium* e il principato di Augusto", *Diritto e Religioni* 2/2021, 571-584.
76. Mancuso, Gaetano, "Sulla definizione ciceroniana dello Stato", Sodalitas. *Scritti in onore di Antonio Guarino*, II, Jovene, Napoli 1984, 609-613.
77. Mancuso, Gaetano, "Il concetto di costituzione nel pensiero politico greco-romano", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 39 1987, 339-365.
78. Mancuso, Gaetano, "Potere e consenso nell'esperienza costituzionale repubblicana", *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 41/1991, 209-222.
79. Mancuso, Gaetano, *Forma di Stato e forma di governo nell'esperienza costituzionale greco-romana*, Libreria editrice Torre, Catania 1995.
80. Mannino, Vincenzo, "Riflessioni intorno al *consensus* a fondamento della 'società' romana", *Legal Roots* 8/2019, 193-215.
81. Marongiu, Antonio, "L'affratellamento come negozio giuridico", *Studi di storia e diritto in onore di Arrigo Solmi*, II, Giuffrè, Milano 1941, 259-300.
82. Maschi, Carlo Alberto, 'Disertiones'. *Ricerche intorno alla divisibilità del consortium nel diritto romano antico*, Vita e pensiero, Milano 1935.
83. Maschi, Carlo Alberto, *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani*, Vita e pensiero, Milano 1937.
84. Mattioni, Angelo, "Solidarietà giuridicizzazione della fraternità", *La fraternità come principio del diritto pubblico*, a cura di A. Marzanati - A. Mattioni, Città Nuova, Roma 2007, 7-43.
85. Milani, Mattia, "*Amicitia* e *societas*", *Legal Roots* 10/2021, 495-532.
86. Monaco, Lucia, Hereditas *e* mulieres*. Riflessioni in tema di capacità successoria in Roma antica*, Jovene, Napoli 2000.
87. Negri, Giovanni, "Personalità ed eguaglianza nel diritto giurisprudenziale romano (Appunti metodologici)", *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, VI, Cisalpino-La Goliardica, Milano 1987, 17-44.
88. Onida, Pietro Paolo, "La causa della *societas* fra diritto romano e diritto europeo", *Diritto @ Storia* 5/2006, *http://www.dirittoestoria.it/-5/Memorie/Onida-Causa-societas-diritto-romano-diritto-europeo.htm*.
89. Onida, Pietro Paolo, "*Fraternitas* e *societas*: i termini di un connubio", *Diritto @ Storia* 6/2007, *http://www.dirittoestoria.it/6/Tradizione-romana/Onida-Fraternitas-e-societas.htm*.
90. Onida, Pietro Paolo, "Specificità della causa del contratto di *societas* e aspetti essenziali della sua rilevanza esterna", *Diritto@Storia* 10/2011-2012, *https://www.dirittoestoria.it/10/contributi/Onida-Specificita-causa-contratto-societas-rilevanza-esterna.htm*.
91. Onida, Pietro Paolo, *Prospettive romanistiche del diritto naturale*, Jovene, Napoli 2012.
92. Onida, Pietro Paolo, *Studi sulla condizione degli animali non umani nel*

sistema giuridico romano, Giappichelli, Torino 2012[2].

93. Onida, Pietro Paolo, «Trouver une forme d'association … par laquelle chacun s'unissant a tous n'obeisse pourtant qu'a lui-meme et reste aussi libre qu'auparavant»: la soluzione romana, *Jean-Jacques Rousseau, Du contrat social, 1762: il "principio" della democrazia", Atti del Seminario di studi, Sassari, 20-21 settembre 2010*, a cura di G. Lobrano - P. P. Onida, Jovene, Napoli 2012, 3-26.
94. Onida, Pietro Paolo, *«Agire per altri» o «agire per mezzo di altri». Appunti romanistici sulla «rappresentanza». I. Ipotesi di lavoro e stato della dottrina*, Jovene, Napoli 2018.
95. Onida, Pietro Paolo, "L'emersione dello *ius* "*publicum*": 'istituto giuridico' o 'concetto politico'? Peculiarità della concezione romana e articolazioni storiche", *Legal Roots* 11/2022, 231-274.
96. Paladino, Ida, Fratres Arvales*. Storia di un collegio sacerdotale romano*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1988.
97. Palomo Pinel, Carmen, "The Ulpianian *Libri ad edictum* on the Shelf of Legal Books in Lactantius' Library? The Evidence of *Ius fraternitatis*", *Studia Patristica* 122/2021, 197-215.
98. Pasetti, Lucia *et al*., *Le declamazioni minori attribuite a Quintiliano II (293-339)*, Testo, traduzione e commento, Pàtron, Bologna 2024, 449-467.
99. Pezzimenti, Rocco, "Fraternità: il perché di una eclissi", *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 57-77.
100. Pizzolato, Filippo, "Appunti sul principio di fraternità nell'ordinamento giuridico italiano", *Rivista internazionale dei diritti dell'uomo* 14/2001, 745 ss. (= Id., "La fraternità nell'ordinamento giuridico italiano", *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, a cura di A. M. Baggio, Città Nuova, Roma 2007, 211 ss.)
101. Pizzolato, Filippo, "Dal personalismo alla fraternità: fondamenti e condizioni per una solidarietà pubblica", *La fraternità come principio del diritto pubblico*, a cura di A. Marzanati - A. Mattioni, Città Nuova, Roma 2007, 45-60.
102. Punzi Nicolò, Angela Maria, "La persona giuridica in diritto canonico. Tra valorizzazione e relativizzazione, *Persone giuridiche e storia del diritto*, a cura di L. Peppe, Giappichelli, Torino 2004, 89-110.
103. Randazzo, Salvo, "*Sodales*, *socii*, *fratres*: reticoli aggregativi e proiezioni giuridiche fra età arcaica e tarda repubblica", *Legal Roots* 9/2020, 251-274 (= Id., *Diritto associativo romano*, a cura di A. Milazzo, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2021, 225-255).
104. Resta, Eligio, *Il diritto fraterno*, nuova ed. accresciuta, Laterza, Roma-Bari 2005.
105. Rossi, Emanuele - Bonomi, Andrea, "La fraternità fra 'obbligo' e 'libertà'. Alcune riflessioni sul principio di solidarietà nell'ordinamento costituzionale", *La fraternità come principio del diritto pubblico*, a cura

di A. Marzanati - A. Mattioni, Città Nuova, Roma 2007, 61-100.

106. Ruffini, Francesco, "La classificazione delle persone giuridiche in Sinibaldo dei Fieschi (Innocenzo IV) ed in Federico Carlo di Savigny", *Scritti in onore di Francesco Schupfer*, II, Bocca, Torino 1898, 313-393 (= Id., *Scritti giuridici minori*, II, Giuffrè, Milano 1936, 3-90).
107. Salamanca, Ester, "Umanità e soggettività internazionale", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 107-112.
108. Scheid, John, *Romulus et ses frères. Le collège des frères arvales, modèle du culte public dans la Rome des Empereurs*, École française de Rome, Rome 1990.
109. Scheid, John, "I sacerdozi 'arcaici' restaurati da Augusto. L'esempio degli arvali", Sacerdos*. Figure del sacro nella società romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 26-28 settembre 2012*, a cura di G. Urso, ETS, Pisa 2014, 177-189.
110. Schiavone, Aldo, "L'eguaglianza degli antichi fra politica e diritto", *Legge eguaglianza diritto: i casi di fronte alle regole nell'esperienza antica: atti del convegno, Bologna-Ravenna, 9-11 maggio 2013*, a cura di G. Luchetti, L'Erma di Bretschneider, Roma 2018, 9-32.
111. Schiavone, Aldo, *Eguaglianza. Una nuova visione sul filo della storia*, Einaudi, Torino 2019.
112. Serrao, Feliciano, *Diritto privato economia e società* nella storia di Roma, 1, *Dalla società gentilizia alle origini dell'economia schiavistica*, Jovene, Napoli 2006.
113. Sini, Francesco, *Documenti sacerdotali di Roma antica. I.* Libri *e* commentarii, Libreria Dessì Editrice, Sassari 1983.
114. Sini, Francesco, "Nota su Pietro Bonfante (1864-1932)", P. Bonfante, *Memoria per la Siria e per Faysal re di Siria*, a cura di F. Castro, Tema, Cagliari 1994, XI-XX (= *Diritto @ Storia*, 2/2003, *https://www.-dirittoestoria.it/strumenti2/rassegne/Sini-Bonfante.htm*).
115. Sini, Francesco, Sua cuique civitati religio. *Religione e diritto pubblico in Roma antica*, Giappichelli, Torino 2001.
116. Solazzi, Siro, "'*Societas* e '*communio*' (a proposito di Gai 3.154.a)", in *Atti dell'Accademia di Scienze Morali di Napoli*, 58/1937, 127-148 (= Id., *Scritti di diritto romano*, 3, Jovene, Napoli 1960, 427-443).
117. Solazzi, Siro, "Glosse a Gaio", *Per il XIV Centenario della Codificazione giustinianea*, a cura di P. Ciapessoni, Tipografia già Cooperativa, Pavia 1934, 293-450 (= Id., *Scritti di diritto romano*, 6, Jovene, Napoli 1972, 269-402).
118. Spina, Alessia, "*Fraternitas*, *societas*, *consortium*. Antichi percorsi storiografici e nuove prospettive di ricerca, *Legal Roots* 10/2021, 331-355.
119. Spina, Alessia, *Ricerche sulla* fraternitas*. Alle origini del contratto di società*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2022.

120. Tafaro, Sebastiano, Ius hominum causa constitutum. *Un diritto a misura d'uomo*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2009.
121. Talamanca, Mario, *Istituzioni di diritto romano*, Giuffrè, Milano 1990a.
122. Talamanca, Mario, "Società (Diritto romano)", *Enciclopedia del diritto*, XLII, Giuffrè, Milano 1990b, 814-860.
123. Tamassia, Giovanni, *L'affratellamento. Studio storico-giuridico*, Bocca, Torino 1886.
124. Teppa, Serena, "Fratello, fratellanza e 'affratellamento'", *Historikα* 3/2013, 273-285.
125. Todescan, Franco, "Dalla *persona ficta* alla *persona moralis*. Individualismo e matematismo nella teoria della persona giuridica nel secolo XVII, *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno* 11-12/1982-1983, 59-93.
126. Tondo, Salvatore, "Il consorzio domestico nella Roma antica", *Atti e Memorie dell'Accademia toscana di scienze e lettere "La Colombaria"* 40/1975, 131-218.
127. Tondo, Salvatore, "Ancora sul consorzio domestico nella Roma antica", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 60/1994, 601-612.
128. Torrent, Armando, "*Consortium ercto non cito*", *Anuario de historia del derecho español* 34/1964, 479-502.
129. Turelli, Giovanni, "Societas quam ingeneravit natura. Brevi considerazioni sul concetto di societas in Cicerone", *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*, a cura di A. Mantovani - A. Schiavone, IUSS Press, Pavia 2007, 163-185.
130. Varvaro, Mario, "*Iuris consensus* e *societas* in Cicerone. Un'analisi di Cic., *De rep*., 1,25,39", *Annali del Seminario giuridico dell'Università di Palermo* 45.1/1998, 445-482.
131. Vazquez, Oscar, "Relazioni giuridiche e fraternità", *Relazionalità nel diritto: quale spazio per la fraternità? Atti del Convegno, Castelgandolfo, 18-20 novembre 2005*, a cura di G. Caso, Città Nuova, Roma 2006, 133-137.
132. Voci, Pasquale, *Diritto ereditario romano*, I, Giuffrè, Milano 1967[2].
133. Voci, Pasquale, *Istituzioni di diritto romano*, Giuffrè, Milano 2004[6].
134. Zardin, Danilo (a cura di), *Corpi, «fraternità», mestieri nella storia della società europea*, Bulzoni, Roma 1998.
135. Zuccotti, Ferdinando, "Il '*custos'* nel diritto romano arcaico. Considerazioni sistematiche e prospettive di ricerca circa la situazione degli incapaci ed il sistema successorio nella normazione decemvirale", *Rivista di diritto romano* 9/2009, 1-55.

Проф. др Пјетро Паоло Онида

Департман за правне науке, Универзитет у Сасарију, Италија

ПРАВНИ ПРОБЛЕМ БРАТСТВА ИЗМЕЂУ РИМСКОГ И САВРЕМЕНОГ ПРАВА

Сажетак

Овај рад има за циљ да анализира значај братства (*fraternitas*) унутар римског правног система, истичући његову улогу најпре у контексту заједнице санаследника (*consortium ercto non cito*), а затим и у његовом развоју ка ортаклуку (*societas*). Полазећи од запажања да је братство маргинализовано у модерној мисли, овај рад настоји да покаже како овај принцип представља, са једне стране, суштински елемент за разумевање начина на који се римско право суочило са великим питањем јединственог поимања правне делатности коју обавља више лица, док са друге стране чини критеријум који је способан да води рад правника у тумачењу, стварању и примени права.

Кључне речи: *Consortium ercto non cito; Fraternitas; Res publica; Societas*.

UDC/УДК 342.71(37)
REVIEW SCIENTIFIC ARTICLE / *ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД*

Prof. Lorenzo Gagliardi, PhD.

University of Milan, Italy

THE LAWS ON CITIZENSHIP IN ITALY IN THE FIRST CENTURY B.C.: CAUSES AND EFFECTS

The article examines the legislative measures enacted by Rome during the Social War and analyses their consequences for the political and legal organisation of Italy and Cisalpine Gaul. It argues that the lex Iulia de civitate of 90 BC and the law promoted by Pompeius Strabo in 89 BC did not constitute two stages of a single programme conceived from the outset, but rather represented distinct responses to different political and social circumstances. In Italy, Roman citizenship was granted to the Italic communities and to the whole universum Latium, while the newly enfranchised populations were integrated into the Roman civic body through the transformation of their communities into municipalities governed by Roman private law. In Cisalpine Gaul, by contrast, Rome adopted a more gradual strategy. The urban communities of the region were converted into Latin colonies sine novis colonis and endowed with ius Latii, which enabled local magistrates to acquire Roman citizenship through the exercise of office. The article shows how these different solutions reflected Rome's attempt to reconcile military exigencies, local traditions and long-term strategies of integration, ultimately laying the foundations for the political and territorial unification of Italy.

Key words: *Lex Iulia de civitate*; *Ius Latii*; Social War; Roman citizenship; Cisalpine Gaul.

* * *

The two-year period between 90 and 89 BC marked a major turning point in the political and administrative organisation of Italy. Between November and December 90 BC, the centuriate assembly passed the *lex Iulia*

Lorenzo Gagliardi, *lorenzogagliardi@yahoo.it.*

proposed by Lucius Caesar, granting Roman citizenship to the Italic communities1. In the autumn of 89 BC, the consul Pompeius Strabo, having returned to Rome to preside over the consular elections for the following year, secured the enactment of a law granting *ius Latii* to the communities of the province of *Gallia Citerior*2, a region that had most likely already been organised as a province.

In retrospect, these two legislative measures appear to have formed part of a coherent programme, although this was probably not the original intention. The different treatment accorded to the populations of the two regions of the peninsula can be explained by the distinct political and social circumstances that characterised each of them3.

In southern Italy, tensions between Rome and the Italic allies stemmed from the continued denial of political rights to the *socii*, despite their substantial contribution to Rome's military successes and their deep involvement in the Roman economy. The repeated usurpation of Roman citizenship by Latins and Italics, which had prompted the expulsion of thousands of individuals from Rome since the early second century BC4, clearly revealed the aspirations of the allied communities5. The *lex Licinia Mucia*, enacted in 95 BC by the consuls Lucius Licinius Crassus and Quintus Mucius Scaevola, established a special *quaestio* to prosecute Italics accused of unlawfully claiming Roman citizenship6. By doing so, it seriously undermined the loyalty of the Italic elites to Rome and was consequently regarded by ancient authors as one of the principal antecedents of the Social War7.

---

[1] Cic. *Balb.* 8.21; Gell. 4.4.3; App. *BC* 1.49.211-215. M. Elster, "Die römischen *leges de civitate* von den Gracchen bis zu Sulla", in U. Walter (ed.), *Gesetzgebung und politische Kultur in der römischen Republik*, Heidelberg 2014, 199; L. Gagliardi, "*Lex Iulia de civitate* e *Lex Plautia Papiria*. Contenuto e datazione", *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 115/2021, 155 ff.

[2] Asconius *Pis.* 3.10-11 Cl.

[3] L. Gagliardi, "Lo 'snodo' del 90/89 a.C. Municipalizzazione dell'Italia e latinizzazione della Gallia Cisalpina", in L. d'Amati, L. Garofalo (eds.), *Scritti per Francesco Maria Silla*, Napoli 2024a, 287 ff.

[4] U. Laffi, "Le espulsioni da Roma di immigrati provenienti da comunità latine e italiche in età repubblicana", *Athenaeum* 150/2017, 85 ff. (= *Nuovi studi di storia romana e di diritto*, con una nota di lettura di L. Capogrossi Colognesi, eds. C. Masi Doria, P. Santini, Napoli 2020, 189 ff.); L. Gagliardi, *Romam commigrare. I Romani, i Latini e l'immigrazione*, prefazione di Luigi Capogrossi Colognesi, Milano 2023a.

[5] App. *BC* 1.35.155; Vell. 2.15.2; Cic. *Phil.* 12.11.27; Iust. 38.4.13.

[6] Cic. *off.* 3.11.47; *de orat.* 2.64.257; *Balb.* 21.48, 24.54; *Brut.* 16.63; Sall. *hist.* frg. 1.20 M.

[7] Ascon. *Cornel.* 68 Cl. This interpretation is generally accepted in modern scholarship: F. Santangelo, "The Social War", in G. D. Farney, G. Bradley (eds.), *The Peoples of Ancient Italy*, Boston - Berlin 2018, 235. Some reservations have nevertheless been expressed by C.

As early as 125 BC, the consul Fulvius Flaccus had put forward a *rogatio de civitate sociis danda*, but the proposal was derailed by the revolt of *Fregellae*8. Similar proposals advanced by Gaius Gracchus a few years later also failed9. In 91 BC, the tribune of the plebs Marcus Livius Drusus10 again sought to remedy the longstanding grievances of the Italic allies11 through a broad programme of reforms, which included the extension of Roman citizenship to all of them12. His proposals encountered strong opposition from both the Roman aristocracy13, which feared a reduction of its political influence, and the urban plebs, which regarded the measure as a threat to its electoral weight. The assassination of Drusus brought any prospect of a peaceful settlement to an end and triggered the uprising of the allied communities14.

J. Dart, *The Social War, 91 to 88 BCE. A History of the Italian Insurgency against the Roman Republic*, Farnham 2014, 63.

[8] N. A. Filyanov, "Сенат и коллегия триумвиров *agris dandis adsignandis* в италийском вопросе (129-125 гг. до н.э.)", *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Гуманитарные науки* 7/2017, 36 ff.; Id., "Борьба вокруг италийского вопроса в Римской республике в 125-124 гг. до н. э.", *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки* 2, 2018, 51 ff.; Id., "*Defectio Fregellana*: О реакции сената на 'Фрегелланский казус' в 125/124 гг. до н. э.", *Вестник древней истории* 82.4, 2022a, 856 ff.

[9] N. A. Filyanov, "Socii nominisque latini и cives sine suffragio в политической программе Гая Гракха в 122 г. до н.э.", *Проблемы истории, филологии, культуры* 3(77), 2022b, 170 ff.

[10] Among the ancient sources, special attention should be paid to App. *BC* 1.35.155-1.37.165. For modern scholarship, F. J. Vervaet, *Reform, Revolution, Reaction. A Short History of Rome from the Origins of the Social War to the Dictatorship of Sulla*, Sevilla - Zaragoza 2023, 63.

[11] S. T. Roselaar, "Economic Conflict in the Second Century BC: The Cause of the Social War?", in L. Cappelletti, S. Pittia (eds.), *L'Italie entre déchirements et réconciliations: la guerre sociale (91-88 avant notre ère) et ses lendemains*, Besançon 2024, 45 ff.; D. Maschek, *The Roman Civil Wars. The Archaeology and History of a Crisis*, Liverpool 2025, 93 ff.

[12] J. Dubouloz, "Peut-on parler d'un programme de M. Livius Drusus en 91 et quelle place y tiennent les alliés?", in L. Cappelletti, S. Pittia (eds.), *L'Italie entre déchirements et réconciliations: la guerre sociale (91-88 avant notre ère) et ses lendemains*, Besançon 2024, 61 ff.

[13] R. V. Lapyrionok, *Die Ursprünge des Bundesgenossenkrieges: Land und Politik in den Jahren 133-91 v. Chr.*, Bonn 2021.

[14] App. *BC* 1.1.1 ff.; Diod. 37.1 ff. E. Bispham, "The Social War", in A. E. Cooley (ed.), *A Companion to Roman Italy*, Malden (MA) 2016, 76 ff.; R. Roth, "Introduction. Between Imperial Heartland and Post-Conflict Region: Rome and Italy, 201-31 BC", in K.-J. Hölkeskamp, S. Karataş, R. Roth (eds.), *Empire, Hegemony or Anarchy? Rome and Italy, 201-31 BCE*, Stuttgart 2019, 9 ff.; Id., "The Expansion of the Citizenship and Roman Elite Interests in Regional Italy, c. 200-91 BC. A Structural Perspective", in K.-J. Hölkeskamp, S. Karataş, R. Roth (eds.), *Empire, Hegemony or Anarchy? Rome and Italy, 201-31 BCE*, Stuttgart 2019, 85 ff.; Id., "Rome's Italian Expansion and the Transformation of Roman Citizenship (387-91 BCE)", in J. Filonik, Chr. Plastow, R. Zelnick-Abramovitz (eds.), *Citizenship in Antiquity. Civic Communities in the Ancient Mediterranean*, London 2023, 563 ff.; L. Gagliardi,

The insurgents raised an army of approximately 100,000 men, established their capital at *Corfinium*, which they renamed *Italia*15, created a senate and magistracies modelled on those of Rome, and began minting coinage bearing the legend *Viteliú*16 in Oscan ("land rich in calves") and subsequently *Italia*17 in Latin. By the autumn of 90 BC, it had become clear that Rome needed to prevent those allied peoples that had remained neutral – above all the Etruscans and Umbrians – from joining the rebellion. The same concern extended to the communities of Cisalpine Gaul. We know that the Etruscans and Umbrians did not have time to develop their participation in the conflict fully18. Both Livy's *Periochae*19, in a passage relating to 90 BC, and Appian20, with reference to the opening months of 89 BC, indicate that these peoples had initially taken up arms against Rome21. Before their participation in the conflict could develop further, however, Roman policy succeeded in altering the course of events.

"Guerra latina, guerra sociale e romanizzazione dell'Italia", in A. Mantineo, M. Carbone (eds.), *Diritto ed economia tra la guerra e la pace: dal passato al presente*, Soveria Mannelli 2024b, 49 ff.

[15] According to Diod. 37.2.7, the name was *Italia*; according to Strab. 5.4.2, *Italica*.

[16] Particularly noteworthy is the iconography of what was probably the earliest series of silver denarii minted at *Corfinium* in 90 BC (A. Campana, *La monetazione degli insorti italici durante la guerra sociale, 91-87 a.C.*, Soliera 1987, 51). The reverse depicts the Dioscuri galloping, an image suggestive of the impending conflict, while the obverse bears the winged and helmeted head of the personification of Italy, following a type familiar from the coinage of the Roman Republic. The exergue on the reverse carries the Oscan legend *Viteliú*, written in retrograde script.

Sydenham 625 = Campana 1-2.

[17] See also, among many other examples, the coins struck at *Corfinium* in 90 BC (Syd. 621 = Campana 58 ff.).

[18] This aspect is well highlighted by N. A. Filyanov, "Post hoc или propter hoc? Некоторые размышления о связи между принятием *lex Iulia de civitate* и восстанием в Этрурии и Умбрии в конце 90 г. до н.э.", *Вестник древней истории* 85.1, 2025, 45 ff., with whom I broadly agree, including on the dating of the *lex Iulia*. I do not, however, agree with his reconstruction of the procedures by which Roman citizenship was granted to the Etruscans and Umbrians.

[19] Liv. *Perioch.* 7.

[20] App. *BC* 1.50.216.

[21] See also Oros. 5.18.17; Flor. 2.6.5-6, 11, 13; Sis. frg. 94, 95, 119.

As Velleius Paterculus reports (*paulatim deinde recipiendo in civitatem, qui arma non ceperant aut deposuerant maturius, vires refectae sunt...*)22, Rome gradually restored its strength by admitting to citizenship those Italic communities that had either never taken up arms against Rome or had agreed to lay them down promptly following the enactment23 of the *lex Iulia*24.

The grant of Roman citizenship through the *lex Iulia* to the Italic peoples and, together with them, to all the Latins, both *prisci* and *coloniarii* (*universum Latium*)25, residing in Italy and Cisalpine Gaul26, raised the complex question of the political integration of the new citizens. Initially, they appear to have been assigned to eight27 or, according to another tradition, ten28 newly created tribes in addition to the existing thirty-five29, before being distributed among the latter, probably in 84 BC30.

The concession of citizenship appears to have been conditional upon the acceptance by the communities concerned of municipal status based on the exclusive application of Roman private law and the consequent abrogation of local legal systems, through a mechanism that may conveniently be described as *fundus fieri* in its general form31.

Such a solution was feasible for civic communities whose institutions and legal traditions closely resembled those of Rome, as was true of the

---

[22] Vell. 2.16.4.

[23] Probably within 60 days: L. Gagliardi, (2021), 155 ff.

[24] L. Cappelletti, "Bürgerrechtsverleihung als beneficium für rebellierende Bundesgenossen? Die Rolle der lex Iulia im bellum sociale (90-88 v.Chr.)", in K. Harter-Uibopuu, F. Mitthof (eds.), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike. Beiträge zum 1. Wiener Kolloquium zur Antiken Rechtsgeschichte 27.-28.10.2008*, Wien 2013, 213 ff.

[25] Cic. *Balb.* 8.21; Gell. 4.4.3. *Venusia* appears to have been the only exception among the Latin colonies, having joined the revolt: App. *BC* 1.39.175, 1.42.188-190; Diod. 37.2.10; Gell. 10.3.5.

[26] On the grant of Roman citizenship to the Latin colonies of Cisalpine Gaul, see G. Luraschi, "Sulle leges de civitate (Iulia, Calpurnia, Plautia Papiria)", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 44/1978, 321 ff., 332.

[27] Vell. 2.20.2.

[28] App. *BC* 1.49.214.

[29] Contra A. Renz, *Civitas Romana. Das Römische Bürgerrecht und die Römischen Bürgerrechte von 500 v. Chr. bis 500 n. Chr.*, Baden-Baden 2023, 206 ff.

[30] Liv. *Perioch.* 84. H. Mouritsen, *Italian Unification. A Study in Ancient and Modern Historiography*, London 1998, 168; L. Gagliardi, "L'assegnazione dei *novi cives* alle tribù dopo la *lex Iulia de civitate* del 90 a.C.", *Quaderni Lupiensi di Storia e Diritto* 3/2013, 43 ff.

[31] Cic. *Balb.* 8.21; *Tabula Heracleensis CIL* I(2), no. 593 (= *RS*, no. 24), line 159. L. Gagliardi, "Intorno al significato letterale di fundus fieri nella Pro Balbo di Cicerone e nelle altre fonti antiche", in M. Bellomo (ed.), *Studi di storiografia e storia antica. Omaggio a Pier Giuseppe Michelotto*, Roma 2018, 111 ff.; L. Capogrossi Colognesi, *Come si diventa Romani. L'espansione del potere romano in Italia. Strumenti istituzionali e logiche politiche*, Napoli 2022, 363 ff.; A. Renz, 204.

Latin communities of the Italic peninsula, or of populations living in regions such as Cisalpine Gaul, where centuries of contact had produced a substantial degree of adaptation to Roman political, social, and military models.

The situation in Cisalpine Gaul was nevertheless distinct. The sources do not suggest that the Gauls had developed expectations comparable to those attested among the Italic allies. Nor would it have been practical to require them to become *fundi*, since it would have been difficult to impose Roman law *ex abrupto* upon communities whose legal traditions remained fundamentally different from those of Rome.

It is therefore understandable that the solution adopted by the *lex Iulia* for the Italic allies could not be extended to the communities of Cisalpine Gaul in 89 BC. The conditions for their incorporation into the Roman *civitas* were not yet in place.

From a military perspective, moreover, the position of the Gauls during the Social War was far from unequivocal. On the one hand, they fought alongside Rome, together with other peoples32. On the other hand, some Gallic groups appear to have supported the insurgents in 89 BC33. Their conduct during the conflict therefore offered Rome no clear basis on which to justify either the immediate grant of citizenship or their complete exclusion from the process of integration.

Strabo's law provided that all urbanised communities in Cisalpine Gaul that were not already Roman municipalities were to be transformed into Latin colonies, established for the first time without the settlement of additional colonists. Following the terminology used by Asconius (*Pis.* 3.10-11 Cl.)34, these communities may be described as *coloniae sine novis colonis*. This, however, was not the only innovation affecting the new Latins of Cisalpine Gaul.

The *lex Pompeia* also conferred upon the inhabitants of the communities concerned a specific legal status (*Gemeinderecht*), based on a body of rights known as *ius Latii*, later designated, in the form applied on this occasion, as

---

[32] Liv. *Perioch.* 72; App. *BC* 1.42.188-189, 220; *CIL* I(2), no. 709 = *ILLRP*, no. 515 = *CIL* VI, no. 37045 (*Decretum Strabonis*); *CIL* I(2), no. 865 = *CIL* IX, no. 6086.17.2; Plut. *Sert.* 4.1; *CIL* I(2), no. 866 = *CIL* IX, no. 6086.18; Memnon 21 (*FGrHist.* III B, p. 351).

[33] App. *BC* 1.50.219–220.

[34] L. Gagliardi, "Asconio, il ius adipiscendi civitatem Romanam per magistratum e le ceterae Latinae coloniae", *Quaderni Lupiensi di Storia e Diritto* 13/2023b, 87 ff.; Id., "Le magistrature nelle colonie latine 'sine novis colonis' della Gallia Cisalpina", in E. García Fernández, E. Melchor Gil, S. Sisani (eds.), *Le strutture locali dell'Occidente romano. Atti del I Seminario italo-spagnolo Diuturna Civitas (L'Aquila, 4-6 maggio 2022)*, Roma 2023c, 69 ff.; Id., "I diritti dei Latini delle colonie sine novis colonis (con una proposta di datazione della lex Minicia)", *Seminarios Complutenses de Derecho Romano* 36/2023d, 145 ff.

*Latium minus*35. Under this arrangement, Roman citizenship was granted to those who had held local magistracies (*ius adipiscendae civitatis Romanae per magistratum*), a privilege that was presumably intended primarily for members of the local elites.

This solution rewarded those Cisalpine Gauls who had remained loyal to Rome and probably sought to weaken the coalition of communities that had supported the insurgents, in a manner comparable to the policy adopted shortly beforehand by the *lex Iulia* in relation to the Italic allies. The difference lay in the fact that the Gauls occupied an intermediate position between provincial status and Roman citizenship: they remained provincials, but became Latins and thereby gained access to eventual Roman citizenship.

It should be noted that, although the passage from Asconius cited above refers only to the Transpadane region (*Cn. Pompeius Strabo, pater Cn. Pompei Magni, Transpadanas colonias deduxerit*), the introduction of this new model of Latin colony, endowed with *ius adipiscendae civitatis Romanae per magistratum*, probably also affected the Gallic communities south of the Po that had not yet attained the status of Roman colonies or Roman municipalities. The case of *Ravenna*, which appears to have remained a Latin colony until 51 BC36, points in the same direction.

The status of Latin colony was not, however, conferred automatically upon all the communities concerned. Rather, it had to be granted individually, most likely by means of a *senatus consultum*37 and perhaps, subsequently, by a plebiscite38, following procedures comparable to those employed in traditional colonial foundations. Likewise, the attribution of *ius Latii* to individuals remained largely theoretical until Rome recognised the

---

[35] Gai 1.96. P. Sciuto, "*Latium maius* e *latium minus* nella rappresentazione di Gaio: una diversa proposta di lettura", *Teoria e Storia del Diritto Privato* 14/2021; E. García Fernández, "Latinidad provincial y ciudadanía: el acceso de los exmagistrados a la civitas Romana", in E. García Fernández, E. Melchor Gil, S. Sisani (eds.), *Le strutture locali dell'Occidente romano. Atti del I Seminario italo-spagnolo Diuturna Civitas (L'Aquila, 4-6 maggio 2022)*, Roma 2023, 263 ff. In my view, the institution was introduced into the Roman legal system in 89 BC: L. Gagliardi, (2023b). The traditional dating to 123/122 BC has recently been revived by M. Rainer, "Savigny, Mommsen und die Latiner", in E. Höbenreich, M. Rainer, G. Rizzelli (eds.), *Liber amicarum et amicorum. Festschrift für / Scritti in onore di Leo Peppe*, Lecce 2021, 495 ff.

[36] Cic. *fam.* 8.1.4 (a place of exile for a Roman citizen). I now harbour some doubts about the relevance, for the purposes of the present discussion, of Cic. *Balb.* 22.50, compared with the position I advanced in the past [L. Gagliardi, (2024b)]. The passage does not make it clear whether the grant of citizenship bestowed by Pompeius Strabo upon Publius Caesius took place before or after 89 BC.

[37] Vell. 1.14.1.

[38] Liv. 34.53.1, 35.40.5.

local magistracies whose holders were entitled to acquire Roman citizenship. These magistracies had to be identified separately for each colony through the local statutes (*leges*39), which were transmitted from Rome by Roman magistrates40.

The content of such statutes could subsequently be modified by means of a *foedus*. Technically speaking, the Latin colonies belonged to the category of the *socii nominis Latini*, that is, the *foederati*41, initially under the framework of the *foedus Cassianum* and, after its dissolution, under the arrangements that continued to exist from 338 BC onwards. Through these agreements, magistracies established by traditional local law could also be recognised, on the basis of long-standing custom, as conferring eligibility for Roman citizenship42.

The Social War and the measures adopted in its aftermath provided Rome with the opportunity to redefine its relationship with the peoples of the peninsula and of Cisalpine Gaul.

In this process, the histories of Italy and Cisalpine Gaul became closely intertwined. Starting from different premises, the two regions followed distinct paths and reached different outcomes, each suited to its particular circumstances. The political integration of Italy was achieved through the measures promoted by Lucius Caesar, combined with the mechanism of *fundus fieri*, which enabled the newly enfranchised communities to be incorporated into a unified legal and civic framework43. In Cisalpine Gaul, by contrast, the creation of the new Latin status through the legislation associated with Pompeius Strabo provided a different solution. The *ius Latii* served as an instrument through which the Cisalpine Gauls could be gradually incorporated into the Roman *civitas*, while placing them in an intermediate status suited to the particular conditions of the region.

The communities of Cisalpine Gaul retained this status until December 49 BC, when Gaius Julius Caesar transformed the Latin communities into

---

[39] On this meaning of *leges*, see L. Gagliardi, "Droit romain et droits locaux dans les municipes italiques avant la lex Iulia de civitate", *Revue Historique de Droit Français et Étranger* 94/2016, 369 ff.

[40] *AE* 1996, no. 685. See also Liv. 43.17.1.

[41] L. Gagliardi, (2023a), 83 fn. 1. Different view: E. García Fernández, "La condición latina provincial: el derecho de conubium y la lex Minicia de liberis", *Gerión* 36/2018, 379 ff., 392.

[42] *CIL* I(2), no. 600 = *RS*, no. 16, l. 12 (*institutum*). In a different context, *Irn.* 31 (*mos*). On these, L. Gagliardi, (2023c), 69 ff.

[43] L. Cappelletti, S. Pittia, "Introduction", in L. Cappelletti, S. Pittia (eds.), *L'Italie entre déchirements et réconciliations: la guerre sociale (91-88 avant notre ère) et ses lendemains*, Besançon 2024, 13 ff.; F. Santangelo, "Sulla and the Italian Communities (91-83 BCE)", *ibid*., 105 ff.; F. Reali, *Cittadinanze flessibili nel mondo antico. Un confronto tra il sistema municipale romano e le unioni simpolitiche greche (IV-II secolo a.C.)*, Bologna 2025, 63.

Roman municipalities and extended Roman citizenship to their inhabitants44. This measure marked the culmination of a process that had begun forty years earlier. By integrating Cisalpine Gaul fully into the Roman civic body, Caesar laid the foundations for the territorial uniformity of Italy south of the Alps and anticipated the administrative reorganisation that would later be completed under Augustus.

LIST OF REFERENCES

Scientific works

1. Bispham, Edward, "The Social War", in Cooley, A. E. (ed.), *A Companion to Roman Italy*, Malden (MA) 2016;
2. Campana, Alberto, *La monetazione degli insorti italici durante la guerra sociale, 91-87 a.C.*, Soliera 1987;
3. Capogrossi Colognesi, Luigi, *Come si diventa Romani. L'espansione del potere romano in Italia. Strumenti istituzionali e logiche politiche*, Napoli 2022;
4. Cappelletti, Loredana, "Bürgerrechtsverleihung als beneficium für rebellierende Bundesgenossen? Die Rolle der lex Iulia im bellum sociale (90-88 v.Chr.)", in Harter-Uibopuu, K., Mitthof, F. (eds.), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike. Beiträge zum 1. Wiener Kolloquium zur Antiken Rechtsgeschichte 27.-28.10.2008*, Wien 2013;
5. Cappelletti, Loredana, Pittia, Sylvie, "Introduction", in Cappelletti, L., Pittia, S. (eds.), *L'Italie entre déchirements et réconciliations: la guerre sociale (91-88 avant notre ère) et ses lendemains*, Besançon 2024 ;
6. Dart, Christopher J., *The Social War, 91 to 88 BCE. A History of the Italian Insurgency against the Roman Republic*, Farnham 2014;
7. Dubouloz, Julien, "Peut-on parler d'un programme de M. Livius Drusus en 91 et quelle place y tiennent les alliés?", in Cappelletti, L., Pittia, S. (eds.), *L'Italie entre déchirements et réconciliations: la guerre sociale (91-88 avant notre ère) et ses lendemains*, Besançon 2024 ;
8. Elster, Marianne, "Die römischen leges de civitate von den Gracchen bis zu Sulla", in Walter, U. (ed.), *Gesetzgebung und politische Kultur in der römischen Republik*, Heidelberg 2014;
9. Filyanov, N. A., "Сенат и коллегия триумвиров agris dandis adsignandis в италийском вопросе (129-125 гг. до н.э.)", *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Гуманитарные науки* 7/2017;
10. Filyanov, N. A., "Борьба вокруг италийского вопроса в Римской республике в 125-124 гг. до н. э.", *Вестник Московского*

[44] Dio Cass. 41.36.3.

государственного областного университета. Серия: История и политические науки 2/2018;

11. Filyanov, N. A., "Defectio Fregellana: О реакции сената на 'Фрегелланский казус' в 125/124 гг. до н. э.", *Вестник древней истории* 82.4/2022;
12. Filyanov, N. A., "Socii nominisque latini и cives sine suffragio в политической программе Гая Гракха в 122 г. до н.э.", *Проблемы истории, филологии, культуры* 3(77)/2022;
13. Filyanov, N. A., "Post hoc или propter hoc? Некоторые размышления о связи между принятием lex Iulia de civitate и восстанием в Этрурии и Умбрии в конце 90 г. до н.э.", *Вестник древней истории* 85.1/2025;
14. Gagliardi, Lorenzo, "L'assegnazione dei novi cives alle tribù dopo la lex Iulia de civitate del 90 a.C.", *Quaderni Lupiensi di Storia e Diritto* 3/2013;
15. Gagliardi, Lorenzo, "Droit romain et droits locaux dans les municipes italiques avant la lex Iulia de civitate", *Revue Historique de Droit Français et Étranger* 94/2016;
16. Gagliardi, Lorenzo, "Intorno al significato letterale di fundus fieri nella Pro Balbo di Cicerone e nelle altre fonti antiche", in Bellomo, M. (ed.), *Studi di storiografia e storia antica. Omaggio a Pier Giuseppe Michelotto*, Roma 2018;
17. Gagliardi, Lorenzo, "*Lex Iulia de civitate* e *Lex Plautia Papiria*. Contenuto e datazione", *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 115/2021;
18. Gagliardi, Lorenzo, *Romam commigrare. I Romani, i Latini e l'immigrazione*, Milano 2023;
19. Gagliardi, Lorenzo, "Asconio, il ius adipiscendi civitatem Romanam per magistratum e le ceterae Latinae coloniae", *Quaderni Lupiensi di Storia e Diritto* 13/2023;
20. Gagliardi, Lorenzo, "Le magistrature nelle colonie latine 'sine novis colonis' della Gallia Cisalpina", in García Fernández, E., Melchor Gil, E., Sisani, S. (eds.), *Le strutture locali dell'Occidente romano. Atti del I Seminario italo-spagnolo Diuturna Civitas (L'Aquila, 4-6 maggio 2022)*, Roma 2023;
21. Gagliardi, Lorenzo, "I diritti dei Latini delle colonie sine novis colonis (con una proposta di datazione della lex Minicia)", *Seminarios Complutenses de Derecho Romano* 36/2023;
22. Gagliardi, Lorenzo, "Lo 'snodo' del 90/89 a.C. Municipalizzazione dell'Italia e latinizzazione della Gallia Cisalpina", in d'Amati, L., Garofalo, L. (eds.), *Scritti per Francesco Maria Silla*, Napoli 2024;
23. Gagliardi, Lorenzo, "Guerra latina, guerra sociale e romanizzazione dell'Italia", in Mantineo, A., Carbone, M. (eds.), *Diritto ed economia tra la guerra e la pace: dal passato al presente*, Soveria Mannelli 2024;
24. García Fernández, Estela, "La condición latina provincial: el derecho de conubium y la lex Minicia de liberis", *Gerión* 36/2018;

25. García Fernández, Estela, "Latinidad provincial y ciudadanía: el acceso de los exmagistrados a la civitas Romana", in García Fernández, E., Melchor Gil, E., Sisani, S. (eds.), *Le strutture locali dell'Occidente romano. Atti del I Seminario italo-spagnolo Diuturna Civitas (L'Aquila, 4-6 maggio 2022)*, Roma 2023;
26. Laffi, U., "Le espulsioni da Roma di immigrati provenienti da comunità latine e italiche in età repubblicana", *Athenaeum* 150/2017 (also in *Nuovi studi di storia romana e di diritto*, con una nota di lettura di L. Capogrossi Colognesi, eds. C. Masi Doria, P. Santini, Napoli 2020;
27. Lapyrionok, Roman V., *Die Ursprünge des Bundesgenossenkrieges: Land und Politik in den Jahren 133-91 v. Chr.*, Bonn 2021;
28. Luraschi, Giorgio, "Sulle leges de civitate (Iulia, Calpurnia, Plautia Papiria)", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 44/1978;
29. Maschek, Dominik, *The Roman Civil Wars. The Archaeology and History of a Crisis*, Liverpool 2025;
30. Mouritsen, Henrik *Italian Unification. A Study in Ancient and Modern Historiography*, London 1998;
31. Rainer, M., "Savigny, Mommsen und die Latiner", in Höbenreich, E., Rainer, M., Rizzelli, G. (eds.), *Liber amicarum et amicorum. Festschrift für / Scritti in onore di Leo Peppe*, Lecce 2021;
32. Reali, Francesco, *Cittadinanze flessibili nel mondo antico. Un confronto tra il sistema municipale romano e le unioni simpolitiche greche (IV-II secolo a.C.)*, Bologna 2025;
33. Renz, Anemari, *Civitas Romana. Das Römische Bürgerrecht und die Römischen Bürgerrechte von 500 v. Chr. bis 500 n. Chr.*, Baden-Baden 2023;
34. Roselaar, S. T., "Economic Conflict in the Second Century BC: The Cause of the Social War?", in Cappelletti, L., Pittia, S. (eds.), *L'Italie entre déchirements et réconciliations: la guerre sociale (91-88 avant notre ère) et ses lendemains*, Besançon 2024 ;
35. Roth, Roman, "Introduction. Between Imperial Heartland and Post-Conflict Region: Rome and Italy, 201-31 BC", in Hölkeskamp, K.-J., Karataş, S., Roth, R. (eds.), *Empire, Hegemony or Anarchy? Rome and Italy, 201-31 BCE*, Stuttgart 2019;
36. Roth, Roman, "The Expansion of the Citizenship and Roman Elite Interests in Regional Italy, c. 200-91 BC. A Structural Perspective", in Hölkeskamp, K.-J., Karataş, S., Roth, R. (eds.), *Empire, Hegemony or Anarchy? Rome and Italy, 201-31 BCE*, Stuttgart 2019;
37. Roth, Roman, "Rome's Italian Expansion and the Transformation of Roman Citizenship (387-91 BCE)", in Filonik, J., Plastow, Chr., Zelnick-Abramovitz, R. (eds.), *Citizenship in Antiquity. Civic Communities in the Ancient Mediterranean*, London 2023;
38. Santangelo, Federico, "The Social War", in Farney, G. D., Bradley, G. (eds.), *The Peoples of Ancient Italy*, Boston - Berlin 2018;

39. Santangelo, Federico, "Sulla and the Italian Communities (91-83 BCE)", in Cappelletti, Loredana, Pittia, Sylvie (eds.), *L'Italie entre déchirements et réconciliations: la guerre sociale (91-88 avant notre ère) et ses lendemains*, Besançon 2024 ;
40. Sciuto, Patrizia, "Latium maius e latium minus nella rappresentazione di Gaio: una diversa proposta di lettura", *Teoria e Storia del Diritto Privato* 14/2021;
41. Vervaet, Frederik, Juliaan,*Reform, Revolution, Reaction. A Short History of Rome from the Origins of the Social War to the Dictatorship of Sulla*, Sevilla - Zaragoza 2023.

Проф. др Лоренцо Гаљарди
Универзитет у Милану, Италија

ЗАКОНИ О ГРАЂАНСТВУ У ИТАЛИЈИ У ПРВОМ ВЕКУ П.Н.Е.: УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Сажетак

Чланак разматра законодавне мере које је Рим донео током Савезничког рата и анализира њихове последице по политичко и правно уређење Италије и Цисалпске Галије. У раду се износи теза да *lex Iulia de civitate* из 90. године пре н. е. и закон који је 89. године пре н. е. предложио Помпеј Страбон нису представљали две фазе јединственог, унапред осмишљеног програма, већ посебне одговоре на различите политичке и друштвене околности. У Италији је римско грађанство додељено италичким заједницама и читавом подручју Лација (*universum Latium*), док је новостечено грађанство интегрисано у римско грађанско тело трансформацијом тих заједница у општине којима се управљало према римском приватном праву. Насупрот томе, у Цисалпској Галији Рим је применио постепенију стратегију. Градске заједнице у том региону претворене су у латинске колоније *sine novis colonis* и добиле су *ius Latii*, што је локалним магистратима омогућило да стикну римско грађанство обављањем службе. Чланак показује како су ова различита решења одражавала настојање Рима да усклади војне потребе, локалне традиције и дугорочне стратегије интеграције, чиме су коначно постављени темељи за политичко и територијално уједињење Италије.

Кључне речи: *Lex Iulia de civitate; Ius Latii; Савезнички рат; римско грађанство; Цисалпинска Галија.*

UDC/УДК 179:613.94(430)
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Associate Professor Evgenii Aleksandrovitch Palamarchuk, PhD.

Rostov Institute (branch) All-Russian State University of Justice in Rostov-on-Don; Don State Technical University, Rostov-on-Don, Russian Federation

THE LAW FOR THE PREVENTION OF HEREDITARILY DISEASED PROGENY AND THE LAW FOR THE PROTECTION OF THE HEREDITARY HEALTH OF THE GERMAN PEOPLE AS THE LEGAL BASIS OF THE NAZI POLICY OF "IMPROVING THE HEALTH OF THE NATION"

The purpose of this article is to present a comprehensive analysis of regulatory legal acts designed to lay the legislative basis for the policy of radical "health improvement of the German nation" by means of racial hygiene, as well as the consequences of this policy.

The methodological basis of the study was made up of interdisciplinary and systems approaches, the historical-comparative method and the method of systems analysis. Particular importance was attached to the method of systems analysis, which revealed the main aspects of the problem.

Since the end of the 19th century, eugenic teaching has become widespread in many countries. One of them was Germany, in which most advocates of racial hygiene were supporters of negative eugenics. They insisted on the need to apply radical measures in order to exclude the possibility of offspring in people suffering from hereditary diseases. The corresponding ideas were adopted by the leadership of the National Socialist German Workers' Party. With the advent of Hitler to power, the Nazis began to implement them. This policy was based on an appropriate legislative framework.

The Law for the prevention of hereditarily diseased progeny adopted on July 14, 1933, known as the «Sterilization Law», prescribed compulsory sterilization of persons who were diagnosed hereditary diseases. Decisions on

Evgenii Aleksandrovitch Palamarchuk, *epalamar@mail.ru*.

sterilization operations were made by specially established hereditary health courts. On October 18, 1935, the Law for the protection of the hereditary health of the German people, or the "Healthy Marriage Law", was published, according to which persons who were going to start a family had to receive a certificate from the local health care institution that there were no medical contraindications to this.

The consequence of the implementation of this legislation was the forcible sterilization of 320-400 thousand Germans carried out in the period 1934-1945. The achievement of such a result was facilitated by the process of nazification of the German health care system, the official installation on the transformation of each doctor into a priest-guardian of the race.

Key words: Negative eugenics; Compulsory sterilization; "Sterilization Law", "Healthy Marriage Law", Hereditary diseases; Hereditary health courts; Race; Degradation.

1. INTRODUCTION

After Francis Galton formulated the basic principles of eugenics, the number of supporters of racial hygiene which began to be divided into "positive" and "negative", grew in scientific and political circles of different countries. Representatives of the first advocated the implementation of programs aimed at reproducing the most viable elements of society, the adherents of the second put forward as a priority goal the improvement of the nation by ridding future generations of genetically determined "inferiority," proposing to use radical measures for this, such as sterilization. One of the countries in which these ideas have gained wide popularity is Germany. They were distributed by the journal "Archive of Racial Hygiene" (published since 1904 by Alfred Pletz, who introduced the concept of "racial hygiene" into the German scientific vocabulary), and founded by Ernst Rüdin in 1905 "Society of Racial Hygiene" (since 1910 - "German Society of Racial Hygiene").[1] In 1932, shortly before the National Socialists came to power, a draft law on the sterilization of persons suffering from severe forms of genetically determined diseases was published in Prussia.[2] At the same time, the leading representative of eugenics in Germany, Fritz Lenz, actively advocated the need to introduce "racial-hygienic sterilization" as the most "humane" method, which, "excluding procreation among the

[1] M. Burleigh, W. Wippermann, *The Racial State: Germany, 193–1945,* Cambridge University Press, Cambridge, New York 1992, 29.

[2] *Medizin im Faschismus. Symposium uber das Schicksal der Medizin in der Zeit des Faschismus in Deutschland 1933 -1945. Protokoll,* Volk und Gesundheit, Berlin 1985, 152–153.

weakest and most untenable" in physical and mental terms, would radically reduce the level of poverty in society.[3]

Some German politicians and doctors who were supporters of the legalization of sterilization considered it necessary to guarantee compliance with the principle of voluntariness in its implementation in each specific case. However, the position on this problem of the leadership of the National Socialist German Workers' Party (NSDAP) and the certified doctors who were its members was distinguished by an extreme degree of radicalism. This was alarmingly pointed out by their political opponents. Thus, the doctor Julius Moses, a member of the Reichstag from the Social Democratic Party of Germany, in an article published in February 1932, accused the National Socialists of abandoning the universal principle of assistance and alleviating the suffering of sick people, regardless of their racial origin, which was previously perceived by representatives of the medical community as their "sacred duty". Instead, he stressed, they proclaimed the need to wage "war until complete annihilation... of terminally ill patients" who were seen by them as having no value to society.[4]

This position was fully consistent with the views of Hitler, who already in Mein Kampf insisted that the sterilization of the terminally ill persons, being a barbaric measure in relation to themselves, is a benefit for future generations. He attacked "our era", which "considers it its duty to every unfortunate degenerate ... give the opportunity to produce offspring, and thereby produce endless suffering on this earth"; he also sharply criticized the modern German state, which "considers it its duty to provide syphilitic, tuberculosis patient, hereditary patient, cripple, idiot and criminal with the opportunity to breed".[5]

2. EUGENIC LEGISLATION, ITS IMPLEMENTATION AND IMPLICATIONS

After January 30, 1933, when Hitler became Reich Chancellor, all doubts of moral order regarding this problem were discarded. Already on July 14, 1933, the Law for the Prevention of Hereditarily Diseased Progeny also known as the "sterilization law", was issued. It prescribed forced sterilization of everyone who was diagnosed with: congenital dementia,

[3] Х. Могхарех-Абед, *Расовая гигиена, или евгеника;Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований* (ред. А. П. Фоменко, В. А. Лутченко, Ю. Д. Рыжков), Весь Мир, Москва 1997, 631.

[4] D. Nadav, *Sterilization, "Euthanasia"and the Holocaust – The Brutal Chain; Medicine, Ethics and the Third Reich: Historical and Contemporary Issues* (ed. J. J. Michalczyk), Bloomsbury Academic, Kansas City 1994, 42.

[5] А. Гитлер, *Моя борьба,* ИТФ «Т-Око», Москва 1992, 214, 337.

manic-depressive psychosis, hereditary epilepsy, deafness, severe physical defects, rheumatic chorea, chronic alcoholism.[6] According to Justice Minister Hans Frank, it was this law that "clearly expressed the National Socialist philosophy", while eugenics, in general, "formed the basis of Nazi society".[7]

Since 1934, doctors and heads of hospitals had to report patients with one of the above ailments to Hereditary Health Courts established throughout Germany at local civil courts. Having received the report, these courts had to decide on the advisability or inexpediency of sterilizing a particular patient. In case of a positive verdict, the operation should have been carried out within two weeks. If this was not done, the police resorted to coercive measures.[8] Each Hereditary Health Court was presided over by a lawyer and two doctors, one of whom was an expert in genetic pathology. Article 9 of the "sterilization law" made it possible to punish a doctor who did not register such a patient with a fine of 150 imperial marks.[9] It was no coincidence that this provision was included in the text of the Law. Medical circles showed an ambiguous attitude to the problem. A year and a half after the entry into force of the Law, a survey was carried out, during which a number of heads of psychiatric clinics were asked to determine the period of time necessary to adapt their medical institutions to achieve the goals of the Law. As a result, some of them announced two or three generations, and 28 respondents refused to give forecasts.[10]

On the day of the adoption of the Law, the Head of the Race and Political Administration of the Nazi Party, Walter Gross, made a presentation on the topic "The Eternal Voice of Blood in the Stream of German History". Listing as threatening the future of the German nation such factors as an increase in the number of people with a level of physical and mental capabilities below average; a sharp decline in fertility in the most biologically valuable layers; the increase in the number of mixed marriages leading to racial "pollution" of new generations due to the influx of mestizos and bastards, the speaker called for the salvation of the German people through large-scale measures to implement the principles of "hereditary

[6] Gesetz zur Verhutung erbranken Nachwuchses, vom 14 Juli 1933, Reichsgesetzblatt, 1933, I, 529–530.

[7] C. Koonz, "Ethical Dilemmas and Nazi Eugenics: Single-Issue Dissent in Religious Contexts", *Journal of Modern History, Supplement* 64/1992, 16.

[8] K. Nowak, *"Euthanasie" und Sterilisierung im "Dritten Reich". Die Konfrontation der evangelischen und katholischen Kirche mit dem Gesetz zur Verhutung erbranken Nachwuchses und der "Euthanasie"*- Aktion, Niemeyer, Halle (Saale)1977, 65.

[9] R. Proctor, *Racial hygiene: Medicine under the Nazis,* Harward University Press, Cambridge (Mass.), London 1988, 102–103.

[10] D. Nadav, 44.

and racial hygiene".[11]According to the "experts" of the Third Reich, the total cost of the sterilization program should have been at least 14 million Reichsmarks. The Nazis convinced compatriots of the insignificance of this amount, due to the fact that the annual cost of combating hereditary diseases ranged from 350 million to a billion Reichsmarks. Some of them argued that in the future, the implementation of the "sterilization law" will bring savings to Germany, which will amount to billions of marks.[12]

In an effort to speed up the implementation of the Law for the Prevention of Hereditarily Deseased Progeny, the Nazis intensified the creation of Hereditary Health Courts. In 1934, 181 such courts were established in Germany, the following year their number increased to 205. At the same time, there were 31 Hereditary Health Appeals Courts.[13] The tone, as always, was set by the capital. On March 15, 1934, the first meeting of the Hereditary Health Court was held in Berlin. Over the course of two months, the judges considered 348 cases, making decisions on sterilization in 325 cases. The age of most patients who fell under "Hitler's castration" ranged from 20 to 40 years. At the same time, five percent were people who crossed the half-century mark. In total, in the country in 1934, out of 84,525 applications for sterilization received by hereditary health courts from various clinics, in 56,244 cases they made positive and in 3692 cases negative decisions. The remaining cases were adjourned. Of the 4,000 appeals filed in the same year against forced sterilization sentences, only 377 were granted by the Hereditary Health Appeals Courts, leaving the rest in force.[14] In 1935, 28,000 men and 27,900 women were sterilized.[15]

When making a recommendation on sterilization of the patient, doctors, as a rule, took into account not only the presence of the symptoms listed in the Law, but also the results of a questionnaire, which included answers to questions such as: "What are we learning for?", "What will you do if you find five, twenty, two hundred Reichsmarks?", "How do you see your future?", "What will you do if win the top lottery prize?".[16] The Hereditary Health Courts, when making decisions, were often guided by the criterion of "wrong behavior" far from medicine. One of the sentences they passed said: "We have before us an example of "criminal behavior both in life in general and in relation to the law". The defendant "has twice been

[11] K. Nowak, 68.

[12] R. Proctor, 102.

[13] *Ibid.*, 361–362.

[14] *Ibid.*, 106–107.

[15] C. Koonz, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics,* St. Martins Press, New York 1987, 189.

[16] D. J. K. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, opposition and racism in everyday life*, Yale University Press, New Haven, London 1987, 217.

convicted of theft and once of aggravated theft, and is currently arrested on serious suspicion of grand larceny. The innate nature of his dementia is confirmed by the fact that it manifested itself already at an early age (failure in school exams) and the absence of visible circumstances that would prompt him to commit criminal acts". In other cases, dissidents and persons who, in the opinion of the authorities, led a suspicious lifestyle fell into the category of "mentally ill".[17] Some married couples who applied for "marriage loans" also suffered. These loans, intended for young families, were issued on condition that the wife refused any professional activity and devoted herself entirely to housework and childcare. Another condition for granting them was that the husband and wife meet Nazi racial criteria. A 1934 survey of one of these couples to establish its racial value led to a recommendation to sterilize the wife, taking into account the "dementia" found in her. The basis for such a "disappointing diagnosis" was the information that in school years she had to retake exams twice when moving from one class to another.[18]Those families who were able to prove their compliance with racial standards received appropriate certificates.[19]

Some imperial law enforcement officials expressed concern that this practice could encourage sterilized persons to embark on a path of activity hostile to the state. On July 8, 1937, the Head of the State Secret Police, Müller, instructed all Gestapo departments operating in Germany to study this issue and inform him of the results. A report received in august of the same year from Stettin noted that sterilized persons, due to their state of health, were harmless, and it was reported that in this city there was not a single case of disloyalty on their part towards the authorities, except for individual unflattering statements.[20] In some cases, those who underwent surgery complained about the changed attitude of others towards them after that. In one of these statements, sent in July 1936 to the Reich Minister of the Interior Frick by Heinrich Erdbrügger, Erdbrügger complained that the leaders of the Masonic lodges of Gerford and Menninggüfen, of which he was a member, publicly spoke derogatory about the state of his health.[21] Regarding this complaint, lively correspondence ensued between the police authorities. In a telegram sent on September 21, 1936 by the Prussian Gestapo to the Metropolitanl department of the State Secret Police, Erdbrugger was characterized as a person with obvious mental disa-

[17] *Ibid*., 218.

[18] M. Burleigh, W. Wippermann, 252.

[19] T. Mason, "Women in Germany, 1925–1940: Family, Welfare and Work", Part 1, *History Workshop* 1/1976, 99–100.

[20] Российский государственный военный архив (РГВА), фонд 503, опись 3, дело1, 1–2.

[21] РГВА, фонд 501, опись 1, дело 116, 9.

bilities, in connection with which he was under constant medical supervision. Among the evidence of his dementia was his refusal of the pension due to him. In conclusion, the telegram indicated that, thus , Erdbrugger's statement had no basis and the issue could be considered settled.[22] In the future, the task of Gestapo agents in such cases was clarified: they had to report only the facts of propaganda against the "sterilization law".[23] Particular attention was to be paid to the detailed coverage of the position of church circles.[24] This was due to the fact that the hierarchs of the Catholic Church of Germany already in January 1934 declared the incompatibility of sterilization with the Christian doctrine. An attempt by the Nazi political leadership to reach a compromise with the Catholic clergy on this issue was unsuccessful.[25]

In an effort to provide nationwide support for the forced sterilization program and to weaken the influence of confessional circles in this matter, the Nazis gave the corresponding ideological education of the Reich population the status of the most important state task. This training was supposed to start from childhood. The directives of the Reich Ministry of Culture, addressed to the leadership of secondary schools, spoke of the need to develop students' "hereditary biological consciousness", which would be focused on the idea of pure heredity.[26] On June 28, 1933, at the initiative of Frick, the establishment of the "Reich Committee of the Public Health Service" took place, to which the "German Society of Racial Hygiene" was attached. At the very first meeting of the Committee, the Minister formulated its goals: "racial-hygienic education of young people, awakening self-awareness and feelings of racial purity among the German people, the formation of Nordic thinking".[27]

In this regard, special attention was paid to medical workers. Otmar Freiherr von Verschuer, editor of the journal Genetik, published in Germany since June 16, 1934 as an appendix to the German Medical Newspaper and became a tribune for discussing sterilization problems, argued: the traditional doctor should be replaced by a new type of doctor - a doctor-geneticist who would put the well-being of his race above the good of an individual patient. Each doctor at the same time must be a geneticist. Throughout the Reich, special centers were created in which doctors received theoretical training in racial hygiene and were trained in steriliza-

[22] *Ibid.*, 7.
[23] РГВА, фонд 503, опись 3, дело 1, 6.
[24] РГВА, фонд 503, опись 1, дело 283, 8.
[25] C. Koonz, *Ethical Dilemmas and Nazi Eugenics,* 21–22.
[26] K. Nowak, 70.
[27] *Ibid.*, 66.

tion methods. By 1939, 60% of all German doctors had passed through them.[28]

The implementation of the forced sterilization program did not cause any widespread opposition from the German population. Even those who protested against the operation in a particular case had nothing against the idea of sterilization as a way to solve social problems.[29] In this regard, there were many voluntary informants in the country. Denunciations received by the authorities (and not only from doctors) reported almost one million people (about 3% of the population aged 16 to 50 years) who were suspected of having hereditary diseases, considering it necessary to sterilize them.[30]

In 1935, racial and hygienic legislation was replenished with two more regulatory legal acts that had serious consequences. The Law on Changing the Law for the Prevention of Hereditarily Diseased Progeny of June 26, 1935 ordered the forced abortion of those women, including those who were six months pregnant, who were classified by the Hereditary Health Courts as genetically ill.[31] However, according to some reports, at first it was still required to obtain a woman's consent to this,[32]and only in 1936 women were deprived of the right to choose.[33] On October 18, 1935, the Law for the Protection of the Hereditary Health of the German people, or "the Law on Healthy Marriage", was published, which was inextricably linked with the "sterilization law". According to this law, couples who were going to start a family could only do this after passing a medical examination and receiving a certificate from the local health care institution confirming the suitability of both candidates for marriage. The law lists in detail the grounds that serve as an obstacle to marriage. These included: the presence of one of the engaged infectious disease, which "could cause significant harm to the health of the second half or offspring"; temporarily finding one of the engaged under guardianship or declaring him incapacitated; the presence of one of the engaged, not even recognized as incapacitated, a mental disorder that makes this marriage undesirable for the popular community. If one of the engaged had a "hereditary disease in the sense of the Law for the Prevention of Hereditarily Diseased Progeny", then, at

[28] R. Proctor, 104–105, 82.

[29] *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison (eds. I. Kershaw, M. Lewin),* Cambridge University Press, Cambridge, New York 1997, 338.

[30] R. Gellately, "Situating the "SS-State" in a Social Historical Context: Recent Histories of the SS, the Police and the Courts in the Third Reich", *Journal of Modern History* 64/1992, 359.

[31] M. Burleigh, W. Wippermann, 49.

[32] K. Nowak, 65.

[33] C. Koonz, *Ethical Dilemmas and Nazi Eugenics,*14.

the conclusion of marriage, spouses were forbidden to have children.[34] On November 29 of the same year, on the basis and in pursuance of the "Healthy Marriage Law", a decree was issued, which was signed by the Reich Ministers of the Interior and Justice, as well as Deputy Fuhrer Hess. According to § 7 of this decree, if the marriage was not concluded within six months from the date of issuance of permission for it, the latter lost force, although the health authorities had the right to extend this period. § 11 stated that in case of refusal to issue or cancellation of the certificate already issued, each of the engaged could apply for a decision of the case to the Hereditary Health Court. At the same time, § 15 prohibited the involvement of doctors who took part in the examination of any of the rejected couple or signed the corresponding certificate as members of such courts.[35]

Racial and biological criteria became an integral attribute of marriage announcements published in the Nazi press. Here are two typical examples of the latter. "Buxom Bavarian woman, P. C. (Party Comrade) deep-chested blonde Nordic appearance, 25 years old, 1,75 m tall, of obvious inherited health, actively interested in political and cultural affairs, wants to meet congenial man for the purpose of mutual procreation".[36] Another announcement contained the following information: "52-year-old, pure Aryan physician, fighter at Tannenberg, wishing to settle down, desires male offspring through civil marriage with young virgin of pure Aryan stock, undemanding, suited to heavy work and thrify, with flat heels, without earrings, if possible without money …".[37]

As for persons suffering from diseases listed in the Law for the Prevention of Hereditarily Diseased Progeny, after sterilization they were allowed to marry each other.

With the outbreak of World War II, civil registry offices began issuing a "certificate of no impediment to marriage" instead of a "certificate of fitness for marriage." The conscription of some qualified medical personnel has led to a slight slowdown in the implementation of the forced sterilization program.[38] At the same time, since after the "victorious" end of the war for Germany, it was supposed to deprive a significant part of the population of the conquered countries of the ability to reproduce, and "in the

[34] F. R. Knost, "Familienrecht im Umbruch", *Familie, Sippe, Volk* 4/1938, 67.

[35] "Die Ausfuhrungsbestimmungen des Gesetzes zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes", *Archiv fur Rassen und Gesellschafts-Hygiene 1/1936,* 82–83.

[36] B. Fromm, *Bloods and Banquets. A Berlin Social Diary,* Harper and Brothers, New York, London 1942, 181.

[37] J. Fest, *The Face of the Third Reich. Portraits of the Nazi Leadership,* Ace Books, New York 1970, 395.

[38] M. Burleigh, W. Wippermann, 59.

interests of science", work to further improve sterilization methods continued. When the first results of drug sterilization were found to be ineffective, Reichsfuhrer SS Himmler became interested in the experiments of Oberdinstleiter Viktor Brak on "X-ray castration", about which Brak informed him in March 1941. Reporting that a two-minute local irradiation with a force of 500-600 X-rays for men and a three-minute force of 300-350 X-rays for women leads to their "complete sterilization," the author of the project proudly noted that with the throughput of the installation he created at 150-200 people a day, twenty such devices would allow sterilizing from three to four thousand people daily.[39] In a letter to Himmler dated July 23, 1942, characterizing the advantages of his method, Brak drew attention to the fact that, unlike expensive drug sterilization,"castration by X-ray is not only cheap," but also allows you to sterilize thousands of people "in the shortest possible time".[40] In the period from 1943 to the end of April 1944, mass sterilization experiments were carried out on prisoners of Auschwitz, and then Ravensbrück.

The developers of the "sterilization law" declared as its main advantage "primacy and authority, which the state finally secured for itself in the sphere of life, marriage and family".[41] It is well known that the price paid for this by the German population was, according to various sources, from 320 to 400 thousand people. Moreover, these were mainly "Aryans". In 95% of these cases, sterilization was violent.[42]

3. CONCLUSION

As a result of the study, the author comes to the following conclusions. In Hitler's Germany, in which racial theory permeated all spheres of public and state life, and national socialism was officially defined as "applied biology", eugenics was assigned the role of one of the basic elements of the society being formed. In this regard, the efforts of the authorities were aimed at teaching Germans to think in biomedical categories. In the context of the latter, the forced sterilization of racially inferior compatriots, which excluded the possibility of their reproduction, should have been perceived by the majority of the population as an uncontested means of saving the nation from the threat of degeneration in the future.

The practical implementation of the task was facilitated by the process of nazification of the medical sphere, as well as the official installation on

[39] Ж. Деларю, *История гестапо*, Русич, Смоленск 1993, 373–374 .

[40] E. Klee, *"Euthanasie" im NS-Staat. Die Vernichtung lebensunwerten Lebens, S. Fischer Verlag,* Frankfurt am Mein 1983, 374.

[41] Х. Могхарех-Абед, 637.

[42] D. Nadav, 43.

the transformation of each doctor into an active conductor of the National Socialist ideology, into a priest-guardian of the race. Most physicians who performed patient sterilization surgeries viewed the activity as a sacred mission in the name of national wellness. In essence, the policy of mass forced sterilization of the above categories of persons has become an integral part of a large-scale racial and hygienic project carried out in the Third Reich. The most complete implementation of the regulatory legal acts analyzed by us, which formed the legislative basis of this policy, according to the Nazis, was of existential importance both for the German state and for the "Nordic race" as a whole.

Ultimately, the Nazis' desire to cleanse the nation of harmful impurities in this way turned into the idee fixe, the practical implementation of which had all the signs of genocide.

LIST OF REFERENCES

Scientific works

1. Burleigh, Michael, Wippermann, Wolfgang*, The Racial State: Germany, 1933–1945, Cambridge; New York 1992*;
2. Деларю, Жак, *История гестапо*, Смоленск 1993;
3. "Die Ausfuhrungsbestimmungen des Gesetzes zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes", *Archiv fur Rassen und Gesellschafts-Hygiene 1/1936*;
4. Fest, Joachim, *The Face of the Third Reich. Portraits of the Nazi Leadership,* New York 1970;
5. Fromm, Bella, *Bloods and Banquets. A Berlin Social Diary,* New York, London 1942;
6. Gellately, Richard "Situating the "SS-State" in a Social Historical Context: Recent Histories of the SS, the Police and the Courts in the Third Reich", *Journal of Modern History* 64/1992;
7. Гитлер, Адольф, *Моя борьба,* Москва 1992;
8. Klee, Ernst, *"Euthanasie" im NS-Staat. Die Vernichtung lebensunwerten Lebens,* Frankfurt am Mein 1983;
9. Knost, Friedrich, "Familienrecht im Umbruch", *Familie, Sippe, Volk* 4/1938;
10. Koonz, Claudia, "Ethical Dilemmas and Nazi Eugenics: Single-Issue Dissent in Religious Contexts", *Journal of Modern History, Supplement* 64/1992;
11. Koonz, Claudia, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics,* New York 1987;
12. Mason, Tim, "Women in Germany, 1925 – 1940: Family, Welfare and Work", Part 1, *History Workshop* 1/1976;

13. *Medizin im Faschismus. Symposium uber das Schicksal der Medizin in der Zeit des Faschismus in Deutschland 1933 -1945. Protokoll,* Berlin 1985;
14. Могхарех-Абед, Хамид, *Расовая гигиена, или евгеника; Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований* (ред. А. П. Фоменко, В. А. Лутченко, Ю. Д. Рыжков), Москва 1997;
15. Nadav, David, *Sterilization, "Euthanasia"and the Holocaust – The Brutal Chain; Medicine, Ethics and the Third Reich: Historical and Contemporary Issues* (ed. J. J. Michalczyk), Kansas City 1994;
16. Nowak, Kurt, *"Euthanasie" und Sterilisierung im "Dritten Reich". Die Konfrontation der evangelischen und katholischen Kirche mit dem Gesetz zur Verhutung erbranken Nachwuchses und der "Euthanasie"*- Aktion, Halle (Saale)1977;
17. Peukert, Detlev, *Inside Nazi Germany: Conformity, opposition and racism in everyday life,* New Haven, London 1987;
18. Proctor, Richard, *Racial hygiene: Medicine under the Nazis,* Cambridge (Mass.), London 1988;
19. Российский государственный военный архив, фонд 501, опись 1, дело 116;
20. Российский государственный военный архив, фонд 503, опись 1, дело 283;
21. Российский государственный военный архив, фонд 503, опись 3, дело 1;
22. *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison* (eds. I. Kershaw, M. Lewin), Cambridge, New York 1997.

Legal documents

1. Gesetz zur Verhutung erbranken Nachwuchses, vom 14 Juli 1933, Reichsgesetzblatt, 1933, I.

Проф. др Евгениј Александрович Паламарчук

Ростовски институт (одјељење) Сверуског државног универзитета правде у Ростову на Дону

Донски државни технички универзитет, Ростов на Дону,

Руска федерација

ЗАКОН О СПРЕЧАВАЊУ РАЂАЊА ПОТОМСТВА ОБОЉЕЛОГ ОД НАСЉЕДНИХ БОЛЕСТИ И ЗАКОН О ЗАШТИТИ НАСЉЕДНОГ ЗДРАВЉА ЊЕМАЧКОГ НАРОДА КАО ПРАВНИ ОСНОВ НАЦИСТИЧКЕ ПОЛИТИКЕ „ПОБОЉШАЊА ЗДРАВЉА НАЦИЈЕ"

Сажетак

Циљ овог рада јесте да пружи свеобухватну анализу нормативноправних аката којима су постављени законодавни темељи политике радикалног „побољшања здравља њемачког народа" путем расне хигијене, као и посљедица спровођења ове политике.

Методолошку основу истраживања чинили су интердисциплинарни и системски приступ, историјско-компаративни метод и метод системске анализе. Посебан значај придат је методу системске анализе, који је омогућио сагледавање основних аспеката предметног проблема.

Од краја XIX вијека, еугеничка учења постала су широко распрострањена у многим државама. Једна од њих била је Њемачка, у којој је већина заговорника расне хигијене припадала присталицама негативне еугенике. Они су инсистирали на потреби примјене радикалних мјера како би се онемогућило потомство особама које су боловале од насљедних болести. Одговарајуће идеје прихватило је и руководство Националсоцијалистичке њемачке радничке партије. Доласком Адолфа Хитлера на власт, нацисти су започели њихово систематско спровођење. Ова политика била је заснована на одговарајућем законодавном оквиру.

Закон о спречавању рађања потомства обољелог од насљедних болести, донесен 14. јула 1933. године и познат као „Закон о стерилизацији", предвиђао је принудну стерилизацију особа којима су биле дијагностиковане насљедне болести. Одлуке о спровођењу стерилизације доносили су посебно установљени судови за насљедно здравље. Дана 18. октобра 1935. године објављен је Закон о заштити насљедног здравља њемачког народа, познат и као „Закон о здравом браку", према којем су особе које су намјеравале да ступе у брак морале

прибавити потврду локалне здравствене установе да не постоје медицинске препреке за склапање брака.

Посљедица примјене овог законодавства била је принудна стерилизација између 320.000 и 400.000 Нијемаца у периоду од 1934. до 1945. године. Остваривању оваквих резултата допринијели су процес нацификације њемачког здравственог система и званично успостављена доктрина према којој је сваки љекар требало да постане својеврсни „свештеник-чувар расе".

Кључне ријечи: *Негативна еугеника; Принудна стерилизација; „Закон о стерилизацији"; „Закон о здравом браку"; Насљедне болести; Судови за насљедно здравље; Раса; Дегенерација.*

G. B. C. Salmena, D. Violante, *'Let him who is without sin cast the first stone'*, Collection of Papers "Law: cause or effect", East Sarajevo 2026, pp. 168–212.

UDC/УДК
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Professor Giovanni Brandi Cordasco Salmena
Professor Donata Violante

Università degli Studi della Basilicata, Dipartimento per l'Innovazione Umanistica, Scientifica e Sociale (DIUSS), Italia

'LET HIM WHO IS WITHOUT SIN CAST THE FIRST STONE'

The well-known episode of the adulteress, as recounted in John 8:7, is a clear indication that, under Roman dominion, Judea no longer held the authority to issue or execute capital sentences. The fact that many Church Fathers did not engage with this passage, or that it is absent from numerous ancient manuscripts, does not necessarily imply ignorance of its existence or canonical status.

It is highly plausible that early Christianity, given its moral rigidity concerning certain grave sins such as adultery, deliberately downplayed the episode so as to avoid acknowledging the Nazarene's willingness to remit such transgressions.

Nonetheless, aside from the ethical implications - which are only marginally relevant in this context—adultery, along with other capital offences (including those leading to the execution of Jesus of Nazareth), ceased to fall under the jurisdiction of the Jerusalem Sanhedrin following the establishment of Roman rule, as capital jurisdiction had become the exclusive prerogative of the Roman authorities[1].

Key words: Adultery; Capital punishments; Roman criminal legislation; Sanhedrin of Jerusalem.

Giovanni Brandi Cordasco Salmena, *giovanni.brandi@unibas.it.*
Donata Violante, *donata.violante@unibas.it.*

[1] Il saggio ripropone tematiche che in buona parte abbiamo già affrontato; l'ulteriore confronto, nell'ambito di questi lavori di Sarajevo East (2025) e del ciclo seminariale sui rapporti interstatuali nel Mediterraneo antico e nel vicino Oriente antico (UNIBAS Cattedre di Storia antica – Storia romana 2025-2026), dov'è maturato un vivace dibattito con autorevoli studiosi del tema, ha fornito l'occasione per nuovi spunti di riflessione, fossero anche solo confermativi, ma da altro angolo visuale, di ipotesi già attentamente vagliate.

1. EXORDIUM

In 18,31b, Giovanni riferisce che il gran sinedrio di Gerusalemme dopo avere giudicato Gesù di Nazareth come reo di morte, lo condusse dinanzi a Ponzio Pilato, insistendo affinché fosse condannato alla pena capitale; di fronte alle gravi accuse asserite dal collegio, il governatore della Giudea lo invita a definire il caso secondo le proprie leggi: la replica è secca «a noi non è permesso di dar la morte ad alcuno»

> εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Πιλατ̃ος Λάβετε αὐτὸν ὑμεῖς, καὶ κατὰ τὸν νόμον ὑμῶν κρίνατε αὐτόν. εἶπον αὐτῷ, οἱ ᾽Ιουδαῖοι, Ἡμῖν οὐκ ἔξεστιν ἀποκτεῖναι οὐδένα[2].

Ma vi è di più. In 8.7, l'evangelista riporta la nota pericope dell'adultera colta in flagrante di reato. Di fronte alla domanda rivoltagli dai Giudei relativamente alla necessità di lapidarla, così come stabilisce la legge, Gesù risponde «chi di voi è senza peccato, scagli per primo la pietra»; monito al quale tutti si ritraggono, allontanandosi

> ῾Ιησοῦς δὲ επορεύθη εις̀ τὸ Ὸ ρος τωῦ῾Ελαιωῦ.῾Ὸ ρθρου δὲ πάλιν παρεγένετο εις̀ τὸ ίερόν, καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἠὶ̀ χετο πρὸς αὐτόν, καὶ καθίσας ἐδίδασκεν αυτ̀ ούς. ἀ῾γουσιν δὲ οί γραμματειῖς καὶ οί Φαρισαιῖ ι γυναικ̃ α ἐπὶ μοιχεία κατειλημμένην, καὶ στήσαντες αὐτὴν ἐν μέσω λέγουσιν αὐτω.̃ Διδάσκαλε, αὒτη ή γυνή κατείληπται επ̀

[2] Cfr. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, "*Regole di giudizio e garanzie del reo nel processo contro Gesù di Nazareth. Dalle formalità dell'istruzione sinedrile alle libertà retoriche dell'inquisizione romana imperiale. Paralleli e riscontri nelle fonti apocrife del II secolo d.C.*", *Koinonia*, 45/2021, 108-165; ID., "*Critica ed anacritica di Gv. 18 31 b. I poteri del Gran Sinedrio ai tempi della procuratoria romana in Giudea", Studi Urbinati* 58.2/2007, 229-270. La più antica testimonianza di *Gv.* 18,31 è contenuta nel papiro *P52* (*P. RYL 5*) del 125 d.C. circa e custodito nella J. Rylands Library di Manchester. Come osserva A. PASSONI DELL'ACQUA, *Il testo del Nuovo Testamento*, Torino 1994, 67, il frammento di Giovanni può dunque essere collocato al tempo della probabile composizione del IV vangelo (fine I secolo) quando risulta già diffuso in una regione, l'Egitto, lontana da quella originaria, l'Anatolia. M. MIGLIETTA, "*Pilatus dimisit illis Barabbam"*, in C. BONVECCHIO, D. COCCO PALMERIO, *Ponzio Pilato o del giusto giudice. Profili di simbolica politico - giuridica*, Padova 1998, 173-198, sopratt. 225, si ferma con particolare attenzione sulla struttura 'chiasmatica settenaria' delle scene da *Gv.* 18,28 a *Gv*. 19,16a, già rilevata da Janssens de Varebeke e Hahn. Per tutti i testi in greco abbiamo utilizzato A. MERK, *Novum testamentum graece et latine*, Roma 1992, 16 ss.

> ’αὐτοφώρω μοιχευομένη ἐν δὲ᾽ τῶνόμῳ ἡμῖν Μωῦσης ἐνετείλατο τὰς τοιαύτας λιθάζειν σὺ οὖν̃ τί λέγεις; τουτ̃ο δὲ ἐλ́ εγον πειράζοντες αὐτόν, ᾽ινα ́ ἐχ́ ωσιν κατηγορεῖν αὐτου̃. ό δὲ ᾽Ιησοῦς κάτω κύψας τῶδακτύλω κατέγραφεν εἰς τῆν γῆν. Ὡς δὲ ἐπέμενον ἐρωτων̃ τες αυτ̀ όν ἀνέκυψεν καὶ είπ̃ εν αὐτοις̃. Ὁ ἀναμάρτητος ύμων̃ πρῶτος επ̀ ’αὐτὴν βαλέτω λίθον καὶ πάλιν κατακύψας ἐγ́ ραφεν εἰς τῆν γῆν. οί δὲ ἀκούσαντες ἐξήρχοντο εἰς καθ’ είς̃ ἀρξάμενοι ἀπὸ των̃ πρεσβυτέρων, καὶ κατελείφθη μόνος, καὶ ή γυνή ἐν μέσω ούσ̃ α. ἀνακύψας δὲ ό ᾽Ιησοῦς εἶπεν ἀυτῆ Γύναι ποῦεἰσιν; ουδ̀ είς σε κατέκρινεν; ή δὲ είπ̃ εν Ουδ̀ είς κύριε. είπ̃ εν δὲ ό ᾽Ιησους̃. Οὐδὲ εγ̀ ώ σε κατακρίνω πορεύου καὶ ἀπὸ τοῦνυν̃ μηκέτι άμάρτανε.

I testi sorreggono un dibattito non del tutto sopito, se studiosi quali Francesco Lucrezi conservano, ancora, opinioni differenti rispetto alla *communis opinio* circa la più corretta individuazione del sistema amministrativo e, soprattutto, delle norme processuali penali applicate nelle province romane orientali; tanto più in Giudea, dov'è nota la difficile dialettica tra la competenza giurisdizionale del gran sinedrio[3], specialmente in materia di crimini

[3] Gerusalemme è retta da un consiglio di settantuno membri chiamato, in ebraico, sinedrio presieduto dal sommo sacerdote. Istituto ereditario, il sacerdozio fu a lungo e gelosamente conservato a lungo dalle famiglie interessate, le quali facevano risalire la loro stirpe e lo stesso istituto ad Aronne, fratello di Mosè (*Es.,* 28,1). In verità non è possibile stabilire con esattezza l'origine esatta del gran sinedrio di Gerusalemme. L'esegesi rabbinica (soprattutto quella tannaitica del I e II secolo d.C.) vede nel consiglio dei settanta che affianca Mosé, la nascita dell'organo (*Num.,* 2,16). Giova insistere sul fatto che la Γερουσία di Gerusalemme dotata di pieni poteri sul popolo giudaico compare per la prima volta in un documento di Antioco III (quindi nel periodo seleucideo) di cui Giuseppe Flavio nelle *Antiquitates Judaicae* 12,138, riferisce le parole pronunciate nel mentre Gerusalemme gli apre le porte. Prima di tale periodo gli anziani sono menzionati occasionalmente nella Bibbia dove il Deuteronomio sembra presupporre un tribunale supremo (1 *Reg*., 8,1; 20,7,2; 23,1; *Ezech*., 14,1; 20,1; *Deut*., 17,8 ss.; 19,16 ss.). Nel periodo persiano ed ellenistico i sommi sacerdoti (anche capi della nazione) provenivano (o si reclamavano provenienti) dalla famiglia di Sadoc che aveva unto re Salomone (1 *Reg*., 1,28,45). Quando gli asmonei assunsero il potere, il sommo ufficio passò a Simone Maccabeo (1 *Mac.*, 14,41-49), il quale non mutò il sistema di governo instaurato dai sadochiti. Il sommo sacerdote a capo del sinedrio si confermò allora come la massima autorità di Israele, regolando l'intera vita della nazione ed amministrando la giustizia civile e penale su tutta la Giudea. Le cose cambiarono con la rivolta di Aristobulo II e di suo figlio e quindi con l'avvento di Erode. Il re che non discendeva da una famiglia sacerdotale dovette limitarsi a nominare i sommi sacerdoti, influendo in vario modo affinché l'ufficio e tutto il sinedrio scemassero d'importanza. Quando Roma depose Archelao e mandò il prefetto a governare la Giudea si riservò l'incarico di nominare il sommo sacerdote, delegandone spesso la funzione

capitali, e quella del governatore romano[4]. Domande sull'esistenza di due, se non addirittura tre, sinedri oltre quello di Gerusalemme, uno per gli affari religiosi e uno per quelli politici, continuano ad interrogare gli interpreti. D'altra parte quando nelle fonti greche si parla di sinedrio si intende un organo (religioso-politico) permanente, formato da un numero chiuso di membri presieduto dal sommo sacerdote in carica, oppure, a volte, di un organo (politico) temporaneo e variabile di consulenza del sommo sacerdote (o del sovrano), paragonabile al *consilium* dei sovrani ellenistici e dei magistrati romani.[5] L'ipotesi di due o più sinedri avanzata per primo da Büchler[6] è stata

a un membro della famiglia di Erode, al prefetto della Palestina o al legato della Siria. Dal 6 al 66 d.C. i sommi sacerdoti furono sempre scelti fra una delle quattro famiglie dell'aristocrazia sacerdotale. Il sommo sacerdote di nomina politica non detenne il prestigio e l'autorità di quello ereditario ma godette ancora di una forte preminenza governativa, essendo considerato l'intermediario tra Roma e la Palestina ma ancor prima tra il popolo eletto e la sua divinità. Cfr. D. VIOLANTE, *Paolo e la predicazione ai gentili: la definizione di un' identità nell'impero romano del I secolo d. C.*, Firenze 2013; ID., "«*Ebrei, gentili» e «timorati di Dio» nella predicazione di Paolo*", *MediterrAnt* 18-1/2/2015, 193-220. Cfr. anche H.J. EBELING, "*Zur Frage nach der Kompetenz des Synedrions", Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 35/1936, 290 ss.; T.A. BURKILL, "*The Competence of the Sanhedrin"*, *Vigiliae Christianae* 10/1956, 80 ss.; ID., "*The trial of Jesus"*, *Vigiliae Christianae* 12/1958, 11 ss.; P. WINTER, "*Marginal notes on the Trial of Jesus*", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 50/1959, 14-33, 221-251; ID., *On the Trial of Jesus* (in *Studia Judaica* 1), Berlino, 1961(l'dea dello studioso è che il sommo sacerdote non avrebbe convocato il sinedrio nella sua veste di supremo tribunale ebraico per istruire un formale processo penale per blasfemia. Al contrario, si sarebbe trattato della convocazione di un consiglio ristretto o comitato politico d'emergenza. Caifa agendo come intermediario con l'autorità imperiale avrebbe riunito i notabili e della classe sacerdotale per affrontare una questione emergenziale che minava l'ordine pubblico); H. MANTEL, *Studies in the History of the Sanhedrin*, Cambridge 1965, 284-286; 290-294.

[4] Da quando venne costituita come provincia procuratoria si succedettero in Giudea: Coponio dal 6 al 9 d.C., Marco Ambivio o Ambibulo dal 9 al 12, Annio Rufo dal 12 al 15, Valerio Grato dal 15 al 26. Augusto lasciava in carica il *procurator* tre anni, Tiberio per un periodo più lungo. Lucio Ponzio Pilato, mandatovi da Tiberio su suggerimento di Seiano, rimase in carica dal 26 al 36 d.C. con il raro privilegio di essere accompagnato dalla moglie Claudia Procula. Cfr. per tutti A. SCHIAVONE, *Ponzio Pilato. Un enigma tra storia e memoria*, Torino 2016, soprattutto per ciò che riguarda l'assunzione della carica (3-24).

[5] Cfr. A. MOMIGLIANO, *Ricerche sull'organizzazione della Giudea sotto il dominio romano (63 a.C. - 70 d.C.)*, Amsterdam 1967, 64, che riferendosi al sinedrio di Erode riferito da Giuseppe Flavio (*Bell.,* 1,571; *Ant.Jud.,* 15,299; 17,46) ipotizza un organo con funzioni semplicemente consultive.

[6] Cfr. A. BÜCHLER, *Das Synedrion in Jerusalem und das grosse Beth-Din in der Quaderkammer des jerusalemischen Tempels*, Wien 1902. *Contra* E. SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135),* 3 voll. (4. tom.), Edinburgh 1973, 259 ss. e V.A. TCHERIKOVER, *«Was Jerusalem a "Polis"?», Israel Exploration Journal* 14/1964, 61-78. Il dibattito è stato ripreso più recentemente da Giorgio Jossa [G. JOSSA, "*Il Sinedrio di Gerusalemme nei processi di Erode e di Giacomo",* in R. BARCELLONA-T. SARDELLA (a cura di), *Munera amicitiae. Studi di storia e cultura sulla Tarda Antichità offerti a Salvatore Pricoco*, Soveria Mannelli 2003, 229-242] cui rinviamo integralmente.

recisamente confutata da Schürer e in modo assai convincente da Tcherikover, ai quali aderiamo. Più particolarmente, tornando ad una *vexata quaestio*, ci si continua a chiedere se, quale organo supremo di governo, religioso, ma, per il carattere totalizzante della legge mosaica anche politico, il gran sinedrio di Gerusalemme abbia avuto la possibilità di emettere sentenze di morte e, nel caso, di eseguirle. La questione potrebbe essere risolta, per l'appunto, sulla base del narrato giovanneo se, tra l'altro, come accennavamo, anche di recente in un seminario dedicato al tema dalla Cattedre di Storia antica e Storia romana dell'Unibas, non ne fosse stato sminuito il rilievo probatorio quale semplice prova *de relato*. Tutti e quattro i racconti evangelici, con leggere variazioni, concordano sul fatto che dopo la condanna giudaica Gesù venne trascinato nel pretorio e qui sottoposto ad interrogatorio da parte di Ponzio Pilato. I resoconti non forniscono però la motivazione giuridica del trasferimento. Solo nel quarto vangelo, il prefetto romano tenta di scaricare il problema sull'autorità giudaica, che senza riserva alcuna vuole la morte del prevenuto[7]; alle sue parole:

> λάβετε αὐτὸν ὑμεῖς καὶ κατὰ τὸν νόμον ὑμῶν κρίνατε

pronto risponde il collegio, quasi indignato

> ἡμῖν οὐκ ἔξεστιν ἀποκτεῖναι οὐδένα.

Certo è vero che se non ci sono prove evidenti, capaci di attestare che dopo l'erezione della *provincia Iudaea* nel 6 d.C. sia stato tolto al gran

[7]Cfr. D. PIATTELLI, "*Lo portarono da Caifa, sommo sacerdote (Matth. 24,57): La giurisdizione del Sinedrio",* in F. AMARELLI-F. LUCREZI (a cura di), *Il Processo contro Gesù*, Napoli 1999, 65-84; B. FABBRINI, "*I capi dei sacerdoti e tutto il Sinedrio cercavano una falsa testimonianza (Matth. 26,59): Le accuse e le prove",* in *Il Processo contro Gesù* cit., 151-196; D.R. CATCHPOLE, *The trial of Jesus: A Study in the Gospels and Jewish Historiography from 1770 to the Present Day*, Leiden 1971, 241-244; E. SCHÜRER, *op. cit.*, 441 ss.; P. WINTER, *Marginal cit*., 30 ss.; K. A. SPEIDEL, *Il Processo a Gesù. E patì sotto Ponzio Pilato: immagini e fatti*, Bologna 1981, 78 ss.; H.H. COHN, *The Trial and Death of Jesus*, New York 1977, 84 ss.; O. SOFFRITTI (a cura di), *Storia del popolo giudaico al tempo di Gesù Cristo* (*175 a.C.- 135 d.C.*), 1, Brescia 1985, 60 ss., il quale con riferimento alla monumentale opera di Schürer, si sofferma sulla letteratura targumica (ovvero sui *Targumim*, le parafrasi aramaiche della Bibbia ebraica) e sull'esegesi ebraica antica; F. MILLAR, *"Reflections on the Trial of Jesus"*, in P.R. DAVIES-R. T. WHITE, (a cura di), *A tribute to Geza Vermes. Essays on jewish and Christian Literature and History*, Sheffield 1990, 355-381; G. CASTELLO, *L'interrogatorio di Gesù davanti al Sinedrio. Contributo esegetico storico alla cristologia neotestamentaria,* Roma 1992, 78 ss.; K. ROSEN, "*Roma e gli Ebrei nel processo a Gesù Cristo (intorno al 30 d.C.)*", in ALEXANDER DEMANDT (a cura di), *Processare il nemico. Da Socrate a Norimberga*, Torino, 1996, 31-59 (tr. it. di Enrico Ganni).

sinedrio la capacità di giudicare cause implicanti la pena capitale, non ci sono nemmeno motivi per dubitare su quanto riferisce Giuseppe Flavio, il quale discorrendo sul passaggio dall'etnarchia di Archelao alla provincia, afferma che il primo procuratore, Coponio, fu inviato in Giudea dall'imperatore dotato della massima autorità (*Ant. Jud.*18,2) o altrove con il potere di mettere a morte (*Bell. Jud.,* 2,117 «μέχρι τοῦ κτείνειν»). Né qui né altrove si accenna che tale estremo potere (detto di solito, con un termine fissato nei secoli seguenti, *ius gladii*) fosse condiviso da altre istanze e tale situazione è coerente con quello che si sa delle altre province[8] e del diritto romano in materia di pena capitale[9]. Non c'è alcun motivo per supporre che per il quinto dei prefetti inviati da Roma in Giudea, Ponzio Pilato, valessero altre regole, pur essendo vero che i poteri dei vari legati e procuratori imperiali venissero specificati nei singoli documenti di nomina. Quanto al rapporto teorico tra l'importante *legatus Syriae* (che è di rango senatorio e di fatto deporrà Pilato nel 36 d.C.) e il *praefectus Iudaeae*, che è di rango minore, è del tutto probabile che il primo potesse esercitare una funzione di controllo sulla piccola e inquieta regione della Giudea, la quale tra l'altro, fino a dopo la guerra giudaica, fu priva di legioni (*inermis*).

Per la più antica esegesi, radicata da Agostino, Giovanni avrebbe riferito che solo per quel giorno dell'esecuzione non sarebbe stato possibile agli Ebrei eseguire sentenze di morte[10]. Avendo ormai cominciato a celebrare la

[8] Le uniche eccezioni note sono quelle che valsero per alcune città autonome resesi benemerite nei confronti dell'impero romano, il che di certo non valse per gli Ebrei. Cfr. G. LACERENZA, "*Il mondo ebraico nella prima età imperiale"*, in G. TRAINA (a cura di), *Storia d'Europa e del Mediterraneo* (6 *Da Augusto a Diocleziano*), Roma 2009, 417-455, soprattutto con riferimento al periodo che va dall'avvento di Erode alla prima rivolta del 66 d.C. e il 73/74 d.C.

[9] Per tutti cfr. V. GIUFFRÈ, *La repressione criminale nell'esperienza romana. Profili*, Napoli 1998, 48 ss.; TH. MOMMSEN, *Römische Geschichte,* 5 (*Die römischen Provinzen von Caesar bis Diokletian*), Berlin 1885, 76 ss.; ID., *Römisches Staatsrecht* (*Die einzelnen Magistraturen*)[3], 2, 2, Leipzig, 1887, 958 ss.; ID., *"Die Rechtsverhältnisse des Apostels Paulus", ZNW* 2/1901, 91; ID., "*Die Pilatus-Acten*", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*, 3/1902, 198-205.

[10] Agust., *Tractatus in evangelium Iohannis* 114, 4 «Quid est autem, "nobis non licet interficere quemquam?" Si malefactor est, cur non licet? Nonne lex eis praecepit, ne malefactoribus praesertim (qualem istum putabant) a suo Deo seductoribus parcant (*Deut*. 13,5)? Sed intellegendum est eos dixisse non sibi licere interficere quemquam, propter diei festi sanctitatem, quem celebrare iam coeperant; propter quem de ingressu etiam praetorii contaminari metuebant Antiquitates Judaicae». Il commentario di Agostino alla passione di Gesù non è attendibile. Sfugge al vescovo di Ippona e agli altri padri della Chiesa un'effettiva conoscenza della situazione istituzionale della Giudea. Per di più essi raccontano la passione, muovendo da premesse fortemente colpevoliste, che non risparmiano agli Ebrei tutte le responsabilità della crocifissione. Né viene diversamente interpretato il passo di Giovanni: con la scusa di aver cominciato a celebrare la Pasqua, il Sinedrio avrebbe voluto allontanare da sé l'ombra del deicidio. Cfr. J. MOLTMANN, *Der gekreuzigte Gott. Das*

Pasqua, non avrebbero potuto contaminarsi. Questa interpretazione è stata ripresa da Belser il quale ricostruisce il passo di Giovanni nei termini seguenti: «il precetto del sabato ci vieta di applicare la pena della lapidazione oggi, primo sabato della festa di Pasqua[11] ». Ma in Giovanni manca l'accenno testuale all' 'oggi'. Né l'evangelista spiega perché in quegli stessi giorni di preparazione della Pasqua, il sinedrio avrebbe potuto istruire il procedimento e decidere la condanna, salvo ritirarsi di fronte all'esecuzione: per di più, come nota Blinzler[12], Belser presuppone che il giorno della crocifissione sia stato il 15 Nisan quando per Giovanni l'esecuzione ebbe luogo il 14 Nisan. Anche Dollinger completa il passo di Giovanni come segue: «Noi non possiamo uccidere nessuno che si sia reso colpevole di alto tradimento[13]». Sarebbe la qualificazione del reato a fungere da ostacolo alla lapidazione. Lo storico della Chiesa sulla base di un'incerta comparazione di 18,31b con i versi seguenti di 18,32 non esclude che per gli altri crimini capitali il sinedrio avrebbe potuto pronunciarsi. Anche questa restrizione non trova sostegno nelle fonti: s'impone la negazione precisa 'οὐκ οὐδένα'. Pur ipotizzando che solo l'alto tradimento fosse stato sottratto alla competenza dell'autorità giudaica, i Giudei se ne avessero avuto il potere avrebbero potuto giustiziare Gesù per blasfemìa. Per Bornhauser la constatazione 'A noi non è permesso dare la morte ad alcuno' deve equivalere a 'la nostra legge non ci permette di crocifiggere nessuno'[14]. Ancora una volta, però, non viene spiegato per quale ragione non sia pronunciato il termine crocifiggere, il quale allude ad una pena esclusivamente romana. Loisy[15] sostiene la competenza capitale del gran sinedrio di Gerusalemme adducendo che i Romani non gli avessero tolto del tutto le funzioni originarie: il diritto di mettere a morte sarebbe stato sottratto solo quando il governatore si trovasse fuori da Gerusalemme, onde evitare che l'esecuzione venisse intesa come un'aperta sfida alla sua autorità. Nemmeno questo argomento è convincente. La relazione di Giuseppe Flavio sulla morte di Giacomo (*Ant. Jud.,* 20,9,1 par. 200-203) esclude che il sinedrio potesse istruire liberamente processi

Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie, München 1972,177-180 che ho letto nella versione italiana *Il Dio crocifisso. La croce di Cristo, fondamento e critica della teologia cristiana*, Brescia 2002, 160 ss.

[11] Cfr. J. BELSER, *Die Geschichte des Leidens und Sterbens, der Auferstehung und Himmelfahrt des Herrn*[2], Freiburg, 1913, 344 ss. La traduzione è di P. WINTER, *Marginal cit*., 221 ss. Cfr. sul punto in generale A. STROBEL, *Die Stunde der Wahrheit. Untersuchungen zum Strafverfahren gegen Jesus*, Tübingen 1980, 32-36.

[12] Cfr. J. BLINZLER, *Il processo di Gesù,* Brescia 2000*,* 199 ss.

[13] Cfr. J.J.I. von DÖLLINGER, *Christenthum und Kirche* in *der Zeit der Grundlegung*, Regensburg 1860, 457 ss.

[14] Cfr. K. BORNHÄUSER, *Die Leidens- und Auferstehungsgeschichte Jesu*, Gütersloh 1947, 34; ID., "*Die Beteiligung des Herodes am Prozesse Jesu"*, *Neue Kirchliche Zeitschrift* 40/1929, 715 ss.

[15] Cfr. A. LOISY, *Les Évangiles synoptiques*, 2, Ceffonds, 1908, 610.

capitali, né in presenza né in assenza del prefetto. Né soccorre lo storico e biblista francese la 'teoria della rinuncia' con i vari corollari, i quali colgono nella riluttanza del sinedrio la paura di più gravi conseguenze. Il timore dei tumulti non può essere stato, di per sé, l'unico deterrente. Il fanatismo nazionale ebraico non avrebbe mai consentito un passo indietro in favore dei Romani. Allora nessuna postilla va aggiunta alle parole di Giovanni in 18. 31b, le quali devono essere lette nella forma più essenziale del loro significato letterale. Né in tale visuale trovano luogo le opinioni di chi scorge nel testo una scappatoia per evitare le responsabilità della crocifissione[16].

2. PROVE A SOSTEGNO DELLA COMPETENZA CAPITALE DEL GRAN SINEDRIO DI GERUSALEMME

Diversi episodi sono comunemente addotti dalla dottrina a sostegno della giurisdizione giudaica in materia di delitti di sangue.

a) La lapidazione di Stefano.

Tratto dinanzi al sinedrio circa sette anni dopo la morte di Gesù, di fonte all'accusa di 'non cessar mai di parlare contro il luogo santo e la legge', Stefano pronuncia un lungo discorso, il quale provoca l'indignazione del collegio

[16] Per la questione della responsabilità ebraica rinvio a F. LUCREZI, "*A proposito del processo di Gesù: deicidio, colpa, espiazione"*, *Labeo* 36/1990, 128 ss.; il quale, come si diceva, ha ribadito nel seminario materano del 16 gennaio 2026, lo scarso valore probatorio dei passi giovannei rassegnati, liquidandoli come testimonianze *de relato*. Bisogna però convenire che se i sinedriti avessero avuto il potere di mettere a morte, non avrebbero invocato l'intervento di Pilato; né Giovanni si sarebbe spinto fino al punto di riportare un limite inesistente che per ciò stesso, sarebbe stato smentito facilmente. Sul punto cfr. anche S. JONA, *Gli Ebrei non hanno ucciso Gesù (Il deicidio)*, Firenze 1963,10 ss.; G. CAPRILE, "*Un'ultima parola sulla responsabilità del popolo ebreo nella morte di Gesù"*, Palestra del Clero 24/1960, 1313 s.

Acta Apostolorum 7,54-60

> Ἀκούοντες δέ ταῦτα διεπρίοντο ταῖς καρδίαις α ὐτ̓ ῶν καὶ ἔβ̓ ρυχον τοὺς ὀδόντας ἐπ̓ αυτ̓ όν. ὑπάρχων δέ πλήρης πνεύματος ἁγίου ἀτενίσας εἰς τὸν οὐρανὸν εἶδ̓ εν δόξαν θεου καὶ̓ Ιησοῦν έστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ, καὶ είπ̓ εν.̓ Ιδοὺ θεω ρῶ τοὺς οὐρανοὺς διηνοιγμένους καὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δεξιῶν έστῶτα τοῦ θεοῦ. Κρά ξαντες δέ φωνῆ μεγάλη συνέσχον τὰ ὦτα αυτ̓ ῶν, καὶ ὥρμησαν ὁμοθυμαδὸν ἐπ̓ αὐτόν, καὶ εκ̓ βαλόντες ἐξ̓ ω τῆς πόλεως ἐλιθοβόλουν. καὶ οί μάρτυρες ἀπέθεντο τὰ ίμάτια αυτ̓ ῶν παρὰ τοὺς πόδας νεανίου καλουμένου Σαύλου. καὶ ἐλιθοβόλουν τὸν Στέφανον ἐπικαλούμμνον καὶ λέγοντα, Κύριἐ Ιησοῦ, δέξαι τὸ πνεῦμά μου. Θεὶς δέ τὰ γόνατα, ἐκ́ ραξεν φωνηῆ μεγάλη, Κύ ριε, μὴ στήσης αὐτοῖς ταυτ̓ ην τὴν ἁμαρτίαν καὶ τοῦτο εἰπών εκ̓ οιμήθη.

Trascinato fuori dal sinedrio, viene lapidato[17].

Burkill[18] trae dal testo la capacità ebraica di applicare la lapidazione. La sua riflessione sull'inerzia dell'autorità romana è senz'altro fondata ma ciò non basta per legittimare i termini di un'ordinaria giustizia capitale ebraica. Il brano non lascia spazio a dubbi. Il procedimento si è consumato in un atto di forza della folla giudaica, la quale lapidò Stefano prima che il collegio, presieduto dal sommo sacerdote Caifa, pronunciasse la sentenza[19].

[17] Sull'esecuzione di Stefano cfr. R. SCHUMACHER, *Der Diakon Stephanus*, Münster 1910, 56 ss.; S. DOKX, "*Date de la mort d'Etienne le Protomartyr"*, in *Bib.* 55/1974, 65-73.

[18] Cfr. T.A. BURKILL, *op. cit*., 13 s. Parzialmente differente è la posizione di Marta Sordi (cfr. M. SORDI, "*Aspetti romani dei processi di Gesù e di Stefano"*, *RIFIC* 98/1970, 305-311), la quale, pur pronunciandosi per una sostanziale regolarità della procedura, non manca di criticare gli abusi che portarono all'esecuzione. È chiaro il collegamento tra l'esecuzione di Stefano e la deposizione di Caifa (36 o 37 d.C.) di cui Giuseppe Flavio non fornisce alcuna spiegazione.

[19] Come osserva Nardi non vi è dunque l'esecuzione di alcun dispositivo ma solo la vendetta sommaria di una ressa incontrollabile, per niente giustificata dagli argomenti, già rassegnati, sulla vacanza della magistratura romana e la possibilità di ricollegarvi un qualche diritto ebraico di pronunciare sentenze di morte. Cfr. C. NARDI, *Il processo di Gesù re dei Giudei,* Bari 1966, 102-103. Anche per Jeremias (il quale non esclude che l'intervento dei Giudei fosse stato autorizzato da Pilato) l'esecuzione di Stefano fu un vero e

b) La lapidazione di Giacomo minore (fratello del Signore).

Giuseppe Flavio nelle *Antiquitates Judaicae* 20,9,1 (20, 200-203)

> ἅτε δή οὖν τοιοῦτος ὢν ὁ Ἅνανος, νομίσας ἐχειν καιρον ε πιτήδειον διὰ τὸ τεθνάναι μεν Φῆστον, Ἀλβῖνον δ' ἔτι κατὰ τήν ὁδὸν 'υπάρχειν, καθίζει συνέδριον κριτῶν καὶ παραγαγὼν εἰς αὐτὸ τὸν αδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, Ἰάκωβος ὀνομα αυτ ῶ, καὶ τίνας ἑτέρους, ὡς παρανομησάντων κατηγορίαν ποιησάμενος παρέδωκε λευσθησομένους. ὅσοι δε εδόκουν επιεικέστατοι τῶν κατὰ τήν πόλιν εἶναι καὶ περὶ τους νόμους ακριβεῖς βαρέως ἤνεγκαν επὶ τούτω καὶ πέμπουσιν πρὸς τὸν βασιλέα κρύφα παρακαλοῦντες αὐτὸν επιστεῖλαι τῶ Ἀνάνω μηκέτι τοιαῦτα πράσσειν. μηδε γὰρ τὸ πρῶτον ορθῶς αὐτὸν πεποιηκέναι. τινες δ' αὐτῶν καὶ τὸν Ἀλβῖνον υπαντιάζουσιν απὸ τῆς Αλεξανδρείας ὁδοιποροῦντα καὶ διδάσκουσιν, ως οὐκ ἐξὸν ηἦν Ἀνάνω χωρὶς τῆς ἐκείνου γνώμης καθίσαι συνέδριον. Ἀλβῖνος δε πεισθεὶς τοῖς λεγομένοις γράφει μετ' ὀργῆς τῶ Ἀνάνω λήψεσθαι παρ' αὐτοῦ δίκας ἀπειλῶν. καὶ ὁ βασιλευς Ἀγρίππας διὰ τοῦτο τήν ἀρχιερωσύνην ἀφελόμενος αὐτὸν ἄρξαντα μῆνας τρεῖς Ἰησοῦς τὸν τοῦ Δαμναίου κατέστησεν.

riferisce che il sommo sacerdote Anano, forse ancora troppo giovane ed impulsivo, pensò di approfittare della morte di Festo (mentre il nuovo governatore Albino era ancora in viaggio) per convocare i giudici del sinedrio ed introdurvi Giacomo (fratello del Signore) unitamente ad altri membri della prima comunità giudeo cristiana affinché fossero lapidati. L'accusa era

proprio linciaggio cfr. J. JEREMIAS, "*Zur Geschichtlichkeit des Verhörs Jesu vor dem Hohen Rat"*, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 43/1950-51, 145 ss. Né si tratta di un esempio isolato. In questo senso E. LOHSE, *"Συνέδριον. G5284*", *TWNT 7* part. 2/1964, 858-869; J. BLINZLER, *op. cit*., 213 e J.P. LÉMONON, *Pilate et le gouvernement de la Judée. Textes et monuments*, Paris 1981, 92.

quella di avere trasgredito la legge. Le persone più equanimi della città non trovando nei prevenuti alcuna ragione di rimprovero, inviarono in segreto legati ad Agrippa II (della Calcide, Iturea, Traconitide e Abilene), supplicandolo di scrivere ad Anano per rappresentargli che il suo primo atto di governo non era corretto e quindi di desistere da ulteriori azioni. Altri ambasciatori andarono incontro ad Albino che era in viaggio da Alessandria, informandolo che Anano non aveva alcuna autorità di convocare il sinedrio senza l'assenso dell'autorità romana. Convinto da queste parole, il governatore inviò una lettera sdegnata al sommo sacerdote ed il re, custode del Tempio e deputato a nominare la massima guida ebraica[20], non poté che sostituirlo, dopo solo tre mesi di pontificato, con Gesù, figlio di Damneo. Dalla prima parte del testo emerge con chiarezza che in seguito alla morte di Festo, il sommo sacerdote Anano presiedendo il sinedrio, abusò della vacanza della carica romana, per giudicare e far lapidare Giacomo con alcuni altri cristiani. Quando una lettera del nuovo governatore Albino gliene chiese ragione, il re Agrippa II che aveva la sorveglianza del Tempio ed il diritto di nominare il sommo sacerdote lo destituì. Si può altresì argomentare una duplice iniziativa, mossa da motivi differenti: gli ambasciatori che si recano presso il re vogliono denunciare l'ingiustizia del comportamento di Anano, il quale ha messo a morte uomini non meritevoli di pena mentre coloro che vanno da Albino vogliono mettere in guardia il governatore sul fatto che il sinedrio sia stato convocato senza una sua previa autorizzazione romana. Questo secondo aspetto è decisamente importante. Se a prima vista potrebbe ricavarsene la capacità ebraica di comminare ed eseguire pene capitali, una più attenta lettura ne dimostra l'infondatezza. Giuseppe Flavio introduce l'episodio rimarcando la circostanza favorevole dell'assenza romana. È chiaro che se il sinedrio avesse potuto conoscere i delitti di sangue, egli non avrebbe sottolineato che il sommo sacerdote aveva approfittato di quel tempo di vacanza. Il passo, dunque, non giustifica l'opinione di Lietzmann[21], di Lohse[22] e di quanti sostengono la giurisdizione capitale degli Ebrei durante l'assenza del prefetto da Gerusalemme. Vero è invece che il collegio

[20] La fonte è ancora una volta Flav. Jos., *Ant. Jud.,* 20,9,1. Per un'analisi dettagliata dei cinque casi cfr. D.R. CATCHPOLE, *op. cit*., 241 ss. e G. BRANDI CORDASCO SALMENA, *Le Inquietudini del Getsemani, Patologie del potere e aporie funzionali nei processi romani contro i primi cristiani*, Bari 2022, 213-240.

[21] A giusto titolo Lietzmann [cfr. H. LIETZMANN "*Bemerkungen zum Prozess Jesu*", 2, riprodotto in K. ALAND (a cura di), *Kleine Schriften*, 2 (*Studien zum Neuen Testament*), Berlin, 1958, 269–276 (ed. orig. in *ZNW* 31/1932, 78–84)] attribuisce un notevole rilievo a questo passo che costituisce un punto di riferimento per lo studio della competenza del sinedrio in materia di pene capitali. V. per un raffronto Lv., 21,9, il quale recita che se la figlia di un sacerdote si disonora prostituendosi, essa disonora il padre per cui la pena giusta è quella di essere arsa viva.

[22] Cfr. F. BÜCHSEL, "*Noch einmal: Zur Blutgerichtsbarkeit des Synedrions"*, *ZNW 33/*1934, 84-87.

non aveva discrezione nelle esecuzioni di morte nemmeno quando il governatore era lontano dalla capitale. La relazione sul caso, continua con una serie di informazioni oscure tra cui un non meglio precisato *placet* dei Romani che negli ultimi tempi, precedenti lo scoppio della guerra giudaica, il sommo sacerdote domandava al governatore prima di ogni convocazione del sinedrio. Quand'anche fosse così, non mutano i termini della questione. Anano eccedette le sue prerogative e per questo venne sostituito. Nella lapidazione di Giacomo come in quella di Stefano non può constatarsi che un evidente eccesso di potere da parte del gran sinedrio.

c) L'esecuzione della figlia di un rabbino.

Nel quarto ordine della *Mishnah*, in *M. Sanhédrin* 7,2 si legge

מַעֲשֶׂה בְּבַת כֹּהֵן אַחַת שֶׁזִּנְּתָה, אָמַר רַבִּי אֱלִיעֶזֶר בֶּן צָדוֹק
וּשְׂרָפוּהָ וְהִקִּיפוּהָ חֲבִילֵי זְמוֹרוֹת.

Rabbi Eleazar ben Zadoq ricorda che da bambino assistette, sulle spalle del padre, al rogo della figlia di un rabbino la quale si prostituiva. A prescindere dalla disputa dottrinale per la quale l'episodio è posto (se colui che sia stato condannato al supplizio del fuoco debba essere arso interiormente o esteriormente), il riferimento è attendibile poiché è riportato sia dal *Talmud* di Gerusalemme (7,2,24b) che da quello babilonese (52 b). Il dato biografico permette di rapportare la vicenda all'infanzia di Eleazar e di collocarla, con una certa sicurezza, durante la parentesi indipendente del regno di Erode Agrippa (41-44 d.C.) quando affievolitasi l'ingerenza romana, con ogni probabilità, il sinedrio ritornò al pieno esercizio delle sue funzioni[23].

[23] Giuseppe Flavio narra che, dopo l'assassinio del padre, il giovane Agrippa fu inviato da Erode il grande alla corte imperiale romana. Qui entrò in confidenza con Tiberio che lo considerò alla stregua di suo figlio Druso di cui divenne anche amico. Alla morte di Druso, Agrippa, che aveva assunto comportamenti stravaganti, fu però obbligato a lasciare Roma. Dopo un breve periodo in cui rimase nell'ombra, lo zio Erode Filippo, tetrarca, che aveva sposato la sorella di Agrippa, Erodiade, lo nominò *agoranomos* (supervisore dei mercati) di Tiberiade e gli elargì una cospicua somma di denaro. Quando tale sostegno fu ritirato, Agrippa fu costretto a lasciare la Giudea, recandosi prima ad Antiochia e ritornando a Roma, dove fu accolto nuovamente bene da Tiberio e dove prese a frequentare Caligola, allora molto popolare. Qui venne casualmente ascoltato da un liberto, Eutiches, mentre auspicava la morte di Tiberio e l'ascesa al trono di Caligola; fu dunque imprigionato. Con la morte di Tiberio e l'avvento di Caligola, fu però nominato governatore dei territori di Betania e Trachonitide, già assegnati ad Erode Filippo ed in seguito alla tetrarchia di Lysanias. Agrippa tornò a Roma da re nel 39 d.C., determinando il bando di Erode Antipa, la cui tetrarchia gli fu quindi assegnata. Dopo l'assassinio di Caligola nel 41d.C., Agrippa si adoperò a favore

Comunque sia, l'evento si lega ad una situazione estemporanea e come tale non è in grado di contestualizzare una consueta competenza del sinedrio in materia di crimini capitali.

d) Al regno di Agrippa va altresì rapportata l'esecuzione di Giacomo di Zebedeo, fratello di Giovanni (detto Giacomo maggiore) raccontato dagli *Acta Apostolorum* 12,1-2.

> κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν ἐπέβαλεν Ἡρῴδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας κακῶσαί τινας τῶν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας.

Durante la Pasqua del 44 d.C., Giacomo, fratello di Giovanni, fu catturato per ordine di Erode Agrippa e messo a morte. Il re tentò anche di imprigionare Pietro per sopprimerlo, ma secondo la versione degli *Acta Apostolorum* Dio avrebbe mandato un angelo per liberarlo.

e) L'iscrizione del Tempio.

In un luogo della *Legatio ad Caium* di Filone (31,212)

dell'ascesa al trono di Claudio, mostrandosi fautore del senato. Come ricompensa, l'imperatore gli affidò il governo della Giudea, mentre il regno di Calcide in Libano fu, su sua richiesta, assegnato al fratello Erode di Calcide. Così Agrippa diventò uno dei maggiori principi dell'est; i territori che controllava avevano un'estensione pari a quelli del nonno Erode il grande. Resse la Giudea con un grande consenso popolare. Del suo zelo, privato e pubblico, verso il giudaismo è traccia sia in Giuseppe Flavio che nell'esegesi rabbinica: negli *Acta Apostolorum* è attestato che intorno alla Pasqua del 44 d.C., Giacomo maggiore, figlio di Zebedeo e fratello di Giovanni, fu catturato per ordine di Agrippa e messo a morte. Il re cercò di imprigionare anche Pietro ma Dio lo avrebbe liberato tramite un angelo. Dopo la festa, Agrippa si recò a Cesarea dove fece celebrare dei giochi in onore di Claudio e gli abitanti di Tiro e Sidone, pur non essendogli amici, gli si assoggettarono chiedendo la fine della guerra. Secondo quanto raccontano ancora gli *Acta Apostolorum*, Agrippa li ricevette con magnificenza, rivolgendosi loro da un trono mentre la folla urlava che la sua era la voce di un dio. L'angelo del Signore, però, lo avrebbe colpito e poco dopo sarebbe morto consumato dai vermi. La storia è confermata da Giuseppe Flavio, che descrive come, nel bel mezzo del suo trionfo, il re fu colto da gravi spasmi mentre le parti intime cedevano ai vermi (*Ant. Jud.,* 19,346-350). È dunque probabile che sia stato ucciso dagli stessi Romani, preoccupati da un crescente potere. L'unico suo erede legittimo rimase il figlio, ma essendo ancora adolescente, Claudio decise di riportare la *provincia Iudaea* sotto il controllo diretto di Roma attraverso un *procurator Augusti*. A Cuspio Fado (44-46 d.C.) successe Tiberio Giulio Alessandro fino al 48 d.C.

> καί τοῦτυχόντος ἂν ὑπαλλάξασθαι περιττοτέρα δὲ καὶ εἰ αίρετός ἐστιν αὐτοῖς ἅπασιν ἡ περὶ τὸ ἱερὸν σπουδή.τεκμήριον δὲ μέγιστον θάνατος ἀπαραίτητος ὥρισται κατὰ τωνειςτοὺς ἐντὸς

e in vari passi delle opere di Giuseppe Flavio[24], tra cui soprattutto nelle *Antiquitates Judaicae* 15,417

> εἶναι. τοιουτος μὲν ὁ πρωτος περίβολος ἦν. ἐν μέσῳ δὲ απ ἔχων οὐ πολὺ δεύτερος, προσβατὸς βαθμίσιν ὀλίγαις, ὁν περιεῖχεν ἑρκίον λιθίνου δρυφάκτου γραφῆ κωλυο ν εἰσιέναι τὸν ἀλ λοεθνῆθανατικῆς ἀπειλουμένης τῆς ζημίας

sono descritti alcuni cartelli ammonitori, posti ad intervalli regolari lungo la barriera di pietra che separava il *Sancta Sanctorum* (cui accedeva solo il sommo sacerdote) dal vestibolo dei pagani. Scritti in greco ed in latino minacciavano la morte immediata contro chiunque avesse osato scavalcare la barriera, quindi anche per i cittadini romani. Una di queste iscrizioni è stata trovata nel 1871 da Clermont Ganneau

> Μεθενα ἀλλογενε εἰσπορεύσθαι εν τός τοῦ περί τό ἱερόν τρύφακτου καὶ περίβολου. ὡς δἂν ληφθῆ εαυτοι αίτιος ἔσται διὰ τό εξακολουθέιν θανάτον[25].

«Nessuno straniero deve varcare le barriere e i bastioni circostanti il santuario. Chi verrà colto in flagrante trasgressione sarà egli stesso causa della propria morte immediata». Che il potere riportato nell'iscrizione sia una concessione straordinaria ritorna evidente nelle parole pronunciate da Tito al momento della conquista di Gerusalemme, così come le riporta Giuseppe Flavio

[24] V. Flav. Jos., *Ant. Jud*., 15,417; 15,11,5; *Bell. Jud.,* 5,5,2; 5,194; 6,24; 6,124-126. La ricostruzione è conservata presso il museo di Costantinopoli, la traduzione è quella di P. WINTER, *op. cit*., 208. Cfr. Come ancora attuale, E.A.CLERMONT - C. GANNEAU, "*Une stèle du Temple de Jerusalem"*, *Revue Archéologique* 23/1872, 290-296.

[25] Cfr. E.A.CLERMONT - C. GANNEAU, *op. cit*., 293 ss.

> οὐχ ἡμεῖς δὲ τοὺς ὑπερβάντας ὑμιῦ ἀναιρειῦ ἐπτρέψαμεν, καν 'Ρωμαιός τις ᾖ; τί οὖῦ νυῦ, ἀλιτήριοι, καὶ νεκροὺς εὐ αὐτῷ καταπατειῦε.

Roma si lasciò indurre a questa eccezione dal ruolo insostituibile che il Tempio svolgeva nel pensiero e nel sentimento religioso di tutta la Palestina. Se la legge del luogo prevedeva la pena capitale per l'ebreo che in stato di impurità avesse varcato il recinto sacro (*Lv*., 15,31; *Num*., 18,4,7; 19,13,20), a maggior ragione, non poteva che essere punito con la morte il pagano (per sé stesso impuro) che vi si fosse avventurato. Pur tuttavia, niente prova che il sinedrio abbia mai esercitato questa sua prerogativa. Rimane l'estrema cautela del collegio nel condannare a morte, persino quando gli era possibile.

f) Il processo contro Paolo (*Acta Apostolorum* 25,9-12).

Della complicata vicenda processuale subita da Paolo di Tarso discorrono lungamente gli *Acta Apostolorum*[26]. Nel 59 d.C., egli, anche a seguito di numerosi diverbi con i Giudei d'Asia, venne accusato dal sinedrio, di insegnare contro il popolo ebraico, la sua legge ed il Tempio, che peraltro aveva profanato cercando di introdurvi un gentile, Trofimo di Efeso. L''apostolo delle genti' aveva rischiato di rimanere ucciso se non fosse intervenuto dalla torre Antonia il tribuno Claudio Lisia, di origine greca, che lo sottrasse all'ira del sinedrio, presso il quale lo aveva accompagnato per giustificare le sue ragioni. Il collegio non si lamentò della condotta del tribuno romano, né rivendicò il diritto di giudicare Paolo, ma pensò di risolvere la questione complottandone la morte: in più di quaranta avrebbero pregato lo stesso tribuno di ricondurre il prevenuto al sinedrio per esaminarlo con maggiore diligenza; quando però vi fosse giunto lo avrebbero ucciso. L'accordo fu sventato da un nipote di Paolo, il quale riferendone a Lisia, permise che nella notte egli, scortato da quattrocento uomini, raggiungesse Felice a Cesarea. Il governatore, letto l'*elogium* di polizia decise di ascoltare ogni difesa solo in presenza dei *delatores*: «Ti ascolterò quando verranno i tuoi accusatori» aveva risposto Felice a Paolo, dopo avere udito che era della Cilicia

[26] Cfr. per tutti D. VIOLANTE, *Paolo* cit., 44 ss., con particolare riferimento all'ambito storico-istituzionale in cui procedono la predicazione e l'attività missionaria dell'apostolo; il rapporto con le comunità giudaiche, i pagani (gentili) e la categoria intermedia dei tradizionali 'timorati di Dio'.

> οἵτινες εἰσελθόντες εἰς τήν Καισάρειαν καὶ ἀναδόντες τήν ἐπιστολήν τῶ̃ηγεμόνι, παρέστησαν καὶ τὸν Παῦλον αυτ̓ ῶ.̓ναγνοὺς δὲ καὶ επ̓ ερωτήσας εκ̓ ποίας ἐπαρχείας ἐστίν, καὶ πυθόμενος ὅτι ἀπὸ Κιλικίας, διακούσομαί σου, ἐφ̓ η, ὅταν καὶ οί κατήγοροί σου παραγένωνται.

Giunti a Cesarea, i sommi sacerdoti ed alcuni membri del sinedrio, accompagnati dal retore Tertullo, capace di esprimersi in greco, accusarono Paolo di eccitare sedizioni tra i Greci sparsi nel mondo, di essere il capo della setta dei nazorei e di avere tentato di profanare il Tempio. Allo stesso Lisia venne contestato il reato di aver sottratto il prevenuto dalle loro mani. L'apostolo respinse tutte le accuse con abile dialettica, puntualizzando che era stata una diatriba dottrinale, sulla resurrezione dei morti, la causa dell'indignazione sinedrile. Sebbene tra le accuse ce ne fossero di carattere religioso, quale per l'appunto quella di aver tentato di profanare il Tempio, il governatore non rimise la decisione al sinedrio ma rinviò la causa *sine die*: «quando il tribuno Lisia sarà disceso da Gerusalemme, disse, vi ascolterò»

> ὀ τ́ αν Λυσίας ὁ χιλίαρχος καταβῆ, διαγνώσομαι τὰ καθ'ὑμᾶς.

Dopo due anni, subentrato Festo a Felice, la questione si ripropose. Recatosi in visita a Gerusalemme, il nuovo governatore fu subito incalzato dalla richiesta di trasferire Paolo in città, rivoltagli dai sacerdoti e dai Giudei più ragguardevoli. In tal modo sarebbe stato più facile tendergli insidie per ucciderlo. Temendone le conseguenze, Festo declinò la domanda, lasciando comunque ai sinedriti la possibilità di scendere a Cesarea per provare tutte le accuse. Ha dunque inizio un nuovo procedimento, sempre presieduto dal governatore romano, con le identiche contestazioni e la stessa difesa: Paolo risponde di non avere fatto niente di male, né contro il Tempio né contro la legge dei Giudei né contro quella di Cesare. Festo allora, per non deludere del tutto le attese del collegio, chiese al prigioniero se volesse recarsi a Gerusalemme per esservi giudicato: il processo sarebbe stato presieduto dal governatore romano, quindi da lui stesso quale giudice. Paolo appellandosi a Cesare rifiuta: «Mi trovo al tribunale di Cesare ed è qui che mi si deve giudicare»; «hai chiesto di andare da Cesare, da Cesare andrai»[27]

[27] Spunti interessanti si trovano in L. DE GIOVANNI, "*L'appello nel giurista Marciano"*, *SDHI* 54/1988, 147-169.

> ὁ Θῆστος δὲ θέλων τοῖς Ἰουδαίοις χάριν καταθέσθαι ἀποκριθεὶς τ�ῶ Παυλῶ εἶπεν, Θέλεις εἰς Ἰεροσόλυμα ἀναβὰς ἐκεῖ περὶ τούτων κριθῆναι ἐπ' ἐμοῦ; εἶπεν δὲ ὁ Παῦλος, Ἐπὶ τοῦβήματος Καίσαρος ἑστώς εἰμι, οὗμε δεῖκρίνεσθαι. Ἰουδαίους οὐδὲν ἠδίκησα, ὡς καὶ σὺ κάλλιον ἐπιγινώσκεις. εἶ μὲν οὖν ἀδικῶκαὶ ἄξιον θανάτου πέπραχά τι, οὐ παραιτοῦμαι τὸ ἀποθανεῖν εἰ δὲ οὐδέν ἐστιν ὧν οὗτοι κατηγοροῦσίν μου, οὐδείς με δύναται αὐτοῖς χαρίσασθαι Καίσαρα ἐπικαλοῦμαι. Τότε ὁ Θῆστος συλλαλήσας μετὰ τοῦσυμβουλίου ἀπεκρίθη, Καίσαρα ἐπικέκλησαι, ἐπὶ Καίσαρα πορεύση.

Dal prolisso, e a tratti anche farraginoso, racconto degli *Acta Apostolorum* può argomentarsi che il tribunale di Cesare era competente a giudicare dei reati religiosi secondo la legge ebraica. Se le parole di Festo non possono essere intese come la proposta di un semplice trasferimento della sede per la celebrazione del processo a Gerusalemme, sedente il governatore come giudice, di certo non giustificano una declinatoria di competenza per materia, ma solo il consenso al sinedrio di celebrare il processo, del resto non capitale, in sua presenza[28]. Ad ogni modo, quale che fosse la proposta di Festo, rimane evidente la conferma del controllo esercitato dal governatore romano sui processi lasciati alla decisione dell'autorità locale. E ciò tanto più in quanto la persecuzione dei delitti gravi avveniva, come confermano i vangeli e gli *Acta Apostolorum*, secondo i principi sostanziali radicatisi nell'esercizio della giurisdizione penale sui cittadini Romani. Se la competenza a giudicare, fosse stata quella del sinedrio, Paolo non avrebbe potuto rifiutare di recarsi a Gerusalemme. Viceversa nelle parole dell'apostolo riposa un'ulteriore prova della competenza esclusiva del *procurator Caesaris* in materia penale, persino quando i reati contestati non fossero di natura capitale: «mi trovo al tribunale di Cesare ed è qui che mi si deve giudicare». Nulla cambia

[28] Se il procuratore aveva proposto a Paolo di essere giudicato dal sinedrio in sua presenza era perché, cadute le imputazioni capitali, restavano da esaminare gli illeciti contro la legge ebraica, di cui egli, non ebreo, aveva poca conoscenza. Gli accusatori dell'apostolo, dice Festo ad Agrippa, non gli imputavano alcun delitto ma la superstizione di un certo Gesù morto che Paolo diceva essere vivo. In un altro luogo degli *Acta*, si legge che «Festo, nell'informare il re Agrippa II e Berenice della prigionia di Paolo, dice loro, venuti a salutarlo, che i grandi sacerdoti e gli anziani ne avevano chiesto la condanna ma egli aveva risposto "che non era costume dei Romani condannare un uomo prima che l'accusato avesse presenti gli accusatori e gli fosse dato luogo di difesa per scagionarsi"» (v. *Acta* 25,13-16).

se tale richiesta è ulteriormente supportata dalla condizione di cittadino romano dell'imputato[29]. Winter[30] inquadra la lunga restrizione di Paolo nel conflitto di competenze (acuito dalla sua cittadinanza romana) tra il tribunale ebraico e quello romano. Solo le perplessità e gli indugi circa la remissione o meno del caso al sinedrio, potrebbero confortare il dubbio di una sua capacità in materia di processi di sangue. Ma anche tale argomento, già di per sé meramente logico, cade di fronte alla qualificazione del reato contestato. L'accusa contro Paolo è di avere introdotto i pagani (Trofimo) nel Tempio, quindi di avere integrato quella fattispecie eccezionale per la quale il collegio conservava la facoltà di mettere a morte addirittura un cittadino romano. Né sfugge allo storico che persino di fronte a questa possibilità il prigioniero fu mandato a Roma. Una volta di più il sinedrio si astenne da una sentenza di morte, rinunciando a che Claudio Lisia e Felice gli consegnassero il colpevole, finanche nell'unica ipotesi in cui avrebbe avuto piena discrezionalità. La vicenda di Paolo potrebbe sorreggere, in ultima analisi, l'idea di un potere istruttorio del gran sinedrio di Gerusalemme ma non quello di emettere sentenze capitali o decisioni 'delibate' dai Romani; ciò è recisamente escluso da tutto quanto si è detto finora e, senza riserve, dal già cennato *Testimonium Flavianum* (*Ant. Jud.* 18,64a)

> καὶ ἀυτὸν ἐνδείξει τωῦ πρώτων ἀνδρωῦ παρ'ήμῖν σταυρῶ ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου ουκ επ αύσαντο τὸ πρώτων ἀγαπήσαντες.

g) Il processo di Erode (*Bell. Jud.,* 1,208-211; *Ant. Jud.*,14,165-179).

[29] Sul problema del *domicilium* e dell'*origo* dell'imputato cfr. D. NÖRR, "*Origo. Studien zur Orts-, Stadt- und Reichszugehörigkeit in der Antike*", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Revue d'Histoire du Droit/The Legal History Review*, 31,3-4/1963, 525 ss.; ID., s.v. «Origo», *RE*, *Suppl.* 10/1965, coll. 433-473.

PWRE, 10/1965, coll. 433-473. Cfr. anche A. STEINWENTER, "*Il processo di Gesù"*, *Jus* 4/1952, 471-490; P. WINTER, *Marginal cit*., 221 ss.; Y. THOMAS, *"Origine" et "commune patrie". Étude de droit public romain (89 av. J.-C.-212 ap. J.-C)*, Roma 1996, 195-207.

[30] Cfr. P. WINTER, *Marginal cit*., 16 ss., critica come oscuro e contraddittorio il racconto di Luca sul processo di Paolo. Gli *Acta* non chiarirebbero né il capo di accusa né le ragioni che portarono all'arresto. Evidentemente egli non riconosce nella custodia romana (argomentata dalla relazione di Lisia e di Felice) il tentativo di sottrarre l'imputato al linciaggio che la folla ebraica riservava ai profanatori (v. in particolare *Acta* 21,28; 23,27; 24,6; 25,8). Cfr. anche R. DRESCHER, *Das Leben Jesu bei Paulus*, Leipzig 1900, 90 ss.; TH. MOMMSEN, "*Die Rechtsverhältnisse" cit*., 91; L. FEINE, *Jesus Christus und Paulus*, Leipzig 1902, 123 ss.

Nel 47 (o 46) a.C. si svolse a Gerusalemme un processo a carico di Erode, il quale non era ancora re della Giudea ma, con la protezione del padre Antipatro, governava in Palestina, agendo da padrone in Galilea, essendo stato nominato governatore da Cesare. Questo era dunque l'assetto politico della regione. Dopo la morte del fratello Aristobulo, l'asmoneo Ircano II era stato confermato sommo sacerdote ed etnarca dei Giudei: quindi il capo riconosciuto della nazione giudaica. Ma Cesare aveva nominato, contemporaneamente, l'idumeo Antipatro governatore della Giudea (e Antipatro aveva designato, a sua volta, il figlio Fasael governatore di Gerusalemme) e suo figlio Erode governatore della Galilea. In definitiva Roma avrà pensato di servirsi della famiglia idumea per controllare l'irrequieta regione giudaica e fronteggiare le ricorrenti invasioni partiche. Per quanto Giuseppe Flavio (attraverso la sua fonte Nicola di Damasco che segue pedissequamente) voglia sottolineare la lealtà di Antipatro e dei suoi figli verso l'etnarca dei Giudei, è del tutto evidente che gli idumei cercavano in ogni modo di scalzare Ircano dal trono cliente. Comunque sia, benché ancora giovane, Erode mostrò subito buone capacità politiche, consolidando i confini tra la Galilea e la Siria a scapito di tal Ezechia e i suoi seguaci (*Bell. Jud.,* 1,204; *Ant*. *Jud.,*14,159). Purtroppo non è possibile individuare con precisione chi fosse costui[31]. Fatto sta che, nel contesto di eventi concitati, Erode dietro le pressioni dei consiglieri di Ircano venne citato in giudizio davanti al sinedrio di Gerusalemme per l'uccisione di Ezechia (*Bell. Jud.,* 1,208-210; *Ant*. Jud., 14,165-167). Giuseppe Flavio sottolinea chiaramente l'ostilità dei giudici ed il loro desiderio di pervenire ad una condanna ma altrettanto chiaramente ne attesta la sostanziale impotenza. Nelle *Antiquitates* riporta infatti l'intervento del fariseo Samaia (14,172-174) che per quanto critico verso Erode lo fu ancora di più nei confronti di Ircano e dei sinedriti, anticipando, addirittura, ad entrambi una futura vendetta. Il racconto dello storico contiene altri elementi significativi: stando ai testi citati, non vi sarebbe dubbio che si sia svolto un processo dinanzi al tribunale supremo giudaico nominato ben dieci volte (per quanto convocato, e presieduto da Ircano, sarebbe stato del tutto autonomo rispetto al sommo sacerdote). Non dunque un suo *consilium* personale con potere consultivo ma l'organo supremo di governo di Gerusalemme fornito di un preciso potere deliberante. Se il rilievo fosse esatto il gran sinedrio di Gerusalemme avrebbe avuto competenza in materia capitale persino in Galilea[32], dove Erode aveva

[31] Cfr. W.R. FARMER, "*Judas, Simon and Athronges", New Testament Studies* 4/1957-1958,147 ss., pensa che egli fosse addirittura un pretendente asmoneo, futuro ribelle alla morte di Erode mentre S. MAZZARINO, *L'impero romano* (in *G. Giannelli-S. Mazzarino, Trattato di Storia romana*, 2)[1], Roma 1956, 563–574, lo accosta alla comunità di Qumran e al suo maestro di giustizia.

[32] Cfr. G. JOSSA, *op. cit*., 234-235, il quale mi pare convinto dell'evenienza.

commesso i suoi omicidi: un potere quindi su tutta la Palestina. Il ragionamento, tuttavia, non ci pare fondato ed hanno ragione Goodman e Millar[33] quando osservano che il consiglio in questione non era che un «corpo dei consiglieri del sommo sacerdote». Tanto è che dietro Erode c'è Roma, vera padrona della situazione. Il governatore della Siria, Sesto Cesare, chiese ad Ircano l'assoluzione di Erode e questi non potette che piegarsi al suo volere e non a quello del sinedrio. Ma non solo. Finito il processo, Erode si recò da Sesto per ringraziarlo, invocando la sua protezione in vista di future rappresaglie, che non tardarono a realizzarsi con la decimazione del collegio quale organo di governo svuotato di ogni potere al punto di non riuscire più neanche ad adunarsi.

3. I TESTI DELLA TRADIZIONE RABBINICA

La traduzione di Gustavo Zagrebelsky[34] dell'opera di Cahim Cohn, pubblicata sia in inglese che in tedesco, rende conto della reazione del magistrato israeliano alla tesi della *culpa judaica*: «nessun fariseo, sadduceo, sacerdote o anziano, nessuno scriba o altro ebreo avrebbe avuto un ragionevole motivo per volere eliminare Gesù». Il gesto stesso dello stracciarsi l'orlo della veste da parte di Caifa, secondo il preciso rituale ebraico (Mt., 26,65 e Mc., 14,66), esprimerebbe il rammarico del sommo sacerdote di non essere riuscito a salvare il prevenuto, il quale ostentatamente si è rifiutato di collaborare, da un destino rovinoso. Da qui l'intervento dei Romani volto a sacrificare un'ulteriore vittima, inconsapevoli delle conseguenze che l'uccisione di un uomo nella posizione di Gesù avrebbe portato con sé[35]. A parte questi rilievi, ciò che è stato detto finora ci sembra confermato da diversi testi della tradizione rabbinica[36], estratti dalla *Megillat Ta'anit*, da due *Mekhiltot*, dal *Talmud* di Gerusalemme e da quello babilonese.

a) *Megillat Ta'anit* 16

בשיבסר ביה נפקו רומאי מן ירושלם. בעשרין ותרין ביה תבו
לקטלא משמדיא

[33] Cfr. M. GOODMAN, *The Ruling Class of Judaea. The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70*, Cambridge 1987, 114 ss.; F. MILLAR, *op. cit.,* 378, che rinvia, per l'appunto, a Goodman.

[34] Cfr. G. ZAGREBELSKY, *Prefazione* a *H.H. Cohn*, *Processo e morte di Gesù. Un punto di vista ebraico* (in *Piccola Biblioteca Einaudi*) Torino 2010, 23 ss.; nt. 43.

[35] Cfr. H.H. COHN, *op. cit*., 172.

[36] Cfr. F.F. BRUCE, *Testimonianze extrabibliche su Gesù. Da Giuseppe Flavio al Corano*, Torino 2003, 167-183.

Non appena i Romani abbandonarono la Giudea, in seguito allo scoppio della guerra (66 d.C.), il sinedrio ricominciò ad eseguire condanne capitali. Ciò fa intendere che tali prerogative gli erano state tolte durante tutto il tempo della dominazione straniera. Nota Jeremias[37] come il *Calendario dei digiuni* citi per il mese di Elul due eventi strettamente legati: 1) il 17 del mese i Romani lasciarono Gerusalemme; 2) il 22 si ricominciò a giustiziare i criminali. Dopo cinque giorni dalla caduta della corte romana (settembre 66 d.C.) il tribunale ebraico eseguì sentenze di morte. A ricordo della riacquisizione della competenza capitale, il 22 Elul venne considerato festa nazionale con il divieto di digiuno.

b) La *Mekhilta* d'rabbi Yshmaël ben Elisha (90 a.C., 135 d.C.)[38] e quella di rabbi Šhimon bar Yohai [80/100 d.C. –160 d.C.)[39].

מעם מזבחי תקחנו למות נמצינו למידין שסנהדרין בצד מזבח
ין שאינמנין שתהא סנהדרין סמוכה למזבח ת"ל מעם מבחי תקחנו למות
ומנ
מעם מזבחי תקחנו למות. הא אם ישמזבח אתה ממיתין שלא בפני הבית
ת"ל
ממית ואם לאו אין אתה ממית מכאן אמרו ארבעים שנה קודם החורבן

[37] Cfr. J. JEREMIAS, *op. cit.,* 149-150 il quale segue alla lettera il testo proposto da Aharon Lichtenstein, interprete di quell'ortodossia moderna che unisce la rigorosa osservanza dell'ebraismo ad avanguardie contemporanee.

[38] Si tratta di un antico commentario (*Midrash halakhico*) sull'Esodo, compilato in Israele intorno al III secolo d.C. Rabbi Yshmaël ben Elisha è stato uno dei massimi maestri tannaíti della terza generazione, contemporaneo di Akiva di cui fu collega e rivale.

[39] Rabbi Šhimon bar Yoḥai nel *Sefer ha-Zohar* è chiamato anche *Buṣeḥa de-Nehora* ('grande sorgente di luce'). Visse nell'età dei tannaim dopo la distruzione del Secondo Tempio. Secondo il Talmud, egli avendo criticato il governo romano fu costretto a nascondersi con suo figlio in una grotta per tredici anni sino a quando venne proclamato un nuovo Cesare. Quale rifugio fu scelta una cava nei pressi di Peki'in, dove la tradizione riporta che a ridosso dell'imboccatura sorgesse un carrubo dei cui frutti il rabbino ed il figlio si alimentarono durante quel lunghissimo periodo, bevendo l'acqua di una sorgente vicina: «risolte in tal modo le impellenze di cibo e bevande, anche grazie alle loro mogli che li fornivano di nascosto, essi si immersero nelle preghiere e nello studio della Tōrāh, evitando il freddo, seppellendosi quasi per intero nella sabbia della caverna». La notizia è confermata da HEINRICH GRAETZ, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Band* 4 (*Geschichte della Juden vom Untergang des jüdischen Staates bis zum Abschluss del Talmuds*), Leipzig, 1908[4], cap. 16 (*Das Synhedrion in Usha*), il quale conferma che i sentimenti antiromani di Šhimon lo avrebbero portato alla condanna comminatagli a Varna verso il 161 d.C.; sarebbe sfuggito alla pena rifugiandosi, per l'appunto, in una caverna; uscitone si sarebbe trasferito a Tiberiade e in altre città della Galilea. A lui l'angelo Metatron avrebbe rivelato la fine del mondo e l'avvento del Messia.

בטלו דיני נפשות מישראל מפני שגלו סנהדרין ולא היה מקומן .בית שני במקדש

Le due *mekhiltot* derivano l'incompetenza del sinedrio riflettendo sulla circostanza che il consiglio non si riuniva più presso il santuario (per la tradizione rabbinica le esecuzioni avevano luogo a ridosso dell'altare). Più particolarmente la seconda *mekhilta* riferisce che lo stesso fu privato della giustizia capitale quarant'anni prima della distruzione del santuario, avvenuta nel 70 d.C.[40] Evidentemente la *mekhilta* di rabbi Šhimon bar Yohai commenta un testo più semplice che nel suo significato originario riguardava soltanto il luogo in cui avrebbe dovuto sedere il sinedrio per amministrare la giustizia. Hoenig non ritiene che i tre distinti avvenimenti riportati nel testo (distruzione del santuario; esilio del sinedrio; abrogazione della giurisdizione capitale) possano essere tutti riferiti allo stesso dato cronologico. In verità la menzione dei quaranta anni che avrebbero preceduto la distruzione del Tempio sarebbe un'aggiunta tardiva in luogo di un termine originario di quattro anni. Questa lettura non è però suffragata dalle fonti. L'espressione '*mikan ʾamerû'* è senz'altro *mishnaïca*, quindi precedente alla successiva analisi di rabbi Šhimon bar Yohai, il quale ha forse completato ma non certo modificato la prima versione. Nel *Talmud* di Cohen è precisato come si ricorresse con estrema riluttanza alla pena di morte. Si giunse addirittura ad affermare che «un *Sanhedrin* che facesse giustiziare un solo condannato in sette anni fosse chiamato distruttore. Rabbi Eleazar ben Azariah[41] diceva: uno in settant'anni. Rabbi Tarfon[42] e rabbi Akiba[43] dicevano: semmai fossimo membri del *Sanhedrin*, nessuno verrebbe mai messo a morte»[44].

[40] Al verso 18a si aggiunge che in quel tempo fu sottratta al collegio anche la competenza per le cause civili.

[41] Vissuto tra la fine del I° secolo a.C. e l'inizio del secondo d.C., rabbi Eleazar ben Azariah appartiene alla terza generazione dei tannaim; fu eletto capo del sinedrio a Yavne alla giovane età di diciotto anni.

[42] Saggio tannaíta (noto anche come Tarphon, dal greco Tryphon), rabbi Tarfon è vissuto a cavallo tra la distruzione del Secondo Tempio e la rivolta di Bar Kochba (135 d.C.). Heinrich Graetz, *op. cit*., 4, 336, 429, lo ricorda a proposito della ricostruzione del sinedrio di Yavneh (Jamnia) e delle dinamiche tra i maestri della *Mishnah* dopo la distruzione del Secondo Tempio. In particolare ne analizza l'attività a Lod (Lydda).

[43] Rabbi Akiva ben Joseph (40/50-132/137 d.C.) è senz'altro il fondatore dell'ebraismo rabbinico; uno dei più grandi saggi tannaiti, chiamato nel Tamud *Rosh la-Chakhmim* (capo dei saggi).

[44] Cfr. A. COHEN, Il *Talmud* (tr. A. Toaff), Bari 2009, 361, 376.

La notizia ritorna in entrambi i *Talmud*.

c) ***J. Sanhedrin* 1,18a,43.**

תני קודם לארבעים שנה עד שלא חרב הבית ניטלו דיני נפשות ובימי שמעון בן . שטח ניטלו דיני ממונות. אמר ר"שבן יוח בריך רחמנא דלינא חכים מידון

d) ***J. Sanhedrin* 7,2,24b,48.**

קודם לארבעים שה עד שלא חרב בת המקדש ניטלו דיני נפשותמשראל. יוח ניטלו דיני ממונות מישראל אמר רבי שמעון בן יוחי בימי רבי שמעון בן
בריך רחמנא דלי נא חכי

I due testi rappresentano la situazione giudiziaria conosciuta dal sinedrio all'epoca del secondo Tempio. Per *Sanhedrin* 1,18a,43 «[…] più di quarant'anni prima della distruzione del Tempio, gli Ebrei furono privati della giurisdizione capitale. Al tempo di rabbi Šhimon ben Šhetah (indicativamente 140-60 a.C.), il collegio fu spogliato della competenza in materia di affari finanziari. Di tale restrizione non si dolse Šhimon bar Yohai, il quale, al contrario, si sentì sollevato dal fatto di non dovere emettere sentenze di morte». La confusione del passo, soprattutto per quanto riguarda alcune bizzarrie stilistiche (i versetti esordiscono con un fatto accaduto sotto i Romani, risalgono al periodo asmoneo di Šhimon ben Šhetah[45] e ritornano a Šhimon bar Yohai), non ne vizia l'attendibilità. Šhimon ben Šhetah dedicò molto del suo studio alla procedura giudiziaria: è nota la sua riflessione sui mezzi istruttori e soprattutto sono noti i suoi ammonimenti sulla irrilevanza della prova indiretta nei delitti di sangue, quindi sulla necessità che il dibattimento fosse sostenuto dalla deposizione di almeno due testimoni (così come esige la *Mishnah*). È senz'altro questo interesse procedurale che ha suggerito l'accostamento nel brano tra i due dati menzionati: nei processi di morte il sinedrio fu spogliato delle sue prerogative proprio come ai tempi di Šhimon ben Šhetah lo era stato in materia di affari finanziari[46].

[45] Maestro dell'epoca di Alessandro Janneo e Salomè Alessandra, Šhimon ben Šhetah fu duramente perseguitato dal re benché fosse il fratello di quest'ultima. L'autorevolezza comunque acquisita, permise ai farisei di assumere una certa influenza durante la fine del regno della regina.

[46] Šhimon ben Šhetah svolse un ruolo importate nella materia perché modificò le regole della *ketûbah* (il contratto di matrimonio), migliorando lo stato giuridico e sociale della donna in caso di divorzio. È nell'ambito di questo discorso che viene ricordata la limitazione dei

J. Sanhédrin 7,2,24b espone con maggiore coerenza una progressione storica di dati sui poteri del sinedrio; le competenze del consiglio furono sempre più ridotte: prima gli fu sottratta la giurisdizione capitale poi la capacità di conoscere le liti finanziarie e fiscali. Rabbi Šhimon ben Šhetah non è più menzionato, anzi è sostituito con rabbi Šhimon bar Yokai[47]. Probabilmente lo scambio è dovuto alla correzione di qualche copista ai fini di una maggiore omogeneità.

La stessa questione è poi affrontata da due testi del *Talmud* di Babilonia contenuti in *Avodah Zarah*, il trattato che regola i rapporti tra il popolo eletto e i pagani. Nessuna relazione può esservi durante il tempo delle feste politeiste. A proposito di una di queste (la Κρατέσις)

e) *Avodah Zarah* 8,b[48] dopo aver premesso che i Romani vinsero i Greci grazie all'alleanza con Israele, aggiunge

עשרין ושית שנין קמו להו בהימנותייהו בהדי ישראל מכאן ואילך נסעה ונלכה ואלכה בהו מעיקרא מאי דרוש ולבסוף מאי אישתעבדו
דרוש מעיקרא דרוש
לנגדך ו לבסוף ד רוש י עבר נ א אדני לפני עבדו ע שרין ו שת שין ד
בהימנותייהו בהדי ישראל מא ק דאמר רבכהנא כשחלה רבי ישמעאל קמו
יוסי שלחו ליה רבי אמור לנו שנים וג דברים שאמרת לנו משם בר
אביך אמר

'שעה על ישראל פלהו מאה ושמנים שנה קודם שנחרב הבית פשטה
מלכות הר

poteri degli Israeliti in materia di affari finanziari. In precedenza, infatti, il rabbino si era adoperato per la cessazione dei risarcimenti biblici [דיני ממונות *(Dinei Mamonot)*] e a proposito dell'immunità del re di fronte al sinedrio. È nota la vicenda legata ad Alessandro Janneo. Un suo schiavo aveva commesso un omicidio. Šhimon ben Šhetah, fedele alla legge secondo cui il proprietario avrebbe dovuto rispondere dei danni del sottoposto, convocò il sovrano in tribunale per testimoniare e rispondere, quanto meno civilmente, del fatto. Questi pur presentandosi si rifiutò di alzarsi in piedi davanti al sinedrio, intimidendo i giudici con la sua scorta militare. A seguito di ciò, il rabbino stesso istituì una nuova regola secondo cui il re d'Israele non sarebbe stato giudicato. Al di là delle questioni particolari, che qui rilevano poco, una cosa è certa, prima che le fosse tolta il sinedrio aveva piena capacità di dirimere le controversie civili.

[47] Su questa sostituzione di Šhimon ben Šhetah con Šhimon bar Yohai le edizioni divergono. Quella di Venezia dà il testo senza indicazione speciale; quella di Krotoshin valuta la citazione di 'ben Yohai' come una lettura errata e la mette tra parentesi; quella di Pietrokoff segnala semplicemente la differenza.

[48] Una versione parallela, ma ridotta, è presente anche in Shabbat 15a e Sanhedrin 41a.

שנה עד לא חרב הבית גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית
שנה עד לא חרב הבית גלתה סנהדרין ויושבה לה בחנות למאי ארבעים
יצחק בר אבדימי לומר שלא דנו דיני קנסות הלכתא אמר רבי

Per ventisei anni i Romani mantennero le loro promesse verso Israele, poi lo sottomisero. La notizia è appresa da rabbi Kahana (IV sec. d.C.)[49], il quale citando altri maestri tramanda avvenimenti molto interessanti: centoottant'anni prima che il Tempio fosse distrutto i saggi decretarono che le norme sull'impurità toccassero le zone fuori della nazione ebraica, quaranta anni prima che il santuario fosse distrutto il sinedrio si esiliò tenendo le sue sedute ad Hanut. Da allora in poi non vennero più celebrati processi finanziari. Né vennero più eseguite sentenze capitali. Difatti rabbi Nahman ben Isaac (IV secolo d.C.)[50], più che sulle ammende, invita a riflettere sulle difficoltà causate dalla riduzione dei poteri sinedrili

לא תימא דיני קנסות אלא שלא דנו דיני נפשות מאי טעמא כיון דחזו
ו מטב נגלי ממקום למקום פ חכי דלאלהו חצחין ו לא י כלי ל דנפישי
מידן א מר
ליחייבו דכתיב ו עשית על פ הדבר א שר י גידו לך מן המקום ההוא מ

[49] Rabbi Kahana fu attivo nella prima metà del IV secolo d.C. Allievo di Rabbah, secondo Avodah Zarah 8b, egli non è testimone diretto delle attestazioni riportate, trasmettendo solo quanto saputo dal padre, Yose ben Halafta, autorevole saggio del secondo secolo d.C.: «[…] Quando rabbi Yishmael, figlio di rabbi Yose, si ammalò, i saggi gli inviarono un messaggio chiedendogli: "Maestro, raccontaci due o tre cose che hai appreso in nome di tuo padre"». Sono allora tramandati dati storici significativi 1) centoottant'anni prima della distruzione del Tempio, i saggi decretarono lo stato di impurità rituale relativamente alle terre fuori della nazione ebraica per frenare l'emigrazione; 2) quarant'anni prima della distruzione del Tempio (intorno al 30 d.C.), il sinedrio si esiliò dalla sua sede ufficiale (*Lishkat HaGazit*), spostandosi ad Hanut ('i negozi', una zona commerciale del Monte del Tempio). La citazione contiene una variante sul finale rispetto al testo talmudico. Subito dopo la frase di Kahana sull'esilio ad Hanut, il Talmud si sofferma sulle conseguenza di un tale spostamento. Rabbi Isaac bar Avdimi, attivo nel IV secolo d.C., spiega: «Questo serve ad insegnare che da quel momento in poi non vennero più celebrati i processi capitali (*Dinei Nefashot*)». Il testo talmudico parla dunque di processi capitali (e non finanziari). Il sinedrio si sarebbe spostato ad Hanut perché, secondo la legge biblica, la pena di morte poteva essere decisa solo nella 'camera di pietra squadrata' del Tempio. L'enorme aumento di morti causato dall'avvento romano, avrebbe portato i giudici ad esiliarsi onde declinare l'applicazione costante della pena capitale «מאי למימרא אמר רב יצחק בר אבדימי :לומר שאין דנין דיני נפשות».

[50] Rabbi Nachman ben Isaac, è stato uno dei più eminenti amoraim della quarta generazione. Fu contemporaneo di Abaye e Rava e divenne, in seguito, capo (*Rosh Yeshivah*) della celebre accademia di Pumbedita dal 352 al 356 d.C., anno della sua morte. Sull'affermazione di Isaac bar Avdimi sull'interruzione dei soli *Dinei Nefashot* e non dei *Dinei Mamonot* che continuarono ad essere celebrati, egli interviene, interrogandosi sui *Dinei Kenasot* (multe e sanzioni fisse): «אמר רב נחמן בר יצחק :לא תימא דיני נפשות אלא אפילו דיני קנסות נמי לא דייני». Non si decideva più sui processi capitali ma nemmeno sulle multe e le sanzioni.

למד
שהמקום גורם

Il numero degli assassini s'incrementò e non potendo essere giustiziati, tutti, se ne consigliò l'esilio da un luogo all'altro. Nella chiusa ritornano i centoottant'anni di dominazione romana in Israele prima della distruzione del Tempio: dai duecentosei anni di governo straniero, il rabbino sottrae i ventisei anni in cui la nazione ebraica non fu sottomessa.

Il secondo brano del *Talmud* babilonese è tratto da *B. Sanhédrin* 41,a.

מאן בן זכאי אילימא רבי יוחנן בן זכאי מי הוה בסנהדרי והתניא כל
רבי יותן בן זכאי מאה ועשרים שנה ארבעים שנה עסק שנותיו של
בפרקמטיא ארבעים
שנה למד ארבעים שה למד ו תיא ארבעים שה קדם חרבן הבית ג לתה
ו דיניסנהדרי וישבה לה בחנות ואמר רבי יצחק בר אבודימי לומר שלאת
קנסות דיני קנסות סלקא דעתך אלא שלא תו דיני נפשות ותנן משחרב
בית
המקדשהתקין רבן יוחנן בן זכאי אלא בן זכאי דעלמא הכי נמי מסתברא
סלקא דעתך רבן יוחנן בן זכאי קרי ליה רבי בן זכאי והתניא מעשה דאי
ובדק רבן
יוחנן בן זכאי בעוקצי תאנים

Si discute circa il rilievo delle prove incongruenti rappresentate in un processo criminale. Secondo rabbi Hisda (217-309 d.C.)[51], interprete dell'opinione tradizionale, si deve distinguere tra *bedikot* e *hakirot* cioè tra ciò che riguarda le domande secondarie e l'interrogatorio viziato da contraddizioni sulla data, il tempo e il luogo del delitto. Rabbi Joseph ben Hiyya (270-333 d.C.)[52] invoca una pratica diversa: qualsiasi aporia anche su un punto subordinato della testimonianza ne causa l'inutilizzabilità. Questo fu l'insegnamento di rabbi Yochanan ben Zakkai (30-90 d.C.)[53] il quale visse

[51] Rabbi Hisda, noto anche come rav. Chisda, è stato uno dei più autorevoli amoraim della seconda e della terza generazione. Fu discepolo di Abba Arikha e in tarda età divenne capo (*Rosh Yeshivah*) della celebre accademia di Sura per dieci anni, fino alla sua morte.

[52] Anche rabbi Joseph ben Hiyya (noto nel Talmud come Joseph o Yosef) si colloca tra i più importanti amoraim della terza generazione (IV secolo d.C.). Allievo di Yehuda ben Ezekiel, fu contemporaneo di rabbi Rabbah bar Nahamani e di rabbi Hisda. Divenne capo (*Rosh Yeshivah*) dell'accademia di Pumbedita dal 331 d.C. fino alla sua morte, avvenuta nel 333 d.C.

[53] Rabbi Yochanan ben Zakkai, spesso indicato con il solo titolo onorifico di Rabban, è considerato il salvatore dell'ebraismo rabbinico a seguito della catastrofica distruzione del Secondo Tempio. Sono noti gli episodi della sua vita. Mentre Gerusalemme era assediata dalle legioni romane, guidate da Vespasiano e la città dilaniata dai contrasti interni, soprattutto alimentati dagli zeloti, determinati a combattere fino alla morte, Ben Zakkai comprese

centoventi anni: quarant'anni fu negli affari, quaranta studiò (quarant'anni prima della distruzione del Tempio quando il sinedrio si trasferì ad Hamut) e quaranta insegnò.

I *Talmud* confermano, dunque, una tradizione rabbinica che a più riprese ha riferito l'incapacità del sinedrio di giudicare i delitti di sangue durante la dominazione romana. Non convincono invece le argomentazioni avanzate da Juster per dimostrare l'infondatezza delle fonti rassegnate sulla base di Giuseppe Flavio (*Bell. Jud.,* 6,5-33 ss.[54])

> Νομίζων δ'ό Τίτος ἐγείρεσθαι μάλιστα τὰς τῶν πολεμούντον προθυμίας ἐλπίδι καὶ λόγω, τὰς τε προτροπὰς καὶ τὰς ὑποσχέσεις πολλάκις μὲν λή θην ἐνεργάζεσθαι τωῖ ινδύνων, 'έστι δ'ότε καὶ θανάτου καταφρόνησιν, συναγαγὼν ἐπὶ ταὐτὸ τοὺς ἀλκίμους ἐπειρατᾶ τῶν ἀνδρωῖ, ῶ' συστρατιωᾶ ι, λέγων, τὸ μὲν παρακελεύειν ἐπὶ τὰ μὴ φέροντα κίνδυνον αὐτόθεν τοις παρακελευομέ-
>
> νοις ἀκλεές, ἀμέλει δὲ καὶ τῶ παρακελεύοντι φέρει κατάγνωσιν ἀνανδρίας. δεῖδ', οἶμαι, προτροπῆς εἰᾷ μόνα τὰ σφαλερὰ τῶῖ πραγμάτων, ὡς ἐκειῖ ά γε καθ'αύτοὺς πράττειν ἀᾷ ιον. ῷστ'ἐᾷ ωγε τὸ μὲν ὑπάρχειν χαλεπὴν τὴν ἐπὶ τὸ τειᾶχος ἀᾷ οδον αὐτὸς ὑμῖᾶ προτίθημι. τὸ δ'ὅτι μάλιστα προσήκει μάχεσθαι τοιᾷ δυσκόλοις τοὺς ἀρετηᾷ εᾷ ιεμένους καὶ ὅτι καλὸν ἐν εὐᾷ λεία τελευτὴ καὶ ὡς

che la sopravvivenza fisica del popolo e l'eredità della *Torah* erano più importanti delle mura di pietra. Per superare i posti di blocco imposti dagli stessi zeloti (che vietavano a chiunque di uscire), si finse morto. I discepoli, rabbi Eliezer e rabbi Joshua, lo trasportarono fuori dalla città in una bara col pretesto di doverlo seppellire. In tal modo potette presentarsi a Vespasiano, salutandolo non come generale ma come imperatore. Pochi istanti dopo, giunse un messaggero da Roma per annunciare che il senato lo aveva proclamato proprio come tale. Vespasiano, impressionato da tanta veggenza, gli concesse di esprimere tre desideri. Ben Zakkai non chiese la salvezza di Gerusalemme o del Tempio (consapevole che politicamente fosse impossibile) ma pronunciò la celebre frase: «Dammi Yavneh e i suoi saggi (*Gittin* 56b)». Furono dunque istituiti un nuovo sinedrio e un centro di studi per colmare il vuoto del Tempio distrutto. Furono stabiliti i decreti fondamentali (*Takkanot*) per adattare l'ebraismo alla nuova realtà della diaspora. Heinrich Graetz, *op. cit*., 2, cap. 13, sopratt. 321-333, lo descrive come l'anello di congiunzione tra l'era del Tempio e l'era della *Mishnah*. Lo studioso evidenzia come pur essendo l'allievo più giovane di Hillel il vecchio, ben Zakkai ne ereditò l'approccio pacifico e pragmatico, preferendo la conservazione della legge alla guerra contro l'impero.

[54] Sono inoltre invocati *B. Sanhédrin* 2b e 37b; *B. Sota* 8b; *B. Kethoubot 3*0ab e soprattutto *M. Sanhédrin* 7,2.

> ουκ̓ ἀκ́ αρπον εσται τοῖς καταρξαμένοις τὸ γενναιῶ ν, διέξειμι

I primi due governatori romani non avrebbero mutato la situazione istituzionale della Giudea e tanto meno la sua prassi giudiziaria. Il sinedrio avrebbe quindi continuato ad esercitare le sue funzioni senza soluzione di continuità. Peraltro non si spiegherebbe come mai la sottrazione dei poteri giurisdizionali del collegio sarebbe avvenuto solo nel 30 d.C., dopo ben ventiquattro anni dall'avvento romano in Palestina ed in perfetta concomitanza con il governo di Pilato. La menzione così precisa e rimarcata della data (quarant'anni prima della distruzione del Tempio), risalterebbe l'intento apologetico dei rabbini di allontanare dagli Ebrei l'ombra del deicidio[55]. Winter[56] trova sospetta la contemporaneità tra la data in cui il Sinedrio fu privato dei suoi poteri e quella in cui Gesu fu crocifisso: i rabbini del I secolo nel timore che fosse loro addebitata la responsabilità della croce, avrebbero negato ad arte l'effettiva giurisdizione del sinedrio. Per Stauffer[57] i governatori romani avrebbero sempre avuto lo *ius gladii* in materia di delitti comuni. La giurisdizione religiosa invece sarebbe rimasta al sinedrio fino al 30 d.C. cioè prima della morte di Gesù. Questi rilievi, per quanto suggestivi, non mutano la situazione analizzata. Prescindendo dal fatto che la distinzione tra delitto comune e delitto religioso non trova riscontro in nessuna fonte del diritto romano, concordiamo in parte con i sospetti circa l'esatta indicazione dei quarant'anni. Tale data va di certo intesa approssimativamente. Difatti o si sostiene che il sinedrio conservò ininterrottamente il potere di mettere a morte o lo si deve negare. È poco probabile che la giustizia capitale sia stata tolta al consiglio al tempo di Gesù, quindi durante il regno di Tiberio il quale fu sempre vigile nel conservare intatto l'ordinamento stabilito da Augusto. Il potere di mettere a morte fu sottratto alla Giudea già dal 6 d.C. non appena essa venne istituzionalizzata come provincia romana. Per il resto le baraite sono senz'altro degne di fede. Come scrive Krauss[58]: «i rabbini avranno sa-

[55] Sul punto cfr. F. LUCREZI, "*A proposito del processo" cit*., 128; S. JONA, *op. cit*., 10 ss.; G. CAPRILE, *op. cit*., 1313 ss.

[56] Cfr. P. WINTER, *Marginal cit*., 14 ss., 221 ss., il quale scorge nell'applicazione tarda dello strangolamento un metodo clandestino cui il sinedrio ricorse dopo il 70 d.C. per eseguire le sue sentenze. Per il periodo precedente il collegio non avrebbe avuto la necessità di districarsi tra sanzioni simulate e dissimulate, potendo valersi liberamente delle pene previste dalla legge mosaica.

[57] Cfr. E. STAUFFER, *Jerusalem und Rom im Zeitalter Jesu Christi*, Bern 1957, 121 ss. Di questa opinione è pure P.C. ANTONINI, *Processo e condanna di Gesù. Indagine storico esegetica sulle motivazioni della sentenza*, Torino 1982, 100 ss.

[58] Cfr. S. KRAUSS, *Die Mischna: Sanhedrin (Hoher Rat) - Makkot (Prügelstrafe). Text, Übersetzung und Erklärung*, Giessen 1933, 24 ss.

puto meglio di chiunque altro come stavano le cose nel loro Paese e se, contro il proprio prestigio, hanno affermato di non avere giurisdizione sugli affari capitali, ciò non può che essere vero». Né risulta che i rabbini si siano mai preoccupati dei rimproveri cristiani; tanto da alterare dati temporali onde allontanare da sé l'attribuzione dell'esecuzione del nazareno. Anzi in *Sanhedrin* 43,a sia pure inverosimilmente, presentano come proprio il supplizio del nazareno

בערב הפסחתלאוהו ליש תוצרי, ו הכחז יוצא לפניו
ארבעים יום י שו תוצרי יוצא לסקל על שבישף ו
הסית
והדיחאת ישראל. כל מי שיודע לו זכות יבוא וילמד,
עליו
ולא מצאו לו זכות ותלאוהו בערב הפסח.

Il giorno della preparazione della Pasqua venne appeso Yeshu. Un araldo per quaranta giorni camminò davanti a lui proclamandone l'accusa «deve venire lapidato perché ha praticato la stregoneria ed ha sedotto e fuorviato Israele», ammonendo chiunque fosse a conoscenza di fatti a sua discolpa di rendere la propria testimonianza. Poiché nessuno parlò in suo favore fu lapidato[59].

4. IN MEDIAS RES. LA PERICOPE DELL'ADULTERA GV. 7,53-8,11

Fino al Novecento ha dunque prevalso l'idea che le prerogative sinedrili fossero immutate durante la dominazione romana: fatta eccezione, forse, per i crimini di sedizione e brigantaggio; così pensando si è negato efficacia probatoria alle testimonianze evangeliche[60], quindi ai luoghi di Giovanni che abbiamo evidenziato. Concepite in funzione apologetica, esse sarebbero rimaste estranee ad un'autentica preoccupazione storiografica: lo stesso fatto

[59] Un manoscritto aggiunge di Nazareth. Cfr. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, "*La lettura di Sanhedrin 43a nel Talmud Baulì. Ancora dubbi e riflessioni sul processo contro Gesù di Nazareth*", *Vivarium. Rivista di Scienze Teologiche*, n.s. 20-3/2012, 387 ss.

[60] Cfr. per tutti TH. MOMMSEN, *Die römischen Provinzen* cit., 76 ss.; ID., *Römisches Staatsrecht* cit., 960 ss.; ID., "*Die Rechtsverhältnisse*" *cit*. 91; ID., "*Die Pilatus Acten"* cit., 198-205; J. JUSTER, *Les Juifs dans l'Empire romain: leur condition juridique, économique et sociale*, Paris 1914, 2, 130 ss.; R.W. HUSBAND, *The Prosecution of Jesus: Its Date, History and Legality*, Princeton 1916, 193; H. LIETZMANN, "*Der Prozess Jesu", SBA* 14/1931, 313 ss.; H.J. EBELING, *op. cit*., 293 ss.; T.A. BURKILL, *op. cit*., 80 ss.; P. WINTER, *Marginal cit*., 14 ss., 221 ss.; W. FRICKE, *Il Caso Gesù. Il più controverso processo della storia*, Milano 1986, 218-219 (ed. orig. *Standrechtlich gekreuzigt. Person und Prozess des Jesus aus Galiläa,* Frankfurt am Main 1986, 310 ss.); A. WATSON, *The Trial of Jesus*, Athens-London 1995, 104.

che siano stati tramandati due procedimenti a carico di uno stesso soggetto non si spiegherebbe altrimenti[61]. Da queste premesse muovono (oltre che Mommsen) Juster, Husband, Lietzmann, Ebeling, Burkill, Winter, Fricke e Watson[62]: in particolare per Juster e Winter il versetto di Giovanni in 18.31 b si consumerebbe in un arteficio dell'evangelista per confortare l'avveramento della profezia, da egli stesso riportata in 12,32-33, circa il modo in cui Gesù sarebbe venuto a perire. Non a caso i versi successivi di 19,6b striderebbero con quelli di 18,31b: in realtà non sfugge a Blinzler[63] che tale contrasto si sani riconducendo all'evangelista la volontà di offrire entrambe le dichiarazioni; non quindi un'aporia ma solo l'attestazione del rifiuto stizzito di Ponzio Pilato di fronte ad una richiesta ebraica palesemente temeraria.

Difatti in seguito è mutato l'orizzonte interpretativo, attribuendosi finalmente ai vangeli la dignità di fonti storiche[64]. Nell'alveo di una nuova eseg-

[61] Valutare le informazioni evangeliche rimane un compito arduo per chi studia il processo contro Gesù di Nazareth. Esse tramandano il pensiero di un uomo in una lingua che non fu la sua (Gesù insegnò in aramaico, i vangeli sono scritti in greco) grazie a seguaci che non ne furono allievi. Il dibattito ha impegnato la critica razionalistica moderna che a partire dalla metà del settecento, ha incrementato un filone di pensiero solitamente ripercorso in due movimenti: nel primo (1750) si collocano Reimarus, Strauss e Baur; nel secondo (1850 - 1950) von Harnack, Gunkel e Reitzenstein. Il punto di maggiore incontro rispetto alla storia della critica biblica è quello della *Formegeschichte* (Holtzmann, Dibelius, Schmidt, Bultmann, Käsemann e Dufour) la quale ha superato lo stallo dell'analisi letteraria, risalendo per ogni pericope alla forma originaria.

[62] TH. MOMMSEN, "*Die Pilatus acten"* cit., 198 ss., muove da un'osservazione di Origine di Alessandria (v. *Comm. in Epist. ad Roman.* 1,6-7) per la quale ai suoi tempi le autorità ebraiche avevano il potere di giustiziare i delinquenti. La giurisdizione penale minore sarebbe stata esercitata dai sinedri locali mentre l'approvazione romana sarebbe stata necessaria per la sola giurisdizione capitale: «nach erfolgter Bestätigung des jüdischen Todesurteils dessen Execution der römischen Behörde oblag und in römischer Form vollzogen ward». Nello stesso senso cfr. TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, 241-242. Cfr. anche L. PARETI, *Storia di Roma e del mondo romano,* 5 (*Da Vespasiano a Decio*), Torino 1960, 23, 26; S. MAZZARINO, *L'impero romano*, 3 voll. (in *Collana Universale*, 243-245)^2, Roma- Bari 1973, 163 ss. (in part. vol. II) (il quale affronta con dovizia la complessa questione dello *status* giuridico della Giudea sotto la 'procuratoria' romana dal profilo delle competenze penali del gran sinedrio); J. MEYSHAN, *Essays in Jewish Numismatics* (nella collana *Numismatic Studies and Researches* 6), Gerusalemme 1968, 105-119.

[63] Cfr. J. BLINZLER, *op. cit*., 213 ss.

[64] In questa prospettiva sono condivisibili le riflessioni di P. PAJARDI, *Il processo di Gesù*, Milano 1994, 127, il quale scorge nelle parole di *Gv*. 18,31 non il senso del disimpegno ma il rispetto del governatore verso le funzioni giudiziarie del sinedrio. Non ci convincono, invece, altre suggestioni dell'autore, già sostenute da B. BIONDI, "*La giuridicità del Vangelo", Ius* 6-1/1951, 23-54, sopratt. 45 s., e per certi versi da P. LIPPERT, *Parole E Silenzi Di Gesù. Meditazioni Sulla Passione*, Torino, 1960 (ed. orig. *Unseres leidenden Herrn Reden und Schweigen vor den Menschen*, Freiburg im Breisgau 1934) circa il fondamento teocratico

esi, si colloca, a nostro parere, con pieno titolo, il caso, assai noto, dell'adultera, grazie al quale Jeremias[65] coglie opportunamente la giustifica che il sinedrio dell'epoca di Gesù di Nazareth non potesse esercitare la giurisdizione capitale[66]

> Ἰησοῦς δὲ επορεύθη εἰς τὸ Ὄ ρος τῶν Ἐλαιῶν. Ὄ ρθρου δὲ πάλιν παρεγένετο εἰς τὸ ἱερόν, καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἦρ χετο πρὸς αὐτόν, καὶ καθίσας ἐδίδασκεν αυτ ούς. ἀ γουσιν δὲ οί γραμματειῖς καὶ οί Φαρισαιῖ ι γυναικ α ἐπὶ μοιχεία κατειλημμένην, καὶ στήσαντες αὐτὴν ἐν μέσω λέγουσιν αὐτῶ. Διδάσκαλε, αὐ τη ἡ γυνή κατείληπται επ ᾽αὐτοφώρω μοιχευομένη ἐν δὲ τῶνόμῳ ἡμῖν Μωῦσης ἐνετείλατο τὰς τοιαύτας λιθάζειν σὺ οὖν τί λέγεις; τουτο δὲ ἔλ εγον πειράζοντες αὐτόν, ἵνα ἐχ ωσιν κατηγορεῖν αὐτου. ὁ δὲ Ἰησοῦς κάτω κύψας τῶδακτύλω κατέγραφεν εἰς τῆν γῆν. Ὡς δὲ ἐπέμενον ἐρωτῶ τες αυτ όν ἀνέκυψεν καὶ εἰπ εν αὐτοιῖς. Ὁ ἀναμάρτητος ὑμῶν πρῶτος επ ᾽αὐτὴν βαλέτω λίθον καὶ πάλιν κατακύψας ἐγ ραφεν εἰς τῆν γῆν. οί δὲ ἀκούσαντες ἐξήρχοντο εἰς καθ᾽ εἷς ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων, καὶ κατελείφθη μόνος, καὶ ἡ γυνή ἐν μέσω οὔσ α. ἀνακύψας δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῆ Γύναι ποῦεἰσιν; ουδ εἰς σε κατέκρινεν; ἡ δὲ εἰπ εν Ουδ εἰς κύριε. εἰπ εν δὲ ὁ Ἰησους. Οὐδὲ εγ ὼ σε κατακρίνω πορεύου καὶ ἀπὸ τοῦνυν μηκέτι ἁμάρτανε.

Il brano conforta l'idea che la scena rappresentata abbia avuto luogo non prima ma dopo il dibattimento processuale quando i sinedriti, non avendo alcuna possibilità di eseguire la sentenza, vollero, per un'ennesima volta, provocare Gesù interrogandolo circa la necessità della lapidazione. A tal proposito abbiamo già osservato che sia del tutto inutile distinguere tra reati comuni e reati religiosi. Come bene osserva Longo[67], in uno Stato integral-

dell'autorità di Pilato (*Gv*. 19,11 «[…] Tu non avresti alcun potere su di me se non ti fosse dato dall'alto»).

[65] Cfr. J. JEREMIAS, *op. cit*., 149 ss.

[66] V. anche *Gv*. 7,53 «ἀπεκίθησαν καὶ εἶπαν αὐτῷ, Μὴ καὶ σὺ ἐκ τῆς Γαλιλαίας εἶ; ἐραύνησον καὶ ἴδε ΄ότι ἐκ τῆς Γαλιλαίας προφήτης οὐκ εγ είρεται. Καὶ ἐπορεύθησαν ἕκαστος εἰς τὸν οἰκον αὐτοῦ».

[67] Cfr. G. LONGO, "*Ponzio Pilato"*, in *Studi in onore di A. Biscardi* 3, Milano 1982, 133 ss.

ista quale quello giudaico, tali illeciti avrebbero lasciato al governatore romano una competenza meramente residuale. Inoltre, giova ripeterlo, contrariamente a quanto assume Juster[68], Roma non interpretò mai la nozione di delitto religioso, ben sapendo che un tale regolamento avrebbe alimentato in Giudea un coacervo ingestibile di malintesi e di conflitti sulla reciproca competenza. Non si spiegano allora i dubbi nutriti da una parte della dottrina[69] circa l'autenticità della pericope giovannea. Molte riserve sono il retaggio dell'atteggiamento spiegato dagli stessi padri della Chiesa, i quali avranno temuto che un certo riconoscimento del testo avrebbe giustificato un fatto grave quale l'adulterio, stigmatizzato dalle civiltà del Mediterraneo alla stregua dell'omicidio[70]. La pericope manca nella *Peshitta* siriaca (V secolo), in alcuni grandi codici greci del IV secolo (**א** Sinaitico e B Vaticano), in due papiri antichi molto autorevoli (P^{66} o papiro Bodmer II e P^{75} o papiro Bodmer XV) e in molte versioni siriache, sahidiche, gotiche, armene, georgiane e copte. Non contengono riferimenti all'episodio né il *Diatessaron* di Taziano, né Clemente Alessandrino (150-215 d.C.), né Tertulliano (155- 230 d.C.), né Origene, né Cipriano (210- 258 d.C.), né Giovanni Crisostomo (344- 407 d.C.) nelle sue omelie esegetiche né Cirillo di Alessandria (370-444 d.C.) nel suo ampio commentario al vangelo di Giovanni. Il Codice

[68] Cfr. J. JUSTER, *op. cit*., 2, 22 ss.

[69] Questi sono, in estrema sintesi, gli argomenti principali di chi confuta l'autenticità della pericope 1) il fatto non è menzionato nei manoscritti più antichi; 2) differenze stilistiche e di vocabolario: il linguaggio differisce da quello dell'evangelista. Si notano forme espressive non utilizzate altrove; 3) l'interruzione del flusso narrativo: la storia sembra inserita forzatamente tra il capitolo 7,52 e 8,12, interrompendo il contesto dei discorsi di Gesù durante la festa delle Capanne; 4) una tradizione certamente fluttuante: la pericope si colloca in posizioni diverse nei manoscritti più remoti; alcuni la pongono alla fine del vangelo di Giovanni, altri dopo *Lc*., 21,38 o 24,53, portando a pensare che fosse stata tramandata oralmente (essendo nota già dal II secolo d.C.) e collocata successivamente dai copisti. V. '*Pericope adulterae*'. Cfr. F.L. CROSS (a cura di), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*[3] (riveduta a cura di E.A. Livingstone), Oxford, 2005. Cfr. anche B.M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, London, 1971, 220; G. SEGALLA, "*Introduzione al Vangelo di Giovanni"*, in *La Bibbia nuovissima versione dai testi originali*, Cinisello Balsamo 1991, 642; B. EHRMAN, *I Cristianesimi perduti. Apocrifi, sette ed eretici nella battaglia per le Sacre Scritture,* Roma, 2005, 279; ID., *Gesù non l'ha mai detto - Millecinquecento anni di errori e manipolazioni nella traduzione dei vangeli*, Milano 2007, 74-76, 95; P. COPAN - W. L. CRAIG (a cura di), *Contending with Christianity's Critics: Answering New Atheists and Other Objectors*, Nashville 2009, 154-155.

[70] Agostino non nasconde che il timore di una certa accondiscenza verso l'adulterio fosse stata la causa della rimozione del racconto dai manoscritti: «Tutto questo è inaccettabile, evidentemente, per l'intelletto dei non credenti: infatti alcuni di fede debole, o piuttosto nemici della fede autentica, per timore, io credo, di concedere alle loro mogli l'impunità di peccare, tolgono dai loro codici il gesto di indulgenza che il Signore compì verso l'adultera, come se colui che disse: d'ora in poi non peccare più avesse concesso il permesso di peccare, o come se la donna non dovesse essere guarita dal Dio risanatore con il perdono del suo peccato, perché non ne venissero offesi degli insensati» (v. *De adult. Conjug.,* 2,6).

alessandrino A non fornisce indicazioni sulla presenza o sulla mancanza della pericope, perché manca di un'ampia parte del testo giovanneo (da 6,50 a 8,52). Lo stesso si può dire del Codice C di Efrem, perché, oltre alla pericope dell'adultera, sono assenti consistenti parti del vangelo di Giovanni e soprattutto un ampio brano in cui l'episodio potrebbe essere stato contenuto (da 7,17 a 8,28).

Più numerosi sono, però, gli elementi che vertono per l'autenticità della pericope. Essa è presente in un famoso codice greco del V secolo (D Beza) ed in numerosi codici greci del VIII-X secolo[71]. È poi riportata da parecchi codici minuscoli[72]. Si trova quindi in numerosi antichi manoscritti della *Vetus Latina* (*b, c, d, e, f, f2, g1, g2, j, r1, r2, aur, gat*)[73], della *Vulgata* (*a, c, d, f, g, s*) e in alcune versioni siriache, bohariche, armene, georgiane, etiopiche e gotiche. Il brano è contenuto in alcuni manoscritti latini occidentali tardivi, spesso sottovalutati a causa dell'influenza della *Vulgata*[74] di cui avrebbero risentito. Il racconto dell'adultera è comunque presente nei più

[71] V. F Boreelianus, E Basilensis, G Seidelianus I, H Seidelianus II, K Cyprius, M Campianus, U Nanianus, Γ Tischendorfianus IV, Π Petropolitanus.

[72] V. *28, 318, 700, 892, 1009, 1010, 1071, 1079, 1195, 1216, 1344, 1365, 1546, 1646, 2148, 2174* ed in vari tipi bizantini; mentre collocano la pericope altrove: la famiglia 1, i minuscoli 20, 37, 135, 207, 301, 347 e quasi tutte le versioni armene che la pongono dopo Giovanni 21,25; la famiglia 13 che la colloca dopo *Lc*., 24,53; i minuscoli 129, 259, 470, 564, 831 e 1356 che collocano i versetti giovannei 8,3-11 dopo *Gv*. 21,25 e il minuscolo 826 che colloca la pericope dopo *Lc*., 21,38. Di fatto, i manoscritti armeni che contengono la pericope dell'adultera sono principalmente quelli contenenti il vangelo armeno: tra i manoscritti che rilevano maggiormente vanno ricordati quelli della Biblioteca dei Mechitaristi di Venezia e quelli del convento di Echmiadzin, oltre a diverse miscellanee armene. Dei trenta manoscritti disponibili a Venezia, cinque la collocano nella sua posizione tradizionale (7,53-8,11), sei la omettono, mentre diciannove la collocano alla fine del vangelo di Giovanni. Esistono poi diversi antichi manoscritti georgiani che la contengono: alcuni la collocano nella sua posizione abituale e altri in posizioni alternative, cioè dopo *Gv*. 7,44 o dopo *Lc*., 21,38 oppure alla fine del vangelo di Giovanni.

[73] Per quanto riguarda la *Vetus Latina* ben quattro manoscritti antichi contengono tuttora il brano (Codice 'e' Palatino del IV-V secolo, Codice 'd' Cantabrigense del IV-V secolo, Codice 'ff2' Corbiense del IV-V secolo e Codice 'j' Sarzanense del V-VI secolo), mentre un manoscritto tra i più autorevoli lo conteneva sicuramente, benché il foglio in cui era presente sia andato successivamente perduto (Codice 'b' Veronense del V secolo). Nessuna traccia della pericope si trova, invece, in altri quattro importanti codici della *Vetus Latina* (Codice 'k' Bobiense IV secolo, Codice 'a' Vercellense IV secolo, Codice 'f' Brixiano V - VI secolo e Codice 'q' Monacense IV-V secolo).

[74] V. Codice *Aureus* del VII secolo d.C.; Codice *Rehdigeranus* del VII secolo d.C.; Codice Usseriano Primo del VII secolo d.C.; Codice Usseriano Secondo del VIII secolo d.C.; Codice 'd' Claromontano del VII secolo d.C.; Codice Gatiano del VIII secolo d.C.; Codice Holmense del VIII secolo d.C.; Codice Fossatense del VIII secolo d.C.; Codice Sangermanense Primo del IX secolo d.C.; Codice Sangermanense Secondo del X secolo d.C.; Codice 'c' Colbertino del XII secolo d.C.; Codice *Complutensis* Primo del IX secolo d.C.; Codice *Cavensis* del IX secolo d.C.

autorevoli codici della *Vulgata* (*Codex F Fuldensis* del V secolo d.C. e *Codex A Amiantinus* del VII secolo d.C.) e non manca neppure in codici un po' più recenti (*Codex C Cavensis* del VII secolo d.C., *Codex D Dublinensis o Durmachensis* del VII secolo d.C., *Codex G Sangermanensis* del VIII secolo d.C. e *Codex S Sangallensis* del VIII secolo d.C.). È chiaramente citata dalla *Didascalia Apostolorum* (III secolo d.C.), da Didimo Cieco (IV secolo d.C.), dall'*Ambrosiaster* (IV secolo d.C.), da Ambrogio di Milano (IV secolo d.C.), da Giovanni Crisostomo (IV secolo d.C.), da Girolamo (IV secolo d.C.), da Agostino (IV secolo d.C.), da Paciano di Barcellona (IV secolo d.C.), da Pietro Crisologo (IV secolo d.C.) e da Rufino di Aquileia (IV secolo d.C.)[75]. A partire dal V secolo si susseguono riferimenti

[75] Nella *Didascalia Apostolorum* è scritto: «Pertanto, o vescovo, per quanto puoi, custodisci quelli che non hanno peccato, affinché possano continuare a non peccare ma guarisci ed accogli quelli che si pentono dei (loro) peccati. Se tu non ricevi colui che si pente, perché sei senza pietà, tu peccherai contro il Signore Dio, perché non ubbidisci al nostro Salvatore e al nostro Dio, non facendo come Gesù ha fatto con colei che aveva peccato, che gli anziani gli avevano posto davanti, lasciando il giudizio nelle sue mani. Lui, il Cercatore dei cuori, le disse: "Gli anziani ti hanno condannato, figlia mia? Lei gli rispose: No, Signore. E lui le disse: neppure io ti condanno, vai e non peccare più» (v. *Didasc. Apost*.,7). Didimo Cieco (313-398 d.C.), in un commento alle Ecclesiaste, riporta «Si narra, in certi vangeli, che una donna fu condannata dai Giudei per un peccato e veniva condotta, per essere lapidata, nel luogo dove ciò soleva avvenire. Il Salvatore, vi si dice, avendola scorta e avendo visto che erano pronti a lapidarla, disse a coloro che stavano per colpirla con pietre: "Chi non ha peccato, sollevi una pietra e la getti. Se qualcuno ha coscienza di non aver peccato, prenda una pietra e la colpisca" E nessuno osò. Conoscendo sé stessi e sapendo che anch'essi erano responsabili di qualcosa, non osarono colpirla» (v. *Comm. a Qoelet*, 7). La pericope dell'adultera è infine richiamata da Ambrogio (339-347) che la attribuisce a Giovanni quando ricorda ai suoi contemporanei che: «Una questione molto agitata e molto famosa è stata l'assoluzione di quella donna che nel vangelo secondo Giovanni fu portata a Cristo accusata di adulterio. Lo stratagemma che gli Ebrei equivocati escogitarono fu questo: nel caso in cui il Signore Gesù avesse assolto la donna si sarebbe opposto alla Legge, mentre la sua condanna avrebbe potuto essere criticata, rendendo la grazia di Cristo vuota. E la discussione è ancora più accesa, dal momento in cui i vescovi hanno iniziato ad accusare i colpevoli dei crimini più atroci davanti ai tribunali pubblici, e alcuni persino a spingerli all'uso della spada e della pena capitale, mentre altri ancora approvano questo tipo di crimini macchiati dal sangue del sacerdozio. Poiché quegli uomini dicono esattamente come gli Ebrei, che i colpevoli dovrebbero essere puniti dalle leggi pubbliche, e quindi che dovrebbero essere accusati dai sacerdoti di fronte ai tribunali pubblici […] Come possiamo sopportare chi condanna le colpe negli altri e le scusa in se stesso? Quando un uomo condanna in un altro ciò di cui egli stesso si macchia, non pronuncia piuttosto la propria condanna? » (*Lett*., 26,2,3,13). Paciano di Barcellona (301?-392), vescovo nel 365, ovvero nello stesso periodo in cui veniva prodotto il *Codex Sinaiticus*, menziona l'episodio dell'adultera, accusando i novaziani di averlo rimosso dalla lettura del vangelo: «o novaziani, perché tardare a chiedere occhio per occhio, dente per dente e chiedere vita per la vita? Perché aspettate di rinnovare ancora una volta la pratica della circoncisione e il sabato? Uccidete il ladro. Stona il petulante. Scegliete di non leggere nel vangelo che il Signore ha risparmiato perfino l'adultera che ha confessato, quando nessuno l'ha condannata; che assolse la peccatrice che lavò i suoi piedi con le lacrime; che consegnò Raab a Gerico

autorevoli, quali Fausto Africano, Prospero di Aquitania, Vigilio di Tapso, Gelasio Papa, Cassiodoro, Gregorio Magno e Callisto Papa. Per quanto il cosiddetto 'Testo Occidentale', conservato nei Codici Beza e Claromontano, nonché nella *Vetus Latina*, goda di minore rilievo da parte della critica testuale (essendo prediletti le parafrasi, l'inserimento di pronomi e congiunzioni, la sostituzione di alcuni tempi e la presenza di alcuni brani scomparsi dalle altre famiglie testuali), non si può ignorare la sua origine antichissima (risalente forse alla metà del II secolo), come confermerebbero le citazioni e l'ampio utilizzo ad opera di Ireneo, Ippolito, Taziano, Giustino, Tertulliano e Cipriano. Insistiamo sul punto: il fatto che molti padri della Chiesa non abbiano preso in considerazione l'episodio dell'adultera non è sintomatico della sua non canonicità. La Chiesa dei primi secoli fu pervasa da un'esasperante severità, la quale avrà impedito ai suoi rappresentati più autorevoli di essere indulgenti verso peccati ritenuti particolarmente gravi. Basti riflettere sul fatto che nel II-III secolo d.C., grazie a Montano e Novaziano, molte eresie rigoriste ed ascetiche, in chiara polemica con la Chiesa cattolica, negarono la rimessione di alcune colpe gravi come l'adulterio, l'omicidio e l'apostasia[76]. La pericope potrebbe essere stata inserita tardivamente in alcuni manoscritti greci, nel codice Beza, nella *Vetus latina* e nella

[…], che ha liberato Tamar dalla sentenza del patriarca; che anche quando i sodomiti perirono, non distrusse le figlie di Lot» (v. *Lett. a Sympron*., 3,39]. Pietro Crisologo (398 - 450) fu nominato vescovo di Ravenna nel 433 e durante il suo ministero curò l'edificazione della prima chiesa della città. I cattolici lo venerano come santo e lo annoverano tra i dottori della Chiesa. Grazie alle sue capacità oratorie, alla profonda conoscenza delle Sacre Scritture fu soprannominato 'Crisologo' (parola greca 'dalle parole d'oro'). Scrisse ben 176 sermoni che vennero raccolti e conservati accuratamente, prima dai suoi fedeli e poi dai vescovi che presero il suo posto. In una delle sue omelie disse «per queste ragioni, o fratelli, quando nel Vangelo gli scribi ed i dottori della legge accusarono la donna adultera presso il Signore, egli voltò la faccia a terra, per non punire; e preferì, fratelli e sorelle, scrivere nella polvere il perdono piuttosto che dare nella carne un verdetto di morte» (v. *Sermoni*, 65). Rufino di Aquileia (345 – 411 d.C.), è noto per la sua Storia ecclesiastica (quale pregevole ampliamento dell'opera di Eusebio) e per la traduzione in latino delle opere greche di alcuni padri della Chiesa (Eusebio, Origene, Basilio, Gregorio Nazianzeno). Egli ricorda così l'episodio dell'adultera in una lettera inviata a Girolamo: «Una donna presa ad adulterio fu portata davanti a nostro Signore dagli Ebrei, affinché potessero vedere quale giudizio avrebbe pronunciato secondo la legge. Lui, il Signore misericordioso e pietoso, disse: colui che è senza peccato in mezzo a te, per primo glielo lanci contro. E poi, si dice, se ne andarono tutti. Gli Ebrei, pur essendo empi e increduli, arrossirono per la loro coscienza di colpa, dal momento che erano peccatori » (v. *Apol. in Hieron*., I, 44).

[76] Cfr. G. COLOMBO, "*La critica testuale di fronte alla pericope dell'adultera", Rivista Biblica Italiana* 42/1994, 81-102; B. METZGER, *A Textual Commentary* cit[2]., New York 1994, 187-89; C. KEITH, "*Recent and Previous Research on the Pericope Adulterae* (*John 7.53-8.11*)", *Currents in Biblical Research,* 6.3/2008, 377-404; J. KNUST-T. WASSERMAN, *To Cast the First Stone: The Transmission of a Gospel Story*, Princeton, 2018, i quali ultimi vedono nell'episodio dell'adultera un drammatico confronto tra Gesù e i farisei sulla legittimità della lapidazione, aggiunto, probabilmente, al vangelo di Giovanni nel III secolo d.C. da parte dei primi redattori cristiani.

Vulgata su influenza di un antico vangelo ebraico di Matteo[77]; questo non fu accolto come canonico, perché il contenuto originale andò perduto, subendo pesanti manipolazioni da parte della setta giudaico-cristiana degli ebioniti; al testo è stata attribuita poca importanza, liquidandolo come il '*Vangelo Apocrifo degli Ebrei*'. Si è pure avanzata l'ipotesi, in realtà abbastanza suggestiva, che la pericope sia stata stralciata dal vangelo di Giovanni (o da qualche altro vangelo) per evitarne un uso distorto[78]. Di fatto, Eusebio di Cesarea, si dilunga sulla figura di Papia di Gerapoli (70-130), discepolo di Giovanni evangelista, convinto sostenitore del millenarismo; questi viene ricordato anche per avere tramandato l'esistenza di un vangelo di Matteo in lingua ebraica e di un vangelo degli Ebrei nel quale sarebbe stata narrata la storia di Gesù di Nazareth e di una 'donna accusata di molti peccati'. Bisogna concludere; l'accettazione della pericope dell'adultera nel canone è

[77] Sulla prima versione aramaica del vangelo di Matteo esistono testimonianze autorevoli. Secondo Origene, l'evangelista avrebbe pubblicato il suo scritto in ebraico per i credenti venuti dal giudaismo (v. Eus., *H.E.,* 6,25). Anche Ireneo afferma che Matteo, fra gli Ebrei nella loro lingua, compose un vangelo scritto mentre Pietro e Paolo evangelizzavano Roma e fondavano la Chiesa (v. *Ad. Haer*., 3). Così Papia di Gerapoli, il quale riporta che Matteo ordinò i 'detti' del Signore in lingua ebraica" (v. *H.E.*, 3,24). Sempre secondo Eusebio, Matteo, dopo aver predicato la buona novella agli Ebrei, compose nella lingua patria il proprio vangelo, prima di andare a predicare presso altri popoli (v. Eus., *H.E*., 3,24); inoltre è tramandata la testimonianza dello stoico Panteno che «convertitosi con grande entusiasmo al cristianesimo, decise di recarsi in India a predicare il vangelo. Scoprì che il vangelo di Matteo lo aveva preceduto grazie all'opera dell'apostolo Bartolomeo che aveva lasciato là l'opera di Matteo scritta in ebraico» (v. *H.E.,* 4,10). Degna di nota è infine la voce di Girolamo, secondo il quale Matteo, detto anche Levi, da pubblicano fattosi apostolo, fu il primo in Giudea a scrivere il vangelo di Cristo nella lingua degli Ebrei per quelli che si erano convertiti, provenendo dal giudaismo (lo stesso originale si trovava nella biblioteca di Cesarea «I nazarei che fanno uso di quel libro […] permisero anche a me di ricopiarlo») (v. *De viris ill*., 3). Epifanio di Salamina distinse, tra gli ebioniti apostati e filo-giudaici ed alcuni nazareni ancora cattolici, sottolineando come i nazarei accettassero tutti i libri del Nuovo Testamento e fossero legati ad un vangelo di Matteo in lingua ebraica, molto fedele, completo ed accurato, mentre il cosiddetto vangelo secondo gli Ebrei degli ebioniti altro non fosse che una versione greca, mutila dell'originale (v. *Panar*., 29-30).

[78] Si è cercato di analizzare il testo della pericope confrontando la tradizione di Giovanni con quella di Luca, onde attribuirla al secondo: a) in *Gv*. 8,1 si menziona il 'monte degli Ulivi'; questa espressione appare quattro volte in Luca ma mai in Giovanni, se non qui; b) in *Gv*. 8,2 si trova il termine ὄρθρος 'all'alba' che ricorre solo in Luca-*Acta*; c) in *Gv*. 8,2 si dice che Gesù 'si presentò di nuovo al tempio': il termine greco παρεγένετο però si riscontra solo una volta in *Gv*. 3,23 ma ben 28 volte in Luca; d) ancora in Gv. 8,2 l'espressione πᾶς ὁ λαός 'tutto il popolo' ricorre ben quindici volte in Luca-*Acta*, mai altrove nel vangelo di Giovanni; e) in *Gv.* 8,3 riposa l'espressione 'posta in mezzo', la quale nel greco renderebbe 'ponenti lei in mezzo' (στήσαντες αὐτὴν ἐν μέσῳ): l'uso di questo verbo con il dativo non sembra di Giovanni. Egli avrebbe quasi sicuramente impiegato l'accusativo senza l''en' (ἐν 'in') come in 19,18; in 20,19 e in 20,26; f) in *Gv*. 8,6 si trova l'infinito presente attivo κατηγορεῖν 'per accusar(lo)', il quale ricorre solo in Luca-*Acta* e tanto la scena che la costruzione della frase risultano molto simili a *Lc*., 6,7; f) in *Gv*. 8,11 la frase ἀπὸ τοῦ νῦν 'd'ora in poi' ricorre più volte in Luca-*Acta* ma mai nel quarto vangelo oltre il luogo citato.

sintomatica della sua attendibilità, e non solo per motivi etici, da cui qui prescindiamo, ma per il consistente numero di antichi manoscritti latini che la contengono nonché per le molteplici citazioni presenti nei testi cristiani dei primi secoli. Se è vero che per circa mezzo millennio essa scomparve dai codici greci più autorevoli, è anche vero che ricomparve in un apprezzabile numero di manoscritti bizantini verso il IX-X secolo. Non a caso il narrato giovanneo è riscontrato da quella serie di testi appartenenti all'esegesi rabbinica sui quali abbiamo indugiato diffusamente[79]. Tutti confermano che il gran sinedrio di Gerusalemme non aveva il potere di celebrare delitti di sangue; quando ciò sarà accaduto si è trattato di abusi del collegio in spregio dei limiti della sua già molto affievolita competenza[80].

5. FINIS CORONAT OPUS

La pericope dell'adultera ci induce a concludere nel senso che Roma riservò la giurisdizione capitale solo al prefetto delle province amministrate. I testi di Giovanni confrontati con quanto scrive Marco in 14,64 non lascia spazio ad alcuna incertezza

> ἠκούσατε τῆς βλασφημίας. Τί ὑμῖν φαίνεται; οἱ δὲ
> πάντες κατέκριναν αὐτὸν ἐν οχον ειναι θανάτου.

Come riferisce Giuseppe Flavio[81], l'imperatore investì Coponio, primo procuratore della Giudea, di una sfera di poteri così ampia da comprendere il diritto di emanare sentenze capitali. Nessun accenno testuale conforta invece le ipotesi di chi ha visto nella giustizia capitale del sinedrio una condivisione dello *ius gladii*. Le pretese contraddizioni di un ordinamento in cui l'autorità locale pronuncia sentenze che non riesca ad eseguire, se non tramite l'intervento straniero, non reggono di fronte all'analisi di Steinwenter[82] che ravvisa una divisione di poteri analoga in epoca posteriore. Le pronunce capitali emesse a partire dal IV secolo d.C. dai patriarchi ebraici e dai primi vescovi cristiani, sarebbero state ugualmente applicate dai *provinciarum iudices* secondo le formalità previste dalla legge dello Stato.

Al contrario è significativo al riguardo un altro caso molto noto, quello di Jesus Ben Hanan figlio di Ananias, uno strano individuo che passava le

[79] Cfr. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, *Critica* cit., sopratt. 241 ss.

[80] Qualche spunto è in G. BRANDI CORDASCO SALMENA, "*Interventi ed abusi di Roma circa la nomina e la destituzione del sommo sacerdote"*, *Pervivencia* 9 (dicembre 2023).

[81] V. Flav. Jos., *Ant. Jud*., 18,1,1; 18,2; *Bell. Jud*., 2,8,1; 2,117.

[82] V. *C.I.,1*,4,8; *C. Theod.* 2,1,1; *Just. Novellae 132,21 Impr.* Cfr. pure A. STEINWENTER, *op. cit*., sopratt. 484-485.

giornate elevando lamenti sulla città santa ed il Tempio. Si legge in Giuseppe Flavio (*Bell. Jud.,* 6,300-309)

> τὸ δὲ τούτων φοβερώτερον, Ἰησοῦς γάρ τις υἱὸς Ἀνανίου τῶν ἰδιωτῶν ἀγ ρoικος πρὸ τεσσάρων ἐτῶν τοῦ πολέμου τὰ μάλιστα τῆς πόλεως εἰρηνευομένης καὶ εὐθ ηνούσης, ἐλθὼν εἰς τὴν ἑορτήν, ἐν ᾗ σκηνοποιεῖσθαι πάντας ἐθ ος τῶ θεῶ κατὰ τὸ ἱερὸν ἐξαπίνης ἀναβοᾶ ἤρξατο «φωνὴ ἀπὸ ανʼ ατοληῖ, φωνὴ ἀπὸ δύσεως, φωνὴ ἀπὸ τῶν τεσσάρων ανʼ έμων, φωνὴ επ ὶ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸν ναόν, φωνὴ επ ί νυμφίους καὶ νύμφα, φωνὴ επ ί τὸν λαὸν πάντα». τοῦτο μεθ'ήμέραν καὶ νύκτωρ κατὰ πάντας τούς στενωποὺς περιήει κεκραγώς. τωῦ δὲ επ ισήμων τινὲς δημοτωῦ ἀγανακτήσαντες πρὸς τὸ κακόφημον συλλαμβάνουσι τὸν ἀν θρωπον καὶ πολλαῖς αἰκίζονται πληγαῖς ὁ δὲ οὐθ 'ὑπὲρ αὑτοῦφθεγξάμενος ού τε ἰδία πρὸς τοὺς παίοντας, ἃς καὶ πρότερον φωνὰς βοωῦ διετέλει. Νομίσαντες δὲ οί ἀρ χοντες, οὅπερ ἦν, δαιμονιώτερον τὸ κίνημα τἀνδρὸς ἀνάγουσιν αὐτὸν επὶ τὸν παρὰ Ῥωμαίοις ἔπαρχον. ἔνθα μάστιξι μέχρι ὀστέων ξαινόμενος οὐθ 'ἱκέτευσεν ού τ ἐδάκρυσεν, ἀλλ' ὡς ἐνηῦ μάλιστα τὴν φωνὴν ὀλοφυρτικωῦ παρεγκλίνων πρὸς ἑκάστην ἀπεκρίνατο πληγήν «αἰαὶ Ἱεροσολύμοις».τοῦ δ'Ἀλβίνου διερωτωῦ τος, οὗτος γὰρ ἐπ αρχος ἦν, τίς εἴη καὶ πόθεν, καὶ διὰ τί ταῦτα φθέγγοιτο, πρὸς ταῦτα μὲν ουδ 'ὁτιουν ἀπεκρίνατο, τὸν δὲ ἐπὶ τῆπόλει Θρῆνον εἰρων οὐ διέλειπεν, μέχρι καταγνούς μανίαν ὁ Ἀλβῖνος ἀπέλυσεν αυτ όν ὁ δὲ τὸν μέχρι τοῦπολέμου χρόνον οὔτε προσήει τινὶ τωῦ πολιτῶν οὔτε ωῷ θη λαλωῦ, αλλα καθ'ήμέραν ὥσπερ εὐχὴν μεμελετηκώς «αἰαὶ Ἱεροσολύμοις» ἐθρήνει. οὔτε δὲ τινι τῶν τυπτόντων αὐτὸν όσημέραι κατηρᾶτο οὔτε τοὺς τροφῆς μεταδιδόντας ευλ όγει, μία δὲ πρὸς πάντας ἦν ή σκυθρωπὴ κληδὼν ἀπόκρισις. μάλιστα δ'ἐν ταῖς έορταῖς ἐκεκράγει καὶ τοῦτ' εφ' ὲπτὰ ἔτη καὶ μῆνας πέντε είρ ων οὔτ' ἠμ βλυνεν τὴν φωνὴν οὔτ'ἐκ αμεν, μέχρις οὗκατὰ τὴν πολιορκίαν ἔργα

> τῆς κληδόνος ἰδὼν ἀνεπαύσατο. περιὼν γὰρ ἀπὸ τοῦτείχους «αἰαὶ πάλιν τῆπόλει καὶ τῶλαῶκαὶ τῶναῶ» διαπρύσιον ἐβόα, ὡς δὲ τελευταῖον προσέθηκεν «αἰαὶ δὲ κἀμοί», λίθος ἐκ τοῦπετροβόλου σχασθεὶς καὶ πλήξας αὐτὸν παραχρῆμα κτείνει, φθεγγομένην δ'ἔτι τὰς κληδόνας ἐκείνας τὴν ψυχὴν ἀφῆκε.

Il sinedrio ritenendo quel profeta del malaugurio colpevole di blasfemìa, (quindi di un delitto capitale per i Giudei), lo consegnò ad Albino che invece lo lasciò andare come matto. Il rinvio del prevenuto al prefetto non si spiega se non ammettendo la competenza esclusiva dei Romani in materia di giustizia capitale. Per l'ennesima volta l'episodio dimostra che Gerusalemme non era una città libera e come tale indipendente. Essa rimaneva soggetta all'amministrazione centrale e periferica di Roma. Anche di fronte ai casi in cui sembra che l'autorità di Gerusalemme ponga in essere esecuzioni capitali, queste non vanno intese come espressione del supremo potere giurisdizionale. Si tratta di abusi di competenza contro l'autorità di Roma che a volte intervenne duramente altre volte finse di non vedere. In una provincia così difficilmente amministrabile, il governatore cercò incessantemente l'appoggio della più importante istituzione locale, che rimaneva la massima guida del popolo ebraico e come tale era capace di indirizzarne le scelte verso l'impero. Da parte sua il sinedrio, forte di questo ascendente (ma consapevole, allo stesso tempo, di non avere altro), non cessò di economizzare quanto più possibile le funzioni che gli erano state lasciate[83], reagendo senza alcun temperamento quando una predicazione contraria alla sua autorità, già così tanto compromessa ed affievolita, ne mettesse in pericolo le residue prerogative.

83 Cfr. M. MIGLIETTA, *op. cit.,* 175, il quale trova particolarmente illuminante (ai fini di una descrizione delle modalità con cui venivano gestiti i rapporti tra il sinedrio e Roma) il passo di *Gv.* 11,47-50 «Συνήγαγον οὖν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ φαρισαῖοι συνέδριον, καὶ ἔλεγον τί ποιο ῦμεν, ὅτι οὗτος ὁ ἄνθρωπος πολλα ποιεῖσημεῖα; ἐὰν ἀφῶμεν αὐτὸν οὕτως πάντες πιστεύσουσιν εἰς αὐτόν, καὶ ελ εύσονται οἱ 'Ρωμαῖοι καὶ ἀροῦσιν ἡμῶν καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἐθ́ νος. εἷς δέ τις εξ̓ αὐτῶν Καιάφας, ἀρχιερεὺς ὢν τοῦ ἐνιαυτοῦεκ́ είνου, εἶπεν αὐτοῖς· ὑμεῖ̃ ς οὐκ οἴδατε οὐδεν, οὐδὲ λογίζεσθε ὅτι συμφέρει ὑμῖν́ ίνα εἷς ἄνθρωπος ἀποθάνῃ ὑπὲρ τοῦλαοῦκαὶ μὴ ὅλον τὸ ἔθν ος ἀπόληται».

BIBLIOGRAFIA ESSENZIALE

1. P.C. ANTONINI, *Processo e condanna di Gesù. Indagine storico esegetica sulle motivazioni della sentenza*, Torino, 1982
2. J. BELSER, *Die Geschichte des Leidens und Sterbens, der Auferstehung und Himmelfahrt des Herrn*[2], Freiburg, 1913
3. B. BIONDI, "*La giuridicità del Vangelo*", *Ius*, 6-1/1951, 23-54
4. J. BLINZLER, *Il processo di Gesù*, Brescia, 2000
5. K. BORNHÄUSER, "*Die Beteiligung des Herodes am Prozesse Jesu*", *Neue Kirchliche Zeitschrift*, 40/1929, 715-717
6. K. BORNHÄUSER, *Die Leidens- und Auferstehungsgeschichte Jesu*, Gütersloh 1947
7. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, "*Critica ed anacritica di Gv. 18 31 b. I poteri del Gran Sinedrio ai tempi della procuratoria romana in Giudea*", *Studi Urbinati*, 58.2/2007, 229-270
8. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, "*La lettura di Sanhedrin 43a nel Talmud Baulì. Ancora dubbi e riflessioni sul processo contro Gesù di Nazareth*", *Vivarium*. *Rivista di Scienze Teologiche*, n.s. 20-3/2012, 387-394
9. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, "*Regole di giudizio e garanzie del reo nel processo contro Gesù di Nazareth. Dalle formalità dell'istruzione sinedrile alle libertà retoriche dell'inquisizione romana imperiale. Paralleli e riscontri nelle fonti apocrife del II secolo d.C.*", *Koinonia*, 45/2021, 108-165
10. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, *Le Inquietudini del Getsemani. Patologie del potere e aporie funzionali nei processi romani contro i primi cristiani*, Bari, 2022
11. G. BRANDI CORDASCO SALMENA, "*Interventi ed abusi di Roma circa la nomina e la destituzione del sommo sacerdote*", *Pervivencia*, 9/2023
12. A. BÜCHLER, *Das Synedrion in Jerusalem und das grosse Beth-Din in der Quaderkammer des jerusalemischen Tempels*, Wien, 1902
13. F.F. BRUCE, *Testimonianze extrabibliche su Gesù. Da Giuseppe Flavio al Corano*, Torino, 2003
14. F. BÜCHSEL, "*Noch einmal: Zur Blutgerichtsbarkeit des Synedrions*", *ZNW*, 33/1934, 84-87
15. T.A. BURKILL, "*The Competence of the Sanhedrin*", *Vigiliae Christianae*, 10/1956, 80-96
16. T.A. BURKILL, "*The trial of Jesus*", Vigiliae Christianae, 12/1958, 1-18
17. G. CAPRILE, "*Un'ultima parola sulla responsabilità del popolo ebreo nella morte di Gesù*", Palestra del Clero, 24/1960, 1313-1319
18. G. CASTELLO, *L'interrogatorio di Gesù davanti al Sinedrio. Contributo esegetico storico alla cristologia neotestamentaria*, Roma, 1992
19. D.R. CATCHPOLE, *The trial of Jesus: A Study in the Gospels and Jewish Historiography from 1770 to the Present Day*, Leiden, 1971

20. C. CLERMONT-GANNEAU, "*Une stèle du Temple de Jérusalem*", *Revue Archéologique*, 23/1872, 214-234 (I), 290-296 (II)
21. A. COHEN, *Il Talmud* (tr. A. Toaff), Bari 2009
22. H.H. COHN, *The Trial and Death of Jesus*, New York, 1977
23. G. COLOMBO, "*La critica testuale di fronte alla pericope dell'adultera*", *Rivista Biblica Italiana*, 42/1994, 81-102
24. W. COPAN - W.L. CRAIG, *Contending with Christianity's Critics: Anwering New Atheists and Other Objectors*, Nashville, 2009
25. F.L. CROSS (a cura di), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*[3] (riveduta a cura di E.A. Livingstone), Oxford, 2005
26. L. DE GIOVANNI, "*L'appello nel giurista Marciano*", *SDHI*, 54/1988, 147-169
27. S. DOCKX, "*Date de la mort d'Étienne le Protomartyr*", *Biblica*, 55/1974, 65-73
28. J.J.I. von DÖLLINGER, *Christenthum und Kirche in der Zeit der Grundlegung*, *Regensburg*, 1860
29. R. DRESCHER, *Das Leben Jesu bei Paulus*, Leipzig, 1900
30. H.J. EBELING, "*Zur Frage nach der Kompetenz des Synedrions*", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*, 35/1936, 290-295
31. B. EHRMAN, *I Cristianesimi perduti. Apocrifi, sette ed eretici nella battaglia per le Sacre Scritture*, Roma, 2005
32. B. EHRMAN, *Gesù non l'ha mai detto: Millecinquecento anni di errori e manipolazioni nella traduzione dei vangeli*, Milano, 2007
33. B. FABBRINI, "*I capi dei sacerdoti e tutto il Sinedrio cercavano una falsa testimonianza (Matth. 26,59): Le accuse e le prove*", in F. AMARELLI - F. LUCREZI (a cura di), *Il Processo contro Gesù*, Napoli, 1999, 151-196
34. W.R. FARMER, "*Judas, Simon and Athronges*", *New Testament Studies*, 4/1957-1958, 147-155
35. L. FEINE, *Jesus Christus und Paulus*, Leipzig, 1902
36. W. FRICKE, *Il Caso Gesù. Il più controverso processo della storia*, Milano, 1988 (ed. orig. *Standrechtlich gekreuzigt. Person und Prozess des Jesus aus Galiläa*, Frankfurt am Main 1986)
37. V. GIUFFRÈ, *La repressione criminale nell'esperienza romana. Profili*, Napoli, 1998
38. M. GOODMAN, *The Ruling Class of Judaea. The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66-70*, Cambridge, 1987
39. H. GRAETZ, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* [4], 4 voll., Leipzig, 1908
40. R.W. HUSBAND, *The Prosecution of Jesus: Its Date, History and Legality*, Princeton, 1916

41. J. JEREMIAS, "*Zur Geschichtlichkeit des Verhörs Jesu vor dem Hohen Rat*", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*, 43/1950-1951, 145-150
42. S. JONA, *Gli Ebrei non hanno ucciso Gesù (Il deicidio)*, Firenze, 1963
43. G. JOSSA, "*Il Sinedrio di Gerusalemme nei processi di Erode e di Giacomo*", in R. BARCELLONA-T. SARDELLA (a cura di), *Munera amicitiae. Studi di storia e cultura sulla Tarda Antichità offerti a Salvatore Pricoco*, Soveria Mannelli, 2003, 229-242
44. J. JUSTER, *Les Juifs dans l'Empire romain: leur condition juridique, économique et sociale*, 2. voll., Paris, 1914
45. C. KEITH, "*Recent and Previous Research on the Pericope Adulterae* (*John 7.53-8.11*)", *Currents in Biblical Research,* 6.3/2008, 377-404
46. J. KNUST-T. WASSERMAN, *To Cast the First Stone: The Transmission of a Gospel Story*, Princeton, 2018
47. S. KRAUSS, *Die Mischna: Sanhedrin (Hoher Rat) - Makkot (Prügelstrafe). Text, Übersetzung und Erklärung,* Giessen, 1933
48. G. LACERENZA, "*Il mondo ebraico nella prima età imperiale*", in G. TRAINA (a cura di), *Storia d'Europa e del Mediterraneo* (6 *Da Augusto a Diocleziano)*, Roma, 2009, 417-455
49. J.P. LÉMONON, *Pilate et le gouvernement de la Judée. Textes et monuments,* Paris, 1981
50. H. LIETZMANN, "*Der Prozess Jesu*", *SBA*, 14/1931, 313-322
51. H. LIETZMANN, "*Bemerkungen zum Prozess Jesu*", 2, riprodotto in K. ALAND (a cura di), *Kleine Schriften*, 2 (*Studien zum Neuen Testament*), Berlin, 1958, 269–276 (ed. orig. in *ZNW* 31/1932, 78–84)]
52. P. LIPPERT, *Parole e silenzi di Gesù. Meditazioni sulla Passione*, Torino, 1960 (ed. orig. *Unseres leidenden Herrn Reden und Schweigen vor den Menschen*, Freiburg im Breisgau, 1934)
53. E. LOHSE, "*Συνέδριον. G5284*", *TWNT*, 7, part. 2/1964, 858-869
54. G. LONGO, "*Ponzio Pilato*", in *Studi in onore di A. Biscardi 3*, Milano, 1982, 133-158
55. A. LOISY, *Les Évangiles synoptiques*, 2, Ceffonds, 1908
56. F. LUCREZI, "*A proposito del processo di Gesù: deicidio, colpa, espiazione*", *Labeo*, 36/1990, 125-132
57. H. MANTEL, *Studies in the History of the Sanhedrin*, Cambridge, 1965
58. S. MAZZARINO, *L'impero romano* (in *G. Giannelli-S. Mazzarino, Trattato di Storia romana*, 2)[1], Roma, 1956
59. S. MAZZARINO, *L'impero romano*, 3 voll. (in *Collana Universale*, 243-245)[2], Roma-Bari, 1973
60. J. MEYSHAN, *Essays in Jewish Numismatics* (nella collana *Numismatic Studies and Researches* 6), Gerusalemme 1968

61. A. MERK, *Novum Testamentum Graece et Latine apparatu critico instructum*, Roma, 1933 (editio undicesima 1992 in *Subsidia Biblica*).
62. B.M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, London, 1971
63. B.M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*[2], New York, 1994
64. M. MIGLIETTA, "*Pilatus dimisit illis Barabbam*", in C. BONVECCHIO - D. COCCOPALMERIO (a cura di), *Ponzio Pilato o del giusto giudice. Profili di simbolica politico-giuridica*, Padova, 1998, 163-237
65. F. MILLAR, "*Reflections on the Trial of Jesus*", in P.R. Davies-R.T. White (a cura di), *A tribute to Geza Vermes. Essays on Jewish and Christian Literature and History*, Sheffield, 1990, 355-381
66. J. MOLTMANN, *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*, München, 1972 (trad. it. *Il Dio crocifisso. La croce di Cristo, fondamento e critica della teologia cristiana*, Brescia, 2002)
67. A. MOMIGLIANO, Ricerche sull'organizzazione della Giudea sotto il dominio romano (63 a.C. - 70 d.C.), Amsterdam, 1967A.
68. TH. MOMMSEN, *Römische Geschichte*, 5 (*Die römischen Provinzen von Caesar bis Diokletian*), Berlin, 1885
69. TH. MOMMSEN, *Römisches Staatsrecht* (*Die einzelnen Magistraturen*)[3], 2, 2, Leipzig, 1887
70. TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899
71. TH. MOMMSEN, "*Die Rechtsverhältnisse des Apostels Paulus*", ZNW, 2/1901, 81–96
72. TH. MOMMSEN, "*Die Pilatus-Acten*", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*, 3/1902, 198-205
73. C. NARDI, *Il processo di Gesù re dei Giudei*, Bari, 1966
74. D. NÖRR, "*Origo. Studien zur Orts-, Stadt- und Reichszugehörigkeit in der Antike*", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Revue d'Histoire du Droit/The Legal History Review*, 31,3-4/1963, 525-600
75. D. NÖRR, s.v. «*Origo*», *RE*, *Suppl.* 10/1965, coll. 433-473
76. P. PAJARDI, *Il processo di Gesù*, Milano, 1994
77. L. PARETI, *Storia di Roma e del mondo romano,* 5 (*Da Vespasiano a Decio*), Torino, 1960
78. A. PASSONI DELL'ACQUA, *Il testo del Nuovo Testamento. Introduzione alla critica testuale*, Leumann (Torino), 1994
79. D. PIATTELLI, "*Lo portarono da Caifa, sommo sacerdote (Matth. 24,57): La giurisdizione del Sinedrio*", in F. AMARELLI-F. LUCREZI (a cura di), *Il Processo contro Gesù*, Napoli, 1999, 65-84
80. K. ROSEN, "*Roma e gli Ebrei nel processo a Gesù Cristo* (*intorno al 30 d.C.*)", in Alexander Demandt (a cura di), *Processare il nemico. Da Socrate a Norimberga*, Torino, 1996, 31-59 (tr. it. di Enrico Ganni)

81. A. SCHIAVONE, *Ponzio Pilato. Un enigma tra storia e memoria*, Torino, 2016
82. R. SCHUMACHER, *Der Diakon Stephanus*, Münster, 1910
83. E. SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (*175 B.C.-A.D. 135*), 3 voll. (4 tom.) (revised and edited by Geza Vermes and Fergus Millar con la collaborazione letteraria di Pamela Vermes), Edinburgh, 1973
84. G. SEGALLA, "*Introduzione al Vangelo di Giovanni*", in *La Bibbia nuovissima versione dai testi originali*, Cinisello Balsamo, 1991, 623-642
85. O. SOFFRITTI (a cura di), *Storia sul popolo giudaico al tempo di Gesù Cristo* (*175 a.C.-135 d.C.*), 1, Brescia, 1985
86. M. SORDI, "*Aspetti romani dei processi di Gesù e di Stefano*", *RIFIC*, 98/1970, 305-311
87. K.A. SPEIDEL, *Il Processo a Gesù. E patì sotto Ponzio Pilato: immagini e fatti,* Bologna, 1981
88. E. STAUFFER, *Jerusalem und Rom im Zeitalter Jesu Christi*, Bern, 1957
89. A. STEINWENTER, "*Il processo di Gesù*", *Jus*, 4/1952, 471-490
A. STROBEL, *Die Stunde der Wahrheit. Untersuchungen zum Strafverfahren gegen Jesus*, Tübingen, 1980
90. V.A. TCHERIKOVER, «*Was Jerusalem a "Polis?"*», *Israel Exploration Journal*, 14/1964, 61-78
91. Y. THOMAS, *"Origine" et "commune patrie". Étude de droit public romain* (*89 av. J.-C.-212 ap. J.-C.*), Roma, 1996
92. D. VIOLANTE, *Paolo e la predicazione ai gentili: la definizione di un'identità nell'impero romano del I secolo d.C.*, Firenze, 2013
93. D. VIOLANTE, "«*Ebrei, gentili» e «timorati di Dio» nella predicazione di Paolo*", *MediterrAnt*, 18-1/2/2015, 193-220
94. A. WATSON, *The Trial of Jesus*, Athens-London, 1995
95. P. WINTER, "*Marginal notes on the Trial of Jesus*", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*, 50/1959, 14-33 (I), 221-251 (II)
96. P. WINTER, *On the Trial of Jesus* (in *Studia Judaica* 1), Berlino, 1961
97. G. ZAGREBELSKY, "*Prefazione*" a *H.H. Cohn, Processo e morte di Gesù. Un punto di vista ebraico* (in *Piccola Biblioteca Einaudi*), Torino, 2010.

Професор Ђовани Бранди Кордаско Салмена
Професор Донатела Виоланте

Универзитет у Базиликати, Одсек за хуманистичке, научне и друштвене иновације (DIUSS), Италија

'КО ЈЕ БЕЗ ГРЕХА НЕКА ПРВИ БАЦИ КАМЕН'

Сажетак

Позната епизода о прељубници, описана у Јеванђељу по Јовану (8, 7), јасно указује на то да Јудеја под римском влашћу више није имала овлашћење да изриче или извршава смртне казне. Чињеница да се многи црквени оци нису бавили овим одломком, или да он изостаје из бројних древних рукописа, не мора нужно значити да нису знали за његово постојање или канонски статус.

Веома је вероватно да је рано хришћанство – с обзиром на своју моралну строгост према одређеним тешким гресима, попут прељубе – свесно умањивало значај те епизоде како би избегло признавање спремности Назареанина да опрости такве преступе.

Ипак, без обзира на етичке импликације – које су у овом контексту од споредног значаја – прељуба је, заједно са другим делима кажњивим смрћу (укључујући и она која су довела до погубљења Исуса из Назарета), престала да буде у надлежности јерусалимског Синедриона након успостављања римске власти, будући да је право изрицања смртне казне постало искључива прерогатива римских власти.

Кључне речи: *Прељуба; Смртне казне; Римско кривично законодавство; Јерусалимски синедрион*.

UDC/УДК 355.1:929.733(37+569.441)
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Associate Professor Miloš Stanković, LL.D.

Faculty of Law, University of Belgrade

AN OVERVIEW OF THE LEGAL NATURE AND CONTENT OF THE MILITARY SERVICE OF KNIGHTS IN THE LATIN KINGDOM OF JERUSALEM

After the First Crusade and the formation of Crusaders' states in the East, the Franks faced several major challenges: the distribution of conquered lands, the constant return of Christian soldiers to the West, and the permanent threat of attack from the far more numerous Muslim population.

For this reason, in the Latin Kingdom of Jerusalem's law the fief was not only a source of mutual rights and obligations between seniors and vassals, but also a basis around which many state-legal institutions of this Christian kingdom were built. The most significant characteristic of the Latin East's fief was that it predominantly implied a military obligation for its tenant. Therefore, the subject of research in this paper is primarly limited to the military obligations assumed by knights, as armored warriors on horseback, who formed the main strenght of the Frankish army.

In this regard, the author analyzes the method of recruiting knights in the Latin Kingdom of Jerusalem, the legal nature, content and duration of their military service, the places where they had to perform it, and the way in which they secured their military equipment. The possibility of legal transfer and loss of fiefs, which had significant consequences for the scope of military conscripts and the nature and content of their military service is pointed out as well.

The author concludes that the legal nature and content of the military obligation of knights in the Holy Land were basically the same as that in European Christian civilization which dominated the Middle Ages. Anyway, the significant differences were caused by the special historical and political circumstances in the Latin East. In this way, the knights' military service in the

Miloš Stanković, *milos.stankovic@ius.bg.ac.rs.*

Latin states in the East was a kind of means, but also an end in achieving the legal, political and historical goals of the Latin Kingdom of Jerusalem.

Key words: *Latin Kingdom of Jerusalem*; *Fief*; *Knights*; *Military service*; *Service de corps*.

1. THE ORIGINS OF FEUDAL RELATIONS IN THE LATIN EAST

The life of the Franks in the Latin East throughout the entire 12th century, was shaped by constant preparations for war and the waging of war against the Muslim population. In order to pursue such a policy, which was a prerequisite for their physical survival in the region, the Franks adapted and created many institutions of feudal law that outlasted the Latin Kingdom of Jerusalem and whose application later continued in Lusignan Cyprus. This particularly applies to legal institutions related to the performance of military service, which content reflected a response to the constant shortage of manpower in the permanent military conflicts in the Middle East.[1]

It is emphasized in the literature that the so-called "fossilization" of crusader feudal law was particularly obvious in the immutability of the content of institutions which regulated the performance of military service in the Latin Kingdom of Jerusalem. First and foremost, the Frankish aristocracy brought to the East feudal models and principles in the exact form to which they were accustomed in the West. This did not cause major problems, as the rights and obligations that constituted them governed relations between the same or very similar groups of people, albeit under altered geographical conditions. Arguments in favor of the standpoint regarding the "fossilization" of crusader feudal law are also found in the fact that between Saladin's conquest of Jerusalem in 1187 and the mid-13th century - when the great Frankish jurists once again began codifying the law of the Latin East in their private legal treatises - there were no new laws regulating this field. In this regard, absent such legislation, even certain gradual and imperceptible changes in customs were insufficient to

[1] P. W. Edbury, „Feudal Obligations in the Latin East, Kingdoms of the Crusaders: From Jerusalem to Cyprus", *Variorum Collected Studies*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Hampshire 1999, 355-356. The Franks faced a shortage of human resources required to control the vast conquered territories and to defend against the Muslims immediately after the First Crusade, when a large number of their compatriots returned to Western Europe. Over time, as a result, the Franks changed their attitude toward the local population. The gradual development of interethnic and interfaith coexistence - particularly through the trade and the adaptation of existing feudal institutions to Frankish needs - replaced the massacres and brutal atrocities to which the Franks had initially subjected the conquered population. Jonathan Phillips, „The Latin East 1098-1291", *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, ed. Jonathan Riley-Smith, Oxford University Press 2001, 113-115.

challenge the stance that "law in theory remained unchanged".[2] Anyway, one may conclude that the most noticeable difference in Frankish feudal order was reflected in the emphasis on obligations of a military nature, which was a consequence of the hostile environment in which the crusaders lived.[3]

Nevertheless, the emergence of fiefs and feudal obligations following the Christian conquest of Jerusalem in 1099 was neither swift nor straightforward, nor is there a unified consensus in scholarship regarding their evolution.

According to one standpoint, the birth of feudalism in the Latin Kingdom of Jerusalem following the Western European model was preceded by the election of Godfrey of Bouillon as "Advocate (Protector) of the Holy Sepulchre", and feudal relations were established when he began granting lands to his comrades-in-arms in exchange for their oath of fealty (*hommagium*).[4] The strong personal bonds between nobles and knights - which originated back in Western Europe and were essential for the successful completion of the First Crusade - thus evolved into an institutional lord-vassal relationship.[5] In the words of Prawer, "the hierarchy among men

[2] P. W. Edbury (1999), 355.

[3] M. Beugnot, *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841, XIX; Claude Cahen, „Institutions de l' Orient latin, Orient et Occident au temps des Croisades", *Collection historique dirigée par Maurice Agulhon et Paul Lemerle*, Éditions Aubier Montaigne, Paris 1983, 158. Cahen also points to certain differences between the feudal-legal orders in Western Europe and in the Holy Land. In the West, peasants were obliged to cultivate a portion of the land exclusively for the benefit of the feudal lord to satisfy his living needs. In the East, where the nobility lived in castles or fortified cities and had no need to cultivate agricultural land for their own sustenance, this type of obligation generally did not exist, apart from occasional minor works in the public interest. Thus, the personal status of peasantry was free, but they remained tied to the land and owed collective labor obligations, which were occasionally fulfilled through monetary payments as well. C. Cahen, 159, 166. Richard concludes that feudal society in the Latin East was predominantly urban, as military obligors lived in the crusader states primarily in fortified cities and castles together with the feudal lords, who, along with their vassals, provided protection to such fortifications. Jean Richard, „La féodalité de l' Orient latin et le movement communal: un état des questions", *Croisés, missionnaires et voyageurs – Les perspectives orientales du monde latin medieval, Variorum reprints*, London 1983, 655.

[4] J. Richard, „Pairie d'Orient latin: les quatre baronies des Royaumes de Jérusalem et de Chypre", *Revue historique de droit français et étranger 28/1950*, 71.

[5] A. Djelida, „Le contrôle de la féodalité par le roi au XIIe siècle: Le cas hiérosolymitain et siculo-normand", *Autour des Assises de Jérusalem, Sous la direction de Jérôme Devard et Bernard Ribémont*, Classiques Garnier, Paris 2018, 52.

was reflected in the hierarchy of goods".[6] Edbury emphasizes that the formation of this feudal model was favored by the influx of pilgrims and warriors from Western Europe during that period, which was necessary due to the permanent shortage of manpower and constant warfare. Since armies arriving from Western Europe often left the Holy Land after completing a specific military campaign, and mercenaries mostly demanded cold hard cash for their services, which was not in abundant supply, the rulers were eager to meet the expectations of knights arriving in the East with the intention of obtaining a hereditary fief in return for their military services. This situation suited the rulers of the crusader states well, as it enabled them to secure a sort of standing army while simultaneously retaining control over land transfers.[7]

On the other hand, the vast majority of settlers in the Holy Land originated from the ranks of the lower Western European nobility. This also applied to the knights, who, as armored cavalrymen, formed the main body of the Frankish army's military strength, and whose status generally remained unchanged upon their arrival in the Middle East. All of this influenced their perception of feudalism as well.[8] Namely, lacking experience in political skills, they were unable to transform quickly into high nobility, but they were in a position to acquire fiefs they could never have expected in their lands of origin. Thus, according to this view, ordinary warriors were tied to the king not only economically, but also by the fact that they needed a strong leader during the period of latent danger in the initial years following the establishment of the crusader states.[9] In other words, social conditions were such that knights could not reasonably be expected to threaten the position of any king within a foreseeable timeframe. This was all the more true as many fiefs were returned to the Crown even before their tenants had enough time to establish their own dynasties. Finally, it is also emphasized that the policy of granting money fiefs (*fiefs en argent*) instead of landed fiefs, successfully pursued by Godfrey of Bouillon and King Baldwin I, prevented the rapid rise of local barons. This policy, alongside the expansion of maritime trade in ports controlled by the king by virtue of his regalian rights, was crucial to the growth of the Latin Kingdom of Jerusalem's power. Such an internal policy began to falter

[6] J. Prawer, "Premiers Temps de la Feodalite Dans le Royaume Latin de Jerusalem – Une Reconsideration", *Les 22 Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 410 (1954)*, 416.

[7] P. W. Edbury (1999), 351-352.

[8] J. Richard, „La noblesse de Terre-Sainte (1097-1187)", *Croisades et Etats latin d' Orient, Points de vue et documents*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Hampshire 1992, 325; 406; J. Prawer (1954), 406-407; Varak Ketsamanian, "The Feudal Character of the Latin Kingdom of Jerusalem", *MESSA Lights; Fall 2014, 4-1*, 45; C. Cahen, 156.

[9] J. Prawer, *The Crusader's Kingdom – European Colonialism in the Midle Ages*, Phoenix Press, London 2001, 104.

only when the lack of an administrative apparatus capable of managing local government affairs became apparent, making the creation of lordships (*seigneuries*) a necessity.[10]

Edbury points out that certain changes occurred in the 12th century due to a larger influx of people from Western Europe, when kings began to grant hereditary fiefs for soldier recruitment much more restrictively, which significantly hindered newcomers from the West from entering the feudal structure of the Latin East. According to this author, this led to a more widespread engagement of mercenary forces as well, so the funds previously used to secure money fiefs was redirected toward paying for the services of mercenaries.[11] Of course, one should not dismiss the argument that there was not always sufficient land to be granted as a fief.[12]

However, different, somewhat more nuanced arguments can also be found in the scholarship. According to these standpoints, in the initial period following the formation of the Frankish colonies in the overseas territories, the establishment of the knights' rights did not immediately function according to the classic feudal model, which implied that the king, princes, and counts of the crusader states in the East granted territorial estates as fiefs to some of them or to prominent families. It is stated that during the first years of the 12th century, all seized estates were held "by right of conquest",[13] and that over time, the barons, as the primary conquerors, decided to whom and to what extent they would grant the conquered territories as fiefs.[14] In this regard, even Western conquerors of "lower birth" had their rights recognized by the new rulers on the basis of conquest. By occupying estates, the petty nobility and knights simultaneously entered into feudal dependence relative to the dominant ruler in a given area, while retaining certain privileges over those lands - primarily regarding the ability of their family members to inherit them. Likewise, in a considerable number of cases, knights became personally dependent on feudal lords

[10] A. Jotischky, „Politics and the Crown in the Kingdom of Jerusalem", *History Compass 13/11 (2015)*, 591; J. Prawer (2001), 104-105.

[11] P. W. Edbury (1999), 354. Richard emphasizes that money fiefs occupied a significant place in the feudal structure from the very beginning of the crusader conquests. J. Richard (1983), 654-655.

[12] V. Ketsamanian, 45-46.

[13] In all likelihood, the crusaders treated properties belonging to "infidels" as vacant - that is, as ownerless properties (*bona vacantia*). Even if compromises were occasionally made with Eastern Rite churches, this does not seem to have been the case regarding lands, as it represented the foundation of the political power and influence of the Western conquerors. J. Richard, „La seigneurie franque en Syrie et à Chypre: modèle oriental ou modèle occidental?", *Francs et Orientaux dans le monde des croisades*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Hampshire 2003, 156-157.

[14] J. Richard (1983), 654.

without incurring any feudal obligations attached to the properties they owned. For his part, the King of Jerusalem retained within his domain cities in which he appointed castellans whose income he guaranteed through money fiefs.[15] The Princes of Antioch and the Counts of Tripoli and Edessa likewise retained the largest and wealthiest cities, as well as the finest lands, directly for themselves, but they also granted a portion of the conquered territory in the form of fiefs.[16] Thus, as Edbury notes, the conquest led to the legalisation and legitimatisation of the conquered estates, whether they held them directly or recognized the lower nobility's rights over the conquered territories through the swearing of oaths of fealty.[17]

Be that as it may, there is no doubt that a large number of crusaders who remained in the Holy Land following the end of the First Crusade initially held the conquered lands almost as absolute owners, regardless of their origin, status, or any potential feudal obligations owed. During the first decades of the 12th century, knights performed their service primarily on account of their social standing and the constant threat posed to the crusader states by the Muslims. In this sense, the fact that some of them had feudal obligations arising from the grant of a fief was nevertheless of secondary importance.[18] In the Besson's opinion, an argument in favor of such claims is a provision of the *Livre au roi* prohibiting the king from freely disposing of fortifications in favor of the Church or the Saracens, while granting his direct vassals the right to rebel against such actions - a provision based on the stance that the king does not own the land.[19] Clarification of this rule is provided in Chapter III of the *Livre au roi*, where it was prescribed that the king may grant whatever he wishes and to whom-

[15] J. Richard (1992), 327; P. W. Edbury (1999), 353.

[16] J. Richard (1983), 654-655.

[17] P. W. Edbury (1999), 343-344. In support of the presented argumentation, a provision from the Assizes of Jerusalem can also be cited: "And it is likewise an assize or custom that he who holds a fief from his conquest may give it and surrender it to that very person who gave it to him, in such a manner that neither he nor his heirs will ever have any claim to it: and this, as well as anything else, may be done with one's conquest, which cannot be done with that which has once become an inheritance." „Livre de Geoffroy Le Tort", *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841, XVI, 439.

[18] P. Edbury, „Fiefs, vassaux et service militaire dans le royaume latine de Jérusalem", *Law and History in the Latin East*, Ashgate Publishing Limited, Farnham, Surrey 2014, 147, 149.

[19] M. Greilsammer, *Le Livre au Roi*, Paris 1995, I, 135-137; F. Besson, „La justice, le souverain, et le pouvoir dans le *Livre au roi*. De l'arbre au rhizome", *Autour des Assises de Jérusalem*, Sous la direction de Jérôme Devard et Bernard Ribémont, Classiques Garnier, Paris 2018, 102.

ever he wishes, but he cannot dispose of the property of his vassals without their written consent and seal. Should he do otherwise, making a gift confirmed under his seal, such a disposition would have no legal effect.[20]

High mortality rates and the return to Western Europe of many Franks after fulfilling their crusading vows meant that even in the first decades of the 12th century, the final shape of Frankish society in the East, as well as its feudal and military structures, had not yet been fully formed. Landholding and the resulting military obligations gradually crystallized alongside the consolidation of royal and seignorial authority and the formation of the feudal pyramid, so that only by the 1180s did the understanding clearly emerge that ordinary knights held land as a fief in exchange for performing corresponding military service.[21] Thus, many allodial properties were gradually converted into fiefs under circumstances about which we have little data today. Edbury explains this process by suggesting that it likely involved a sort of payment to the lord in order for him to confirm the tenants' rights over land previously acquired through conquest, or even that it formed part of a broader policy aimed at attracting potential military inductees from the West. What remains beyond doubt, in his view, is that the completion of this evolution led to the "universality of feudal dependence" in the Latin Kingdom of Jerusalem.[22]

In any case, a considerable amount of time had to pass before reaching the point where minor knights themselves began treating their estates as fiefs and regarding themselves as vassals of a lord or the king himself, to whom they owed precisely defined services. This process unfolded far more slowly among major landowners, who, even during the penultimate decade of the 12th century, were still far from considering themselves as kings' vassals or treating their seigniorial estates as fiefs, even though pressure may have been exerted on them in that direction as well. In Edbury's view, despite the drastic differences in circumstances before and after the fall of Jerusalem in 1187, this fact fundamentally challenges a kind of myth established in scholarship, according to which the Latin Kingdom of Jerusalem is treated as an example of an ideal feudal state.[23]

The analysis presented thus far, along with the entire historical, social, and legal context, clearly demonstrates that in the law of the Latin Kingdom of Jerusalem, the fief was not merely a source of mutual rights and obligations between lord and vassal, but also the pivotal axis around which all institutions of this Christian kingdom in Palestine were constructed -

[20] Le Livre au Roi, III, 140-142; F. Besson, 102.
[21] P. Edbury (2014), 53.
[22] P. W. Edbury (1999), 328, 353.
[23] P. Edbury (2014), 147-150.

the relationship between the king and the nobility, state administration, judicial organization, the military - defense system, and the financial system.[24] For all crusader states, regulating the rights to the acquisition and inheritance of fiefs was therefore a central issue. Upon this depended the performance of vassal service and the securing of military strength, which constituted the most critical factor in a hostile environment.[25] Therefore, there is no dilemma in the literature that the most prominent feature of the fief in the Latin East lays in the fact that "its military role remained intact", which was determined in proportion to the resources required to maintain a precise number of knights, depending on the specific fief granted.[26] These issues will be discussed in the following lines of this paper.

2. THE LEGAL NATURE AND CONTENT OF THE KNIGHTS' MILITARY SERVICE

Fief-tenants in Latin Syria and Lusignan Cyprus were Roman Catholics of Western European origin. For the fiefs granted to them, they owed above all military service which they performed personally, but often with the obligation to place a precise number of knights - one or several, depending on the size of the fief received.[27] Although, in principle, the king was at the head of the military forces, in practice, his authority was dimin-

[24] G. Dodu, *Histoire des institutions monarchiques dans le Royaume latin de Jérusalem 1099-1291*, Librarie Hachette et Cre, Paris 1894, 59.

[25] S. Boissellier, „Conclusions – La société, le droit et l' imaginaire dans l' Orient latin… et ailleurs", *Autour des Assises de Jérusalem*, Sous la direction de Jérôme Devard et Bernard Ribémont, Classiques Garnier, Paris 2018, 225.

[26] J. Richard (1983), 655.

[27] P. Edbury (2014), 146-147. "When a vassal swears an oath of fealty (*homage*) to his lord, he commits himself to lifelong loyalty and military service, while the lord guarantees him protection and adherence to the assizes". „La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre", publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841, CCLXXXI, 599. In addition to purely military duties, vassals were also subject to financial levies, the amount of which was determined by the nobility or a type of assembly in the crusader states. Thus, in 1166, a tax was set for all inhabitants of the Latin Kingdom of Jerusalem amounting to 10% of all income generated by their movable property, whereas in 1183, a general tax was established at the rate of 1 bezant for all fiefs and other property yielding an income greater than 100 bezants. The goal of introducing the general tax in 1183 by King Baldwin IV the Leper was to fund preparations for the war against Saladin. J. Richard (1983), 656; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea, Volume II*, Translated and Annotated by Emily Atwater Babcock and A. C. Krey, Columbia University Press 1943, XXI, 25, XXII, 23, 434-436, 486-489. See also: Benjamin Z. Kedar, "The General Tax of 1183 in the Crusading Kingdom of Jerusalem: Innovation or Adaptation?", *The English Historical Review*, 351/1974, 339-345; G. Dodu, 163, 256-257, 273.

ished by the powers of the high barons.[28] According to an inventory of services compiled around 1170, there were 645 knights in the Latin Kingdom of Jerusalem - that is, noblemen holding fiefs - who owed military service for the fiefs they had received.[29] The value of the fief had to be substantial enough to provide its tenant and his family with a livelihood, as well as to enable the tenant to equip himself for the fulfillment of his military service. Therefore, maintaining the size of the fief, either completely or at least partially, was of great importance to the lord, as any reduction of it by the vassal could render him unable to perform his military service.[30]

Military service in the Latin Kingdom of Jerusalem was mandatory for all the king's vassals between the ages of 12 and 60. A knight who reached 60 years of age and was no longer able to care for himself due to illness or the effects of wounds sustained in a military campaign while accompanying his lord could retain his fief for life without performing any further service. Such an obligation didn't burden his children either, as long as the knight remained alive, though they were bound to assume it upon their father's death. Naturally, this rule applied only to the fief for which personal military service was owed. For other fiefs the vassal might hold, for instance, through inheritance, and for which he owed military service via relatives or paid knights, no such exemptions existed, and these other individuals continued to fulfill military service toward the lord. On the other hand, if a vassal was unable to perform military service due to injuries resulting from a dissolute lifestyle (gambling, drunkenness, or debauchery), he was required to provide a substitute to execute military service for the fief he had received from the lord.[31] Fulfillment of military service could not be commuted for a monetary sum, as was the case in Western Europe.[32]

---

[28] John L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291*, Cambridge, Massachusetts 1932, Kraus reprint co. New York 1970, 140; G. Dodu, 177.

[29] Cited accordin to: M. Greilsammer, 159-160, fn. 39.

[30] P. W. Edbury (1999), 342. La Monte argues that the cost of a knight's fief and the equipment for a knight was not always the same. During periods of Saracen conquests, when land holdings were shrinking and defense needs were higher, these costs were greater. Conversely, the cost of a knight's fief and the equipment for a knight was lower in times of peace or during an influx of crusaders from Western Europe. J. L. La Monte, 149.

[31] Le Livre au Roi, XLVII-XLVIII, 275-277; Philip of Novara: Le livre de forme de plait, LXVIII, 291, 293; Livre de Jean d'Ibelin, CLXXII, CLXXVII-CLXXIX, 267, 279-282; „Livre de Jacques d'Ibelin", *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841, LXVII, 467.

[32] J. Phillips, 119. Edbury points out that for the central authority, the performance of military service was far more significant than any potential financial revenue from the fief,

In principle, military service had to be performed personally by the fief-tenant, but the Assizes of Jerusalem codified rules for cases in which this was impossible. First and foremost, a vassal could send a substitute (a knight or a sergeant) to carry out military service in his stead if he could prove - under oath, backed by a pledge of 10 dinars and supported by witnesses - that due to health reasons, absence from the city on business, or the illness of his only horse, he could not respond in person, or that owing to old age he was no longer bound by military service.[33] In that case, individuals over 60 years of age or those unfit for military service were required to place their weapons and horse at their lord's disposal. Furthermore, if the tenant of the fief was an unmarried woman, she was obligated to hire a mercenary to serve in her stead.[34] Likewise, if the tenant of the fief was a minor without living parents, the obligations had to be carried out by his *bailli*. Adult heirs of deceased parents, who were fief-tenants, could succeed to the fiefs even without the consent of the lord.[35] When a single individual inherited two distinct fiefs, each individually burdened by *service de corps* (the obligation to respond in person and place oneself at the lord's disposal), he was required to provide a *compagnon* to assist him in fulfilling the *servitium debitum*. Thus, the duty of personal service - or, as it was expressed, the "obligation to serve with one's own body", applied solely to the primary fief, whereas for additional fiefs it was discharged through the employment of mercenary knights or lesser vassal knights.[36]

If a vassal sought to evade *service de corps* and failed to secure a substitute to perform the military service in his place, thus neglecting his feudal obligations for more than a year and a day, he would forfeit the fief, which the lord then retained the right to reclaim. A vassal's fief was also confiscated if he ceased his military service before the expiration of the

highlighting as a curiosity the fact that the option to commute feudal obligations into monetary payments never developed in the East. P. W. Edbury (1999), 352.

[33] La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CCXXXVII, 596; Livre de Jacques d'Ibelin, XLVI, 463.

[34] La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CXCVII, 593.

[35] *Philip of Novara: Le livre de forme de plait, Critical edition and translation*, translated from the original by Peter William Edbury, Texts and Studies in the History of Cyprus, vol. 61. Nicosia: Cyprus Research Centre 2009, XX-XXII, 227-229; „Livre de Jean d'Ibelin", *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres, Paris Imprimerie royale 1841, CLXX-CLXXII, 261-267; Livre de Jacques d'Ibelin, XXXIII-XXXV, 461.

[36] Philip of Novara: Le livre de forme de plait*,* LXVII-LXVIII, 289-293; Livre de Jean d'Ibelin, CXLVIII-CXLIX, 223-225; P. W. Edbury (1999), 343-344; M. Greilsammer, 243, fn. 164-165.

term specified for its execution.[37] A vassal also had the option to surrender a fief to his suzerain temporarily (usually for a duration of one year and a day) or permanently. In the former case, this was not permitted if the lord or his possessions were in "evident danger" or if the lord was at war, under which circumstances he could bind the vassal by feudal oath not to abandon him. If the vassal deserted him nonetheless, and it was proven before the court that such extraordinary circumstances existed, the vassal forfeited the fief for life.[38] A case of permanent surrender of a fief usually occurred if the vassal found another feudal lord or wished to purchase a fief. Since in these instances he was required to perform homage to the new lord, to whom he would likewise owe military service, it was necessary - along with the mutual renunciation of rights and obligations between the vassal and the former lord - to obtain the consent of the former lord.[39]

The most paramount category of military service was the knightly service, the core of which required knights to equip themselves with a horse and arms. Specifically, vassals bound by *service de corps* were obligated to respond in person to their lord's summons and present themselves fully armed and mounted, alongside any additional duty to bring along another knight or a sergeant.[40] Knights were distinguished from other warriors by

[37] Philip of Novara: Le livre de forme de plait*,* XLIV, 257; Livre de Jean d'Ibelin, CXCI, CCXXII, 305-306, 353; La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CCXVIII, 595. P. W. Edbury (1999), 344.

[38] Philip of Novara: Le livre de forme de plait*,* XLIV, 256.

[39] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, LVIII, 276.

[40] Livre de Jean d'Ibelin, CCXVII, 345-348. The Assizes of Jerusalem precisely describe the procedure for summoning a vassal by his lord. The lord could summon a vassal for military service in three ways: through three vassals, by letter, or via a *bannier* (a professional herald). If three vassals - acting in their capacity as the lord's court - delivered the summons, they traveled to the home or fief of the vassal being called upon, giving him a strictly defined timeframe (Geoffroy le Tort specifies a period of 15 to 17 days, whereas *La Clef des Assises* prescribes a notice of "at least three weeks in advance") to appear at the designated location to perform the military service owed for his fief. Additionally, the exact date the summons was served had to be recorded to verify whether the vassal acted in accordance with the law.

Failure to respond to a summons in which the lord did not state the specific reason the vassal was needed was punishable by forfeiture of the fief for a year and a day. However, if the lord's summons was accompanied by an oath of feudal fealty in the context of a specific military threat, a vassal's failure to respond resulted in the permanent loss of the fief for life - unless the vassal could justify his absence, or unless the lord failed to prove before the court that the threat he faced was severe enough to warrant lifelong forfeiture.

Finally, if the vassal was summoned by letter or through a *bannier*, he could swear an oath that he had not received the summons; this defense was not available if he had been summoned by three vassals, as their direct testimony in court served as proof that the summons had been delivered. Livre de Geoffroy Le Tort, XII, 438-439; La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, XXI, CCXXVI, 580, 595; Philip of Novara: Le livre de forme de plait, XLV, 257-258.

their equipment, which included armor, a helmet with a visor, a lance, a sword, and a shield, while their horses were protected by metal armor safeguarding their head, legs, and flanks. The symbolism attached to each individual piece of a knight's weaponry fully aligned with the rule that a knight did not necessarily have to be of European origin, but had to be Roman Catholic.[41] The fact that males owed military service from as early as age 12 demonstrates that they had to master the art of horsemanship at a very early age, requiring immense physical strength and endurance to bear heavy armor - often under conditions of scorching heat.

In the *Livre au roi*, it was stipulated that knights were required to equip themselves properly under the penalty of forfeiting their fief. In this regard, the task of inspecting the equipment of each knight, including their horses, fell to the marshal, as the king was obligated to compensate the knight (*restor*) for horses that fell ill, were wounded, or were killed in the performance of his military service.[42] However, if the marshal determined that a vassal lacked the prescribed equipment, he could be deprived of the revenues from his fief until he acquired the proper military gear.[43] These provisions attest to the fact that the requirement for knights to be properly equipped was approached with utmost seriousness and was of fundamental importance, while simultaneously indicating that only wealthy warriors could serve as knights.

In this regard, to what extent could a knight dispose of his weapons and horse - unquestionably the most valuable components of his movable property? The Assizes of Jerusalem stipulated that knights could sell even their sole horse and armor, provided that within 40 days of the sale they reacquired their military gear by refunding the buyer, but only if the lord

[41] P. W. Edbury (1999), 337; Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277*, London 1974, 10-11. A knight's sword was modeled after the cross and was meant to symbolize victory over the enemies of Christianity. His spear symbolized truth and victory over falsehood, while the shield, which was used to defend against adversaries, metaphorically signified that the knight, by his social standing and oath of fealty, stood between the king and his subjects. The weight of the iron helmet was meant to remind the knight of shame and submission, the mail coat symbolized that the knight's character was a fortress resistant to vice, the gorget his obedience, and the breastplate signified that a knight had to be ready for the greatest exertions, while the iron footwear and greaves represented diligence, experience and loyalty. The horse visually set the knight apart through its height and metaphorically through the nobility of its heart. The saddle represented steadfastness, the bit and reins symbolized that a knight should refrain from foul and hasty words, the bridle reminded the knight that he must not draw his weapon without need, and the harness protecting the horse served as a sign that the knight had to preserve his goods so they would serve his chivalric calling. Рамон Љуљ, *Књига о витешком реду*, превео Синиша Здравковић, Београд 2013, 49-54.

[42] M. Greilsammer, 161, fn. 41.

[43] Le Livre au Roi, XI, 163-164.

proclaimed a general mobilization. If the military expedition was not accompanied by a general mobilization, procuring equipment was less onerous, allowing a knight summoned to perform military service for his lord to acquire gear from knights who were not burdened by military service on that occasion. Regarding the option for a knight to pledge the equipment used for military service as security for a debt, the Assizes provided differing solutions. In *La Clef des Assises*, the pledging of military equipment was prohibited, whereas Philip of Novara, in his treatise, did not forbid this possibility in principle. However, he noted that a lord requiring his vassal's service could secure the release of the armor and horse from the vassal's lender, on the condition that the vassal settle his debt to the lender within 7 days following the conclusion of the campaign.[44]

Philip of Novara did not provide an answer as to what transpired when a knight who had recovered his armor and horse from a creditor failed to return from the military campaign to which he had been summoned - specifically, who then bore the burden of settling the debt?

In any event, it does not appear that the reasons for knightly military equipment entering legal commerce should be sought exclusively in the knight's impoverishment. Rather, its sale or pledging could likely also be attributed to its high material value. Nevertheless, the cited provisions of the Assizes of Jerusalem indicate that such dispositions were permitted only in justified cases, and not if the knight had become impoverished through his own fault - for instance, by surrendering to vices. An argument in support of this claim can also be found in the previously mentioned rule whereby a knight who reached 60 years of age was released from all obligations associated with his fief if he had sustained injuries while accompanying his lord in battle, but not if those injuries resulted from a life of vice.

An exception to the general rules existed when, for whatever reason, the king or queen became so impoverished that they could not compensate their crown vassals from their own revenues. In such circumstances, the vassals had the right to sell their weapons and horses to secure the means for their subsistence, subsequently fighting on foot as infantry.[45]

Within the structure of knighthood, a distinction was made between those who owed military service to the king in exchange for a fief (crown vassals) and the so-called paid knights (*sergents soudoyers – chevaliers soudoyers*). The latter enjoyed the same privileges as crown vassals, yet occupied a lower status within the feudal hierarchy. The fundamental difference between these two categories of knights lay in the nature of the

[44] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, LXII, 283; La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CLII, 590.

[45] Le Livre au Roi, XXVII, 213.

feudal service owed to their lord, even though the rules regarding fief holding and inheritance remained identical. Recruited by the king, sergeants served as infantry and, from the 12th century onwards, on horseback as well - though equipped with less complete armor than full knights, operating essentially as light cavalry. Anyway, many knights fought not merely to discharge the burdens imposed upon them, but also to secure war booty during combat, gain the favor of their lords, or simply fight as volunteers - that is, as crusaders intent on liberating and preserving the Holy Land in Christian hands.[46] An integral component of the military forces of the Latin Kingdom of Jerusalem comprised the Turcopoles. They were soldiers recruited by the Franks from among the local population, either Eastern Rite Christians or converted Muslims, to compensate for the insufficient number of Frankish knights. The Turcopoles were most likely light cavalry, equipped with bows and arrows, assigned to reconnaissance tasks as the vanguard of the heavy cavalry, and commanded by the marshal, although they were also sometimes integrated into the military orders.[47] The defensive capability of the Latin Kingdom of Jerusalem was further augmented by members of military-monastic orders, such as the Templars and Hospitallers, as well as by foreign Western armies arriving in the Holy Land during numerous Crusades, though the kings played no role in their recruitment.[48] Finally, in case of emergency, the king could also summon the Christian inhabitants of the cities, a sort of urban garrison, to help defend the cities.[49]

A large number of fief tenants were required, alongside their personal fulfillment of military service, to provide the service of a single sergaent or Turcopole, whereas certain vassals were obliged to ensure the cumulative fulfillment of duties across all categories of warriors. This was the case when the *servitium debitum* was satisfied through subinfeudation (the subdivision of the fief) or through the employment of mercenaries (*compagnons*).[50] The strict conditions under which a fief could be partitioned demonstrate that subinfeudation was an enforced, exceptional measure rather than the norm, with the practice restricted by limiting the proportion of the fief that could be divided. Nevertheless, the great Latin jurists themselves seemed uncertain as to which criterion should be applied to specify

[46] M. Greilsammer, 159-160, 251, fns. 39, 188.

[47] Le Livre au Roi, IX, 157-160; R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)*, Cambridge University Press 1956, 11-112. J. Richard, "Les turcoples au service des royaumes de Jérusalem et de Chypre : Musulmans convertis ou Chrétiens Orientaux?", *Revue des études Islamiques, LIV/1986*, 259-270.

[48] P. W. Edbury (1999), 342.

[49] M. Nader, *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus*, Ashgate, 2006, 198.

[50] P. W. Edbury (1999), 339-341.

this limitation: whether the crown vassal was required to retain more than half of the fief in his own hands, or whether he merely had to retain a share larger than any single portion held by his vassals following the subinfeudation.[51] In any case, if a fief owed the service of only a single knight, that service could not be divided. If the service of multiple men was owed, or if another service was owed in addition to military service, the fief could be partitioned alongside a corresponding division of obligations, provided that the split did not result in a vassal owing merely a fraction of a knight's service. However, if a single fief owing the service of one knight was held jointly by two men, they owed no more than that single knight's service.[52]

On the other hand, if two or more fiefs fell to the same man who owed military service, and he had multiple heirs who wished to perform military service, the eldest heir had the right to choose one fief, the next eldest took a second fief, and the available fiefs were thus distributed in such order among as many heirs as were found in the same degree of kinship to the deceased. If the remaining heirs failed to perform the military service, all the fiefs accrued to the eldest heir, provided he was capable of fulfilling the obligations attached to them. Similar rules applied if the sons inherited fiefs separately from their father and separately from their mother.[53]

Thus, the aforementioned rules aimed to achieve a compromise between the necessity for the efficient execution of military service and the ability to inherit fiefs, preventing their cumulation in hands of one person if it was not necessary. In fact, the consolidation of large landholdings and the control of a great number of knights by a single crown vassal could pose a significant danger even to the king himself.

Vassals were required to appear in any part of the Kingdom where their lord duly summoned them to perform any obligation they owed to him as vassals, including military duty. Once at that location, they were bound to remain for as long as necessary - that is, for as long as the lord required. Namely, although it could be concluded from the treatise of John of Ibelin that the duration of military service following the lord's summons lasted up to one year, there are some different standpoints in scholarship.[54]

[51] Philip of Novara: Le livre de forme de plait*,* LXIII, 283-285; Livre de Jean d'Ibelin, CLXXXII, 284-285; P. W. Edbury (1999), 342; J. Riley-Smith, 12-13.

[52] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, LVII, 272-274; La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CXCVI, 593; „Livre de Geoffroy Le Tort Selon le manuscrit B", Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841, XVII, 449.

[53] Livre de Geoffroy Le Tort, XV, XVII, 439-440.

[54] Livre de Jean d'Ibelin, CCXVII, 345-348. This opinion is advocated by Dodu and Edbury. G. Dodu, 184; P. W. Edbury (1999), 331.

La Monte emphasizes that in the law of the Latin Kingdom of Jerusalem, there was no explicit limit on the duration of military service required of a liege vassal, and that it was most likely determined in each specific case by a decision of the High Court. If a military campaign extended beyond the period so established, the additional expenses were borne by the lord.[55]

Therefore, one of the most significant questions to emerge in feudal legal practice of the Latin Kingdom of Jerusalem was whether Cypriot knights were obligated to perform military service for their feudal lords outside Cyprus - namely, in Palestine. John of Ibelin noted in his treatise that the duty to perform military service beyond the borders of the Kingdom existed in only three instances: first, if the king or one of his children were to marry; second, if it were necessary to defend the king's honor or the faith; and third, if it were dictated by obvious necessity or the common good of the entire realm. In any case, the costs of all military services outside the realm were on the lord's expense.[56]

Nevertheless, this question appears to have been definitively resolved only in connection with a Crusader military expedition in 1271. Between 1265 and 1269, King Hugh III brought military forces from Cyprus to Acre twice, or according to some sources, as many as four times. However, when he summoned his vassals once again to join the English King Edward on a crusade in 1271, they refused - partly out of fear that the Mamluks might launch another attack on Limassol, as they had already done earlier that year, and partly because they likely believed that this expedition, like so many similar ones in preceding years, would end in failure. In resolving this dispute between King Hugh III on one side and the nobility - represented by James of Ibelin, son of John of Jaffa - on the other, King Edward mediated himself. Basing his standpoint that the vassals were bound to respond to the king's military summons even outside Cyprus because they had previously been granted a fief, King Hugh III cited a whole series of precedents in which, in his view, such an obligation had been performed. For his part, James of Ibelin addressed the king's arguments one by one, contending that no obligation existed for Cypriot knights to accompany the king on military campaigns beyond Cyprus. Finally, he emphasized that even when Cypriot knights had done so, they

[55] J. L. La Monte, 141-142.

[56] Livre de Jean d'Ibelin, CCXVII, 345-348. By all accounts, John of Ibelin's treatise derogated an older provision that had previously been recorded in the earliest feudal law compilation of the Latin Kingdom of Jerusalem - the *Livre au Roi*: "If it happens that the king or queen wishes to send their vassal into service outside the borders of the kingdom, reason judges and commands that it be judged thus: the king has no power to send his crown vassal outside the borders of the Kingdom for any need he might have, nor is the vassal bound to go there, neither by right nor by assize". Le Livre au Roi, XXIX, 217.

had acted voluntarily or because they were unaware of their rights. A compromise was reached in 1273: drawing in part upon the provisions set forth by John of Ibelin, it was established that Cypriot knights were required to accept the king's summons to join him in military expeditions within the territory of the Latin Kingdom of Jerusalem or anywhere else in the Levant, but only for a period not exceeding four months, and provided they were led by the king himself or by his son.[57] Edbury claims that in this manner new circumstances were reconciled with feudal theoretical principles, for, as this author notes, it was not even disputed that the king could demand that his vassals perform their services to him in other lands. Rather, the question was whether the king, through his demands, could impose upon his vassals "a burden greater than that which they could reasonably be assumed capable of bearing."[58]

There was another limitation of military service prescribed in *L'assise de Belbès* (*Assise of Bilbeis*). It enacted that knights were obligated to participate in the sieges of fortified towns, unless the horse was unable to carry them.[59]

The great jurists of the Latin East left behind testimony that tenants of fiefs burdened with *service de corps* indeed abided by their obligations, except in cases where, citing the *Assise sur la ligèce*[60], they sanctioned their feudal lord by withholding the personal service to which they were bound. A knight could also refuse to perform military service for his lord if it was established before the court that the lord had failed to fulfill an obligation owed under the granted fief, for as long as the lord remained in default of that obligation.[61] Finally, there is one more case in which a crown vassal could refuse to perform his military service owed to the king. Namely, if a crown vassal held rural estates outside the city, for which he owed the king personal service as well as the service of one or more knights, and those estates were seized by the Saracens, the king was bound

[57] "Document relative au service militaire", M. le comte Beugnot, Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre, tome II, Assises de la Cour des bourgeois, Paris M DCCC XLIII, 427-434; *L'Estoire de Eracles Empereur et la Conqueste de la Terre d'Outremer*. M DCCC LIX. in: Recueil des Historiens des Croisades – Historiens occidentaux, tome second, Paris: Imprimerie Impériale, ii, 463-464; P. W. Edbury (1999), 331-334 with cross-references; J. L. La Monte, 156-157.

[58] P. W. Edbury (1999), 335.

[59] J. Riley-Smith, 238, fn. 59; J. Richard (1983), 656; P. W. Edbury (1999), 331; J. L. La Monte, 158.

[60] About *Assise sur la ligece* see more: Милош П. Станковић, *Assise sur la ligèce – Велика повеља слобода Јерусалимског краљевства*, Београд 2020.

[61] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, XXXIII, 246; Livre de Jacques d'Ibelin, XLI, 462.

under the feudal contract and sworn oath to assist with his entire army, to the best of his ability, in expelling the enemy from his crown vassal's estates. If the king was unable or unwilling to do so, his crown vassal was under no obligation to perform any feudal duties, including military service for the king, from the moment his lands were occupied by the Saracens, until such time as the fief was restored to him.[62]

The aforementioned cases were a direct consequence of the synallagmatic nature of the feudal contract between lord and vassal. Consequently, even non-performance of military duty, despite being a vassal's public obligation of the utmost importance for the survival of the Latin Kingdom of Jerusalem, was no exception to this principle, as it remained contingent upon the lord's readiness to fulfill his own feudal obligations toward the vassal. This reciprocity regarding the significance of performance (or non-performance) was particularly evident when the king failed to assist his vassal in liberating a fief seized by the Saracens. An effective mechanism was thus established in which defending a single vassal was synonymous with defending them all - a principle captured by the maxim "all for one, one for all", which constituted the very essence of the *Assise sur la ligèce*.

Finally, it should be noted that not all fiefs were burdened with *service de corps*. Some of them were subject to menial service, as they were held in sergentry by foot soldiers, while in exceptional cases a feudal holding and its tenant could be exempted from all obligations altogether.[63]

3. LEGAL TRANSFER OF FIEFS

The need to preserve the military service burdening the fief dictated the rules governing its legal transfer in the Latin Kingdom of Jerusalem. Fiefs were sold only in cases of insolvency, so Philip of Novara emphasized that the buyer of a fief could only be someone capable of fulfilling all the military services owed by the seller of the fief. Thus, if a vassal owed military service as a knight from the fief granted to him, the buyer had to be a knight, or rather, the son of a knight and a lady born in lawful wedlock.[64] A fief could not be purchased by anyone unable to perform military service, and the Assizes of Jerusalem explicitly included among these minors, unmarried women, and vassals who had already performed what they owed on the basis of military service.[65] These rules clearly intended to prevent a vassal who owed military service from transferring the fief to

[62] Le Livre au Roi, XXVIII, XXXVI, XXXVIII, 215-216, 239-240, 245-250.

[63] P. W. Edbury (1999), 340.

[64] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, XXVII, 235.

[65] La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CCLIII, CCLIV, CCLV, CCLVI, 597;

someone who could not perform it in person. On the other hand, it was explicitly stated that the buyer of a fief could be the widow or daughter of a knight or lady, provided she was born in lawful wedlock.[66]

On the other hand, not only the heritability of the fief was never called into question, but the rules governing its inheritance were also structured in such a way as to attract and ensure the stay of military-capable men in the Levant to the greatest extent possible. The constant need for a military-capable population also influenced the fact that lords never demanded that military-capable heirs of vassals redeem the inherited feud, as it was essential for them to retain them in the Latin Kingdom of Jerusalem.[67] Even if an heir was unable to fulfill the military service burdening the fief, that could not serve as a reason to deprive him of it. From the mid-12th century, the persons eligible to inherit a fief expanded to include collateral relatives,[68] indicating a tendency to simultaneously broaden the range of individuals who, by receiving a fief, would be motivated to perform the military service.

Control over the inheritance and holding of fiefs by women, aimed at ensuring the performance of military service, was particularly pronounced in the *Assise du mariage*, enacted by King Baldwin IV the Leper. Under this Assize, a lord was prohibited from compelling a widow to remarry before a year and a day had elapsed following her husband's death. This restriction pertained exclusively to women holding a fief in her own right or serving as the *bailli* for her children, whereas widows holding land merely as their dower were exempt.[69] Once this period ended, the lord could formally summon the woman, using the standard procedure for calling up vassals through three representative peers,[70] to mandate her marriage. He was required to present three suitors of equivalent rank to her late husband and herself. She then had 40 days to freely select one of these candidates, thereby ensuring the fief had a husband to perform *servize de*

[66] La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CCLVII, 597.

[67] P. W. Edbury (1999), 352.

[68] J. Richard (1983), 657.

[69] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, 290, fns. 262, 264. According to the *Livre au Roi*, a suzerain was forbidden from coercing a woman into marriage during the customary year and a day window against her wishes, nor could her refusal be grounds for confiscating her fief. Le Livre au Roi, XXX, XXXII, 219-222, 225-227.

[70] Philip of Novara avoided using the term *servize de mariage*, but he nevertheless equated a woman's obligation to accept a marriage upon the lord's request with the feudal duties imposed on male vassals. It was in the lord's interest for her to have a husband who could fulfill all services, as a sergeant only fulfilled the military service. P. Edbury (2009), 291, fn. 266.

cors (*service de corps*). The lord could not propose anyone of lesser status without her explicit consent.[71]

John of Ibelin notes that if a woman refused to marry or failed to appear before the High Court to consider proposed suitors when summoned, her fief would be confiscated for a year and a day as a penalty.[72] Under the *Livre au Roi*, if a woman refused to marry any of the three proposed suitors after the year and a day grace period had elapsed, the lord was entitled to permanently deprive her of the fief, treating her refusal as equivalent to marrying without royal consent.[73] In the latter case, if her new husband was a vassal of the same suzerain, he would be charged with feudal breach of faith. However, the *Livre au Roi* also provided that if a woman declined to choose among the three candidates within the year and a day grace period while serving as the *bailli* of her children's inherited fief, she could not be completely disinherited. Instead, the lord could remove her as administrator and hold the land himself until the eldest heir attained legal majority.[74]

Unquestionably, feudal lords utilized these legal mechanisms to secure a financially solvent husband capable of performing the military services attached to the heiress or widow's fief. Simultaneously, this arrangement enabled the suzerain to regulate the identity of incoming vassals and curb the expanding influence of powerful noble families in the Latin East. Conversely, granting women the right to inherit fiefs represented another strategic initiative to encourage Western European Christian immigrants to settle permanently in the Levant. By ensuring that families did not lose their acquired estates upon the extinction of male lineages, the crown provided much-needed dynastic security.[75]

Further changes in the inheritance of fiefs occurred in the 12th century. At that time, a rule emerged according to which a crown vassal who already held a fief obtained from the king, and who inherited one or more additional fiefs - all burdened with *service de corps* - could continue to

[71] Philip of Novara, Le livre de forme de plait, LXVIII, 290-291; Livre de Jacques d'Ibelin, LXVII, 467; La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre, CCXXIV, 595.

[72] Livre de Jean d'Ibelin, CCXXVII, 359-361.

[73] Great jurists disagreed on the penalty for a woman who married without her suzerain's consent: John, "the Old Lord of Beirut", John of Jaffa and Philip of Novara held that she forfeited her fief only for the duration of the marriage, whereas Balian of Sidon and the author of the *Livre au Roi* argued that such an unauthorized marriage resulted in a lifetime forfeiture of the estate. Livre de Jean d'Ibelin, CCXXIX-CCXXX, 364-366; Philip of Novara: Le livre de forme de plait, LXVIII, 292.

[74] Le Livre au Roi, XXX-XXXII, 219-227; Livre de Jean d'Ibelin, CLXXVII-CLXXIX, CCXXXI-CCXXXII, 279-282, 366-369.

[75] P. W. Edbury (1999), 345-346, 352-353; M. Greilsammer, 221, fn. 128.

hold all of them, provided that he supplied *compaignons* for the newly acquired fiefs, with whom he would jointly perform the *servitum debitum*. He retained this right for as long as he lived and figured as the sole heir. If he died leaving behind multiple heirs, the eldest had the right to choose the fief he desired, while the second heir received the other fief, with each of them obligated to fulfill the military service if he wished to retain the fief. In this process, sons excluded daughters from inheriting the fief. The novelty consisted in the fact that the lord could not, as was the case before the introduction of this change, repossess one of the fiefs and dispose of it in favor of a younger son or any other descendant of the vassal. The same rule applied if there were no male heirs and the heiresses were daughters, in which case the number of knightly services was divided proportionally among the number of heiresses. However, a single knightly service could not be divided and remained the responsibility of the eldest daughter alone. If the military service required sending fewer knights than the number of sisters, the elder sisters performed it before the younger ones, whereas if there were more services than sisters, the entire fief was divided equally among all of them. In any case, the eldest sister was required to swear an oath of fealty to the lord and owed military service to the king, while the other sisters were obligated to swear an oath of fealty to the eldest among them, owing her as many knights or sergeants as prescribed for a given fief. The eldest sister owed all of this to the king on behalf of all of them collectively. In this regard, the previously described obligation to marry under the *Assise du mariage* rested upon the eldest sister.[76]

The next important change regarding the inheritance of fiefs in the Latin Kingdom of Jerusalem occurred around 1150, when the previous arrangement - according to which a fief was granted to a vassal and all of his heirs - was replaced by a more restrictive rule, under which a vassal could only be succeeded by his heirs from a marriage with a lawful wife.[77] Modern scholarship suggests that the original, expansive inheritance rule, allowing any heir of a vassal to succeed to a fief, was calculated to recruit and retain maximum military manpower from Western Europe. Conversely, Edbury argues that limiting succession strictly to issue born of a lawful marriage reflected the heavy 12th-century influx of Western settlers, which relieved the chronic shortage of knights. By excluding collateral relatives

[76] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, LV, LVII, 269-271, 273-274; Livre de Geoffroy Le Tort Selon le manuscrit B",XVII, 449; Le Livre au Roi, XXXVIII, 242-244.

[77] Frame-bound by the rules governing a single vassal's inheritance of multiple fiefs, the *Livre au Roi* explicitly restricts these provisions: "And know well that the law neither judges nor commands that such a ruling apply to any save full brothers and sisters sharing both father and mother, excluding all others". Le Livre au Roi, XXXVIII, 242-244.

from inheritance,[78] this reform increased the suzerain's chances of ultimate escheat when direct heirs failed. Temporary wardship and control of the fief also reverted to the lord if an underage heir lacked surviving parents or relatives to manage the estate until majority.[79]

Nevertheless, when analyzing the norms whose changes altered the circle of fief heirs, one must bear in mind that the process of an heir arriving from the other side of the world had to take a relatively long time. In this regard, and taking into account the earlier rule under which collateral relatives could also inherit the fief, it seems that changes in fief inheritance reflected the social needs of the Latin Kingdom of Jerusalem. Namely, in situations of constant danger and an acute shortage of military-capable population, it was necessary to accelerate the transfer of fiefs and find as quickly as possible the tenant who could fulfill military services.

Philip of Novara also drew attention to a problem regarding whose solution he did not explicitly declare himself, which concerned the possibility that a vassal, who owed military service to one lord on the basis of a granted fief, might inherit a fief whose former tenant had a military service to another lord. The issue here was not the swearing of the oath of fealty and the execution of military services to the king, especially after the *Assise sur la ligèce*, but rather to two different crown vassals, and in the event that they found themselves in a potential conflict.[80] Nevertheless, proceeding from the previously mentioned provisions, the vassal owed personal military service for the fief he held, while for inherited fiefs he ensured the execution of military service by hiring sergeants. Thus, even in the event of a mutual conflict between two lords from whom he held fiefs, he would have to side with the one to whom he first swore an oath of fealty and consequently owed *service de corps*.[81]

4. CONCLUSION

In the Latin Kingdom of Jerusalem, just as in Western Europe, the fief represented the legal and social institution upon which the feudal-legal order was based. However, in the Latin East, the military service derived from holding a fief constituted the priority and the most crucial obligation of the tenant relative to all other duties. Owing to this fact, the entire feu-

[78] The rule according to which a fief could be inherited by the tenant's closest collaterals, instead of his descendants by right of representation, stemmed from the assumption that in this way there were greater chances that the next tenant would be of full age. Le Livre au Roi, XXXIV-XXXV, 231-237; P. W. Edbury (1999), 352.

[79] P. W. Edbury (1999), 350, 352, 354.

[80] Philip of Novara: Le livre de forme de plait, LVI, 272-273.

[81] Livre de Jean d'Ibelin, CCXI, 336; G. Dodu, 200.

dal-legal order in the Latin East gradually assumed a different shape than in Western Europe. Thus, due to the complex military obligation burdening the fiefs, one cannot speak of a "fossilization of imported feudalism" in the Levant, frozen in the temporal and legal contours formed after the First Crusade.

The constant Muslim threat to the survival of the Latin Kingdom of Jerusalem, the continuous shortage of Frankish knights to defend it, and the central authority's fear of the excessive and rapid empowerment of the new Frankish nobility in the Levant were the causes for legal regulation regarding the transfer of fiefs, as well as for shaping the legal nature, structure, and content of the military service burdening the knights who held them. Thus, social and legal reality dictated rules restricting the sale and pledging of knightly equipment, the inheritance of fiefs by multiple sons of a landholding knight, the feudal obligation of female fief-tenants to marry, subinfeudation, and the determination of the precise structure, content, and number of knights whose equipment burdened each individual fief.

At the same time, careful regard was given to the synallagmatic legal nature of the feudal agreements concluded between lords and their knightly vassals. A consequence of such legal reasoning was the forfeiture of the fief should a vassal fail to respond to the summons for military service, as well as the requirement that a knight care for his arms and horse and serve his lord from the age of twelve to sixty. Yet, this was accompanied by reciprocal obligations on the part of the lord, and indeed the king himself: to exempt the knight from service should he be incapacitated by illness or injuries sustained during military campaigns, to provide him with a new horse if he lost his in the performance of military duties and to compensate him additionally for serving beyond the stipulated term of military service. In this regard, as a result of the legal nature of feudal contracts, particularly indicative was the lord's obligation to assist his vassals in liberating fiefs that had been seized by the Saracens.

In this manner, through the regulation of the performance of military service by knights in the Latin Kingdom of Jerusalem, a balance was achieved between the imperative of defending the Kingdom and the fulfillment of obligations toward each of its defenders individually. The great jurists of the Latin East were acutely aware of the fact that an injustice to or the loss of a single link in the state's defensive chain could amount to the "breaking of the chain" of the collective defensive force. There existed no hierarchy for weighing the significance of defending the state against that of an individual knight, for all knights in their unity defended the Latin Kingdom of Jerusalem, just as it defended each of them with the full extent of its power.

Proceeding from all of the above, one can conclude that the Latin Kingdom of Jerusalem left behind testimony that law can, and most often should, simultaneously serve as a means of channeling social relations and as a consequence of specific social needs.

LIST OF REFERENCES

Primary sources

1. "Document relative au service militaire", M. le comte Beugnot, Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre, tome II, Assises de la Cour des bourgeois, Paris M DCCC XLIII;
2. „La Clef des Assises de la Haute Cour du Royaume de Jérusalem et de Chypre", publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841;
3. „Livre de Geoffroy Le Tort Selon le manuscrit B", Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841;
4. „Livre de Geoffroy Le Tort", *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841;
5. „Livre de Jacques d'Ibelin", *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841;
6. „Livre de Jean d'Ibelin", *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres, Paris Imprimerie royale 1841;
7. Greilsammer Myriam, *Le Livre au Roi*, Paris 1995;
8. *L'Estoire de Eracles Empereur et la Conqueste de la Terre d'Outremer*. M DCCC LIX. in: Recueil des Historiens des Croisades – Historiens occidentaux, tome second, Paris: Imprimerie Impériale;
9. *Philip of Novara: Le livre de forme de plait, Critical edition and translation*, translated from the original by Peter William Edbury, Texts and Studies in the History of Cyprus, vol. 61. Nicosia: Cyprus Research Centre 2009;

10. William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea, Volume II*, Translated and Annotated by Emily Atwater Babcock and A. C. Krey, Columbia University Press 1943;
11. Љуљ, Рамон, *Књига о витешком реду*, превео Синиша Здравковић, Београд 2013.

Scientific works

1. Besson, Florian, „La justice, le souverain, et le pouvoir dans le *Livre au roi*. De l'arbre au rhizome", *Autour des Assises de Jérusalem*, Sous la direction de Jérôme Devard et Bernard Ribémont, Classiques Garnier, Paris 2018;
2. Boissellier, Stéphane, „Conclusions – La société, le droit et l' imaginaire dans l' Orient latin… et ailleurs", *Autour des Assises de Jérusalem*, Sous la direction de Jérôme Devard et Bernard Ribémont, Classiques Garnier, Paris 2018;
3. Cahen, Claude, „Institutions de l' Orient latin, Orient et Occident au temps des Croisades", *Collection historique dirigée par Maurice Agulhon et Paul Lemerle*, Éditions Aubier Montaigne, Paris 1983;
4. Djelida, Ahmed, „Le contrôle de la féodalité par le roi au XIIe siècle: Le cas hiérosolymitain et siculo-normand", *Autour des Assises de Jérusalem, Sous la direction de Jérôme Devard et Bernard Ribémont*, Classiques Garnier, Paris 2018;
5. Dodu, Gaston, *Histoire des institutions monarchiques dans le Royaume latin de Jérusalem 1099-1291*, Librarie Hachette et Cre, Paris 1894;
6. Edbury, Peter W., „Feudal Obligations in the Latin East, Kingdoms of the Crusaders: From Jerusalem to Cyprus", *Variorum Collected Studies*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Hampshire 1999;
7. Edbury, Peter, „Fiefs, vassaux et service militaire dans le royaume latine de Jérusalem", *Law and History in the Latin East*, Ashgate Publishing Limited, Farnham, Surrey 2014;
8. Jotischky, Andrew, „Politics and the Crown in the Kingdom of Jerusalem", *History Compass 13/11 (2015)*, 591;
9. Kedar, Benjamin Z., "The General Tax of 1183 in the Crusading Kingdom of Jerusalem: Innovation or Adaptation?", *The English Historical Review*, 351/1974;
10. Ketsamanian, Varak, "The Feudal Character of the Latin Kingdom of Jerusalem", *MESSA Lights; Fall 2014, 4-1*;
11. La Monte, John L., *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291*, Cambridge, Massachusetts 1932, Kraus reprint co. New York 1970;
12. M. Beugnot, *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composes pendant le XIII siècle dans les Royaumes de Jérusalem et de Chypre, Tome premier – Assises de la Haute Cour*, publiées par M. Le comte Beugnot de l'Académie royale des inscriptions et belleslettres, Paris Imprimerie royale 1841;

13. Nader, Marwan, *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus*, Ashgate, 2006;
14. Phillips, Jonathan, „The Latin East 1098-1291", *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, ed. Jonathan Riley-Smith, Oxford University Press 2001;
15. Prawer, Joshua, "Premiers Temps de la Feodalite Dans le Royaume Latin de Jerusalem – Une Reconsideration", *Les 22 Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 410 (1954)*;
16. Prawer, Joshua, *The Crusader's Kingdom – European Colonialism in the Midle Ages*, Phoenix Press, London 2001;
17. Richard, Jean, "Les turcoples au service des royaumes de Jérusalem et de Chypre: Musulmans convertis ou Chrétiens Orientaux?", *Revue des études Islamiques, LIV/1986*;
18. Richard, Jean, „La féodalité de l' Orient latin et le movement communal: un état des questions", *Croisés, missionnaires et voyageurs – Les perspectives orientales du monde latin medieval, Variorum reprints*, London 1983;
19. Richard, Jean, „La noblesse de Terre-Sainte (1097-1187)", *Croisades et Etats latin d' Orient, Points de vue et documents*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Hampshire 1992;
20. Richard, Jean, „La seigneurie franque en Syrie et à Chypre: modèle oriental ou modèle occidental?", *Francs et Orientaux dans le monde des croisades*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Hampshire 2003;
21. Richard, Jean, „Pairie d'Orient latin: les quatre baronies des Royaumes de Jérusalem et de Chypre", *Revue historique de droit français et étranger 28/1950;*
22. Riley-Smith, Jonathan, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277*, London 1974;
23. Smail, R. C., *Crusading Warfare (1097-1193)*, Cambridge University Press 1956;
24. Станковић, Милош П., *Assise sur la ligèce – Велика повеља слобода Јерусалимског краљевства*, Београд 2020.

Проф. др Милош Станковић, ванредни професор
Правни факултет Универзитета у Београду

ОСВРТ НА ПРАВНУ ПРИРОДУ И САДРЖИНУ ВОЈНЕ ОБАВЕЗЕ ВИТЕЗОВА У ЛАТИНСКОМ ЈЕРУСАЛИМСКОМ КРАЉЕВСТВУ

Сажетак

Након Првог крсташког рата и формирања државних творевина на Истоку, Франки су се сусрели са неколико главних изазова: расподелом освојене земље, константним повратком хришћанских војника на Запад и сталном опасношћу од напада далеко бројнијег, муслиманског становништва.

Из тог разлога, феуд у праву Латинског Јерусалимског краљевства није био само извор међусобних права и обавеза између сениора и вазала, већ и тачка ослонца око које су се градиле многе државноправне установе ове хришћанске краљевине. Најзначајнија особина феуда на латинском Истоку састојала у томе што је предоминантно подразумевао војну обавезу свог титулара. Стога је предмет истраживања у овом раду ограничен пре свега, на војне обавезе које су на себе преузимали витезови, као оклопљени ратници на коњима, који су чинили главницу франачке војске.

С тим у вези, аутор у раду анализира начин регрутовања витезова у Латинском Јерусалимском краљевству, правну природу њихове војне службе, садржину и дужину трајања њихове војне обавезе, место где су морали да је врше и начин на који су обезбеђивали ратну опрему. Такође, указује се на могућност правног промета (посебно наслеђивања) и губитка феуда, који су имали значајне последице на круг војних обвезника и на природу и садржину њихове војне обавезе.

Завршни део рада посвећен је указивању на основне сличности и разлике у правној природи и садржини обавеза витезова у Латинском Јерусалимском краљевству са једне стране, те стратиота у Византији и витезова у Западној Европи са друге стране.

Аутор закључује да су правна природа и садржина војне обавезе витезова у Светој земљи у основи биле исте са оном која је доминирала у Средњем веку у европској хришћанској цивилизацији, али уз незанемарљиве разлике које су биле узроковане посебним историјским и политичким приликама на Латинском Истоку. На тај начин, војна служба витезова у латинским државним творевинама на Истоку

била је својеврсно средство, али и циљ у остваривању правних, политичких и историјских циљева Латинског Јерусалимског краљевства.

Кључне речи: *Латинско Јерусалимско краљевство; Феуд; Витезови; Војна обавеза; Service de corps.*

UDK/UDC 342.7-055.2(37)
IZVORNI NAUČNI RAD / *ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE*

Prof. dr.sc. Ervina Ibrahimović
Lejla Mašić, Ba prava, studentica II ciklusa studija

Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli

TRANSFORMACIJA TUTORSTVA I PRAVNA (NE)OVISNOST ŽENE U RIMSKOM PRAVU

U radu će se analizirati pravni položaj žene u rimskom pravu s posebnim osvrtom na instituciju tutorstva (tutela mulierum) i razlike između formalnopravnog i faktičkog stanja. Premda je rimsko pravo žene smještalo u podređeni položaj, ograničavajući njihovu poslovnu sposobnost i vezujući je za tutorstvo kao oblik nadzora, društvena praksa pokazuje znatno veći stepen njihove autonomije. Tutorstvo je u početku imalo funkciju „zaštite“ žene, no već tokom klasičnog perioda svodilo se na puku formalnost, jer su tutori uglavnom samo potvrđivali odluke koje su žene samostalno donosile. Analiza izvora rimskog prava i relevantne literature pokazat će u kojoj mjeri je postojao raskorak između zakonskih odredbi i stvarnih društvenih odnosa, pri čemu žene, unatoč formalnim ograničenjima, faktički sudjeluju u ekonomskom i pravnom životu. Ova kontradikcija između pravne norme i društvene stvarnosti oslikava dinamičan proces transformacije rimskog pravnog poretka te predstavlja važan segment u razumijevanju historijskog razvoja položaja žene i koncepta pravne sposobnosti.

Ključne riječi: Tutorstvo; Pravni položaj; Pravna sposobnost; Društveni položaj.

1. UVOD

Položaj žene u rimskom pravu predstavlja jedno od složenijih pitanja rimske pravne historije, upravo zbog izraženog nesklada između formalnopravnih normi i društvene stvarnosti. Iako je rimski pravni poredak bio zasnovan na patrijarhalnom modelu društva u kojem je žena, u pravilu, bila podvrgnuta autoritetu muškarca, oca, muža ili tutora, praksa pokazuje da je njen stvarni društveni i ekonomski položaj bio znatno dinamičniji i kom-

Ervina Ibrahimović, *ervina.ibrahimovic@untz.ba.*
Lejla Mašić, *masic.lekica@gmail.com.*

pleksniji. Ovaj nesklad između normativnog uređenja i faktičkog života posebno dolazi do izražaja kroz institut *tutela mulierum*, koji predstavlja jedan od najznačajnijih mehanizama pravne kontrole nad ženama u rimskom privatnom pravu.

Razvoj pravnog položaja žene usko je povezan s transformacijom rimske porodice, promjenama u sistemu srodstva i slabljenjem tradicionalnih patrijarhalnih struktura. Od najstarijeg perioda rimske države, obilježenog snažnom očinskom vlašću (*patria potestas*) i agnatskim sistemom srodstva, pa sve do postklasičnog perioda, rimsko pravo prolazilo je kroz značajne promjene koje su direktno uticale na stepen pravne sposobnosti žena. U tom procesu tutorstvo nad ženama postepeno je gubilo svoju prvobitnu funkciju zaštite i prerastalo u formalni pravni institut bez stvarne praktične snage.

Posebnu važnost u razumijevanju ove transformacije imaju konkretni historijski primjeri žena koje su, uprkos formalnim pravnim ograničenjima, aktivno učestvovale u ekonomskom, društvenom, pa čak i političkom životu rimske države. Primjeri poput Umidije Kvadratile, Terencije i Hortenzije pokazuju da rimska žena nije bila isključivo pasivni subjekt pravne zaštite, već često samostalni nosilac imovinskih prava i pravnih poslova.

2. PRAVNI POLOŽAJ ŽENE KROZ RIMSKU HISTORIJU

2.1. Položaj žene u braku i porodici

Pravni položaj žene u rimskoj historiji ovisan je o razvoju porodice i prati promjene koje su se dogodile u reguliranju odnosa u porodici. U svom razvoju rimska porodica prošla je kroz određene stadije. U prvom, najstarijem periodu, periodu nastanka rimske države, postojao je *consortium* kao porodična zajednica.[1] Analize pokazuju da su osnovne karakteristike rimskog *consortiuma* zatvorena kućna privreda i privređivanje svih članova porodice na očuvanju porodične imovine. Postojala je podjela poslova i, što je najinteresantnije, nije postojala apsolutna prevlast *pater familiasa*. S tim u vezi, nije ni postojala stroga vlast muškarca nad ženom niti njena apsolutna podređenost muškarcu.[2] Period klasičnog rimskog prava obilježen je jačanjem očinske vlasti i podređenosti svih članova po-

[1] *Consortium* (velika porodica zadružnog tipa) počiva na agnatskom srodstvu jer je cjelokupna imovina u kolektivnoj svojini, što znači da je njen „vlasnik“ porodična zajednica kao cjelina, a pojedini članovi imaju samo pravo uživanja, i to jedino ako u njoj zajedno žive i rade. (Ž. Bujuklić, *Forum Romanum, rimska država, pravo, religija i mitovi,* četvrto izdanje, Beograd 2009, 149).

[2] O *consortiumu* vid. više: D. Stojčević, „Gens, consortium, familia“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1/1966, 265–272.

rodice vlasti *pater familiasa*, *patria potestas*.[3] Dakle, raspadom *consortiuma* na manje porodice nastala je rimska *familia*, na čijem čelu se nalazio *pater familias*. On je upravljao porodičnom imovinom te davao potrebnu saglasnost za sklapanje pravnih poslova. Nije sigurno da je *pater familias* imao toliku moć i neograničenu vlast nad svojim članovima porodice u najstarijem periodu rimske države, već je to njegovo pravo i uloga sa strogim ovlaštenjima rezultat kasnijeg razvoja društvenih i privrednih prilika.[4] U trećem periodu u razvoju rimske porodice, periodu postklasičnog rimskog prava, dolazi do potiskivanja agnatskog srodstva i dominacije kognatskog srodstva. Porodicu u tom periodu karakterizira sve veća samostalnost članova porodice, samim tim i žene.[5]

Rimsko pravo najstarijeg perioda poznavalo je dvije vrste braka, *matrimonium cum manu* i *matrimonium sine manu*.[6] Položaj žene bio je različit u takvim sklopljenim brakovima. *Matrimonium cum manu* je takav brak u kome žena dolazi pod vlast svog muža, odnosno njegovog *pater familiasa*. Dobijala je položaj kćeri (*filiae loco)* i stjecala zakonsko nasljedno pravo, zajedno sa svojom djecom.[7] Žena je dolazila pod *manus* muža izgovaranjem određenih riječi u prisustvu deset svjedoka ili prinoseći žrtvu na hljeb od pira.[8] Za zaključenje braka *sine manu* nisu bile neophodne neke formalnosti, već se tražila faktička zajednica života bračnih drugova i njihova *affectio maritalis*, što podrazumijeva volju da muškarac i žena žive kao supružnici.[9] Uvođenje u kuću muža smatralo se početkom

[3] *Patria potestas* označava vlast glave porodice nad članovima njegove porodice, djece zakonite i usvojene, žene koja je u *manus* braku, kao i ženā njegovih sinova. Izvorno neograničena vlast u sudskim, ekonomskim i moralnim normama postala je vlast koja je usmjerena na zaštitu interesa osoba koje su pod vlašću (A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, The American Philosophical Society, Philadelphia, reprinted 1991, 260–261).

[4] W. L. Burdick, *The Principles of roman law and their relation to modern law*, The lawbook exchange, LTD, New Jersey 2004, 241.

[5] O razvoju porodice vid. više: E. Bertold, M. Horvat, *Rimsko pravo,* Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1948, 138.

[6] M. Horvat, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 2002, 132.

[7] G. Lobrano, *Uxor quodammodo domina: riflessioni su Paul. D. 25.2.1*, Università di Sassari - Facoltà di Giurisprudenza - Seminario di Diritto romano.

[8] Ulp.Reg. 9,1. *Farreo convenitur in manum certis verbis et testibus X praesentibus et sollemni sacrificio facto, in quo panis quoque farreus adhibetur*.

[9] D.24,1,32,13. Ulp. *Si mulier et maritus diu seorsum quidem habitaverint, sed honorem invicem matrimonii habebant (quod scimus interdum et inter consulares personas subsecutum), puto donationes non valere, quasi duraverint nuptiae: non enim coitus matrimonium facit, sed maritalis affectio: si tamen donator prior decesserit, tunc donatio valebit.*

bračne zajednice.[10] U ovom braku žena nije dolazila pod *manus* svog muža, zadržavala je agnatsku vezu sa svojom porodicom te zakonsko nasljedno pravo u toj porodici.

2.2. Pravni status i poslovna sposobnost žene u rimskom pravu

Odnosi u rimskom društvu regulirani su običajnim pravom, sve do donošenja Zakonika dvanaest ploča (*Lex duodecim tabularum*), prve kodifikacije rimskog prava.[11] O ovom najstarijem periodu rimske historije ne postoje pisani izvori, ali postoje brojne legende, kao i Kraljevski zakoni – *Leges regiae* (*lex* – zakon; *regius* – kraljevski).[12] Zakoni se spominju i pod nazivima *Ius Papirianum* ili *De ritu sacrorum.*[13] U najstarijim poznatim izvorima navodi se da su žene imale pravo na status unutar rimske države, pravo na državljanstvo i pravo na primjenu rimskog civilnog prava. Osim toga, žena je imala pravo na pripadnost porodičnom kultu i religiji. Žena je smatrana gospodaricom kuće, vodila je domaćinstvo i odgajala djecu. S obzirom na to da je muž imao dostupna javna prava i obavljao poslove izvan kuće, ženi je, onda, ostalo obavljanje kućnih poslova i vođenje domaćinstva.[14] Pojam *mater familias* u najranijem periodu rimske historije imalo je posebno značenje. *Mater familias* bila je žena u *manus* braku, pod pravnom vlašću svoga muža. Majka porodice bila je žena čiji je položaj zavisio od položaja njenog muža.[15]

Postoji veliki broj legendi i predaja koje govore o pravnom položaju žene. Iako se legende i predanja ne mogu smatrati pouzdanim izvorom, one doprinose saznanjima i rasvjetljavanju rane rimske prošlosti. Rimske

---

[10] D.23,2,5. Pomp. *Mulierem absenti per litteras eius vel per nuntium posse nubere placet, si in domum eius deduceretur: eam vero quae abesset ex litteris vel nuntio suo duci a marito non posse: deductione enim opus esse in mariti, non in uxoris domum, quasi in domicilium matrimonii.*

C.5,3,6. Imperator Aurelianus. *Cum in te simplicem donationem dicas factam esse die nuptiarum et in ambiguo possit venire, utrum a sponso an marito donatum sit, sic distinguendum est, ut, si in tua domo donum acceptum est, ante nuptias videatur facta esse donatio, quod si penes se dedit sponsus, retrahi possit: uxor enim fuisti.*

[11] A. Malenica, *Izvori rimskog prava*, Tom I, Naučna knjiga, Beograd 1989, 65–66.

[12] O. Tellegen Couperus, *Law and Religion in Roman Republic*, Leiden, Boston 2012, 12.

[13] D.50,16,144. Paul. *Libro memorialium Massurius scribit* pellicem *apud antiquos eam habitam, quae, cum uxor non esset, cum aliquo tamen vivebat: quam nunc vero nomine amicam, paulo honestiore concubinam appellari. Granius Flaccus in libro de iure Papiriano scribit pellicem nunc volgo vocari, quae cum eo, cui uxor sit, corpus misceat: quosdam eam, quae uxoris loco sine nuptiis in domo sit, quam pallakyn Graeci vocant.*

[14] O. Stanojević, *Rimsko pravo*, bosanskohercegovačko izdanje, Magistrat, Sarajevo 2000, 167.

[15] J. Evans Grubbs, *Women and Law in the Roman Empire*, London and New York 2002, 19.

legende i predanja sačuvane su u velikom broju. Njihova analiza pokazuje da su žene imale dosta povoljan položaj, odnosno da se ne može govoriti o apsolutnoj prevlasti muškarca i podređenosti žene.[16] Legenda o Lukreciji pokazuje položaj žene u najstarijoj rimskoj historiji, odnosno shvatanja o časti i dostojanstvu žene. Vezuje se za kraj perioda kraljevstva i uvođenje republike. Zloupotrebom gostoprimstva, jedan od sinova Tarkvinija Oholog obeščastio je Lukreciju, što je dovelo do prevrata i uvođenja republike.[17]

Papinijan navodi da je u mnogim odredbama rimskog prava žena imala lošiji položaj nego muškarac.[18] Žena je u potpunosti bila pravno nesposobna na području javnog prava (*ius suffragii*, *ius honorum*), dok je na području privatnog prava imala ograničenu sposobnost. U tom smislu, za obavljanje određenih pravnih poslova bila joj je neophodna saglasnost oca porodice, muža ili tutora.[19] U postklasičnom pravu položaj žene bio je znatno poboljšan. Žena je imala potpunu poslovnu sposobnost. Ukinut je *manus* muža nad ženom, odnosno *manus* brak. Već 410. godine n.e. formalno je ukinut institut tutorstva, tako da isti nije postojao za vrijeme Justinijanove vladavine. Žene su čak, moglo bi se reći, imale povoljniji privatnopravni položaj u rimskoj državi za vrijeme Justinijanove vladavine, nego u sistemima i državama nastalim nakon raspada Rimskog Carstva.[20] Vijekovima prisutan stereotip da su žene manje vrijedne, da im je mjesto u kući uz porodicu, doveo je do takvog stanja da je žena doista stekla takvo uvjerenje i da je u takvom položaju živjela. Ženama i dalje nisu bila dostupna javna ovlaštenja, odnosno nisu im bile dostupne javne funkcije. Isključenje žene iz javnog prava, odnosno nemogućnost da aktivno i pasivno sudjeluje u političkom životu, prisutno u rimskom pravu, zadržalo se i nakon raspadanja rimske države.[21]

[16] O legendi vid. Tit Livije, *Istorija Rima od osnivanja grada*, prvo petoknjižje, prijevod: Miroslava Mirković, Službeni glasnik, Beograd 2012, 44.

[17] M. Jovanović, „Konstitucije cara Konstantina Velikog o neženjama i onima bez djece“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 42/ 2002, 76.

[18] D.1,5,9. Papin**.** *In multis iuris nostri articulis deterior est condicio feminarum quam masculorum.*

[19] C. Sanfillipo, *Istituzioni di diritto romano*, Rubbettino, Catania 2002, 57.

[20] R. Dundoland Melville, *A Manual of the principles of Roman law, relating to persins, property and obligations with a historical introduction for the use of students*, W. Green and son, Edinburgh 1915, 185.

[21] Vid. Z. Erent Sunko, *Pravni položaj žene kroz povijest i suvremeno europsko obiteljsko pravo*, Sveučilišna tiskara, Zagreb 2004.

3. TUTELA MULIERUM

3.1. Pojam i razvoj tutorstva

Tutorstvo (*tutela*) se prvi put spominje u Zakoniku XII ploča, iako se pretpostavlja da je ustanova tutorstva nastala ubrzo nakon formiranja rimske države. Raspadanjem *consortiuma* i stvaranjem rimske *familia* javila se potreba za uspostavom i reguliranjem ustanove tutorstva. Nastankom rimske *familia* javlja se mogućnost da žena postane osoba *sui iuris* i da ima svoju vlastitu imovinu. U tom smislu bilo je potrebno imenovati određeno lice koje će štiti njenu imovinu, odnosno koje će joj pomoći u njenom upravljanju. Žene nisu bile potpuno poslovno nesposobne, one su upravljale svojom imovinom, ali s ograničenom poslovnom sposobnošću. Zbog toga se žena stavljala pod zaštitu tutorstva (*tutela mulierum)*.[22] „Nije to, dakle, bila ni vlast nad ženom ni izraz nekog stava da je ona bila lakomislena, već pomoć i zaštita u novoj situaciji, u kojoj se mogla naći zbog sve izrazitijeg i zakonski favoriziranog razbijanja konzorcijuma.“[23]

Zakonikom XII ploča bilo je određeno da žene, i nakon punoljetstva, moraju imati tutora. Izuzetak u tome, da su mogle biti bez tutorskog skrbništva, bile su sveštenice (djevice) Vestalke.[24] Vestine sveštenice bili su oslobođene očinske vlasti, dakle nisu bile pod vlašću *pater familiasa* niti pod tutorstvom.[25] Tutorstvo je, prema definiciji Servija, „sila i ovlaštenje nad slobodnom osobom radi zaštite onog ko se zbog svoje maloljetnosti sam ne može braniti, određena i dopuštena civilnim pravom“.[26] Iz definicije tutorstva proizlazi da funkcija tutora nije bilo staranje o ličnosti štićenika, što znači da se on ne brine o njihovom odgoju. Osim toga, postojala je i određena veza između tutorstva i nasljednog prava. Naime, funkcija tutora nije bila zaštita ličnosti pupila, nego je tutor vršio tu vlast u vlastitom interesu jer je tutor najčešće bio potencijalni nasljednik pupile.[27] Tutorstvo je

[22] C. Sanfilippo*,* 186.

[23] M. Jovanović, *Komentar starog rimskog ius civile*, *Knjiga 1, Leges regiae*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta, Niš 2007, 160.

[24] Gai.1,144–145. *Veteres... voluerunt feminas, etiansi perfectae aetatis sint...in tutela esse...exceptis virginibus Vestalubus, quas...libera esse voluerunt; itaque etian lege XII tabularum cautum est* (O. Stanojević, *Gaj, Institucije,* Nolit, Beograd 1982, 73).

[25] Ulp.Reg. 10,10. *In potestate parentum esse desinunt et hi, qui flamines diales inaugurantur, et quae virgines vestae capiuntur*.

[26] D.26,1,1. Paul.pr. *Tutela est, ut Servius definit, vis ac potestas in capite libero ad tuendum eum, qui propter aetatem sua sponte se defendere nequit, iure civil data ac permissa* (Romac, 1973, 187).

[27] D.26,4,1. Ulp.pr. *Legitimae tutelae lege duodecim tabularum adgnatis delatae sunt et consanguineis, item patronis, id est his qui ad legitimam hereditatem admitti possint: hoc summa providentia, ut qui sperarent hanc successionem, idem tuerentur bona, ne dilapidarentur.*

funkcija koja je u pravilu pripadala muškarcima. Ženama ova funkcija nije bila dostupna, osim ako postanu tutori svoje djece uz odobrenje principsa.[28]

Izvore o tutorstvu nalazimo u traktatima Gaja i Ulpijana. Ulpijan navodi da se tutori postavljaju kako muškim tako i ženskim osobama. Muškim samo maloljetnim, nedoraslim, usljed slabosti svojstvene tom dobu. Ženama bez obzir na uzrast, kako zbog slabosti njihova spola tako i zbog nepoznavanja sudskih pravnih stvari i poslova.[29] Gaj navodi da su žene bile pod tutorstvom i nakon stjecanja punoljetstva zbog urođene lakomislenosti.[30] Međutim, u drugom tekstu navodi da ne postoji valjan razlog da punoljetne žene budu pod tutorstvom. Zbog toga, možemo zaključiti da ne prihvata ranije uobičajeno mišljenje o urođenoj lakomislenosti.[31] Punoljetne žene samostalno su obavljale pravne poslove, samo im je formalno trebala saglasnost tutora na obavljene poslove.[32] Postoje i određena mišljenja Tita Livija i Cicerona o tome zašto žena treba imati tutora, odnosno mišljenja o karakteru tutorstva. „Tit Livije također prenosi mišljenje *veteres* te uopćeno konstatira da žene u vlasti očeva, braće, muževa ne mogu učiniti nikakav pravni potez bez njihova odobrenja, *maiores nostri nullam, ne privatum quidem rem agere feminas sine tutore auctore voluerunt ina manu esseperentium, fratrum, virorum*...“[33]

3.2. Imenovanje i ovlaštenja tutora

Rimsko pravo poznavalo je dvije vrste tutorstva i to nad maloljetnicima (*tutela impuberum*) i nad ženama (*tutela mulierum*). Muškim maloljetnicima tutor se postavljao do njihove punoljetnosti. Za razliku od njih, ženama se tutor određivao do smrti. Naravno, izuzetak u svemu tome bile

---

[28] D.26,1,18. *Feminae tututores dari non possunt, quia id munus masculorum est, nisi a principe filiorum tutelam specialiter ostulent.*

[29] Ulp.Reg. 11,1. *Tutores constituuntur tam masculis quam feminis; sed masculis quidem inpuberibus dumtaxat propter aetatis infirmitatem; feminis autem <tam> inpuberibus quam puberibus et propter sexus infirmitatem et propter forensium rerum ignorantiam.*

[30] Gai.1,144. (…) *Veteres enim voluerunt feminas, etimasi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse* (O. Stanojević, 1982, 72).

[31]Gai.1,190. *Feminas vero perfectae aetatis in tutela esse fere nulla pretiosa ratio suasisse videtur; nam quae vulgo creditur, quia levitate animi plerumque decipiuntur et aeqquum erat eas tutorem auctoritate regi, magis speciosa videtur quam vera; mulieres enim quae perfectae aetatis sunt, ipsae sibi negoti tracant et in quibusdam causis dicis gratia tutor interponit auctoritatem suam, saepe etiam invitus auctor fieri a praetore cognitur* (*Ibid.* 84).

[32] C. Cascione, *Manuale breve diritto romano*, Dott. A. Giuffre Editore, Milano 2007, 259.

[33] M. Apostolova Maršavelski, „Rimska tutela mulierum u opisima klasika“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 3–4/ 2005, 1003.

su one žene koje su bile pod *patriam potestas* ili u *manus* braku. Tutor je za potrebe maloljetnika i obavljao pravne poslove i davao saglasnost. Za razliku od njih, tutor je ženama davao saglasnost na određene pravne poslove.[34] Na toj osnovi, možemo zaključiti da je *tutela mulierum* podrazumijevala manje ograničenje poslovne sposobnosti za žene nego *tutela impuberum*.

Postojala su tri načina imenovanja tutora: *tutela testamentaria, tutela dativa* i *tutela legitima*.[35] Zakonik XII ploča predviđao je mogućnost imenovanja tutora u testamentu nedorasloj djeci i ženi.[36] Ukoliko *pater familias* u svom testamentu ženi ili nedorasloj djeci nije imenovao tutora, primjenjivala su se zakonska rješenja o postavljanju tutora. Tutor je, u tom slučaju, bio najbliži ženin agnat.[37] U okviru ove vrste i načina imenovanja tutora, postoje dvije podvrste. *Tutela agnatorum* po Zakoniku XII ploča pripadala je najbližim muškim agnatima.[38] Ukoliko nije bilo najbližih agnata, onda su se za tutora postavljali gentili, o čemu u pravnim izvorima nema tačnih podataka. Takvo pravilo, da se za tutora postavljao najbliži agnat, odnosilo se i na mušku i žensku djecu sve do donošenja *Lex Claudia.* Tim zakonom ukinuto je tutorstvo agnata nad ženskom djecom.[39] *Tutela dativa je* način imenovanja tutora od strane magistrata u onim situacijama kada nije bilo ni testamentarnog ni zakonskog tutora. Magistrat nije mogao po svojoj volji samostalno nastupati, već se zahtijevalo ispunjenje određenih pretpostavki prije imenovanja tutora na ovaj način. Vremenom su i drugi državni službenici, kao što su pokrajinski i muncipijski magistra-

[34] Ulp.Reg. 11,25. *Pupillorum pupillarumque tutores et negotia gerunt et auctoritatem interponunt; mulierum autem tutores auctoritatem dumtaxat interponunt.*

[35] Ulp.Reg. 11,2. *Tutores aut legitimi sunt, aut senatus consultis constituti, aut moribus introducti.*

[36]Ulp.Reg. 11,14. *Testamento quoque nominatim tutores dati confirmantur eadem lege duodecim tabularum his uerbis: Vti legassit svper pecvnia tvtelave svae rei, ita ivs esto; qui tutores datiui appellantur* (A. Romac, *Ulpijan, knjiga regula*, Latina et Graeca, Zagreb 1987, 42.)

[37] W. Warwick Buckland, *The main institutions of roman private law*, University Press, Cambridge 1931, 75.

[38] D.26,4,1. Ulp.pr. *Legitimae tutelae lege duodecim tabularum adgnatis delatae sunt et consanguineis, item patronis, id est his qui ad legitimam hereditatem admitti possint: hoc summa providentia, ut qui sperarent hanc successionem, idem tuerentur bona, ne dilapidarentur*.

[39] Gai.1,157. *Et olim quidem, quantum ad legem XII tabularum attinet, etiam feminae agnatos habebant tutores. Sed postaelex Caludia lata est, quae quod ad feminas attinet, agnatorum tutelas sustulit; itaque masculus quidem inpubes fratrem puberem aut patruum habet tutorem, femina vero talem habere tutorem non potest* (O. Stanojević, (1982), 77).

ti, mogli postavljati tutore.[40] *Lex Atilia* iz III stoljeća pr.n.e. uvodi drugačije poimanje zakonskog tutorstva te označava početak njegovog nestanka. Tutor se na ovaj način mogao imenovati maloljetniku u slučaju nepostojanja legitimnog tutora. Međutim, postojala je praksa da se na ovaj način imenuje tutor i ženama umjesto odsutnog, bolesnog ili postojećeg tutora.[41]

3.2.1. Postavljanje i ovlaštenja tutora

Za tutora se mogla imenovati samo sposobna osoba. Nesposobnost za obavljanje funkcije tutora mogla je biti apsolutna i relativna. Funkciju nisu mogle obavljati žene, maloljetnici, duševni bolesnici, razmetnici, biskupi i vojnici jer su apsolutno nesposobni. Žena nije mogla obavljati funkciju tutora jer je i sama bila pod tutorstvom. Carskim zakonima bilo je dozvoljeni majci da bude tutor svojoj djeci i unucima, pod uvjetom da nije stupila u novi brak.[42]

Postavlja se pitanje koja je bila svrha tutorstva, da li zaštita osobe ili pupilove imovine. Najbolji odgovor na takvo pitanje dao je rimski pravnik Gaj. On je smatrao da svrha postavljanja tutora nije niti zaštita žene kao pupile, niti zaštita njene imovine. Svrha tutorstva zapravo je bila zaštita pravnih i imovinskih interesa samog tutora. Objašnjavajući razliku između *tutela impuberis* i *tutela mulieris*, Gaj navodi da je prirodno da se maloljetnicima postavlja tutor do navršavanja godina punoljetstva, da je to neophodno zbog zaštite njihovih prava.[43] Za razliku od maloljetnika, kojima je tutor vodio sve poslove, žene koje su pod tutorstvom samostalno su obavljale pravne poslove. Za sklapanje određenih poslova bilo je ženi

[40] E. Chevreau, “The evolution of Roman Guardianship through of Mechanism of excusatio tutelae, Legal Documents in Ancient Societies“ *VI. Ancient Guardianship: Legal Incapacities in the Ancient World, Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste,* 2017, 194.

[41] Ako se radilo o poslovima poput obećanja, utvrđivanja, obećanja miraza, zaključenja braka, tutor Atilianus preuzimao je, nakon *Legis Claudiae*, i funkcije odsutnog ženinog patrona. Međutim, osim u tim za ženu važnim situacijama, tutora je postavljao pretor ili drugi magistrat i ženi, koja je – prema izvješću obojice klasika – bila u sudskom sporu s tutorom ili stupila u poslovne odnose s njima (A. Maršavelski, 1010).

[42] C.5,35,2. pr. *Matres, quae amissis viris tutelam administrandorum negotiorum in liberos postulant, priusquam confirmatio officii talis in eas iure veniat, fateantur actis sacramento praestito ad alias se nuptias non venire.*

[43] Gai.1,190. *Feminas vero perfectae aetatis in tutela esse fere nulla pretiosa ratio suasisse videtur; nam quae vulgo creditur, quia levitate animi plerumque decipiuntur et aequum erat eas tutorum auctoritate regi, magi speciosa videtur quam vera; mulieres enim quae perfectae aetatis sunt, ipsae negotia tractant et in qiubusdam causis dicis gratia tutor interponit auctoritatem suam, saepe etiam invitus auctor fieri a praetore cognitur* O. Stanojević, (1982), 85.

potrebno odobrenje tutora (*auctoritatis*).[44] Žena je sklapala pravni posao u svoje ime i za svoj račun, tutor je tu samo da joj da saglasnost i eventualne upute oko sklapanja pravnog posla. Tutor kao najbliži agnat je potencijalni nasljednik u slučaju smrti žene, odnosno pupile, pa se on starao da ne dođe do umanjenja njene imovine. Ona je mogla sklapati samostalno pravne poslove u kojima drugu ugovornu stranu obavezuje prema sebi. Za sklapanje pravnih poslova u kojima preuzima obavezu morala je imati saglasnost tutora.[45]

Analizirajući pravne izvore, možemo zaključiti da je tutorstvo bila samo ustanova imovinskog karaktera. Tutor nije imao vlast nad svojom štićenicom. On je bio obavezan da daje *auctoritatis* za određene pravne poslove koje je žena sklapala. Iz navedenog se vidi da je žena mogla biti vlasnicom imovine. Svrha ustanove tutorstva trebala je biti zaštita interesa pupila odnosno štićenika. Ovako oblikovanu svrhu dobilo je tutorstvo, odnosno skrbništvo tek u postklasičnom pravu. Sve do tada, osnovni zadatak tutora bila je briga o imovini štićenika.

Kako je tekao razvoj prava, jačanje i širenje rimske države, slabila je uloga tutora i ograničavala se njegova ovlaštenja. Pravni položaj žene vremenom je znatno poboljšan. Sve više slabi uloga tutora i žena dobija sve veći stepen poslovne sposobnosti. Kako je već navedeno, *Lex Claudia* ukinula je tutorstvo agnata, odnosno za tutora ženi nije mogao biti postavljen najbliži agnat. Augustovim „kadukarnim zakonima“ oslobođena je tutorstva žena na osnovi *ius liberorum.* Formalno tutorstvo nad ženama ukinuto je 410. godine.[46] „Posljednji poznati slučaj datira iz 350 godine. Od sredine IV vijeka tutorstvo nad ženama, ustvari, više ne postoji.“[47] Poboljšanje pravnog položaja žene primjetno je u privatnom pravu, dakle kroz ukidanje ustanove tutorstva i *manusa* muža ona je dobila potpunu poslovnu sposobnost. Ženi i nakon toga nisu bila dostupna javna, odnosno politička prava.

[44] D. Stojčević *Rimsko pravo*, Izdanje Odbora za udžbenike stručnog udruženja studenata prava, Beograd 1947, 135.

[45] Gai.3,107–108. *Pupillus omnenegotium recte gerit, ut tamen, sicubi tutoris auctoritatis necessaria sit, adhibeatur tutor, veluti si ipse obligetur; num alium sibi obligare etiam sine tutoris auctoritate potest. Idem iuris est in feminis quae in tutela sunt* O. Stanojević, (1982), 203.

[46] W. Warwick Buckland, 81.

[47] D. Stojčević, (1947), 138.

4. PRIMJERI ŽENSKE PRAVNE I EKONOMSKE SAMOSTALNOSTI U RIMSKOJ PRAKSI

4.1. Umidija Kvadratila: matrona umjetnosti i primjer ekonomske samostalnosti

Umidija Kvadratila je rođena oko 28. g. n.e., u doba kada je principat Julijevsko-Klaudijevske dinastije već bio čvrsto uspostavljen, a umrla je 107. g. n.e., duboko u Trajanovom zlatnom dobu,[48] što znači da je živjela osam vijekova, preživjevši nekoliko careva i prelazeći iz jednog u drugi politički ambijent bez da je njen položaj ili bogatstvo bili ugroženi, što, opet, samo po sebi govori o njezinoj sposobnosti snalaženja u rimskom društvu.[49] Naime, Kvadratila predstavlja jedan od najrječitijih primjera raskoraka između formalnopravnog položaja rimske žene i njezine stvarne ekonomske moći, budući da je kao pripadnica municipalne aristokratije iz Kasina, ne samo naslijedila golemo bogatstvo kojim je samostalno upravljala desetinama godina, nego i gradila i obnavljala mnoge javne građevine u rodnom gradu i imala ni manje ni više, nego vlastito pozorište.[50]

Stoga, na ovome mjestu, prvo, što treba naročito naglasiti jeste da pomenuta činjenica njenog familijarnog porijekla, samo pojačava njenu nadmoć nad tutorstvom i rimskim patrijarhatom, budući da je ona poticala „samo“ iz ugledne municipalne porodice iz Kasina, što znači da nije bila rimska aristokratkinja u užem smislu, ali je ona isključivo svojim bogatstvom i ugledom bila ne samo tom aristokratskom porijeklu ravna, nego i znatno nadmoćnija u lokalnom kontekstu.[51] Drugo, bila je udovica, što je u rimskom kontekstu imalo dalekosežne pravne i društvene posljedice, budući da, paradoksalno, udovištvo je, rimskoj ženi znalo donijeti veći stepen slobode nego udaja, jer bez muža koji ostvaruje vlast i bez živog oca čija *patria potestas* bi je vezala, *sui iuris* žena sa vlastitim imanjem imala je, barem u teoriji, najveći mogući stepen pravne samostalnosti koji je rimski sistem dopuštao.[52] Upravo je, Umidija, jedna od rijetkih žena, koja je taj teorijski okvir pretvorila u činjenično stanje, hrabro prkoseći patrijarhalnim okovima tog vremena.

---

[48] Plinius Minor, *Epistulae* VII, 24, u: *Pliny: Letters*, prev. B. Radice, Loeb Classical Library 59, Harvard University Press, Camridge 1969, 412–415; A.R. Birley, *Hadrian: The Restless Emperor*, London: Routledge 1997, 32– 3.

[49] S. Dixon, *Reading Roman Women: Sources, Genresand Real Life*, London: Duckworth 2001, 12–15.

[50] L. Savunen, *Women in the Urban Texture of Pompeii*, Finnish Institute at Rome, Helsinki 1995, 89.

[51] J.R. Patterson, *Landscapes and Cities: Rural Settlement and Civic Transformation in Early Imperial Italy*, Oxford University Press, Oxford 2006, 187–189.

[52] J.F. Gardner, *Women in Roman Law and Society*, London: Routledge 1986, 14–22.

Jedan od najznačajnijih izvora spoznaje samostalnosti i društvene moći Kvadratile jesu i pisma Plinija Mlađeg, koji je, inače, bio djed njenog unuka po adopciji, koji je, opisuje u pismu[53] i to, sa mješavinom izrazitog divljenja, zbog njezine životne snage, te, s druge strane, blage nelagode, upravo zbog toga što je žena takve dobi i statusa živjela po svojim vlastitim pravilima.[54]

Uspješnoj i samostalnoj rimskoj ženi najteže se opraštalo upravo to; nezavisnost od oca, muža, brata, sina i ostalih muških srodnika i tutora. Ono što Umidiju izdvaja od mnogih rimskih žena o kojima imamo fragmentarne podatke jest opseg i vidljivost njezinog ekonomskog djelovanja.[55] Raspolagala je golemim bogatstvom, čiji tačan obim ne možemo rekonstruisati, ali čiji razmjeri postaju jasni iz onoga što je s njime činila.[56] Najvidljiviji trag ekonomske autonomije možemo vidjeti kroz gradnju i obnovu javnih objekata u Kasinu.[57] Pogotovo imajući u vidu da je rimski municipij bio prostor u kome su bogati građani, gotovo uvijek muškarci, iskazivali svoju moć i velikodušnost putem darovanja zajednici u obliku javnih građevina, igara i gozbi.[58] Umidija je u ovaj muški prostor ušla punom snagom; finansirala je potpunu obnovu lokalnog amfiteatra i hrama, te gradnju mauzoleja, što je zabilježeno u natpisima koji su do nas sačuvani.[59] Natpisi ovog tipa gdje žena nastupa kao donatorica javnih objekata vlastitim sredstvima nisu nepoznanica u rimskom svijetu, ali su dovoljno rijetki da zavrjeđuju dužnu pažnju.[60]

---

[53] Plinius Minor, *Epistulae VII, 24 „Translated by J.B.Firth, 1900, https://www.attalus.org/pliny/ep7.html* (23.03.2026.)

[54] Plinius Minor, *Epistulae* VII, 24, u: Pliny: Letters, prev. Betty Radice, LoebClassicalLibrary 59, Harvard University Press, Camridge 1969, 412–415.

[55] C. Mireille, “Family Behavior of the Roman Aristocracy, Second Century B.C. – Third Century A.D.“ U: *Women's History and Ancient History*, uredila Sarah B. Pomeroy, University of North Carolina Press, 1991, 182–184.

[56] W. Scheidel, “Finances, Figures and Fiction“, *Classical Quarterly 46,* br. 1. 1996, 222–224.

[57] *Corpus Inscriptionum Latinarum* X, 5183, u: *CIL* X, Georg Reimer, Berlin 1883.

[58] P. Veyne, *Bread and Circuses: Historical Sociology and Political Pluralism*, prev. Brian Pearce, Penguin Books, London, 1990, 10-15; R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, 2. izd. Cambridge University Press, Cambridge 1982, 159–163.

[59] E. A. Hemelrijk, *Hidden Lives, Public Personae: Women and Civic Life in the Roman West*, Oxford University Press, Oxford 2015, 112–115.

[60] R. MacMullen, “Women in Public in the Roman Empire“, *Historia: Zeitschriftfür Alte Geschichte,* 29. br. 2. 1980, 208–218.

Prilog 1: Natpis iz amfiteatra i hrama[61]

Ono što posebno upada u oči jest da u svim tim transakcijama nema ni traga tutorskog posredništva.[62] Naime, natpisi ne samo da ne spominju nikakvog tutora koji bi odobrio ili formalizirao njene darove i ulaganja,[63] što ne predstavlja samo argument iz šutnje u kontekstu rimske epigrafije, gdje je formula kojom se navodi tutor bila standardna i prepoznatljiva,[64] nego je i najbolji odraz samostalnosti i nezavisnosti jedne moćne preduzetnice, upraviteljice pozorišta i matrone od muškog tutorstva.

Umidijin slučaj savršeno ilustrira ono što pravni istoričari opisuju kao postupno odumiranje *tutele mulierum* u klasičnom periodu.[65] Gajev komentar iz Institucija da su tutori u njegovo vrijeme davali *auctoritas* tek kao formalnost i da to nije bila stvarna zaštita nego prazna forma, nalazi upravo svoju životnu potvrdu u ženama poput Umidije.[66] *Tutela mulierum* je u ranijim periodima rimske istorije imala smisla u kontekstu agnatskog sistema nasljeđivanja, gdje je tutor štitio interese gentilne grupe od rasipanja imovine kroz ženine transakcije.[67] No kako je agnantski sistem slabio, kako je *Lex Claudia* ukinula tutorstvo agnatima za žene, i kako je augustovsko zakonodavstvo (*ius liberorum*) oslobađalo majke troje djece od

[61] *http://www.edr-edr.it* (10.04.2026.)

[62] J. F. Gardner, 20–22.

[63] E. A. Hemelrijk, 113–114.

[64] E. Meyer, *Legitimacy and Law in the Roman World: Tabulae in Roman Belief and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, 23–26.

[65] J. F. Gardner, 14–22.

[66] Gaius, Institutiones I, 190, u: Gaius: Institutes, prev. W. M. Gordon i O. F. Robinson, Duckworth, London 1988, 58–59.

[67] B. W. Frier, T. A. J. McGinn, *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press, London 2004, 198–202.

tutorstva uopće, cijela institucija gubila je svoju svrhu i ekonomsku logiku.[68] U Umidijinom slučaju, tutorstvo, ako ga je ikad i imala, nakon udovištva bilo je potpuno irelevantno za njeno svakodnevno ekonomsko funkcionisanje, budući da je ona kupovala, gradila, sponzorisala i upravljala, što niko nije ni formalnim aktom odobravao na vidljiv način, tako da je u njenom slučaju tutorstvo bilo samo svojevrsna puka sjena zakona koji se više nije primjenjivao.[69]

4.2. Terencija: gospodarica imanja

Terencija[70] (oko 98. pr. n.e. -5. g. n.e.), supruga Marka Tulija Cicerona[71], jedna je od rijetkih rimskih žena čiji se ekonomski i pravni angažman može rekonstruisati iz bogatog korpusa sačuvanih izvora i to ponajprije iz Ciceronove korespondencije.[72] Upravo ta indirektnost izvora u smislu da je žena vidljiva kroz pisma muža, čini njen slučaj metodološki zanimljivim, budući da je Ciceron ne opisuje kao objekt zaštite, nego kao aktivnog subjekta koji donosi odluke u njegovoj odsutnosti.[73] Ciceron i Terencija ne samo da su živjeli u opasnim godinama sumraka Rimske Republike, nego i bili u samom srcu sukoba i rivalstava koja su je razarala.[74]

Tokom Ciceronova progonstva (58–57. pr. n.e.), Terencija je samostalno upravljala cijelim porodičnim imanjem, pregovarala s vjerovnicima i donosila odluke o prodaji i zalaganju nekretnina, za šta joj i sam Ciceron u pismima izražava zahvalnost, ali i brigu, ne zato što je nesposobna ili

[68] *Ibid*., 202–206.

[69] T. Yan, “The Division of the Sexes in Roman Law“, U: *A History of Women in the West*, uredila Pauline Schmitt Pantel, Harvard University Press, 1992, 106–108.

[70] Terencija je rođena oko 98. godine prije nove ere, a prema predaji umrla je u dobi od 103 godine, između 5. i 6. godine nove ere. Sudeći po imenu, potjecala je iz stare i ugledne porodice Terencija, gdje je jedna grana, Terenciji Varoni, vukla porijeklo od konzula iz 216. godine p.n.e. Identitet njene majke i oca nije poznat, mada se majka vjerovatno dva puta udavala, budući da je Terencija imala polusestru Fabiju (čiji otac je morao biti jedan od Fabija), koja je bila vestalska djevica. (G. D. Middleton, *Terentia*, u: *Women in the Ancient Mediterranean World: From the Palaeolithic to the Byzantines,* Cambridge University Press, Cambridge 2023, 179–187.)

[71] Ciceron se oženio Terencijom vjerovatno u 27. godini, 79. godine prije nove ere. Iako, prema tadašnjim običajima više klase, riječ je bilo o braku iz čistog interesa, ipak skladno je trajao oko 30 godina. *https://sites.la.utexas.edu/cicero/family/* (04.04.2026.)

[72] S. Treggiari, *Terentia, Tullia and Publilia: The Women of Cicero's Family*, Routledge, London 2007, 1–18.

[73] S. Dixon, *Conclusion: The Enduring Theme: Domineering Dowagers and Scheming Concubines*, u: *Stereotypes of Women in Power*, ur. Barbara Garlick, Suzanne Dixon i Pauline Allen, Greenwood Press, New York 1992, 210–211.

[74] To je bilo doba kada su već nicali moćni rimski vojskovođe koji su izazivali postojeći poredak, doba građanskih ratova, Sule, Pompeja Velikog i uspona Julija Cezara. (G. D. Middleton, 179–187.)

žena, nego zato što je situacija teška.[75] Tako, u pismu Att. II, 4 jasno je da Terencija ima autonomiju u donošenju financijskih odluka, dok je Ciceronov doprinos sveden na savjetodavnu ulogu iz daljine.[76]

Tako, u pismu *Familiares* 14.3.5, Ciceron izričito navodi da želi da supruga ostane u Rimu upravo zbog toga što je tamo daleko korisnija, štiteći njihova imanja i politički se zalažući za njegov povratak.[77] Slično tome, u *Familiares* 14.4.3 ponovo naglašava njenu nezamjenjivu ulogu u upravljanju porodičnim interesima, dok u pismu *Familiares* 14.1.5, Ciceron saznaje da Terencija namjerava prodati jedno od svojih imanja kako bi finansijski pomogla mužu u izgnanstvu, na što reaguje s tugom i brigom, ne zbog njene nesposobnosti, već zbog straha da djeci neće ostati nikakvo nasljedstvo.[78] Najzad, iz *Familiares* 14.2.2 vidljivo je da je Terencija trošila vlastita sredstva radi njegova povratka, što Ciceron opisuje s divljenjem, ističući njenu hrabrost i odanost.[79]

Međutim, s vremenom se Ciceronov ton prema supruzi mijenjao. U pismima Atiku iz 47. godine p.n.e., Ciceron počinje izražavati nezadovoljstvo načinom na koji Terencija vodi finansijske poslove, a posebno kritikuje njenog oslobođenika Philotimusa, koji je upravljao njenim privatnim imanjem.[80] Zbog ovakve promjene, nastala je ali i ostala u akademskim krugovima debata o tome je li Terencija zaista bila nesavjesna u upravljanju imovinom ili je, pak, Ciceron neosnovano sumnjao u nju. Tako Jo-Marie Claassen upozorava da Ciceronove optužbe treba čitati s oprezom, jer potiču isključivo iz perspektive jedne strane u raspadu braka, dok

---

[75] Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad familiares* XIV, 1-4, u: *Cicero: Letters to His Friends*, prev. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 205 Harvard University Press, Cambridge 2001, 8–22.

[76] Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Atticum* II, 4, u: *Cicero: Letters to Atticus*, prev. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 7, Harvard University Press, Cambridge 1999, 96–99.

[77] Cicero, *Epistulae ad Familiares* 14.3.5, prev. Evelyn S. Shuckburgh, *The Letters of Cicero*, vol. 1. George Bell and Sons, London 1908. Dostupno na:

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0022:text=F:book=14:letter=3 (23.03.2026.)

[78] Cicero, *Epistulae ad Familiares* 14.1.5. Dostupno na:

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0022:text=F:book=14:letter=1 (23.03.2026.)

[79] Cicero, *Epistulae ad Familiares* 14.2.2.

Dostupno na: *http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0022:text=F:book=14:letter=2* (23.03.2026.)

[80] Cicero, *Epistulae ad Atticum* 11.16.5; 11.24.3, prev. Evelyn S. Shuckburgh, *Letters of Cicero to Atticus*, George Bell andSons, London 1908.

Dostupno na: *https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.+Att.+11* (23.03.2026.)

Treggiari s pravom napominje da bi bilo metodološki pogrešno nekritički prihvatiti Ciceronovu verziju događaja.[81]

Bez obzira na konačnu ocjenu njenog upravljanja, Terencijin slučaj ostaje iznimno vrijedan za proučavanje položaja žena u kasnoj Rimskoj Republici, dok njeno djelovanje pokazuje da su rimske matrone višeg staleža, posebno u kriznim vremenima, znale preuzeti javnu i finansijsku ulogu koja je formalno bila rezervisana za muškarce. Pitanje tutorstva u Terencijinom slučaju posebno je zanimljivo: kao žena *sui iuris* odnosno slobodna od očinske vlasti nakon smrti oca, Terencija je imala tutora, no identitet tog tutora i stepen njegova stvarnog nadzora ostaju nejasni iz izvora.[82] Ova nejasnoća sama po sebi govori o tome koliko je tutorstvo postajalo marginalno i nevidljivo jer je irelevantno za stvarne pravne transakcije.[83]

4.3. Hortenzia: politička borkinja za prava žena

Hortenzia, kći glasovitog govornika Kvinta Hortenzija Hortalusa,[84] ušla je u istoriju zahvaljujući govoru koji je 42. pr. n.e. održala pred triumvirima; Oktavijanom, Antonijem i Lepidom, protestirajući protiv poreza koji je trebao biti nameten bogatim rimskim matronama radi financiranja građanskog rata.[85] Ovaj govor, sačuvan u parafraziranoj verziji kod Apijana[86] i spomenut kod Valerija Maksima (VIII, 3, 3), predstavlja jedan od rijetkih slučajeva najdirektnije i javno zabilježene pravne participacije rimske žene u političko-fiskalnom životu Rima.[87]

[81] J.M. Claassen, *Documents of a Crumbling Marriage: The Case of Cicero and Terentia, Phoenix* 50, 1996, 220–221.

[82] J. F. Gardner, 18–19.

[83] T. Yan, 103–106.

[84] Kvint Hortensius Hortalus (114. pr. n. e. - 50. pr. n. e.) je bio rimski govornik i političar, najpoznatiji kao Ciceronov protivnik na suđenju Verresu, koji je svoj prvi govor održao sa samo 19 godina, a potom se razvio u uglednog advokata i predvodnika rimske advokatske scene i to sve dok ga suđenje korumpiranom namjesniku Verresu (70. pr. n. e.), u kojem ga je nadmašio Ciceron, nije koštalo te pozicije. Konzul je postao 69. pr. n. e., a zatim je surađivao s Ciceronom na nizu suđenja.

https://www.britannica.com/biography/Quintus-Hortensius-Hortalus, (13.04.2026.)

[85] E. A. Hemelrijk, *Matrona Docta: Educated Women in the Roman Élite from Cornelia to Julia Domna*, Routledge, London 1999, 87–90.

[86]Appianus, *Bella Civilia* IV, 32-34, u: *Appian: The Civil Wars*, prev. J. Carter, Penguin Books, London 1996, 212–215.

[87] *Ibid.*

Hortenzijin nastup nije bio samo simboličan.[88] Sadržajno, govor je formulirao pravni argument: žene ne mogu biti oporezovane jer ne obnašaju magistrature, ne zapovijedaju vojskama i ne upravljaju državom. Ovo je argument koji u sebi sadrži logiku političkog reciprociteta, nema oporezivanja bez reprezentacije i koji anticipira rasprave koje će se, u drukčijim povijesnim kontekstima, pojavljivati kroz stoljeća.[89]

U kontekstu tutorstva i poslovne sposobnosti, Hortenzijin slučaj je indikativan, budući da ona nastupa u ime grupe žena, formulira pravni i moralni argument, i iznosi ga pred najvišom vlašću svoga doba, sve to bez ikakva vidljivog tutorskog posredništva.[90] Triumviri su je u jednom trenutku pokušali otjerati, ali su na kraju popustili i smanjili broj oporezovanih žena s 1400 na 400, tako da pravna participacija žene, premda formalno ograničena, ovdje je producirala mjerljiv pravni ishod.[91]

4.4. Maesia iz Sentina: praktična pravnica

Maesia iz Sentina nije nam poznata iz bogate biografske građe, nego iz jedne jedine bilješke, koja, iznimno dragocjena za istorijskopravnu analizu,[92] odnosno tačnije rečeno kratke anegdote u osmoj knjizi Valerijevog djela *Facta et Dicta Memorabilia*, iz koga se mogu izvući tek dva biografska podatka; prvi, da je živjela otprilike u prvoj polovini prvog vijeka pr. n.e. i drugi, da je poticala iz umbrijskog grada Sentinum. Osim toga, Valerije Maksim bilježi najznačajniji podatak u kontekstu društvenog položaja žene u rimskom društvu, i *tutele*, gdje navodi da je Maesija, kao optužena pred rimskim sudom, sama zastupala svoju obranu i pritom prošla kroz sve pravne faze postupka s takvom vještinom i samopouzdanjem da je bila oslobođena gotovo jednoglasnom presudom porote.

Tako, Valerije zauzima neodređenu, pa i složenu poziciju prema Maesiji, otvoreno je ni osuđujući, niti hvaleći, nego balansirajući između granice rimskog društveno-ustaljenog aparata i sada novog praktičnog primjera koji ne pristaje da „stane“ ni u jednu prihvatljivu kategoriju. Valerije bilježi i priznaje tehničku brilijantnost Maesijine odbrane, budući da ne samo da je upotrijebila sve retoričke tehnike i postupke nego je to učinila temeljito, sistematizovano i hrabro, što je rezultovalo gotovo jednoglasnim

[88] P. Culham, *Women in the Roman Republic*, u: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, ur. Harriet I. Flower, Cambridge University Press, Cambridge 2004, 145–146.

[89] M. Dillon, L. Garland, *Ancient Rome: Social and Historical Documents from the Early Republic to the Death of Augustus*, Routledge, London 2005, 384–386.

[90] J. F. Gardner, 261–263.

[91] P. Culham, 146–147.

[92] E. A. Hemelrijk, (1999), 90–91.

oslobađanjem već nakon prve rasprave (*prima actio*),[93] Tako možemo zaključiti da Valerije Maesijin čin vidi kao postupanje opravdano vanrednim okolnostima, koje ipak, on ne može nikako opravdati, a pogotovo podržati, pronalazi izlaz u nadimku *androgynen*, odnosno „*žena s muškim duhom*“.[94] No, iza ove etikete krije se pravnoistorijski relevantan podatak, koji je sadržan u činjenici da je žena nastupila pred sudom u svojoj vlastitoj pravnoj stvari, bez zastupnika i bez tutora koji bi govorio u njezino ime.[95]

4.5. Publilia Philotera: poduzetnica iz Ostije

Publilia Philotera pripada onoj kategoriji rimskih žena koje istorija nije sačuvala kroz književne izvore ni kroz vlastite riječi, nego kroz kamene natpise, tihe, ali nepobitne svjedoke svakodnevnog ekonomskog života rimskog Carstva.[96] Njeno ime poznajemo iz epigrafskih nalaza pronađenih u Ostiji, glavnoj luci Rima i jednom od najvažnijih trgovačkih i industrijskih središta carskog perioda, datiranih okvirno u 1. ili 2. vijeka n.e.[97] Upravo ta epigrafska priroda izvora čini njen slučaj metodološki dragocjenim a natpisi bilježe pravne i ekonomske činjenice bez retoričke ograde i subjektivnog tona i osvrta pisca.[98]

Natpisi vezani uz Publiliju Philoteru svjedoče da je bila vlasnica i upraviteljica keramičke radionice što je u kontekstu rimske ekonomije značilo upravljanje čitavim ciklusom proizvodnje i distribucije.[99] Voditi radionicu u takvom okruženju značilo je ne samo organizovati rad zanatlija i nabavljati sirovine, nego i pregovarati s dobavljačima i kupcima te upravljati financijskim tokovima, što su sve bili poslovi koji su zahtijevali ne samo kapital nego i pravnu sposobnost sklapanja ugovora i nastupanja u poslovnim transakcijama.[100] Ono što natpisi potvrđuju jest da je Philotera te poslove obavljala u svoje ime, dakle, ne kao posrednica muža ili oca, nego kao samostalni ekonomski subjekt,[101] što je pravno relevantna distinkcija, budući da je rimsko pravo razlikovalo ženu koja posluje uz

[93] M. J. Anthony, *Roman Ladies on Trial: The Case of Maesia of Sentinum*, Phoenix 44/1, 1990, 46.

[94] M. W. Gleason, *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, Princeton University Press, Princeton 1995, 59–62.

[95] J. F. Gardner, 259–261.

[96] E. Meyer, 23–26.

[97] R. Meiggs, *Roman Ostia*, 2. izd. Clarendon Press, Oxford 1973, 211–215.

[98] E. A. Hemelrijk, (1999), 5–9.

[99] N. Morley, *Metropolis and Hinterland: The City of Rome and the Italian Economy, 200 B.C.-A.D. 200*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, 45–48.

[100] J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 67–72.

[101] E. A. Hemelrijk, (1999), 108–112.

tutorsku *auctoritas* od one koja nastupa kao samostalna stranka. Epigrafska formula kojom se Philotera identifikuje kao nosilac poslovne aktivnosti sugeriše da je njen pravni status bio dovoljno čvrst da apsolutno ne zahtijeva eksplicitno tutorsko posredništvo u svakodnevnim transakcijama.[102]

5. ZAKLJUČAK

Položaj žene u rimskom pravu pokazuje izrazit nesklad između njenog formalnopravnog i stvarnog društvenog položaja. Da bi se razumio položaj žene bilo je neophodno prethodno sagledati njen širi pravni i društveni status, posebno njen položaj u porodici, braku i okviru instituta *tutela mulierum*, koji je predstavljao jedan od ključnih mehanizama pravne kontrole nad ženama. Iako je rimski pravni sistem normativno postavljao ženu u podređen položaj, društvena stvarnost često je pokazivala drugačiju sliku.

Analiza instituta *tutela mulierum* i konkretnih primjera iz rimske pravne prakse pokazuje jedan od osnovnih paradoksa rimske civilizacije: pravni sistem koji je dostigao visok stepen pravne razvijenosti istovremeno je formalno održavao strukturalnu inferiornost žena, ali nije mogao spriječiti njihovu faktičku ekonomsku i pravnu samostalnost. Već u kasnoj Republici, a posebno u periodu Carstva, tutorstvo nad ženama postupno gubi svoju stvarnu funkciju i sve više postaje formalni pravni ostatak bez značajnijeg praktičnog djelovanja.

Primjeri Umidija, Terentia, Maesia, Hortensia i Publilia Philotera jasno potvrđuju da ženska pravna i ekonomska autonomija nije bila izolovana pojava, već dio šire društvene prakse. Kroz upravljanje imovinom, vođenje poslovnih aktivnosti, samostalno istupanje pred sudom i političko-pravno djelovanje, ove žene su pokazale da su granice formalnih pravnih ograničenja u praksi bile znatno slabije nego što to proizlazi iz normativnih izvora.

Posebno važan aspekt ovog istraživanja jeste kritičko čitanje izvora, imajući u vidu da su primarni historijski izvori nastajali iz muške perspektive u okviru patrijarhalnog društvenog sistema. Upravo zbog toga, ono što izvori prešućuju često jednako jasno govori kao i ono što bilježe. Odsustvo tutorstva u brojnim pravnim i ekonomskim aktivnostima žena potvrđuje da stvarna praksa nije uvijek slijedila formalna pravila.

U konačnici, ovaj rad potvrđuje da rimska žena nije bila samo pasivni objekt pravnog sistema, već aktivni pravni i društveni subjekt koji je unutar postojećih ograničenja, a često i uprkos njima, izgrađivala svoju ekonomsku autonomiju, pravnu prisutnost i društveni utjecaj. Njihova historijska važnost ne ogleda se samo u pojedinačnim izuzecima, nego u konti-

[102] J. F. Gardner, 20–22.

nuiranom pomjeranju granica pravnog sistema koji ih je formalno ograničavao. Dok je rimsko pravo sačuvalo institut tutorstva, historijska stvarnost pokazuje da su upravo žene svojim djelovanjem taj institut učinile sve manje relevantnim.

LISTA REFERENCI

Bibliografske reference

1. Andreau, Jean, *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge 1999;
2. Anthony, Everitt, *Roman Ladies on Trial: The Case of Maesia of Sentinum*, Phoenix 44/1, 1990;
3. Apostolova-Maršavelsk, Magdalena, „Rimska tutela mulierum u opisima klasika“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 3–4/2005;
4. Appianus, *Bella Civilia* IV, 32-34, u: *Appian: The Civil Wars*, prev. John Carter, Penguin Books, London 1996;
5. Berger, Adolf, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, The American Philosophical Society, Philadelphia, reprinted 1991;
6. Bertold, Eisner, Horvat, Marijan, *Rimsko pravo,* Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1948;
7. Birley, Hadrian Antony*: The Restless Emperor*, London: Routledge 1997;
8. Bujuklić, Žika, *Forum Romanum, rimska država, pravo, religija i mitovi,* četvrto izdanje, Beograd 2009;
9. Burdick, Wiliam, *The Principles of roman law and their relation to modern law*, The lawbook exchange, LTD, New Jersey 2004;
10. Cascione, Cosimo, *Manuale breve diritto romano*, Dott. A. Giuffre Editore, Milano 2007;
11. Chevreau, Emmanuelle, “The evolution of Roman Guardianship through of Mechanism of excusatio tutelae, Legal Documents in Ancient Societies“ *VI. Ancient Guardianship: Legal Incapacities in the Ancient World, Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste,* 2017;
12. Claassen, Jo-Marie, *Documents of a Crumbling Marriage: The Case of Cicero and Terentia, Phoenix* 50, 1996;
13. *Corpus Inscriptionum Latinarum* X, 5183, u: *CIL* X, Georg Reimer, Berlin 1883;
14. Culham, Phylli, *Women in the Roman Republic*, u: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, ur. Harriet I. Flower, Cambridge University Press, Cambridge 2004;
15. Dillon, Matthew, Garland Lynda, *Ancient Rome: Social and Historical Documents from the Early Republic to the Death of Augustus*, Routledge, London 2005;
16. Dixon, Suzanne, *Conclusion: The Enduring Theme: Domineering Dowagers and Scheming Concubines*, u: *Stereotypes of Women in Power*, ur.

Barbara Garlick, Suzanne Dixon i Pauline Allen, Greenwood Press, New York 1992;

17. Dixon, Suzzane, *Reading Roman Women: Sources, Genresand Real Life*, London: Duckworth 2001;
18. Duncan-Jones ,Richard, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, 2. izd. Cambridge University Press, Cambridge 1982;
19. Dundoland, Melville Robert, *A Manual of the principles of Roman law, relating to persins, property and obligations with a historical introduction for the use of students*, W. Green and son, Edinburgh 1915;
20. Erent, Sunko, Zrinka, *Pravni položaj žene kroz povijest i suvremeno europsko obiteljsko pravo*, Sveučilišna tiskara, Zagreb 2004;
21. Evans, Grubbs, Judith, *Women and Law in the Roman Empire*, London and New York 2002;
22. Frier, Bruce W., McGinn Thomas A. J., *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press, London 2004;
23. Gaius, Institutiones I, 190, u: Gaius: Institutes, prev. W. M. Gordon i O. F. Robinson, Duckworth, London 1988;
24. Gardner, Jane F., *Women in Roman Law and Society*, London: Routledge 1986;
25. Gleason, Maud W., *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, Princeton University Press, Princeton 1995;
26. Hemelrijk, Emily A., *Hidden Lives, Public Personae: Women and Civic Life in the Roman West*, Oxford University Press, Oxford 2015;
27. Hemelrijk, Emily A., *Matrona Docta: Educated Women in the Roman Élite from Cornelia to Julia Domna*, Routledge, London 1999;
28. Horvat Marijan, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 2002;
29. Jovanović, Mila, „Konstitucije cara Konstantina Velikog o neženjama i onima bez djece“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 42/ 2002;
30. Jovanović, Mila, *Komentar starog rimskog ius civile*, *Knjiga 1, Leges regiae*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta, Niš 2007;
31. MacMullen, Ramsay, “Women in Public in the Roman Empire“, *Historia: Zeitschriftfür Alte Geschichte,* 29. br. 2. 1980;
32. Malenica, Antun, *Izvori rimskog prava*, Tom I, Naučna knjiga, Beograd 1989;
33. Marcus, Tullius, Cicero, *Epistulae ad Atticum* II, 4, u: *Cicero: Letters to Atticus*, prev. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 7, Harvard University Press, Cambridge 1999,
34. Marcus, Tullius, Cicero, *Epistulae ad familiares* XIV, 1-4, u: *Cicero: Letters to His Friends*, prev. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 205 Harvard University Press, Cambridge 2001;
35. Meiggs, Russell, *Roman Ostia*, 2. izd. Clarendon Press, Oxford 1973;
36. Meyer, Elizabeth, *Legitimacy and Law in the Roman World: Tabulae in Roman Belief and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2004;

37. Middleton, Guy D., *Terentia*, u: *Women in the Ancient Mediterranean World: From the Palaeolithic to the Byzantines,* Cambridge University Press, Cambridge 2023;
38. Mireille, Corbier, “Family Behavior of the Roman Aristocracy, Second Century B.C. – Third Century A.D.“ U: *Women's History and Ancient History*, uredila Sarah B. Pomeroy, University of North Carolina Press, 1991;
39. Morley, Neville, *Metropolis and Hinterland: The City of Rome and the Italian Economy, 200 B.C.-A.D. 200*, Cambridge University Press, Cambridge 1996;
40. Patterson, John, *Landscapes and Cities: Rural Settlement and Civic Transformation in Early Imperial Italy*, Oxford University Press, Oxford 2006;
41. Plinius, Minor, *Epistulae* VII, 24, u: *Pliny: Letters*, prev. Betty Radice, Loeb Classical Library 59, Harvard University Press, Camridge 1969;
42. Plinius, Minor, *Epistulae* VII, 24, u: Pliny: Letters, prev. Betty Radice, LoebClassicalLibrary 59, Harvard University Press, Camridge 1969;
43. Romac, Ante, *Ulpijan, knjiga regula*, Latina et Graeca, Zagreb 1987;
44. Sanfillipo, Cesare, *Istituzioni di diritto romano*, Rubbettino, Catania 2002;
45. Savunen, Lissa, *Women in the Urban Texture of Pompeii*, Finnish Institute at Rome, Helsinki 1995;
46. Scheidel, Walter, “Finances, Figures and Fiction“, *Classical Quarterly 46,* br. 1. 1996;
47. Stanojević, Obrad, *Gaj, Institucije,* Nolit, Beograd 1982;
48. Stanojević, Obrad, *Rimsko pravo*, bosanskohercegovačko izdanje, Magistrat, Sarajevo 2000;
49. Stojčević, Dragomir, *Rimsko pravo*, Izdanje Odbora za udžbenike stručnog udruženja studenata prava, Beograd 1947;
50. Stojčević, Dragomir, „Gens, consortium, familia“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1/1966;
51. Tellegen, Couperus Olga, *Law and Religion in Roman Republic*, Leiden, Boston 2012;
52. Tit, Livije, *Istorija Rima od osnivanja grada*, prvo petoknjižje, prijevod: Miroslava Mirković, Službeni glasnik, Beograd 2012;
53. Treggiari, Susan, *Terentia, Tullia and Publilia: The Women of Cicero's Family*, Routledge, London 2007;
54. Veyne, Paul, *Bread and Circuses: Historical Sociology and Political Pluralism*, prev. Brian Pearce, Penguin Books, London 1990;
55. Warwick, Buckland Wiliam, *The main institutions of roman private law*, University Press, Cambridge 1931;
56. Yan, Thomas, “The Division of the Sexes in Roman Law“, U: *A History of Women in the West*, uredila Pauline Schmitt Pantel, Harvard University Press, 1992.

Internet izvori

1. *Giovanni Lobrano;*
2. *https://www.attalus.org/pliny/ep7.html;*
3. *http://www.edr-edr.it;*
4. *https://sites.la.utexas.edu/cicero/family/ ;*
5. *http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0022:text=F:book=14:letter=3;*
6. *https://www.britannica.com/biography/Quintus-Hortensius-Hortalus;*
7. *http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0022:text=F:book=14:letter=1;*
8. *http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0022:text=F:book=14:letter=2;*
9. *https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.+Att.+11*.

Associate Professor Ervina Ibrahimović, LL.D.
Lejla Mašić, LL.B., Master's Student

Faculty of Law, University of Tuzla

TRANSFORMATION OF GUARDIANSHIP AND THE LEGAL (IN)DEPENDENCE OF WOMEN IN ROMAN LAW

Summary

The paper will analyze the legal position of women in Roman law, with particular emphasis on the institution of guardianship (tutela mulierum) and the differences between the formal-legal framework and the factual reality. Although Roman law placed women in a subordinate position, restricting their capacity to act and binding it to guardianship as a form of supervision, social practice reveals a significantly higher degree of their autonomy. Guardianship initially had the function of "protecting" women, but already during the classical period it was reduced to a mere formality, since guardians for the most part only confirmed the decisions that women made independently. An analysis of Roman legal sources and relevant literature will demonstrate the extent to which a discrepancy existed between legal provisions and actual social relations, whereby women, despite formal restrictions, effectively participated in economic and legal life. This contradiction between legal norms and social reality reflects the dynamic process of transformation in the Roman legal order and constitutes an important element in understanding the historical development of women's status and the concept of legal capacity.

Key words: *Guardianship; Legal status; Legal capacity; Social status*.

UDC/УДК 34(37)
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Ricercatore Universitario Cristiana M. A. Rinolfi, PhD.

Dipartimento di Giurisprudenza, Università di Sassari, Italia

DE GREGE DOMINICO

This study analyzes a constitution issued by Arcadius and Honorius in 395 AD, which represents a prime example of an imperial law prompted by specific and immediate circumstances. The reasons behind the constitutio remain somewhat obscure, as the original text underwent significant abridgment when it was incorporated into Title 6, De grege dominico, of Book X of the Theodosian Code. The drastic editing performed by the Theodosian commissioners leaves several interpretive issues unresolved.

Key words: *CTh. 10.6.1 – carriage Horses – Imperial stud farms*.

SOMMARIO: 1. Premessa. – 2. La datazione. – 3. La collegialità degli Augusti. – 4. La divulgazione della norma. – 5. Il disposto legislativo. – 6. *Hermogeniani* e *Palmati*. – 7. Alcuni esempi di legislazione medievale.

1. PREMESSA

La costituzione di Arcadio e Onorio, la sola ad essere raccolta sotto il titolo *De grege dominico* del X libro del Teodosiano, rappresenta uno degli innumerevoli esempi di intervento legislativo sollecitato da motivi contingenti in età tardo antica:

> CTh. 10.6.1: Impp. Arcad(ius) et Honor(ius) AA. Caesario p(raefecto) p(raetori)o. *Propositis sublimis magnificentiae tuae minimi maximique moneantur edictis, ut sciant singulas auri libras ex propriis facultatibus eruendas pro singulis equis vel equabus sive Hermogenianis sive Palmatis, nisi eas sponte obtulerint, in his vero, quos ex aliis gregibus occupatos esse constiterit, sex auri uncias fisci viribus inferendas*. dat. prid. kal. dec. Constant(ino)p(oli) Olybrio et Probino conss.

Cristiana M. A. Rinolfi, *rinolfi@uniss.it.*

La *lex*, in linea rispetto agli argomenti trattati nel X libro[1], mirava a tutelare i profili fiscali e patrimoniali relativi agli *equi* del *grex dominicus*. I cavalli, in generale, rappresentavano un bene di alto interesse per l'Impero, dato il loro impiego civile e militare, tanto che, solo per fare qualche esempio, nell'elenco dei *munera civilia personalia* elaborato dal giurista Arcadio Carisio[2] si ritrova la funzione di *tironum sive equorum productio*[3], e, nell'*Epitome iuris* di Ermogeniano[4], si ricorda l'onere relativo agli *equorum circensium spectacula*[5], materia quest'ultima regolata in CTh. 15.10, *De equis curulibus*. Alcuni tributi, inoltre, consistevano nella fornitura di questi animali, come gli *equi canonici*, imposta riscossa regolarmente gravante sui beni fondiari[6], e la *conlatio equorum*, di carattere eccezionale[7]; con il tempo la prestazione in natura subì un processo di aderazione[8], avverso ai contribuenti, probabilmente a fini speculativi[9].

[1] Cfr. J. A. Jiménez Sánchez, "Autour des *equi curules*", *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, éd. par S. Crogiez-Pétrequin et P. Jaillette, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 2012, 481–490, sostiene che, in materia di cavalli impiegati nei giochi circensi, i compilatori del Teodosiano distribuirono le *leges* in modo paradossale, aleatorio ed arbitrario, in quanto «presque toutes ces lois sont étroitement liées, la logique aurait voulu qu'elles fussent recueillies sous le même titre».

[2] In generale, sul giurista, M. Felici, *Problemi di giurisprudenza epiclassica. Il caso di Aurelio Arcadio Carisio*, 2ª ed., Aracne, Canterano 2018, di cui si vedano le pp. 69 ss., per la classificazione dei *munera civilia*.

[3] D. 50.4.18.3 (Arc. Char., *lib. sing. de mun. civ.*): *Tironum sive equorum productio et si qua alia animalia necessario producenda vel res pervehendae sive persequendae sunt vel pecunia fiscalis sive annona vel vestis, personae munus est*. Come evidenzia F. Grelle, "I *munera civilia* e le finanze cittadine", *Il capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente. Actes de la Xe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 27-29 mai 1996)*, École française de Rome, Rome 1999, 151, questo servizio consisterebbe «nell'adempimento di compiti che l'amministrazione imperiale decentra alle città».

[4] Sul giureconsulto e la sua opera, E. Dovere, *De iure. L'esordio delle Epitomi di Ermogeniano*, 2ª ed., Jovene, Napoli 2005.

[5] D. 50.4.1.2 (Hermog., 1 *epit.*).

[6] Ad es.: CTh.11.9.1 (a. 323); CTh.13.5.14 pr. (a. 371). Secondo R. Delmaire, *Largesses sacrées et* res privata*. L'*aerarium *impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, École française de Rome, Rome 1989, 316, gli *equi canonici* erano «destinée à la cour plutôt qu'à l'armée».

[7] CTh. 11.17, *De equorum collatione*. In merito, A. Cerati, "A propos de la *conlatio equorum* dans le Code Théodosien", *Latomus* 29/1979, 988–1025, ritiene che tale imposizione non ebbe una grande incidenza nel sistema fiscale dell'età tardo antica.

[8] Vedi, ad es., CTh.11.17.3 (a. 401).

[9] Così, S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo-romana*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma 1951, 144 ss., secondo il quale, gli esorbitanti prezzi di *aderatio* dei cavalli, superiori al valore di mercato, costituirono un'importante fonte lucrativa per le autorità pubbliche.

Quel che resta della costituzione in esame è l'ordine imperiale di pubblicazione, rivolto al prefetto del pretorio secondo un registro espositivo solenne, da cui emergono indubbi profili di natura generale e sostanziale[10], in adesione alle linee guida per la compilazione del Teodosiano indicate da CTh. 1.1.6 nel 435[11]. In astratto, comunque, non si dovrebbe escludere che alla radice la norma possa essere stata sollecitata da richieste di funzionari, se non, addirittura, da *preces*[12]; sebbene di carattere generale ed astratto, essa rappresenta, pur sempre, un «atto legato a problemi o situazioni contingenti e frutto di scelte precise e consapevoli, anche se variamente motivate»[13].

L'*occasio legis* non è apprezzabile nella sua totalità, poiché il testo pervenuto fu privato delle sbrodolature iniziali, massimizzato, fors'anche sunteggiato, ridotto alla previsione sanzionatoria. Questa massiccia operazione posta in atto dai compilatori del Teodosiano genera oggi numerose questioni, specialmente di carattere interpretativo, che saranno affrontate, ma, purtroppo, non sempre risolte, nel corso della presente indagine.

2. LA DATAZIONE

La prima problematica inerente CTh. 10.6.1 riguarda l'esatta data di emanazione. L'*iscriptio* informa che destinatario era il prefetto del pretorio d'Oriente, Flavio Cesario, il quale, già *magister officiorum*[14] sotto Teodosio

[10] Sulla complessa e multiforme attività legislativa imperiale, che si estendeva anche al controllo dell'applicazione normativa, F. Pergami, "La tecnica normativa e il linguaggio della cancelleria imperiale nel Codice Teodosiano", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXV, ali&no editrice, Perugia 2023, 609–626.

[11] CTh. 1.1.6: Impp. Theodosius et Valentinianus AA. *Omnes edictales generalesque constitutiones vel in certis provinciis seu locis valere aut proponi iussae, quas divus Constantinus posterioresque principes ac nos tulimus, indicibus rerum titulis distinguantur, ita ut non solum consulum, dierumque supputatione, sed etiam ordine compositionis apparere possint novissimae*. Come rileva F. Pergami, (2023), 610, sovente il legislatore indugiava «su problemi di secondaria importanza, meritevoli, a tutto voler concedere, di una regolamentazione di carattere amministrativo e che certamente sfuggono dalla definizione di *edictales generalesque constitutiones*». In merito al progetto iniziale e alla compilazione del Codice Teodosiano, da ultimo, E. Caroli, "I progetti codificatori di Teodosio II fra Oriente e Occidente: considerazioni preliminari", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXVI, ali&no editrice, Perugia 2025, 157–169 (bibl. ivi).

[12] Sulla persistenza dei rescritti nella legislazione tardo antica, D. Mantovani, "Sulle tracce dei *rescripta* richiesti da privati nella tarda antichità", *Tesserae iuris* 1/2020, 9–46.

[13] M. Bianchini, *Caso concreto e «lex generalis». Per lo studio della tecnica e della politica normativa da Costantino a Teodosio II*, Giuffrè, Milano 1979, 5, a cui rinvio per le connessioni fra la soluzione di controversie specifiche e l'emanazione di provvedimenti generali.

[14] Carica attestata da CTh. 8.5.49 (a. 389 [ma 386]), che riconosceva alcuni privilegi relativi al servizio dei trasporti a cavallo.

I nel 386-387, ricoprì per la prima volta la carica dal 395 al 397[15], succedendo a Flavio Rufino[16]. La *subscriptio* specifica che la costituzione fu *data* a Costantinopoli il 30 novembre del 395, sotto il consolato di Anicio Ermogeniano Olibrio[17] e Anicio Probino[18], due giovani fratelli romani di religione cristiana[19].

Th. Mommsen posticipa la *lex* al biennio 396/397 per il fatto che il 27 novembre 395, pochi giorni prima rispetto alla data indicata dalla *subscriptio*, Flavio Rufino era stato ucciso nella complessa temperie del

[15] Su Cesario, spec.: O. Seeck, v. *Caesarius 6*, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, III.1, Metzler, Stuttgart 1897, 1300–1302; A H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I. *AD. 260–395*, University Press, Cambridge 1971 [d'ora in poi *PLRE*], v. *Fl. Caesarius 6*, 171; S. Mazzarino, *Stilicone. La crisi imperiale dopo Teodosio*, 2ª ed., Rizzoli, Milano 1990, 254 s.; † P. Petit, *Les fonctionnaires dans l'œuvre de Libanius. Analyse prosopographique*, Préface de André Chastagnol, Presses universitaires de Franche-Comté, diffusé par les Belles Lettres, Paris 1994, v. *Caesarius VII*, 57 s., nr. 51.

[16] Per il personaggio e la sua carriera: O. Seeck, *Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet*, Hinrichs, Leipzig 1906, v. *Rufinus XII*, 255–262; O. Seeck, v. *Rufinus 23*, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, zweite Reihe I.A.1, Metzler, Stuttgart 1914, 1189-1193; *PLRE* I, v. *Flavius Rufinus 18*, 778-781; J. F. Matthews, "Gallic Supporters of Theodosius", *Latomus* 30/1971, 1078, 1099; R. Delmaire, *Les responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IVe-VIe s.). Études prosopographiques*, Latomus, Bruxelles 1989, 88 nr. 39; P. Petit, (1994), v. *Rufinus XII (Le gaulois Rufin)*, 222-224, nr. 262.

[17] *PLRE* I, v. *Anicius Hermogenianus Olybrius 2*, 639 s.

[18] *PLRE* I, v. *Anicius Probinus 1*, 734 s.

[19] Con tale scelta, dalla forte carica ideologica, l'imperatore Teodosio, dopo aver sconfitto le truppe politeiste dell'usurpatore Flavio Eugenio, esprimeva la sua volontà di riconciliarsi con il patriziato occidentale, sempre che quest'ultimo «rinunciasse definitivamente al paganesimo e abbracciasse il credo niceno»: C. Ferrari, "*Prima origo mali*: Claudiano, Rufino e la *partitio* del 395", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXVI, ali&no editrice, Perugia 2025, 290. Si deve anche ricordare come gli Anicii furono determinanti per la salita al potere di Teodosio, C. Giuffrida, *Alla corte dell'imperatore. Autorità civili, militari ed ecclesiastiche nella Tarda Antichità*, Edizioni del Prisma, Catania 2008, 248.

periodo[20], probabilmente su mandato di Stilicone[21]. L'assassinio fu commesso a Costantinopoli dalle truppe guidate da Gainas, che erano state richiamate dall'Occidente da Arcadio[22], forse su sollecitazione dello stesso Rufino[23]. L'ipotesi dell'insigne studioso tedesco, tuttavia, non convince pienamente, nonostante l'ampia presenza nel Teodosiano di errori di datazione[24], poiché, un'altra costituzione, pubblicata il 29 dicembre del 395, testimonia la prefettura di Cesario per quell'anno[25]. L'inesattezza cronologica, perciò, potrebbe riguardare soltanto il mese o il giorno, come nel caso di CTh. 16.5.27, norma anch'essa inviata a Cesario, la cui *subscriptio* nel manoscritto riporta la data del 24 giugno 395[26], corretta da Gotofredo in *kal. ian.* del medesimo anno[27].

---

[20] Th. Mommsen (ed.), *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, I.2, Weidmann, Berolini 1905, 535 s. Accolgono invece la data del 30 novembre 395: P. Krueger (ed.), *Codex Justinianus*, Weidmann, Berolini 1877, 1015; O. Seeck, "Studien zu Synesios", *Philologus* 52/1893, 453 nt. 34, O. Seeck, (1897), 1301, O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*, Metzeler, Stuttgart 1919, 148, il quale ipotizza una prefettura collegiale con Eutichiano; J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire. From the death of Theodosius I. to the death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*. I, Macmillan and Co., London 1923, 116 nt. 1, che muove critiche all'ipotesi della collegialità dei p.p.; J.-R. Palanque, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Thèse, De Boccard, Paris 1933, 86, in adesione a Seeck; *PLRE* I, v. *Fl. Caesarius 6*, 171; S. Mazzarino, (1990), 254; A. Cameron – J. Long, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles - Oxford 1993, XI, 6, 156, 158, 197.

[21] Così: Philostorgius, *Hist. Eccl.* 11.3 (Bidez, 134); Zosimus 5.7.3 (Mendelssohn, 224 s.); Joannes Antiochenus, *Hist. Chron.* fr. 215.2 (Kambylis = fr. 190 Müller). Per la politica di Stilicone, S. Mazzarino, (1990).

[22] Sulla violenta morte di Rufino: Asterius Amasenus, *Hom.* 4 (*PG* 40, 223); Claudianus, *in Ruf.* 2.348-417; Philostorgius, *Hist. Eccl.* 11.3 (Bidez, 134 s.); Sozomenus, *Eccl. Hist.* 8.1.3 s. (Hussey, 780); Socrates Scholasticus, *Hist. Eccl.* 6.1.5-7 (*PG* 67, 661); Zosimus 5.7.4-6 (Mendelssohn, 224 s.); Marcellinus Comes, *Chron.* a. 395, (Mommsen, 64); Joannes Antiochenus, *Hist. Chron.* fr. 215.2 (Kambylis = fr. 190 Müller). Vedi anche Hieronymus, *Ep.* 60.16, (*CSEL* 54, 570).

[23] Claudianus, *in Ruf.* 2.181 s.; ma vedi Zosimus 5.7.3 (Mendelssohn, 224).

[24] Ad es., CTh.1.14.2, indirizzata al p.p. Rufino e anacronisticamente datata il 4 dicembre del 395. Per ironia della sorte, lo stesso Mommsen (1905), 51, incorre in un errore cronologico *ad h.l.*: «Rufinus cum satis constet caesum esse a. 395 Oct. 27, in huiusce constitutionis die erratum est; erratum item in constitutionibus ad successorem eius Caesarium datis secundum subscriptiones a. 395 Iun. 24 (16, 5, 27) – Nov. 30 (10, 6, 1)». Cfr. C. 1.37.2 in cui, nonostante la medesima *subscriptio*, l'*inscriptio* indica, accanto ad Arcadio e Onorio, anche Teodosio.

[25] CTh.12.1.150.

[26] CTh. 16.5.27.

[27] † I. Gothofredus, *Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis. Præmittuntur Chronologia Accuratior, Cum Chronico Historico, & Prolegomena: Subijciuntur Notitia Dignitatum, Prosopographia, Topographia, Index rerum, & Glossarium Nomicum*, opera et studio A. Maruilli antecessoris, Tom. VI, sumptibus I. A. Huguetan & M. A. Ravaud, Lugduni 1665, 144, seguito, ad es., da: O. Seeck, (1919), 287; C. Pharr, *The Theodosian Code*

Seppur si tratti di mera suggestione, si potrebbe ipotizzare che l'alto funzionario assunse repentinamente la prefettura poiché gradito a Gainas[28], anche se è da escludere la sua adesione a una supposta corrente filobarbarica[29]. Cesario, del resto, ricoprì per la seconda volta la carica dopo il 12 luglio del 400, quando, il generale goto, unitosi a Tribigildo, dopo aver marciato fino a Calcedonia, riuscì ad imporre ad Arcadio provvedimenti avversi ad alti funzionari, come Eutropio e Aureliano[30].

Una nomina tempestiva di Cesario a prefetto del pretorio, dopo la morte di Rufino, appare verosimile, così come l'emanazione di CTh. 10.6.1 il 30 novembre del 395, ma solo ammettendo che il testo normativo, da tempo già predisposto, fosse stato modificato celermente nella indicazione del destinatario; in tal caso, l'urgenza di promulgare la norma svelerebbe il grande interesse del legislatore per l'argomento trattato.

3. LA COLLEGIALITÀ DEGLI AUGUSTI

Nell'*inscriptio* di CTh. 10.6.1 si citano entrambi gli Augusti, ma, nonostante la presenza nella titolatura del nome di Onorio, si deve escludere una sua (o di Stilicone) attiva partecipazione all'*iter legis*, in quanto si indica come luogo di emanazione Costantinopoli. Non si ha notizia dell'invio della costituzione e della sua ricezione e/o promulgazione in Occidente. Come è noto, alla morte di Teodosio, nel 395 si realizzò una ripartizione

and Novels and the Sirmondian Constitution, A translation with commentary, glossary, and bibliography, in coll. with Th. Sherrer Davidson and M. Brown Pharr, Princeton University Press, Princeton 1952, 455; R. Delmaire, "Introduction et Notes", *Les lois religieuses des empereurs romains de Costantin à Theodose II (312-438)*, I. *Code Théodosien Livre XVI*, Les Éditions du Cerf, Paris 2005, 268 s.

[28] Secondo A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 264-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, I, Blackwell, Oxford 1964, 178, Cesario era «prepared to use Germans to attain power».

[29] Una parte della letteratura, specialmente in forza del *De regno ad Arcadium imperatorem* e del *Aegyptius sive de Providentia* di Sinesio di Cirene, considera Cesario, al contrario del fratello Aureliano, un acceso sostenitore della politica in favore dei barbari avviata dall'imperatore Teodosio, così, spec., O. Seeck, (1893), 447-458, O. Seeck, (1897), 1300, che parla in merito di *Partei der Germanen*, e del fenomeno della "vittoria dell'antigermanesimo", verificatosi negli anni 399-400, si veda anche: E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*. I. *Vom römischen zum byzantischen Staate (284-476 n. Chr.)*, Seidel & Sohn, Wien 1928, 353, in adesione a Seeck; E. P. Gluschanin, "Die Politik Theodosius' I. und die Hintergründe des sogenannten Antigermanismus im oströmischen Reich", *Historia* 38/1989, 224-249, che asserisce l'esistenza di un sentimento antigermanico quale reazione alla politica universalistica di Teodosio I; S. Mazzarino, (1990), 143 s., 255. *Contra* A. Cameron – J. Long, (1993), spec. 124 ss. (bibl. e fonti ivi).

[30] Zosimus 5.17.5-18.2 e 7-9 (Mendelssohn, 235-237).

amministrativa dell'Impero[31], di cui riferisce specialmente Orosio[32], ma è ancora dibattuto in letteratura se questa innovazione incise sull'effettiva collegialità legislativa. In merito, non vi sono elementi certi per poter inserire l'analisi di CTh. 10.6.1 in seno alla *vexata quaestio* circa l'unità o la dualità normativa[33], anche se la parte del testo sopravvissuto ai tagli dei commissari teodosiani non lascia trapelare caratteri di specialità legislativa,

[31] Contro l'idea che nel 395 si fosse verificata la definitiva separazione delle due *partes* dell'Impero, ad es.: E. Stein, (1928), 337, che constata «daß die Reichsteilung, die nach dem Tode Theodosius' d. Gr. erfolgte, aus dem universalen römischen Imperium zwei unabhängige Staaten geschaffen habe»; S. Mazzarino, (1990), 58 ss., per il quale, il distacco fu fattuale e non in linea di diritto, in quanto non si spezzò l'unità imperiale, ma invalsero due orientamenti politici derivati da differenti concezioni valoriali e culturali. Si veda, da ultimo, C. Ferrari, (2025), 285 ss. (bibl. ivi), il quale sottolinea come i contemporanei non contestarono la scelta di Teodosio in merito alla spartizione dell'Impero tra i due figli, poiché non si poneva in discussione l'idea di unità; eppure il 395 segnò gli avvenimenti che portarono alla successiva divisione.

[32] Orosius, *Hist.* 7.36.1: *Anno ab Urbe condita MCXLVIIII Arcadius Augustus, cuius nunc filius Theodosius Orientem regit, et Honorius Augustus, frater eius, cui nunc respublica innititur, quadragesimo secundo loco commune imperium, divisis tantum sedibus, tenere coeperunt …*

[33] Le ampie discussioni in merito non appaiono sterilmente autoreferenziali, ma hanno favorito il rinnovamento della ricerca scientifica sul tardo antico (così, P. Lepore, *Riflessioni sui rapporti burocratico-legislativi tra Oriente ed Occidente nel tardo impero romano*, Aracne, Roma 2012, 7). Qui non si può dar conto della vasta letteratura, che, sebbene si possa schematizzare in due opposte posizioni, è ricca di articolate e variegate riflessioni del tutto particolari. Tra coloro che sostengono l'unità legislativa, vedi, ad es.: S. Pietrini, "Sui rapporti legislativi fra Oriente ed Occidente", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 64/1998, 519–528; F. Pergami, "Considerazioni sui rapporti legislativi tra Oriente e Occidente: unità normativa o *partage législatif*?", *Studi in onore di A. Metro*, IV, a cura di C. Russo Ruggeri, Giuffrè, Milano 2010, 527–543; F. Pergami, "Sulla sfera di applicazione delle costituzioni imperiali in età tardoantica", Signa Amicitiae. *Scritti offerti a G. de Bonfils*, a cura di E. Dovere, Cacucci, Bari 2018, 155 ss. Tra i sostenitori della separazione legislativa, oltre a quelli cit. in nt. s., ad es.: G. de Bonfils, "*Commune imperium divisis tantum sedibus*: i rapporti legislativi fra le *partes Imperii* alla fine del IV secolo", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XIII, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2001, 107–136; G. de Bonfils, "I rapporti legislativi tra le due *partes imperii*", *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, éd. par S. Crogiez-Pétrequin et P. Jaillette, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 2012, 233–243.

di natura squisitamente territoriale[34], oppure di particolarismo normativo[35] che si rinvengono, ad esempio, nelle costituzioni di origine occidentale (aa. 364, 365 e 399) contenute in CTh. 9.30, *Quibus equorum usus concessus est aut denegatus*[36], con cui si perseguiva il brigantaggio, che affliggeva, in forma di criminalità organizzata, alcune zone dell'Italia suburbicaria (*Picenum atque Flaminia*, *Apulia et Calabria*, *Bruttii et Lucania*, *Samnium*)[37].

Come si vedrà *infra* al § 6, il legislatore occidentale si era già interessato alla specifica tipologia di cavalli la cui illecita detenzione fu disciplinata in CTh. 10.6.1.

[34] Parlano di valore territoriale delle *constitutiones* imperiali, spec.: E. Volterra, *Diritto romano e diritti orientali*, Zanichelli, Bologna 1937; E. Volterra, "L'efficacia delle costituzioni imperiali emanate per le provincie e l'istituto dell'expositio", *Studi di storia e diritto in onore di E. Besta per il XL anno del suo insegnamento*, I. *Diritto romano*, Giuffrè, Milano 1939, 447–477; J. Gaudemet, "Le partage législatif au Bas-Empire d'après un ouvrage récent", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 21/1955, 319–331; J. Gaudemet, "Le partage législatif dans la seconde moitié du IVe siècle", *Studi in onore di P. de Francisci*, II, Giuffrè, Milano 1956, 319–354; J. Gaudemet, *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles*, Sirey, Paris 1957, 19 ss.; E. Volterra, "Il problema del testo delle costituzioni imperiali", *La critica del testo. Atti del II Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto*, a cura di B. Paradisi, Olschki, Firenze 1971, 821-1094, spec. 823; J. Gaudemet, "La législation du IVème siècle: programme d'enquête", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, I, Libreria Universitaria, Perugia 1975, 153.

[35] Per il concetto, D. Mantovani, "Il diritto da Augusto al Theodosianus", E. Gabba – D. Foraboschi – D. Mantovani – E. Lo Cascio – L. Troiani, *Introduzione alla storia di Roma*, LED, Milano 1999, 524 s.

[36] CTh. 9.30 dimostra come nel 429 i commissari del Teodosiano furono incaricati di inserire nella compilazione «tutti quei provvedimenti imperiali, che pur diretti ad una generalità di cittadini, riguardavano problemi specifici di una città, di una provincia, di una corporazione, ecc.»: G. Bassanelli Sommariva, "Il codice teodosiano ed il codice giustinianeo posti a confronto", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 125/2013, 445.

[37] CTh. 9.30.1. Sull'argomento, si veda, spec.: F. M. De Robertis, "Interdizione dell'"usus equorum" e lotta al banditismo in alcune costituzioni del basso impero", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 40/1974, 67-98; E. Migliario, "A proposito di CTh IX, 30, 1–5: alcune riflessioni sul paesaggio italico tardoantico", *Archeologia Medievale* 22/1995, 475-485; V. Neri, *I marginali nell'Occidente tardoantico. Poveri, 'infames' e criminali nella nascente società cristiana*, Edipuglia, Bari 1998, 312 ss.; A. Russi, "Pastorizia e brigantaggio nell'Italia centro-meridionale in età tardo-imperiale (a proposito di *C. Th.* IX, 30, 1–5)", *Miscellanea greca e romana*, XIII, Istituto italiano per la storia antica, Roma 1988, 251-259; M. Raimondi, "La lotta all'abigeato (*CTh.* IX 30) e alla violazione di tombe nel tardo impero romano. Alcune riflessioni a proposito di un recente volume di Valerio Neri", *Aevum* 1/2003, 73 ss.; B. Pottier, "Entre les villes et les campagnes. Le banditisme en Italie du IVe au VIe siècle", *Les cités de l'Italie tardo-antique (IVe-VIe siècle). Institutions, économie, société, culture et religion*, Études réun. par M. Ghilardi, Ch. J. Goddard, P. Porena, École française de Rome, Rome 2006, 251–266.

4. LA DIVULGAZIONE DELLA NORMA

Arcadio e Onorio chiesero a Flavio Cesario di pubblicare la norma tramite editti (*Propositis sublimis magnificentiae tuae minimi maximique moneantur edictis ...*)[38], in modo da diffonderne massimamente la conoscenza[39]. Questo ordine, spesso rimosso nelle compilazioni codicistiche, si rinviene normalmente in calce al testo, come in CTh. 9.42.14, inviata a Cesario nel febbraio del 396[40], laddove è collocato in testa in CTh. 9.38.9, dell'agosto dello stesso anno[41].

Il prefetto del pretorio, in ottemperanza all'istruzione imperiale, inviò la costituzione ai governatori provinciali, dati i suoi frequenti e capillari contatti con il territorio[42], unitamente al suo editto. Di quest'ultimo, però, non vi è traccia, e, dunque, non è dato sapere se differisse dal testo legislativo, specialmente in funzione delle differenti realtà locali[43].

---

[38] In generale, oltre al fondamentale F. Goria – F. Sitzia (a cura di), *Edicta praefectorum praetorio*, Edizioni AV, Cagliari 2013, rinvio a S. Schiavo, *Ricerche sugli editti dei prefetti del pretorio del Cod. Bodl. Roe 18 processo e documento*, Jovene, Napoli 2018.

[39] In merito alla loro diffusione e al generale obbligo di ubbidienza e di conoscenza delle norme imperiali, rimando a S. Puliatti – E. Franciosi, "*Legem ne quis se ignorasse confingat*. Osservanza e applicazione del diritto in età tardoimperiale", *Legal Roots* 1/2012, 63–88.

[40] CTh. 9.42.14: Impp. Arcadius et Honorius AA. Caesario p(raefecto) p(raetori)o. *Serenitatis nostrae provisione solita commonemus, ut ea, quae Rufinus quondam, cum viveret, quoquo pacto possedit, in eodem statu interim maneant nec quisquam sibi post eius obitum spontaneam vindicandi tribuat potestatem. Nam qui transacto tempore siluit ac Rufinum tenere concessit, fiscum quoque nostrum sine praeiudicio possidere patiatur. Hoc edictis propositis per omnes provincias praecipimus divulgari, quo cuncti sciant iacturam se perpessuros graviorem totiusque rei familiaris periculum, nisi ante praeceptum nostrum manus ab his, quae Rufinus vivus possederat, voluerint abstinere*. dat. id. feb. Constantinop(oli) Arcad(io) IIII et Honor(io) III AA. conss.

[41] CTh. 9.38.9: Impp. Arcad(ius) et Honor(ius) AA. Caesario p(raefecto) p(raetori)o. *Devotissimae nobis provinciae Lyciae priorem famam meritumque inter ceteras renovari censemus, idque excellens eminentia tua edictis propositis cunctis faciat innotescere, ne quis posthac civem Lycium contumelioso nomine iniuriae audeat vulnerare. Teneant honores suos, quos meritis ac laboribus perceperunt et a nostra serenitate sumpturi sunt; habeant praeteritas dignitates sperentque sui devotione venturas. Nec unius viri illustris Tatiani tantum valuerit temporalis offensio, teterrimi iudicis inimici ut adhuc macula in Lycios perseveret, quae in ipso iam temporis absolutione consumpta est*. dat. prid. kal. sept. Constantinopoli Constantinop(oli) Arcad(io) IIII et Honor(io) A. III conss.

[42] Sottolinea questo profilo, F. Goria, *La prefettura del pretorio tardo-antica e la sua attività edittale*, lezione tenuta presso la sede napoletana dell'AST il 24 maggio 2011, *https://studitardoantichi.org/wp-content/uploads/2023/08/2011-05-24_Goria.pdf*, § 3.

[43] In merito alla complessa questione del potere normativo del prefetto del pretorio, l'ipotesi invalsa di K. E. Zachariae [von Lingenthal], *Anekdota*, III, Barth, Lipsiae 1843, 242-245, per cui in forza di C. 1.26.2 del 235, le *formae* emanate dal prefetto del pretorio avessero natura normativa generale, valida *in perpetum*, sempre che «legibus vel constitutionibus non sit contraria», è stata posta in discussione da F. Arcaria, "Sul potere normativo del prefetto del pretorio", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 63/1997, 301-341 (ad es., seguito, con

Gli Augusti miravano a far conoscere quanto disposto in CTh. 10.6.1 a *minimi maximique*, soggetti di cui plausibilmente avevano parlato in precedenza. Quest'atipica espressione non possiede una connotazione territoriale come, ad esempio, *per omnes provincias* di CTh. 9.42.14, e non si rinviene nel linguaggio coevo, imperiale o giurisprudenziale. In questo contesto, non è plausibile che il legislatore sia ricorso al criterio *maximus*/*minor* che, nella religione politeista romana, rappresentava l'antichissimo schema classificatorio[44] con cui si articolavano i *sacerdotes*[45], le magistrature repubblicane[46] ed anche lo spazio augurale[47].

La locuzione *minimi maximique* è tradotta, talvolta, con "il più piccolo e il più grande"[48], ma non è chiaro se essa sia stata usata per estrinsecare la totalità dei sudditi, magari alludendo alla dimensione in senso figurato, ovvero alle posizioni socio-economiche[49].

ampie e originali riflessioni, da R. Fercia, "Brevi note in tema di efficacia normativa degli editti del prefetto del pretorio: la disciplina dell'immissione nel possesso tra V e VI secolo", *Rivista di Diritto Romano* 12/2012, 1–16, *https://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano12Fercia.pdf*), secondo il quale solo a partire da C. 1.2.16 del 477, il funzionario potè esercitare un effettivo potere normativo; cfr., S. Pietrini, "Una testimonianza sul potere normativo del *praefectus praetorio*", *Studi in onore di A. Metro*, IV, a cura di C. Russo Ruggeri, Giuffrè, Milano 2010, 563–580, la quale rinviene un autonomo potere legislativo esercitato dal p.p. Basilio nel 483, sotto il *regnum* di Odoacre.

[44] C. M. A. Rinolfi, "Alle origini della *scientia iuris*: l'*interpretatio* sacerdotale in Roma antica. Concezioni e percorsi metodologici", *Collection of Papers "Law Between Creation and Interpretation",* Vol. IV. *The XI Scientific Conference on the occasion of the Day of the Faculty of Law, International scientific conference, held in Pale, 5 November 2022*, edited by D. Ćeranić, S. Ivanović, R. Lale, S. Aličić, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Pale 2023, 119 s.

[45] Ad es.: Festus, *De verb. sign.*, v. *Maximae dignationis* (Lindsay, 144), v. *Minorum pontificum maximus* (Lindsay, 152); Lactantius, *Div. inst.* 5.19.10

[46] Gellius, *Noct. Att.* 13.15.3-4; Festus, *De verb. sign.*, v. *Maximum praetorem* (Lindsay, 152).

[47] Festus, *De verb. sign.*, v. *Minora templa*, (Lindsay, 146).

[48] C. Pharr, (1952), 271: «The smallest and the greatest». Cfr.: C. F. F. Sintenis (übers.), *Das Corpus juris civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter*, VI. *Codex 7-11 Buch*, hrsg. C. E. Otto, B. Schilling, als Redactoren C. F. F. Sintenis, Focke, Leipzig 1832, 629: «Hohe und Niedere»; G. Vignali (a cura di), *Corpo del diritto*, IX. *Codice*. 2, Morelli, Napoli 1861, 1216: «tutti, e grandi e piccoli»; J. F. H. Blume (tr. en.), *The Codex of Justinian*, general editor B. W. Frier, edited by D. P. Kehoe, 3, University Press, Cambridge 2016, 2815: «the least and the greatest».

[49] In tal senso: P.-A. Tissot (tr. fr.), *Les douze livres du Code de l'Empereur Justinien, de la seconde édition*, IV, Behmer, Metz 1807, 328: «les personnes de toutes les conditions»; F. Foramiti (a cura di), *Corpo del diritto civile*, III, Antonelli, Venezia 1843, 3288: «alle persone superiori che alle inferiori». Si veda anche I. Gothofredus, (1665), III, 442: «Qui maximi sunt seu summae dignitatis».

Si potrebbe ipotizzare che l'argomento disciplinato da CTh. 10.6.1 avesse una qualche affinità con la distinzione presente in una costituzione del 383 di Graziano, Valentiniano e Teodosio, con cui si determinavano gli esattori dei tributi di *potentiores possessores*[50], *curiales* e *minores possessores*[51].

Un'altra suggestione proviene da una fonte grammatica del IV secolo. Elio Donato, nella prefazione al commento delle *Bucoliche* virgiliane, illustra tre generi di pastori: *minimi*, *honoratores*, e *honoratissimi et maximi*[52]. I *pastores*, specialmente in Occidente, erano visti con sospetto dal legislatore[53], quali principali autori di atti di brigantaggio, di cui si è accennato *supra* § 3. In particolare, al fine di debellare il *latronum conatus*, Valentiniano e Valente nel 367 interdirono la *habendi equini licentia*, oltre che agli *actores et procuratores senatorum*, ai pastori delle *res privatae principis* (ovvero i *lanigerarum ovium pecudumque custodes*)[54], e, nel 399, vietarono l'*usus equinorum animalium* ai *pastores Valeriae provinciae vel*

[50] In generale, sull'intervento del legislatore tardo imperiale per arginare gli illeciti dell'élite dei "potenti", G. Santucci, "«*Potentiores*» e abusi processuali", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XI, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 1996, 325-354.

[51] CTh. 11.7.12: Imppp. Gr(ati)anus, Val(entini)anus et Theod(osius) AAA. Constantiano vic(ari)o Ponticae. *Potentiorum possessorum domus officium provinciae rectoris exigere debet, decurio vero personas curialium convenire, minores autem possessores defensor civitatis ad solutionem fiscalium pensitationum spectata fidelitate compellere*. dat. V non. mai. Merob(aude) II et Saturnin(o) conss.

[52] Aelius Donatus, *Praef.* (Brummer, 12): *Tria genera pastorum sunt, quae dignitatem in bucolicis habent, quorum minimi sunt qui αἰπόλοι dicuntur a Graecis, a nobis caprarii; paulo honoratiores qui μηλονόμοι ποιμένες id est opiliones dicuntur; honoratissimi et maximi, qui βούκολοι quos bubulcos dicimus*.

[53] CTh. 9.31.1: Impp. Honor(ius) et Theodos(ius) AA. Caeciliano p(raefecto) p(raetori)o. *Post alia: Nemo curialium plebeiorum possessorumve filios suos nutriendos pastoribus tradat. Aliis vero rusticanis, ut fieri solet, nutriendos dari non vetamus. Si vero post istius legis publicationem quisquam nutriendos pastoribus dederit, societatem latronum videbitur confiteri*. dat. XII kal. feb. Rav(ennae) Honor(io) VIII et Theod(osio) III AA. conss. Tale divieto era mirato a scongiurare temibili legami tra gli abitanti delle città e i pastori, questi ultimi assimilati ai *latrones*: S. Galeotti, "«Madri di latte» e politica criminale. Osservazioni in margine a CTh. 9.31 (*Ne pastoribus dentur filii nutriendi*)", *Teoria e Storia del Diritto Privato* 16/2023, 1-43, *https://www.teoriaestoriadeldirittoprivato.com/wp-content/uploads/2024/01/2023_Contributi_Galeotti.pdf*.

[54] CTh. 9.30.2: Impp. Valentinianus et Valens AA. ad Buleforum cons(ularem) Campaniae. *Post alia: Ut omnes latronum conatus debilitati conquiescant, pastoribus rei nostrae, id est lanigerarum ovium pecudumque custodibus, nec non etiam procuratoribus et actoribus senatorum habendi equini pecoris licentiam denegamus, sub hac videlicet interminatione, ut ii, qui nostrae mansuetudinis statuta temptaverint violare, abactorum supplicia tolerare cogantur*. dat. III non. octob. Altino Divo Ioviano et Varroniano conss.

Piceni[55]. Questa legislazione testimonia la stretta connessione, propria della tradizione rurale, tra pastori e cavalli.

5. IL DISPOSTO LEGISLATIVO

CTh. 10.6.1 imponeva il versamento al fisco (ricevente che si desume dalla disposizione successiva) della somma di una libbra d'oro per ogni cavallo, di tipo *Hermogenianus* o *Palmatius*, che non si fosse restituito spontaneamente. La precisazione *vel equa* denota l'intento imperiale di non creare fraintendimenti, ed evitare la disapplicazione della norma nel caso di esemplare di sesso femminile. La puntualizzazione per cui il pagamento era da effettuare con sostanze personali, probabilmente, fu diretta ad impedire che membri di un ufficio, corporazione, o curia, ricorressero ai fondi delle relative casse; un esempio di questa prospettiva si rinviene in CTh. 8.5.59 (a. 400), con cui Arcadio e Onorio comminarono una libbra d'oro per ogni *paraveredus*, o *parangaria*, del *cursus publicum* utilizzato senza esibire l'ordine di trasporto, e, in presenza di collusione, sancirono per il *rector provinciae atque officium eius* il doppio della sanzione *ex suis bonis*[56].

Con riferimento alla restituzione del cavallo, il verbo *offerre*[57], che in questo contesto ha il significato di offrire, presentare e porgere, parrebbe riferirsi alla consegna volontaria di *res inventae*, in analogia all'uso del termine in CTh. 10.18.1 (a. 315)[58], relativo al ritrovamento di un tesoro. Gli Augusti, inoltre, sanzionarono unicamente la mancata restituzione dei cavalli, senza precisare se questa fosse comunque necessaria anche dopo il pagamento della sanzione pecuniaria.

[55] CTh. 9.30.5: Impp. Arcad(ius) et Honor(ius) AA. Benigno vic(arius) urb(is) Romae. *Pastores Valeriae provinciae vel Piceni uti equinis animalibus non iubemus. Alioquin, si interdictus usus animalium vindicetur, conscios usurpationis huius seu dominos vel procuratores relegationis poena retinebit*. dat. kal. decemb. Med(iolano) Theodoro v. c. cons.

[56] Circa le multe comminate ai componenti degli *officia*: K. Rosen, "Iudex und Officium. Kollektivstrafen, Kontrolle und Effizienz in der spätantiken Provinzialverwaltung", *Ancient Society* 21/1990, 273–292; ma vedi anche le puntualizzazioni, in merito alla legislazione post-teodosiana, di A. Laniado, "Les amendes collectives des *officia* dans la législation impériale après 438", *Ancient Society* 23/1992, 83-85; G. Maragno, *'Punire e sorvegliare'. Sanzioni in oro imperatori burocrazia*, Jovene, Napoli 2020, 77 ss.

[57] Accezioni in R. Heine, v. *offero*, *Thesaurus Linguae Latinae*, IX.2, Teubner, Leipzig 1974, 499–511.

[58] CTh.10.18.1: Imp. Constantinus A. ad rationales. *Quicumque thesaurum invenerit et ad fiscum sponte detulerit, medietatem consequatur inventi, alterum tantum fisci rationibus tradat, ita tamen, ut citra inquietudinem quaestionis omnis fiscalis calumnia conquiescat. Haberi enim fidem fas est his, qui sponte obtulerint quod invenerint. Si quis autem inventas opes offerre noluerit et aliqua ratione proditus fuerit, a supra dicta venia debebit excludi*. dat. III kal. april. Constantino A. IIII et Licinio IIII conss.

Il testo normativo non specifica a chi si dovessero restituire gli animali né esplicita chi fosse il loro proprietario, indicato soltanto nel titolo del Codice, *De grege dominico*. Nell'assoluto silenzio della *lex* in esame, o di altre fonti, bisogna, inevitabilmente – pur con qualche perplessità circa il reale contenuto testuale della versione originale –, accogliere l'indicazione dei commissari teodosiani e correlare CTh. 10.6.1 sia agli allevamenti imperiali di equini, ricordati, ad esempio, per l'Oriente da Procopio[59], e per l'Occidente dalle *Variae* di Cassiodoro[60], sia alle stalle dei *palatia*[61], e, dunque, considerare il bestiame incluso nella *res privata principis*[62], poiché

[59] Procopius, *Vand.* I.12.6 (Haury, I, 366); *Got.* IV.27.8 (Haury, II, 636).

[60] Cassiodorus, *Var.* 1.4. Anastasio imperatori Theodericus rex: [i.e. *Cassiodorus*] *Tanta quin etiam patrimonii sui ubertate gloriatus est, ut inter reliqua bona equinis gregibus principes vinceret et donando saepius invidiam non haberet*.

[61] CTh. 7.10.1.3: Imppp. Arcadius, Honorius et Theod(osius) AAA. ad Anthemium p(raefectum) p(raetorio). *Equos sane non nostros ab stabulis prohiberi palatiorum supervacuum iudicamus*. dat. VI id. iul. Ancyrae Stilichone II et Anthemio conss. (a. 405). Si veda anche CTh. 15.1.35 del 396, che riferisce di stalle pubbliche. Sulla manutenzione dei *palatia*, U. Roberto, "I complessi imperiali del IV e V secolo: osservazioni sull'organizzazione e la gestione del patrimonio immobiliare del principe (con un'ipotesi su Centcelles)", *El monument tardoromà de Centcelles. Dades – Context – Propostes, Actes del Congrés Internacional, Tarragona-Constantí, 28-30 de juny de 2022*, eds. C. Godoy Fernández, A. Munõz Melgar, Ateneu Universitari Sant Pacià, Facultat A. Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes, Barcelona 2024, 223– 235.

[62] In materia, e sulle ambiguità nelle fonti tardo antiche delle nozioni di *res privata* e *patrimonium*, da ultimo, E. Caroli, "La definizione del patrimonio imperiale nel linguaggio della tarda antichità: osservazioni sulla *res privata principis*", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXV, ali&no editrice, Perugia 2023, 237–248, (bibl. ivi).

nella *Notitia Dignitatum in partibus Orientis*[63] si ritrovano dei *praepositi gregum et stabulorum*, alle dipendenze del *comes rerum privatarum*[64].

Il fenomeno dell'illecita detenzione di cavalli imperiali, che dovette essere particolarmente diffuso, tanto da richiedere la *constitutio* in esame, è da collocare nel contesto dell'ippicoltura romana. Gli allevamenti, di tipo pastorale estensivo[65], consentivano ai cavalli di pascolare liberamente, e, talvolta, di abbandonare la mandria; in tal modo i capi potevano essere ritrovati da chiunque, specie dai *possessores* di fondi limitrofi, o *pastores*. Il verbo *occupare*[66], presente nel passaggio successivo del testo legislativo (*occupatos esse constiterit*), parrebbe un riferimento alla presa di possesso dei cavalli fuggiti da stalle o dai pascoli.

[63] Not. Dig., *Or.* 14.6 (Seeck, 38 = Neira Faleiro, 206). Tra le varie questioni sollevate dalla *Notitia Dignitatum*, una riguarda la datazione del documento, su cui non vi è accordo in letteratura, vedi, solo per fare qualche esempio: E. Polaschek, v. *Notitia Dignitatum*, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XVII.l, Druckenmüller, Stuttgart 1936, 1081–1097, il quale, analizzando in modo critico la dottrina precedente, considera l'opera un manuale amministrativo aggiornato dal *primicerius notariorum* negli anni immediatamente precedenti il 395, con successive revisioni non ufficiali; A. H. M. Jones, (1964), III, 348: « Our copy was drawn up after 395 since it shows the empire divided as it was divided from that date and is the document held by the Western *primicerius*»; J. H. Ward, "The *Notitia Dignitatum*", *Latomus* 33/1974, I, 411 ss., secondo cui Teodosio, al fine di fornire un modello uniforme di gestione amministrativa, avrebbe ordinato la revisione della copia orientale, allora in uso, e il suo invio in Occidente tra il 388 e il 393; G. Clemente, *La "Notitia Dignitatum"*, Editrice Sarda Fossataro, Cagliari 1968, spec. 359, 378 s., per cui l'impianto originale, da collocarsi alla fine dell'età teodosiana, sino al 425–429 fu sottoposto a continui aggiornamenti, che furono particolarmente incisivi con Stilicone (così anche B. M. di Dario, *La* Notitia Dignitatum*. Immagini e simboli del Tardo Impero Romano*, Edizioni di Ar, Padova 2005, 29); Ch. Kelly, "Emperors, Government and Bureaucracy", *The Cambridge Ancient History*, XIII. *The Late Empire, A.D. 337–425*, edited by A. Cameron, P. Garnsey, University Press, Cambridge 1998, 164, per cui una versione del documento integrale fu redatta a Milano nel 408, ma se la parte relativa all'Occidente fu costantemente revisionata fino al 420, quella orientale, compilata sostanzialmente nel 388, fu emendata solo fino al 396; M. Kulikowski, "The *Notitia Dignitatum* as a historical source", *Historia* 49/2000, 360, secondo cui il testo unico di base, di origine orientale, sarebbe da collocare tra il 386 e il 394, e nella versione occidentale a noi pervenuta la sezione relativa all'Oriente fu aggiornata fino al 395, laddove quella pertinente l'Occidente fu rinnovata regolarmente fino al 419, «and possibly much later» (ma vedi *contra*, A. M. Kaiser, "Egyptian Units and the Reliability of the *Notitia Dignitatum, Pars Oriens*", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 64/2015, 245: «Thus Kulikowski's *terminus post quem* must be shifted to a much later date and actually later than his *terminus ante quem*»).

[64] In Cappadocia gli allevamenti di cavalli erano diretti da procuratori alle dipendenze del *comes domorum*: R. Delmaire, (1989a), 682

[65] In tal senso, A. H. M. Jones, (1964), II, 768 s., il quale ipotizza allevamenti su larga scala, come Villa Palmati in Cappadocia.

[66] Accezioni in E. Heck, v. *occupo*, *Thesaurus Linguae Latinae*, IX.2, Teubner, Leipzig 1973, 383-390.

Nella *Lectura super tribus ultimis libris Codicis*, Bartolo di Sassoferrato riconduce al furto la fattispecie regolata da CTh. 10.6.1[67]. Si deve escludere che questa costituzione punisse l'abigeato poiché prevedeva una sanzione, subordinata alla mancata restituzione del cavallo, ben più mite di quanto comminato agli abigei nell'ambito della repressione *extra ordinem* fin dal Principato[68]. L'*abigeatus* era commesso tramite l'azione di "allontanare spingendo" avvalendosi dell'*abigendi studium quasi ars*[69], e, secondo Callistrato, esso si configurava con il furto di un solo cavallo[70], o di due cavalle in base alle *Pauli Sententiae*[71]; nella *constitutio* del 395, invece, si alludeva alla possibilità di un numero maggiore di esemplari in detenzione di terzi, in quanto la pena indicata era riferta *pro singulis equis vel equabus*.

Ulpiano colloca nella fattispecie del furto semplice la condotta di portare via i cavalli *in solitudine relictos* (o il bue *aberrans*)[72], non rinvenendo, in tal caso, l'elemento caratterizzante l'abigeato di separare il capo dalla mandria. Questa posizione è accolta anche nelle *Pauli Sententiae* dove il bue, o il cavallo (oppure *aliud pecus*), sono indicati come "erranti"[73].

---

[67] Bartolus a Saxo Ferrato, *In tres Codicis Libros*, cum Adnotationibus A. Perusini, A. Imolensis, B. Vadi, Alex. Los. aliorumque eruditorum, apud L. A. Iuntam, Venetiis 1567, 47. Parla di furto anche J. A. Jiménez Sánchez, (2012), 488.

[68] Sull'abigeato, in generale, spec.: S. Pietrini, "A proposito della sanzione nel reato di abigeato", *Studi Senesi* 102/1990, 455-473; L. Minieri, Abactum animal. *Sulla repressione dell'abigeato in diritto romano*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2018; M. Ravizza, "Brevi note sulla repressione straordinaria dei *furta*", *Jus* 3/2024, 73 ss.; per l'aggravante, F. Lucrezi – L. Minieri, "*Atroces abactores*", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 81/2015, 97–120; sui profili della ricaduta nel reato, M. Navarra, *La recidiva nell'esperienza giuridica Romana*, Giappichelli, Torino 2015, 66 ss., e M. Beggiato, "Alle origini della recidiva nell'esperienza giuridica romana", *Archivio Giuridico online* 1.2/2022, 1008–1020, *https://www.archiviogiuridiconline.it/wp-content/uploads/2022/12/11-Beggiato_online2_2022.pdf*.

[69] D. 47.14.1.1 (Ulp. 8 *de off. proc.*): *Abigei autem proprie hi habentur, qui pecora ex pascuis vel ex armentis subtrahunt et quodammodo depraedantur, et abigendi studium quasi artem exercent, equos de gregibus vel boves de armentis abducentes*.

[70] D. 47.14.3 pr.-1. (Callistr. 6 *de cogn.*): *Oves pro numero abactarum aut furem aut abigeum faciunt. Quidam decem oves gregem esse putaverunt: porcos etiam quinque vel quattuor abactos, equum bovem vel unum abigeatus crimen facere.* 1. *Eum quoque plenius coercendum, qui a stabulo abegit domitum pecus, non a silva nec grege*.

[71] Paul. Sent. 5.18.1 = Coll. 11.3.1: *Abactores sunt, qui unum equum, duas equas totidemque boves vel capras decem aut porcos, quinque abegerint. Quidquid evero intra hunc numerum fuerit ablatum, in poena furti pro qualitate eius aut in duplum aut in triplum convenitur, vel fustibus caesus in opus publicum unius anni datur aut sub poena vinculorum domino restituetur*.

[72] D. 47.14.1.1 (Ulp. 8 *de off. proc.*): *Ceterum si quis bovem aberrantem vel equos in solitudine relictos abduxerit, non est abigeus, sed fur potius*.

[73] Paul. Sent. 5.18.4 = Coll. 11.5.1: *Qui bovem vel equum errantem quodve aliud pecus abduxerit, furem magis eius quam abactorem constitui placuit*.

Ci si deve, quindi, chiedere se, rispetto alla disciplina prospettata dalle fonti giurisprudenziali, mediante CTh. 10.6.1, si impose una pena aurea suppletiva, o alternativa, qualora i cavalli *errantes* rubati appartenessero agli Augusti; tuttavia, né Ulpiano né le *Pauli Sententiae* riferiscono della restituzione dell'esemplare al fine di evitare la sanzione. L'Editto di Teodorico, al capitolo 58, che mostra una parziale dipendenza dalle *Pauli Sententiae*, sanciva la non punibilità allorché, a partire dal giorno del ritrovamento, l'animale fosse stato esposto per sette giorni di fila in luoghi affollati, oppure *ante praetorium iudicis*[74]. La legge romano-barbarica, quindi, potrebbe conservare traccia della normativa sull'argomento in vigore nel 395, almeno in Occidente[75].

L'ipotesi per cui con CTh. 10.6.1 si sarebbe fissato il prezzo di compravendita dei cavalli imperiali non pare si possa accogliere in quanto la somma richiesta possedeva carattere sanzionatorio e, quindi, non corrispondeva al valore commerciale dell'esemplare[76].

La seconda parte della costituzione in esame (*in his vero, quos ex aliis gregibus occupatos esse constiterit, sex auri uncias fisci viribus inferendas*) solleva ulteriori questioni. Qui si impone di versare al fisco la sanzione di mezza libra d'oro per ogni esemplare non restituito, proveniente da altre mandrie. L'espressione *ex aliis gregibus* lascia aperte due interpretazioni, se con essa ci si riferisse a cavalli palmati ed ermogeniani di armenti non imperiali (sebbene questa ipotesi entrerebbe in conflitto con il titolo del

[74] Ed. Theod. 58 (*Fontes Iuris Romani Antejustiniani* II. *Auctors*, curavit J. Baviera, 2ª ed., Barbèra, Florentiae 1968, 694): *Qui bovem, vel equum errantem, vel aliud pecus abduxerit, furti magis reus tenendus est, et in quadruplum animalia vel pecora sublata restituat: nisi ea ab eo die quo invenerit, septem diebus continuis in publicis celeberrimisque locis, aut ante praetorium iudicis, proposuerit: hoc enim facto nullius poenae damna sustineat*.

[75] Secondo O. Licandro, Edictum Theodorici*. Un misterioso caso librario del Cinquecento*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma 2013, 157 s., e 160 ss. (seguito, ad es., da S. Pietrini, "I sovrani Goti e il *ius commune* nelle *Variae* di Cassiodoro Senatore", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXI, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2016, 358 nt. 7), questo mediocre florilegio di norme giuridiche romane sarebbe il frutto del lavoro di un anonimo giurista romano.

[76] In tal senso: M. Forlin Patrucco, "Aspetti del fiscalismo tardo-imperiale in Cappadocia: la testimonianza di Basilio di Cesarea", *Athenaeum* 51/1973, 301; Ch. Hugoniot – E. Soler, "Le rôle de l'État dans l'organisation et le financement des spectacles, d'après le témoignage du *Code Théodosien*", *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, éd. par S. Crogiez-Pétrequin et P. Jaillette, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve-d'Ascq 2012, 339–365; F. Marziali, "La circulation des chevaux durant l'Antiquité tardive dans le *Code Théodosien*", relazione presentata a *Les échanges et la mémoire des échanges. Journée d'études des doctorants du CeTHiS, Université de Tours, 10 mai 2022*, organisée par R. Bonnardel-Mira et É. Marquis, 7, *https://cethis.hypotheses.org/files/2022/05/Francesca-Marziali-web.pdf*.

Teodosiano)[77], oppure a esemplari di altra tipologia equina, sempre provenienti da *greges dominici*[78].

Il termine *grex*[79] di CTh. 10.6 solleva un'ulteriore perplessità, se in questo titolo esso indicasse, oltre ai cavalli[80], tutti gli equidi, e altri animali di proprietà imperiale[81], come ii cammelli[82].

6. HERMOGENIANI E PALMATI

L'Umanesimo giuridico cercò di comprendere se l'appellativo di *Hermogeniani* e di *Palmati* riguardasse la razza, la funzione, o altre caratteristiche di questi equini. Andrea Alciato, nelle *Annotationes in tres posteriores libros Codicis Iustiniani*, ritiene che il nome di *Palmati*, i cavalli «quos vulgo, baios, vocamus», derivasse dal colore del manto, oppure, in subordine, da *palma*, per esprimere il conseguimento del trionfo, come le *tunicae palmatae*, od ancora, per l'uso fattone nelle gare circensi, rinvenendo in tal caso un'accezione simile per gli *Hermogeniani*, il cui nome sarebbe derivato «ab Hermogene aliquo auriga, seu agitatore alicuius factionis»[83]. Contro questa posizione, un secolo dopo, Gotofredo, seguito dalla moderna letteratura, considererà questi cavalli superbi esemplari

[77] Così, Bartolus a Saxo Ferrato, (1567), 47: «Subtrahens de grege privati punitur in media libra a qua pena relevatur si eum obtulerit sponte hoc dicit».

[78] In tal senso, J. A. Jiménez Sánchez, (2012), 489.

[79] G. Burckhardt, v. *grex*, *Thesaurus Linguae Latinae*, VI.2, Teubner, Leipzig 1934, 2329–2334.

[80] Per l'utilizzo di *grex* in riferimento alle mandrie di cavalli, si veda CTh. 6.4.19 (a. 372), circa la dotazione ai pretori di cavalli frigi per l'*editio*.

[81] Nell'iscrizione di Sepino, *CIL* IX.2438, databile sotto Marco Aurelio, si menzionano le *oves dominicae*: vedi M. Corbier, "Fiscus and Patrimonium: The Saepinum Inscription and Transhumance in the Abruzzi", *The Journal of Roman Studies* 73/1983, 126-131 (bibl. ivi), la quale ritiene, contro la *communis opinio*, che i tre documenti di cui consta l'epigrafe non riguardassero esclusivamente le greggi imperiali.

[82] Cita i *camelorum greges*, ad es., CTh. 1.15.11 del 380.

[83] Andreas Alzatus Mediolanensis, *in tres posteriores Codicis Iustiniani Annotationes. In quibus obiter qua plurima aliorum authorum loca explanantur*, I. Schottus, Argentinae 1515, 16. Jacques Cujas, che qui cito in una edizione ottocentesca, J. Cuiacius, *Opera ad Parisiensem Fabrotianam editionem diligentissime exacta in Tomos XIII. distribuita*, X, Fratr. Giachetti, Prati 1840, 357, pare accogliere l'interpretazione dell'Alciato, sebbene si domandi «Hermogeni quasi Mercurio geniti?».

provenienti dalla Cappadocia[84], provincia rinomata dalle fonti per l'allevamento degli *equi curules*[85].

In Occidente, gli *Hermogeniani* e i *Palmati* erano utilizzati nelle corse con i carri, come dimostra CTh. 15.10.1, inviata nel 371 al *praefectus urbi* Publio Ampelio[86], e conservata nel Codice Teodosiano, sotto il titolo *De equis curulibus*[87]. Con essa, Valentiniano, Valente e Graziano ordinarono che a questi specifici cavalli, ormai indeboliti dalla attività agonistica, a causa della *sors* della competizione, dell'avanzare dell'età, o per qualsiasi altra *ratio*, fossero forniti gli *alimonia* provenienti dai granai del fisco. Di seguito gli Augusti, introducendo il discorso con l'avversativa *vero*, dichiararono di non negare ai *factionari* la consueta facoltà di vendere i cavalli di sangue spagnolo. Si può, quindi, dedurre che CTh. 15.10.1 sancì l'inalienabilità degli *Hermogeniani* e dei *Palmati*, e rappresentò la risposta imperiale al fatto che la loro alimentazione, vista l'inabilità a prendere parte alle competizioni, costituisse un peso per le *factiones*. Si riconobbe a questi cavalli, i migliori esemplari da carro, il beneficio di essere sostentati dalle risorse pubbliche[88].

Roland Delmaire ritiene che spettasse al solo imperatore il diritto «de posséder des chevaux *palmati* ou hermogéniens»[89]. Lungi dal parlare in

[84] I. Gothofredus, (1665), III, 440 ss. Tra gli autori moderni che collegano questi cavalli alla Cappadocia, ad es., R. MacMullen, "Three Notes on Imperial Estates", *The Classical Quarterly* 12/1962, 278; M. Forlin Patrucco, (1973), 301; A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Clarendon Press, Oxford 1976, 8 e nt. 1; J. Arce, "Los caballos de Símmaco", *Faventia* 4/1982, 36 nt. 3; J. A. Jiménez Sánchez, (2012), 483 s.; F. Tütüncü-Çağlar, "Tracing the Hoof-prints of Byzantine History: Horses and Horse Breeding in the Middle Byzantine Period", *Questions, Approaches, and Dialogues in Eastern Mediterranean Archaeology. Studies in Honor of M.-H. and Ch. Gates*, edited by E. Kozal, M. Akar, Y. Heffron, Ç. Çilingiroğlu, T. E. Şerifoğlu, C. Çakırlar, S. Ünlüsoy, and E. Jean, Ugarit-Verlag, Münster 2017, 705.

[85] Ad es.: *It. Burdig.* 6 (Cuntz, I, 92 = Wesseling, 577): *Ibi est villa Pammati, unde veniunt equi curules*; Vegetius, *Dig. art. mulomed.* 3.6.4: *Curribus Cappadocum gloriosa nobilitas, Hispanorum par vel proxima in circo creditur palma*.

[86] *PLRE* I, v. *Publius Ampelius 3*, 56 s.

[87] CTh. 15.10.1 pr.: Imppp. Val(entini)anus, Valens et Gr(ati)anus AAA. ad Ampelium p(raefectum) u(rbi). *Palmatis adque Hermogenis equis, quos in curulis certaminis sorte vel contentionis incertum vel annorum series vel diversa ratio debiles fecit, ex horreis fiscalibus alimoniam praeberi decrevimus, equos vero Hispani sanguinis vendendi solitam factionariis copiam non negamus*.

[88] C. Pharr, (1952), 436 nt. 1, parla in merito di "special privilege". In generale per la prospettiva sancita da Costantino per la "regolamentazione giuridica del valore della vita animale", P. P. Onida, "Il divieto dei sacrifici di animali nella legislazione di Costantino. Una interpretazione sistematica", *Poteri religiosi e istituzioni: il culto di San Costantino Imperatore tra Oriente e Occidente*, a cura di F. Sini e P. P. Onida, Giappichelli – ISPROM, Torino 2003, 73–169.

[89] R. Delmaire, (1989a), 682 nt. 16.

termini di "monopolio"[90], l'interesse del legislatore è indubbio. Il divieto di vendita, sancito da CTh. 15.10.1, impediva di sfruttare a scopo riproduttivo gli esemplari ormai inutilizzabili per le corse, ma, al contempo, sanciva il profilo premiale per i destrieri che avevano riportato grandi successi[91]. Questa prospettiva di premialità si riscontra in una lettera di Teodorico, per cui *Expectant etiam equos praemia sua et tanta iustitiae vis est, ut nec illis tardius detur laboris pretium, qui sentire non poterant denegatum*[92].

7. ALCUNI ESEMPI DI LEGISLAZIONE MEDIEVALE

La costituzione, unitamente al titolo che la racchiudeva, fu inserita, con lievi varianti, anche nell'XI libro del Codice Giustinianeo[93]. Per il periodo successivo non si rinvengono tracce né di cavalli *Hermogeniani* e *Palmati* né del relativo dettato legislativo.

In Oriente, la norma non fu compresa nei Basilici, sebbene fosse stata prevista nel loro schema redazionale[94], ovvero al titolo XV del LVI libro dell'*Index Coislinianus*[95]. Come è stato evidenziato, inoltre, non vi sono fonti bizantine successive al VI sec. che ricordino allevamenti di cavalli in Cappadocia. Questa afonia documentale è stata spiegata con diversi fattori, come la decadenza della produzione letteraria e la diminuzione dell'importanza degli allevamenti imperiali, rispetto a quelli privati[96].

[90] Riferiscono di un diritto esclusivo dell'imperatore: A. Cameron, (1976), 6-8, il quale non solo parla di "absolute monopoly" imperiale sui cavalli di grande pregio, ma anche di totale controllo imperiale sui giochi fin dal IV sec.; in tal senso anche J. A. Jiménez Sánchez, (2012), 489. Cfr., però, le considerazioni di Ch. Hugoniot – E. Soler, (2012), 339–365.

[91] Sulla smisurata passione dei Romani per le corse di cavalli, si veda la critica di Novatianus, *De spect.* 2 (Diercks, 171): *Quam hoc totum otiosum negotium, immo quam turpiter ignominiosum! Hunc, inquam, memoriter totam equini generis sobolem computantem et sine offensa hunc locum magna velocitate referentem, parentes Christi si perroges, nescit, aut infelicior si scit*. Sottolineano la grande popolarità ottenuta dai cavalli che trionfavano nelle competizioni, Ch. Hugoniot – E. Soler, (2012), 347.

[92] Cassiodorus, *Var.* 2.28. Stephano u. s. comiti primi ordinis et ex principe officii nostri Theodericus rex.

[93] C. 11.76.1: Impp. Arcadius et Honorius AA. Caesario pp. *Propositis edictis sublimis magnificentiae tuae minimi maximique moneantur, ut sciant singulas auri libras ex propriis facultatibus eruendas pro singulis equis vel equabus sive Hermogenianis sive Palmatis, nisi eos sponte obtulerint: in his vero, quos ex aliis gregibus occupatos esse constiterit, sex auri uncias fisci viribus inferendas*. d. prid. k. dec. Constantinopoli Olybrio et Probino conss.

[94] Per la natura di progetto editoriale del documento, ad es., Th. E. van Bochove, "The *Index Coislinianus* revisited: Compiling an editorial scheme during the reign of Basil the Macedonian", *Annali del Seminario Giuridico di Palermo* 64/2021, 23–48.

[95] K. W. Heimbach, *Basilicorum libri LX*, post A. Fabrotis cura ope Codd. Mss. A G. E. Heinbachio aliisque collatorum integriores cum scholiis edidit, editos denuo recensuit, disperditos restituit, translationem latinam et adnotationem criticam adiecit D. C. G. E. Heimbach, Tom. V, Barth, Lipsiae 1850, 174 nt. o.

[96] F. Tütüncü-Çağlar, (2017), 706.

In Occidente, i cavalli furono ancora oggetto di interesse del legislatore medioevale. Qui si ricorderanno brevemente alcune delle corpose disposizioni legislative scaturite da due società tradizionalmente legate a questi animali: la *gens Langobardorum* e il popolo Sardo.

L'Editto di Rotari, che conserva qualche lieve traccia della tradizione giuridica romana[97], non legifera sulle mandrie regie, di cui si conosce l'esistenza grazie a Paolo Diacono. Secondo l'*Historia Langobardorum*, nel 569, Alboino concesse, quale atto di *liberalitas*, mandrie di *generosae* cavalle al nipote Gisulfo, che all'epoca ricopriva la carica di *strator* (in longobardo *marpahis*), al fine di porlo a capo del primo ducato istituito nel Friuli[98]. L'importanza dei cavalli per i Longobardi si evince nel cap. 249 dell'*Edictum Rotharis Regis*, sanzionante il pignoramento, *sine iussionem regis*, di mandrie, con la pena capitale, o, in subordine, con una multa da pagare in parti uguali al re e a colui che *pignus abstulerit*[99].

Nel sistema longobardo, non sempre l'uso, o la detenzione, di un cavallo altrui rientrava nella fattispecie di furto, ad esempio, chi utilizzasse l'animale per errore doveva giurare di aver agito in buona fede ed era tenuto

[97] Per la bibl. si veda G. A. Nobile Mattei, "*Lex nova, materia antiqua*. Legislazione longobarda e diritto romano sotto il regno di Liutprando", *Liutprando re dei longobardi. In onore di R. Greci. Atti del Terzo convegno internazionale di studio (Pavia, Gazzada Schianno, 3-8 maggio 2018)*, a cura di G. Archetti, Centro studi longobardi Ets, Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Brescia - Spoleto 2025, 910, il quale avverte: «Già Rotari attinse a piene mani al patrimonio giuridico altrui: nei suoi capitoli, sono state individuate tracce saliche, ripuarie, burgunde, alemanne, bavare. Assieme ad esse, chiare reminiscenze romane, sia per derivazione diretta dalle fonti postclassiche sia per mediazione visigota. Bisogna però distinguere le recezioni sostanziali dalle imitazioni puramente stilistiche: in questo caso, la cultura latina si limita a un'influenza puramente formale, da non sopravvalutare troppo».

[98] Paulus Diaconus, *Hist. Lang.* 2.9: *Igitur, ut diximus, dum Alboin animum intenderet, quem in his locis ducem constituere deberet, Gisulfum, ut fertur, suum nepotem, virum per omnia idoneum, qui eidem strator erat, quem lingua propria "marpahis" appellant, Foroiulanae civitati et totae illius regioni praeficere statuit. Qui Gisulfus non prius se regimen eiusdem civitatis et populi suscepturum edixit, nisi ei quas ipse eligere voluisset Langobardorum faras, hoc est generationes vel lineas, tribueret. Factumque est, et annuente sibi rege quas optaverat Langobardorum praecipuas prosapias, ut cum eo habitarent, accepit. Et ita demum ductoris honorem adeptus est. Poposcit quoque a rege generosarum equarum greges, et in hoc quoque liberalitate principis exauditus est*.

[99] E.R. 249: *Si quis greges aequarum seu porcorum sine iussionem regis pigneris nomine abstulerit, ille prior aut moriatur, aut conponat solidos nongentos, medietatem regi et medietatem cui pignus abstulerit. Et qui cum eum fuerint, si tamen liberi sunt, unusquisque conponat solidos octugenta, medietatem regi et medietatem, quem pigneraverit, ut supra. Et si servi dominum suum secuti fuerint, in compositione domini conpotentur; culpa enim dominus fecit, nam non servus, qui dominum suum secutus est* (Bluhme, 61); vedi anche E.R. 250, per il pignoramento privo di autorizzazione dei cavalli domati.

alla restituzione[100], così pure colui che, incaricato da altri a cercarlo, avesse preso il cavallo sbagliato, dopo aver prestato giuramento, era obbligato unicamente a restituire l'esemplare, ma solo *si eum male non tractaverit*[101]. Non era considerato ladro neanche il viandante che metteva al sicuro il cavallo che lo avesse seguito spontaneamente[102].

Colui che avesse trovato un cavallo altrui a causare dei danni, *ex* cap. 343 poteva rinchiuderlo *in curte*, e, se il propretario dell'animale non si fosse presentato, era tenuto a comunicare pubblicamente il ritrovamento del cavallo, *usque quarta et quinta vicem*, in luogo affollato[103]. L'Editto di Rotari, inoltre, prescriveva di condurre l'esemplare *ad iudicem, qui in loco ordinatus est, aut certe ante ecclesia in convento*[104]; si tratta di una disposizione che ricorda vagamente Ed. Theod. 58, per cui il capo ritrovato

[100] E.R. 342: *Si quis cavallum alienum aut quodlibet peculium, credens suum praeserit, et dominus proprius eum cognoverit, calumniaque generare voluerit; ita decernimus, ut prebeat sacramentum ille qui eum tenuit, quia non asto animo, nec aliqua causa faciente eum praesisset, sed credidit suus fuisset: sit absolutus a culpa furti, et reddat caballum proprio domino inlesum. Si autem non praesumpserit iurare, reddat eum in actogild; quia, postquam cognovit, quod suus non fuit, mox debuit proprio domino innotescere. Nam si eum, postquam cognovit, quod suus non fuit, ascenderit, sit culpabilis, ut supra, solidos duo* (Bluhme, 78).

[101] E.R. 348: *Si quis ab alio homine rogatus fuerit, caballum aut quolibet peculium querere, signaque ei dictaverit, et ille forsan qui rogatus est, caballum alienum aut peculium per errorem praeserit: si venerit proprius dominus et calumniam generare voluerit, ita prospeximus, ut ille, qui eum per errorem tenuit, praebeat sacramentum, quia crededit ipsum esse, unde rogatus fuerit; tunc reddat caballum et amplius non calumnietur, si eum male non tractaverit. Et si non venerit proprius dominus, reddat eum illi, de quem ipsum tulit, ut ipse iterum iuxta legem, sicut supra decretum est, conservit* (Bluhme, 80).

[102] E.R. 347: *Si hominem iterantem caballus aut quislibet peculius secutus fuerit, et ille quem sequitur, in ligamen aut in clausura eum miserit, ipse eum salvum faciat, sicut supra constitutum est, ut veniente proprio domino restituat. Nam si sequere coepit, et se de via turnavit, nulla sit culpa illi, quem sequere coepit* (Bluhme, 79 s.).

[103] E.R. 343: *Si quis caballum alienum aut quodlibet peculium damnum facientem invenerit, ipsumque in curte inclauserit, et non venerit certus dominus, qui eum cognuscat: tunc ille qui eum in damnum invenit, ducat eum ad iudicem, qui in loco ordinatus est, aut certe ante ecclesia in convento usque quarta et quinta vicem, et omnibus vocem praeconia innotescat, quia caballum invenit. Et si non venerit, qui eum cognuscat, iubemus, ut ille, qui eum invenit, caballicet et custodiat eum tamquam suum proprium. Et si mortuus fuerit, signa de ipso corio conservit, ut cum venerit certus dominus, habeat, quod ei ostenderet; nam si ista neclexerit et inventum fuerit, sibi nonum eum reddat, et si ista cautela observaverit, sit absolutus a calumnia* (Bluhme, 78).

[104] S. Gasparri, "La memoria storica dei Longobardi", *Le leggi dei Longobardi. Storia, memoria e diritto di un popolo germanico*, a cura di C. Azzara e S. Gasparri, Viella, Roma 2005, XXIX, esclude che la locuzione *conventus ante ecclesiam* evochi un'assemblea civica, poiché essa richiamava l'uso di riunirsi dinnanzi l'edificio sacro «proprio dei contadini italici, cristiani (più o meno) da secoli, più che dei guerrieri longobardi, che comunque avranno anch'essi frequentato quegli spiazzi davanti alle chiese, fino ad adottare quel luogo e quelle occasioni per regolare questioni giuridiche che a loro – ma non solo a loro: di chi erano i cavalli trovati? non scappavano solo cavalli longobardi – interessavano».

doveva essere esposto *in publicis celeberrimisque locis, aut ante praetorium iudicis*.

Per quanto riguarda la Sardegna, durante il periodo bizantino erano presenti nell'Isola grandi allevamenti imperiali di cavalli[105]. Sul finire del XIV secolo, la Carta de Logu di Arborea testimonia l'esistenza di cavalli *de su Rennu*, sia domati (cap. 27)[106], sia allo stato brado (cap. 28)[107], sanzionandone il furto (o quello di un bue) con una pena superiore rispetto a quella prevista per gli animali appartenenti alla Chiesa o a privati. La locuzione "del Regno", in tale contesto, esprime una evidente nozione di carattere pubblicistico, forse derivata dal diritto romano[108]. Essa è stata tradotta secondo differenti accezioni quali «del patrimonio privato del Principe»[109], «del Patrimonio regio»[110], oppure del «patrimonio dei giudici»[111]. La prima proposta avvicinerebbe, in modo suggestivo, il dettato

[105] Sul tema, F. Cherchi Paba, *Evoluzione storica dell'attività industriale agricola caccia e pesca in Sardegna*, II, s.n., Cagliari 1974, 69 ss.

[106] CdL 27. De chi furat Cavallu, over Ebba domada, over Boi domadu: *Constituimus, et ordinamus, chi, si alcuna persona furarit Cavallu domadu, Ebba domada, o Boi domadu, ed est sa fura primargia, si est de su Rennu, paghit pro s'unu deghi, e de machicia liras ventichimbi; e si est de Ecclesia, over de attera persona, paghit pro s'unu chimbi, e de machicia liras bindighi; e si non pagat issa, over atter'homini pro see, seghintilli una origla pro sa fura primargia: e dae cussa fura primargia innantis affurchintilla, ch'indi morgiat* (per il testo seguo l'edizione di G. M. Mameli De' Mannelli, *Le Costituzioni di Eleonora giudicessa d'Arborèa intitolate Carta de Logu. Colla Traduzione Letterale dalla Sarda nell'Italiana Favella e con copiose Note*, A. Fulgoni, Roma 1805, rist. an., con *Presentazione* di A. Mattone, Editrice Archivio Fotografico Sardo, 3ª ed., Nuoro 2007).

[107] CdL 28. De chi furarit Cavallu rudi, Boi, Vacca, over Molenti: *Item ordinamus, chi, si alcuna persona furarit Cavallu rudi, Ebba, Vacca, Boi, over Molenti dessu Rennu, paghit pro s'unu deghi; e si est de Ecclesia, o de attera persona, paghit pro s'unu chimbi, e de machicia liras bindighi pro sa fura primargia, segundu chi est naradu de supra; e si non pagat infra dies bindighi, siatilli segada un'origla: e pro sa secunda fura paghit liras vintichimbi infra dies bindighi, de chi hat a esser juygada; e si non pagat issa, over atter'homini pro see, tagintilli s'atter'origla: e dae sas duas furas insusu affurchintilla*.

[108] Sulla questione dell'influenza del diritto romano nella codificazione dei Giudicati sardi, rinvio a F. Sini, Comente comandat sa lege*. Diritto romano nella* Carta de Logu *d'Arborea*, Giappichelli, Torino 1997; F. Sini, "Dal diritto romano alla legislazione penalistica della Sardegna Medioevale: capitolo della *Carta de Logu de Arborea* «*Qui ochirit homini*»", *Diritto @ Storia* 17/2019, § 4, *https://www.dirittoestoria.it/17/contributi/Sini-Diritto-romano-Sardegna-medioevale-Carta-de-Logu-Arborea-Qui-Ochirit-Homini.htm*, (bibl. e fonti ivi).

[109] G. M. Mameli De' Mannelli, (1805), 44 nt. 53, si veda anche 14–16 nt. 6.

[110] F. C. Casula, *La "Carta de Logu" de Regno di Arborèa. Traduzione libera e commento storico*, Delfino, Sassari 1995, 63, 246 nt., il quale specifica che l'espressione è da intendersi come «il patrimonio pubblico del fisco, detto *rennu*»; G. Lupinu (a cura di), *Carta de Logu dell'Arborea*, Il Maestrale, Nuoro 2022, 35, 37.

[111] L. Galoppini, "Produzione agricola, artigianato e commercio nella «Carta» di Eleonora", AA.VV., *La Carta de Logu d'Arborea nella storia del diritto medievale e moderno*, a cura di I. Birocchi e A. Mattone, Laterza, Roma - Bari 2004, 268.

del legislatore sardo a CTh. 10.6.1, almeno in riferimento alla materia trattata. Nei capitoli della codificazione arborense si devono notare, inoltre, altre due suggestive coincidenze: la previsione di una multa calcolata per ogni capo rubato (unitamente a una sanzione fissa), e l'espressa menzione, oltre del cavallo maschio, della giumenta. La specifica enumerazione di *cavallu* e di *ebba* si ritrova ancora nel cap. 40, che vietava la vendita degli animali *dessu Rennu* senza autorizzazione regia (*senza paraula dessu Segnori Juyghi*)[112].

Si ha notizia anche di cavalli *dessa Corti* – istituto pubblicistico non necessariamente sovrapponibile al concetto *de su Rennu* – affidati a specifici funzionari regi (*majores de cavallos*[113]), ritenuti anch'essi responsabili di morte o ferimento di esemplari montati senza il necessario permesso[114].

Nella legislazione sarda non si ha notizia di specifiche razze, ma si rinviene soltanto la disposizione che, se da un lato, permetteva agli abitanti di Arborea di alienari i propri cavalli ai Sardi, dall'altro lato vietava, salvo qualche specifica esenzione, di venderli ai forestieri continentali (*Terramingiesos*) senza autorizzazione regia[115]. La norma era espressione, forse, di cautela politica[116], finalizzata a vigilare su ciò che, all'epoca, rappresentava una strategica risorsa militare: i cavalli.

[112] CdL 40. De chi comporarit Cavallu, Ebba, Boi, Vacca, Porcu, Cabra, over Berbeghi dessu Rennu.

[113] Per gli allevamenti della Chiesa si registrano ancora i *majores de equas*, *majores de cavallos de istalla*, tutti sottoposti all'*armentariu de domo*: F. Cherchi Paba, (1974), 163 ss.

[114] CdL 95. Dessu Cavallu dessa Corti, chi si jugherit, e seherintillu, a Silva senza paraula dessa Corti, e morreritilloy. *Constituimos, et ordinamus, chi si alcunu cavallu nostru morrerit in Silva, over chi si semit, chi non siat secidu per paraula nostra, su Majori de Cavallos paghit paghit pro su dittu Cavallu a Nos pro s'unu deghi, secundu chi narat sa Carta de Logu pro cosa dessu Rennu furada; ed icuss'homini, ch'ill'hat a seher, siat condennadu de pagari assa Corti soddos centu*.

[115] CdL 88. De cussos, chi hant a haviri Cavallos issoru, ch'illos pozzant vender a Sardos. *Item ordinamus, chi sos hominis totu dessa Terra nostra de Arbarèe, chi hant a haviri Cavallos issoru, illos pozzant vender a voluntadi issoru intro de Arbarèe a Sardos, e non a Terramingiesos senza paraula nostra, a pena de pagari assa Corti lirs chimbanta: ed in sos Terramingiesos non s'intendat alcunu Perladu, over Abbadi, o atteru Clerigu dessa Terra nostra de Arbarèe, o Burghesi de Terra nostra*.

[116] A. Mattone, "Presentazione. La Carta de Logu d'Arborea nella storia giuridica della Sardegna", G. M. Mameli De' Mannelli, *Le Costituzioni di Eleonora giudicessa d'Arborèa intitolate Carta de Logu. Colla Traduzione Letterale dalla Sarda nell'Italiana Favella e con copiose Note*, rist. an., Editrice Archivio Fotografico Sardo, 3ª ed., Nuoro 2007, XII, in riferimento a CdL 88, commenta: «continua a pesare il clima di guerra».

NOTA BIBLIOGRAFICA

1. Andreas Alzatus Mediolanensis, *in tres posteriores Codicis Iustiniani Annotationes. In quibus obiter qua plurima aliorum authorum loca explanantur*, I. Schottus, Argentinae 1515.
2. Arcaria, Francesco, "Sul potere normativo del prefetto del pretorio", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 63/1997;
3. Arce, Javier, "Los caballos de Símmaco", *Faventia* 4/1982;
4. Bartolus a Saxo Ferrato, *In tres Codicis Libros*, cum Adnotationibus A. Perusini, A. Imolensis, B. Vadi, Alex. Los. aliorumque eruditorum, apud L. A. Iuntam, Venetiis 1567.
5. Bassanelli Sommariva, Gisella, "Il codice teodosiano ed il codice giustinianeo posti a confronto", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 125/2013;
6. Beggiato, Martina, "Alle origini della recidiva nell'esperienza giuridica romana", *Archivio Giuridico online* 1.2/2022, 994-1053, *https://www.archiviogiuridiconline.it/wp-content/uploads/2022/12/11-Beggiato_online2_2022.pdf*;
7. Bianchini, Mariagrazia, *Caso concreto e «lex generalis». Per lo studio della tecnica e della politica normativa da Costantino a Teodosio II*, Giuffrè, Milano 1979;
8. Blume, Justice Fred H. (tr. en.), *The Codex of Justinian*, general editor B. W. Frier, edited by D. P. Kehoe, 3, University Press, Cambridge 2016;
9. Burckhardt, Georgine, v. *grex*, *Thesaurus Linguae Latinae*, VI.2, Teubner, Leipzig 1934;
10. Bury, John Bagnell, *History of the Later Roman Empire. From the death of Theodosius I. to the death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*. I, Macmillan and Co., London 1923;
11. Cameron, Alan, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Clarendon Press, Oxford 1976;
12. Cameron, Alan – Long, Jacqueline, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1993;
13. Caroli, Emilio, "La definizione del patrimonio imperiale nel linguaggio della tarda antichità: osservazioni sulla *res privata principis*", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXV, ali&no editrice, Perugia 2023;
14. Caroli, Emilio, "I progetti codificatori di Teodosio II fra Oriente e Occidente: considerazioni preliminari", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXVI, ali&no editrice, Perugia 2025;
15. Casula, Francesco Cesare, *La "Carta de Logu" de Regno di Arborèa. Traduzione libera e commento storico*, Delfino, Sassari 1995;
16. Cerati, André, "A propos de la *conlatio equorum* dans le Code Théodosien", *Latomus* 29/1979;

17. Cherchi Paba, Felice, *Evoluzione storica dell'attività industriale agricola caccia e pesca in Sardegna*, II, s.n., Cagliari 1974;
18. Clemente, Guido, *La "Notitia Dignitatum"*, Editrice Sarda Fossataro, Cagliari 1968;
19. Corbier, Mireille, "Fiscus and Patrimonium: The Saepinum Inscription and Transhumance in the Abruzzi", *The Journal of Roman Studies* 73/1983;
20. Cuiacius, Jacobus, *Opera ad Parisiensem Fabrotianam editionem diligentissime exacta in Tomos XIII. distribuita*, X, Fratr. Giachetti, Prati 1840;
21. de Bonfils, Giovanni, "*Commune imperium divisis tantum sedibus*: i rapporti legislativi fra le *partes Imperii* alla fine del IV secolo", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XIII, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2001;
22. de Bonfils, Giovanni, "I rapporti legislativi tra le due *partes imperii*", *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, éd. par S. Crogiez-Pétrequin et P. Jaillette, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 2012;
23. Delmaire, Roland, *Largesses sacrées et* res privata*. L'*aerarium *impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, École française de Rome, Rome 1989;
24. Delmaire, Roland, *Les responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IVe-VIe s.). Études prosopographiques*, Latomus, Bruxelles 1989;
25. Delmaire, Roland, "Introduction et Notes", *Les lois religieuses des empereurs romains de Costantin à Theodose II (312-438)*, I. *Code Théodosien Livre XVI*, Les Éditions du Cerf, Paris 2005;
26. De Robertis, Francesco Maria, "Interdizione dell'"usus equorum" e lotta al banditismo in alcune costituzioni del basso impero", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 40/1974;
27. di Dario, Beniamino M., *La* Notitia Dignitatum*. Immagini e simboli del Tardo Impero Romano*, Edizioni di Ar, Padova 2005;
28. Dovere, Elio, *De iure. L'esordio delle Epitomi di Ermogeniano*, 2ª ed., Jovene, Napoli 2005;
29. Felici, Maurilio, *Problemi di giurisprudenza epiclassica. Il caso di Aurelio Arcadio Carisio*, 2ª ed., Aracne, Canterano 2018;
30. Fercia, Riccardo, "Brevi note in tema di efficacia normativa degli editti del prefetto del pretorio: la disciplina dell'immissione nel possesso tra V e VI secolo", *Rivista di Diritto Romano* 12/2012, *https://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano12Fercia.pdf*;
31. Ferrari, Carlo, "*Prima origo mali*: Claudiano, Rufino e la *partitio* del 395", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXVI, ali&no editrice, Perugia 2025;

32. Foramiti, Francesco (a cura di), *Corpo del diritto civile*, III, Antonelli, Venezia 1843;
33. Forlin Patrucco, Marcella, "Aspetti del fiscalismo tardo-imperiale in Cappadocia: la testimonianza di Basilio di Cesarea", *Athenaeum* 51/1973;
34. Galeotti, Sara, "«Madri di latte» e politica criminale. Osservazioni in margine a CTh. 9.31 (*Ne pastoribus dentur filii nutriendi*)", *Teoria e Storia del Diritto Privato* 16/2023, *https://www.teoriaestoriadeldirittoprivato.com/wp-content/uploads/2024/01/2023_Contributi_Galeotti.pdf*.
35. Galoppini, Laura, "Produzione agricola, artigianato e commercio nella «Carta» di Eleonora", AA.VV., *La Carta de Logu d'Arborea nella storia del diritto medievale e moderno*, a cura di I. Birocchi e A. Mattone, Laterza, Roma - Bari 2004;
36. Gasparri, Stefano, "La memoria storica dei Longobardi", *Le leggi dei Longobardi. Storia, memoria e diritto di un popolo germanico*, a cura di C. Azzara e S. Gasparri, Viella, Roma 2005;
37. Gaudemet, Jean, "Le partage législatif au Bas-Empire d'après un ouvrage récent", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 21/1955;
38. Gaudemet, Jean, "Le partage législatif dans la seconde moitié du IVe siècle", *Studi in onore di P. de Francisci*, II, Giuffrè, Milano 1956;
39. Gaudemet, Jean, *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles*, Sirey, Paris 1957;
40. Gaudemet, Jean, "La législation du IVème siècle: programme d'enquête", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, I, Libreria Universitaria, Perugia 1975;
41. Giuffrida, Claudia, *Alla corte dell'imperatore. Autorità civili, militari ed ecclesiastiche nella Tarda Antichità*, Edizioni del Prisma, Catania 2008;
42. Gluschanin, Evgenij P., "Die Politik Theodosius' I. und die Hintergründe des sogenannten Antigermanismus im oströmischen Reich", *Historia* 38/1989;
43. Goria, Fausto, *La prefettura del pretorio tardo-antica e la sua attività edittale*, lezione tenuta presso la sede napoletana dell'AST il 24 maggio 2011, *https://studitardoantichi.org/wp-content/uploads/2023/08/2011-05-24_Goria.pdf*.
44. Goria, Fausto – Sitzia, Francesco (a cura di), *Edicta praefectorum praetorio*, Edizioni AV, Cagliari 2013;
45. Gothofredus, Iacobus, *Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis. Præmittuntur Chronologia Accuratior, Cum Chronico Historico, & Prolegomena: Subijciuntur Notitia Dignitatum, Prosopographia, Topographia, Index rerum, & Glossarium Nomicum*, opera et studio A. Maruilli antecessoris, VI Tom., sumptibus I. A. Huguetan & M. A. Ravaud, Lugduni 1665;
46. Grelle, Francesco, "I *munera civilia* e le finanze cittadine", *Il capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente. Actes de la Xe*

Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 27-29 mai 1996), École française de Rome, Rome 1999;

47. Heck, Eberhard, v. *occupo*, *Thesaurus Linguae Latinae*, IX.2, Teubner, Leipzig 1973;
48. Heimbach, Karl Wilhem, *Basilicorum libri LX*, post A. Fabrotis cura ope Codd. Mss. A G. E. Heinbachio aliisque collatorum integriores cum scholiis edidit, editos denuo recensuit, disperditos restituit, translationem latinam et adnotationem criticam adiecit D. C. G. E. Heimbach, Tom. V, Barth, Lipsiae 1850;
49. Heine, Rolf, v. *offero*, *Thesaurus Linguae Latinae*, IX.2, Teubner, Leipzig 1974;
50. Hugoniot, Christophe – Soler, Emmanuel, "Le rôle de l'État dans l'organisation et le financement des spectacles, d'après le témoignage du *Code Théodosien*", *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, éd. par S. Crogiez-Pétrequin et P. Jaillette, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve-d'Ascq 2012;
51. Jiménez Sánchez, Juan Antonio, "Autour des *equi curules*", *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, éd. par S. Crogiez-Pétrequin et P. Jaillette, Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 2012;
52. Jones, Arnold Hugh Martin, *The Later Roman Empire 264-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, I-III, Blackwell, Oxford 1964;
53. Jones, Arnold Hugh Martin – Martindale, John Robert – Morris, John, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I. *AD. 260–395*, University Press, Cambridge 1971 [= *PLRE*];
54. Kaiser, Anna Maria, "Egyptian Units and the Reliability of the *Notitia Dignitatum, Pars Oriens*", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 64/2015;
55. Kelly, Christopher, "Emperors, Government and Bureaucracy", *The Cambridge Ancient History*, XIII. *The Late Empire, A.D. 337-425*, edited by A. Cameron, P. Garnsey, University Press, Cambridge 1998;
56. Krueger, Paulus (ed.), *Codex Justinianus*, Weidmann, Berolini 1877.
57. Kulikowski, Michael, "The *Notitia Dignitatum* as a historical source", *Historia* 49/2000;
58. Laniado, Avshalom, "Les amendes collectives des *officia* dans la législation impériale après 438", *Ancient Society* 23/1992;
59. Lepore, Paolo, *Riflessioni sui rapporti burocratico-legislativi tra Oriente ed Occidente nel tardo impero romano*, Aracne, Roma 2012;
60. Licandro, Orazio, Edictum Theodorici. *Un misterioso caso librario del Cinquecento*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma 2013;
61. Lucrezi, Francesco – Minieri, Luciano, "*Atroces abactores*", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 81/2015;
62. Lupinu, Giovanni (a cura di), *Carta de Logu dell'Arborea*, Il Maestrale, Nuoro 2022;

63. MacMullen, Ramsay, "Three Notes on Imperial Estates", *The Classical Quarterly* 12/1962;
64. Mameli De' Mannelli, Giovanni Maria, *Le Costituzioni di Eleonora giudicessa d'Arborèa intitolate Carta de Logu. Colla Traduzione Letterale dalla Sarda nell'Italiana Favella e con copiose Note*, A. Fulgoni, Roma 1805 [rist. an., con *Presentazione* di A. Mattone, Editrice Archivio Fotografico Sardo, 3ª ed., Nuoro 2007;
65. Mantovani, Dario, "Il diritto da Augusto al Theodosianus", E. Gabba – D. Foraboschi – D. Mantovani – E. Lo Cascio – L. Troiani, *Introduzione alla storia di Roma*, LED, Milano 1999;
66. Mantovani, Dario, "Sulle tracce dei *rescripta* richiesti da privati nella tarda antichità", *Tesserae iuris* 1/2020;
67. Maragno, Giorgia, *'Punire e sorvegliare'. Sanzioni in oro imperatori burocrazia*, Jovene, Napoli 2020;
68. Marziali, Francesca, "La circulation des chevaux durant l'Antiquité tardive dans le *Code Théodosien*", relazione presentata a *Les échanges et la mémoire des échanges. Journée d'études des doctorants du CeTHiS, Université de Tours, 10 mai 2022*, organisée par R. Bonnardel-Mira et É. Marquis, *https://cethis.hypotheses.org/files/2022/05/Francesca-Marziali-web.pdf*;
69. Mattone, Antonello, "Presentazione. La Carta de Logu d'Arborea nella storia giuridica della Sardegna", G. M. Mameli De' Mannelli, *Le Costituzioni di Eleonora giudicessa d'Arborèa intitolate Carta de Logu. Colla Traduzione Letterale dalla Sarda nell'Italiana Favella e con copiose Note*, rist. an., Editrice Archivio Fotografico Sardo, 3ª ed., Nuoro 2007;
70. Matthews, John Frederick, "Gallic Supporters of Theodosius", *Latomus* 30/1971;
71. Mazzarino, Santo, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo-romana*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma 1951;
72. Mazzarino, Santo, *Stilicone. La crisi imperiale dopo Teodosio*, 2ª ed., Rizzoli, Milano 1990;
73. Migliario, Elvira, "A proposito di CTh IX, 30, 1-5: alcune riflessioni sul paesaggio italico tardoantico", *Archeologia Medievale* 22/1995;
74. Minieri, Luciano, Abactum animal. *Sulla repressione dell'abigeato in diritto romano*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2018;
75. Mommsen, Theodor (ed.), *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, I.2, Weidmann, Berolini 1905;
76. Navarra, Marialuisa, *La recidiva nell'esperienza giuridica Romana*, Giappichelli, Torino 2015;
77. Neri, Valerio, *I marginali nell'Occidente tardoantico. Poveri, 'infames' e criminali nella nascente società cristiana*, Edipuglia, Bari 1998;
78. Nobile Mattei, Gustavo Adolfo, "*Lex nova, materia antiqua*. Legislazione longobarda e diritto romano sotto il regno di Liutprando", *Liutprando re dei longobardi. In onore di R. Greci. Atti del Terzo convegno*

internazionale di studio (Pavia, Gazzada Schianno, 3-8 maggio 2018), a cura di G. Archetti, Centro studi longobardi Ets, Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Brescia - Spoleto 2025;

79. Onida, Pietro Paolo, "Il divieto dei sacrifici di animali nella legislazione di Costantino. Una interpretazione sistematica", *Poteri religiosi e istituzioni: il culto di San Costantino Imperatore tra Oriente e Occidente*, a cura di F. Sini e P. P. Onida, Giappichelli – ISPROM, Torino 2003;
80. Palanque, Jean-Rémy, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Thèse, De Boccard, Paris 1933;
81. Pergami, Federico, "Considerazioni sui rapporti legislativi tra Oriente e Occidente: unità normativa o *partage législatif*?", *Studi in onore di A. Metro*, IV, a cura di C. Russo Ruggeri, Giuffrè, Milano 2010;
82. Pergami, Federico, "Sulla sfera di applicazione delle costituzioni imperiali in età tardoantica", Signa Amicitiae*. Scritti offerti a G. de Bonfils*, a cura di E. Dovere, Cacucci, Bari 2018;
83. Pergami, Federico, "La tecnica normativa e il linguaggio della cancelleria imperiale nel Codice Teodosiano", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXV, ali&no editrice, Perugia 2023;
84. Petit, Paul, *Les fonctionnaires dans l'œuvre de Libanius. Analyse prosopographique*, Préface de André Chastagnol, Presses universitaires de Franche-Comté, diffusé par les Belles Lettres, Paris 1994;
85. Pharr, Clyde, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitution*, A translation with commentary, glossary, and bibliography, in coll. with Th. Sherrer Davidson and M. Brown Pharr, Princeton University Press, Princeton 1952;
86. Pietrini, Stefania, "A proposito della sanzione nel reato di abigeato", *Studi Senesi* 102/1990;
87. Pietrini, Stefania, "Sui rapporti legislativi fra Oriente ed Occidente", *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 64/1998;
88. Pietrini, Stefania, "Una testimonianza sul potere normativo del *praefectus praetorio*", *Studi in onore di A. Metro*, IV, a cura di C. Russo Ruggeri, Giuffrè, Milano 2010;
89. Pietrini, Stefania, "I sovrani Goti e il *ius commune* nelle *Variae* di Cassiodoro Senatore", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XXI, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 2016;
90. Polaschek, Erich, v. *Notitia Dignitatum*, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XVII.l, Druckenmüller, Stuttgart 1936;
91. Pottier, Bruno, "Entre les villes et les campagnes. Le banditisme en Italie du IVe au VIe siècle", *Les cités de l'Italie tardo-antique (IVe-VIe siècle). Institutions, économie, société, culture et religion*, Études réun. par M. Ghilardi, Ch. J. Goddard, P. Porena, École française de Rome, Rome 2006;

92. Puliatti, Salvatore – Franciosi, Eugenia, "*Legem ne quis se ignorasse confingat*. Osservanza e applicazione del diritto in età tardoimperiale", *Legal Roots* 1/2012;
93. Raimondi, Milena, "La lotta all'abigeato (*CTh.* IX 30) e alla violazione di tombe nel tardo impero romano. Alcune riflessioni a proposito di un recente volume di Valerio Neri", *Aevum* 1/2003;
94. Ravizza, Mariangela, "Brevi note sulla repressione straordinaria dei *furta*", *Jus* 3/2024;
95. Rinolfi, Cristiana Maria Anastasia, "Alle origini della *scientia iuris*: l'*interpretatio* sacerdotale in Roma antica. Concezioni e percorsi metodologici", *Collection of Papers "Law Between Creation and Interpretation",* Vol. IV. *The XI Scientific Conference on the occasion of the Day of the Faculty of Law, International scientific conference, held in Pale, 5 November 2022*, edited by D. Ćeranić, S. Ivanović, R. Lale, S. Aličić, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Pale 2023;
96. Roberto, Umberto, "I complessi imperiali del IV e V secolo: osservazioni sull'organizzazione e la gestione del patrimonio immobiliare del principe (con un'ipotesi su Centcelles)", *El monument tardoromà de Centcelles. Dades – Context – Propostes, Actes del Congrés Internacional, Tarragona-Constantí, 28-30 de juny de 2022*, eds. C. Godoy Fernández, A. Munõz Melgar, Ateneu Universitari Sant Pacià, Facultat A. Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes, Barcelona 2024;
97. Rosen, Klaus, "Iudex und Officium. Kollektivstrafen, Kontrolle und Effizienz in der spätantiken Provinzialverwaltung", *Ancient Society* 21/1990;
98. Russi, Angelo, "Pastorizia e brigantaggio nell'Italia centro-meridionale in età tardo-imperiale (a proposito di *C. Th.* IX, 30, 1-5)", *Miscellanea greca e romana*, XIII, Istituto italiano per la storia antica, Roma 1988;
99. Santucci, Gianni, "«*Potentiores*» e abusi processuali", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, XI, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli 1996;
100. Schiavo, Silvia, *Ricerche sugli editti dei prefetti del pretorio del Cod. Bodl. Roe 18 processo e documento*, Jovene, Napoli 2018;
101. Seeck, Otto, "Studien zu Synesios", *Philologus* 52/1893;
102. Seeck, Otto, v. *Caesarius 6*, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, III.1, Metzler, Stuttgart 1897;
103. Seeck, Otto, *Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet*, Hinrichs, Leipzig 1906;
104. Seeck, Otto, v. *Rufinus 23*, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, zweite Reihe I.A.1, Metzler, Stuttgart 1914;
105. Seeck, Otto, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*, Metzeler, Stuttgart 1919;
106. Sini, Francesco, Comente comandat sa lege. *Diritto romano nella* Carta de Logu *d'Arborea*, Giappichelli, Torino 1997;

107. Sini, Francesco, "Dal diritto romano alla legislazione penalistica della Sardegna Medioevale: capitolo della *Carta de Logu de Arborea* «*Qui ochirit homini*»", *Diritto @ Storia* 17/2019, *https://www.dirittoestoria.it/17/-contributi/Sini-Diritto-romano-Sardegna-medioevale-Carta-de-Logu-Arborea-Qui-Ochirit-Homini.htm*;
108. Sintenis, Carl Friedrich Ferdinand (übers.), *Das Corpus juris civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter*, VI. *Codex 7-11 Buch*, hrsg. C. E. Otto, B. Schilling, als Redactoren C. F. F. Sintenis, Focke, Leipzig 1832;
109. Stein, Ernst, *Geschichte des spätrömischen Reiches*. I. *Vom römischen zum byzantischen Staate (284-476 n. Chr.)*, Seidel & Sohn, Wien 1928;
110. Tissot, Pascal-Alexandre (tr. fr.), *Les douze livres du Code de l'Empereur Justinien, de la seconde édition*, IV, Behmer, Metz 1807;
111. Tütüncü-Çağlar, Filiz, "Tracing the Hoof-prints of Byzantine History: Horses and Horse Breeding in the Middle Byzantine Period", *Questions, Approaches, and Dialogues in Eastern Mediterranean Archaeology. Studies in Honor of M.-H. and Ch. Gates*, edited by E. Kozal, M. Akar, Y. Heffron, Ç. Çilingiroğlu, T. E. Şerifoğlu, C. Çakırlar, S. Ünlüsoy, and E. Jean, Ugarit-Verlag, Münster 2017;
112. van Bochove, Thomas Ernst, "The *Index Coislinianus* revisited: Compiling an editorial scheme during the reign of Basil the Macedonian", *Annali del Seminario Giuridico di Palermo* 64/2021;
113. Vignali, Giovanni (a cura di), *Corpo del diritto*, IX. *Codice*. 2, Morelli, Napoli 1861;
114. Volterra, Edoardo, *Diritto romano e diritti orientali*, Zanichelli, Bologna 1937;
115. Volterra, Edoardo, "L'efficacia delle costituzioni imperiali emanate per le provincie e l'istituto dell'expositio", *Studi di storia e diritto in onore di E. Besta per il XL anno del suo insegnamento*, I. *Diritto romano*, Giuffrè, Milano 1939;1
116. Volterra, Edoardo, "Il problema del testo delle costituzioni imperiali", *La critica del testo. Atti del II Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto*, a cura di B. Paradisi, Olschki, Firenze 1971;
117. Ward, John Hester, "The *Notitia Dignitatum*", *Latomus* 33/1974;
118. Zachariae [von Lingenthal], Karl Eduard, *Anekdota*, III, Barth, Lipsiae 1843.

Доц. др Кристијана М. А. Ринолфи
Правни факултет Универзитета у Сасарију, Италија

DE GREGE DOMINICO

Сажетак

Ова студија анализира конституцију коју су 395. године н. е. издали Аркадије и Хонорије, а која представља изразит пример царског закона донетог под утицајем конкретних и непосредних околности. Разлози за доношење ове конституције остају донекле нејасни, будући да је изворни текст знатно скраћен приликом уношења у Главу 6 (*De grege dominico*), Књигу X Теодосијевог законика. Драстичне измене које су спровели чланови комисије за израду Теодосијевог законика оставиле су нерешеним неколико питања везаних за тумачење овог прописа.

Кључне речи: *CTh. 10.6.1 – товарни коњи – царски коњи и фарме.*

U. Stanković, *Introduction of Foreclosure Officers in the Principality of Serbia*, Collection of Papers "Law: cause or effect", East Sarajevo 2026, pp. 296–324.

УДК/UDC 347.952(497.11)"18"
ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД / *ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE*

Доц. др Урош Станковић

Правни факултет Универзитета у Новом Саду

УВОЂЕЊЕ ЈАВНИХ ИЗВРШИТЕЉА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Марији,
чији су долазак на свет и осмеси били
непресушно надахнуће за писање овог рада

У раду се говори о томе како је уведен институт јавних извршитеља у Кнежевини Србији. Његово увођење датира из 1860, а разлог због кога се ова установа (врло краткотрајно, будући да је већ 1861. укинута) нашла у српском правном систему је претрпаност полицијских власти (среских и окружних начелника) извршним пресудама које нису ,,приведене у дејство" због заузетости полиције другим пословима. У уводном делу рада аутор даје осврт на раст броја правоснажно пресуђених парничних предмета у Србији у годинама које су претходиле установљењу јавних извршитеља. Затим, користећи као извор деловодне протоколе Полицијског одељења Министарства унутрашњих дела, пружа примере нагомилавања неизвршених пресуда код појединих окружних начелстава. Након тога следе излагања о идејама о увођењу јавних извршитеља изнетим у актима Министарства правде и чланцима у Србским новинама. Аутор такође анализира одредбе нацрта нормативних аката насталих пре увођења јавнних извршитеља (нацрт ,,формалног дела трговачког законика" Јеврема Грујића из 1857. и пројекти законика о грађанском поступку и Уредбе о судским извршницима) које говоре о тој установи. Крај рада односи се на завршну фазу увођења јавних извршитеља, у којој су се концепције о овим службеницима често мењале, све док 21. марта није донето Решење о постављању извршитеља по потреби.

Кључне речи: Јавни извршитељи; Законик о поступку судском у грађанским парницама за Кнежевину Србију (1860); Трговачки законик за Кнежевину Србију (1860); Извршење пресуде; Локална управа у Кнежевини Србији.

Урош Станковић, *u.stankovic@pf.uns.ac.rs.*

1. ОКРУЖНИ И СРЕСКИ НАЧЕЛНИЦИ – (НЕ)ИЗВРШИОЦИ ПРЕСУДА

После доношења тзв. Турског устава (1838) започете су реорганизација и темељна доградња државног апарата Кнежевине Србије. Ова реформа „државног организма" захватила је и локалну управу. Уместо дотадашњих магистрата – локалних органа власти који су истовремено вршили судску и полиијску власт – уведена су окружна и њима подређена среска начелства. Она су била испоставе централне власти у округу/срезу, а њихове основне надлежности биле су прописане *Устројенијем окружни началничества и главним дужностима срезски началника* (УОН, 1839).[1]

Једна од многобројних дужности окружних начелстава, предвиђена чланом 7 УОН, било је извршавање пресуда. То овлашћење окружна начелства су имала и према чл. 623 *Законика о судејском поступку у парницама грађанским* (ЗСППГ, 1853).[2] У домаћој правној историографији је опште место да су се 50-их година XIX века судови у Кнежевини суочавали с нагомилавањем предмета и с тим проблемом нису успевали да изађу на крај. Умножавање броја парница за собом је повукло и повећање броја пресуда које је требало извршити. Илустрације ради, у години доношења ЗСППГ, 1853, судови у Србији пресудили су 13.904, а пет година касније 23.188 парница.[3]

Овакав скок броја решених предмета стављао је на велике муке окружне и среске начелнике. На више места – од чланака у званичним *Српским новинама* до годишњег извештаја Министарства правде Државном савету за 1857 – истицало се како неке пресуде у парницама остају неизвршене месецима, па чак и годинама.[4] Да та тврдња није била претеривање доказују записи из деловодних протокола Полицијског одељења Министарства унутрашњих дела за период између 1856. и 1860. Од многобројних у њима забележених жалби на кашњења

[1] „Устројеније окружни началничестава и главне дужности срезски началника" (чл. 5–7), *Сборникъ законâ и уредбâ и уредбены' указâ изданы' у Књжеству србскомъ* (ЗЗУ) I (1840), 79–81.

[2] *Законникъ о судейскомъ поступку у парницама грађанскимъ за Княжество Сербію* (ЗСППГ), Београд 1853, 164

[3] М. М. Поповић, *Судство у Кнежевини Србији (1838–1869): организација и основе судског поступка*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2016, 146, 149.

[4] Државни архив Србије (ДАС), Државни савет (ДС), 409/1858, Министарство правде Савету, ANo 1420, Београд, 26. V 1858; „Потребе у струци полицайной", *Србске новине* (СН), бр. 81, 11. VII 1859, 327. Аутор текста „Погледъ на нашу полицайну струку", објављеног у девет наставака у *Српским новинама* за 1859. годину (бр. 115–123), тврдио је да се извршење могло убрзати подмићивањем за то надлежних лица. Вид. СН, бр. 121, 15. X 1859, 579.

среских и окружних начелника у извршавању пресуда издвојићемо, примера ради, само неколико. Чачански окружни суд потужио се Министарству правде да чачанско окружно начелство дуго није извршило чак 73 пресуде које је тај суд изрекао, са чиме је Министарство правде 20. II 1858. упознало Министарство унутрашњих дела као претпостављену власт начелства. Министарство правде проследило је 4. X 1858. жалбу београдског варошког суда на београдско окружно начелство, у којој се указује да оно неке пресуде није извршило више месеци, понекад и скоро годину дана. Исто начелство је због одуговлачења у извршавању пресуда било предмет притужби и средином септембра 1859, при чему је жалилац овог пута био београдски окружни суд. Писмом од 10. XI 1858. Министарство правде послало је Министарству унутрашњих дела попис пресуда које су задуго стајале неизвршене код чак пат начелстава – пожаревачког, ћупријског, јагодинског, крушевачког и Управе вароши Београда.[5]

2. ЈАВНИХ ИЗВРШИТЕЉИ У СРБИЈИ – ОД ИДЕЈА ДО РЕАЛИЗАЦИЈЕ

2.1. Прве идеје о увођењу јавних извршитеља

Према писању аутора већ помињаног чланка „Потребе у струци полицајној", прва реакција владе на преоптерећење начелстава обиљем неизвршених пресуда било је умножавање њиховог особља.[6] Та мера, ако јесте спроведена, није дала жељене резултате, па је уследио битно другачији предлог начина за убрзање извршавања пресуда.

Констатовавши преоптерећеност начелстава неизвршеним пресудама, Министарство правде је у годишњем извештају Савету за 1857. предложило да се у Србији уведу јавни извршитељи. Њихов једини посао био би извршавање судских пресуда, а издржавали би се или у потпуности из државне благајне или, поред редовне плате, и од такси које би наплаћивали по извршеној пресуди. Тешко би се могло одолети

[5] АС, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење, деловодни протокол за 1858, бр. 788, 2298, 4207, 4787; деловодни протокол за 1859, бр. 6007, 6009.

[6] Број запослених у начелствима се већ за прве две године важења ЗСППГ осетно повећао. На почетку 1854. у окружним начелствима је, не рачунајући лекаре и инжењере, а рачунајући практиканте, радило 286, а почетком 1855. 324 лица. У *Календарима са шематизмом* Кнежевине Србије за 1855. па наовамо нису уписивани практиканти, тако да је утврђивање тачног броја пероснала начелстава који је могао бити од помоћи приликом извршавања пресуда и самим тим провера веродостојности тврдње писца „Потреба у струци полицајној" посао који тек треба предузети. Вид. *Календаръ са шематизмомъ Княжества Србіє за 1854. годину*, Кньигопечатня Княжества србскогъ, Београд 1854, 20–27; *Календаръ са шематизмомъ Княжества Србіє за 1855. годину*, Кньигопечатня Княжества србскогъ, Београд 1855, 19–27.

закључку да се Министарство, постављајући такво питање, претходно упознало са упоредноправним решењима о приходима јавних извршитеља.

У тадашњем упоредном праву то питање било је регулисано на различите начине. На пример, француски исије (фр. *huissier* – правосудни службеник који је истовремено обављао дужности позивара, судског стражара, достављача судских аката и јавног извршитеља) издржавао се искључиво од такси које убере. Исто решење предвиђао је члан 23 женевског *Закона о адвокатима, прокурорима и исијеима* (*Loi sur les avocats, les procureurs et les huissisers*) од 20. VI 1834, с тим да износ тих такси делом плаћа корисник исијеове услуге, а делом пада на терет државне касе. С друге стране, *Законом о исијеима префектура*, *исијеима окружних судова и подисијеима* (*Loi sur les huissiers de préfecture, les huissiers de tribunaux de district et les sous-huissiers*, чл. 16 и 19) швајцарског Кантона Берн, донетог 24. XII 1832, прописано је да се исијеови приходи састоје и од такси које убира и од плате (за обављање послова ослобођених наплате такси). На исте врсте примања имали су, према *Закону о организацији судова* (*Loi sur l' organisation judiciaire*, чл. 194 и 196) од 26. V 1848. и исијеи у Кантону Фрајбург.[7]

Министарство је сматрало да ће извршитељи имати већи мотив за обављање свог посла ако се меродавни кругови определе за први начин њиховог издржавања. Супротно је мислио аутор дописа *Српским новинама* из Јагодине од 3. VIII 1858, који је у увођењу јавних извршитеља видео једну од мера које би поспешиле убрзање судског поступка у Србији. Писац тог чланка сматрао је да би извршитељима за извршење обавеза из уговора потврђених исправом о дугу, а то би по предлогу аутора, требало да буду сви уговори закључени у Кнежевини, требало оставити десет до петнаест дана ако је вредност уговорне обавезе мања, а двадесет до тридесет дана ако је већа.[8]

---

[7] M. Deffaux, A. Harel, *Encyclopédie des huissiers ou dictionnaire général et raisonné de législation, de doctrine, et de jurisprudence en matière civile, commerciale, criminelle et administrative* I–VI, Imprimerie et librairie générale de jurisprudence, Paris 1850–1860, IV, 612–617; ДАС, ДС, 409/1858, Министарство правде Савету, ANo 1420, Београд, 26. V 1858; „Loi sur les huissiers de préfecture, les huissiers de tribunaux de district et les sous-huissiers", *Nouveau recueil officiel des lois, décrets et ordonnances du Canton du Berne* (NROL) II, Imprimerie de J. A. Weignart, Berne 1862, 429–430; „Loi sur l' organisation judiciaire", *Lois civiles du Canton de Fribourg*, Imprimerie de Ch. Marchand, Fribourg en Suisse 1868, 483–484; P. F. Bellot, *Loi sur la procedure civile du Canton de Genève*, Librairie A. Cherbuliez, Genève – Librairie de la Suisse Romande, Paris 1870, 716.

[8] СН, бр. 92, 14. VIII 1858, 359. Да у време првих покушаја кодификације права у Кнежевини Србији није напуштена идеја о рецепцији француских законика, Србија би јавне извршитеље могла добити након преузимања француског *Законика о грађанском поступку* (*Code de procédure civile*) из 1806. Преводилац те кодификације, Лазар Зубан, изоставио је из свог превода већину чланова ЗГП у којима се исије помиње. У

члановима с поменом исијеа који нису изостали, тај термин превођен је недоследно – као „судејски посланик" (нпр. чл. 329) или „чиновник" (нпр. чл. 609). У немачком преводу француског законика, са којег је Зубан преводио, исије је преведен као „Gerichtsbote", што је застарели термин за службеника по надлежностима еквивалентног исијеу. Постојање извршитеља у Кнежевини предвиђа нацрт „формалног дела трговачког законика" (организација трговачких судова и поступак у трговачким споровима), за који се извесно време током кодификације трговачког права планирало да постане део трговачког кодекса. Састављач тог пројекта је био Јеврем Грујић, а морао је настати између 31. VIII 1857, када је Савет Грујићу поверио израду нацрта, и 19. II 1858. када је одржана конститутивна седница комисије задужене за његов преглед (Јован Мариновић, Алекса Јанковић, Димитрије Црнобарац, Јован Филиповић, Димитрије Матић и сам Грујић). Није познато који мотиви су подстакли Грујића да у нацрт унесе установу извршитеља. Њих би, према нацрту, при трговачком суду у Београду била двојица, а постављао би их председник тог суда на предлог Министарства правде (чл. 49 и 50). Имали би статус практиканата (чл. 51), а основна дужност им је извршавање судских пресуда (чл. 53, 54, 120). Поред тога, били би овлашћени за спровођење дужника који оспорава пресуду на дужнички затвор председнику месно надлежног суда (чл. 123), задржавање дужника до његовог притварања као мере обезбеђења због опасности од бекства (чл. 137) и примање исплате дугованог потраживања од дужника који се налазе у дужничком затвору (чл. 129). Од страних утицаја на одредбе Грујићевог нацрта о извршитељима са сигурношћу се може говорити једино о француском. Чланом 6 *Декрета о организацији трговачких судова* (*Décret concernant l' organisation des tribunaux de commerce*) од 6. X 1809. одређено је да ће сваки трговачки суд у Француској осим париског имати два исијеа. Такође, нема никакве дилеме да је француски расад и одредба чл. 123 нацрта да ће извршитељ који не одведе дужника који жели да побија осуду на дужнички затвор председнику месно надлежног суда бити кажњен са 1000 чаршијских гроша. Текст исте садржине, разуме се с том разликом што је износ глобе изражен у францима, може се пронаћи у чл. 22 француског *Закона о дужничком затвору* (*Loi sur la contrainte par corps*) од 17. IV 1832. Неке одрдебе пројекта вероватно су плод преузимања са стране, али потенцијалних земаља њиховог порекла могло је бити више. Формулација из чл. 52 нацрта, да је извршитељ „прикључен" суду вам сваке сумње је превод француског партиципа прошлог „attaché", којим се у не само у Француској, него и другим франкофоним земљама где је исије постојао изражавала веза између њега и суда при којем је радио. Делимични, нешто ужи еквивалент члана 53 нацрта, којим је било предвиђено да ће извршитељи по потреби моћи да затраже помоћ полиције у извршењу пресуда, могли би да представљају чл. 785 француског ЗГП или чл. 694 *Законика о грађанском поступку за Кантон Женеву* (*Loi sur la procedure civile pour le Canton de Genève*), који су прописивали да исије пресуду на дужнички затвор може да изврши уз асистенцију оружане силе. Члану 54, према којем пресуде поред извршитеља може извршавати полиција, садржински је близу чл. 4 већ помињаног бернског закона из 1832. којим је било прописано да ће исијеима бити поверено извршавање пресуда које не захтевају ангажовање полиције. С великим степеном извесности би се могло рећи да су поједине норме нацрта о извршитељима за полазну основу имале већ постојеће домаће законодавство. Решење из чл. 50 према којем постављање извршитеља спада у надлежност Министарства правде врло вероватно полази од домаћег законодавства, тачније *Уредбе за практиканте* од 23. VII 1845, у којој стоји да ће приправнике на положај постављати ресорна министарства. Споменуто решење из члана уметнутог између чл. 137 и 138 поклапа се са чл. 566 ЗСППГ, с тим да је извршитељ у Грујићевом нацрту заменио полицијску власт из тог законика. Вид. *Code de procedure civile* (CPC), Imprimerie impériale, Paris 1806, 252–253; C. D. Erhard, *Civilgerichtsordnung des französischen Reichs,* Boß'schen Buchhandlung, Leipzig 1813,

Са шестонедељног путовања (21. VI – 1. VIII 1858) по западним земљама ради упознавања са тамошњим нормативним решењима из области грађанског поступка двојица Димитрија – Црнобарац (тадашњи министар правде) и Матић (тада начелник Административног одељења Кнежевске канцеларије) вратили су се богатији за сазнања о установи исијеа у Француској и Женеви. Захваљујући обиласцима судова и разговорима са француским и женевским правницима – теоретичарима и практичарима – Црнобарац и Матић прибавили су корисне податке о организацији службе исијеа, условима за обављање те службе и надлежностима тог службеника.

Боравак у свом трећем одредишту, Паризу, двојица путника између осталог су искористила да на лицу места виде поступак пред француским судовима. Једно од њихових запажања било је да мировни суд има и једног „извршителног званичника".[9] То је био исије, на шта недвосмислено упућује поређење између Црнобарчевих и Матићевих записа о позивању пред мировни суд које врши „извршителни званичник" и чл. 1 француског ЗГП.[10]

Чувени немачки процесуалиста (и Матићев професор са студија) Карл Митермајер (*Mittermaier*), са којим су се двојица путника сусрела у свом првом одредишту – Хајделбергу, казао им је да у државама где исије постоји правничко образовање није неопходна квалификација за ступање у ту службу.[11] Овај податак био је од великог значаја, будући

passim; *Loi sur la procédure civile pour le Canton de Genève* (LPC), Imprimerie des Successeurs Bonnant, Genève 1819, 166–167, Décret concernant l' organisation des tribunaux de commerce", Jean-Baptiste Duvergier, *Collection complete des lois, décrets, ordonnances, réglemens et avis d'Conseil-d'État* (CCDL) XVI**,** Guyot et Scribe – Charles-Béchet, Paris 1826, 459; „ Loi sur la contrainte par corps", CCDL XXXII (1833), 203–204; „Уредба за практиканте", ЗЗУ III (1847), 82; „Ar. du Gouv. Gén. admettant les avoués et huissiers du tribunal de 1re instance àpostuler devant le cour" (18. IV 1831, чл. 2), *Pasinomie luxembourgoise ou collection des lois, désrets, arrêtés, règlements généraux et spéciaux, qui peuvent être invoqués dans la Grand-Duché de Luxembourg*, V. Bück, Luxembourg 1850, 64; ЗСППГ, 150; M. Deffaux, A. Harel IV, 588, 596; NROL II, 425; P. F. Bellot, 716; Г. М. Дракић, У. Н. Станковић, „Настанак српских законика (1827–1865): сећања савременика", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2024, 555–556; Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Николе Крстића, 7966/16.

[9] Прецизности ради, ваља нагласити да у том тренутку при француским мировним судовима није постојало радно место исијеа. Послове из његове надлежности у неком мировном суду могао је да обавља било који исије из среза у којем се налази тај мировни суд. Међу исијеима из свог среза мировни судија је бирао себи једног за судског стражара (фр. *huissier audiencier*). Вид. „Loi sur les justices de paix", CCDL XXXLVIII (1839), 357–358; M. Deffaux, A. Harel V, 211.

[10] СРС, 1–2; СН, бр. 103, 16. IX 1858, 403.

[11] СН, бр. 98, 2. IX 1858, 383. Према члану 10 француског *Декрета који доноси уредбу о организацији и служби исијеа* (*Décret portant réglement sur l' organisation et la service des huissiers*) од 14. VI 1813. за исијеа је могао бити постављен онај који је навршио 25

да је могао да пресдтавља аргумент више за увођење јавних извршитеља у Србији, која је у оскудевала у образованим правницима.

Црнобарац и Матић од Митермајера су дознали и да исије у Француској уручује позиве на рочишта, а знаменити професор препоручио им је да то чини и јавни извршитељ у Србији. То би, сматрао је Митермајер, био најбољи начин да се отклоне проблеми који у Србији тренутно постоје у вези с позивањем странака на суд које су му двојица гостију предочила. [12] Током посете париском мировном суду другог арондисмана (фр. *arrondisement* – мање административно-територијалне јединице на које је Париз подељен) Црнобарац и Матић имали су прилике да виде и елементе исијеовог позива на суд: имена, места пребивалишта и занимања парничних странака, основ и предмет тужбе, име мировног судије надлежног за решавање спора и време одржавања рочишта. У извештају њих двојице нашли су се и саставни делови позива на рочиште (*acte d' exploit*) женевског исијеа, изложени у чл. 50 ЗГП тог кантона, који се од француског акта исте врсте разликовао по томе што је морао да садржи и доказе на којима се тужба заснива.[13]

Боравећи у Француској, двојица српских правника сусрела су се са професором Грађанског законика на Правном факултету у Паризу Клодом Валетом (*Valette*) судијом париског првостепеног суда Лујем Пажом-де-Мезонфором (*Page-de-Maisonfort*) и Апелационог суда француске престонице Жаном-Лујем Дозоном (*Dozon*). С њима тројицом Црнобарац и Матић су, између осталог, разговарали о извршавању потраживања доказаних јавним исправама. Саговорници су им поручили да се поводом њих у Француској ни не воде парнице, него је

година, обавио војну службу, две године радио као приправник код јавног бележника, исијеа или авуеа (фр. *avoué* – врста правног заступника чија је улога била да саставља поднеске за странке, али без права да у њихово име наступа на рочиштима) или три године код грефијеа (фр. *greffier* – правосудни службеник, истовремено записничар и архивар суда и оверитељ судских исправа) и поседовао потврду о добрим способностима, владању и високој моралности издату од Дисциплинске коморе исијеа. У Женеви је, према поменутом закону из 1834, исије могао да буде грађанин тог кантона са навршених 25 година који није лишен грађанских права. *Уредбом о исијеима задуженим за процесне радње* (*Règlement sur les huissiers chargés des poursuites juridiques*) швајцарског кантона Вод (чл. 8) од 24. XI 1857. било је дозвољено да изађу на испит за исијеа Вођанима са напуњеном 21 годином који су имали пребивалиште у том кантону и уверење о добром владању општине свог пребивалишта. Вид. „Décret portant réglement sur l' organisation et la service des huissier", CCDL XVIII (1827), 438; „Règlement sur les huissiers chargés des poursuites juridique", *Recueil des lois, décrets, arrêtés et autres actes du Gouvernement du Canton de Vaud, et des actes de l'assemblée fédérale et du Conseil federal de la Confédération Suisse* (RLDA) LIV (1857), 627–628; P. F. Bellot, 715.

[12] У Црнобарчевом и Матићевом извештају с пута, одштампаном у *Српским новинама*, не наводи се о којим је тачно проблемима реч.

[13] СН, бр. 102, 13. IX 1858, 399; бр. 103, 16. IX 1858, 403; P.F. Bellot, 411.

исправа оверена од јавног бележника изврши наслов на основу којег исије, када поверилац то затражи, спроводи принудно извршење. Тако је било и у Женеви, за шта је Црнобарцу и Матићу извор сазнања био Давид Жид (*Gide*), професор Грађанског, Трговачког и Грађанског процесног права и Организације судова на Правном факултету у том швајцарском граду.[14]

Посматрајући рад наведеног париског мировног суда, двојица његових српских посетилаца уочила су да исије – судски стражар чита списак свих позваних пред мировног судију за тај дан, а потом, према редоследу подношења тужби, позива странке из различитих спорова да приступе рочишту. Ово запажање би се могло окарактерисати као конкретизација у пракси одредаба чл. 96 *Декрета који садржи уредбу о реду и дисциплини у судовима нижег и вишег степена* (*Décret contenant réglement pour la police et la discipline des cours et tribunaux*) од 30. III 1808, где се каже да ће исије – судски стражар, сат времена пред почетак судског заседања од грефијеа узети извод свих предмета за одређени дан ради прозивања странака и да ће дужност овог правосудног службеника бити да мотри да у судницу нико осим судија не уђе непријављен.[15]

Тројица француских правника саветовали су Црнобарцу и Матићу да се у Србији уведу јавни извршитељи, сматрајући да ће добробит од тога бити растерећење полицијске власти. У погледу надлежности јавних извршитеља, Митермајер им је рекао да би они, поред позивања на суд, требало и да извршавају судске одлуке. Сва овлашћења будућих српских јавних извршитеља која је Црнобарцу и Матићу прдложио знаметнити хајделбершки професор имали су и француски исијеи.[16]

---

[14] СН, бр. 98, 2. IX 1858, 383; бр. 104, 18. IX 1858, 407. Према чл. 19 француског *Закона о организацији нотаријата* (*Loi contenant l'organisation du notariat*) од 16. III 1803 (25. вантоза године XI), исправе оверене од нотара извршне су на целој територији Француске, док је женевски ЗГП (чл. 374) такве исправе уврстио међу четири врсте извршних наслова. „ Loi contenant l'organisation du notariat", CCDL XIV (1836), 26; LPC, 14.

[15] „Décret contenant réglement pour la police et la discipline des cours et tribunaux", CCDL XVI (1826); СН, бр. 103, 16. IX 1858, 403.

[16] СН, бр. 98, 2. IX 1858, 383; бр. 105, 20. IX 1858, 410. Исијеи су били искључиво надлежни за достављање судских позива, а у погледу извршења пресуда делили су надлежност са грефијеима, јавним бележницима и комесарима-запленитељима (фр. *commisaire-priseur*), правосудним службеницима уведеним *Законом о установљењу 80 комесара-запленитеља – продаваца покретних ствари у Паризу* (*Loi portant établissement de quatre-vingts commisaires-priseurs, vendeurs de meubles à Paris*) од 18. III 1801 (27. вантоза године IX) чија је надлежност била да, по слову извршних исправа, заплењују покретне ствари дужника и продају их на лицитацији. Вид. „Loi portant établissement de quatre-vingts commisaires-priseurs, vendeurs de meubles à Paris", CCDL XII

Црнобарац и Матић често су своје саговорнике питали за мишљење о виду поступка који би требало водити поводом потраживања за која је сачињена исправа о дугу или оних која дужник признаје за основана. Од страних правника по правилу су слушали да би о таквим предметима ваљало одлучивати у скраћеном поступку. Двојица српских „православлова" су то навели у опширном извештају с путовања Савету од 2. VIII 1858. Одговор владе на тамо изнете чињенице било је образовање комисије за израду нацрта закона о сумарном поступку поводом горе наведених врста потраживања, коју су чинили Јаков Живановић, Живадин Весовић и Димитрије Матић (као секретар). Спроводећи Савету, актом од 7. I 1859, пројекат који је та комисија израдила Министарство правде је поново изразило став да би у Кнежевини требало установити јавне извршитеље.[17]

2.2. С речи на дела

Конкретних корака поводом тог предлога, барем колико је за сада познато, није било до пред крај наредног месеца. У писму Савету од 25. II 1859, комисија установљена осам дана раније ради састављања нацрта законика о грађанском поступку[18] представила је основе на којима би, према њеном гледишту, требало да почива нова кодификација. Један од њих био је и постојање јавних извршитеља. Комисија је сматрала да би њих требало поставити при сваком среском и окружном начелству. Такво решење подсећа на чл. 1 већ помињаног водског закона о исијеима, у којем се може прочитати да ће у том кантону деловати по један исије у сваком срезу и одељку среза. *Законик о грађанском поступку Кантона Фрајбург* (*Code de procédure civile du Canton de Fribourg*) у чл. 169 помиње исијеа арондисмана и исијеа круга (фр. *cercle*), судских подручја под надлежношћу суда арондисмана, односно мировног суда.[19]

(1826), 420; „Décret portant réglement sur l' organisation et la service des huissier", CCDL XVIII (1827), 439; M. Deffaux, A. Harel IV, 161, 573, 576,

[17] СН, бр. 122, 4. XI 1858, 467; ДАС, ДС, 1045/1859, Минстарство правде Савету, ANo 6792, Београд, 22. IX 1859.

[18] Саветник Андрија Стаменковић био је председник те комисије, а на актима потеклим од ње као чланови нису увек потписана иста лица. На дописима комисије барем једном могу се пронаћи следећа имена: Димитрије Матић, Јеврем Грујић, Јован Мићић, Стеван Араницки, Панта Јовановић и Живко К. Недић. Вид. ДАС, ДС, 50/1859, комисија Савету, Београд, 25. II 1859; иста истом, Београд, 24. IV 1859; иста истом, Београд, 30. V 1859.

[19] *Code de procédure civile du Canton de Fribourg*, Imprimerie de Joseph-Louis Piller, Fribourg en Suisse 1849, 52; „Règlement sur les huissiers chargés des poursuites juridique", RLDA LIV (1857), 625; *Lois civiles*, 458.

Извршитељи по рангу не би превазилазили млађе писаре[20], а надлежност би им се простирала на парничне и пупиларне предмете (старање о сирочадским масама). Уз извршење судских пресуда, оверавали би и потврђивали документе, што би значило да би им у дужност припали и послови јавних бележника. Треба напоменути да су Валет, Паж и Дозон Матићу и Црнобарцу сугерисали да се у Кнежевини установи и јавнобележничка служба, уз образложење да би то судовима, који су до тада у Србији оверавали документе, оставило више времена да се посвете свом основном послу – пресуђивању. Образложење комисије због чега би јавним извршитељима требало поверити нотарске послове врло је слично формулисано, тако да би претпоставка да су њени чланови узели у обзир препоруке француских домаћина Матића и Црнобарца имала солидно упориште.[21] Према тврдњи Јеврема Грујића, чланови комисије били су јединствени у ставу о потреби увођења јавних извршитеља.[22]

Савет је 24. III 1859. обавестио кнеза да је прихватио предлоге комисије. Први ставу да је неопходно увести јавне извршитеље саветници су остали и на седници од 7. IV исте године, на којој су предмет разматрања биле неке „кратким путем" поднете примедбе на основе које је комисија предложила. Кнез Милош се 9. IV сагласио са ставом о неопходности увођења јавних извршитеља.[23]

Комисија је 30. V 1859. известила Савет о окончању свог рада.[24] Поред нацрта законика о грађанском поступку, она је сачинила пројекте још неколико нормативних аката, од којих се на јавне извршитеље првенствено односила *Уредба о судским извршницима*. Овај нацрт уредбе састојао се од шеснаест чланова, у којима се говорило о условима за обављање извршитељске дужности, постављењу, надлежности и одговорности за рад јавних извршитеља, а вест о завршетку израде тог пројекта објављена је у *Српским новинама*.[25]

Да би ступио у извршитељску службу, кандидат би морао бити „вешт човек", са претходним искуством служења у полицији или судству (чл. 6 *Уредбе*). Оштрије око могло би приметити да оваква

[20] У правосудној струци друго најниже звање, изнад практиканта, а испод старијег писара.

[21] СН, бр. 105, 20. IX 1858; ДАС, ДС, 50/1859, комисија Савету, Београд, 25. II 1859.

[22] *Записи Јеврема Грујића* (*Записи*) III, Српска краљевска академија, Београд 1923, 13.

[23] ДАС, Министарство иностраних дела – Внутрено одељење (МИД-В), деловодни протокол за 1859, бр. 1495; МИД-В, 1859, фасцикла III, ред 216, Савет кнезу, Београд, 7. IV 1859; кнез Савету, BNo 1641, Београд, 9. IV 1859.

[24] ДАС, ДС, комисија Савету, Београд, 30. V 1859.

[25] СН, бр. 67, 9. VI 1859, 269.

одредба донекле подсећа на горе наведени чл. 10 француског закона о исијеима из 1813. Први извршитељи били би изабрани међу судским писарима који изгубе посао због увођења усменог поступка.[26]

Изузев окружних начелстава смештених у малим градовима, јавни извршитељи били би постављени при сваком окружном и среском начелству, као и Управи вароши Београда (чл. 1 и 3 *Уредбе*). У Управи вароши Београда би се извршитељу, уколико се за то укаже потреба, могла додати два помоћника (чл. 2 *Уредбе*). Не би се смело искључити да се овакво решење ослањало на некадашњи састав административног особља Управе (1849. она је имала два писара и два практиканта). Потрага за сличним упоредноправним решењима открила је да су у Берну, према закону из 1832, у сваком округу постојала по два исијеа – окружног наченика и окружног суда, које је, по потреби, могао да замени подисије, којих је у већим судским срезовима могло бити постављено двојица.[27]

Извршитеље и њихове помоћнике поставља кнез на предлог министра правде (чл. 5 *Уредбе*). Такав начин доласка на положај био је изричито прописан за канцеларијско особље виших судских инстанци (Апелационог и Врховног суда).[28] Стога би се пре могло казати да се приликом састављања овог члана пројекта пошло од већ постојећих домаћих нормативних решења него да је норма пресађена из неког страног закона. У Француској је, истини за вољу, исијее према закону из 1813 (чл. 1) постављао шеф државе, али без било чијег предлога. У другим земљама где је постављање ових правосудних службеника вршио исти орган власти, том чину је морао да претходи предлог другог органа, али то није било Министарство правде. Тако су у Белгији, према *Органском закону о судству* (*Loi organique de l' ordre judiciaire*) од 4. VIII 1832 (чл. 32) и *Одлуци о предлозима о утврђивању броја исијеа и њиховом именовању код нижих и виших судова* (*Arrêté relative aux propositions pour la fixation du nombre et pour la nomination des huissiers près les cours et tribunaux*) од 4. X исте године (чл. 6), кандидате за исијее крању предлагали судови при којима је требало да они делују. Луксембуршка *Ордонанса о организацији службе исијеа* (*Ordonnance sur l' organisation du service des huissiers*) од 21. IX 1841 (чл. 1 и 4)

[26] ДАС, ДС, 50/1859, *Уредба о судским извршницима*.

[27] NROL II, 424, 427– 428; Б. Перуничић, *Управа вароши Београда 1820–1912*, Музеј града Београда, Београд 1970, 14. Током тражења могућих утицаја на садржину чл. 2 *Уредбе* за око нам је запао и чл. 5 француског *Декрета о организацији трговачких судова*, којим је увтрђено да ће трговачки суд у Паризу имати четири исијеа. Вид. „Décret concernant l' organisation des tribunaux de commerce", RCDL XVI, 459.

[28] М. М. Поповић, „Организација виших судских инстанци у Кнежевини Србији (1838–1865)", *Зборник радова Правног факултета у Приштини* (2017), 246.

предвидела је да ће тамошњи велики војвода постављати исијее међу кандидатима које му предложи начелник грађанске службе (фр. *chef du service civile* – приближни еквивалент гувернера).[29]

У местима где не буду постављени извршитељи, писар кога у ту сврху одреди Министарство правде на предлог окружног начелства обављао би послове из њихове надлежности (чл. 3 *Уредбе*).

Ти послови наведени су у чл. 4 *Уредбе*. У питању је било све оно што су до тада у парничним и пупиларним предметима биле дужности полицијске власти, као и надлежности јавних извршитеља прописане будућим законником о грађанском поступку. Из такве стилизације одредбе произлази да би се у парничном поступку надлежност јавних извршитеља протезала на дотадашње надлежности среских и окружних начелника у тој сфери које нису обухваћене нацртом нове кодификације грађанског поступка. У тај опис уклапало би се овлашћење окружног начелства из чл. 7 УОН да „премора" сведока у парници који не жели да се одазове судском позиву да то учини, разрађено *Уредбом за употребљавање силе и боја код полицајне власти према упорницима* од 21. II 1846. Наиме, чл. 66 нацрта законика о грађанском поступку из 1859. извршитељу даје право да такво лице само новчано казни, али не и да га физички принуди на одлазак суду.[30]

У материји старатељства полиција је до израде *Уредбе* имала више надлежности. Окружно начелство било је дужно да, након смрти оставиоца, обавести надлежни суд о евнтуалном постојању његовог малолетног наследника. У надлежност окружног начелства је, према распису Министарства правде од 30. XII 1843, спадало и преношење судске наредбе да се заоставштина коју треба да наследи сироче сачува док се не сачини њен попис. Његово сачињавање било је дужност среских начелника (распис Министарства унутрашњих дела од 19. I 1844), који су били у обавези да сву готовину из наледне масе без одлагања пошаљу окружном начелнику (циркулар истог министарства од 25. VI 1846). Мировни судови, обавезани чланом 3 *Указа о поступању с пупилским добрама* (1852) да у својим општинама надзиру управљање

[29] CCDL XVIII, 437; *Pasinomie ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et réglemens généraux qui peuvent être invoqués en Belgique* (*Pasinomie*), Librairie de jurisprudence de H. Tralier, Bruxelles 1834, 477, 516; „Ordonnance royale grand-ducale sur l'organisation du service des huissiers", *Mémorial législatif et administrative du Grand-Duché de Luxembourg* (MLA)*, année 1841*, 345–346; V. Fritz, „De l' incertitude juridique de la restauration à la mise en place d'une organisation judiciaire libérale (1839–1848)", *Histoire de la justice au Luxembourg (1795 à nos jours)*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin – Boston 2022, 49–50.

[30] ЗЗУ I (1840), 81; „Уредба за употребљаванѣ силе и боя одъ полицайне впасти према упорницима", ЗЗУ III (1847), 107; ДАС, ДС, 50/1859, нацрт законика о грађанском поступку из 1859.

сирочадским имањима, о евентуалном пропадању неког од њих морали су да обавесте суд преко среског начелника. Распис Министарства правде од 25. X 1851. поверио је среским и окружним начелницима и бирање проценитеља вредности имања заинтересованих за зајам из сирочадске масе. У одређеним случајевима – када се пупиларно имање налази ван седишта округа или ако се налази у њему, а окружни благајник је спречен да то учини, срески начелник присуствује процени имовине потенцијалног зајмопримца. Најзад, распис од 30. XII 1843. ставио је у обавезу среским и окружним начелницима и да објављују јавне продаје сирочадских имања.[31]

За крај излагања о овој теми није згорег скренути пажњу на то да се у законодавствима швајцарских кантона прве половине XIX века појављује исије с извесним надлежностима у области старатељства. Тако се, на пример, у чл. 38 и 39 *Тарифи правосудних трошкова* (*Tarif des frais de justice*), прилогу *Законика о грађанском поступку Републике и Кантона Вале* (*Code de procédure civile de la République et Canton du Valais*) од 30. XI 1824. помињу накнаде за исијеа који присуствује постављању тутора, односно предаји рачуна о управљању стараниковом имовином, а у чл. 4 бернског закона о исијеима из 1832. се уопштено наводи да овај службеник има надлежности и у материји туторства.[32]

Чланом 8 *Уредбе* окружни и срески начелници овашћени су да извршитељима одобре краткотрајно одсуство с радног места, док би дуже одсуствовање морало да дозволи Министарство правде. Како се у тексту тог члана експлицитно даје до знања да се он заснива на до тада важећим прописима, излишно је трошити време на потрагу за страним узорима. Уколико бисмо пак желели да ближе утврдимо идентитет домаће полазне основе поменуте одредбе, поглед би се морао зауставити на *Уредби за одсуствовање чиновника* од 8. II 1845, у чијем члану 2 стоји да ће државном службенику непосредно претпостављена власт моћи да дозволи неодложно одсуство од максимално три дана, али ће у свим осталим случајевима одобрење давати надлежно ресорно министарство.[33]

Позитивно законодавство Кнежевине могло је бити пред очима чланова комисије и када су састављали чл. 12 *Уредбе*, према којем су у

[31] „Указ о поступању с пупилским добрама", ЗЗУ VI (1853), 148; Ђ. Петровић, *Рѣчникъ закона', уредба', уредбены прописа' и пр. и пр. изданы у Княжеству Србіи одъ 1827. до половине 1854. год.*, Правителственна кньигопечатня, Београд 1856, 371, 373–374, 382–384.

[32] *Code de procédure civile de la République et Canton du Valais*, Ant. advocat, imprim. du Gouvernment, Sion 1824, 159; NROL II, 425.

[33] „Уредба за одсуствованѣ чиновника", ЗЗУ III (1847), 25–26.

случају извршитељеве привремене спречености за обављање посла срески и окружни начелник били овлашћени да као замену извршитељу одреде писара или неког другог од особља свог начелства док та спреченост траје. *Правила о преиначењу Уредбе од 19. јунија 1841. год. у смотрењу чиновника* предвиђала су, у чл. 1, да је сваки државни службеник дужан да мења колегу једнаког или вишег ранга уколико је он извесно време спречен да обавља свој посао, чак и ако за то не прими налог од свог претпостављеног, из чега се може закључити да су такви налози били правило од којег је та норма изузетак.[34]

Део члана 14 *Уредбе* у којем се наводи како ће извршитељи, попут сресних писара, на располагању имати пандуре и „канцеларијске момке", не оставља никакву дилему у погледу свог домаћег порекла. Међутим, остатак тог члана, у којем се каже како ће извршитељи сами водити своју администрацију, и с њим повезани чл. 16 *Уредбе*, који налаже извршитељу да води посебну евиденцију о таксама наплаћеним за потврду приватних исправа, могли су у *Уредбу* доћи и као резултат пресађивања са стране. Као аргумент за ту тезу могу да послужи чл. 34 бернског закона из 1832, којим је исијеима и њиховим заменицима наложено да воде регистар о свим документима насталим као плод вршења њихове дужности или водска *Уредба о надлежностима и својствима потребним за обављање службе исијеа мировних судија* (*Réglement sur les connaisances de la capacité requises des huissiers des justices de paix*), од 10. IX 1846, у чијем члану 11 је за исијее ове установе прописана обавеза држања регистра радњи спроведених у извршном поступку, дневника наплаћених такси и књиге с копијама вођене преписке.[35]

Замисао комисије да се јавним извршитељима стави у дужност и овера приватних исправа оживотворена је у чл. 15 *Уредбе*. Тамо се стајало да ће овај посао извршитељи моћи да обављају било где. У страним законодавствима која су познавала установу исијеа може се наићи на норме о месту где он извршава своје дужности, али је то питање било уређено другачије него према *Уредби*. Исијеи у Француској, Женеви, Луксембургу и Белгији могли су деловати само на подручју седишта суда у којем су запослени (у зависности од државе, у општини, кантону или арондисману).[36]

[34] „Правила одъ 3. априлія 1843. BNo 513/CNo 423 о преиначенію Уредбе одъ 19. юнія 1841. год. BNo 847/Cno 352 у смотренію чиновника", ЗЗУ II (1845), 208.

[35] NROL II, 435; „Réglement sur les connaisances de la capacité requises des huissiers des justices de paix", RLDA XLIII (1846), 495.

[36] CCDL XXVIII, 439; *Pasinomie*, 477; MLA 1841, 349; P. F. Bellot, 716.

Право надзора над радом извршитеља припадало би окружним и среским начелницима (чл. 8 *Уредбе*). У ондашњем упоредном праву најсличнију одредбу пронашли смо у наведеном водском закону из 1857 (чл. 38). Тамо је стајало да исијее надзире Државни савет, преко префеката (начелника). Поступак против извршитеља због неваљаног рада у служби водио би окружни суд, по службеној дужности или на иницијативу среског/окружног начелника (чл. 10 *Уредбе*). По правилу, и о (неким) дисциплинским преступима исијеа су одлучивали судови – у Женеви сваки, у Воду и Фрајбургу кантонални, а у Луксембургу суд арондисмана.[37]

Суд, би, према истом члану *Уредбе*, извршитељу могао да изрекне опомену или укор, једномесечну обуставу плате а, у случају повратa, против извршитеља би био поведен поступак у складу с „Уредбом о дужностима чиновника". Иза овог назива сасвим сигурно се крије *Уредба о чиновницима* од 17. III 1842, јер су исте санкције, и то истим редоследом, у њој (чл. 1 и 2, тачка б) прописане за непоштовање старијих у служби и неизвршавање налога претпостављеног. Према чл. 2, т. б *Уредбе о чиновницима*, ако државни службеник – повратник у вршењу та два дисциплинска преступа доспе пред суд, могао би да буде осуђен на дужу супензију или обуставу плате, неку строжу казну и губитак службе.[38]

У нацрту законика о грађанском поступку из 1859. јавни извршитељи јављају се у близу деведесет чланова. Анализом садржаја тих одредаба долази се до сазнања да би надлежности извршитеља према том пројекту биле припремање рочишта, достављање судских аката, учешће у вештачењу, одузимање ствари као вида средства обезбеђења, спровођење извршног поступка, разне радње у арбитражном поступку, овера исправа и истрага у поступцима против кметова због неизвршавања пресуда мировних судова.[39]

Тужба – усмена или писана – подносила би се извршитељу месно надлежном према пребивалишту туженог, али је тужилац могао да одабере и да се поводом тога обрати извршитељу свог пребивалишта (чл. 39 и 40 нацрта). Ако писана тужба не садржи све потребне елементе (име, презиме, пребивалиште и занимање странака, основ тужбе, докази на којима се она заснива и вредност ствари која је предмет спора), извршитељ ће је вратити тужиоцу на дораду (чл. 42). Уколико тужба буде потпуна, извршитељ ће на основу ње саставити „пријаву", акт којим се покреће поступак, и с њеном садржином упознати

[37] MLA 1841, 356; RLDA XLIV, 641; *Lois civiles*, 479; P. F. Bellot, 716.

[38] „Уредба о чиновницыма", ЗЗУ II (1845), 169.

[39] ДАС, ДС, 50/1859, нацрт законика о грађанском поступку из 1859.

туженог, а он је може допунити доказима којима побија тужбени захтев (чл. 40 и 45). У случају да пре покретања поступка установи да је нека од странака пословно неспособна, извршитељ је чак имао право да, у договору с полицијском влашћу, постави тој странци тутора или старатеља (чл. 47)[40].

Кад се пријава комплетира, извршитељ одређује датум рочишта, водећи при томе рачуна да се странкама и сведоцима остави довољно времена да дођу на суд (чл. 49 и 55). Извршитељ одлучује и о молби странака или сведока за померање термина уводног рочишта (чл. 56 и 61). Ако њихове разлоге нађе за основане, извршитељ може да одложи уводно рочиште само једном (чл. 58 и 60). Странци или сведоку који из неоправданих разлога изостану с уводног рочишта, извршитељ ће изрећи новчану казну у распону од три цванцика до три талира (чл. 66).

Од судских аката извршитељ би достављао позиве за сведочење, решење суда о забрани располагања стварима које треба одузети ради обезбеђења, а нашле су се у поседу трећег лица и пресуду странци која је била одсутна кад је она изрицана (чл. 54, 110, 293).

Извршитељ би, заједно са судским писаром, присуствовао вештачењу ствари ако то судија не може да учини. Ако вештаци свој посао треба да обаве у његовом присуству, извршитељ би их пре почетка вештачења опомињао на савесност у давању налаза. Када у неком предмету од тројице вештака сви дају другачији налаз, извршитељ ће одредити нове вештаке (чл. 231, 236, 239).

Одузимање ствари извршитељ је могао да предузме по налогу суда (чл. 291) или и без њега (чл. 289). У овом другом случају, тражилац обезбеђења би претходно морао извршитељу да положи кауцију у износу од 20% вредности ствари (чл. 289). Извршитељ који дужникове ствари узапти без судског налога био би у обавези да о извршеном узапћењу извести надлежни окружни суд и уз извештај проследи примљену кауцију (чл. 290). Када одузме ствари, извршитељ ће, претходно консултовавши странке, одлучити коме ће оне бити дате на чување (повериоцу, дужнику или трећем лицу, чл. 294).

Извршне исправе су, према нацрту, биле аутентичне исправе и судске и арбитражне пресуде. За извршење је надлежан извршитељ места пребивалишта туженог (чл. 381). Пре него што отпочне извршни поступак, извршитељ мора да се увери о постојању извршне исправе

[40] Према чл. 157 Српског грађанског законика, тутор је био старалац којем је поверена брига и о личности и о имовини малолетника или пословно неспособног пунолетника, а старатељ онај постављен једино ради старања о имању тих лица. Вид. *Законикъ грађанскій за Княжество србско*, Кньигопечатня Княжества србскогь, Београд 1844, 30.

(чл. 384). Ако се извршни поступак покреће на основу прве од наведених извршних исправа, тражилац извршења обраћа се извршитељу, који је дужан да спроведе извршење у року који је одредио суд (чл. 477).

У нацрту је, разуме се, најдетаљније регулисана улога извршитеља у извршењима на основу судских пресуда. Њега је извршитељ морао да спроведе најкасније шест недеља од дана кад је извршење затражено (чл. 386). Од тих одредаба највише се односи на извршење пресуда донетих поводом новчаних потраживања (чл. 388–392, 394–396, 399, 403, 406, 408, 409). Куриозум међу њима је одредба чл. 409, према којој извршитељ купцу непокретности као предмета извршења може да изда тапију као доказ права сцојине на купљеној ствари. Остатак чланова посвећених извршењу судских пресуда регулише поступање извршитеља у извршном поступку у коме су извршни основ пресуде у споровима о покретним и непокретним стварима, облигацијама чињења и праву службености, као и у случају кад је предмет извршења неко потраживање (чл. 412–418). За принудно извршење пресуда арбитражног суда у чл. 466 нацрта наводи се само да ће бити спроведено ако губитник у парници не изврши пресуду добровољно и да ће га, на захтев победника у спору, спровести извршитељ. Сам начин извршења, међутим, у нацрту није даље разрађен.

Помен извршења пресуда арбитражног суда је идеалан шлагворт за даље излагање о надлежностима извршитеља у поступку пред изабраним судом. Извршитељ би оверавао уговоре с арбитражном клаузулом (чл. 455). Извршитељу је припадало право и да изабере арбитре, ако то нека од странака неће да учини, или замени изабраног судију који из неоправданог разлога не дође на суђење другим (чл. 459 и 460). Таквог изабраног судију извршитељ би, што такође предвиђа чл. 460, могао новчано да казни са пет до двадесет талира. Извршитељ би, поред свега овога, принудно доводио на арбитражни суд странку која се не одазове позиву на рочиште (чл. 462).

Као документи које извршитељ потврђује поименце се у нацрту помињу пуномоћ за заступање у парници (чл. 35), уговори и исправе о дугу (чл. 475). Но комисија за израду нацрта сачинила је и пројекат уредбе о таксама у грађанском поступку, у којем је било назначено како ће извршитељи оверавати „тапије, уговоре и уобште све исправе које поједини људи пишу зато да би им исправа тврђа била". За оверу и препис докумената извршитељи би, према пројекту те уредбе, могли да наплате „као и до сада" три цванцика. Текстом под наводницима се без сумње алудирало на чл. 1 *Уредбе о таксама* од 4. VII 1857, у којем се може видети да се за свако оверавање и копирање „у свим струкама прављенија" плаћа поменута сума. Таквим решењем комисија је

преточила у дело став изражен у другом писму Савету од 30. V 1859, у којем је пружила појашњења неких одредаба нацрта, да треба избећи везивање износа таксе за вредност потраживања у уговору или исправи о дугу који се потврђују[41], јер би се тако такса претворила у порез, а сем тога обим рада уложен у потврду документа не зависи од новчане суме назначене у њему.[42]

Када се нека од странака потужи да кмет не жели да изврши пресуду мировног суда, основаност тих навода испитивали би сресни начелник и извршитељ (чл. 15 нацрта). Међутим, само среском начелнику припада прааво да новчано казни кмета уколико се оптужба покаже као истинита.

Утврдити одакле потиче добар део одредаба нацрта о извршитељима није нарочито тежак подухват. Довољно је отворити ЗПСПГ да би се видело многе од тих норми имају врло сличан или истоветан текст као поједини чланови првог српског законика о грађанском поступку, с тим да у њему послове које у нацрту обавља извршитељ врше други органи – судски одбор[43], суд и полицијска власт. Другим речима, било је замишљено да извршитељ преузме неке од надлежности та три органа из тада још важећег законика о грађанском поступку.

У надлежности судског одбора спадали су испитивање постојања процесне способности парничних страна (чл. 31 ЗПСПГ) и пријем тужбе (чл. 35 ЗПСПГ). Суд је постављао тутора/старатеља процесно неспособној странци (чл. 31 ЗПСПГ), враћао непотпуне тужбе на допуну (чл. 44 ЗПСПГ), опомињао вештаке да савесно обаве посао (чл. 450 ЗПСПГ), замењивао вештаке с разногласним налазима новим (чл. 454 ЗПСПГ), налагао продају покретних ствари веће вредности ван места где се налазе (чл. 632 ЗПСПГ), потврђивао уговор с арбитражном

[41] *Уредбом о таксама* било је прописано да ће такса за потврду уговора или облигације износити 0,25% вредности потраживања поводом којих су те исправе настале. Комисија је веровала да ће обарање висине ове таксе довести до већег броја потврда, и да ће се тим умножењем донекле надоместити добит изммакла од укидања таксе по вредности. Вид. Уредба о таксама", ЗЗУ X (1857), 43; ДАС, ДС, 50/1859, друго писмо комисије Савету од 30. V 1859.

[42] ЗЗУ X, 41; ДАС, ДС, 50/1859, пројекат уредбе о таксама у грађанском поступку; друго писмо комисије Савету од 30. V 1859.

[43] Према чл. 30 ЗПСПГ, састојао се од по једног судије и писара неког суда. Углавном је био надлежан за спровођење процесних радњи из претходног поступка (пријем тужбе и приговора на њу, испитивање процесне способности странака, покушај поравнања парничара, њихово упућивање на арбитражу, припрема рочишта), али му се надлежност протезала и на поједине радње које се у усменом поступку обављају на главном рочишту (саслушавање странака о наводима из поднесака противника у парници). Вид. ЗПСПГ, *passim*; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Издавачка књижарница Напредак, Београд 1925, 19–20.

клаузулом (чл. 674 ЗПСПГ) и новчано кажњавао арбитра који не приступи суђењу (чл. 678 ЗПСПГ). С надлежностима извршитеља из нацрта поклапају се овлашћења полицијске власти да присуствује вештачењу када судско особље то не може (чл. 447 ЗПСПГ), све радње које предузима у вези с одузимањем ствари (чл. 552–554 ЗПСПГ) и спровођење извршења на основу судских пресуда (чл. 626–634, 641, 645, 650–653, 655–657). Када је у питању последња надлежност, између ЗПСПГ и нацрта неретко постоје чак и језичка поклапања, будући да се у кодексу из 1853. полицијски службеник спроводилац принудног извршења назива „извршитељ".[44]

На концу потраге за пореклом одредаба нацрта о извршитељима ваља указати на један могући страни пелцер. Одредба чл. 35 нацрта према којој ће суд дозволити заступање у парници само ако је пуномоћ за његово обављање оверена код извршитеља подударна је са чл. 69 и 70 *Општег законика о грађанском поступку за Краљевину Хановер* (*Allgemeine bürgerliche Proceß-Ordnung für das Königreich Hannover*) од 8. XI 1850, иначе препорученог Матићу и Црнобарцу у Хајделбергу, с том разликом што су у хановерској кодификацији оверивачи могли да буду државни, црквени или општински службеници.[45]

Пројектом уводног закона за будући законик о грађанском поступку (чл. 1) је било предвиђено да ће та кодификација и *Уредба* ступити на снагу два месеца након кнежевог потписа.[46]

2.3. Завршни чин

О разматрању одредаба о извршитељима у нацрту и *Уредби* на састанцима кнеза Милоша и комисије зна се врло мало. Према сопственом казивању, кнез није био наклоњен увођењу извршитеља и залагао се за то да једино тамо где се полиција суочава с тешкоћама у извршењу пресуда њој као испомоћ за тај посао буде придодато један службеник. Да је Милош био противан извршитељима, можда би се посредно могло закључити и из записа Јеврема Грујића. Наиме, овај члан комисије, говорећи о својој размени мишљења с кнезом у вези с (не)укидањем Апелационог суда у новембру 1859, помиње и како је владаоцу предочио да се неки од основи нацрта, међу којима су и извршитељи – не могу мењати. Када је увођење „екзекутора судејских" постали тема дискусије у највишим круговима, састављач „Потреба у

[44] ЗПСПГ, *passim*.

[45] *Allgemeine bürgerliche Proceß-Ordnung für das Königreich Hannover*, Verlag von Friedrich Steudel, Stade 1860.

[46] ДАС, ДС, 50/1859, пројекат уводног закона за законик о грађанском поступку.

струци полицајној" изразио је уверење да би било добро да се међу њиховим надлежностима нађе и брига о судским депозитима.[47]

Нацрт и *Уредба* нашли су се и на дневном реду Малогоспојинске скупштине (1859). Та два пројекта читана су посланицима, а на трећој седници (12. IX) је, на предлог посланика Ужичког округа Николе Маринковића, одлучено да се у сврху њиховог прегледа формира комисија састављена од по два посланика сваког од оруга и један депутат града Београда.[48] У архиви Савета чува се поднесак те комисије Скупштини од 15. IX 1859, у којем су у десет тачака изложене примедбе на нацрт, али ниједна од њих се не тиче извршитеља.[49]

Кнежевско представништво наложило је 23. X 1859. Инспекторату Државне штампарије да нацрт и *Уредбу* одштампа у 2000 примерака. То ипак није значило да је прегледање нацрта завршено. У грађи Савета чува се један непотписани акт насловљен са „приметбе 31. октобра". Ради се о предложеним исправкама неких одредаба нацрта, међу којима се налази и сугестија да се у ставовима 1) и 2) чл. 704 дода текст „или извршитељево". Текст нацрта из Саветове архиве завршава се са 503. чланом, тако да се не може поуздано рећи шта је требало допунити. Не би се, нипошто, олако смела одбацити могућност да сугерисана допуна циља на чл. 704 ЗПСПГ, којим се одређују износи такси које суд убира за потврђивање и преписивање исправа.[50]

Осим тога, у истом предмету као нацрт налази се и недатирани документ, исписан истим рукописом као примедбе од 31. X, који носи наслов „Приметбе на законик за парнице око засебни права". У том документу изнети су предлози да се преиспита казна коју према чл. 65 извршитељ може да изрекне и да се у чл. 370 одреди може ли извршитељ продужити извршење на захтев повериоца. Нацрт који смо користили за настанак овог рада у наведеним члановима нема текст који би се могао довести у везу с горњим препорукама.[51] Из тога следи да је тај

[47] ДАС, МИД-В, 1860, ф. III, р. 91, кнез Милош Министарству правде, BNo 740, Београд, 5. III 1859; СН, бр. 81, 11. VII 1859, 327; *Записи*, 53.

[48] СН, бр. 4, 31. X 1859, 17.

[49] ДАС, ДС, 87/1860, комисија за преглад нацрта Скупштини, Београд, 15. IX 1859.

[50] ЗПСПГ, 185; ДАС, МИД-В, 1859, ф. VIII, р. 444, Кнежевско представништво Инспекторату Државне штампарије, Београд, BNo 4868, Београд, 23. X 1859; ДАС, ДС, 50/1859, Приметбе 31. октобра.

[51] У чл. 65 нацрта извршитељу се у дужност ставља старање о неодложном и истовременом појављивању странака пред судом, а у чл. 370 намеће Великом народном (касационом) суду обавезу да окружном суду достави разлоге поништења његове пресуде због недостатака набројаних у чл. 349 (повреда правила поступка, погрешна примена материјалног права, непотпуност, противречност или физичка/правна немогућност извршења изречене пресуде).

нацрт најкасније до 31. X морао бити измењен, и да су се савети прегледача односили на измењену верзију (или верзије).[52]

Из деловодног протокола Савета за 1859. може се дознати да је он 27. XI тражио од Инспектората Државне штампарије да се нацрт одштампа у 2237, а *Уредба* у 1687 примерака. То до 20. I 1860, по свој прилици, није било учињено, јер је тог датума Савет писао да се уместо раније послатог нацрта „печата" нови пројекат законика о грађанском поступку, а да *Уредба* ни не иде у штампу.[53]

Тај послати пројекат био је и коначна редакција *Законика о поступку судејском у грађанским парницама за Књажество Србију* (ЗПСГП). У чл. 1 његовог уводног закона предвиђало се да ће ЗПСГП почети да се примењује десет дана пошто га кнез потпише, а да ће, док се то не деси, Министарство правде обавити све потребне припреме за почетак његове примене. Као пример тих припремних радњи децидирано се наводи постављање „званичника при среским властима".[54]

Оваква формулација упућивала би на то да је код усвајања финалног текста ЗПСГП удовољено жељи кнеза Милоша да се одустане од увођења извршитеља. Министарство правде од тога ипак није дигло руке, па је 17. II 1860. молило за одобрење да ти службеници буду постављени не само по среским, него и окружним начелствима и Управи вароши Београда. Они би били под ингеренцијом Министарства правде, а однос који би имали према њему и Министарству унутрашњих дела био би једнак ономе који окружи благајници имају према Министарству финансија и Министарству унутрашњих дела. Разјашњење овог предлога даје УОН. У чл. 10 тог устројства стоји да благајник за свој рад одговара Министарству финансија, које га за тај положај и предлаже. Но окружно начелство, у чији састав улазе и благајници, као целина је за свој рад одговорно Министарству унутрашњих дела (чл. 9 УОН). Поред предложеног територијалног размештаја извршитеља, враћање на првобитно осмишљену концепцију извршитељске службе били су и предлози Министарства да извршитеље у случају одсуства или спречености за рад одмењују полицијски службеници и да се они (извршитељи) бирају међу тренутно запосленим судским писарима.[55]

---

[52] ДАС, ДС, 50/1859, Приметбе на законик за парница око засебни права.

[53] ДАС, ДС, деловодни протокол за 1859, бр. 2188; деловодни протокол за 1860, бр. 128.

[54] *Законикъ о поступку судейскомъ у грађанскимъ парницама за Княжество Србію*, Правительствена печатня, Београд 1860, I.

[55] ЗЗУ I (1840), 81–82; ДАС, ДС, 115/1860, Министарство правде Савету, ANo 1318, Београд, 17. II 1860.

Савет је 18. II 1860. одобрио молбу Министарства, а пет дана касније то је учинио и кнез. Према озакоњеном тексту *Решења да се при срезским, окружним властима и Управи тел. Вароши Београда поставе извршитељи*, они би обављали послове које ЗПСГП ставља у надлежност полицијских власти. Између тих послова и оних који би према нацрту имали извршитељи постоји врло висок степен подударности, али су видиве и одређене разлике. Тако, на пример, ЗПСГП у XIV глави („Извршивање пресуде") регулише само извршење судске пресуде донете у вези с новчаним, али не и другим потраживањима. Самим тим у овом законику нема бројних одредаба о поступању извршитеља код принудног „привођења у дејство" судских одлука у споровима поводом неновчаних потраживања. С друге стране, полицијским властима су према ЗПСГП припадале и одређене надлежности које извршитељи у нацрту нису имали. Полицијска власт је, рецимо, одлучивала о жалбама на решења мировних судова о одузимању ствари ради обезбеђењу и пресудама ове судске инстанце (чл. 10, 12, 14 ЗПСГП), а у поступку пред арбитражама могла је изабраном суду да одреди председника уколико се о томе странке не могу споразумети (чл. 283 ЗПСГП).[56]

Изглед извршитељске службе додатно се приближио оном из *Уредбе* 3. III 1860, када је донета одлука да се у Београду отвори још једно радно место извршитеља. Његово отварање је 27. II те године иницирало Министарство правде, наводећи, у представци Савету, да би у престоници требало поставити још двојицу извршитеља, јер је обим послова из његове надлежности превелики да би се с њим могао носити један службеник. Министарство је замислило да под јурисдикцијом једног извршитеља буду по два београдска кварта[57]. Да је замисао Министарства аминована, број запослених у београдској извршитељској служби био би раван оном из *Уредбе*, али је Савет дао зелено светло за само једно додатно извршитељско место, док се не види да ли ће два извршитеља бити довољна.[58]

Од доношења ЗПСГП Министарству правде почели су да се јављају интересенти за положај извршитеља. Према речима једног од заинтересованих, практиканта београдског окружног суда Милоша И.

[56] Савет кнезу Милошу, No 395, Београд, 18. II 1860; кнез Милош Савету, 23. II 1860; ЗПСГП, 2–4; „Решенѣ да се при срезскимъ окружнимъ властима, као и при Управител, вар. Београда поставе извршительи", ЗЗУ XIII (1860), 53–54.

[57] Подручје под надлежношћу одељења Управе вароши Београда. Њихов број је утврђен на шест *Устројеницем Управителства вароши Београда* (чл. 8) од 18. II 1860. „Устроєніє Управителства варши Београда", ЗЗУ XIII (1860), 42–43.

[58] ДАС, ДС, 115/1860, Министарство правде Савету, ANo 1590, Београд, 27. II 1860; кнез Милош Савету, BNo 686, Београд 3. III 1860.

Прокића, за извршитељску службу владала је велика јагма. Неки од аспираната су, наводно, од министра правде Јована Филиповића добили уверавања да ће бити примљени у новоустановљену службу.[59]

Списак кандидата за извршитеље Министарство је 3. III 1860. послало кнезу Милошу. На том списку било је 65 имена, од којих су 25 у том тренутку били практиканти, 22 писари, двојица интабулациони протоколисти, по један регистратор, канцелиста и помоћник судског рачуноводства, док се запослење осталих не наводи. Два дана пошто је Министарство упутило списак владаоцу догодио се неочекивани обрт. Да ли услед превелике непостојаности у ставовима поткрај своје друге владавине и живота, сликовито описане код Слободана Јовановића, или неког другог разлога, кнез Милош је заузео став да се извршитељи поставе искључиво тамо где то нужда захтева и да они потпадну под ресор Министарства унутрашњих дела. Све дотадашње кораке предузете ка установљењу извршитеља кнез Милош је окарактерисао као последицу грешке у редиговању уводног закона за ЗПСГП. У њему је, према кнежевим наводима, услед пропуста задржан текст чл. 1 из пројекта уводног закона израђеног према садржини нацрта, на основу којег је Министарство правде требало да се постара о постављању извршитеља по срезовима.[60]

Надлежност за предлагање кандидата за извршитеље кнез је 5. III 1860. пренео на Министарство унутрашњих дела, уз упутство да се при решавању где их је нужно поставити руководи величином срезова и обимом послова начелстава. Кнез је такође наложио да се кандидати одаберу с листе коју му је претходно послало Министарство правде. Да би се отклонило противречје између његове у дело донекле већ претворене концепције увођења извршитеља и слова уводног закона, Кнежевско представништво позвало је 17. III 1860. Савет да „промисли" о кнежевој жељи.[61]

---

[59] ДАС, ПО, 142/27, Милош И. Прокић Јеврему Грујићу, Београд, 16. II 1860. На адресу Грујића, тада помоћника министра правде, су сем Прокићеве молбе за урегенцију ради постављења за извршитеља стигле и молбе Симе К. Ђорђевића, такође приправника београдског окружног суда, Ђорђа Петковића, писара Моравског среза, и Милана Алимпића, практиканта београдске царинарнице. Вид. ДАС, ПО, 142/26, 27, 34, 38 и 40.

[60] ДАС, МИД-В, 1860, ф. III, р. 91, Министарство правде кнезу Милошу, ANo 1815, Београд, 3. III 1860; кнез Милош Министарству унутрашњих дела, BNo 740, Београд, 5. III 1860; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1923, 83–86.

[61] ДАС, МИД-В, 1860, ф. III, р. 91, кнез Милош Министарству унутрашњих дела, BNo 740, Београд, 5. III 1860; МИД-В, 1860, ф. VII, р. 251, Кнежевско представништво Савету, BNo 880, Београд, 17. III 1860.

Ово је, дабоме, био еуфемизам за позив да се да пристанак на кнежеву жељу. О њој се већало на седници Савета од 18. III 1860, и саветници су се, уз изузетак Андрије Стаменковића који је држао да би пре доношења одлуке о овом предмету требало упитати за мишљење Министарство правде, приклонили кнежевом предлогу. Он је нормативно уобличен у *Решење да се извршитељи постављају по потреби* од 21. III 1860.[62] Његово издавање представљало је почетак живота института јавних извршитеља у Кнежевини Србији.

3. ЗАКЉУЧАК

Да су први кодификаторски радови у Србији до краја задржали првобитни смер кретања, пресађивањем француског ЗГП као његов део у Кнежевину били би пресађени и јавни извршитељи. То се ипак могло збити само у теорији, јер у пракси Србија нити је била плодно земљиште за семе француског кодекса, нити би јавних извршитељи у њеном правном систему 30-их година претпрошлог столећа имали нарочитог смисла.

Време клијања мисли о увођењу јавних извршитеља у Кнежевини је друга половина 50-тих година XIX века. Тада би, с обзиром на околности – већи број донетих пресуда, разуђенију државну службу, развијенији правни систем и довољно образованих правника који би о том институту имали одређена знања – постојање јавних извршитеља било далеко смисленије. Предлози да се правни систем Кнежевине обогати овом установом давани су индиректно – преко дела нацрта трговачког законика у којима се извршитељи сусрећу, и директно – путем поднесака државних органа којима се тражи њихово установљење. Једино је други начин предлагања уродио плодом.

Јавни извршитељи из формалног дела пројекта трговачког законика по својим надлежностима много више наликују данашњем појму те правне установе него они из нацрта ЗГП и *Уредбе*. Ови други би се, зависно од угла гледања, могли окарактерисати као по овлашћењима делимични двојник домаће полицијске власти или као колаж елемената који чине исијее разних франкофоних земаља.

Последња реченица дотиче тематику страних утицаја на предлагана нормативна решења о извршитељима, па је њен логичан наставак даља елаборација тог питања. Уплив са стране је непобитно присутан у недоумицама око регулисања принадлежности јавних извршитеља и, још непобитније, у појединим одредбама Грујићевог пројекта

[62] ДАС, ДС, деловодни протокол за 1860, бр. 643; Савет кнезу Милошу, No 643, Београд, 18. III 1860; „Решенѣ да се извршителъи поставляю по потреби", ЗЗУ XIII (1860), 62.

формалног дела трговачког кодекса. Насупрот томе, присуство страних утицаја у нацрту ЗГП и *Уредби* је тема око које би се могло расправљати. Међутим, чак и када би се све дилеме око домаћих/страних утицаја на пројектоване одредбе о извршитељима разрешиле у корист других, норме с домаћим коренима би и даље превладавале.

Било би сасвим логично и очекивано да институт јавних извршитеља у Србији коначан облик добије кад се без остатка одреди шта ће они радити. Наместо таквог развоја догађаја, ова установа заживела је после коначног одговора на питање где ће јавни извршитељи деловати.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Извори

Необјављени извори

1) Архив Српске академије наука и уметности:
2) Заоставштина Николе Крстића
3) Државни архив Србије:
   1) Државни савет;
   2) Министарство иностраних дела – Внутрено одељење;
   3) Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење;
   4) Поклони и откупи.

Објављени извори

1. Erhard, Christian Daniel, *Civilgerichtsordnung des französischen Reichs,* Boß'schen Buchhandlung, Leipzig 1813;
2. *Законикъ грађанскій за Княжество србско*, Кньигопечатня Княжества србскогь, Београд 1844;
3. *Законникъ о судейскомъ поступку у парницама грађанскимъ за Княжество Сербію*, Београд 1853;
4. *Записи Јеврема Грујића* III, Српска краљевска академија, Београд 1923;
5. *Календаръ са шематизмомъ Княжества Србіє*;
6. *Code de procedure civile*, Imprimerie impériale, Paris 1806;
7. *Code de procédure civile de la République et Canton du Valais*, Ant. advocat, imprim. du Gouvernment, Sion 1824;
8. Code de procédure civile du Canton de Fribourg, Imprimerie de Joseph-Louis Piller, Fribourg en Suisse 1849;
9. Duvergier, Jean-Baptiste, *Collection complete des lois, décrets, ordonnances, réglemens et avis d'Conseil-d'État*;
10. *Loi sur la procédure civile pour le Canton de Genève*, Imprimerie des Successeurs Bonnant, Genève 1819;

11. *Lois civiles du Canton de Fribourg*, Imprimerie de Ch. Marchand, Fribourg en Suisse 1868;
12. *Mémorial législatif et administrative du Grand-Duché de Luxembourg*;
13. *Nouveau recueil officiel des lois, décrets et ordonnances du Canton du Berne*;
14. *Pasionomie ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et réglemens généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*;
15. *Pasinomie luxembourgoise ou collection des lois, désrets, arrêtés, règlements généraux et spéciaux, qui peuvent être invoqués dans la Grand-Duché de Luxembourg*;
16. Перуничић, Бранко, *Управа вароши Београда 1820–1912*, Музеј града Београда, Београд 1970;
17. Петровић, Ђорђе, *Рѣчникъ закона', уредба', уредбены прописа' и пр. и пр. изданы у Княжеству Србіи одъ 1827. до половине 1854. год.*, Правителственна кньигопечатня, Београд 1856;
18. *Recueil des lois, décrets, arrêtés et autres actes du Gouvernement du Canton de Vaud, et des actes de l'assemblée fédérale et du Conseil federal de la Confédération suisse*;
19. *Сборникь законâ и уредбâ и уредбены' указâ изданы' у Книжеству србскомъ*;
20. *Србске новине*.

Литература

1) Bellot, Pierre-François, *Loi sur la procedure civile du Canton de Genève*, Librairie A. Cherbuliez, Genève – Librairie de la Suisse Romande, Paris 1870;
2) Deffaux, Marc, Harel, Adrien, *Encyclopédie des huissiers ou dictionnaire général et raisonné de législation, de doctrine, et de jurisprudence en matière civile, commerciale, criminelle et administrative* IV, Imprimerie et librairie générale de jurisprudence, Paris 1856;
3) Дракић, , Г. М. Станковић, У. Н., „Настанак српских законика (1827–1865): сећања савременика", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2024;
4) Јовановић, Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1923;
5) Исти, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Издавачка књижарница Напредак, Београд 1925;
6) Поповић, Мирослав М., „Организација виших судских инстанци у Кнежевини Србији (1838– 1865)", *Зборник радова Правног факултета у Приштини* (2017);
7) Исти, *Судство у Кнежевини Србији (1838–1869): организација и основе судског поступка*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2016;

8) Fritz, Vera, „De l' incertitude juridique de la restauration à la mise en place d'une organisation judiciaire libérale (1839–1848)", *Histoire de la justice au Luxembourg (1795 à nos jours)*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin – Boston 2022.

Assistant Professor Uroš Stanković, LL.D.

Faculty of Law, University of Novi Sad

INTRODUCTION OF FORECLOSURE OFFICERS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA

Summary

The paper themes intoduction of baillifs in the Principality of Serbia, which took place in 1860.

The first, however very unlikely possibility to introduce these officials occured during first attempts to codify civil procedure in Serbia. Since role model of Serbian code-to-be was French Civil Procedure Code ('Code de procedure civile', henceforth: CPC) of 1806, and since that code of law contained a fair number of provisions related to huissier, an official among other duties tasked with execution of judgments, reception of the CPC would automatically mean transplanting huissiers into Serbian legal system. Nevertheless, neither was the CPC itself suitable for transplantation in Serbia, nor was Serbian civil procedure close to the degree of complexity requesting the existence of bailiffs.

A proposition for their introduction in Serbia was first put forward indirectly, through 'formal part' of commercial code draft (section of the document containing organization of commercial courts and procedure in commercial lawsuits) authored in 1857 or 1858 by renowned Serbian jurist Jevrem Grujić. Purusant to the draft, bailliffs would be entitled to carry out commercial court's decisions, take debtor who contests judgment to debtors' prison to the president of the court having territorial jurisdiction over the event, apprehend probably fugitive debtors and receive indebted sum of money from a detained obligor.

The first for the time being known direct and official proposal for introduction of bailiffs came from Ministry of Justice's annual report to the State Council of 1857 (sent in 1858). The Ministry repeated its proposition in January 1859, in the letter sending the Council drafted law on summary civil procedure.

The Ministry's motions were operationalized in draft civil procedure code (henceforth: DCPC) and Regulation on Court Bailiffs ('Uredba o sudskim izvršnicima'), both composed by the commission appointed on 17 February 1859 to draw up new codification of civil procedure. The Regulation concerned organization of bailiff service and in short provided its scopes of authority, whereas the draft CPC concretized the latter.

Under the Regulation, every county and seats of districts would have one bailiff, and the Belgrade City Administration (the capital's chief administrative and police entity)'s public enforcement officer could, if needed, be given two assistants. Drafted area of baillifs'authority were all current powers of police authorities regarding matters of civil procedure and guardianship, as well as all tasks they would authorized to execute by the future civil procedure code. Some of the Regulation's norms were no doubt based on already existing Serbian legislation, while several rules bear similarity with laws regulating office of huissier in France, Switzerland's francophone cantons and Luxembourg.

The scrutiny of the DCPC's text shows that baillifs'jurisdiction would include preparation of hearings, delivery of court documents, participation in expert witnesses' expertise, seizure of objects as means of security, carrying out enforcement procedure, various activities in arbitration proceedings, document authentication and taking part in investigation against village heads (kmetovi) for alleged denial of peace courts' judgment execution. Comparison of the DCPC's articles with the mention of bailiffs to the contents of the Code of Court Procedure in Civil Lawsuits ('Zakonik o sudejskom postupku u parnicama građanskim') of 1853, the first Serbia's systematic collection of rules in this area of law, reveal that a large part of the former's provisions were nearly to the letter taken over from the latter, with the difference that bailiffs appear as replacement for court committee (a body mainly tasked to carry out preliminary proceedings), police authorities or court itself.

Nonetheless, both the Regulation and the DCPC didn't appear in final act of baillifs-introduction drama. The first remained unsanctioned, as the second was heavily altered prior to entering into force. Besides many other alterations, bailiffs were dropped out of the final version of the second Code of Court Procedure in Civil Lawsuits of 1860. They were substituted with 'police official' having even slightly larger scope of jurisdiction than would-be bailiffs. It's highly probable that the twist came as the result of Prince Miloš Obrenović's opposition towards existence of bailiffs in Serbian legal system. However, the chain of events once more swerved, so that on 23 February 1860 the Decree on appointment of bailiffs at county and district authorities and Belgrade City Administration ('Rešenje da se pri srezskim, okružnim vlastima i Upravitel. Varoši Beograda postave izvršitelji') was

issued. The Decree stipulated that bailiffs would perform duties of 'police officials' from Code of 1860.

When the Ministry of Justice submitted the list of 65 candidates for bailiffs to the prince for approval, the ruler initiated revision of the Decree. The State Council complied to his wish, which resulted in passage of the Decree on appointment of bailiffs as needed ('Rešenje da se izvršitelji postavljaju po potrebi') on 21 March 1860. The new decree prescribed that baillifs would be appointed only in counties and districts where the amount of work belonging to their scope of jurisdiction was excessive. The passing of this legal act meant definite birth of baillifs'service in the Principality of Serbia.

Key words: *Bailiffs; Code on procedure in civil lawsuits for the Principality of Serbia (1860); Commercial Code for the Principlaity of Serbia (1860); Enforcement of judgments; Local administration in the Principality of Serbia*.

УДК/UDC 347.961(497.5+497.16)“13“
ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД / *ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE*

Доц. др Мирјана Пупић

Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

ИЗМЕЂУ ИТАЛИЈЕ И ИСТОЧНОГ ЈАДРАНА: НОТАРИ КАО НОСИОЦИ ПРАВНОГ И КУЛТУРНОГ ПОСРЕДОВАЊА У КАСНОМ СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Рад анализира улогу нотара у преношењу, прилагођавању и свакодневној примјени правних модела који су се, од италијанских комуна и правних школа, ширили према градовима источног Јадрана у касном средњем вијеку. Полазна теза је да нотар није био само писар јавне или приватне исправе, већ образовани правни стручњак, носилац јавног повјерења, посредник између римскоправне традиције, канонског права, статутарног поретка и локалног обичаја. Посебна пажња посвећује се присуству домаћих и страних нотара, њиховом регионалном поријеклу, трајању службе, кретању између источнојадранских комуна и степену њихове интегрисаности у дубровачко и шире далматинско комунално друштво. На примјерима Томазина де Савере, Аца де Титула, Понеа де Стамбертиса, Теодора Сколмафоће, Албертa Бона, Ивана Конверсинија, Јакова Угодоника, Филипа де Диверсиса и породице Сфондрати показује се да се интеграција страних нотара не може мјерити само трајањем њихове службе, већ и њиховим учешћем у кредитним пословима, куповини некретнина, заступању странака, брачним и породичним везама, опоручној пракси, братовштинама, трговини и културном животу града. Закључује се да је источни Јадран био простор правне разноликости у којем рецепција римског права није значила механичко пресађивање италијанских формула, већ њихово превођење у локалну правну, друштвену и културну праксу.

Кључне ријечи: Нотаријат; Римско право; *Ius commune*; *Ars notariae*; Дубровник.

Мирјана Пупић, *mirjana.pupic@pravni.ues.rs.ba.*

1. УВОД

Предмет овог рада је улога средњовјековних нотара као носилаца правног и културног посредовања између италијанских правних средишта и комуна источног Јадрана. У досадашњим тумачењима институција нотаријата често се представља као једна од техничких служби градске управе. Такав приступ, иако није нетачан, недовољан је за разумијевање њеног стварног значаја. Нотар није само записивао оно што су странке већ биле уговориле. Он је правни однос обликовао језиком исправе, уносио га у форму која је могла произвести доказне и извршне посљедице, а тиме је утицао и на начин на који су становници комуне разумјели уговор, дуг, купопродају, тестамент, мираз, пуномоћје, закуп, поморски посао или судску изјаву.

Циљ рада је да се покаже да рецепција римског права на источном Јадрану није била једноставан процес преузимања готових италијанских правних модела. Римскоправне категорије и италијански нотарски формулари улазили су у градове као што су Дубровник, Котор, Будва, Задар и Сплит посредством конкретних људи: нотара који су стицали образовање у италијанским средиштима, путовали из једне комуне у другу, закључивали уговоре са градским властима, живјели од плате, такса и приватних послова, женили се у локалним породицама, куповали куће и винограде, позајмљивали новац, наступали као заступници и свједоци и остављали властите тестаменте. Управо зато анализа нотара мора обухватити и институцију и биографију: јавну службу, али и приватни живот њених носилаца.

Методолошки, рад спаја историјскоправни, компаративни и микроисторијски приступ. Историјскоправни приступ омогућава праћење везе између римског права, лангобардске и италијанске нотарске праксе и статутарног права приморских комуна. Компаративни приступ омогућава поређење Дубровника са другим источнојадранским градовима, нарочито са Задром, за који је сачувана и обрађена богата грађа о односу домаћих и страних нотара. Микроисторијски приступ усмјерен је на појединачне биографије нотара, јер се управо на њима најјасније види како се правна култура преносила, прилагођавала и локално укоријењивала.[1]

Значај истраживања лежи у чињеници да се преко нотаријата може пратити истовремено више процеса: професионализација права, јачање писмености, развој градске администрације, ширење латинске правне

[1] О методолошкој вези између правне историје, рецепције римског права и комуналних институција вид. P. Stein, *Roman Law in European History*, Cambridge 1999; H. J. Berman, *Law and Revolution*, Cambridge 1983; M. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe 1000–1800*, Washington 1995.

терминологије, раст трговачког кредита, појава стабилних архивских серија и укључивање странаца у затворена, али прагматична комунална друштва. Нотар је, због тога, једна од најпогоднијих фигура за разумијевање источнојадранског средњег вијека као простора у којем се сусрећу римско, византијско, лангобардско, словенско, млетачко и локално статутарно насљеђе.[2]

2. РИМСКОПРАВНИ И ИТАЛИЈАНСКИ ОКВИР ЈАВНОГ НОТАРИЈАТА

Средњовјековни јавни нотаријат није настао као пуко оживљавање римских *tabelliones*, али без римске правне традиције не би било могуће разумјети његов језик, технику и доказну функцију. Касноримски табелиони били су састављачи приватних исправа, али нису уживали положај јавних лица у пуном смислу. Њихов углед био је ограничен, а доказна снага исправе зависила је од сложеног односа писменог акта, свједока и јавне потврде. Пресудни помак догодио се у раносредњовјековној Италији, посебно у лангобардској правној традицији, гдје се правилно састављеној исправи постепено признаје снажнија доказна вриједност.[3]

Лангобардски примјер је важан зато што показује да је јавна вјера нотарске исправе настала прије пуне рецепције ученог римског права. У ранијој пракси странке су правни посао могле изнијети пред судију, који би симулираним судским поступком дао исправи карактер пресуде. Такав модел, мада спор и формалан, отворио је пут схватању да писани акт може добити посебну доказну снагу ако је сачињен уз јавни ауторитет. Одредба краља Ратиса из 746. године, којом се исправи писаној од јавног писара признаје пуна вјера у погледу исплате цијене, представља један од најзначајнијих корака у том правцу. Још изричитија је одредба војводе Аделгиса из 866. године, према којој доказне исправе треба да пишу само нотари, а исправа без нотарског потписа нема важности.[4]

Из тих раних италијанских облика развила се каснија средњовјековна представа о нотару као лицу које, по овлашћењу папе, цара или комуне, може саставити исправу са јавном вјером. Термини *publicum*

[2] За источнојадрански правни плурализам и улогу статута вид. M. Šufflay, *Die Dalmatinische Privaturkunde*, Wien 1904; L. Margetić, „O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 6/1973.

[3] О односу касноримских табелиона и средњовјековних јавних нотара вид. Н. Мојовић, „Историја латинског нотаријата“, *10 година нотаријата Републике Српске*, Бања Лука 2018.

[4] Ратисова и Аделгисова одредба често се наводе као прекретнице у признавању доказне снаге нотарске исправе. Вид. Н. Мојовић, 116.

instrumentum и *fides publica* постали су језгро те нове правне културе. *Publicum instrumentum* није био само писани уговор. Он је био писани акт у јавном облику, сачињен пред овлашћеним нотаром, са одређеном формом, датумом, мјестом, именима странака, свједока, нотарским знаком и потписом. *Fides publica* означавала је повјерење које правни поредак признаје исправи и лицу које је саставља. Управо у томе лежи суштинска разлика између писара и нотара: писар записује, а нотар својим јавним ауторитетом производи исправу која може стајати у средишту доказног поступка.[5]

Римско право је, у каснијој фази, овој пракси дало терминолошки и систематски оквир. Глосатори и постглосатори нису једноставно преписали античке прописе о табелионима, већ су их тумачили у свјетлу потреба властитог времена. На тај начин је старија писарска пракса укључена у шире поље *ius commune*, у којем су се римско и канонско право користили као општи правни језик изнад појединачних градских статута.[6] За источни Јадран то је било од посебног значаја, јер су комуне у којима је постојало више правних традиција добиле стручњаке способне да локалне односе преведу у форму разумљиву у ширем медитеранском простору.

3. БОЛОЊА, *ARS NOTARIAE* И ПРОФЕСИОНАЛИЗАЦИЈА НОТАРА

Кључни посредник између римскоправне учености и практичне нотарске службе била је Болоњска правна школа. Њен значај није само у томе што је у њој проучавано Јустинијаново право, већ и у томе што је правна наука добила практичну примјену у градском животу. Болоња је од XI вијека постала једно од главних средишта правног образовања, а њени професори и ученици ширили су правну културу по читавом Медитерану.[7]

За нотаре је посебно важна *ars notariae*, дисциплина која је повезивала право, реторику и технику писања. Њен развој не може се одвојити од *ars dictandi*, вјештине састављања писама и исправа у правилном стилу. Нотар је морао познавати не само правне институте него и формулу: како се именује странка, како се означава предмет уговора, како се уноси цијена, како се формулише признање дуга, како се

[5] О *publicum instrumentum* и *fides publica* вид. F. Calasso, *Medio evo del diritto*, Milano 1954; P. Koschaker, *Europa und das römische Recht*, München 1947.

[6] О *ius commune* као заједничком правном језику средњовјековне Европе вид. J. A. Brundage, *Medieval Canon Law*, London–New York 1995.

[7] О Болоњској школи и раној европској правној науци вид. Н. Мојовић, *Римско право књ. 1, Историја римског права*, Правни факултет, Бања Лука 2008.

обезбјеђује мираз, како се пише тестамент, како се одређују свједоци и извршиоци, како се у исправу уноси одрицање од правних лијекова.[8]

Због тога су нотарски формулари били један од најважнијих инструмената правног преноса. Од Ирнеријевог *Formularium tabelionum*, преко Рајнерија из Перуђе, Салатијела и Роландина Пасаћерија, развијен је корпус приручника који су нудили моделе за купопродају, зајам, мираз, закуп, даровање, тестамент, туторство и судске акте. Роландинова *Summa totius artis notariae* представљала је врхунац тог развоја: она није давала само узорке, већ је формирала професионални језик нотара.[9]

Када италијански нотари долазе у источни Јадран, они не доносе само своју писменост. Они доносе школовану технику формулисања правних односа. У томе је суштина њиховог посредовања. Уговор који је у локалном животу могао бити ослоњен на усмени договор, свједоке и обичај, у нотарској канцеларији добија прецизан латински облик, упоредив са формама које се користе у Италији. Али та форма није примјењивана механички. Источнојадрански градови имали су своје статуте, језике, топониме, породичне односе, трговачке обичаје, поморску праксу и односе са словенским залеђем. Нотар је зато био преводилац не само између језика, него и између правних култура.

4. ИСТОЧНИ ЈАДРАН КАО ПРОСТОР РЕЦЕПЦИЈЕ

Источна обала Јадрана дуго је била у саставу римског, а затим византијског политичког и културног простора. Због тога је у приморским градовима постојао слој правних обичаја који је чувао успомену на римску и рановизантијску традицију. Истовремено, италијанске, млетачке, лангобардске и локалне словенске правне праксе утицале су на живот комуна. Право сваког града зато треба посматрати као посебну цјелину, али и као дио шире медитеранске правне културе.[10]

У ранијем периоду састављање исправа било је углавном у рукама домаћег свештенства. У Дубровнику се већ у XI и XII вијеку јављају клирици који у потпису имају ознаку нотара: Петар као *diaconus et notarius*, Виталис као подђакон, Марко као *diaconus et communis notarius*, затим Марин, Геталд, Блаж и Паскал Капула.[11] Овај рани слој

[8] B. Grbavac, „Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači“, *Javni bilježnik* 34/2011.

[9] Н. Мојовић, (2018), 117.

[10] M. Šufflay, 45–86.

[11] За најранији дубровачке нотаре и исправе вид. G. Čremošnik, „Dubrovačka kancelarija do godine 1300“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1927; V. Foretić,

показује да нотаријат није у Дубровник ушао одједном са страним професионалцима, већ се развијао на темељу домаће клеричке писмености. Управо тај континуитет објашњава због чега су градови могли релативно брзо примити италијанску професионалну форму: она није дошла у празан простор, него у средину која је већ познавала исправу и писмену потврду правног посла.

Ипак, крај XII и XIII вијек доносе нову фазу. Појавом јавних нотара, школованих или овлашћених у италијанском правном простору, исправа постепено добија снажнију јавноправну вриједност. Старији облици *carta*, *noticia* и *breve* уступају мјесто инструменту као исправи јавног облика. У том процесу посебно је важна чињеница да се доказна снага исправе помјера са свједока на нотара и његов јавни ауторитет. Свједоци не нестају, али се њихова функција све више повезује са свечаношћу и јавном формом акта, а не са самим темељем доказивања.[12]

Таква промјена имала је далекосежне посљедице. Она је оснажила правну сигурност у трговачким и имовинским односима, олакшала архивирање, омогућила тражење преписа и створила претпоставке за развој сложених канцеларијских серија. Дубровник је у том погледу нарочито важан, јер се од 1278. године везује за уређеније вођење нотарских и канцеларијских регистара, што се традиционално повезује са доласком Томазина де Савере.[13]

5. ДОМАЋИ И СТРАНИ НОТАРИ

Питање присуства домаћих и страних нотара треба посматрати као процес, а не као једноставну смјену једне групе другом. У раном периоду у Дубровнику преовлађују домаћи клирици. Њихов положај је природан за град у којем су писменост, латински језик и вјештина састављања исправе били највише везани за црквене кругове. Паскал Капула, који је 1228. године положио заклетву као комунални нотар, представља врхунац те домаће клеричке фазе. Текст његове заклетве открива високу свијест о јавном карактеру службе: обавезује се да ће исправе састављати вјерно, да неће помагати пријатељу нити штетити непријатељу, да ће чувати тајне кнеза и вијећника и да неће састављати исправу без заклетог судије.[14]

Долазак Томазина де Савере означава прелом. Он је први свјетовни професионални нотар кога је дубровачка општина ангажовала умјесто

„Dubrovački arhiv u srednjem vijeku“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 6–7/1959.

[12] M. Šufflay, 45–86; L. Margetić, 16.

[13] G. Čremošnik, (1927), 231–236.

[14] Текст заклетве Паскала Капуле објављен је у *Codex Diplomaticus* III, док. 250.

дотадашњих домаћих свештеника-нотара. Рођен у Ређо Емилији, са искуством боравка у Венецији и Истри, Томазино је у Дубровник дошао као плаћени стручњак комуне. Његов рад представља почетак модерније организације јавног нотаријата и канцеларије, јер је разликовао приватноправне акте, вођене у серији *Diversa Notariae*, од јавноправних и канцеларијских послова, који су улазили у *Diversa Cancellariae*.[15]

Међутим, ни након њега домаћи нотари нису нестали. Напротив, дубровачка пракса показује коегзистенцију. Томазину помажу домаћи нотари, као што су Иван Продановић, односно презбитер Јоханес, и млађи Паскал, чији је положај замјеника у једном периоду био прилично самосталан. Андрија Бенешић, домаћи нотар и љекар, дјеловао је од 1293. до 1324. године и увео значајне промјене у пракси потписивања приватних исправа, нарочито у погледу броја свједока.[16]

Страни нотари, ипак, све више преузимају централну улогу у најзахтјевнијим градским пословима. Разлог није био само престиж италијанског образовања. Развијенији трговачки живот, пораст кредитних односа, сложенија судска администрација и потреба за правно уједначеним формама захтијевали су људе који су познавали латински правни језик и имали професионалну дозволу папског или царског ауторитета. Наслови *sacri palatii notarius* и *imperiali auctoritate notarius* били су зато важни, јер су упућивали на шири правни легитимитет и на могућност да нотарска исправа буде прихваћена и изван локалне комуне.[17]

Упоредни примјер Задра показује колико је тај процес могао бити снажан. У задарској комуни, према истраживању Грбавац, од тридесетих година XIV вијека до XV вијека дјеловало је укупно око шездесет четири нотара, при чему је само пет било домаћег поријекла, а педесет и три страног. Тај однос не треба механички пренијети на Дубровник, али он добро показује општу далматинску тенденцију: професионални, углавном италијански нотари постепено потискују старији клерички модел, док домаћи људи који желе нотарску каријеру све чешће одлазе на школовање у Италију.[18]

[15] G. Čremošnik, (1927), 231–236; V. Foretić, 323.

[16] G. Čremošnik, „Dubrovački notar prezbiter Johanes (1284–1293)“, Sarajevo 1936; V. Foretić, 323.

[17] B. Grbavac, „Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana“, *Acta Histriae* 4/2008, 510.

[18] *Ibid*, 511–512.

6. ПОРИЈЕКЛО СТРАНИХ НОТАРА И МРЕЖА ИСТОЧНОЈАДРАНСКЕ МОБИЛНОСТИ

Поријекло страних нотара открива да источни Јадран није био периферија у коју су стизали случајни појединци, него дио ширег јадранског тржишта правне стручности. У Дубровнику се сусрећу нотари из Ређо Емилије, Пистоје, Венеције, Равене, Парме, Кремоне, Луке и других италијанских средишта. Томазино де Савере долази из Ређо Емилије; Поне де Стамбертис и Софредо Парини везани су за Пистоју; Иван Конверсини, познат као Иван Равењанин, долази из културног круга Равене и Падове; Алберт Боно долази из Венеције; Филип де Диверсис из Луке, са венецијанским искуством; Петар и Бартоломеј Сфондрати потичу из Кремоне.[19]

Шири задарски узорак, који је обрадила Грбавац, показује да су најбројнији страни нотари долазили из простора данашњег Венета, Марки, Емилије, Ломбардије, Фурланије и Романье. Тај распоред није случајан. Регије које су имале развијене комуне, универзитетске или нотарске школе и лаку поморску комуникацију са далматинском обалом давале су највише нотара. Обална пловидба, трговачке везе и потреба за стручним канцеларима повезивале су италијанске и источнојадранске градове снажније него што би се могло закључити само из политичке историје.[20]

Мобилност нотара имала је више облика. Први је био долазак из Италије директно у службу источне комуне. Такав је Томазино, који из Ређа, преко Венеције и Истре, долази у Дубровник. Други облик је кретање између источнојадранских комуна. У дубровачкој грађи посебно је значајан Јаков Угодонико, који је прије доласка у Дубровник обављао нотарску службу у Котору. Његов случај показује да се Котор и Дубровник не могу посматрати као одвојени правни свјетови: исти стручњак могао је пренијети праксу једне канцеларије у другу, а градска власт је његов ранији рад могла схватити као доказ способности.[21]

Трећи облик мобилности је привремени или неуспјели боравак. Иван Конверсини је у Дубровник дошао након службе и боравка у сјеверној Италији, али се није потпуно уклопио у локалну средину. Његова *Historia Ragusii* истовремено је свједочанство о граду и о дистанци образованог странца који Дубровник гледа очима хуманисте. За разлику од Томазина, он није показивао јачу вољу да се укључи у кредитне

[19] За дубровачке нотаре XIV и XV вијека вид. K. Jireček, “Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner“, *Archiv für slavische Philologie* XXVI, Berlin 1904; F. Bettarini, “Notaries-Chancellors in Late Medieval Dubrovnik“, *Italian Review of Legal History* 7/2021.

[20] B. Grbavac, (2008), 514–516.

[21] DAD, *Reformationes* vol. 32, f. 213.

послове и дуготрајно остане у комуни. Због тога је његов примјер важан као коректив: страни нотар није увијек постајао интегрисани грађанин, него је понекад остајао професионалац у привременој служби.[22]

Четврти облик је „обрнути“ или кружни правац кретања: након службе у једној комуни нотар наставља каријеру у другој. За сам Дубровник, на основу приложене грађе, најсигурније се може говорити о доласцима након раније службе у другом мјесту, нарочито у случају Јакова Угодоника из Котора. У ширем далматинском корпусу, међутим, документовани су и случајеви кретања између Задра, Нина, Хвара и Сплита, као и каријере које су послије једне комуналне службе настављане у другој. То упућује на закључак да је нотарска професија функционисала као надлокална служба, у којој је стручност била преносива, а репутација стечена у једном граду могла је бити капитал у другом.[23]

7. СТРАНИ НОТАРИ У ДУБРОВАЧКОЈ СВАКОДНЕВНИЦИ

Интегрисаност страних нотара у дубровачко друштво најбоље се види када се њихова служба не посматра само кроз канцеларијске књиге, него и кроз свакодневне правне односе. Питање да ли су били купци, зајмодавци, заступници, примаоци легата, свједоци или извршиоци опорука није споредно. Оно открива да ли је нотар био само плаћени чиновник или и активни учесник градског живота.

7.1. Томазино де Савере: од плаћеног стручњака до дубровачког актера

Томазино де Савере је најбољи примјер дубоке интеграције страног нотара. Из његовог тестамента сазнаје се да је из Ређа отишао отприлике двадесет година прије састављања тестамента, да је боравио у Венецији и Истри, а затим дошао у Дубровник на плату комуне. У Дубровнику се оженио Станом, кћерком Трипуна Скоробогатог, те је свој иметак стекао радом у нотарској служби, платом комуне и коришћењем жениног мираза. У тестаменту сам наглашава да је непрекидним радом „данонoћно пишући“ и вршећи нотарску службу стекао покретна и непокретна добра.[24]

---

[22] D. Kniewald, „Johannes Conversino da Ravenna, dubrovački notar 1384–1387“, *Glas SANU* 229/1957; R. Seferović, „Razočarani notar: iz kasnog dubrovačkog prijepisa djela *Historia Ragusii Giovannija Converinija*“, *Anali Dubrovnik* 55/2017.

[23] B. Grbavac, (2008), 513–514, 523–524.

[24] *Codex Diplomaticus* VI, док. 383; М. Пупић, *Римско правна традиција и касносрдњовјеовни дуброачки нотаријат*, докторска дисертација, Пале 2022.

Његова интеграција види се најприје у браку. Женећи се у дубровачку породицу, Томазино није остао само страни службеник. Ушао је у мрежу сродства, миразних односа, обавеза и очекивања. Тај податак је значајан јер показује да комуна није ангажовала странце само као техничаре, него је била спремна да их укључи у свој друштвени простор ако су стекли повјерење и иметак.

Други ниво интеграције је имовински. Томазино се јавља као купац некретнина: 1278. године купио је виноград у Брену од свог пунца Трипуна Скоробогатог за 500 перпера, а истог дана и винограде од Петра Смалатице за 200 перпера. У опоруци Петра Смалатице њему је остављена кућа у Дубровнику под условом да исплати 350 перпера, што је он и учинио. Ови послови показују да је нотар улазио у локално тржиште непокретности, а не само у службене књиге.[25]

Трећи ниво је кредитни. Томазино купује потраживање од Илије Растића према Домањи Степићу, а у више наврата јавља се као зајмодавац. Позајмљује 50 перпера Доброслави, жени Павла Волкина, и њеним синовима; у тестаменту Вита Черне спомиње се дуг од три перпера Томазину; Доминик Ерклеке признаје дуг од 15 перпера; Радмило Братоћ прима од њега шест перпера ради исплате кућице. Ови подаци су нарочито важни јер показују да је нотарска плата могла бити претворена у кредитни капитал, а нотар у локалног финансијског актера.[26]

Четврти ниво је заступање. Томазино се јавља као заступник Гајиславе, кћерке Петра Палмиша из Котора, примајући за њу десет перпера које јој је оставио Петар Смалатица. У другим пословима Јурај Карбонозо га поставља да наплати новац за со продату дубровачкој комуни, а Петар Поланус га овлашћује да прими новац од Драгоње Балдуина из Котора. Ово показује да је нотар био лице коме су странке повјеравале правно и имовинско заступање, често и у пословима који су повезивали Дубровник са Котором.[27]

Томазинов случај открива и опоручну културу. Његов властити тестамент садржи легате црквама, манастирима, сиромашнима, фрањевцима, доминиканцима, свештенству и породици. Он одређује мјесто сахране, распоређује имовину, штити интересе супруге, дјеце и незаконите кћери, те именује извршиоце. Тестамент страног нотара тако

[25] *Monumenta historica Ragusina* I, док. 5, 6, 376, 397, 405.

[26] DAD, *Debita Notariae* vol. 1, f. 91; *Monumenta historica Ragusina* I, док. 875, 1020; *Monumenta historica Ragusina* II, док. 755.

[27] *Monumenta historica Ragusina* II, док. 1259; *Monumenta historica Ragusina* III, док. 329, 359.

постаје извор за историју дубровачке побожности, породице, пола, насљеђивања и урбане интеграције.[28]

7.2. Поне де Стамбертис, Софредо и економска укоријењеност

Поне де Стамбертис де Писторио, нотар и канцелар у Дубровнику од 1318. до 1341. године, представља други тип интеграције. О њему се не говори као о културном аутору, већ као о службенику који је дуго остао у граду и учествовао у трговачким и кредитним активностима. Из сачуваних исправа види се да су се дужници Вукосав Толимирић, Десислав Гердомилић и Прибоје Радогостић обавезали да му за дуг испоруче 900 зечијих кожица. Тај податак показује да се кредит није увијек враћао у новцу, већ и у роби, што је у складу са трговачком природом дубровачког тржишта.[29]

Понеов син Рејналд де Стамбертис бавио се трговином житом и појављује се у мисијама које су имале трговачки карактер. Иако сам Рејналд није нужно наставио очев нотарски позив, његов примјер је важан за разумијевање породичне интеграције. Страни нотар није само привремено зарадио плату, већ је могао створити породицу чији су потомци улазили у трговачке и дипломатске активности града.

Софредо Парини де Писторио, зет Понеа де Стамбертиса, започео је службу као његов коадјутор, јер је Поне био преоптерећен послом. Ова породична веза између двојице службеника из Пистоје показује како су професионална и сродничка мрежа могле бити повезане. Нотарска служба није била само индивидуални уговор између комуне и једног странца, већ понекад и канал кроз који се у град уводила шира породична и регионална мрежа.[30]

7.3. Ацо де Титуло, Алберт Боно и нотар као службеник повјерења

Ацо покојног Јакова де Титула дјеловао је као нотар са царским овлашћењем и као канцелар дубровачке комуне. Прије него што је прешао у службу општине, био је лични нотар кнеза Михајла Моросинија. Његов прелазак из службе кнеза у службу комуне показује да нотар није био само техничко лице, него службеник повјерења који је могао бити везан за политички врх града. Истовремено, тај случај показује како се лична служба властодршцу могла претворити у јавну службу општине.[31]

[28] *Codex Diplomaticus* VI, док. 383.
[29] DAD, *Debita Notariae* vol. 2, f. 28;
[30] DAD, *Reformationes* vol. 6, fol. 56v.
[31] G. Čremošnik, (1927), 236–237.

Алберт Боно је у Дубровник дошао из Венеције, гдје је такође радио као нотар. Дубровачка власт му је понудила плату од 100 дуката и кућу за становање. Дјеловао је од 1380. до 1407. године, дакле довољно дуго да се његово присуство не може сматрати пролазним. Имао је деветоро дјеце, од којих се један син опредијелио за нотарски позив у Дубровнику, док су тројица били успјешни трговци у Дубровнику, Србији, Босни и Венецији. У Боновом случају види се права породична укоријењеност: страна нотарска служба постаје основ за ширење породичне дјелатности у праву, трговини и прекојадранским везама.[32]

7.4. Иван Конверсини и Филип де Диверсис: границе интеграције и културно посредовање

Иван Конверсини, односно Иван Равењанин, представља сложенији примјер. Он је завршио двогодишњи нотарски курс у Болоњи и прије доласка у Дубровник био повезан са двором породице Карара у Падови. У Дубровнику је дјеловао неколико година, али се није потпуно уклопио у средину. Његово незадовољство нотарским послом и тежња ка књижевности показују да професионална успјешност не значи нужно социјалну асимилацију. Он није био заинтересован за кредитне послове као Томазино, а његов покушај ангажовања слуге под неповољним условима свједочи о штедљивости и дистанци према локалној свакодневици.[33]

Ипак, његов значај је велики. На његове исправе позивало се и годинама након одласка из Дубровника, што значи да је његов професионални рад остао правно поуздан. Такође, његов опис судишта, канцеларијских послова и градског живота чини га културним посредником, чак и када је лично био незадовољан боравком. Он показује да интеграција може бити правна и професионална, али не мора бити емоционална или социјална.

Филип де Диверсис, који је у Дубровник дошао 1434. године као учитељ и нотар, још јасније показује спој правне, образовне и културне функције. Плата коју је добио, уз стан, била је висока, али су његова честа путовања у Венецију и трговачки послови довели до проблема са дубровачким властима и смањења плате. Ипак, као аутор *Описа славног града Дубровника* он је оставио једно од најзначајнијих свједочанстава о дубровачком уређењу, обичајима, образовању, одјећи, накиту,

[32] K. Jireček, 191–192; R. Ćuk, „Porodica Alberto (Bono) u Dubrovniku u poznom srednjem vijeku“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* XLI/2004, 377–386.

[33] R. Seferović, 156.

браку, погребу, побожности и градском моралу. Код њега нотарска служба прелази у хуманистичку репрезентацију града.[34]

8. ТРАЈАЊЕ СЛУЖБЕ: ПРОЛАЗНОСТ, ДУГОТРАЈНОСТ И ГЕНЕРАЦИЈСКИ КОНТИНУИТЕТ

Дужина задржавања страних нотара у Дубровнику није била једнообразна. Могу се издвојити три типа. Први су краткотрајни или пролазни нотари, који се јављају у изворима у ограниченом периоду: Јоханес де Баргамо, Ђакомо Милауни из Парме, Ефидио де Југо из Кремоне и други појединци из друге половине XIV вијека. Њихово кратко дјеловање не значи нужно неуспјех; често је било условљено потребама канцеларије, смрћу, промјеном политичких околности или бољом службом у другом граду.

Други тип су нотари који су у граду провели више година и оставили препознатљив траг, али без потпуне породичне укорijењености. У ову групу спадају на примјер Иван Конверсини и Филип де Диверсис. Специфичан случај је Томазино Савере. Иако није дјеловао више деценија, претпостављамо да је умро 1286. године, оставио је институционални траг толико снажан да се сматра једним од оснивача уређеног дубровачког нотаријата. Конверсини је остао краће, али су његове исправе и културно свједочанство имали дуготрајну вриједност. Филип де Диверсис је био довољно дуго присутан да напише хуманистичку похвалу граду, али недовољно интегрисан да занемари венецијанске послове.

Трећи тип су дуготрајни и укорijењени нотари. Теодор Сколмафоћа је посебно значајан примјер: службу је вршио више од двадесет шест година, од 8. јула 1353. до 14. новембра 1379. године. Његово ангажовање отворило је нову фазу у историји дубровачког нотаријата, а висина плате од 150 дуката показује колико је комуна била спремна да плати стручност. Поређење са платом Софреда, која је износила 90 дуката, открива раст вриједности професионалног нотара у касносредњовјековној администрацији.[35]

Дуготрајност се види и код Алберта Бона, који је дјеловао од 1380. до 1407. године, као и код Бартоломеја Сфондратиса, који је у периоду 1449–1501. обављао службу канцелара и секретара, а затим добио и нотарско овлашћење. Код оваквих људи граница између „странца“ и

[34] Z. Janeković-Römer, „Grad trgovaca koji nose naslov plemića: Filip de Diversis i njegova pohvala Dubrovnika“, у: Filip de Diversis, *Opis slavnog grada Dubrovnika 1440*, Zagreb 2004.

[35] *Codex Diplomaticus* XVI, док. 47; F. Bettarini, 703.

„домаћег“ постаје све мање јасна. Поријекло остаје италијанско, али живот, имовина, породица и јавна функција постају дубровачки.

8.1. Могу ли се нотари пратити кроз више генерација?

Презимена и породичне мреже показују да се неки нотари могу пратити кроз више генерација. Најјаснији дубровачки примјер је породица Сфондрати. Петар де Сфондратис из Кремоне изабран је 1419. године за нотара и канцелара. Његов син Бартоломеј био је једна од најзначајнијих личности дубровачке канцеларије XV вијека: обављао је службу канцелара и секретара, касније и нотара, јављао се као свједок, тутор и заступник, бавио се књижевношћу и био дио хуманистичких веза Дубровника са италијанским средиштима. Његов син Јероним такође врши нотарску и секретарску службу, а презиме Сфондрати носи и Иван, брат Бартоломеја.[36]

Сфондрати нису били само породица службеника. Бартоломеј је био члан братовштине Светог Антуна и оженио се Дубровчанкама, најприје Марушом Котруљ, затим Магдом Паце. Из два брака имао је бројно потомство. Њихов примјер показује како страна нотарска породица може прећи пут од плаћене комуналне службе до социјалне укоријењености, брачних веза и припадности дубровачком грађанском слоју.

Други примјер је породица Боно, односно Алберто. Алберт Боно је у Дубровнику имао деветоро дјеце; један син наставио је нотарски позив, док су остала тројица синова била трговци. Иако није ријеч о искључиво нотарској династији, породични примјер показује да се страни нотар могао претворити у оснивача локалне породичне мреже која је спајала нотарску стручност, трговину и прекогранично кретање ка Босни, Србији и Венецији.[37]

Трећи, нешто другачији примјер је породица Стамберти. Поне де Стамбертис био је нотар и канцелар, док се његов син Рејналд јавља у трговачким пословима и мисијама. Иако се овдје не прати наставак нотарске службе кроз више генерација, јасно је да се интеграција страног нотара настављала кроз економску активност потомака. Зато генерацијски континуитет не треба тражити само у истом звању, већ и у ширењу породичне присутности у јавном и привредном животу комуне.

Упоредно, задарски материјал познаје породице као што је *de Castelano* из Болоње, у којој се нотарска или канцеларијска служба преноси и прати кроз више чланова породице. Овај примјер није

[36] K. Jireček, 195–196.

дубровачки, али је важан јер показује да породична интеграција страних нотара није изолована појава, већ шири далматински образац.[38]

9. ИЗМЕЂУ ФОРМУЛАРА И ЛОКАЛНОГ ОБИЧАЈА

Нотари су на источни Јадран доносили италијанске формуларе, латински правни језик и римскоправне категорије, али њихово дјеловање не треба схватити као једноставно преношење „чистог“ римског права. Управо у нотарским исправама види се да је рецепција увијек била прилагођавање. Дубровачки, которски и будвански правни живот није био празна плоча; постојали су локални статути, породични обичаји, словенско залеђе, поморска трговина, специфични облици мираза, закупа, зајма, земљишног промета и опоручног располагања.

Зато је нотар радио на граници више правних поредака. Када је састављао уговор о купопродаји, користио је формуле које су биле препознатљиве у традицији *ars notariae*, али је уносом локалног топонима, породичног односа, цијене у перперима или дукатима, статутарне норме или посебног обичаја стварао исправу која је припадала конкретној комуни. Када је састављао тестамент, користио је форму последње воље која је имала римскоправне и канонске коријене, али је њен садржај био испуњен локалним побожним установама, манастирима, братовштинама, сиромашнима и породичним стратегијама.

Посебно је важно питање језика. Латински је био језик јавне исправе, али је градска стварност била вишејезична. Нотар је морао разумјети стране трговце, локалне грађане, словенско становништво у залеђу, клирике, властелу и занатлије. Зато је он био преводилац између говорне стварности и писаног правног латинитета. У том процесу правна терминологија није само описивала односе; она их је дисциплиновала и стандардизовала.

Питање јавне вјере такође открива сложеност посредовања. У ранијој фази исправа је зависила од свједока, судије и локалне потврде. У развијенијој фази јавни нотар постаје централни носилац повјерења. Али чак и тада, јавна вјера није апстрактна. Она је везана за репутацију конкретног нотара, за његову заклетву, за стабилност градске канцеларије, за могућност проналажења записа у књигама и за контролу комуне над његовом службом. Случајеви у којима градска власт интервенише због предаје нотарских књига или због неправилности у раду показују да је повјерење било институционализовано, али и надзирано.[39]

[38] B. Grbavac, (2008), 517–518.

[39] V. Foretić, 323–324.

Нотарска служба је, коначно, имала културни домет. Долазак италијанских нотара утицао је на писмо, готску курсиву, скраћенице, организацију архива, вођење регистара и стил јавне администрације. Писмо Томазина, Аца, Андрије, Сколмафоће и других открива индивидуалне рукописне навике, али и ширење италијанских канцеларијских модела. Развој све сложенијег економског живота повећао је количину писања и убрзао рад канцеларије, што је утицало и на изглед рукописа.

10. ЗАКЉУЧАК

Нотари касносредњовјековног источног Јадрана били су много више од писара. Они су били правни стручњаци, службеници повјерења, носиоци јавне вјере, организатори писмене администрације, тумачи статута, корисници римскоправних и канонских формула, али и активни учесници свакодневног живота градова у којима су служили. Њихова улога најбоље се разумије кроз спој институционалне и биографске историје.

Присуство домаћих и страних нотара није било статично. У раном Дубровнику нотарска служба је у рукама домаћих клирика. Од краја XIII вијека све већу улогу имају страни, претежно италијански професионалци, али домаћи нотари и даље постоје, понекад као помоћници, понекад као самостални службеници. Италијански нотари нису само замијенили домаће писаре; они су убрзали професионализацију службе и промјену доказне културе.

Поријекло страних нотара показује снажну јадранску мрежу. Из Ређо Емилије, Пистоје, Венеције, Равене, Парме, Кремоне, Луке, Болоње и других градова долазили су људи који су били способни да знање *ius commune* и *ars notariae* претворе у локалну праксу. Неки су долазили директно из Италије, неки након службе у другој источнојадранској комуни, као Јаков Угодонико из Котора, док упоредна далматинска грађа показује и обрнуте или кружне правце кретања између комуна.

Степен интегрисаности био је различит. Томазино де Савере се дубоко укоријенио: оженио се у дубровачку породицу, куповао винограде и кућу, наступао као зајмодавац, купац потраживања и заступник. Поне де Стамбертис и његова породица показују везу нотарске службе са кредитом и трговином. Алберт Боно показује како страни нотар може основати породицу чији потомци настављају правне и трговачке везе. Иван Конверсини показује супротан случај: професионално значајан, али социјално недовољно уклопљен странац. Филип де Диверсис показује како нотар може постати хуманистички тумач

града. Сфондрати показују генерацијски континуитет и прелазак стране нотарске породице у дубровачки друштвени простор.

Дужина службе кретала се од кратких епизода до вишедеценијске укоријењености. Теодор Сколмафоња и Алберто Боно најјаснији су примјери дуготрајног повјерења комуне у стране нотаре. Бартоломеј Сфондрати, са вишедеценијском канцеларијском каријером, показује да се у XV вијеку страна нотарска стручност могла претворити у дубровачку породичну и културну институцију.

Коначни закључак је да нотари нису само преносили римско право са Запада на Исток. Они су га прилагођавали, локализовали и чинили употребљивим у конкретним комуналним околностима. Источни Јадран је зато био простор правне разноликости и стваралачке рецепције, а нотар њен најважнији свакодневни посредник.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Bellomo, Manlio, *The Common Legal Past of Europe 1000–1800*, Washington 1995;
2. Berman, Harold J., *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge 1983;
3. Bettarini, Francesco, „Notaries-Chancellors in Late Medieval Dubrovnik“, *Italian Review of Legal History* 7/2021;
4. Brundage, James A., *Medieval Canon Law*, London–New York 1995;
5. Grbavac, Branka, „Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije: studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana“, *Acta Histriae* 16/2008;
6. Grbavac, Branka, „Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači“, *Javni bilježnik* 34/2011;
7. Janeković-Römer, Zdenka, „Grad trgovaca koji nose naslov plemića: Filip de Diversis i njegova pohvala Dubrovnika“, у: Filip de Diversis, *Opis slavnog grada Dubrovnika 1440*, Zagreb 2004;
8. Jireček, Konstantin, ”Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner“, *Archiv für slavische Philologie* XXVI, Berlin 1904;
9. Klaić, Nada, Petricioli, Ivo, *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine*, Zadar 1976;
10. Koschaker, Paul, *Europa und das römische Recht*, München 1947;
11. Lonza, Nella, Šundrica, Zdravko (ур.), *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, Dubrovnik 2005;
12. Margetić, Lujo, „O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 6/1973;

13. Мојовић, Никола, *Римско право књ. 1, Историја римског права*, Правни факултет, Бања Лука 2008;
14. Мојовић, Никола, „Историја латинског нотаријата“, *10 година нотаријата Републике Српске*, Бања Лука 2018;
15. Pešorda-Vardić, Zrinka, „Pučka vlastela: društvena struktura dubrovačke bratovštine sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku“, *Povijesni prilozi* 33/2007;
16. Пупић, Мирјана, *Римско правна традиција и касносредњовјековни дубровачки нотаријат*, докторска дисертација, Пале 2022;
17. Seferović, Relja, „Razočarani notar: iz kasnog dubrovačkog prijepisa djela *Historia Ragusii* Giovannija Conversinija“, *Anali Dubrovnik* 55/2017;
18. Stein, Peter, *Roman Law in European History*, Cambridge 1999;
19. Foretić, Vinko, „Dubrovački arhiv u srednjem vijeku“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 6–7/1959;
20. Calasso, Francesco, *Medio evo del diritto*, Milano 1954;
21. Ђук, Ружа, Ćuk, „Porodica Alberto (Bono) u Dubrovniku u poznom srednjem vijeku“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* XLI/2004;
22. Čremošnik, Gregor, „Dubrovačka kancelarija do godine 1300“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1927;
23. Čremošnik, Gregor, „Dubrovački notar prezbiter Johanes (1284–1293)“, Sarajevo 1936;
24. Čremošnik, Gregor, „O dubrovačkom notaru Paskalu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo 1938;
25. Šufflay, Milan, *Die Dalmatinische Privaturkunde*, Wien 1904. Knjiga je prevedena na hrvatski jezik pod naslovom Milan Šuflaj*, Dalmatinsko – hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskog notarijata od XI do XV stoljeća,* izdanje i prevod Darko Sagrak, Zagreb 2000.

Објављени извори

1. *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, Monumenta Ragusina II*, Zagreb 1882;
2. *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, Monumenta Ragusina V*, Zagreb 1897;
3. Smičiklas, Tadija, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VI*, JAZU, Zagreb 1908;
4. Smičiklas, Tadija, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVI*, JAZU, Zagreb 1976;
5. Smičiklas, Tadija, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, JAZU, Zagreb 1906.

Необјављена архивска грађа

1. Debita Notariae;
2. Reformationes.

Assistant Professor Mirjana Pupić, LL.D.

Faculty of Law, University of East Sarajevo

BETWEEN ITALY AND THE EASTERN ADRIATIC: NOTARIES AS AGENTS OF LEGAL AND CULTURAL MEDIATION IN THE LATE MIDDLE AGES

Summary

This paper examines the role of notaries in the transmission, adaptation, and everyday application of legal models that spread from the Italian communes and legal schools to the cities of the Eastern Adriatic during the Late Middle Ages. The central thesis is that the notary was not merely a scribe of public or private documents, but rather an educated legal professional, a bearer of public trust, and an intermediary between the Roman legal tradition, canon law, statutory regulations, and local custom. Special attention is devoted to the presence of both local and foreign notaries, their regional origins, length of service, mobility between the communes of the Eastern Adriatic, and the degree of their integration into the communal societies of Dubrovnik and the wider Dalmatian region. Through the examples of Tomasino de Savere, Acius de Titulo, Pone de Stambertis, Teodoro Scolmafođe, Alberto Bono, Ivan Conversini, Jakov Ugodonik, Filippo de Diversis, and the Sfondrati family, the paper demonstrates that the integration of foreign notaries cannot be measured solely by the duration of their service, but also by their participation in credit transactions, property acquisitions, legal representation, marital and family ties, testamentary practice, confraternities, trade, and the cultural life of the city.The study concludes that the Eastern Adriatic was a space of legal diversity in which the reception of Roman law did not entail the mechanical transplantation of Italian legal formulas, but rather their translation into local legal, social, and cultural practice.

Key words: *Notariat; Roman Law; Ius commune; Ars notariae; Dubrovnik*.

UDC/УДК 314.7:342.15
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Dottore di ricerca Vanni Piras, PhD.

Dipartimento di Giurisprudenza della Università di Sassari, Italia

DIRITTO E CONFINI NELL'ERA GLOBALE: LA CRISI DELLA TERRITORIALITÀ

La migrazione di massa, fenomeno amplificato dalla globalizzazione, sfida alle radici uno dei principi fondanti del diritto occidentale: la territorialità. L'accelerazione degli spostamenti umani — spesso in condizioni di emergenza — rimette in discussione la tenuta dei confini nazionali e delle rispettive giurisdizioni. Le migrazioni non sono una novità della modernità: esse costituiscono il filo conduttore di qualsiasi esperienza storica e sono alla base della stessa formazione del continente europeo. Le grandi migrazioni germaniche, con il loro impatto sul mondo antico e i processi sovrapposti di integrazione, disintegrazione e reintegrazione che innescarono, offrono una chiave di lettura straordinariamente attuale. Il presente lavoro indaga in che modo il diritto contemporaneo — profondamente radicato nel principio di territorialità — si confronti con i nuovi scenari globali, lungo tre direttrici: l'impatto delle migrazioni sulla stabilità interna dei sistemi giuridici dei paesi ospitanti; le sfide che la globalizzazione pone alla territorialità e la necessità di una sua revisione critica; gli strumenti giuridici disponibili per armonizzare contesti nazionali e internazionali in un quadro di crescente complessità.

Parole chiave: Globalizzazione; Migrazioni; Diritto internazionale; Principio di territorialità; Confini; armonizzazione giuridica.

Introduzione — Frontiere in movimento: il diritto alla prova della globalizzazione 1. Dall'Impero senza confini allo Stato territoriale: una lunga transizione 1.1 Roma e l'universalismo senza frontiere 1.2 Varcare la soglia del *limes* ed entrare nel nuovo ordine pre-moderno 1.3 La territorialità come invenzione moderna 2. La territorialità sotto pressione: resistenza, erosione e ridefinizione 2.1 Il paradigma westfaliano e la sua costruzione storica 2.2 Segnali di crisi e nuove sfide 2.3 Verso un diritto multilivello: opportunità e rischi Conclusioni — Ripensare il territorio: per un diritto all'altezza del mondo globale.

Vanni Piras, *vanneddu1977@yahoo.it.*

INTRODUZIONE — FRONTIERE IN MOVIMENTO: IL DIRITTO ALLA PROVA DELLA GLOBALIZZAZIONE

La storia dei popoli, oggi immersa nella multiforme globalizzazione, procede a ritmo sostenuto verso 'nuovi percorsi' dietro la spinta di impellenti fattori oggettivi e soggettivi. Nel contesto giuridico mondiale gli Stati tracciano una nuova rotta definibile comune solo in quanto unificata nel seguire e rispettare le condizioni imposte dagli obblighi internazionali. Rientra tra i 'nuovi percorsi' della multiforme globalizzazione il fenomeno, non inedito, dell'emigrazione. Considerata la consistenza degli spostamenti provocati dalle guerre, dalla povertà, dalle persecuzioni politiche e religiose, si può parlare propriamente di migrazioni di popoli. È un forzato sradicamento di masse di individui che lasciano la terra natia per cercare altrove condizioni di vita più accettabili andando ad incidere sulla distribuzione geografica. Un fenomeno massiccio che si avverte come incontenibile e che si dispiega e preme alle frontiere dell'Europa come degli Stati Uniti nel tentativo di passare i confini e 'varcare la frontiera', con un impatto rilevante sugli assetti dei paesi ospitanti. La globalizzazione ha profondamente trasformato le modalità di interazione tra Stati, individui e ordinamenti giuridici. Emergono così nuove difficoltà che possono essere affrontate proponendo interpretazioni volte ad appianare le diverse contraddizioni. I 'classici rimedi', le soluzioni tradizionali, si rivelano insufficienti e sembrano non portare risultati sicuri ed efficaci. I "problemi globali richiedono soluzioni globali": la presenza di una molteplicità di divergenze di approccio ci spinge a ricercare una soluzione generale che chiarisca questo fenomeno[1]. In particolare, l'intensificazione dei flussi migratori su scala mondiale ha messo in discussione uno dei capisaldi del diritto moderno: il principio di territorialità. Storicamente concepito come il fondamento su cui si basa l'efficacia spaziale delle norme giuridiche, tale principio è oggi oggetto di una crescente tensione tra esigenze di sovranità nazionale e imperativi di tutela dei diritti umani in contesti transnazionali. La crisi dei confini fisici, impone una riflessione critica sul modo in cui il diritto si adatta – o resiste – ai cambiamenti del sistema internazionale. In questo contesto, l'elemento migratorio agisce come fattore di *stress* e di trasformazione per le architetture normative degli Stati[2]. Non solo le legislazioni nazionali si trovano a dover fronteggiare una pressione crescente in termini di regolamentazione, controllo e

[1] Si veda D. Zolo, *Globalizzazione. Una mappa di problemi*, Roma-Bari 2004, il testo è interessante soprattutto come esempio della comprensione e della valutazione correnti dell'aggressivo fenomeno/disegno della globalizzazione, nella definizione di globalizzazione: «fa riferimento a un processo di estensione 'globale' delle relazioni sociali fra gli esseri umani, tale da coprire lo spazio territoriale e demografico dell'intero pianeta» (68 ss.).

[2] La globalizzazione, secondo alcuni studi provoca la crisi dello Stato sovrano, in quanto neutralizza la capacità del diritto di circoscrivere il potere e assegnare uno spazio fisico e

accoglienza, ma emergono anche nuovi nodi interpretativi e applicativi sul piano del diritto internazionale e sovranazionale. Si pensi, ad esempio, alle difficoltà di applicare uniformemente i trattati europei in materia di asilo o alle continue oscillazioni della politica statunitense sull'immigrazione, che rivelano l'instabilità della giurisdizione quando essa si confronta con fenomeni globali[3]. L'ipotesi di fondo è che l'attuale crisi del principio di territorialità non rappresenti un fenomeno episodico o transitorio, bensì un segnale della necessità di elaborare nuovi paradigmi giuridici capaci di riflettere la natura interconnessa del mondo contemporaneo. In tal senso, l'analisi mira a contribuire al dibattito sul futuro del diritto in un'epoca post-territoriale, nella quale le categorie classiche della sovranità, della cittadinanza e della giurisdizione appaiono sempre più ibride e contestate[4].

normativo, depotenziando l'ordine garantito dai confini territoriali, al riguardo si vedano le considerazioni di L. Ronchetti, *Il* nomos *infranto: globalizzazione e costituzioni. Del limite come principio essenziale degli ordinamenti giuridici*, Napoli 2007; cfr. S. Cassese, *La democrazia e i suoi limiti*, Milano 2017, 48: «gli Stati dimostrano di sapersi adattare al nuovo contesto, dominato dalla globalizzazione. Come è stato osservato, gli Stati sono camaleonti, capaci di mutare […] Esso costituisce ancora la macchina di governo più potente, mostra una enorme capacità di espansione».

[3] Sulla importanza degli Stati nel contesto globale C. Focarelli, "Costituzionalismo internazionale e costituzionalizzazione della *global governance*: alla ricerca del diritto globale", in *Pol. dir.*, 2/2011, 232: «Ma allora gli Stati restano centrali […] Se non vogliamo un tiranno universale e se non vogliamo che il profitto privato traini la giustizia e l'amministrazione del diritto occorre ripensare la vita più sobriamente nel soddisfacimento dei bisogni e mobilitarsi per Stati che siano *forti* e che funzionino sempre meglio *al servizio dell'umanità*, ossia in modo «responsabile» sia verso i propri cittadini sia verso gli altri Stati e comunità politiche […] Gli Stati servono».

R. Bin, "Ordine giuridico e ordine politico nel diritto costituzionale globale", disponibile all'indirizzo http://www.robertobin.it/ARTICOLI/Trento06.htm, 11: «A me sembra che troppo facilmente si intoni il *de profundis* degli Stati sovrani e si cerchi di collocare in una dimensione superstatale la tutela dei diritti fondamentali degli individui. Se la tutela dei diritti non è assicurata dallo Stato, chi mai la garantisce?».

[4] Si veda N. Picardi, *La giurisdizione all'alba del terzo millennio*, Milano 2007, 14–15, l'autore osserva come: «La giurisdizione ha assunto, nel tempo e nello spazio, significati e valori diversi. Ripercorrendone la storia ci rendiamo conto che tale nozione, come del resto le istituzioni giudiziarie in genere, non sono creazioni arbitrarie ma il risultato della razionalità umana e delle circostanze particolari nelle quali essa opera in concreto. Per cogliere il senso delle profonde trasformazioni che, soprattutto nella nostra epoca si sono prodotte al riguardo, occorre, quindi, ripensare i problemi utilizzando dialetticamente il metodo storico e comparativo, metodo che ci consente di mettere in discussione certezze che sembrano acquisite».

1. DALL'IMPERO SENZA CONFINI ALLO STATO TERRITORIALE: UNA LUNGA TRANSIZIONE

1.1. Roma e l'universalismo senza frontiere

Il mondo classico, nello specifico l'Impero romano, è notoriamente un paradigma nella cultura occidentale[5]. Esso si presta ad essere impiegato come punto di riferimento di categorie concettuali e giuridiche, come termine di confronto di modelli storici, utile e a tratti indispensabile per trovare soluzioni o almeno una migliore comprensione dei nodi della contemporaneità[6]. Eppure, proprio il suo studio rivela un dato sorprendente: il diritto romano non ha elaborato una teoria univoca dei confini territoriali[7]. L'*Ab Urbe condita* prende avvio da una traccia iniziale sul terreno: il *sulcus primigenius*/il primo solco. Ma nonostante Roma sorga da un *limes* tracciato sul colle Palatino, nell'universo concettuale antico, "Impero" e "confine" non intrattengono alcuna relazione strettamente definita in senso politico-giuridico[8]. I due valori fondativi della realtà istituzionale romana — l'universalità e l'*aeternitas* — non lasciano margine a una concezione limitativa

[5] P. Desideri, "L'Impero romano come modello cosmopolitico", *in Rivista Storica Italiana*, II, 2025, 556–596, illustra l'evoluzione del cosmopolitismo dal concetto teorico alla piena realizzazione dell'unità del genere umano sotto l'Impero romano. L'analisi interpreta l'universalismo romano come un modello politico sovranazionale sul governo e sulla convivenza pacifica dei popoli.

[6] Si veda E. del Prato, "Categorie giuridiche e postmodernità", in *Pensiero giuridico occidentale e giuristi romani: eredità e genealogie*, a cura di P. Bonin - N. Hakim - F. Nasti - A. Schiavone, Torino 2019, 21–25.

[7] G. De Sanctis, *Per un'antropologia dello spazio nel mondo romano*, Roma 2015, l'autore illustra l'idea di confine presso i romani, assimilata non come mera linea di separazione, bensì come uno spazio sacro, relazionale e generatore di identità per la comunità.

[8] Se vedano le considerazioni di P. Catalano, *Linee del sistema sovrannazionale romano*, I, Torino 1965, 274, distingue formalmente fra *ager Romanus* (il territorio cittadino originario fondamentale per il diritto divino e pontificale e il *fines populi Romani* (i limiti territoriali esterni dell'espansione e della sovranità); cfr. F. Fabbrini, *L'impero di Augusto come ordinamento sovrannazionale*, Milano 1974.

dello spazio[9]. L'*Urbs* è *aeterna*[10] e l'Impero «si autorappresenta come illimitato» e «si autopercepisce come intrinsecamente illimitato»[11]. Questa radicata consapevolezza alimenta una conquista senza frontiere, che sperimenta un'elevata mobilità dei propri confini: lo spazio territoriale si scompone e ricompone, in espansione o in arretramento, con una duttilità che lo rende reinterpretabile di volta in volta[12]. La stessa 'capacità di adattamento' delle genti, è in relazione alle trasformazioni territoriali nell'ambito di campagne militari, vittorie o rovesci militari subiti. Per i Romani, gli estremi dell'Impero coincidono con gli estremi del mondo, realizzando l'equazione "spazio romano" = "spazio mondo"[13]. Pertanto il *primum movens*, che è anche il fattore decisivo, risale alla sua vocazione universalistica connaturata alla sua missione civilizzatrice. Il destino di Roma è inscritto nel suo 'mandato' come espresso nel VI libro del poema epico virgiliano Eneide: «essere clementi con i vinti e abbattere con la guerra i superbi», piegare la resistenza e ridurre all'obbedienza le popolazioni riottose e superbe[14]. Una missione che non prevede limiti alla sua estensione e realizzazione, né temporali né spaziali, ben riassunti nella formulazione archetipale di *Imperium sine fine* dell'età augustea[15]. Una percezione e relativa interpretazione dei valori spazio/tempo in reciproca connessione e soprattutto in linea con la «profezia

[9] P. Siniscalco, "L'idea dell'eternità e della fine di Roma negli autori cristiani primitivi", in *Studi romani*, 25, 1977, 1 ss.; M. Campolunghi, "*'Urbs Aeterna'*. Una ricerca su testi giuridici", in *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*, *Da Roma alla Terza Roma*, Aa.Vv., Studi, III, Napoli 1986, 163 ss.

[10] Il concetto di eternità è riconducibile anche alla *Pax Romana* intesa come legato dell'Impero repubblicano, per una efficace lettura del tema della "pace" si vedano le recenti considerazioni di G. Lobrano, "Guerra, alternativi sistemi di diritto e alternative specie di pace", in *Diritto@Storia*, 20, 2023; cfr. F. Sini, Bellum Nefandum. *Virgilio e il problema del "diritto internazionale antico"*, Sassari1991, indica la *romanitas* non solo come prezioso armamentario di concetti giuridico-religiosi ma come *fundamentum* attuale per una possibile "placida pax".

[11] A. Schiavone, "*Limes*. La politica dei confini dell'Impero romano", in *Frontiere. Politiche e mitologie dei confini europei*, Modena 2008, 27–39.

[12] Per la propensione augustea a superare tutti i limiti dello spazio si veda A. Mastino, "*'Orbis', 'kosmos', 'oikoumene'*: aspetti spaziali dell'idea dell'impero universale da Augusto a Teodosio", in *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*, cit., 71: «l'impero romano era ormai almeno teoricamente un *imperium sine fine*, che non aveva frontiere».

[13] Per circoscrivere l'area semantica del sostantivo latino *finis* al lessico giuridico romano si veda F. Sini, Bellum Nefandum. *Virgilio e il problema del "diritto internazionale antico"*, cit., in particolare il primo capitolo *Finis, Fines*.

[14] Eneide, libro VI, vv. 847–853, l'eroe troiano Enea, sceso nell'Oltretomba, incontra l'anima del padre Anchise, morto durante il viaggio verso occidente, che gli profetizza la missione di Roma: «tu regere imperio populos, Romane, memento (hae tibi erunt artes) pacique imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos».

[15] Sempre nel poema epico dell'Eneide, I, vv. 278–279, Iuppiter, con riferimento alla discendenza di Enea, afferma «His ego nec metas rerum nec tempora pono: imperium sine fine dedi», predice un Impero senza limiti temporali e spaziali, un senza fine, «sine fine», che

danielina»[16]. In pratica, la coabitazione di realtà etniche differenti e la coesistenza di tradizioni politiche e religiose diverse vengono gestite secondo una linea di equilibrio e integrazione, sostenuta da un apparato militare efficiente e da una logistica perfettamente organizzate ed il tutto incanalato nelle "vie del diritto romano"[17]. Roma protesa nell'estensione 'mondiale' del dominio, in un moto perpetuo di espansione, attua una strategia di potenza e di guerra per l'egemonia politica secondo la sua primigenia vocazione all'«arte del *regere populos*» ed essere così «maestra delle genti»[18]. Nella nascita e crescita dell'*Imperium Romanum* le acquisizioni territoriali sono fatte nella prospettiva di una "convivenza tra le genti", con la realizzazione di un ordinamento politico e giuridico, «nell'intento di non umiliare i vinti, ma di sollevarli – specie attraverso la progressiva concessione della cittadinanza»[19]. Il dominio effettivo sul territorio avviene mediante un'efficace pianificazione in cui emerge l'importanza e la centralità dell'elemento spaziale. Con le grandi campagne di conquista tra le priorità rientra quella della protezione dei confini acquisiti[20]. Nella "fase espansiva" la territorialità romana ha un assetto specifico, il confine è mobile e segue l'esercito. La *securitas* dell'Impero passa attraverso la sicurezza del territorio, l'opera di continuo ampliamento e di contestuale consolidamento delle frontiere. Un continuo riassestamento per mantenere l'integrità territoriale e permettere, all'interno

esprime in maniera aurolare l'estensione territoriale sconfinata dell'egemonia romana associata ad una longevità indefinita, destinata a perpetuarsi nel tempo.

[16] F. Fabbrini, *L'impero di Augusto come ordinamento sovrannazionale*, cit., 348, nt. 30: «L'imperium sine fine della profezia di Giove (Verg., Aen. 1, 278) corrisponde in modo sorprendente al "regnum quod in aeternum non dissipabitur... et ipsum stabit in Aeternum" della profezia danielina».

[17] Il diritto è lo strumento di imperio per la solida strutturazione istituzionale e culturale che ha reso possibile lo 'splendore' e la durata della civiltà romana, si veda al riguardo L. Capogrossi Colognesi, *Le vie del diritto romano*, Bologna 2023; cfr. A. Schiavone, Ius*. L'invenzione del diritto in Occidente*, Torino 2017, indica il diritto come prodotto originale della civiltà romana, configurabile come sapere 'tecnico' autonomo, strumento capace di fornire soluzioni al potere politico.

[18] G. De Ruvo, "L'unica vera Roma", in *Limes*, *Rivista italiana di geopolitica* 11/2025, 47: «Roma insegna al mondo che essere impero è arte e non scienza […] Roma resta maestra delle genti, perché padroneggia l'arte del *regere populos* […] Gli altri *avranno* – o potrebbero avere – la scienza, la filosofa e la tecnologia. Ma tu, Roma, *avrai* la capacità di governare e di governarle: ovvero di *regere populos* e armonizzare le diverse *artes* in un sistema di egemonia davvero *sine fne*».

[19] P. Desideri, "L'Impero romano come modello cosmopolitico", cit., 557; cfr. L. Capogrossi Colognesi, *Come si diventa romani: l'espansione del potere romano in Italia, strumenti istituzionali e logiche politiche*, Napoli 2022.

[20] Si veda S. Roda, "*Orbis*/*Urbs*: la contraddizione dei confini o un impero senza confini?", in *Confini, circolazione, identità ed ecumenismo nel mondo antico*, *Atti del VII Incontro di Studi tra storici e giuristi dell'Antichità*, Vercelli 24-25 maggio 2018, a cura di P. Garbarino - P. Giunti - G. Vanotti, Milano 2020, 30–53.

dell'Impero, il procedere della vita civile, sociale ed economica degli abitanti. Da ciò scaturisce la conseguente necessità di sviluppare una politica di difesa, sia diplomatica che militare, a tutela dei nuovi confini e come intercettazione o deterrente del nemico *oltre* il confine[21]. Una costante tensione questa che si traduce nell'impegno di costruzione di fortificazioni lungo l'area del *limes* per migliorane la difendibilità ed arginare il pericolo di aggressione e sconfinamento dei principali nemici dell'Impero: i Germani in Europa, i Persiani in Asia[22]. L'elemento territoriale è inteso come elemento strategico, per ragioni di opportunità e per ridurre la vulnerabilità alle sollecitazioni esterne[23]. Ma non è ancora inteso come elemento capace di fissare un assetto definitivo non più modificabile[24]. Il fattore spaziale non è ancora un fattore determinate e decisivo in senso giuridico. I confini non sono fissi e rigidi, ma tutto assume una rilevanza diversa con la crescente pressione delle popolazioni germaniche[25]. La gestione dei popoli ai confini

[21] E.N. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire. From the first century A.D. to the third*, London 1976, trad. it. *La grande strategia dell'impero romano*, Milano 2007, sostiene l'esistenza di una strategia dell'impero romano a tutela dei confini organizzata a sistema. Luttwak propone una periodizzazione di detta strategia imperiale: il sistema giulio-claudio (dal 27 a.C. al 68 d.C.), il sistema antoniniano (dal 70 al 180 d.C.) ed il sistema dioclezianeo (dal 180 al 305 d.C.).

[22] C. R. Whittaker, *Les frontières de l'Empire romain*, Paris 1989, di indirizzo opposto a Luttwak nega l'esistenza di una strategia dell'Impero romano a tutela dei confini.

[23] Una indagine sull'aspetto migratorio nella Storia europea e tardoromana dimostra come le migrazioni europee nel primo millennio hanno spostato ed alterato gli equilibri. Il loro ingresso e successivo stanziamento "autorizzato" al di qua della frontiera; per proseguire nei loro molteplici spostamenti una volta "entrati" per ricostituirsi (insieme ad altri) come visigoti e ostrogoti, si veda P. Heather, *L'impero e i barbari. Le grandi migrazioni e la nascita dell'Europa*, Milano 2010; cfr. W. Pohl, *Le origini etniche dell'Europa. Barbari e Romani tra antichità e medioevo*, Roma 2000.

[24] Rientrano nella logica del *limes* romano il Vallo di Adriano (122 d.C.) e il Vallo di Antonino (142 e il 144 d.C). In Britannia Roma si spinge a nord, assesta l'espansione con la costruzione di una grande fortificazione difensiva (presso Newcastle). Adriano stabilizza la presenza romana ma preferisce consolidare i confini piuttosto che espanderli. Il Vallo è una linea fortificata di contenimento per controllare i nemici, ma non costituisce un limite definitivo. Infatti, il Vallo di Antonino, costruito più tardi, è un avanzamento del *limes*, lo spinge ancora più a nord e al contempo rafforza l'efficacia del Vallo di Adriano.

[25] Nell'arco temporale che va dalla fine del IV secolo fino all'anno 1000 le migrazioni sono il fulcro dell'esperienza umana, si veda A. Barbero, *Barbari. Immigrati, profughi, deportati nell'impero romano*, Milano 2004; cfr. A. Marcone, "Romani e barbari: strategie economiche a confronto", in *Potere e politica nell'età della famiglia teodosiana (395-455). I linguaggi dell'Impero, le identità dei barbari*, a cura di I. Baldini – S. Cosentino, Bari 2013, 113–124.

dell'Impero è fondamentale per la stabilità degli equilibri interni ed esterni[26]. La sconfitta di Teutoburgo (9 d.C.) cambia radicalmente la concezione dei confini, ferma l'espansione romana oltre il Reno e di fatto stabilizza il *limes renano-danubiano* come confine nord-orientale dell'Impero per quattro secoli[27]. La disfatta è rilevante non solo sul piano militare ma anche su quello giuridico-territoriale con la fissazione del confine sul fiume Reno[28]. Si entra in una "fase regolativa", il confine diventa stabile, amministrato e normato. La territorialità romana si ridefinisce con un *Imperium* più delimitato, ora solo infinito nel tempo ma definito nello spazio. La costante è quello di una civiltà millenaria che esiste ininterrottamente ed è 'interrompibile'. La variante è che in uno scenario mutato la *securitas* imperiale si realizza attraverso il controllo del territorio e il consolidamento del *limes*: una frontiera militarizzata che funge da schermo protettivo e da filtro per profughi e immigrati. Nella gestione dei flussi continui alle frontiere, le autorità imperiali non seguono una strategia fissa, ma adottano una tattica mobile, decidendo caso per caso: accoglienza in massa, stanziamento controllato, respingimento o allontanamento forzato. Il fattore spaziale rimane elemento strategico nel passaggio da un confine "mobile" a un confine "normativo".

1.2. Varcare la soglia del *limes* ed entrare nel nuovo ordine premoderno

L'Europa antica mostra un baricentro geografico stabile, il Mediterraneo, sede di una civiltà culturalmente evoluta e giuridicamente avanzata, vive sotto il segno della dominazione imperiale di Roma e si sviluppa lungo una direttrice di omogeneità. L'Europa medievale, per converso, persa la centralità mediterranea a causa del progressivo affermarsi del 'Nord', vive sotto il segno delle popolazioni germaniche ed è caratterizzatata da straordinari contrasti. Di fronte alla crescente pressione germanica, la politica im-

[26] A. Marcone, "L'Illirico e la frontiera nordorientale dell'Italia nel IV secolo d.C.", in *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico in età greca e romana*, *Atti del convegno internazionale*, Cividale del Friuli 25–27 settembre 2003, a cura di G. Urso, Pisa 2004, 343-359; Id., "Verso la definizione di una frontiera: il Reno tra Cesare e Claudio", in *Confini, circolazione, identità ed ecumenismo nel mondo antico*, cit., 20–29.

[27] U. Roberto, "Dopo Teutoburgo: Germanico sul Reno e i rapporti con Tiberio (11-14)", in *Germanico nel contesto politico di età Giulio Claudia: la figura, il carisma, la memoria*, Perugia 21–22 novembre 2019, a cura di A. Galimberti - R. Cristofoli - F. Rohr Vio, 'L'ERMA' di Bretschneider 2020, 5–14.

[28] Per una analisi della presa di contatto tra l'Impero e le popolazioni barbariche riguardante la ridefinizione dei concetti di identità e delle strutture socio-economiche confinarie si veda R. Arcuri, "Universalismo e alterità sul *limes* Renano-Danubiano", in *Rivista Storica Italiana*, I, 2025, 14–35.

periale vira verso la diplomazia, stipulando trattati, *foedus*, con i capi barbari[29]. I Germani rinunciano a fare incursioni e razzie nelle province imperiali, anzi si impegnano a proteggere le province imperiali, in cambio del versamento di tributi da parte dei romani. I tributi fungono da corrispettivo dei mancati bottini di guerra e come pagamento delle prestazioni militari. In base ai trattati stipulati le milizie germaniche possono schierarsi a fianco, o agire per conto delle legioni romane, anche contro altre popolazioni germaniche[30]. Ma le violazioni degli accordi sono frequenti, e i ritardi romani nella corresponsione dei donativi si rivelano prodromici allo sfondamento delle frontiere. Si fa largo una nuova ed inedita percezione nelle menti dei romani: la vulnerabilità dei confini con la loro conseguente precarietà. La battaglia di Adrianopoli (9 agosto 378 d.C.) è l'episodio che rivela, con brutalità, l'inadeguatezza della secolare politica di controllo dei confini e i gravi problemi di coesione interna dell'Impero[31]. Ancor più dirompente è l'attraversamento del Reno il 31 dicembre 406 d.C.: Vandali, Alani, Burgundi e Suebi si rovesciano nel territorio imperiale. Ciò dimostra il venir meno degli argini capaci di regolare i flussi migratori. Il *limes renano-danubiano* fissato dopo sconfitta di Teutoburgo, rimasto saldo per quattro secoli, in seguito all'"attraversamento" è definitivamente superato. Varcata la soglia di confine, da intendere come punto di non ritorno, le incessanti migrazioni spostano gli equilibri e producono la sovrapposizione di diverse forme di organizzazione umana e giuridica, rompendo definitivamente la direttrice mediterranea[32]. Le popolazioni germaniche, insediate al di qua delle frontiere e «ingaggiate sotto le bandiere di Roma», diventano protagoniste di una

[29] L. Cracco Ruggini, "I barbari in Italia nei secoli dell'impero", in *Magistra Barbaritas. I barbari in Italia*, Milano 1984, 3–51.

[30] E. Cortese, *Il diritto nella storia medievale*, I, *L'alto Medioevo*, Roma 1995, 51.

[31] Si veda A. Barbero, *9 agosto 378. Il giorno dei barbari*, Roma-Bari 2022, descrive la battaglia di Adrianopoli, i suoi precedenti e le sue conseguenze decisive per l'assetto dell'Impero.

[32] In dottrina si distinguono diverse ondate di invasioni germaniche M. Caravale, *Ordinamenti giuridici dell'Europa medievale*, Bologna 1994, 67: «La seconda ondata di invasioni dei popoli germanici […] modificò profondamente gli assetti sociali e gli ordinamenti giuridici delle regioni occidentali. Interi popoli si trasferirono nelle antiche province imperiali e si stanziarono nell'intera area del territorio conquistato».

trasformazione irreversibile: costituiscono regni, alterano gli assetti costituzionali e contribuiscono al declino imperiale[33]. Nel passaggio dal nomadismo[34] alla sedentarizzazione le genti germaniche arrestano il loro moto migratorio (*Völkerwanderung*) e attraverso l''occupazione'[35] si stabiliscono, *Germani sedes posuerunt*, in modo permanente in un dato territorio[36]. Inoltre quando il *Völkerwanderung* si arresta, l'esercito-popolo in marcia si trasforma in stirpe stanziale. Le 'idealità istituzionali', espresse dall'*imperium sine fine*, insieme al sommo criterio di *suprema lex* — ossia assicurare la salvezza dell'Impero e della civiltà — erano andate in pezzi, all'urto delle migrazioni interne e delle frequenti ribellioni delle popolazioni germaniche[37]. L'irruzione dei Germani determina delle condizioni storiche nuove, la rottura con il passato latino imprime al vecchio continente un'impronta germanica. Il nuovo assetto imperiale, è il punto di arrivo dello sgretolamento del confine nord-occidentale dell'Impero, dal quale sono nati i regni romano-barbarici, dei Goti, dei Visigoti e dei Franchi. La data del 476 d.C., anno della deposizione dell'ultimo Imperatore d'Occidente Romolo Augustolo, segna tradizionalmente la *finis Romae*, la fine dell'Impero romano d'Occidente[38]. L'Europa medievale-germanica mostra uno dei sui tratti distintivi: il principio della personalità del diritto. Detto principio, portato delle genti germaniche, stabilisce che in un determinato territorio possono essere vigenti più diritti. In base all'appartenenza 'personale' dei

[33] E. Cortese, *Il diritto nella storia medievale*, I, *L'alto Medioevo*, cit., 52, riguardo le popolazioni germaniche afferma che «ingaggiate sotto le bandiere di Roma divennero le maggiori responsabili degli incendi sempre più vasti accesi entro i confini dell'Impero, finirono col modificarne gli assetti costituendo regni, contribuirono insomma fortemente al suo declino»

[34] Si veda O. Bertolini, "I germani. Migrazioni e regni nell'Occidente già romano", in *Storia universale*, diretta da E. Pontieri, III/I, Milano 1965, 403-492; cfr. Andrea Castagnetti, "Immigrati nordici, potere politico e rapporti con la società longobarda", in *Comunicazione e mobilità nel Medioevo. Incontri fra il Sud e il Centro dell'Europa (secoli XI-XIV)*, a cura di S. de Rachewiltz - J. Riedmann, Bologna 1997, 49–107.

[35] Sono incisive le parole del cronista burgundo Mario di Avenches nella sua opera Cronica a. CCCLV-DLXXXI, a cura di Th. Mommsen, Berlin 1894, anno 569: «Alboneus […] cum omni exercitu reliquens […] Pannoniam […] cum mulieribus vel omni populo suo in fara Italiam occupavit»; cfr. J. Jarnut, *Storia dei Longobardi*, Torino 2002, 45.

[36] Questo passaggio è ben rimarcato dalle parole del giurista olandese Ugo Grozio (1583-1645) nella sua opera *De iure belli ac pacis* (1625; ed. Amsterdam 1632) l. I c. 3, § 23: «nexus feudalis. in hoc contractu, qui proprius est Germanicarum gentium, neque usquam invenitur nisi ubi Germani sedes posuerunt».

[37] R. Arcuri, "Universalismo e alterità sul *limes* Renano-Danubiano", cit., 34: «Il crepuscolo che si allungò sull'Occidente romano nel corso del V secolo vide un rarefarsi di quella zona intermedia, il *limes*, in cui romani e barbari si erano incontrati per secoli, assorbita da quei «romani alternativi», i quali adesso sfruttavano le ricchezze delle ex province romane, configurandosi come un prodotto finale della cultura mista formatasi nelle aree frontaliere».

[38] S. Calderone, "Alle origini della 'fine' dell'Impero romano d'Occidente", in *La fine dell'Impero Romano d'Occidente*, Roma 1978, 27–35.

soggetti dell'ordinamento: a ciascun soggetto si applica il diritto suo proprio in ragione della stirpe o nazione cui appartiene[39]. Questa impostazione si rileva come principio opposto, a quello della territorialità, di matrice romana, secondo il quale in un unico territorio vige un unico diritto[40]. La *finis Romae* riguarda però solo la *Pars Occidentis*, si ha la sua continuazione nella parte orientale con capitale Bisanzio, poi ridenominata Costantinopoli da Costantino I il Grande, intesa poi come seconda Roma[41]. In tal modo la *romanitas* perpetua la sua esistenza «come modello ideale di governo e di organizzazione giuridica» ed in tal senso «non conobbe fine»[42]. La *Pars Orientis* dell'Impero Romano, negli anni 674-678 ha il merito di fermare l'invasione araba consentendo all'Europa occidentale di sviluppare le proprie istituzioni[43]. La metà orientale dell'Impero, nello specifico la civiltà bizantina, riesce a influenzare la regione dei Balcani e le regioni del Mediterraneo occidentale durante tutta l'età medievale[44]. La *forma Imperii* continua in Oriente dove costruisce la propria longevità su una sofisticata arte diplomatica — quella che oggi chiameremmo "intelligence" — e su relazioni strategiche con gli Stati confinanti[45]. In forza di questa peculiare impostazione sopravvive per altri 1123 anni, fino alla conquista di Costantinopoli il 29

[39] Sul principio della personalità del diritto e sulla sua applicazione si vedano le considerazioni di F. Calasso, *Medioevo del diritto*, I, *Le fonti*, Milano 1954, 110-113; cfr. A. Padoa Schioppa, *Storia del diritto in Europa. Dal medioevo all'età contemporanea*, Bologna 2007, 38-39; cfr. G.S. Pene Vidari, *Storia del diritto. Età medievale e moderna*, Torino 2011, 21–22; cfr. E. Tavilla, "Le radici profonde d'Europa", Aa. Vv., in *Tempi del diritto. Età medievale, moderna, contemporanea*, Torino 2016, 6–11.

[40] Sul principio della territorialità del diritto e sulla sua applicazione si vedano le considerazioni di V. Piras, *Istituzioni giudicali. Specificità sarda e continuità romana*, Milano 2021, 64–67.

[41] A.E. Laiou, "Bisanzio e l'Occidente", in G. Cavallo, a cura di, *Lo spazio letterario del Medioevo*, 3, *Le culture circostanti*, 1, *La cultura bizantina*, Roma 2004, 20: «Lo Stato bizantino nacque come continuazione ed erede dell'impero romano, e per molto tempo (anzi, fino alla fine) continuò a considerarsi romano».

[42] B. Paradisi, "La caduta dell'Impero romano e la crisi della civiltà in Occidente", in *La fine dell'Impero Romano d'Occidente*, cit., 51–52: «L'anno 476 ci dà almeno una certezza: a partire da allora l'Impero Romano d'Occidente scomparve. Scomparve come figura politica ed amministrativa […] continuò […] nella *pars Orientis* ed ebbe ancora periodi gloriosi, né cessò di esistere come modello ideale di governo e di organizzazione giuridica […] non conobbe fine».

[43] Per uno spaccato delle proiezioni della realtà politica bizantina si veda A. Carile, *Immagine e realtà nel mondo bizantino*, Bologna 2000, 9–46.

[44] J. Herrin, *Bisanzio. Storia dell'Impero che unì due mondi*, 11-12: «Da Roma Bisanzio ereditò inoltre un sistema legale efficiente ed evoluto e una gloriosa tradizione militare […] Bisanzio si considerava il centro del mondo, e Costantinopoli l'erede di Roma».

[45] Si vedano ancora le considerazioni E. Luttwak, *La grande strategia dell'impero bizantino*, cit., l'autore fornisce una singolare spiegazione sulla 'longevità' del millenario Impero Bizantino ravvisando il suo punto di forza nella elaborazione di una strategia politica e militare efficacissima, basata su un sapiente uso della diplomazia, quella che oggi si definisce "intelligence".

maggio 1453, per mano dei turchi-ottomani guidati dal sultano Maometto II il Conquistatore[46].

1.3. La territorialità come invenzione moderna

Il confine, inteso in pieno senso politico-giuridico, è dunque un concetto elaborato nella e per la modernità. È al diritto che spetta il compito, gravoso e delicato, di affrontare il tema della territorialità adeguandosi al ritmo di una società globalizzata. Le radici profonde del principio di territorialità, proprie della tradizione del *Civil Law*, rivelano oggi la loro difficoltà ad assimilare tutte le trasformazioni in atto. Il risultato è un'oscillazione della legislazione nazionale tra due poli: l'inflazione normativa — proliferazione di leggi in certi settori — e la totale inerzia in altri. Come è stato efficacemente osservato, «mentre sta venendo meno il principio, fondamentale nell'ordinamento degli ultimi secoli, della territorialità della norma [...] lo Stato ha invece reagito esasperando la produzione delle norme giuridiche», con effetti di «pervasività» e «autoreferenzialità» del tutto anomali rispetto alla tradizione giuridica occidentale[47]. La metafora della "liquidità" — elaborata da Zygmunt Bauman — descrive con straordinaria efficacia questa condizione: uno spazio fatto di zone liminali, intermedie, transitorie e incompiute, in cui le istituzioni «si scompongono e si sciolgono più in fretta del tempo necessario a far loro assumere una forma»[48]. I vecchi modi di intendere i confini sono da rivedere, ma i nuovi non sono ancora stati definiti. Sono i processi di internazionalizzazione e di globalizzazione, insieme all'indebolimento dei poteri tradizionali degli Stati nazionali, ad aver generato scenari che il diritto territoriale codificato non poteva né prevedere né contenere. L'intero patrimonio giuridico, costituito da atti e fatti, di elaborazioni tecniche ed esperienze politico-sociali deve essere ri-programmato per essere in grado di affrontare in maniera efficace le problematiche del mondo contemporaneo[49]. Emerge così l'idea di un «globalismo giuridico», uno «spazio giuridico globale» volto a propiziare un ordinamento fondato sulla cooperazione tra soggetti, privo di un centro e legittimato da un diritto sempre più sganciato dal consenso popolare strettamente nazionale[50]. Come

[46] G. Ostrogorsky, *Storia dell'impero bizantino*, Torino 1993, 23–59.

[47] P. Prodi, *Una storia della giustizia. Dal pluralismo dei fori al moderno dualismo tra coscienza e diritto*, Bologna 2000, 11.

[48] Z. Bauman, *Modus vivendi. Inferno e utopia del mondo liquido*, Roma-Bari 2009, V.

[49] Sulla distinzione tra il diritto romano e il diritto anglosassone, tra le due grandi famiglie, di Civil Law e di Common Law, e le relative fonti di produzione si veda V. Piras, "Sui processi di formazione della volontà collettiva: appunti in tema di "decodificazione" e "giudice Re"", in *Città e diritto. Studi per la partecipazione civica. Un «Codice» per Curitiba*, a cura di D. D'Orsogna - G. Lobrano - P.P. Onida, Napoli 2017, 323–373.

[50] D. Zolo, *I signori della pace. Una critica del globalismo giuridico*, Roma 1998, 15: «'il globalismo giuridico' è oggi una linea di teoria del diritto e di politica istituzionale in larga

osserva Anthony Giddens, la globalizzazione è «l'intensificazione di relazioni sociali mondiali che collegano tra loro località distanti, facendo sì che gli eventi locali vengano modellati dagli eventi che si verificano a migliaia di chilometri di distanza e viceversa»[51]. Una sorta di "effetto farfalla" giuridico, in cui il cambiamento di uno spazio condiziona gli altri, secondo una logica di multilocalismo e glocalizzazione[52]. Nel "villaggio globale" di Marshall McLuhan[53] anche il diritto è inglobato in un unico luogo tridimensionale — locale, nazionale e globale — in cui le tre dimensioni sono strettamente interconnesse e interdipendenti[54]. Il nuovo ordine giuridico mondiale è contrassegnato da una pluralità di fonti e di giurisdizioni[55]. Il pluralismo è la cifra distintiva della nuova dimensione giuridica — anticipato nel 1917 da Santi Romano[56] e riaffermato nel 2002 dal filosofo Boaventura de Sousa Santos, secondo cui le moderne società sono regolate da una pluralità di *legal order*[57]. La tradizionale gerarchia delle fonti è messa in crisi: «l'ordinamento giuridico si propone oramai a noi come realtà non compatta ma a

misura vincente»; cfr. Id., *Globalizzazione. Una mappa di problemi*, cit., 88: «Ai processi di globalizzazione si accompagna una graduale trasformazione non solo delle strutture della politica ma anche degli apparati normativi anzitutto del diritto internazionale. Si afferma quello che è stato chiamato 'spazio giuridico globale' e si diffonde in stretta connessione, l'ideologia del 'globalismo giuridico'».

[51] A. Giddens, *Le conseguenze della modernità. Fiducia e rischio, sicurezza e pericolo*, Bologna 2006, 71.

[52] Il termine Glokalisierung, glocalizzazione, ben sintetizza l'intreccio tra globale e locale, si veda R. Robertson, "Glokalisierung: Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit", in *Perspektiven der Weltgesellschaft*, a cura di U. Beck, Frankfurt am/Main 1998, 192; cfr. Z. Bauman, "Sulla glocalizzazione: o globalizzazione per alcuni, localizzazione per altri", in Id., *Globalizzazione e glocalizzazione*, Roma 2005, 336 ss.

[53] M. Mcluhan, *La galassia Gutenberg: nascita dell'uomo tipografico*, Toronto 1976, utilizza per la prima volta l'espressione "villaggio globale", entrata ormai a far parte del linguaggio comune, come sinonimo di interconnessione.

[54] M. Cacciari, *Geo-filosofia dell'Europa*, Milano 1994, 126.

[55] N. Picardi, "Pluralità di giurisdizioni nell'età della globalizzazione", in *Alessandro Giuliani: l'esperienza giuridica fra logica ed etica*, a cura di F. Cerrone - G. Repeto, Milano 2012, 807-808, osserva: «La verità è che la giurisdizione insegue il fenomeno della globalizzazione, provocando anche ipotesi di *deterritorializzazione* del potere giudiziario. In definitiva, l'esperienza giuridica contemporanee è caratterizzata da una proliferazione di giurisdizioni: ai sistemi giurisdizionali statali, oggi divenuti intercomunicanti e tendenzialmente fungibili, si sono sovrapposti corti e tribunali extra o ultrastatuali. Si è venuta così creando una stratificazione di forme di giustizia, collocate a diversi livelli».

[56] Si cita dall'edizione successiva di S. Romano, *L'ordinamento giuridico*, Firenze 1962, 106: «ci sono tanti ordinamenti giuridici quante istituzioni […] Senonché questo principio, che si potrebbe dire della pluralità degli ordinamenti».

[57] B. De Sousa Santos, *Toward a New Legal Common sense*, London 2002, 89: «The broad concept of law adopted here, together with the idea that law operates in there different space-time, implies that modern societies are, in socio-legal terms, legal formation or legal constellation. Rather than being ordered by a single legal system, modern societies are regulated by a plurality of legal orders, interrelated and socially distributed in the social field

molteplici dimensioni, e vi sono molteplici gradi di legalità: quella ordinaria, quella costituzionale e quella sovranazionale»[58].

2. LA TERRITORIALITÀ SOTTO PRESSIONE: RESISTENZA, EROSIONE E RIDEFINIZIONE

2.1. Il paradigma westfaliano e la sua costruzione storica

Il principio di territorialità stabilisce che l'autorità di uno Stato si esercita entro i limiti del proprio territorio e che le norme giuridiche sono valide ed eseguibili all'interno di confini fisicamente definiti. Questa concezione ha radici nel pensiero giuridico romano — dove il concetto di *imperium* si identifica con uno spazio definito entro cui il potere del magistrato trova applicazione[59] — ma è con la Pace di Westfalia (1648) che assume una configurazione propriamente moderna, venendo formalmente associata alla sovranità esclusiva degli Stati entro i propri confini politici e giuridici[60]. Nel XIX secolo, con l'ascesa degli Stati nazionali e la codificazione del diritto, la territorialità si consolida ulteriormente. Costituzioni e codici civili sanciscono che la legge ha efficacia principalmente entro i confini statali[61]. Questo paradigma domina la scena giuridica internazionale fino alla seconda metà del Novecento. A livello internazionale, la dottrina classica distingue tra diverse basi giurisdizionali — territoriale, personale e universale — attribuendo alla prima un ruolo prioritario[62]. In ambito penale, il principio *locus regit actum* impone che la legge si applichi agli atti commessi sul territorio nazionale, indipendentemente dalla cittadinanza del soggetto[63]. La territorialità è inoltre funzionale alla certezza del diritto, permette di identificare con chiarezza quale ordinamento si applichi in una determinata situazione, garantendo prevedibilità delle conseguenze giuridiche.

in different ways. This raises the issue of legal pluralism. Legal pluralism concerns the idea that more than one legal system operate in a single political unit».

[58] P. Grossi, "Il diritto tra norma e applicazione. Il ruolo del giurista nell'attuale società italiana", in *Quaderni fiorentini* 30/2001, 494.

[59] Cfr., *supra*, nt. 40.

[60] G. Schmidt, *La Guerra dei trent'anni*, Bologna 2008, spiega il conflitto (1618-1648) e come la Pace di Westfalia abbia ridisegnato gli equilibri geopolitici e il 'nuovo' sistema degli Stati europei. La dottrina giuridica, riguardo la territorialità, indica la Pace di Westfalia come spartiacque cronologico che fissa l'unità di misura territoriale base: quella dello Stato.

[61] Si veda S. Sassen, *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*, Princeton University Press 2006, 19–35.

[62] A. Cassese, *Diritto internazionale*, Bologna 2022, 125–128.

[63] Il fondamento normativo codificato del principio di territorialità, sul versate penalistico è dato dall'articolo 6 c.p. che stabilisce che «Chiunque commette un reato nel territorio dello Stato è punito secondo la legge italiana», dall'articolo 3 c.p. il quale afferma che la legge penale italiana obbliga tutti coloro che si trovano nel territorio dello Stato, indipendentemente dalla cittadinanza, dall'articolo 4 c.p. che definisce cosa si intende per territorio dello Stato (terraferma, mare territoriale, spazio aereo, navi e aeromobili italiani).

2.2. Segnali di crisi e nuove sfide

È stato dimostrato che da sempre il legame terra e potere, ha costituito uno strumento per l'articolazione dello spazio e del potere, una stretta relazione tra territorio e dominio, che nel corso del tempo ha posto le basi dell'ordine politico moderno[64]. Ma nel corso del Novecento emergono anche dei segnali di cedimento del modello territoriale. Le guerre mondiali, la decolonizzazione e la nascita di organizzazioni sovranazionali — ONU, Unione Europea — introducono elementi di pluralismo giuridico e ridisegnano i rapporti tra diritto interno e internazionale[65]. La globalizzazione ha poi ulteriormente eroso la centralità dello spazio fisico come criterio giuridico primario: transazioni digitali, identità diasporiche, comunicazioni istantanee e flussi migratori intersecano molteplici regimi normativi in simultanea. Il diritto dello Stato appare così "sradicato" — simile al gigante mitologico Anteo, la cui forza derivava dal contatto con la terra e che, separato da essa, diveniva impotente. L'economia ridisegna la geografia del diritto: «gli scambi economici non conoscono i vincoli della territorialità; essi tendono a svolgersi in qualsiasi luogo»[66]. Le problematiche della giustizia assumono una dimensione planetaria e «non possono essere adeguatamente apprezzate con esclusivo riferimento ai confini nazionali, ma piuttosto adeguatamente intese alla luce della totalità del mondo»[67]. L'inadeguatezza dello «schema tradizionale elaborato nell'età delle codificazioni» a disciplinare le nuove fattispecie — comprese quelle penali connesse alla dimensione globale — diventa sempre più evidente[68]. La territorialità si configura non più come un dato indiscusso, ma come una costruzione storica da rinegoziare alla luce delle nuove esigenze di regolazione globale[69]. La domanda che si impone è come il principio di territorialità si possa adeguare per garantire l'efficacia

[64] Si veda il classico di O. Brunner, *Terra e potere*, Milano 1983, in cui lo storico e giurista austriaco mette bene in evidenza il rapporto tra il territorio (Land) e il potere signorile (*Herrschaft*) nella società pre-moderna.

[65] A. Cossu - V. Piras, "Territorialità del diritto e globalizzazione: dimensione terrestre e marittima, immigrazione, tecnologie digitali e spaziali", in *Geopolitica, Rivista di Politica Internazionale*, *Il grano e l'acqua. Sfide geopolitiche antiche, presenti e future*, XIV/2, 2025, 369–399.

[66] N. Irti, *Norma e luoghi. Problemi di geo-diritto*, Bari 2001, 9: «nessun punto della superficie terrestre è escluso o rifiutato».

[67] I. Trujllo, *Giustizia globale. Le nuove frontiere dell'eguaglianza*, Bologna 2007, 70.

[68] P. Prodi, *Una storia della giustizia. Dal pluralismo dei fori al moderno dualismo tra coscienza e diritto*, cit., 11.

[69] M.R. Ferrarese, *Diritto sconfinato. Inventiva giuridica e spazi nel mondo globale*, Roma-Bari 2006, descrive un nuovo modo di concepire lo spazio, oltre i confini dello Stato, ravvisando una 'qualità' dinamica dello spazio, sottoposto a continue trasformazioni. Tale spinta propulsiva porta a «sconfinamenti» che possono attuarsi mediante due modalità differenti, una «*hard*», mediante la guerra, l'altra «*soft*», mediante l'economia e la tecnica. Il diritto sovranazionale e il diritto transnazionale sono i principali esempi di diritto «sconfinato».

e la giustizia del diritto in un mondo interdipendente, o se debba essere integrato — o profondamente riformulato — attraverso nuovi criteri di attribuzione della competenza normativa.

2.3. Verso un diritto multilivello: opportunità e rischi

Il codice, si dice, è la «legge del territorio»[70], ma l'evoluzione verso un diritto meno dipendente dalla territorialità solleva questioni critiche: chi decide quali diritti applicare e su quale base? Come garantire l'*accountability* degli attori non statali? Come evitare che la flessibilità si traduca in arbitrarietà e in erosione delle garanzie giuridiche? Il rischio principale è che la perdita di centralità del territorio generi un regime giuridico frammentato e selettivo, in cui i diritti non siano più né universali né spazialmente certi, ma subordinati a decisioni politiche contingenti. Per questo, numerosi studiosi sostengono la necessità di un nuovo equilibrio tra territorialità e universalismo, in cui il diritto non rinunci alla sua funzione ordinatrice, ma si attrezzi per operare in una realtà sempre più mobile e interdipendente[71]. Non è bastevole «una teoria del diritto come scienza di pure proposizioni normative», occorrono soluzioni con una maggiore aderenza pratica alle necessità più urgenti delle società contemporanee e della società internazionale[72]. L'astrattezza del diritto deve essere articolata con la concretezza della realtà storica per meglio interpretare il rapporto tra territorio e potere, in forza del quale «ogni ordinamento fondamentale è un ordinamento spaziale» in quanto «si basa, nella sua essenza, su determinati confini e delimitazioni spaziali, su determinate misure e su una determinata spartizione della terra»[73]. Pertanto il principio di territorialità, lungi dall'essere superato, è in fase di ridefinizione concettuale e pratica[74]. La sfida non è eliminarlo, ma ricontestualizzarlo in un ambiente giuridico multilivello, in cui la sovranità si esercita in cooperazione e il territorio diventa spazio di negoziazione e

[70] N. Irti, "Discussioni", in *Quaderni Fiorentini*, *Codici. Una riflessione di fine millennio*, *Atti dell'incontro di studio*, *Firenze 26-28 ottobre 2000*, a cura di P. Capellini - B. Sordi, 61, 2000, 169, rimarca la forte connessione, ormai perduta, tra codice e territorio, connessione che oggi deve fare i conti con le nuove dimensioni planetarie e, di conseguenza, con la tensione dialettica tra territorio/stanzialità e spazio/ nomadismo.

[71] G. Zaccaria, "Universalità e particolarismo dei diritti fondamentali", in *Persona y Derecho*, 79, 2, 2018, 133–152, analizza la tensione tra la pretesa dei diritti di valere per tutti gli esseri umani (universalismo) e la loro dipendenza dai contesti storici e culturali (particolarismo).

[72] D. Zolo, *I signori della pace. Una critica del globalismo giuridico*, cit., 135–138.

[73] C. Schmitt, *Terra e mare. Una riflessione sulla storia del mondo*, Milano, 2006, 73–74.

[74] In maniera didascalica scrive N. Irti, *Norma e luoghi. Problemi di geo-diritto*, cit., 104 ss.: «L'immane latitudine della globalizzazione non riesce tuttavia a liberarsi di ogni vincolo terrestre: sopraggiunge, prima o poi, il *bisogno di riferirsi ad un luogo* (ed anche alla sfera territoriale di singoli Stati)».

coesistenza di norme diverse[75]. Si è davanti ai 'due corni del dilemma', due alternative possibili, opposte e ugualmente problematiche. La scelta è puntare su un ordine politico-giuridico globale e centralizzato, oppure procedere sulla strada delle soluzioni approntate dagli Stati nazionali, soppesando i rischi e i benefici delle due opzioni[76].

CONCLUSIONI — RIPENSARE IL TERRITORIO: PER UN DIRITTO ALL'ALTEZZA DEL MONDO GLOBALE

Il principio di territorialità ha rappresentato, sin dalle origini dello Stato moderno, un pilastro dei sistemi giuridici occidentali, garantendo certezza normativa, delimitazione dell'autorità sovrana e identificazione dei destinatari del diritto[77]. Il mondo contemporaneo — segnato dalla globalizzazione, dalla mobilità umana e dall'interdipendenza crescente tra ordinamenti — ne sta progressivamente erodendo la centralità e la coerenza applicativa[78]. La stessa analisi comparata dei casi di Stati Uniti, Unione Europea e Italia ha mostrato come la pressione migratoria abbia prodotto modifiche sostanziali alle normative vigenti, spesso in senso restrittivo, ma talvolta anche in chiave innovativa[79]. In ciascuno di questi contesti, il diritto opera in spazi giuridici sempre più ibridi, nei quali il confine fisico non coincide più necessariamente con il confine legale e l'attribuzione dei diritti dipende non solo dalla cittadinanza o dalla residenza, ma anche dalla vulnerabilità del soggetto, dalla durata della sua permanenza e dalla funzione che egli svolge nel sistema. Le risposte legislative e giurisprudenziali rivelano un duplice e contraddittorio movimento: da un lato, una spinta verso la ri-territorializzazione del diritto — rafforzamento dei controlli alle frontiere, selettività crescente nell'accesso alla protezione giuridica — dall'altro, un tentativo di de-territorializzazione funzionale, attraverso strumenti normativi flessibili,

[75] D. Zolo, *Globalizzazione. Una mappa di problemi*, cit., 5, l'operazione di ricontestualizzare a partire da una maggiore consapevolezza che «l'effetto più generale della globalizzazione sarebbe dunque quello di modificare la rappresentazione sociale della 'distanza', di attenuare il rilievo dello spazio territoriale e di ridisegnare i 'confini' del mondo senza tuttavia abbatterli».

[76] Si vedano al riguardo le considerazioni di D. Zolo *Cosmopolis. La prospettiva del governo mondiale*, Milano 1995.

[77] I.M. Chiara, "Il confine e la frontiera nell'Impero Romano e nell'età moderna", in *Geopolitica, Rivista di Politica Internazionale*, *I concetti di confine e frontiera sono stati centrali nella teoria geopolitica, nel diritto internazionale e nello studio delle relazioni internazionali*, XIV/1, 2025, 59–70.

[78] N. Irti, *Norma e luoghi. Problemi di geo-diritto*, cit., 88, nel contesto storico attuale sono «le distese globali della tecnica e dell'economia» i nuovi *topoi* deputati alla scansione del diritto.

[79] Si veda al riguardo la comparazione in A. Cossu - V. Piras, "Territorialità del diritto e globalizzazione: dimensione terrestre e marittima, immigrazione, tecnologie digitali e spaziali", cit, 380–399.

esternalizzazione delle procedure e forme di tutela che superano i limiti classici della sovranità spaziale[80]. Il rischio maggiore non risiede nella perdita del principio di territorialità in sé, quanto nella sua trasformazione in un dispositivo di esclusione, selettivo e frammentato, incapace di garantire un'eguaglianza minima davanti alla legge[81]. La sfida è ricostruire un diritto capace di coniugare sovranità, diritti fondamentali e responsabilità condivise, scongiurando derive autoritarie o rinazionalizzazioni aggressive. A tal fine, è necessaria una riformulazione del principio di territorialità in chiave multilivello e cooperativa, capace di valorizzare il dialogo tra giurisdizioni, il ruolo delle istituzioni sovranazionali e la responsabilità giuridica degli attori pubblici e privati coinvolti nella *governance* migratoria. Il territorio, da mero spazio di esercizio del potere, deve diventare luogo di interazione giuridica e inclusione normativa, in cui la dignità della persona prevalga sulla logica del confine. Il dibattito sulla territorialità non riguarda solo la migrazione: interpella il modello stesso di Stato e di cittadinanza del XXI secolo. In un mondo in cui persone, informazioni e crisi superano costantemente le frontiere, ripensare la territorialità giuridica è la condizione necessaria per preservare la funzione emancipatrice del diritto e la sua capacità di regolare, con giustizia, una società globale.

ELENCO DEI RIFERIMENTI

Riferimenti bibliografici

1. Arcuri, Rosalba, "Universalismo e alterità sul limes renano-danubiano in età tardoantica", *Rivista Storica Italiana* 137/1/2025;
2. Barbero, Alessandro, *9 agosto 378. Il giorno dei barbari*, Roma–Bari 2022;
3. Barbero, Alessandro, *Barbari. Immigrati, profughi, deportati nell'impero romano*, Milano 2004;
4. Bauman, Zygmunt, *Modus vivendi. Inferno e utopia del mondo liquido*, Roma–Bari 2009;

[80] C. Napoli, "Territorio, globalizzazione, spazi virtuali", in *La Rivista "Gruppo di Pisa"*, 2, 2021, 192–221, definisce la profonda trasformazione contemporanea dello spazio geografico e sociale nella dimensione globale.

[81] Gli effetti della globalizzazione non solo si riverberano sulle modalità di interrelazione tra Stati e istituzioni tanto sovranazionali che internazionali, ma coinvolgono anche le relazioni sociali tra individui. Si registra il passaggio dalle tradizionali interazioni dirette, faccia a faccia, ora sradicate dal territorio e dalla comunità locale, così delocalizzate e riorganizzate in uno spazio-tempo indefinito, su questi aspetti si veda M. Ghisleni, "Presenza, assenza e delocalizzazione: le interazioni indirette e la disaggregazione spazio-temporale", in *Rassegna Italiana di Sociologia*, LV, n. 3, luglio-settembre, 2014, 527–552.

5. Bauman, Zygmunt, "Sulla glocalizzazione: o globalizzazione per alcuni, localizzazione per altri", *Globalizzazione e glocalizzazione. Saggi scelti*, Roma 2005;
6. Bertolini, Ottorino, "I germani. Migrazioni e regni nell'Occidente già romano", *Storia universale* (diretta da Ernesto Pontieri), III/I, Milano 1965;
7. Brunner, Otto, *Terra e potere*, Milano 1983;
8. Cacciari, Massimo, *Geo-filosofia dell'Europa*, Milano 1994;
9. Calasso, Francesco, *Medioevo del diritto*, I, *Le fonti*, Milano 1954;
10. Calderone, Salvatore, "Alle origini della 'fine' dell'Impero romano d'Occidente", *La fine dell'Impero Romano d'Occidente*, Roma 1978;
11. Campolunghi, Maria, "Urbs Aeterna'. Una ricerca su testi giuridici", *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Da Roma alla Terza Roma*, Studi III, Napoli 1986;
12. Capogrossi Colognesi, Luigi, *Come si diventa romani: l'espansione del potere romano in Italia, strumenti istituzionali e logiche politiche*, Napoli 2022;
13. Capogrossi Colognesi, Luigi, *Le vie del diritto romano*, Bologna 2023;
14. Caravale, Mario, *Ordinamenti giuridici dell'Europa medievale*, Bologna 1994;
15. Carile, Antonio, *Immagine e realtà nel mondo bizantino*, Bologna 2000;
16. Cassese, Antonio, *Diritto internazionale*, Bologna 2022;
17. Cassese, Sabino, *La democrazia e i suoi limiti*, Milano 2017;
18. Castagnetti, Andrea, "Immigrati nordici, potere politico e rapporti con la società longobarda", *Comunicazione e mobilità nel Medioevo. Incontri fra il Sud e il Centro dell'Europa (secoli XI–XIV)* (a cura di Siegfried de Rachewiltz, Josef Riedmann), Bologna 1997;
19. Catalano, Pierangelo, *Linee del sistema sovrannazionale romano*, I, Torino 1965;
20. Chiara, Isabella M., "Il confine e la frontiera nell'Impero Romano e nell'età moderna", *Geopolitica. Rivista di Politica Internazionale* XIV/1/2025;
21. Cortese, Ennio, *Il diritto nella storia medievale*, I, *L'alto Medioevo*, Roma 1995;
22. Cossu, Alberto, Piras, Vanni, "Territorialità del diritto e globalizzazione: dimensione terrestre e marittima, immigrazione, tecnologie digitali e spaziali", *Geopolitica. Rivista di Politica Internazionale* XIV/2/2025;
23. Cracco Ruggini, Lellia, "I barbari in Italia nei secoli dell'impero", *Magistra Barbaritas. I barbari in Italia*, Milano 1984;
24. De Ruvo, Giuseppe, "L'unica vera Roma", *Limes. Rivista italiana di geopolitica* 11/2025;
25. De Sanctis, Gianluca, *Per un'antropologia dello spazio nel mondo romano*, Roma 2015;
26. del Prato, Enrico, "Categorie giuridiche e postmodernità", *Pensiero giuridico occidentale e giuristi romani: eredità e genealogie* (a cura di Pierre Bonin, Nader Hakim, Fara Nasti, Aldo Schiavone), Torino 2019;

27. Desideri, Paolo, "L'Impero romano come modello cosmopolitico", *Rivista Storica Italiana* 137/2/2025;
28. Fabbrini, Fabrizio, *L'impero di Augusto come ordinamento sovrannazionale*, Giuffrè, Milano 1974;
29. Ferrarese, Maria Rosaria, *Diritto sconfinato. Inventiva giuridica e spazi nel mondo globale*, Roma–Bari 2006;
30. Focarelli, Carlo, "Costituzionalismo internazionale e costituzionalizzazione della global governance: alla ricerca del diritto globale", *Politica del diritto* 2/2011;
31. Ghisleni, Gianmaurizio, "Presenza, assenza e delocalizzazione: le interazioni indirette e la disaggregazione spazio-temporale", *Rassegna Italiana di Sociologia* LV/3/2014;
32. Giddens, Anthony, *Le conseguenze della modernità. Fiducia e rischio, sicurezza e pericolo*, Bologna 2006;
33. Grossi, Paolo, "Il diritto tra norma e applicazione. Il ruolo del giurista nell'attuale società italiana", *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno* 30/2001;
34. Heather, Peter, *L'impero e i barbari. Le grandi migrazioni e la nascita dell'Europa*, Milano 2010;
35. Herrin, Judith, *Bisanzio. Storia dell'impero che unì due mondi*, Rizzoli, Milano 2021;
36. Irti, Natalino, „Discussione", *Codici. Una riflessione di fine millennio. Atti dell'incontro di studio, Firenze 26–28 ottobre 2000* (a cura di Paolo Cappellini, Bernardo Sordi), Giuffrè, Milano 2002;
37. Irti, Natalino, *Norma e luoghi. Problemi di geo-diritto*, Bari 2001;
38. Jarnut, Jörg, *Storia dei Longobardi*, Torino 2002;
39. Laiou, Angeliki E., "Bisanzio e l'Occidente", *Lo spazio letterario del Medioevo*, 3, *Le culture circostanti*, 1, *La cultura bizantina* (a cura di Guglielmo Cavallo), Roma 2004;
40. Luttwak, Edward N., *La grande strategia dell'impero bizantino*, trad. Domenico Giusti, Rizzoli, Milano 2009;
41. Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, London 1976; trad. it. *La grande strategia dell'impero romano*, Milano 2007;
42. Marcone, Arnaldo, "L'Illirico e la frontiera nordorientale dell'Italia nel IV secolo d.C.", *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico in età greca e romana. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli 25–27 settembre 2003* (a cura di Gianpaolo Urso), Pisa 2004;
43. Marcone, Arnaldo, "Romani e barbari: strategie economiche a confronto", *Potere e politica nell'età della famiglia teodosiana (395–455). I linguaggi dell'Impero, le identità dei barbari* (a cura di Isabella Baldini, Salvatore Cosentino), Bari 2013;

44. Marcone, Arnaldo, "Verso la definizione di una frontiera: il Reno tra Cesare e Claudio", *Confini, circolazione, identità ed ecumenismo nel mondo antico. Atti del VII Incontro di Studi tra storici e giuristi dell'Antichità, Vercelli 24–25 maggio 2018* (a cura di Paolo Garbarino, Patrizia Giunti, Gabriella Vanotti), Milano 2020;
45. Mastino, Attilio, "Orbis', 'kosmos', 'oikoumene': aspetti spaziali dell'idea dell'impero universale da Augusto a Teodosio", *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Da Roma alla Terza Roma*, Studi III, Napoli 1986;
46. McLuhan, Marshall, *La galassia Gutenberg. Nascita dell'uomo tipografico*, Armando, Roma 1976;
47. Napoli, Cristina, "Territorio, globalizzazione, spazi virtuali", *La Rivista "Gruppo di Pisa"* 2/2021;
48. Ostrogorsky, Georg, *Storia dell'impero bizantino*, Torino 1993;
49. Padoa Schioppa, Antonio, *Storia del diritto in Europa. Dal medioevo all'età contemporanea*, Bologna 2007;
50. Paradisi, Bruno, "La caduta dell'Impero romano e la crisi della civiltà in Occidente", *La fine dell'Impero Romano d'Occidente*, Roma 1978;
51. Pene Vidari, Gian Savino, *Storia del diritto. Età medievale e moderna*, Torino 2011;
52. Picardi, Nicola, *La giurisdizione all'alba del terzo millennio*, Milano 2007;
53. Picardi, Nicola, "Pluralità di giurisdizioni nell'età della globalizzazione", *Alessandro Giuliani: l'esperienza giuridica fra logica ed etica*, Milano 2012;
54. Piras, Vanni, *Istituzioni giudicali. Specificità sarda e continuità romana*, Milano 2021;
55. Piras, Vanni, "Sui processi di formazione della volontà collettiva: appunti in tema di 'decodificazione' e 'giudice Re'", *Città e diritto. Studi per la partecipazione civica. Un «Codice» per Curitiba*, Napoli 2017;
56. Pohl, Walter, *Le origini etniche dell'Europa. Barbari e Romani tra antichità e medioevo*, Roma 2000;
57. Prodi, Paolo, *Una storia della giustizia. Dal pluralismo dei fori al moderno dualismo tra coscienza e diritto*, Bologna 2000;
58. Robertson, Roland, "Glokalisierung: Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit", *Perspektiven der Weltgesellschaft* (Hrsg. Ulrich Beck), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1998;
59. Roberto, Umberto, "Dopo Teutoburgo: Germanico sul Reno e i rapporti con Tiberio (11–14)", *Germanico nel contesto politico di età Giulio Claudia: la figura, il carisma, la memoria. Perugia 21–22 novembre 2019*, L'ERMA di Bretschneider, 2020;
60. Roda, Sergio, "Orbis/Urbs: la contraddizione dei confini o un impero senza confini?", *Confini, circolazione, identità ed ecumenismo nel mondo antico. Atti del VII Incontro di Studi tra storici e giuristi dell'Antichità, Vercelli 24–25 maggio 2018*, Milano 2020;
61. Romano, Santi, *L'ordinamento giuridico*, Firenze 1962;

62. Ronchetti, Laura, *Il nomos infranto: globalizzazione e costituzioni. Del limite come principio essenziale degli ordinamenti giuridici*, Napoli 2007;
63. Sassen, Saskia, *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*, Princeton University Press, Princeton 2006;
64. Schiavone, Aldo, *Ius. L'invenzione del diritto in Occidente*, Torino 2017;
65. Schiavone, Aldo, "Limes. La politica dei confini dell'Impero romano", *Frontiere. Politiche e mitologie dei confini europei*, Modena 2008;
66. Schmidt, Georg, *La Guerra dei trent'anni*, Bologna 2008;
67. Schmitt, Carl, *Terra e mare. Una riflessione sulla storia del mondo*, Milano 2006;
68. Siniscalco, Paolo, "L'idea dell'eternità e della fine di Roma negli autori cristiani primitivi", *Studi Romani* 25/1977;
69. Sini, Francesco, *Bellum Nefandum. Virgilio e il problema del "diritto internazionale antico"*, Sassari 1991;
70. Sousa Santos, Boaventura de, *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization and Emancipation*, Butterworths LexisNexis, London 2002;
71. Tavilla, Elio, "Le radici profonde d'Europa", *Tempi del diritto. Età medievale, moderna, contemporanea*, Torino 2016;
72. Trujillo, Isabel, *Giustizia globale. Le nuove frontiere dell'eguaglianza*, Bologna 2007;
73. Whittaker, Charles R., *Les frontières de l'Empire romain*, Paris 1989;
74. Zaccaria, Giuseppe, "Universalità e particolarismo dei diritti fondamentali", *Persona y Derecho* 79/2/2018;
75. Zolo, Danilo, *Cosmopolis. La prospettiva del governo mondiale*, Milano 1995;
76. Zolo, Danilo, *Globalizzazione. Una mappa di problemi*, Roma–Bari 2004;
77. Zolo, Danilo, *I signori della pace. Una critica del globalismo giuridico*, Roma 1998.

V. Piras, *Diritto e confini nell'era globale: la crisi della territorialità*, Collection of Papers "Law: cause or effect", East Sarajevo 2026, pp. 344–366.

Др Вани Пирас
Правни факултет Универзитета у Сасарију, Италија

ПРАВО И ГРАНИЦЕ У ГЛОБАЛНОЈ ЕРИ: КРИЗА ТЕРИТОРИЈАЛНОСТИ

Сажетак

Масовне миграције, феномен појачан глобализацијом, фундаментално доводи у питање један од основних принципа западног права: територијалност. Убрзање људских кретања – често у ванредним условима – доводи у питање стабилност националних граница и њихових одговарајућих јурисдикција. Миграције нису новина модерности: оне су заједничка нит сваког историјског искуства и налазе се у основи самог формирања европског континента. Велике германске миграције, са својим утицајем на антички свет и преклапајућим процесима интеграције, дезинтеграције и реинтеграције које су покренуле, нуде изузетно актуелно тумачење. Овај рад истражује како се савремено право – дубоко укорењено у принципу територијалности – односи на нове глобалне сценарије, у три правца: утицај миграција на унутрашњу стабилност правних система земаља домаћина; изазови које глобализација поставља територијалности и потреба за њеном критичком репроценом; и правни алати доступни за хармонизацију националних и међународних контекста у контексту све веће сложености.

Кључне речи: *Глобализација; Миграције; Међународно право; Принцип територијалности; Границе; Правна хармонизација.*

UDC/УДК 34(37:399.7)
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Dottore di ricerca Giovanni Carlo Seazzu, PhD.

Dipartimento di Giurisprudenza della Università di Sassari, Italia

UNA PROSPETTIVA ROMANISTICA SULLE "DUE REPUBBLICHE" DELL'"AMERICA SPAGNOLA"

Il contributo propone una rilettura romanistica della formula delle "due repubbliche" del diritto dell'America spagnola, sostenendo che essa possa essere compresa non secondo la logica degli ordinamenti statali moderni, bensì alla luce della nozione romana di sistema giuridico. L'ipotesi centrale è che il modello coloniale fondato sulla distinzione tra república de los indios e república de los españoles rappresenti uno sviluppo della tradizione della res publica romana, più che un'espressione di istituti di matrice differente.

Parole chiave: "Due repubbliche"; "America spagnola"; "Diritto romano".

I

1. Il significato di "due repubbliche"
2. Sistema giuridico romano e diritto dell'"America spagnola"
3. *Res publica*: struttura municipale e diritto come "sistema"
4. *Res publica*, *populus* e città
5. *Res publica* e municipio

II

1. 'Municipalismo repubblicano' o 'repubblicanesimo municipale'
2. Comuni indigeni
3. "Repubblica di repubbliche"
4. Il problema del municipio-repubblica e della repubblica municipale
Conclusioni

Giovanni Carlo Seazzu, *giancarlo.seazzu@tiscali.it.*

I

1. IL SIGNIFICATO DELLA FORMULA "DUE REPUBBLICHE"[1]

Il significato della formula delle "due repubbliche", con la quale la Corona e i giuristi spagnoli teorizzarono un modello di società coloniale articolato in due comunità parallele e distinte, risulta difficilmente comprensibile se interpretato secondo la logica dell'ordinamento giuridico propria del diritto positivo degli Stati contemporanei. Tale modello, volto a mantenere separate le comunità indigene dai coloni europei al fine di tutelare gli Indios dallo sfruttamento e di preservarne le strutture politico-sociali e giuridiche[2], costituiva infatti la categoria attraverso la quale i giuristi del

1 Citazione che tra origine dal: *Encuentro de Romanistas del Mercosur. Curso de actualizacion en derecho romano*. Asunción-Encarnación-Trinidad, 17-22 settembre 2007, IV centenario de la constitución de la provincia jesuítica del Paraguay, Mesa redonda "Las «dos repúblicas» y la cultura guaraní".

In dottrina, sul punto, si veda G. LOBRANO, 'Res publica res populi'. *La legge e la limitazione del potere*, Torino 1996; ID., "Problèmes actuels de droit à travers le droit (public) romain: de la crise de l''Etat-fantôme' à la résurgence de l''Etat-municipal'. Réflexions en cours de systématisation avec quelques notes de sources et bibliographiques", S. AVGERINOU KOLONIAS, E. MAISTROU (par le soin de), Polis*, Démocratie et Politique. Rencontre scientifique*, Sparte 29 marzo - 1 aprile 2001, Athènes 2002; ripubblicato in AA.VV., Ville, cité et Antiquité (= *Méditerranées. Revue du centre d'Ėtudes Internationales sur la Romanité*, 33/2002), in italiano: M.M. MORFINO (a cura di), *Miscellanea in memoria di P. Sebastiano Mosso*, Cagliari 2002; ID., "Città, municipi, cabildos", *Roma e America. Diritto romano comune*, 18/2004 (pubblicato nel 2005), 169-191; ID., "*Civitas* e *Urbs* nella lezione romanistica di Giorgio La Pira", *Diritto@Storia*, 3/2004; ID., "Il modello giuridico repubblicano romano nella Indipendenza latino-americana e nel Risorgimento italiano", AA. VV., *Il Risorgimento Italiano in America Latina*. *Atti del Convegno internazionale 24-25 novembre 2005*, Ancona 2006; ID., "'Modello romano' e 'costituzionalismo latino'", *Teoria del diritto e dello Stato. Rivista europea di cultura e di scienza giuridica* 2/2007, 222 ss.

2 L'espressione la si trova oggi impiegata sia in contributi scientifici di tesi di dottorato come B. ALBANI, *Sposarsi nel Nuovo Mondo. Politica, dottrina e pratiche della concessione di dispense matrimoniali tra la Nuova Spagna e la Santa Sede (1585-1670)*, 2008-09, 156, sia in contributi scientifici di ampio respiro come F. MORELLI, *Il mondo atlantico. Una storia senza confini*, 3° ed., Roma 2016, 71. Nel settore più propriamente romanistico si veda G. LOBRANO, "'La essenza romana del "pensiero politico-giuridico latino-americano'. Caratteristiche e attualità del pensiero democratico: federalismo vero contro federalismo falso tra Europa e America", J. ADAME GODDARD, H. HEREDIA VÀZQUEZ (a cura di), *Estudios latinoamericanos de derecho romano*, Ciudad de México 2017, 675 ss. Tra i contributi marcatamente latinoamericani si veda D.F. ESBORRAZ, "Messico", R. SACCO (a cura di), *Digesto delle Discipline Privatistiche*, sez. civ., 2012, 642; O. HERNÁNDEZ AGUILAR, "Paralelismos entre la visión romanista del modelo ius-publicístico republicano y el derecho municipal cubano de principios del siglo XX. Algunas referencias para la actualización institucional en Cuba", J. ADAME GODDARD, H. HEREDIA VÀZQUEZ (a cura di), *Estudios latinoamericanos de derecho romano*, Ciudad de México 2017, 661 ss. Sul tema in generale si veda A. SACCOCCIO, S. CACACE, a cura di, *Europa e America Latina. Due continenti, un solo diritto. Unità e specificità del sistema giuridico latinoamericano*, I-II, Torino 2020, opera pre-

diritto dell'America spagnola descrivevano l'assetto giuridico complessivo e i rapporti reciproci tra Indios e Spagnoli nell'America coloniale. La sua effettiva portata può essere colta, invece, alla luce della logica del «sistema giuridico», caratteristica dell'esperienza giuridica romana[3].

2. SISTEMA GIURIDICO ROMANO E DIRITTO DELL'"AMERICA SPAGNOLA"

Il concetto di sistema giuridico – nel senso attribuitogli da Pierangelo Catalano – non si risolve in una mera estensione quantitativa del singolo ordinamento giuridico. La differenza tra sistema e ordinamento è di natura qualitativa prima ancora che dimensionale[4]. Da una parte, il sistema non si

sentata a Milano, il 7 giugno 2021, ove sono raccolti gli atti del convegno tenutosi all'Università degli Studi di Brescia nel marzo 2019.

3 Così P. CATALANO, *Linee del sistema sovrannazionale romano*, Torino 1965. Sul tema in generale si veda da ultimo A. SACCOCCIO, a cura di, *Dall'Europa all'America Latina e dall'America Latina all'Europa. Diritto, cultura, storia*, Modena 2026, il volume contiene gli atti del convegno "Identidad latinoamericana. Dall'Europa all'America Latina e dall'America Latina all'Europa. Diritto, cultura, storia", tenutosi alla Sapienza Università di Roma, e si propone una riflessione sul tema della comparazione giuridica contemporanea: l'identità giuridica latinoamericana. Sul punto in part. P.P. ONIDA, "La rilevanza del principio di fraternità per la identità latinoamericana", *ibid*., 97 ss..

4 Sull'impiego del lessema "sistema" – e relativi approfondimenti –, si veda in part. P. CATALANO, *Linee del sistema sovrannazionale romano*, cit.; ID., "Alcuni concetti e principi giuridici romani secondo Giorgio La Pira", *Diritto@Storia*, 5/2006. Si confrontino anche i contributi: cfr. M. BATLLORI S.J., P. CATALANO, "Acerca de los proyectos constitucionales del general Miranda: conceptos jurídicos romanos y realidad americana", *Comunicazione presentata al III Congreso Latinoamericano de Derecho romano*, Bogotá 1981; ID., "Modelo institucional romano e Independencia: República del Paraguay", 1813-1870, Asunción 1986; ancora cfr. il n. 1 dell'Anuario dell''Instituto de Investigaciones Históricas' del Paraguay, Asunción 1979, dedicato a Dr. José Gaspar Rodriguez di Francia; il n. V/I dei Rendiconti delle Ricerche giuridiche e politiche del Progetto Italia-America Latina del CNR su Pensiero e azione del D. Francia. Aspetti di diritto pubblico, I, Sassari 1991 (ivi: la "Nota introduttiva" di P. CATALANO, G. RECCHIA e l'articolo di M.S. AL'PEROVIČ, "Influencia de los institutos de Roma antigua sobre la estructura del Estado del Paraguay") e la raccolta Cartas y decretos del D. Francia (a cura di A. VIOLA), edita dalla Universidad Católica di Asunción e giunta al tomo IV, Asunción 1991). Sulla stessa linea di Catalano si sono espressi A.M. BARTOLETTI COLOMBO et al., *Léxico constitucional bolivariano* (a cura di ASSLA-Associazione di Studi Sociali Latino-Americani e di Sociedad Bolivariana de Venezuela), 3, Napoli 1983, con "Prefazione" di P. Catalano e vari volumi dei Quaderni Latinoamericani (Serie di studi e ricerche sociali edita per iniziativa dell'ASSLA) in part., i voll: VIII, Rivoluzione Bolivariana. Istituzioni, lessico, ideologie, Napoli 1981 (ivi P. CATALANO, "Tribunado, censura, dictadura: conceptos constitucionales bolivarianos y continuidad en América Latina"); IX-X, Rivoluzione Bolivariana. Prospettive italiane, Napoli 1983; XI, Modello romano e formazione del pensiero politico di Simón Bolívar. Testi costituzionali (a cura di M. SASSI), I, Napoli 1994 (ivi P. CATALANO, "Conceptos y principios del derecho público romano de Rousseau a Bolívar"). Ricordo inoltre AA.VV., *Pensamiento constitucional de Simón Bolívar*, Bogotà 1983; J.J. CORDEROS CEBALLOS, *Bolívar y la vigencia del poder*

'suddivide' in ordinamenti, ma permette la convivenza al suo interno di più ordinamenti, senza che questi smarriscano né la loro origine, né la loro originalità. Quanto affermato è funzionale alla comprensione della coesistenza nel diritto dell'"America spagnola" di diversi 'insiemi di norme'[5]. Dall'altra parte è necessario non trascurare ciò che sono i "principi del diritto"[6], essenziali nella logica del sistema e ridotti al "principio di effettività" della "Grundnorm"[7]. La prima e fondamentale espressione della natura sistemica (e, quindi, romanistica) del diritto dell'America spagnola, che sfocia nello schema delle "due repubbliche", è la nota ordinanza di Carlo V (Raccolta delle Indie, 2.1.4) del 1555[8], in tale provvedimento l'Imperatore riceve, 'nel sistema', il diritto degli Indios.

moral, Caracas 1988; AA.VV., *Il "potere morale" tra politica e diritto. L'esempio di Simón Bolívar*, Sassari 1993, 181 (materiali del progetto "Italia-America Latina" XI - ASSLA); P. CATALANO, "Principios constitucionales bolivarianos: origen y actualidad", *El nuevo Derecho Constitucional Latinoamericano* (R. Combellas coord.), II, Caracas 1996.

5 Per un approfondimento sul rapporto tra diritto romano e la coesistenza di differenti apparati normativi si veda P.G. STEIN, *Il diritto romano nella storia europea*, Milano 2001; L. SOLIDORO MARUOTTI, *La tradizione romanistica nel diritto europeo. Dal crollo dell'Impero romano d'occidente alla formazione dello* ius commune*. Lezioni*, Torino 2011; G. SANTUCCI, *Diritto romano e diritti europei. Continuità e discontinuità nelle figure giuridiche*, Bologna 2018; R. CARDILLI, *Fondamento romano dei diritti odierni*, Torino 2023; da ultimo T. HERZOG, *Breve storia del diritto in Europa. Dal diritto romano al diritto europeo*, Bologna 2024, l'autore in tale lavoro delinea in parallelo la storia del diritto continentale e quello inglese nel loro sviluppo e considera l'interazione con il diritto negli imperi coloniali spagnoli e britannici come recettori e incubatori delle tradizioni romane.

6 Sulla relazione tra la nozione di sistema giuridico e la nozione di "principio del diritto" si veda S. SCHIPANI, a cura di, *Debito Internazionale. Principi generali del diritto*, Padova 1995; P. CATALANO, "Alcuni concetti e principi giuridici romani secondo Giorgio La Pira", cit.

7 Nella logica degli ordinamenti, come è noto, la Grundnorm è la Norma fondamentale, cioè il principio logico-giuridico ideato da Hans Kelsen che serve a dare validità a tutto l'ordinamento delle leggi. Numerosi sono stati negli anni i contributi scientifici sul tema, anche in chiave critica, tuttavia in questa sede non è possibile divagare su una disamina sufficiente sul punto; si rinvia a N. BOBBIO, *Teoria dell'ordinamento giuridico*, Torino 1960, ora in ID., *Teoria generale del diritto*, Torino 1993, 157 ss.

8 Consultabile in *https://archive.org/details/recopilaciondele02spai_1/page/n11/mode/2up*, ultimo accesso 18 ottobre 2025.

3. *RES PUBLICA*: STRUTTURA MUNICIPALE E DIRITTO COME "SISTEMA"

La categoria romana di "*res publica*"[9] è determinante per la creazione di un sistema sovraordinamentale; per due motivi fondamentali: a) il suo nesso con il popolo (nel senso di *populus*) e b) il suo nesso con la 'città'[10].

Come si legge in Cicerone, la repubblica è legata al *populus*. Cicerone (Cic. *rep*. 1.25.39) definisce la *res publica* come *res populi*. Lo stesso Cicerone aggiunge che il *populus* non è un qualsiasi insieme di uomini, ma la classe della moltitudine organizzata in società. Sia il giurista Gaio sia l'Imperatore Giustiniano affermano che il popolo è gli *universi cives*, tutti i cittadini[11]. Tutto ciò potrebbe essere considerato ordinario, se non fosse contraddistinto dal suo carattere innovativo.

La *res publica* non è il risultato di una mera scoperta, bensì il frutto dell'elaborazione concettuale dei giuristi romani, che la concepirono come un autentico *artificium*: una costruzione giuridica destinata a disciplinare e organizzare la vita della comunità politica. La sua esistenza presuppone necessariamente il *populus*, inteso non come una massa indistinta di individui, ma come l'insieme dei cittadini che, attraverso la partecipazione alla vita pubblica, concorrono alla formazione del diritto. Questo principio trova una espressione paradigmatica nelle XII Tavole, secondo cui

9 Sul vasto tema, tra tutti, si veda G. LOBRANO, Res publica res populi. *La legge e la limitazione del potere*, cit.; C. MOATTI, Res publica: *Histoire romaine de la chose publique*, Parigi 2018; M. MELONE, Res publico usui destinatae. *I beni di interesse pubblico a Roma*, Roma 2025.

10 Sul nesso tra *res publica*, *populus* e città si veda S. ROMEO, "*Populus* e *res publica*. Riflessioni sulle categorie politiche del mondo antico", *Revista da Faculdade de Direito UFPR (Curitiba)*, 2021, 33 ss. La studiosa, tale contributo, si sofferma sul frammento del *De republica* (*de rep*. 1.25.39) nel quale Cicerone assimila il concetto di *res publica* alla *res populi*, definisce il *populus* quale *coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*. Da ultimo vale la pena riportare le interessanti parole riassuntive dell'abstract del lavoro in analisi: "A concepção de Estado e de Direito de Cícero, expressa nas obras políticas de *De Republica* e *De Legibus*, e seus ecos nas fontes jurídicas (Gaio e Justiniano), oferecem uma perspectiva privilegiada para analisar as categorias políticas herdadas do mundo antigo. Em seu significado autêntico, são extraordinariamente complexos e atuais. Não só representam um passo essencial para compreender aquele laboratório de ideias e conceitos que foi o mundo constitucional romano, como se oferecem ao debate jurídico moderno como modelos axiológicos ainda vivos e vitais que, superando as formalizações constitucionais contingentes, propõem-se como a fundação de uma comunidade".

11 Gai. 1.3 (*Lex est, quod populus iubet atque constituit. Plebiscitum est, quod plebs iubet atque constituit. Plebs autem a populo eo distat, quod populi appellatione universi cives significantur, connumeratis et patriciis; plebis autem appellatione sine patriciis ceteri cives significantur; unde olim patricii dicebant plebiscitis se non teneri, quia sine auctoritate eorum facta essent; sed postea lex Hortensia lata est, qua cautum est, ut plebiscita universum populum tenerent: Itaque eo modo legibus exaequata sunt*) e così quindi anche Just. *Inst*. 1.2.4.

quodcumque postremum populus iussisset, id ius ratumque esto (XII Tav. 12.5), ciò che il popolo delibera assume valore di diritto. Alla medesima logica si ispira il noto principio presente nel Codice di Giustiniano, 5.59.5.2: *quod omnes tangit ab omnibus comprobari debet*, in forza del quale ciò che incide sulla collettività richiede il consenso dell'intera comunità. Ne consegue che il *populus* rappresenta il presupposto imprescindibile della *res publica*. Eliminare il popolo dalla repubblica significa privarla della propria sostanza, riducendola a una semplice *res*, ossia a un'entità priva di contenuto politico e di rilevanza giuridica. La repubblica trova, dunque, il proprio fondamento nel popolo, inteso non come un insieme di soggetti sottoposti a una identica autorità, ma come una comunità di cittadini liberi, responsabili e autonomi, titolari della sovranità e protagonisti della produzione dell'ordinamento giuridico[12].

4. *RES PUBLICA*, *POPULUS* E CITTÀ

Già nelle definizioni del *populus* elaborate da Gaio e successivamente accolte da Giustiniano emerge il profondo legame tra la *res publica* e la *civitas*. La repubblica, infatti, non può essere concepita separatamente dalla città, poiché quest'ultima rappresenta la forma organizzata e costituzionale

12 Contrariamente al concetto di società ora riportato, come è noto, vi è T. HOBBES, *Leviatano*, XVII, Roma-Bari 2001, part. 134 ss. Sulla questione si veda G. LOBRANO, "Dell'*homo artificialis - deus mortalis* dei Moderni comparato alla *societas* degli Antichi", A. LOIODICE, M. VARI, a cura di, Giovanni Paolo II. Le vie della giustizia. Itinerari per il terzo millennio, Roma 2003, *passim*; ID., "La alternativa attuale tra i binomi istituzionali: 'persona giuridica e rappresentanza' e 'società e articolazione dell'iter di formazione della volontà'. Una ìpo-tesi (mendeleeviana)", *Diritto@Storia* 10/2011-12, *passim*. Numerosi sono i giuristi che si sono occupati di "*persona ficta vel repraesentata*", tuttavia, in questa sede, non è possibile svolgere una analisi completa, valga tra tutti D. STERNBERGER, "Kritik der dogmatischen Theorie der Repräsentation", *Schriften*, III/1971, 175 ss., su cui si è esposto R. SCOGNAMIGLIO, "Critica della «teoria dogmatica». La rappresentanza politica per Dolf Sternberger", *Filosofia politica* 3/1999, 423 ss.; P.P. ONIDA, "La causa della *societas* fra diritto romano e diritto europeo", *Diritto@Storia* 5/2006, § 4. – La questione della personalità giuridica della società: una visione (anche) di *ius publicum* (in part.: "La soluzione moderna della considerazione unitaria degli atti compiuti da una pluralità di persone è, invece, la costruzione di una categoria giuridica, la *persona ficta vel repraesentata*, la cui elaborazione si fa risalire, come è noto, nel XIII sec., a Sinibaldo dei Fieschi, Papa Innocenzo IV. Alla costruzione della persona giuridica si richiama la idea del Leviatano, dello Stato-persona, nel XVII sec., elaborata da Thomas Hobbes, secondo il quale la natura umana egoista è protesa verso la propria utilità individuale. Il riconoscimento di tale natura conduce, necessariamente, alla esclusione della partecipazione dei cittadini, in quanto incapaci a perseguire la utilità pubblica, dal processo di formazione della volontà pubblica e, quindi, alla necessità di un «sovrano altro dal 'popolo dei cittadini'»: il Leviatano"); L. BUFFONI "Appunti per una semantica della rappresentanza politica. Note 'libere' dall'incontro sassarese su 'La rappresentanza nel diritto pubblico'", *Diritto@Storia* 12/2014, § 3. – La critica della rappresentanza: l'inganno della *persona ficta vel repraesentata* ed il recupero del contratto romano di *societas.*

del popolo. Come afferma Cicerone, in *De re publica* 1.41: «ogni città, che è costituzione del popolo, è una repubblica, poiché la repubblica è cosa del popolo» (*omnis civitas, quae est constitutio populi, omnis res publica, quae [...] populi res est*). La *civitas* costituisce, pertanto, il luogo nel quale il popolo acquista una dimensione politica e giuridica, trasformandosi da semplice aggregato umano in comunità ordinata secondo diritto. Proprio per tale ragione Cicerone, *De re publica* 1.12, individua nella fondazione e nella conservazione della città la più alta manifestazione della virtù umana, quella che maggiormente avvicina l'uomo alla dimensione divina: *neque enim est ulla res in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitatis aut condere novas aut conservare iam conditas*. La costruzione di una comunità politica e la sua tutela nel tempo rappresentano, dunque, attività superiori, poiché orientate alla realizzazione dell'ordine civile e del bene comune. Attraverso la figura di Scipione Emiliano, Cicerone attribuisce all'uomo politico e al cittadino un ruolo di straordinaria rilevanza: governare, elaborare le leggi e preservare la *res publica* non sono semplici esercizi di potere, ma costituiscono una forma elevata di servizio alla collettività. L'arte politica viene così assimilata a una funzione quasi sacra, in quanto espressione della massima capacità dell'uomo di avvicinarsi alla razionalità e all'armonia proprie dell'ordine divino[13]; come ha osservato anche Catalano[14].

13 Sul punto si veda G. LOBRANO, "'Continuidad entre las "dos repúblicas' del Derecho indiano y el 'sistema republicano municipal' del Derecho romano, Formulación esquematica de una hipotesis de trabajo", *Roma e America. Diritto romano comune*, 24/2007, 17–32: "No hay ciudad sin la *urbs*. Son – obviamente – los muros los que hacen la *urbs* (Paul. D. 50.16.2 pr. *'Urbis' appellatio muris, 'Romae' autem in continentibus aedificiis finitur, quod latius patet*) la cual hospeda a la *civitas* (cfr. Caris. *Ars grammatica* [= Keil] I, 152: *Nomen est pars orationis* […] *significans rem corporalem aut incorporalem proprie communiterve, proprie, ut Roma* […], *communiter, ut urbs civitas*)". Per un approfondimento sul testo e la sua interpretazione si veda ancora G. LOBRANO, "Qualche idea, dal punto di vista del Diritto romano, su origine e prospettive del principio di laicità", *Diritto@Storia* 10/2012, § 1c. – La interazione (che diventa "sinfonia" nella repubblica dell'impero) tra il potere di governo e la funzione religiosa: "Ed è nella auto-organizzazione del popolo (consistente nel costituire e nel mantenere la *civitas quae est constitutio populi* [Cic. *rep*. 1.41] che il rapporto tra popolo e Dio si sublima nella tensione alla imitazione/sequela pubblica dell'operare divino ... Il 'comando del popolo è legge e diritto' (*lex est generale iussum populi aut plebis rogante magistratu [At. Cap. apud Aul. Gell. n. Act. 10.20]; quodcumque postremum populus iussisset, id ius ratumque esto [XII Tab. 12.5]*)".

14 P. CATALANO, "*Urbis initia* selon les juristes", *Da Roma alla III Roma* Initia urbis*. Fondazioni di Roma Costantinopoli Mosca*, Campidoglio 21–24 aprile 1997, 1: «D'après le *ius* élaboré par le collège sacerdotal des *augures publici populi Romani*, la fondation de l'*urbs Roma*, avec l'assentiment donné par Jupiter à Romulus (*inauguratio* du *pomoerium*), précède la constitution du *populus Romanus*, ainsi appelé justement parce qu'il a un rapport certain avec cette *urbs* et avec son fondateur. Le *pastorum vulgus*, dont les jumeaux Romulus et Rémus étaient *duces*, devient, à travers la fondations de l'*urbs* (*Roma*), une ensemble de *cives*, *populus* (*Romanus*). La précise terminologie d'Ovide (*Fasti* 4.806 ss. *Ipse locus causas*

In una prospettiva immediata e intuitiva è possibile richiamare il ruolo "generativo" del popolo, dal quale trae origine la stessa *res publica*. Tale funzione si manifesta emblematicamente nella piazza della città, spazio pubblico per eccellenza, nel quale i cittadini si incontrano, partecipano alla vita collettiva e concorrono alla costruzione della dimensione politica comune[15]: "la plaza central, la plaza mayor, el 'azocalo', adonde el pueblo reunido levanta su «mano potente» en el voto (Ėsquilo, *Las suplicantes*, vv. 604 y 698)"[16].

5. "*RES PUBLICA*" E MUNICIPIO

La *res publica* assume una dimensione ulteriore rispetto alla semplice organizzazione della comunità politica, poiché dà origine a una particolare forma di città, caratterizzata da una specifica struttura giuridica. La città repubblicana rappresenta, infatti, una delle più significative elaborazioni dell'esperienza romana: il *municipium*. È stato rilevato come il passaggio dall'esperienza politica greca al modello giuridico-pubblicistico romano possa essere individuato nella transizione dallo "Stato-città" allo "Stato municipale". Mentre la *polis* greca si fondava sulla coincidenza immediata tra comunità politica e dimensione territoriale, l'esperienza romana sviluppò un modello fondato sul diritto e sull'integrazione istituzionale, nel quale il *municipium* divenne lo strumento attraverso cui comunità diverse potevano essere inserite nell'ordinamento romano, conservando una propria identità

vati facit: urbis origo / venit …) reflète bien sur la dogmatique juridique des documents sacerdotaux: d'abord *omne pastorum vulgus sub gemino duce erat*; puis le rex Romulus, indiqué par les *aves*, demande et obtient de Jupiter le consentement pour la fondation de l'*urbs*; ensuite *augurio laeti iaciunt fudamina cives*; enfin Rémus se demande "*… populus tutus erit?*"». Cfr. Verg. *Aen*. 5.755-8 *Interea Aeneas urbem designat aratro / sortiturque domos; hoc Ilium et haec loca Troiam esse iubet. Gaudet regno Troianus Acestes / indicitque forum et patribus dat iura vocatis*; Pomp. D. 50.16.239 *'Urbs' ab urbo appellata est: urbare est aratro definire. Et Varus ait urbum appellari curvaturam aratri, quod in urbe condenda adhiberi solet* (così anche F. SINI, "La fondazione di Roma tra teologia e diritto negli autori dell'epoca di Augusto (linee per una ricerca su Virgilio e Ovidio)", *Da Roma alla III Roma.* Initia urbis*. Fondazioni di Roma Costantinopoli Mosca,* Campidoglio 21-24 aprile 1997 [ora in *Diritto@Storia*, 1/2002]).

15 S. MAZZARINO, "Fra Oriente e Occidente", C. AMPOLO, a cura di, *La Città antica. Guida storica e critica*, Bari 1980, 178, si osserva il carattere essenziale per la definizione di città antica, di presenza di piazza centrale, la 'agorà'; cfr. F. DE MARTINO, "Il modello della città-stato", A. SCHIAVONE, a cura di, *Storia di Roma*, IV, Torino 1989, 436 ss.

16 Si veda G. LOBRANO, "Continuidad entre las 'dos repúblicas' del Derecho indiano y el 'sistema republicano municipal' del Derecho romano, Formulación esquematica de una hipotesis de trabajo" (2007), 17 ss. Sempre in tale lavoro è scritto "Pero, la ciudad, con su centro constituido no por el razonable palacio del gobierno sino por la locura genial del espacio vacío destinado a la *reunión* (*ecclesia*, *concilium*, *contio*, *comitium*)"; é ciò che si evince da Cic. *Rep.* 6.13.13: *concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur*.

ma partecipando a una più ampia realtà pubblica[17]. Ogni comune è una repubblica[18] perché ogni municipio ha il suo popolo e, quindi, il suo diritto (Gell. *n. Att*. 16.13.6)[19].

A differenza della *polis* greca, che può essere concepita come una realtà politica unitaria e autonoma, il *municipium* romano presuppone necessariamente una dimensione relazionale: esso non esaurisce la propria funzione nella singola comunità locale, ma trova piena realizzazione nel rapporto con gli altri municipi, con i quali concorre alla formazione di una patria comune, la *communis* patria rappresentata dalla *res publica* romana.

La peculiarità dell'esperienza romana consiste nella possibilità per il cittadino di appartenere contemporaneamente a più livelli di comunità politica. Cicerone, nel *De legibus*, 2.2.5, afferma che ogni uomo possiede due patrie: una derivante dalla natura e l'altra dalla cittadinanza: *duas esse censeo patrias, unam naturae, alteram civitatis*. Nella medesima prospettiva, il Digesto tramanda il principio secondo cui: «Roma è la nostra patria comune» (D. 50.1.33 (Mod., *l. sing. de manumiss.*): *Roma communis nostra patria est*).

Il sistema municipale romano realizza, pertanto, una forma di integrazione politica nella quale il legame sociale che unisce i cittadini all'interno di ciascuna comunità municipale si estende all'insieme delle comunità locali. I municipi non costituiscono realtà separate o contrapposte,

17 A. BERNARDI, "Dallo Stato-città allo Stato municipale", *Paideia*, 1/1946, 213 ss.; cfr. ID., "Usi e diritti locali nel possesso e nella proprietà al formarsi dello stato municipale romano", *Rivista storica italiana*, a. 99, f. 1/1987; E. GABBA, "Dallo Stato-città allo Stato municipale", *Enciclopedia della storia di Roma*, v. I, *L'Impero mediterraneo,* t. I, *La repubblica imperiale*, Torino 1990, 687 ss.

18 Si veda J. GASCOU, "L'emploi du terme *respublica* dans l'épigraphie latine d'Afrique", *M.E.F.R.A.*, 91, 1979, I-383 ss. ove si parla di '*res publica*' circa ciascuna comunità autonoma e peregrina: *colonia, municipium, civitas peregrina, vicus, pagus*.

19 Così è riportato in G. LOBRANO, "Continuidad entre las 'dos repúblicas' del Derecho indiano y el 'sistema republicano municipal' del Derecho romano, Formulación esquematica de una hipotesis de trabajo" (2007), 17 ss. Lobrano richiama le fonti: D. 50.1.1.1 (Ulp. 2 *ad ed*.): *Et proprie quidem municipes appellantur muneris participes, recepti in civitatem, ut munera nobiscum facerent: sed nunc abusive municipes dicimus suae cuiusque civitatis cives, ut puta Campanos, Puteolanos*; D. 50.1.29 (Gai 1 *ad ed*.): *Incola et his magistratibus parere debet, apud quos incola est, et illis, apud quos civis est: nec tantum municipali iurisdictioni in utroque municipio subiectus est, verum etiam omnibus publicis muneribus fungi debet*; D. 50.16.18 (Paul. 9 *ad ed*.): *"Munus" tribus modis dicitur: uno donum, et inde munera dici dari mittive: altero onus, quod cum remittatur, vacationem militiae munerisque praestat inde immunitatem appellari. Tertio officium, unde munera militaria et quosdam milites munificos vocari: igitur municipes dici, quod munera civilia capiant*. Cfr. Fest. p. 155 L.; Isidoro *Et*. 9.4.21. In dottrina M. TALAMANCA, "Aulo Gellio ed i '*municipes*'. Per un'esegesi di '*Noctes Atticae*' 16.13", L. CAPOGROSSI COLOGNESI, E. GABBA, a cura di, *Gli Statuti Municipali*, Roma 2006; cfr. ID., *Diritto generale e diritti particolari nell'esperienza storica*, Roma 2001; G. MANCINI, Cives Romani municipes Latini, Milano 1997.

ma elementi costitutivi di un unico ordinamento repubblicano. In tal senso, il modello municipale può essere considerato un'evoluzione del sistema federale, poiché consente la coesistenza di molteplici comunità autonome all'interno di una struttura politica unitaria.

Il *populus Romanus* comprende così non soltanto la totalità dei singoli cittadini (*universi cives*), ma anche la pluralità dei populi *municipales*. Parallelamente, la *res publica* romana si configura come l'insieme delle diverse repubbliche municipali, ciascuna dotata di una propria identità e organizzazione, ma tutte partecipi di una medesima realtà politica.

All'interno del municipio permane, inoltre, la centralità dell'elemento urbano della città, inteso quale nucleo giuridico e simbolico della comunità. Tale carattere emerge dal principio della sacralità delle mura municipali: come ricorda Marciano in D. 1.8.8.2, anche nei municipi: «le mura sono sacre» (*in municipiis quoque muros esse sanctos*), con il divieto di introdurre in esse qualsiasi elemento contrario alla loro integrità.

La tutela sacrale delle mura dimostra come il municipio romano non fosse una mera articolazione amministrativa, ma una vera comunità politica fondata sul diritto, nella quale la dimensione locale e quella universale della *res publica* risultavano armonicamente integrate[20].

Il legame strutturale tra il *populus* e la città-municipio consente al popolo di conservare una dimensione concreta e storicamente determinata, sottraendolo al rischio di una mera astrazione teorica. È attraverso la realtà municipale che il popolo si manifesta come comunità concreta di cittadini, organizzata secondo forme giuridiche e istituzionali proprie. In questo senso assume particolare rilievo l'osservazione di Mommsen, secondo cui l'eredità romana, accanto al *Corpus Iuris Civilis*, deve essere individuata anche e soprattutto nell'esperienza dei municipi, considerati uno dei fondamenti della civiltà occidentale. Il municipio rappresenta, infatti, una delle più originali elaborazioni dell'esperienza giuridica romana, poiché realizza un modello nel quale la partecipazione civica, l'autonomia locale e l'appartenenza a una più ampia comunità politica trovano un equilibrio unitario[21].

20 Cfr. D. 1.8.9.4 (Ulp. 68 *ad ed.*): *Muros autem municipales nec reficere licet sine principis vel praesidis auctoritate nec aliquid eis coniungere vel superponere*; D. 1.8.11 (Pomp. 2 *ex var. lec.*): *Si quis violaverit muros, capite punitur, sicuti si quis transcendet scalis admotis vel alia qualibet ratione. Nam cives Romanos alia quam per portas egredi non licet, cum illud hostile et abominandum sit: nam et Romuli frater Remus occisus traditur ob id, quod murum transcendere voluerit*.

21 Th. MOMMSEN, *Le droit public romain*, cit. VI.II, tr. fr. di F. Girard, Paris 1889, 417 ss.: «De même que la République fut conduite finalement, par une nécessité logique, à substituer à la ligue des villes italiques la *Roma communis patria*, le Principat finit par transformer

II

1. 'MUNICIPALISMO REPUBBLICANO' O 'REPUBBLICANESIMO MUNICIPALE'

La nozione di "repubblica" propria del diritto dell'America spagnola[22], nella prospettiva delle "due repubbliche", presenta rilevanti punti di contatto con il modello della *res publica* romana. Tali corrispondenze possono essere individuate come espressione della componente romanistica, e non feudale, che caratterizza il medesimo diritto dell'America spagnola. Da questa angolazione, il rapporto tra diritto dell'America spagnola e diritto romano non si configura come una semplice analogia, ma come una possibile continuità di principi e strutture giuridiche, riconducibili alla concezione romana della *res publica* quale "sistema repubblicano-municipale". In tale modello, la centralità del popolo, l'organizzazione delle comunità locali e il rapporto tra autonomie municipali e ordinamento generale costituiscono gli elementi fondamentali di una tradizione giuridica che trova una nuova manifestazione nell'esperienza indiana[23].

---

toutes les cités provinciales, d'abord en villes en forme, puis en villes de citoyens. Les résultats de cette évolution, conservée dans les recueils juridiques, ont spécialement par l'intermédiaire de ces recueils, exercé une influence puissante et souvent bienfaisante sur le développement de l'Ėtat et de la commune, qui est la base de notre civilisation».

22 Tra tutti si veda J.L. CUEVAS GAYOSSO, "El reconocimiento de los Pueblos indígenas en la constitución mexicana: antecedentes, vigencia y perspectivas", *Diritto@storia*, 3/2004; ID., voce "Diritto indígeno nei Paesi latinoamericani", *Digesto delle discipline privatistiche. Sezione civile*, Torino 2014; ID., "Sistema Jurídico Latinoamericano: premisas para la comprensión armónica de sus elementos constitutivos", *Roma e America. Diritto Romano Comune*, 2014, 231 ss.; ID., "'Restauración del Orden'. Un principio para la solución de controversias entre integrantes de Pueblos Indígenas en México", Liber amicorum *per Sebastiano Tafaro*, I, Bari 2019, 349 ss.

23 A. LEVAGGI, "República de Indios y república de españoles en los reinos de Indias", *Rev. Estud. Hist.-Juríd*., 23/2001, 419–28, già ID., "Notas sobre la vigencia de los derechos indígenas y la doctrina indiana", *Revista Complutense de Historia de América*, 17, Madrid 1991, 79–91. Per un approfondimento si veda A. LÓPEZ LEDESMA, "El derecho prehispánico en el derecho indiano: causa criminal en la nueva España por acciones indecentes y sublevación indígena", *XV Congreso Latinoamericano de Derecho romano, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo - Universidad Veracruzana*, Morelia, 16–18 agosto 2006, in part. § 3 "La República de Indios: organización política, elecciones y causas de disolución": «La conformación del gobierno local o municipal indiano tiene su fondamento en una organización territorial que toma como base para el establecimiento de sus comunidades la identidad cultural de los pobladores; y distingue los asentamientos de españoles y los de indígenas, de ahí la fundación de pueblos españoles y pueblos de indios, con sus propias autoridades políticas, las *Dos Repúblicas*. Cada unidad urbana será administrada y gobernada por autoridades locales de su misma naturaleza social, y de acuerdo a su propio orden político y legislativo. [...] La conformación de la estructura orgánica municipal no siempre será uniforme, pues al igual que sucede con la República de españoles, se tomará en consideración la categoría del asentamiento – ciudad, pueblo, barrio, real de minas, valle, estancia, ranchería – tal como lo prescribe la compilación indiana de 1680 en el libro 7, titulo 10, ley 10».

Il primo elemento di continuità con il modello romano sembra potersi individuare nella dimensione essenzialmente municipale della politica del diritto dell'America spagnola. La costruzione dell'ordinamento politico dell'America spagnola si realizzò certamente anche mediante strumenti di matrice feudale, come le *encomiendas*, istituto di origine medievale nato dalle esigenze di tutela e organizzazione delle popolazioni collocate nelle aree di frontiera della penisola iberica durante la *Reconquista*. Tuttavia, l'esperienza coloniale spagnola si differenziò significativamente da quella anglosassone per il ruolo attribuito alla fondazione di città e comunità urbane. Gli Spagnoli, infatti, procedettero alla creazione di numerosi centri cittadini, definiti "repubbliche", ciascuno dotato di proprie strutture istituzionali, autorità locali e capacità di autogoverno. La dimensione municipale costituì, dunque, un elemento caratterizzante della presenza spagnola in America. Essa si sviluppò anche attraverso una serie di rapporti giuridici instaurati tra la Corona castigliana e le diverse comunità indigene, rapporti che si concretizzarono nei trattati celebrati tra la Corona castigliana e le varie comunità aborigene, in diversi momenti e luoghi dell'America. In questa prospettiva, il municipio non rappresentò soltanto un mezzo di organizzazione amministrativa del territorio coloniale, ma un modello politico-giuridico attraverso il quale le comunità locali vennero inserite in una più ampia struttura repubblicana[24].

2. COMUNI INDIGENI

La progressiva trasformazione delle comunità indigene da realtà nomadi a comunità stabilmente organizzate rappresentò un ulteriore elemento di rafforzamento della politica municipale. La lotta al nomadismo indigeno non costituì soltanto una finalità di controllo territoriale, ma si tradusse anche nella promozione della formazione di comuni indigeni, inseriti all'interno di una struttura politico-giuridica di tipo municipale. In questa prospettiva, assumono particolare rilievo le "ordinanze di popolazione" emanate da Filippo II nel 1573, nelle quali emerge una specifica attenzione tanto alla configurazione della *civitas* quanto alla costruzione materiale dell'*urbs.* La disciplina della fondazione e dell'organizzazione delle nuove città prende avvio dall'elemento centrale e generatore della comunità urbana: la piazza principale, spazio destinato a costituire il fulcro della vita pubblica e istituzionale. Tale impostazione consente di ipotizzare la presenza di una significativa influenza del modello giuridico romano nella concezione dell'*urbs*, intesa non come semplice aggregato edilizio, ma come

24 A. LEVAGGI, "Tratados entre la Corona y los Indios del Chaco", AA.VV., *Homenaje a Ismael Sanchez Bella*, Pamplona 1992, 291 ss.

forma organizzata della comunità politica, nella quale la dimensione spaziale e quella giuridica risultano strettamente connesse[25].

Le città gesuitiche, nonostante la loro indubbia originalità nella costruzione tanto della *civitas* quanto dell'*urbs*, possono essere considerate, almeno nella fase iniziale, non come un modello estraneo, ma come una particolare declinazione interna della componente romanistica del diritto dell'America spagnola. Anche nell'organizzazione di tali insediamenti permane un elemento fondamentale della tradizione urbana romana: il ruolo centrale della piazza, intesa come luogo generatore della comunità e punto di riferimento dell'assetto politico e spaziale della città. L'esperienza gesuitica si configura, dunque, come un adattamento peculiare del paradigma municipale romanistico alle specifiche condizioni dell'America indiana, più che come una sua negazione o sostituzione[26].

L'aspetto più innovativo rispetto alla tradizione giusromanistica sottesa alla formula delle "due repubbliche" sembra consistere nell'introduzione di un livello intermedio di articolazione politica, posto tra la dimensione della repubblica locale e quella della repubblica universale. La formula delle "due repubbliche", infatti, non pare trovare origine direttamente nei testi normativi del diritto dell'America spagnola, ma piuttosto nell'elaborazione dottrinale tra i quali studiosi emerge la figura di Juan de Solórzano Pereira. La sua peculiarità risiede nella distinzione, maturata per effetto di molteplici circostanze storiche, tra le "due repubbliche": "*república de los indios*" e la "*república de los españoles*". Tale differenziazione costituisce un elemento di particolare rilievo, poiché introduce all'interno del modello repubblicano di matrice romanistica una struttura articolata su più livelli: da un lato le comunità locali organizzate secondo il modello municipale; dall'altro la dimensione complessiva della monarchia; tra esse, un sistema intermedio rappresentato dalle due comunità politiche parallele degli Indiani e degli Spagnoli. La formula delle "due repubbliche" può essere pertanto interpretata come una rielaborazione originale della tradizione romanistica,

25 V. BIELZA DE ORY, "De la ciudad ortogonal aragonesa a la cuadricular hispanoamericana como proceso de innovación-difusión, condicionado por la utopía", Scripta Nova. *Revista electrónica de Geografía y Ciencias sociales, Universidad de Barcelona* VI, 106/2002.

26 R. GUTIÉRREZ, "Cultura urbana hispanoamericana y sus contactos con la experiencia portuguesa en Brasil. Modelo y heterodoxias", *Urbanismo de origen portuguesa*, 4/2001; Gutiérrez definisce la missione gesuita come: "el Modelo alternativo" y habla de "un urbanismo alternativo", precisamente afferma: «Solamente el caso de las Misiones de los jesuitas en el Paraguay (actuales territorios de Argentina, Brasil y Paraguay) o las de Moxos y Chiquitos (actual Bolivia) ofrecen un consunto de poblados importantes formados sobre otras pautas urbanas que la del régimen del damero tradicional» siempre pero a partir «de los elementos principales (plaza y templo)».

nella quale il principio municipale viene adattato alla complessità sociale e giuridica dell'esperienza coloniale americana[27].

3. "REPUBBLICA DI REPUBBLICHE"

C'è chi considera l'opera dell'America ispanica una "repubblica di repubbliche" uno dei "veri progetti" del Libertador Simón Bolívar[28]. Penso si tratti di un panorama coerente con quella dell'impero come "*consociatio*" di repubbliche fondate sui cittadini, ipotizzata dal 'romanista' Johannes Althusius (*Politica methodice digesta*, 1614; cfr. Id., *Jurisprudentiae Romanae libri duo*, 1586) e non invece quella dello Stato di Stati, realizzato dai costituenti nordamericani nel 1787, sotto i suggerimenti dei "federalisti" Hamilton, Jay, Madison (The Federalist)[29].

Nel 'Messaggio' al Congresso costituente della Bolivia del 25 maggio 1826 si prende in particolare posizione a favore del sistema giuridico romano, Bolívar esorta: «Tened presente, Legisladores, que las Naciones se componen de las ciudades y de las aldeas; y que del bienestar de éstas se forma la felicidad del Estado».

Il padre dell'indipendenza della Repubblica di Cuba, José Martí in un lavoro del 1891 scriveva: «De España le vinieron a México sus instituciones coloniales, y de Roma le vinieron a España las suyas, sólo que, como Blackmar dice sagazmente, Roma respetó la constitución del país donde hallaba […] Y a Roma va a buscar Blackmar el origen de las instituciones de California. Ve persistente en América, a pesar de la rebelión sorda y secular y salvadora del indio, la ley romana que persistió en España, a pesar de godos y moros y triunfó al fin de ellos. El municipio es lo más tenaz de la civilización romana, y lo más humano de la España colonial […] Allá en Buenos Aires, cuando San Martín ¿no se llamaban decuriones los regidores? Allá en Cuyo magnifica, donde San Martín pensó en pasar los Andes, y

27 Sempre A. LEVAGGI, "República de Indios", cit.

28 E. ROMERO FERNÁNDEZ, "Presentación de avance de los resultados de la investigación. Proyecto de investigación: Valores de la posibilidad real de la integración latinoamericana", *www.convenioandresbello.org*, ultimo accesso: 17 ottobre 2025: «Entre las opciones de integración que [Simón Bolívar] contempló fue la creación de un Estado Supra-Nacional general constituido por una Nación-de-naciones o República-de-repúblicas que formaba parte de sus "verdaderos proyectos"» (cita S. BOLÍVAR, "Contestación de un americano meridional a un caballero de esta Isla", Kingston, 6 settembre 1815" e R. FERNÁNDEZ, "Maestría en Pensamiento y valores integracionistas latinoamericanos: Historia y crítica", Universidad Central Marta Abreu de las Villas [Cuba], con la collaborazione dell'Istituto di Relazioni Internazionali di Cuba, Raúl Roa, coordinatore della Cattedra Andrés Bello del CAB - Convenio Andrés Bello).

29 G. LOBRANO, "Continuidad entre las 'dos repúblicas' del Derecho indiano y el 'sistema republicano municipal' del Derecho romano, Formulación esquematica de una hipotesis de trabajo" (2007), 17 ss.

organizó el paso San Martín, allá en su Cuyo, hizo los que los Romanos: no tocó las instituciones nativas, obtuvo todo lo que pedía, no sólo porque era justo, sino porque lo pedía por las autoridades propias del país, y conforme a las instituciones y nombres del país. Sobre los indios puso España a Roma: por eso anda así la América. Pero del municipio no se ha de decir mal, porque por un municipio, el de Mósteles, volvió España a la fuerza y decoro que depuso siglos atrás, y por los municipios, en los más de las colonias …»[30].

4. IL PROBLEMA DEL MUNICIPIO-REPUBBLICA E DELLA REPUBBLICA MUNICIPALE

Nei secoli XIX e XX, lo Stato "liberale" considerava gli indios come un ostacolo al "progresso"[31]; cercava di rivedere i comuni, mutandoli (da "repubbliche" quali erano in realtà) in meri corollari del potere centrale ed eliminando il comune indigeno[32].

Allo stato, quando si ammette che «la grande sfida del XXI secolo per gli Stati latinoamericani è incorporare nelle loro costituzioni i diritti

30 J. MARTÍ, "Un libro del Norte sobre las Instituciones Españolas en los Estados que fueron de México", *El Partido Liberal*, México 25-11-1891, ora in ID. *Obras completas. Editorial de Ciencias Sociales*, La Habana 1975, t.7 *Nuestra América*, 59 (recensione del saggio *Spanish Institutions of the Southwest* di F.W. Blackmar).

31 G. LOBRANO, "Continuidad entre las 'dos repúblicas' del Derecho indiano y el 'sistema republicano municipal' del Derecho romano, Formulación esquematica de una hipotesis de trabajo" (2007), 17 ss.

32 Così E. CRUZ, A. OCEGUEDA CRUZ, "El artículo 115 constitucional y los derechos indígenas", *discorso al Foro: Estudios de la Constitución política de los Estados Unidos mexicanos*, si veda *Gaceta Parlamentaria*, II, n. 276/1999 ("Informe de la Comisión de estudios legislativos sobre el Foro 'Estudios de la Constitución política de los Estados Unidos mexicanos'"): «Con la invasión europea y la llegada del imperio, Maximiliano enarbolará una política indigenista a diferencia de los liberales mexicanos. A diferencia del periodo inmediato de independencia, los levantamientos indiígenas de estos años fueron raros y los que estallaron asumieron un contenido proimperialista»; cfr. J.L. SALAS VELAZQUEZ, "Juntas auxiliares, 'el gobierno de los pueblos'", *ibidem*: «Las instituciones que concretizan el Gobierno de los Pueblos, son las denominadas Juntas Auxiliares o Municipales, verdaderos órganos y administrativos y políticos, que subsisten hasta nuestros días. Estas Iuntas Municipales o Auxiliares, [...] surgieron durante la colonia [...] En la actualidad se presenta a debate, si estas Juntas Auxiliares son una organización política, si tienen personalidad jurídica y patrimonio propio y en suma, contradicen el espiritu del artículo 115 Constitucional, que define al Municipio como la base de su división territorial y de su organización política y administrativa. [...] Lo municipios indianos constituyeron organismos colegiados o corporativos, que gobernaban las poblaciones tanto de españoles como de indios, y que se regían por sus correspondientes ordenanzas dadas por ellos mismos, aunque aprobadas por el rey, sus delegados o las autoridades superiores de gobierno. [*etc. etc*.]».

collettivi degli indigeni»[33], pare che la soluzione sia in parte superata: «La via municipale, che all'inizio significò per gli indigeni messicani un'imposizione violenta, ora può significare il compimento della loro autonomia come popoli, che saranno riconosciuti come parte dello Stato e della Nazione messicana»[34].

A ciò si aggiunga che lo Stato contemporaneo ha annichilito il popolo[35] e che il ripristino di questo transita per mezzo dell'eredità romana (e, nell'America ispanica, "indiana") della repubblica municipale e delle repubbliche municipali. Questa prospettiva sembra rievocare la celebre intuizione espressa circa mezzo secolo fa da Giorgio La Pira, romanista e Sindaco di Firenze, nel discorso "Valeur des Villes" tenuto a Ginevra nel 1954: «Siamo entrati nell'epoca delle città».

33 V. CABEDO MALLOL, "Constitucionalismo y derecho indígena en América Latina", *discorso al Encuentro de Romanistas del Mercosur. Curso de actualizacion en derecho romano*. Asunción-Encarnación-Trinidad, 17–22 settembre 2007, Pontificia Universidad Católica N.S. de la Asunción, tavola rotonda "Universalismo iurídico contra globalización. Las costumbres como fuente del derecho".

34 E. CRUZ, A. OCEGUEDA CRUZ, cit.; si veda anche M. CRUZ MARTÍNEZ, *La otra voz: el derecho indígena mexicano como nuevo modelo de organización política y sistema jurídico en América Latina*, Roma 2007 (tesi di dottorato in "Sistema giuridico romanistico e unificazione del diritto - Facoltà di Giurisprudenza - Dipartimento di Storia e teoria del diritto - Università di Roma II "Tor Vergata") 407 ss., a propósito della riforma dell'art. 115 della Constitución federal mexicana, e M. CARBÓ, "De la república de indios a la corporación civil. Vivir bajo permanente amenaza", Scripta Nova. *Revista electrónica de Geografía y Ciencias sociales*, Universidad de Barcelona, X/218, 73, 1 agosto 2006: «Los liberales mexicanos de la generación de la Reforma se vieron a sí mismos y además lo fueron, nacionalistas, anticlericales, federalistas, mestizos en términos de conciencia al menos, y don Justo Sierra los consideró forjadores del México moderno. Los criollos, pensaban y decían, añoraban la época colonial, los indios, cuando eran pacíficos, defendían sus desechos y aspiraciones con argumentos del siglo XVI y cuando se soliviantaban desencadenaban arcaicas guerras de castas. Ellos en cambio representaban el futuro. Este país tenía en aquella porción de sus hijos a los grandes forjadores del progreso, la civilización y la auténtica grandeza mexicana».

35 T. DI TELLA, *Diccionario del político exquisito*, Buenos Aires 1998, 172, ivi citazione di H. Kelsen: «El pueblo es una pura creación de la ley: la ley lo convoca para elecciones y una vez cumplido ese acto lo disuelve como tal». Già Rousseau: «Le peuple anglais pense être libre, il se trompe fort; il ne l'est que durant l'élection des membres du parlement: sitôt qu'ils sont élus, il est esclave, il n'est rien. Dans les courts moments de sa liberté, l'usage qu'il ne fait mérite bien qu'il la perde» (*Contrat social*, III, 15); «je ne puis qu'admirer la négligence, l'incurie, et j'ose dire la stupidité de la nation anglaise qui, après avoir armé ses députés de la suprême puissance, n'y ajoute aucun frein pour régler l'usage qu'ils en pourront faire pendant sept ans entiers que dure leur commission» (Considérations sur le gouvernement de Pologne, VII).

CONCLUSIONI

Come è emerso, il lavoro ha ricostruito il significato della *res publica* come *res populi*, evidenziandone il rapporto con il *populus*, la città e il *municipium*, inteso quale elemento fondamentale del sistema repubblicano romano e modello capace di integrare autonomie locali e unità politica.

Su queste premesse, sono stati individuati nel diritto dell'America spagnola numerosi elementi di continuità con il paradigma romanistico: la centralità del municipio, la fondazione delle città, l'organizzazione dei comuni indigeni e la struttura delle "due repubbliche", interpretata come un adattamento originale del modello municipale romano alle esigenze della realtà coloniale.

Altresì è stata prospettata la tesi della persistente attualità del paradigma della repubblica municipale quale chiave interpretativa per il rapporto tra autonomie locali, partecipazione politica e tutela delle comunità indigene nell'America Latina.

BIBLIOGRAFIA ESSENZIALE

1. AA.VV., *Il "potere morale" tra politica e diritto. L'esempio di Simón Bolívar*, Sassari 1993;
2. ALBANI, Benedetta, *Sposarsi nel Nuovo Mondo. Politica, dottrina e pratiche della concessione di dispense matrimoniali tra la Nuova Spagna e la Santa Sede (1585-1670)*, 2008-09;
3. BATLLORI, Miquel S.J., CATALANO, Pierangelo, "Acerca de los proyectos constitucionales del general Miranda: conceptos jurídicos romanos y realidad americana", *Comunicazione presentata al III Congreso Latinoamericano de Derecho romano*, Bogotá 1981;
4. BARTOLETTI COLOMBO, Anna Maria, BRUSUAL AFONSO, L, ZELKOVICH PERERA, L, *Léxico constitucional bolivariano* (a cura di ASSLA-Associazione di Studi Sociali Latino-Americani e di Sociedad Bolivariana de Venezuela), 3 voll., Napoli 1983;
5. BERNARDI, Aurelio, "Dallo Stato-città allo Stato municipale", Paideia, 1/1946;
6. BERNARDI, Aurelio, "Usi e diritti locali nel possesso e nella proprietà al formarsi dello stato municipale romano", *Rivista storica italiana*, a. 99, f. 1/1987;
7. BIELZA DE ORY, Vicente, "De la ciudad ortogonal aragonesa a la cuadricular hispanoamericana como proceso de innovación-difusión, condicionado por la utopía", Scripta Nova. *Revista electrónica de Geografía y Ciencias sociales*, Universidad de Barcelona, VI, 106/2002;
8. BOBBIO, Norberto, *Teoria dell'ordinamento giuridico*, Torino 1960, ora in ID., *Teoria generale del diritto*, Torino 1993;
9. BOLÍVAR, Simon, "Contestación de un americano meridional a un caballero de esta Isla", Kingston, 6 settembre 1815;

10. BUFFONI, Laura, "Appunti per una semantica della rappresentanza politica. Note 'libere' dall'incontro sassarese su 'La rappresentanza nel diritto pubblico'", *Diritto@Storia* 12/2014;
11. CABEDO MALLOL, Vicente, "Constitucionalismo y derecho indígena en América Latina", *discorso al Encuentro de Romanistas del Mercosur. Curso de actualizacion en derecho romano*. Asunción-Encarnación-Trinidad, 17-22 settembre 2007;
12. CARBÓ, Margarita, "De la república de indios a la corporación civil. Vivir bajo permanente amenaza", Scripta Nova. *Revista electrónica de Geografía y Ciencias sociales, Universidad de Barcelona*, X, 218, 73, 1 agosto 2006;
13. CARDILLI, Riccardo, *Fondamento romano dei diritti odierni*, Torino 2023;
14. CATALANO, Pierangelo, *Linee del sistema sovrannazionale romano*, Torino 1965;
15. CATALANO, Pierangelo, "Modelo institucional romano e Independencia: República del Paraguay", 1813-1870, Asunción 1986;
16. CATALANO, Pierangelo, "Principios constitucionales bolivarianos: origen y actualidad", *El nuevo Derecho Constitucional Latinoamericano* (R. Combellas coord.), II, Caracas 1996;
17. CATALANO, Pierangelo, "*Urbis initia* selon les juristes", *Da Roma alla III Roma* Initia urbis. Fondazioni di Roma Costantinopoli Mosca, Campidoglio 21-24 aprile 1997;
18. CATALANO, Pierangelo, "Alcuni concetti e principi giuridici romani secondo Giorgio La Pira", *Diritto@Storia* 5/2006;
19. CORDEROS CEBALLOS, J.J., *Bolívar y la vigencia del poder moral*, Caracas 1988;
20. CUEVAS GAYOSSO, José Luis "El reconocimiento de los Pueblos indígenas en la constitución mexicana: antecedentes, vigencia y perspectivas", *Diritto@Storia*, 3/2004;
21. CUEVAS GAYOSSO, José Luis, voce "Diritto indígeno nei Paesi latinoamericani", *Digesto delle discipline privatistiche. Sezione civile*, Torino 2014;
22. CUEVAS GAYOSSO, José Luis, "Sistema Jurídico Latinoamericano: premisas para la comprensión armónica de sus elementos constitutivos", *Roma e America. Diritto Romano Comune*, Roma 2014;
23. CUEVAS GAYOSSO, José Luis, "'Restauración del Orden'. Un principio para la solución de controversias entre integrantes de Pueblos Indígenas en México", Liber amicorum *per Sebastiano Tafaro*, I, Bari 2019;
24. E. CRUZ, A. OCEGUEDA CRUZ, "El artículo 115 constitucional y los derechos indígenas", *discorso al Foro: Estudios de la Constitución política de los Estados Unidos mexicanos*, 1 giugno 1999;
25. CRUZ MARTÍNEZ, Mario, *La otra voz: el derecho indígena mexicano como nuevo modelo de organización política y sistema jurídico en América Latina*, Roma 2007;
26. DE MARTINO, Francesco,"Il modello della città-stato", A. SCHIAVONE, a cura di, *Storia di Roma*, IV, Torino 1989;
27. DI TELLA, Torcuato, *Diccionario del político exquisito*, Buenos Aires

1998;
28. ESBORRAZ, David Fabio "Messico", R. SACCO (a cura di), *Digesto delle Discipline Privatistiche*, sez. civ., 2012;
29. GABBA, EMILIO, "Dallo Stato-città allo Stato municipale", *Enciclopedia della storia di Roma*, Torino 1990;
30. 30.GASCOU, Jacques "L'emploi du terme respublica dans l'épigraphie latine d'Afrique", *M.E.F.R.A*., 91/1979;
31. GUTIÉRREZ, Ramon, "Cultura urbana hispanoamericana y sus contactos con la experiencia portuguesa en Brasil. Modelo y heterodoxias", *Urbanismo de origem portuguesa*, 4/2001;
32. HERNÁNDEZ AGUILAR, Orisel, "Paralelismos entre la visión romanista del modelo ius-publicístico republicano y el derecho municipal cubano de principios del siglo XX. Algunas referencias para la actualización institucional en Cuba", J. ADAME GODDARD, H. HEREDIA VÀZQUEZ (a cura di), *Estudios latinoamericanos de derecho romano*, Ciudad de México 2017;
33. HERZOG, T. *Breve storia del diritto in Europa. Dal diritto romano al diritto europeo*, Bologna 2024;
34. HOBBES, Tomas, *Leviatano*, XVII, Roma-Bari 2001;
35. LEVAGGI, Abelardo, "Notas sobre la vigencia de los derechos indígenas y la doctrina indiana", *Revista Complutense de Historia de América*, 17, Madrid 1991;
36. LEVAGGI, Abelardo, "Tratados entre la Corona y los Indios del Chaco", AA.VV., *Homenaje a Ismael Sanchez Bella,* Pamplona 1992;
37. 37, LEVAGGI, Abelardo, "República de Indios y república de españoles en los reinos de Indias", *Rev. Estud. Hist.-Juríd*., 23/2001;
38. LOBRANO, Giovanni, 'Res publica res populi'. *La legge e la limitazione del potere*, Torino 1996;
39. LOBRANO, Giovanni, "Problèmes actuels de droit à travers le droit (public) romain: de la crise de l''Etat-fantôme' à la résurgence de l''Etat-municipal'. Réflexions en cours de systématisation avec quelques notes de sources et bibliographiques", S. AVGERINOU KOLONIAS, E. MAISTROU (par le soin de), Polis*, Démocratie et Politique. Rencontre scientifique*. Sparte 29 marzo - 1 aprile 2001, Athènes 2002; ripubblicato in AA.VV., Ville, cité et Antiquité (= *Méditerranées. Revue du centre d'Ėtudes Internationales sur la Romanité*, 33/2002), in italiano: M.M. MORFINO (a cura di), *Miscellanea in memoria di P. Sebastiano Mosso*, Cagliari 2002;
40. LOBRANO, Giovanni, "Dell'*homo artificialis* - *deus mortalis* dei Moderni comparato alla *societas* degli Antichi", A. LOIODICE, M. VARI, a cura di, Giovanni Paolo II. Le vie della giustizia. Itinerari per il terzo millennio, Roma 2003;
41. LOBRANO, Giovanni, "Città, municipi, cabildos", *Roma e America. Diritto romano comune*, 18/2004 (pubblicato nel 2005);
42. LOBRANO, Giovanni, "*Civitas* e *Urbs* nella lezione romanistica di Giorgio La Pira", *Diritto@Storia* 3/2004;
43. LOBRANO, Giovanni, "Il modello giuridico repubblicano romano nella Indipendenza latino-americana e nel Risorgimento italiano", AA. VV., *Il*

Risorgimento Italiano in America Latina. *Atti del Convegno internazionale 24-25 novembre 2005*, Ancona 2006;
44. LOBRANO, Giovanni, "'Modello romano' e 'costituzionalismo latino'", *Teoria del diritto e dello Stato. Rivista europea di cultura e di scienza giuridica*, 2/2007;
45. LOBRANO, Giovanni, "'Continuidad entre las "dos repúblicas' del Derecho indiano y el 'sistema republicano municipal' del Derecho romano, Formulación esquematica de una hipotesis de trabajo", *Roma e America. Diritto romano comune* 24/2007;
46. LOBRANO, Giovanni, "La alternativa attuale tra i binomi istituzionali: 'persona giuridica e rappresentanza' e 'società e articolazione dell'iter di formazione della volontà'. Una ìpo-tesi (mendeleeviana)", *Diritto@Storia* 10/2011-12;
47. LOBRANO, Giovanni, "Qualche idea, dal punto di vista del diritto romano, su origine e prospettive del principio di laicità", *Diritto@Storia* 10/2012;
48. LOBRANO, Giovanni,"'La essenza romana del "pensiero politico-giuridico latino-americano'. Caratteristiche e attualità del pensiero democratico: federalismo vero contro federalismo falso tra Europa e America", J. ADAME GODDARD, H. HEREDIA VÀZQUEZ (a cura di), *Estudios latinoamericanos de derecho romano*, Ciudad de México 2017;
49. LÓPEZ LEDESMA, Adriana, "El derecho prehispánico en el derecho indiano: causa criminal en la nueva España por acciones indecentes y sublevación indígena", *XV Congreso Latinoamericano de Derecho romano, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo - Universidad Veracruzana*, Morelia, 16 - 18 agosto 2006;
50. MANCINI, Giovanna, Cives Romani municipes Latini, Milano 1997;
51. MARTÍ, Jose, "Un libro del Norte sobre las Instituciones Españolas en los Estados que fueron de México", *El Partido Liberal*, México 25-11-1891, ora in ID. *Obras completas. Editorial de Ciencias Sociales*, La Habana 1975;
52. MAZZARINO, Santo, "Fra Oriente e Occidente", C. AMPOLO, a cura di, *La Città antica. Guida storica e critica*, Bari 1980;
53. MELONE, Mattia, Res publico usui destinatae. *I beni di interesse pubblico a Roma*, Roma 2025;
54. MOATTI, Claudia, Res publica: *Histoire romaine de la chose publique*, Parigi 2018;
55. MOMMSEN, Theodor, Le droit public romain, Paris 1889;
56. MORELLI, Federica, *Il mondo atlantico. Una storia senza confini*, 3° ed., Roma 2016;
57. ONIDA, Pietro Paolo, "La causa della *societas* fra diritto romano e diritto europeo", *Diritto@Storia* 5/2006;
58. ONIDA, Pietro Paolo, "La rilevanza del principio di fraternità per la identità latinoamericana", A. SACCOCCIO, a cura di, *Dall'Europa all'America Latina e dall'America Latina all'Europa. Diritto, cultura, storia*, Modena 2026;
59. ROMEO, Stefania, "*Populus* e *res publica*. Riflessioni sulle categorie politiche del mondo antico", *Revista da Faculdade de Direito UFPR*

(Curitiba), 2021;
60. ROMERO FERNÁNDEZ, Ariel Jose, "Presentación de avance de los resultados de la investigación. Proyecto de investigación: Valores de la posibilidad real de la integración latinoamericana", *www.convenioandresbello.org:ita*;
61. SALAS VELAZQUEZ, Jose Luis, "Juntas auxiliares, 'el gobierno de los pueblos'", *discorso al Foro: Estudios de la Constitución política de los Estados Unidos mexicanos*, 1 giugno 1999;
62. SACCOCCIO, Antonio,, CACACE, Siona cura di, *Europa e America Latina. Due continenti, un solo diritto. Unità e specificità del sistema giuridico latinoamericano*, Torino 2020;
63. SACCOCCIO, Antonio, a cura di, *Dall'Europa all'America Latina e dall'America Latina all'Europa. Diritto, cultura, storia*, Modena 2026;
64. SANTUCCI, Gianni, *Diritto romano e diritti europei. Continuità e discontinuità nelle figure giuridiche*, Bologna 2018;
65. S. SCHIPANI, Sandro, a cura di, *Debito Internazionale. Principi generali del diritto*, Padova 1995;
66. SCOGNAMIGLIO, Renato"Critica della «teoria dogmatica». La rappresentanza politica per Dolf Sternberger", *Filosofia politica*,3/1999;
67. SINI, Francesco,"La fondazione di Roma tra teologia e diritto negli autori dell'epoca di Augusto (linee per una ricerca su Virgilio e Ovidio)", *Da Roma alla III Roma.* Initia urbis. *Fondazioni di Roma Costantinopoli Mosca*, Campidoglio 21-24 aprile 1997 (ora in *Diritto@Storia* 1/2002);
68. SOLIDORO MARUOTTI, Laura, *La tradizione romanistica nel diritto europeo. Dal crollo dell'Impero romano d'occidente alla formazione dello* ius commune*. Lezioni*, Torino 2011;
69. STEIN, PETAR *Il diritto romano nella storia europea*, Milano 2001;
70. STERNBERGER, Dolf,"Kritik der dogmatischen Theorie der Repräsentation", *Schriften*, 1971;
71. TALAMANCA, Mario, *Diritto generale e diritti particolari nell'esperienza storica*, Roma 2001;
72. TALAMANCA, Mario "Aulo Gellio ed i '*municipes*'. Per un'esegesi di '*Noctes Atticae*' 16.13", L. CAPOGROSSI COLOGNESI, E. GABBA, a cura di, *Gli Statuti Municipali*, Roma 2006.

Др Ђовани Карло Сеацу
Правни факултет Универзитета у Сасарију, Италија

РОМАНИСТИЧКА ПЕРСПЕКТИВА О „ДВЕ РЕПУБЛИКЕ" „ШПАНСКЕ АМЕРИКЕ"

Сажетак

Овај рад предлаже романистичку реинтерпретацију формуле „две републике" у шпанско-америчком праву, тврдећи да се она може разумети не према логици модерних државних система, већ у светлу римског појма правног система. Централна хипотеза је да колонијални модел, заснован на разлици између републике Индијанаца и републике Шпанаца, представља развој традиције римске *res publica*, а не израз институција различитог порекла.

Кључне речи: *„Две републике"; „Шпанска Америка"; „Римско право".*

ПРАВНО-ЕКОНОМСКА СЕКЦИЈА / LAW AND ECONOMY SECTION

УДК/UDC 336.146
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД / *REVIEW ARTICLE*

Проф. др Љубиша Дабић, редовни професор у пензији

Економски факултет Универзитета у Београду

ПРИЛОГ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ СТАНДАРДА ДРЖАВНЕ РЕВИЗИЈЕ

Предмет разматрања су међународни стандарди државне ревизије које су донеле међународне организације (INTOSAI, IFAC, EUROSAI) и национални које су донеле националне врховне ревизорске институције или су истраживана законодавства прихватила међународне стандарде. Акценат је на анализи њихових правних питања: правни основ и надлежни орган за њихово доношење, њихова садржина и правна природа, циљ који се њиховом применом постиже, њихово правно дејство, круг лица која поступају по њима, њихово објављивање и значај, као и њихов однос у контексту института одговорности.

У истраживању се пошло од теоријске и фактичке поделе стандарда државне ревизије на међународне и националне. Већи значај имају међународни, јер представљају узор за израду и доношење националних. Тежиште је на међународним стандардима INTOSAI и на правним питањима националних стандарда. У раду су само додирнути IFAC-ови Међународни рачуноводствени стандарди за јавни сектор, EUROSAI стандарди и национални стандарди Руске Федерације и САД.

Циљ рада је да се стандарди државне ревизије размотре правно-теоријски и нормативно, као и да се истражи њихова комплексност, сложеност и специфичност. Његова сврха је да се идентификују правна питања од значаја за њихово постојање, доношење и примену у пракси.

Кључне речи: Стандарди државне ревизије; Међународни стандарди државне ревизије; Национални стандарди државне ревизије.

1. УВОД

„Стандард“ је енглеска реч – *standard*, а немачка *„norm“, „standard“*. Дефинише се као „свака законом утврђена мера, нешто

Љубиша Дабић, *ljdabic@ekof.bg.ac.rs.*

што важи као узор, образац, мерило за поређење у процењивању успешности извођења или представља норму“.[1] И у области ревизије стандарди су правила која су резултат споразумевања заинтересованих субјеката и друштвене заједнице.

„Стандарди ревизије“ су правила, упутства и препоручене праксе које треба да примењују ревизори у поступку вршења ревизије, тј. испитивања финансијских извештаја компаније ради изражавања мишљења да ли су ти извештаји објективни и поуздани.[2] Дефинишу се као средство помоћу кога се обезбеђује контрола квалитета ревизије и кредибилитет код клијената и корисника извештаја о ревизији. Представљају својеврсно упутство за вршење ревизије.[3] На основу извештаја о ревизији његов корисник треба да стекне уверење да је ревизија извршена професионално, у складу са законом и правилима струке.

Врховне ревизорске институције (ВРИ) су се током вишегодишњег искуства у пракси суочавале са одређеним проблемима, који су у суштини били заједнички, из којих је проистекла потреба за развијањем оквира који ће бити применљив у различитим политичким, економским и правним условима у којима се врши државна ревизија. Тај циљ је могао бити реализован креирањем међународних стандарда државне ревизије у којима ће бити јасно дефинисани поступци које треба примењивати у вршењу ревизије.

Како се запажа у литератури, на самом почетку успостављања државне ревизије и њеног вршења, како тај поступак не би попримио елементе различитости и неуједачености, укључујући елементе импровизације, у доношењу стандарда државне ревизије пошло се од преузимања стандарда из комерцијалне ревизије, који су настали пре успостављања државне ревизије.[4] А стандарди државне ревизије представљају скуп правила и поступака према којима ВРИ треба да поступа у остваривању своје надлежности.

Генерално, „стандардизација“ је нормирање одређених стандардних особина (у вези са обимом, саставом, обликом и сл.) које треба да испуњава нека сировина, материјал, финални производ или услуга.[5] Стандардизација је феномен присутан на свим нивоима (међународ-

[1] M. Srdić *et al*, *Poslovni leksikon*, Beograd 2009, 720.

[2] *Ekonomski rečnik*, Beograd 2010, 863.

[3] Б. Виторовић, „Ревизија јавних расхода у светској теорији и пракси и потреба за њеним увођењем у СР Југославији“, *Рачуноводство* 7–8/1998, 53.

[4] Б. Виторовић, 53.

[5] M. Srdić *et al*, 720.

ном, регионалном, националном, локалном, интерном), у свим државама и бројним делатностима. Представља поступке и активности у свођењу многих облика сировина, материјала, производа и услуга на најмањи број типичних образаца одређеног квалитета, форме, размера, тежине уз истовремено нормирање, прилагођавање одређеном узорку или сл. Њени основни циљеви су упрошћавање, споразумевање, општа економичност, безбедност, здравље и заштита живота, интереса потрошача, корисника услуга и друштва у целини, омогућавање оптимизације непрекидности ланца дистибуције и сл.[6]

Готово све људске делатности подлежу стндардизацији, а њен предмет могу бити: производи, методе рада, поступци, операције, величине и сл. Међународне стандарде доносе међународне организације, националне стандарде државни органи или за ту сврху посебне организације, а интерне сами субјекти или њихова удружења. Национални и интерни стандарди по правилу изазивају одређено правно дејство, јер су обавезни за субјекте који их примењују, осим ако из њихове садржине произлази нешто друго.

Стандардизација и у области државне ревизије је поступак избора решења и утврђивања примене правила и поступака, заснованих на провереним резултатима, достигнућима науке и практичном искуству, као и на предвиђањима могућих позитивних и негативних ефеката. Предмети стандардизације су методе рада и поступци ВРИ у ревизији пословања и управљања јавноправним средствима. Има за циљ да се добију решења која морају бити у складу са политиком једне земље, степеном њеног развоја, међународним захтевима и позитивним прописима. Добијена решења омогућавају општу рационализацију на нивоу државе и заштиту одређених интереса ревидираних субјеката, корисника ревизијских извештаја и друштвене заједнице. Применом стандарда се рационализују активности у економији и управљању јавним финансијама. Њихово непоштовање претпоставља санкцију за одређени деликт, нпр. за прекршај.

У контексту стандарда државне ревизије, извршено је истраживање одређеног броја законодавстава у области државне ревизије (Руска Федерација - РФ, Пољска, Мађарска, Бугарска, Чешка, Словачка, Србија, Словенија, Хрватска, Литванија, Црна Гора, Северна Македонија – С. Македонија, Босна и Херцеговина - БиХ, Република Српска – Р. Српска. У њему се пошло од теоријске и фактичке поделе стандарда на међународне (укључујући регионалне) и националне. За истраживану област већи значај имају међународни стандарди државне ревизије, јер представљају својеврсни узор за израду и до-

[6] *Ekonomski rečnik*, 864.

ношење националних. У раду је акценат стављен на међународне стандарде INTOSAI и националне, а да су само додирнути IFAC-ови Међународни рачуноводствени стандарди за јавни сектор, EUROSAI стандарди и национални стандарди РФ и САД. Детаљније су размотрена правна питања стандарда државне ревизије.

2. МЕЂУНАРОДНИ СТАНДАРДИ ДРЖАВНЕ РЕВИЗИЈЕ

Као претеча Међународне организације врховних ревизорских институција (INTOSAI),[7] настала је Међународна организација за координацију развоја расхода као независна, неполитичка, аутономна асоцијација највиших националних институција државне ревизије. Њен циљ настанка огледао се у постојању жеље представника националних ВРИ да у размени међусобних искустава и стандардизацијом поступака постигну већу ефикасност у вршењу ревизије јавног сектора. Њиховим координираним активностима, разменом искустава из праксе и развијањем ревизијских стандарда, у националним и међународним оквирима, створени су темељи за рад INTOSAI. Као својеврстан резултат њиховог рада, произашли су INTOSAI стандарди државне ревизије.[8]

INTOSAI, осим што је донела међународне стандарде, израдила је и први етички кодекс INTOSAI (*Code of Ethics and Auditing Standards, Basic Principles in Government Auditing*). Усвојен је на предлог Комисије INTOSAI за ревизијске стандарде, а дефинише se и као „допуна INTOSAI стандарда“.[9] Лимска декларација (*The Lima Declaration of Guidelines on Auditing Precepts*)[10] представља својеврсну основу за INTOSAI кодекс, а треба га посматрати као неопходан додатак којим се унапређују ревизијски стандарди INTOSAI.[11]

Међународни стандарди државне ревизије су усвојени на XIV конгресу INTOSAI (1992), а допуњени на XV (1995). Допуњени су представљали значајан корак у развоју стварно међународних стандарда ревизије у јавном сектору. Допуне су засноване на препорука-

[7] Међународна организација врховних ревизорских институција (*International Organization of Supreme Audit Instututions* - INTOSAI) је основана на I конгресу (1953) ради размене идеја и праксе између ВРИ националних држава. INTOSAI данас окупља ВРИ 195 пуноправних и 5 придружених чланица, као и 1 афилирану чланицу. Наведена је као организација за подршку Уједињених нација.

[8] V. Leko, „Osnovne metodološke postavke državne revizije javnih sredstava“, *Vrhovna državna revizija javnih sredstava* (Ur. V. Leko), Beograd 2008, 526.

[9] V. Leko, D. Leko, *Metodologija državne revizije javnih sredstava*, Beograd 2008, 108.

[10] The Lima Declaration of Guidelines on Auditing Precepts, Предговор.

[11] Code of Ethics and Auditing Standards, Basic Principles in Government Auditing, tač. 3.

ма XIII конгреса INTOSAI (1989),[12] којима је предложено да се претходне верзије унапреде „узимањем у обзир посебне потребе земаља чије су врховне ревизорске институције конституисане као рачунски судови“.[13] ВРИ, као пуноправне чланице INTOSAI, определиле су се да прихвате оквир професионалних стандарда ове међународне организације.

Првобитни и основни циљ доношења Међународних стандарда државне ревизије није био да се непосредно примене у чланицама INTOSAI, већ да националне ВРИ на основу њих (који би представљали само полазну основу) израде и донесу своје националне стандарде. Међународни стандарди врховних ревизорских институција (*International Standards of Supreme Audit Institutions* - ISSAI) су усвојени на XIX конгресу INTOSAI (2007). Након тога, на снагу је ступио нови оквир професионалних стандарда. Био је конципиран тако да су сви INTOSAI документи, који нуде смернице ВРИ, сада препознатљиви као Међународни стандарди врховних ревизорских институција за ревизију (ISSAI). А сви документи који нуде смернице јавној администрацији названи су смернице за добро управљање (INTOSAI GOV).[14]

INTOSAI Оквир професионалних објава (IFPP) садржи званичне и важеће објаве или изјаве INTOSAI заједнице. На XXII INTOSAI конгресу (2016) донета је одлука да се Оквир међународних стандарда (ISSAI) замени новим оквиром под називом INTOSAI Оквир професионалних објава (IFPP). INTOSAI Оквир професионалних објава се заснива на заједничком професионалном знању чланица INTOSAI заједнице и представља званичне изјаве и објаве INTOSAI заједнице о ревизијским питањима. Све објаве се организују и нумеришу према статусу и сврси. INTOSAI Оквир професионалних објава (IFPP) садржи три категорије: INTOSAI принципе, INTOSAI стандарде и INTOSAI упутства.

У складу са Стратешким планом за период 2005-2010, INTOSAI је изнео амбицију да обезбеди ажурирани оквир професионалних стандарда за своје чланице. Због тога је Комитет за професионалне ста-

[12] Experientia Mutua Omnibus Prodest INTOSAI: 50 Years 1953-2003, *A Special Publication of the International Organization of Supreme Audit Institutions,* Published 2004, 65.

[13] Поздравна реч J. C. Tazloza, председника Одбора за стандарде ревизије, приликом усвајања стандарда. Наведено према: V. Leko, 526.

[14] Делокруг INTOSAI професионалних стандарда није ограничен на стандарде и смернице за ревизију. INTOSAI представља и драгоцени извор упутства о интерној контроли и рачуноводству која користе државној управи. Ова документа не потичу од INTOSAI стандарда ревизије, већ припадају скупу INTOSAI упутства и, као таква, су укључена у оквир.

ндарде INTOSAI одлучио да повеже све постојеће и нове INTOSAI стандарде и смернице у један општи оквир под називом Међународни стандарди врховних ревизорских институција (ISSAI). Данас, однос етике и INTOSAI обухвата три нивоа и чини Оквир професионалних објава INTOSAI.[15]

Међународни стандарди државне ревизије представљају „консензус најбоље теорије и праксе у области државне ревизије“.[16] У погледу њиховог бића, састоје се од правила, односно формулација самих стандарда и посебних саопштења која омогућавају да се стандарди правилно примене. Они немају снагу обавезних правила за националне ВРИ, али се могу учинити обавезним, сагласно унутрашњем законодавству. Чланице INTOSAI могу одлучити преко надлежног органа да међународне стандарде примењују непосредно, без доношења националних стандарда.

На глобалном нивоу, INTOSAI стандарди су као инструмент хармонизације вршења државне ревизије у јавном сектору од свог доношења до данас стицали и учвршћивали статус општеприхваћеног регулаторног оквира у свету. Они су „неопходни за кредибилитет, квалитет и професионализам ревизије јавног сектора“, а имају за циљ „да промовишу независну и ефикасну ревизију од стране националних ВРИ“.[17] IFAC-ови Међународни стандарди ревизије укључени су у стандарде финансијске ревизије INTOSAI (ISSAI 2000-2899).

Кад је реч о правној природи стандарда INTOSAI, треба констатовати да их је донела невладина, универзална међународна, непрофитна, струковна организација – INTOSAI и не представљају обавезу за њене чланице, јер су диспозитивне природе. Само их орган државе чланице може својом одлуком учинити облигаторним за територију своје државе.

[15] INTOSAI 2019 чине: 1) усвојени као Основни принципи у ревизији владе 2001; 2) ревидирани и преименовани у Основни принципи ревизије јавног сектора 2013; 3) успостављањем INTOSAI оквира стручних изјава (IFPP), извршене су уредничке измене 2019; 4) усвајањем ISSAI 150 о компетенцији ревизора, допуне су извршене 2022. и 5) усвајањем ISSAI 140 о управљању квалитетом за ВРИ, допуне су извршене 2023. и ступају на снагу 01.01.2025. ISSAI 100 – Fundamental Principles of Public-Sector Auditing.

[16] Б. Виторовић, 54.

[17] ISSAI 100 – Fundamental Principles of Public-Sector Auditing, Увод, тач. 1.

3. МЕЂУНАРОДНИ РАЧУНОВОДСТВЕНИ СТАНДАРДИ

Међународна федерација рачуновођа (IFAC) је универзална међународна организација за рачуноводствену професију.[18] Основана је са задатком да: служи јавном интересу, јача рачуноводствену професију у свету и доприноси развоју јаке међународне економије успостављањем и промовисањем професионалних стандарда високог квалитета, промовисања међународног прихватања таквих стандарда, као и решавањем питања од јавног интереса у којима је професионална стручност најрелевантнија. IFAC је организација која развија међународне стандарде које користе професионалне рачуновође и владе широм света. Те стандарде признаје и користи све већи број земаља као начин рада који помаже добром финансијском извештавању у приватном и јавном сектору, што истовремено доприноси поверењу инвеститора и ефикасности управљања јавним финансијама. Такође, развија и објављује међународне стандарде ревизије и уверавања, етике, едукације и рачуноводства у јавном сектору. Затим, израђује смернице и промовише размену ресурса у сврху служења професионалним рачуновођама у реалном сектору.[19] Даље, оснива радне групе које се у континуитету баве питањима која се односе на мала и средња предузећа (земаља у развоју).

Три IFAC-ова одбора за успостављање стандарда постоје још од његовог оснивања са првобитним називом „комисије“.[20] За наш пред-

[18] Међународна федерација рачуновођа (*International Federation of Accountants - IFAC*) је основана на XI светском конгресу рачуновођа (Немачка, Минхен, 1977). Њени чланови и сарадници чине преко 187 професионалних рачуноводствених организација у више од 140 држава (јун 2025).

[19] IFAC-ов комитет, који окупља рачуновође из јавног сектора (IFAC/PSC) издао је серију службених саопштења у којима се расправља о применљивости Међународних рачуноводствених стандарда (IAS) и Међународних стандарда за ревизију у јавном сектору. Ови стандарди се већ годинама усавршавају и развијају ради усклађивања стандарда рачуноводствене професије широм света. IFAC/PSC је одлучио да изда рачуноводствене стандарде у великој мери засноване на Међународним рачуноводственим стандардима, који се примењују у приватном сектору, уз нарочито прилагођавање потребама јавне управе - Рачуноводствени стандарди за јавни сектор, јавна предузећа и институције. V. Leko – D. Leko, 16.

[20] Реч је о: Одбору за међународне стандарде ревизије и уверавања (*International Auditing and Assurance Standards Board* – IAASB) који утврђује међународне стандарде ревизије, уверавања, контроле квалитета и повезаних услуга; Одбору за међународне стандарде рачуноводствене едукације (*International Accounting Education Standards Board* – IAFSB) који развија стандарде и смернице о предквалификационој едукацији и континуираној професионалној едукацији за рачуновође; Одбору за међународне стандарде етике за рачуновође (*International Ethics Standards Board for Accountants Education* – IESBA) који објављује етичке стандарде и смернице, укључујући IFAC-ов Кодекс етике за професионалне рачуновође.

мет истраживања од значаја је четврти – Одбор за међународне рачуноводствене стандарде јавног сектора (*International Public Sector Accounting Standards Board* – IPSASB), који ради на изради стандарда и смерница ради унапређења квалитета финансијског извештавања и финансијског управљања у јавном сектору. Главну компоненту IFAC-овог оквира чине Међународни рачуноводствени стандарди јавног сектора – МРС ЈС (*Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements*) које доноси, мења и укида Одбор. Овај приручник садржи комплетне МРС ЈС. Такође укључује Концептуални оквир за опште финансијско извештавање од стране субјеката јавног сектора.[21] У оквиру МРС ЈС, Одбор је формулисао две категорије стандарда: МРС ЈС који је заснован на обрачунској рачуноводственој основи (42 МРС ЈС) и стандард који је заснован на готовинској основи.[22]

Одбор за МРС ЈС се фокусира на потребе националних, регионалних и локалних самоуправа, повезаних владиних агенција и бирачких група којима служе у вези са рачуноводством, ревизијом и финансијским извештавањем.[23]

Стандарди које је израдио IFAC-ов одбор за постављање стандарда признаје и користи све већи број земаља као начин рада који доприноси чврстоћи финансијског извештавања у приватном сектору, али и у јавном. Они заузврат доприносе поверењу приватних инвеститора и ефикасности у управљању државним финансијама.

IFAC-ови МРС ЈС постали су опредељење Србије на почетку XXI века.[24] Уведени су Уредбом о буџетском рачуноводству (2003), а нешто касније Законом о буџетском систему (2009). Доношењем Уредбе о њиховој примени (2010) у пракси је 2011. започела „[...] највећа дилема, заправо питање на које многи у нашем друштву у

[21] 2025 Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements.

[22] Р. Стојановић, „Финансијско извештавање на готовинској основи према смерницама МРС ЈС“, *51 Симпозијум*, Златибор 2013, 38.

[23] Стратешки циљ IPSASB-а је јачање управљања јавним финансијама (PFM) и одрживог развоја на глобалном нивоу кроз све веће усвајање и примену МРС ЈС заснованих на обрачунском начелу® (IPSAS®) и IPSASB стандарда извештавања о одрживости™ (IPSASB SRS™). Тај циљ се остварује кроз две главне области деловања, од којих обе имају фокус на јавни интерес. Након извештаја Групе за преглед управљања IPSASB-а из 2015., формиран је Комитет за јавни интерес (PIC). Задатак PIC-а је да пружи уверење да су активности IPSASB-а у вези са успостав љањем стандарда у јавном интересу давањем препорука. PIC чине појединци из IMF, INTOSAI, OECD и Групе Светске банке. About IPSASB.

[24] Д. Младеновић, „Примена МРС за јавни сектор у Републици Србији и финансијско извештавање на готовинској основи кроз примену ревидираног стандарда“, *IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд 2011, 5.

области евидентирања и финансијског извештавања, чекају одговор [...]. Тренутно опредељење је примена готовинске основе обрачуна, уз тенденцију постепене примене обрачунске основе у буџетском рачуноводству и буџетирању. [...]“.[25] Начелно, највећи недостатак рачуноводственог евидентирања и финансијског извештавања у периоду 2002-2013. није био само у доследној примени МРС ЈС, већ и што се није примењивала обрачунска рачуноводствена основа, па чак ни у томе што се примењивала недоследна модификована рачуноводствена основа.[26] Недостаци су проистицали из недоследне Уредбе о буџетском рачуноводству, непостојања одговарајућег правилника о рачуноводственим политикама, као и непотпуних и неповезаних евиденција установљених Правилником о контном плану, чији су резултат непоуздани финансијски извештаји. Решење оваквог стања се види у донетој Уредби о примени Међународних рачуноводствених стандарда за јавни сектор (2022), која почива на доследној примени МРС ЈС на готовинској основи, у довољно дугом прелазном периоду, „што би као крајњи циљ требало да буде одговарајућа припрема за примену МРС ЈС на обрачунској основи“.[27]

На основу новодонете Уредбе (2022), МРС ЈС на готовинској основи примењиваће се на вођење пословних књига од 1. јануара 2025, а за састављање, приказивање, достављање и објављивање финансијских извештаја директних и индиректних корисника буџетских средстава, корисника средстава организација за обавезно социјално осигурање, буџетских фондова Србије и буџетских фондова аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе, од израде финансијских извештаја за 2025.

МРС ЈС су намењени ентитетима јавног сектора који нису профитно оријентисани. За разлику од МРС/МСФИ чији је циљ да штите улагаче и повериоце ван ентитета, МРС ЈС су промовисани ради унапређења положаја грађана као најзначајнијих корисника финансијских извештаја јавног сектора. „МРС/МСФИ се не могу директно примењивати на ентитете јавног сектора због тога што не третирају одређена питања од значаја за пословање ентитета јавног сектора, као

[25] О. Костић, „Међународни рачуноводствени стандарди за јавни сектор у Републици Србији – пут ка модерном финансијском управљању и квалитетном извештавању“, *IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд 2011, 181.

[26] „[...] Проблем који у пракси (Србије – Љ. Д.) остаје је што не знамо на којој се основи сачињавају извештаји о извршењу буџета или финансијски извештаји (обрачунска, готовинска или комбинована) ...“. M. Andrić, B. Vuković, *Revizija javnog sektora*, Subotica 2018, 5.

[27] З. Килибарда, „Финансијско извештавање у јавном сектору је у (не) складу са МРС ЈС на готовинској основи“, *51 Симпозијум*, Златибор 2013, 6.

и што одређена питања третирана у њима треба да буду детаљније разрађена и адекватније прилагођена потребама јавног сектора“.[28]

У истраживању примене МРС ЈС у девет земаља Европе, као део увођења обрачунског рачуноводства у јавном сектору, многе владе су добровољно имплементирале МРС ЈС (IPSAS) за финансијско извештавање. Између других наведених користи, у истраживању се тврди да IPSAS олакшавају поређење финансијских извештаја земаља које их усвајају и доводе до повољних услова на кредитним тржиштима. Међутим, владе које су донеле одлуку о имплементацији суочавају се са компромисом између непромењеног усвајања, делимичног усвајања, адаптације и неусвајања стандарда. Резултати истраживања показују да постоје значајна одступања и мноштво разлога за њих. Као последица одступања, постизање упоредивости као централног циља стандардизације ризикује да буде поткопано.[29]

4. EUROSAI СТАНДАРДИ ДРЖАВНЕ РЕВИЗИЈЕ

Европска организација врховних ревизорских институција (судова) (EUROSAI)[30] је настала 1992, као огранак INTOSAI. Представља најмлађу међународну организацију у области државне ревизије.[31] EUROSAI стандарди су донети у Луксембургу (1998) ради стандардизације праксе вршења државне ревизије у Европској унији (ЕУ).[32] EUROSAI стандарди представљају разраду INTOSAI стандарда и по својој садржини су детаљнији од свог узора. У њиховој изради узети су у обзир стандарди ревизије INTOSAI, који су пружали Радној групи заједничку методолошку нит која се провлачила кроз богату разноликост традиција јавне ревизије у земљама чланицама ЕУ, а *ad hoc* група је настојала да надогради заједничку нит израдом петнаест

[28] Р. Стојановић, „Међународни рачуноводствени стандарди за јавни сектор као инструмент заштите јавног интереса“, *IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд 2011, 24.

[29] P. Tobias, G. Giuseppe, Ch. Reichard, „Implementation of the international public sector accounting standards in Europe. Variations on a global theme“, *Accounting Forum* 46/2022, 57.

[30] EUROSAI (*European Organisation of Supreme Audit Institutions*) је основана 1990. са 30 чланица (ВРИ 29 европских држава и Европски ревизорски суд). До данас, њено чланство је нарасло на број 51.

[31] EUROSAI је једна од регионалних организација INTOSAI. Друге регионалне групе у оквиру INTOSAI су: OLACEFS, AFROSAI, ARABOSAI, ASOSAI, PASAI и CAROSAI. About EUROSAI.

[32] EUROSAI стандарде је израдила Радна група на челу са представником Европског рачунског суда, на предлог Контактног одбора председника ВРИ ЕУ. Група је формирана као *ad hoc* EUROSAI (1991), са основним захтевом да изврши стандардизацију методологије рада националних ВРИ, чланица ЕУ.

смерница. Оне описују како се стандарди INTOSAI могу применити у контексту ревизијске активности ЕУ. Такође, узете су у обзир и IFAC-ове међународне ревизорске смернице. Суштински, ови стандарди представљају детаљније смернице за примену INTOSAI стандарда и основе за њихову примену од стране ВРИ ЕУ. Диспозитивне су природе и примењују се у државама чланицама ЕУ на принципу добровољности.

„Европске смернице за имплементацију стандарда ревизије INTOSAI“ саставила је, на захтев Контакт комитета руководилаца ВРИ ЕУ, Радна група *ad hoc* коју су чинили представници шест националних ревизијских институција, а којом је председавао представник Европског ревизорског суда. Смернице представљају одличан пример све ближе сарадње између ВРИ ЕУ у областима од заједничког интереса.[33]

Иако су Европске смернице за примену INTOSAI ревизијских стандарда детаљније од INTOSAI стандарда ревизије, оне не представљају детаљне радне поступке за индивидуалне ревизоре, јер *ad hoc* група сматра да свака ВРИ мора да одлучи о својим детаљним процедурама, узимајући у обзир националне околности, традицију и законодавство. Ипак, Смернице представљају заједничку основу на коју се могу позивати и коју могу усвојити на факултативној основи све ВРИ ЕУ, у оквиру својих постојећих метода ревизије, за било какве ревизијске активности Уније – било да се то предузима искључиво на националном нивоу или, заједнички или у координацији са другим ВРИ, на међународном нивоу. Коришћење смерница требало би да помогне ВРИ да своје надлежности обавља економично, ефикасно и ефективно. Смернице су намењене да буду саветодавне и да их ВРИ користе на факултативној основи.

У контексту стандарда EUROSAI, независност ВРИ је кључна за гарантовање транспарентности и интегритета јавне управе. Због тога су чланови EUROSAI, окупљени на VIII конгресу своје организације (Лисабон, 2011), одобрили изјаву EUROSAI „Јачање независности ВРИ“,[34] која показује пуну посвећеност EUROSAI јачању и подржавању независности ВРИ.[35]

---

[33] Европске смернице за примену INTOSAI ревизијских стандарда су структурисане у 5 група: прва група – припремање ревизије, укупно 3; друга група – прикупљање ревизијских доказа, укупно 6; трећа група – завршетак ревизије, укупно 2; четврта група – ревизија учинка, укупно 1; пета група – друга питања, укупно 3. The 15 European Implementing Guidelines for the INTOSAI Auditing Standards, presented in 1998.

[34] Већ крајем 2011. године, 66. Генерална скупштина УН усвојила је Резолуцију A/66/209 о независности ВРИ: „Промовисање ефикасности, одговорности, ефективности и транспарентности јавне управе јачањем ВРИ“. Ова резолуција подстиче

5. НАЦИОНАЛНИ СТАНДАРДИ ДРЖАВНЕ РЕВИЗИЈЕ

INTOSAI препоручује националним ВРИ да могу да изаберу да саставе један документ, низ таквих докумената или комбинацију докумената о утврђивању стандарда и других ауторитативних докумената. ISSAI 100 – Основни принципи ревизије јавног сектора и принципи финансијске ревизије, ревизије учинка и ревизије усаглашености (ISSAI 200, 300 и 400) могу се користити за успостављање ауторитативних стандарда на три начина: као основа на којој ВРИ могу да развијају стандарде, као основа за усвајање доследних националних стандарда или као основа за усвајање ISSAI.[36]

Национални стандарди државне ревизије РФ – Уставом РФ (1993) је стављено у дужност Савету Федерације и Државној думи „да формирају Ревизорску комору“ (ВРИ) ради вршења контроле над извршењем савезног буџета. Састав и начин њеног рада уређује се посебним савезним законом.[37] Законом је овлашћена „Ревизорска комора да самостално развија и одобрава сопствене стандарде“.[38] Иако се не употребљава експлицитно синтагма „национални стандарди“, суштински то су „национални стандарди државне ревизије РФ“,[39] јер су утврђени и одобрени одлуком Одбора Ревизорске коморе као Стандарди екстерне државне ревизије (контроле) – *Стандарти внешнего государственного аудита (контроля) – СГА*.[40] Реч је о „Општим правилима за спровођење контролних активности (стандарди)“. Ревизорска комора је донела две врсте стандарда: стандарде за организовање

државе чланице да примењују, у складу са својим националним институционалним структурама, принципе независности утврђене у Лимској и Мексичкој декларацији. Resolution adopted by the General Assembly on 10 September 2012 (A/66/L.55/Rev.1 and Add.1) 66/290.

[35] EUROSAI Statement – Reinforcing the independence of Supreme Audit Institutions.

[36] ISSAI 100 – Fundamental Principles of Public-Sector Auditing, Сврха и ауторитет ISSAI, тач. 8.

[37] Конституция Российской Федерации, чл. 101, ст. 5.

[38] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 35, ст. 1.

[39] Интеграција Русије у међународну правну економију је изузетно изазовна. Главни разлог за то је њен много каснији прелазак на тржишну економију. РФ је више оријентисана на домаће законодавство и, иако су међународни регулаторни извори признати на њеној територији, они немају исти ауторитет као у правним системима западних земаља. Стога је важан део интеграције Русије у међународну економију синхронизација финансијске регулативе унутар националних система. М. А. Хицков, „Проблемы интеграции Российской Федерации в систему международных стандартов аудиторской деятельности“, *Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий*, Но. 2/2021.

[40] Постановление Коллегии Счетной палаты РФ от 7 сентября 2017 г. Н 9ПК Об утверждении стандарта внешнего государственного аудита (контроля) СГА 101 „Общие правила проведения контрольного мероприятия“.

свог рада и стандарде за вршење ревизије. Првим се „утврђују карактеристике, правила и поступци“ за организовање и спровођење методолошке подршке у ВРИ, планирање рада, припрему извештаја, интеракцију са другим контролним органима и друге врсте њених интерних активности, а другим се „утврђују општи захтеви, карактеристике, правила и др.“ које је ВРИ дужна да примени у поступку ревизије. Ради спровођења поверених овлашћења, Ревизорска комора је овлашћена да израђује и усваја опште захтеве за стандарде државне и општинске ревизије за обављање контролних и стручно-аналитичких послова од стране контролних и рачуноводствених органа конститутивних субјеката РФ. Општим захтевима за стандарде екстерне државне и општинске ревизије утврђују се захтеви за структуру, садржај и поступак за њихову израду и усвајање, а анализу њихове усклађености врши ВРИ на захтев контролних и рачуноводствених органа. Ревизорској комори је стављено у дужност да у поступку припреме стандарда узме у обзир међународне стандарде.[41] Поступак за развој, одобравање и примену стандарда Ревизорске коморе утврђен је њеним стандардом и регулише методолошку подршку активности ВРИ.[42]

Национални стандарди државне ревизије РФ се стварају на нивоу државе и од стране савезног државног органа. Њих самостално развија и одобрава ВРИ. Интерни су регулаторни документи којима се дефинишу карактеристике, правила и поступци за планирање, организовање и спровођење различитих врста активности унутар ВРИ и/или захтеви за њихове резултате. Они омогућавају „заједничко разумевање појмова, принципа и карактеристика“.[43] Облигаторне су природе, јер су „обавезни за све службенике и друге запослене у ВРИ“. Стандарде за организовање рада ВРИ, стандарде за државну ревизију, као и опште услове за стандарде за државну и општинску ревизију доноси ВРИ, а усваја их њен орган – Одбор.[44] Ступају на снагу даном њиховог одобравања од стране Одбора и морају се објавити на веб страници ВРИ.[45]

---

[41] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 35, ст. 3–8.

[42] Регламент Счетной палаты Российской Федерации, чл. 5, ст. 1.

[43] Стандарди пружају јединствен приступ развоју методологије и елиминишу дуплирање активности међу телима јавне финансијске контроле. Штавише, омогућавају поређење учинка спољњих тела за јавну финансијску контролу. Као и сваки систем, стандардизација се унапређује у складу са савременим трендовима у јавној ревизији. Бергаль Е. В., Федченко Е. А., „К проблеме формирования аудита соответствия реализации государственных программ“, *Вестник Алтайской академии экономики и права*, Но. 5/2025, 55.

[44] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 35, ст. 2 и 9.

[45] Регламент Счетной палаты Российской Федерации, чл. 5, ст. 3 и 4.

Национални стандарди државне ревизије САД - GAGAS стандарди (*Generally Accepted Government Auditing Standards*) су општеприхваћени стандарди ревизије у САД, као национални стандарди. Донела их је и објавила 1998. Генерална ревизорска канцеларија САД (*United States General Accounting Office*), а познати су под популарним називом „жута књига“. Ова књига представља својеврсни приручник за вршење државне ревизије. Сврстани су у пет основних група, а њихова структура је развијенија и свеобухватнија од INTOSAI стандарда. Директно се не примењују у Европској унији, правима истраживаних земаља, укључујући Србију, а њихова индиректна примена може да дође до изражаја у појединим земљама.

6. ПРАВНА ПИТАЊА СТАНДАРДА ДРЖАВНЕ РЕВИЗИЈЕ

Релевантна правна питања за стандарде државне ревизије јесу: појмовно одређење; правни основ и надлежни орган за њихово доношење; њихови циљеви, сврха, садржина и правна природа; њихово објављивање; на која се лица протежу њихова правила; тела која их тумаче и спроводе у живот; надзор над њиховом применом и др.

Појмовно одређење – По правилу, дефинисање стандарда државне ревизије[46] врши теорија, а само изузетно законодавац. Доносе их органи ВРИ на државном нивоу. РФ их нормира под називом „Стандарди екстерне државне ревизије (контроле)“. ВРИ РФ самостално и на прописан начин развија и одобрава стандарде. На индиректан начин их квалификује као „интерне регулаторне документе“ којима се уређују карактеристике, правила и поступци за планирање, организовање и спровођење активности ВРИ.

Стандарди државне ревизије су унутрашњи, интерни и регулаторни документи националне ВРИ, који се сврставају у њену професионалну регулативу. Њих националне ВРИ самостално развијају и одобравају или прихватају. INTOSAI препоручује и подстиче ВРИ да дају изјаву о примењеним страндардима у поступку вршења ревизије. Дата изјава треба да је доступна корисницима извештаја ВРИ. А за случај да се стандарди заснивају на неколико извора узетих заједно, и то треба навести у изјави ВРИ. Међутим, ВРИ може изјавити „да су стандарди које је развила или усвојила засновани на или да су у складу са принципима ISSAI само ако су стандарди у потпуности у складу са

[46] У изразу „стандарди државне ревизије“ употребљава се термин „стандарди“, које у садржинском смислу не треба мешати и поистовећивати са стандардима у техничким наукама. Такође, са овим термином се у друштвено-хуманистичким наукама, још ближе у области државне ревизије, може упоредо користити и термин „смернице“.

свим релевантним принципима ISSAI 100, 200, 300 и 400“. Неопходно је целокупно разумевање текста Принципа како би се правилно усвојили или развили стандарди ревизије засновани на Основним принципима ревизије јавног сектора.[47]

У већини истраживаних законодавстава стандарди државне ревизије се појмовно не одређују (Србија, Словенија, Бугарска, Словачка, Хрватска, Мађарска, Литванија, С. Македонија, Црна Гора, БиХ, Р. Српска). У законима су садржане одредбе о начину вршења државне ревизије, начелима и правилима ревизије, уз позивање на примену правних прописа, друге регулативе и стандарде државне ревизије. Наведени законодавци су поступали на два начина у регулисању вршења ревизије. Једни су остали на начелним одредбама о примени међународно прихваћених стандарда, а други су у закону експлицитно именовали међународно прихваћене стандарде. У Србији је констатовано да Државна ревизорска институција (ДРИ) обавља своју ревизиону надлежност у складу са општеприхваћеним начелима и правилима ревизије и у складу са одабраним међународно прихваћеним стандардима ревизије.[48] Није се законом определила за INTOSAI оквир професионалних стандарда, већ је ДРИ то учинила својим унутрашњим актом.[49] И словеначки законодавац, на кога се угледала Србија, предвидео је да њен Ревизорски суд мора вршити ревизије „у складу са општеприхваћеним принципима и правилима ревизије“ и „у складу са међународним стандардима ревизије“.[50] За разлику од илустрованог приступа, поједина законодавства су нашла за потребно да дефинишу захтеве које треба да испуни ревизија и у оквиру њих помињу стандарде: под захтеве се подводи „целина правила, принципа и поступака у свим материјалним случајевима, у складу са међународним и националним стандардима ревизије“ (Литванија);[51] захтева се испуњеност и додатних услова: „вршење ревизије мора да се реализује у складу са законским прописима, програмом ревизије, као и професионалним правилима, методама и етичким стандардима за ревизи-

[47] ISSAI 100 – Fundamental Principles of Public-Sector Auditing, Сврха и ауторитет ISSAI, тач. 8 и 9.

[48] Закон о Државној ревизорској институцији, *Сл. гласник РС*, бр. 101/2005, 54/2007, 36/2010 и 44/2018 – др. закон, чл. 34.

[49] „Државна ревизорска институција се определила да прихвати INTOSAI оквир професионалних стандарда и смерница релевантних за потребе њених чланица“. Р. Сретеновић, Љ. Јанковић Андријевић, „Вишеслојни аспект државне ревизије у Србији кроз призму досадашњег искуства“, *IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд 2011, 76.

[50] Zakon o računskem sodišču, чл. 24, ст. 1.

[51] Law on National Audit Office Republic of Lithuania, чл. 2, ст. 7 и 13. ст. 1-2.

ју“ (Мађарска);[52] налаже се ВРИ да врши контролу буџета и других јавних средстава у складу са „Законом и међународно признатим стандардима ревизије“ (Бугарска).[53]

Друга група земаља је законом именовала међународно прихваћене стандарде државне ревизије: једне су предвиделе вршење ревизије на начин и према поступцима утврђеним „оквиром“ ревизијских стандарда INTOSAI и Кодексом професионалне етике државних ревизора (Хрватска, Црна Гора);[54] друге су утврдиле „обавезу примене“ INTOSAI стандарда ревизије и IFAC-ове ревизијске стандарде (Р. Српска);[55] а треће ставиле у дужност ВРИ да примењује INTOSAI стандарде, а приликом ревизије јавних компанија да користи IFAC-ове, ако су применљиви (БиХ).[56] БиХ и Р. Српска су дефинисале законски израз „INTOSAI ревизијске стандарде“ као скуп ревизијских стандарда развијених од стране INTOSAI.[57] Бугарски законодавац је под „међународно признате стандарде ревизије“ подвео стандарде које је издао Комитет за стандарде INTOSAI (ISSAI) и међународне стандарде ревизије које је издао IFAC-ов одбор.[58] ISSAI 100 – Основни принципи допуштају националним ВРИ да донесу одлуку да усвоје ISSAI као своје меродавне стандарде, с тим да ревизор тада мора да се придржава свих ISSAI релевантних за ревизију.[59]

Штавише, поједина истраживана законодавства (Пољска, Чешка) не садрже одредбе о стандардима државне ревизије, већ то питање ВРИ уређују фактички или на основу својих унутрашњих аката. Илустрације ради, стандарди ревизије ВРИ Пољске су организовани у 17 тематских група (укључујући и резолуције УН: A/66/209 и A/69/228), које покривају најважније фазе и поступке везане за ревизијске активности ВРИ. Обезбеђују да вршење ревизије буде профе-

[52] Act LXVI of 2011 on the State Audit Office of Hungary, чл. 24, ст. 1, тач. б).

[53] Закон за Сметната палата, чл. 1, ст. 2.

[54] Вид. Zakon o Državnom uredu za reviziju, *Narodne novine*, br. 25/2019 чл. 19, ст. 4; Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji, чл. 5, ст. 2.

[55] Закон о ревизији јавног сектора Републике Српске, *Сл. гласник Републике Српске*, бр. 98/05 и 20/14, чл. 15.

[56] Zakon o reviziji institucija Bosne i Hercegovine, *Sl. glasnik BiH*, br. 12/2006, чл. 10, ст. 1 и 3.

[57] Вид. Zakon o reviziji institucija Bosne i Hercegovine, чл. 2, ст. 1 и Закон о ревизији јавног сектора Републике Српске, чл. 2, ст. 1.

[58] Закон за Сметната палата, параг. 1, тач. 13.

[59] ISSAI 100 – Fundamental Principles of Public-Sector Auditing, Сврха и ауторитет ISSAI, тач. 10. „Ревизије се могу вршити у складу са ISSAI стандардима и са стандардима из других извора, под условом да не дође до противречности. У таквим случајевима треба се позивати и на ISSAI стандарде и на друге стандарде“. ISSAI 100 – Fundamental Principles of Public-Sector Auditing, Сврха и ауторитет ISSAI, тач. 12.

сионално. Пружају јединствену референтну тачку за планирање и спровођење ревизија, као и за процену резултата. Одражавају постојећа достигнућа ВРИ, обогаћена признатим решењима у методологији ревизије.[60] Чешка ВРИ послује по строгим, специјализованим стандардима усклађеним са међународним, INTOSAI и локалним, фокусирајући се на ревизије учинка, финансијске ревизије и ревизије усклађености. Кључни стандарди укључују: међународне стандарде ревизије, усвојене и прилагођене од стране Коморе ревизора; национално законодавство; и захтеве ЕУ (ревизије средстава ЕУ прате прописе ЕУ и међународне стандарде). Укључењем независности и Кодекса етике Коморе ревизора обезбеђује се објективност, непристрасност и тачност извештаја.[61]

На националном плану стандарди државне ревизије су јавноправни акти, односно документи. Њих доноси или одобрава државни орган у лику ВРИ. Реч је о посебној врсти регулаторних аката ВРИ. Али, они нису прописи, иако имају неки од елемената нормативне природе, нпр. дисциплинска одговорност за њихово непоштовање. Такође, облигаторне су природе за чланове органа и запослене у ВРИ. У садржинском делу имају елементе и својства која се приписују моралу, јер обухватају и правила етичког кодекса ВРИ. Њихова садржина је мултидисциплинарна и од великог је значаја за вршење ревизије. Садрже и прокламују професионална правила понашања. Специфичност се огледа и у њиховом претходном препознавању, уобличавању, доношењу, усвајању или прихватању. Нужно је да буду усаглашени са прописима у области државне ревизије.

Национални стандарди државне ревизије су: унутрашњи акти (документи) ВРИ – доноси их за потребе вршења ревизије; јавноправни акти – доноси их државни орган (ВРИ); национални акти – доносе се на нивоу једне земље; формални акти – доносе се у писаној форми; обавезујући акти – доносе се на основу закона или подзаконског акта; транспарентни акти – објављују се у службеном гласилу једне земље и/или на веб страници ВРИ; акти у којима су садржана етичка начела, етичке вредности и општеприхваћена правила.

Основна сврха стандарда државне ревизије јесте да државним ревизорима, запосленим и анагажованим лицима у ВРИ дâ смернице за доследно изношење професионалних ставова, за њихово понашање у складу са прописима и моралним дужностима, као и за очување и даљи развој носилаца професије државне ревизије. У поступку врше-

[60] Auditing standards of NIK.

[61] The Supreme Audit Office (NKÚ) of the Czech Republic.

ња ревизије стандарди омогућавају државним ревизорима уједначено разумевање појмова, принципа и карактеристика.

Правни основ за израду и доношење или прихватање – Стандарди државне ревизије се заснивају на одређеним законским начелима: законитости, ефикасности, објективности, независности, отворености и јавности.[62] Могу се придодати начела: професионалног поступања у пракси, етичности, деполитизације, заштите достојанства и приватности и др.

Извршеном анализом истраживаног законодавства било је могуће уочити три приступа: законодавства у којим је експлицитно успостављен правни основ за доношење националних стандарда; законодавства у којима је успостављен правни основ за прихватање (усвајање, прилагођавање) међународних стандарда; законодавства у којима не постоји законски основ за доношење националних стандарда или прихватање међународних.

Експлицитан основ за израду и/или доношење стандарда државне ревизије садрже законодавства РФ и Мађарске. У РФ је констатовано, још у основним одредбама Закона, да ВРИ врши државну ревизију и контролу у складу са стандардима ВРИ „развијеним и одобреним у складу са поступком утврђеним савезним Законом“.[63] У Мађарској је стављено у надлежност ВРИ „да изради професионална правила и методе за своје ревизоре и да та правила објави“.[64]Друга група законодавства је успоставила правни основ за прихватање, прилагођавање, односно усвајање међународних стандарда. Предвиђено је да ВРИ обавља своју ревизиону надлежност: „у складу са међународним ревизијским стандардима“ (Словенија);[65] „у складу са одабраним међународно прихваћеним стандардима ревизије“ (Србија);[66] „у складу са

[62] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 4. И друга истраживана законодавства садрже законска начела на којима ВРИ врше државну ревизију: Law on National Audit Office Republic of Lithuania, чл. 5, ст. 2; Закон за Сметната палата**,** чл. 4.

[63] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 3, ст. 2.

[64] Act LXVI of 2011 on the State Audit Office of Hungary, чл. 23, ст. 1.

[65] Zakon o računskem sodišču, чл. 24, ст. 1.

[66] Закон о Државној ревизорској институцији, чл. 34, ст. 1. У Србији је савет ВРИ донео Одлуку о усвајању превода Међународних стандарда врховних ревизорских институција (2015), и то: 1) ISSAI 1 - Лимска декларација о смерницама за начела ревизије; 2) ISSAI 10 - Мексичка декларација о независности врховних ревизорских институција; 3) ISSAI 30 - Етички кодекс. Такође, сагласно закону, ВРИ свој рад на пословима државне ревизије заснива на Међународним стандардима врховних ревизорских институција, а у циљу њихове операционализације у пракси је донела приручнике, тј. смернице за ревизију финансијских извештаја, правилности пословања и сврсисходности пословања. „[...] нужно је стално и са детаљима унапређивати методолошки оквир, својствен ревидирању јавног сектора (у Србији – Љ.Д.) у складу са

међународно признатим стандардима ревизије“ (Бугарска);[67] „на начин и према поступцима утврђеним оквиром стандарда INTOSAI и Кодексом професионалне етике државних ревизора“ (Хрватска);[68] „прилагођавајући и примењујући међународне стандарде који се користе у ЕУ“ (Словачка).[69] На сличан начин предметно питање регулишу и друга законодавства из ове групе (Црна Гора, С. Македонија, БиХ, Р. Српска).[70] Трећа група законодавства не садржи одредбе о стандардима државне ревизије, па тиме и правни основ за њихову израду и доношење (Пољска, Чешка).[71] Вероватно су у њима успостављени стандарди државне ревизије на основу подзаконског акта ВРИ или фактички, без позивања на правни основ. Илустрације ради, пољски законодавац је предвидео да се ревизијски поступак спроводи „по одредбама матичног закона“, без помињања стандарда на овом или другом месту у Закону.[72] Ипак, стандарди ревизије ВРИ Пољске су развијени „узимајући у обзир важећи пољски закон“, INTOSAI стандарде ревизије, Европске смернице за примену INTOSAI стандарда ревизије, IFAC-ове ревизијске стандарде и богато искуство ВРИ. На основу њих развијене су методолошке смернице, тј. детаљна упутства која помажу у спровођењу ревизија у пракси.[73]

Надлежни орган за доношење, односно прихватање – На националном плану стандарде у области државне ревизије доноси овлашћени државни орган.[74] У истраживаним законодавствима доносе их ВРИ на основу закона, подзаконског акта или без позивања на правни

захтевима транзиционих времена“. Lj. Stanojević, Z. Vidovič, *Revizija javnog sektora*, Beograd 2016, 439. ВРИ је у периоду 2012-2018. „развила (је) и властиту методологију ревизије корисника буџетских средстава“. M. Andrić, B. Vuković, 5.

[67] Закон за Сметната палата**,** чл. 1, ст. 2.

[68] Zakon o Državnom uredu za reviziju, чл. 19, ст. 4.

[69] Act No. 39/1993 Coll. – Act of the National Council of the Slovak Republic on the Supreme Audit Office of the Slovak Republic, чл. 2a, ст. 3.

[70] Вид. Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji, чл. 5, ст. 2; Закон за државната ревизија, чл. 18, ст. 1; Zakon o reviziji institucija Bosne i Hercegovine, чл. 15, ст. 1; Закон о ревизији јавног сектора Републике Српске, чл. 10, ст. 1.

[71] „Владе и други ентитети јавног сектора примењују различите праксе финансијског извештавања, а у многим земљама постоји и недостатак конкретније регулативе у вези са финансијским извештавањем ентитета у јавном сектору“. Р. Стојановић (2011), 22.

[72] Act of 23 December 1994 on the Supreme Audit Office – The Republic of Poland, чл. 27.

[73] Auditing standards of NIK.

[74] „Од суштинског је значаја да се зна ко је одговоран за успостављање рачуноводствених стандарда у јавном сектору и за давање упутстава рачуноводственим службама у целој земљи у циљу правилног функционисања рачуноводственог система и усклађивања са професионалним стандардима“. V. Leko – D. Leko, 16.

основ. Само мањи број земаља су донеле сопствене стандарде, док је већина „усвојила“, „прилагођавала“, односно „прихватила“ (одабране) међународно прихваћене стандарде. Код комерцијалне ревизије стандарде доноси професионално удружење овлашћених ревизора, а код државне ревизије сама ВРИ која врши ревизију, између осталог, јер државни ревизори немају своја професионална удружења. На пример, Мађарска је ставила у дужност ВРИ „да изради професионална правила и методе за своје ревизоре“. А један од „захтева ревизије“ је да се њено вршење мора реализовати у складу са законским прописима, програмом ревизије као и „професионалним правилима, методама и етичким стандардима ревизије“.[75] Као камен темељац своје независности, ВРИ Мађарске разрађује сопствена професионална правила и методе за ревизију. При томе, узима у обзир Међународне стандарде врховних ревизорских институција.[76] РФ је именовала „одбор ВРИ“ за усвајање: стандарда за организовање рада ВРИ, стандарда за ревизију и општих услова за стандарде за државну и општинску ревизију.[77]

У Србији је ДРИ надлежна за „усвајање“ стандарда ревизије, с тим што није именован надлежни орган ДРИ.[78] ВРИ БиХ је стављено у дужност да „усвоји“ INTOSAI стандарде након ступања на снагу Закона, а ВРИ Р. Српске је обавезна да их „примењује“. Оба законодавца су ставила у дужност ВРИ да „донесе“ упутства, смернице и друге акте неопходне за примену ревизијских стандарда.[79] У Словенији се стандарди „утврђују упутством председника Ревизорског суда“,[80] а у Црној Гори сенат ВРИ доноси „упутства“ о стандардима ревизије, односно „о методологији рада ВРИ“.[81] Ни Ревизорски суд ни Сенат не доносе стандарде већ само „упутство о стандардима ревизије“.

Највећи број истраживаних законодавстава (Србија, Словенија, Словачка, Хрватска, Црна Гора, С. Македонија, Литванија, БиХ, Р. Српска, Пољска, Чешка) не садрже одредбе о надлежном органу за доношење стандарда.

---

[75] Act LXVI of 2011 on the State Audit Office of Hungary, чл. 23, ст. 1 и чл. 24, ст, 1, тач. б.

[76] SAO’s Rules of Auditing.

[77] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 35, ст. 1 и 9.

[78] Закон о Државној ревизорској институцији, чл. 5, ст. 1, тач. 9.

[79] Вид.: Zakon o reviziji institucija Bosne i Hercegovine, чл. 10, ст. 2 и 4; Закон о ревизији јавног сектора Републике Српске, чл. 15, ст. 1–2.

[80] Zakon o računskem sodišču, чл. 24, ст. 2.

[81] Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji, чл. 38. ст. 1, тач. 4.

Садржина – На националном плану, ради спровођења поверених овлашћења, ВРИ РФ израђује и усваја опште захтеве за стандарде државне и општинске ревизије. Општим захтевима се утврђују елементи структуре, садржаја и поступака за њихову израду и усвајање. Анализу њихове усклађености врши ВРИ на захтев контролних и рачуноводствених органа. Захтев је да се „узму у обзир међународни стандарди у области државне финансијске контроле, ревизије и финансијског извештавања“ приликом припреме стандарда за организовање рада ВРИ, стандарда за државну ревизију и општих захтева за стандарде државне и општинске ревизије за обављање контролних и стручно-аналитичких послова.[82] Стандардима се утврђују општи захтеви, карактеристике, правила и поступци за спровођење контролних активности од стране ВРИ. Осим „стандарда државне ревизије“, ВРИ је донела и већи број „методолошких докумената“,[83] укључујући чланке и други материјал о методологији ВРИ.[84]

Највећи број истраживаних земаља је прихватио „Оквир ревизијских стандарда INTOSAI“. Прихваћени оквир обухвата, по правилу, три нивоа, и то: основна начела, основна ревизијска начела и ревизијске смернице.[85]

Примена – Поступање у складу са стандардима државне ревизије је неопходно, између осталог, како би државни ревизори обављали ревизијску делатност на унапред уређени начин. Примена и поштовање стандарда од ревизора изражава њихову професионалну способност за личном одговорношћу у вршењу ревизије, што је основна претпоставка њиховог етичког понашања. Њиховом применом у пракси се остварује јавни интерес.

Примена међународних стандарда државне ревизије се заснива на изричитом или прећутном договору између националних ВРИ. Они нису облигаторне већ диспозитивне природе. Националне стандарде су дужни да примењују: функционери и запослени у ВРИ (државни службеници и намештеници), спољни експерти ангажовани од ВРИ, као и друга ангажована лица за рад у ВРИ. Њих примењују ревизори

[82] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 35, ст. 6–8.

[83] Методические документы.

[84] Применение аудита соответствия в практике внешнего государственного аудита (контроля) в Российской Федераци.

[85] Вид.: Odluka o objavi okvira revizijskih standarda Međunarodne organizacije vrhovnih revizijskih institucija (INTOSAI) – 2019 (Хрватска); Odluka o objavi profesionalnih objava Međunarodne organizacije vrhovnih revizionih institucija (INTOSAI) – 2023 (БиХ); Revizorski standardi, *https://www.dri.co.me/revizorski-standardi* (21.10.2025); Smjernice, *https://www.dri.co.me/smjernice* (21.10.2025); Uputstvo o metodologiji vršenja finansijske revizije i revizije pravilnosti (2015); Uputstvo o metodologiji vršenja revizije uspjeha – 2019 (Црна Гора).

појединци, носиоци функција у органима ВРИ, као и сви појединци који су ангажовани од стране ВРИ. Тумачење и подупирање у примени стандарда у поступку државне ревизије врши се кроз институционални ослонац, по правилу преко одбора за ревизију или неког другог тела ВРИ. И надзор над њиховом применом врши, по правилу, посебно колегијално тело ВРИ, које најмање једном годишње подноси извештај надлежном органу ВРИ о њиховом поштовању.[86]

Превођење и објављивање – Правило је да се национални стандарди у области државне ревизије доносе на службеном језику и писму државе која их доноси. А кад држава преузима међународне стандарде онда постоји захтев за њихово превођење на службени језик и писмо конкретне земље. По правилу се објављују на веб страници ВРИ и/или у службеном гласилу државе. Могу се публиковати у форми посебних издања. У истраживаном законодавству је правило да су националне ВРИ законом обавезане да објављују стандарде, са изузетком С. Македоније, у којој је то дужност министра финансија. Пољска и Чешка не садрже законска решења о стандардима ревизије, па тиме и одредбе о њиховом преводу и објављивању. Напред изнете констатације могу се илустровати правним решењима истраживаног законодавства.[87]

---

[86] Канада и САД су основале надзорна тела за ревизоре јавних компанија у настојању да побољшају квалитет ревизија за те компаније: Канадски одбор за јавну одговорност (CPAB) и Одбор за надзор рачуноводства јавних компанија (PCAOB) у Сједињеним Државама. Pritchard C. A. & Puri, P., *The Regulation of Public Auditing in Canada and the United States: Self-Regulation or Government Regulation?*, Fraser Institute Digital Publication February 2006, 2.

[87] Вид.: У Србији је ДРИ овлашћена (а истовремено јој је стављено и у дужност) да преводи на српски језик одабране међународно прихваћене стандарде ревизије и другу професионалну регулативу и да исте објављује у службеном гласилу (Закон о Државној ревизорској институцији, чл. 34, ст. 2–3; Пословник Државне ревизорске институције, чл. 50, ст. 1, тач. 5). И у Словенији се стандарди морају објавити у службеном гласилу (Zakon o računskem sodišču, чл. 24, ст. 2). У Бугарској је председник ВРИ надлежан да „објављује међународно признате стандарде ревизије на интернет страници ВРИ“. Значи, не у службеном гласилу Бугарске већ само на интернет страници ВРИ (Закон за Сметната палата**,** чл. 21, ст. 1, тач. 6). У Северној Македонији је стављено у дужност министру финансија да „објави“ у службеном гласилу ревизијске стандарде INTOSAI и правила утврђена Етичким кодексом INTOSAI. Али, није регулисано питање њиховог превођења на македонски језик (Закон за државната ревизија, чл. 18, ст. 1). У Црној Гори се „упутства о методологији“ објављују у службеном гласилу (Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji, чл. 38, ст. 3). У БиХ је ВРИ обавезана да „објави“ INTOSAI ревизијске стандарде (Zakon o reviziji institucija Bosne i Hercegovine, чл. 10, ст. 2), а генерални ревизор БиХ доноси Одлуку о објави „оквира професионалних објава INTOSAI (IFPP оквир)“ на интернет страници ВРИ, која се објављује у службеном гласилу БиХ (Odluka o objavi profesionalnih objava Međunarodne organizacije vrhovnih revizionih institucija (INTOSAI) - 2023).

У Мађарској је законом стављено у дужност ВРИ „да објави“ израђена професионална правила и методе за своје ревизоре, без ближег одређења начина њиховог објављивања.[88] Литвански законодавац на непосредан начин не регулише питање превода и објављивања међународних стандарда државне ревизије. Али, на посредан начин уређује објављивање „захтева за јавном ревизијом“.[89] У његовом појмовном одређењу се помињу међународни и национални стандарди ревизије. При обављању јавне ревизије службеници ВРИ су одговорни за испуњеност захтева за јавну ревизију и придржавање Кодекса институционалне етике службеника ВРИ. Законска је обавеза да се захтеви јавне ревизије „објаве у Регистру правних аката“.[90]

У Хрватској је главни државни ревизор ВРИ донео одлуку о „објављивању оквира ревизијских стандарда INTOSAI“, иако није постојало изричито законско овлашћење. Одлука је донета са позивом на лапидарну одредбу из матичног закона и објављена је у службеном гласилу Хрватске. Садржином Одлуке је прописан ISSAI оквир, који има четири нивоа и INTOSAI GOV – INTOSAI смернице за добро управљање. Делове ISSAI оквира (Лимска декларација, Мексичка декларација, Темељна начела финансијске ревизије, ревизије ефективности и ревизије усклађености) главни државни ревизор има дужност да објави и на интернет страници ВРИ, а његове друге делове по потреби.[91] Законодавац и главни државни ревизор нису се упуштали у регулисање питања превода ISSAI оквира на хрватски језик, осим што је то *de facto* учињено доношењем и објављивањем предметне одлуке.

Регулисање питања обавезности превођења и објављивања стандарда у области државне ревизије у матичном закону је од великог значаја за ВРИ, државне ревизоре, али и најширу заинтересовану јавност једне земље. Превођење прихваћених међународних стандарда омогућава ревизорима њихову уједначену и несметану примену, а њихово објављивање у службеном гласилу указује на њихову обавезност и значај.

Правна природа – У поступку развијања и доношења стандарда државне ревизије пошло се од преузимања стандарда из комерцијалне

[88] Act LXVI of 2011 on the State Audit Office of Hungary, чл. 23, ст. 1.

[89] У оквиру законских „дефиниција“, израз „захтеви за јавну ревизију“ означава целину правила и поступака у свим материјалним случајевима, „у складу са међународним и националним стандардима ревизије“, и одређује начин на који ревизија треба да се изврши. Law on National Audit Office Republic of Lithuania, чл. 2, тач. 7.

[90] Law on National Audit Office Republic of Lithuania, чл. 12, тач. 2 и чл. 13, тач. 3.

[91] Odluka o objavi okvira revizijskih standarda Međunarodne organizacije vrhovnih revizijskih institucija (INTOSAI) - 2019.

ревизије, уз одређене измене, модификације и њихову доградњу. Ови потоњи су, иначе, настали много пре успостављања државне ревизије.

Међународни стандарди државне ревизије одражавају примену „најбоље“ праксе ВРИ у поступку вршења ревизије. Национални стандарди државне ревизије представљају својеврсни документ о постигнутом консензусу најбоље теорије и праксе у предметној области. Они су „живи“ документ, јер одражавају (колико је то могуће) актуелне токове, решења и проблеме у методологији и пракси вршења државне ревизије.

Стандарди државне ревизије су својеврсна правила у више праваца, због субјекта који их доноси, њихове садржине, начина примене, њиховог значаја у поступку вршења ревизије и др. Реч је о правилима професионалне струке на основу којих ревизори врше ревизију и заснивају свој налаз и мишљење о извршеној ревизији.

Стандарди државне ревизије садрже две врсте правила: експлицитна, која су непосредно применљива и, апстрактна, која се огледају у принципима које ће конкретизовати пракса.

Карактеристике, својства и особености стандарда државне ревизије, као посебне врсте правила, огледају се и у следећем: ако су донети на националном плану, обавезни су у поступку вршења ревизије; састоје се од правила, односно формулација самих стандарда и посебних саопштења која омогућавају њихову правилну примену (саопштења дају тумачења и смернице и пружају ревизорима практичну помоћ у њиховој примени); реч је о правилима професионалне струке; представљају својеврсна упутства (смернице) за ВРИ у поступку вршење ревизије; они су правила о начину који се примењује у вршењу јавне ревизије; средство су помоћу којег се обезбеђује кредибилитет ВРИ код субјеката ревизије и корисника ревизије;[92] њихова примена представља гаранцију да је државна ревизија извршена професионално, стручно и правилно; темељни су принципи професионалног и личног понашања државних ревизора које треба применити у поступку планирања ревизије, њеног вршења и извештавања;[93] у методолошком смислу представљају својеврсни инструмент вршења ревизије; представљају својеврсно средство за мерење квалитета извршене ревизије и др.

Стандарди државне ревизије и етички кодекс чине професионалну регулативу ВРИ. Од значаја је за државне ревизије, али се не може сврстати у опште правне акте ВРИ и подвести под формалне изворе права. Квалификују се као „документи“, „посебна правила“, односно

[92] Б. Виторовић, 53.

[93] V. Leko, 526.

„посебни акти“. На пример, законодавац РФ стандарде ВРИ не квалификује као акте, већ као документа,[94] чиме се потврђује да они нису правни акти и да не могу бити предмет контроле уставности и законитости у уставно-судском спору. Професионална правила представљају посебан регулаторни комплекс правила која настају унутар ВРИ и примењују се у поступку вршења ревизије. Квалификују се и као меко право (*soft law*) у оквиру професионалних удружења, које традиционално постоји на међународном и унутрашњем плану.

7. СТАНДАРДИ ДРЖАВНЕ РЕВИЗИЈЕ И ОДГОВОРНОСТ

Питања одговорности и врсте одговорности су релевантна и за ВРИ, односно за њене функционере, државне ревизоре и друга лица. Полазећи од независности ревизора, може се констатовати да је њихова одговорност лична. Разлози за њихову личну одговорност се огледају у повредама њихових дужности, односно обавеза, као што су: непоступање у раду сагласно начелима законитости, непристрасности и независности; непоступање по стандардима државне ревизије; обавеза чувања професионалне тајне; обавеза саветовања и др. У најширем смислу, државни ревизори могу да подлегну трима врстама одговорности: правној (дисциплинској, грађанској, кривичној, прекршајној, преступној), политичкој (правној и ванправној) и евентуално професионалној (правној и етичкој). Санкције за набројане врсте одговорности су различите природе: правне и неправне, имовинске и неимовинске, правне, политичке и етичке.[95]

Државна ревизија се врши у складу са посебним законом, правилима струке – стандардима државне ревизије и етичким кодексом. Врше је ревизори са професионалним звањима. Државни ревизори подлежу одговорности, укључујући и етичку одговорност. Они и друга законом одређена лица у ВРИ државну ревизију врше као професионалну делатност. За њих се у обављању ревизије захтева појачана пажња – „пажња доброг стручњака“. Непоступањем по стандардима ревизије доводи их у позицију да могу да буду подвргнути одговорности.

У истраживаном законодавству за непоштовање стандарда државне ревизије акценат је на етичкој (моралној) одговорности; затим, политичкој кроз институт смењивости; даље, претежно на начелно регулисаној посебној врсти правне одговорности – дисциплин-

[94] Федеральный закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 35, ст. 1.

[95] Вид.: Љ. Дабић, „Одговорност у области државне ревизије“, Тематски зборник радова *Динамика савременог правног поретка*, Косовска Митровица 2024, 139.

ској одговорности; на крају, само у наговештају на професионалној одговорности.

Поштовање правила о дужностима из стандарда државне ревизије од стране државних ревизора изражава њихову професионалну способност за личном одговорношћу у обављању послова и задатака ревизије. То су иначе основне претпоставке етичког, правног и професионалног понашања. На пример, законодавац РФ не утврђује правила о одговорности за непоступање по стандардима државне ревизије. За разлику од констатованог, он је крајње начелном одредбом предвидео „дужност“ за председника, његовог заменика и ревизоре ВРИ „да се придржавају етичког кодекса“ који је одобрио Одбор ВРИ.[96] На тај начин је питање одговорности за непоступање по стандардима државне ревизије препуштено да буде предмет садржине самих стандарда државне ревизије[97] или унутрашњег акта ВРИ.

8. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

На основу извршеног предметног истраживања може се констатовати да је домаћа и инострана литература о стандардима државне ревизије крајње оскудна. Та чињеница је узроковала да се у овом раду максимално ослонимо на нама доступна законодавна решења, подзаконске акте и професионалну регулативу ВРИ, као и на доступна теоријска и стручна гледишта.

Међународне и регионалне стандарде државне ревизије доносе међународне, невладине, непрофитне и струковне организације. Њихова правила нису обавезна за њихове чланице, јер су диспозитивне природе. Реч је о унутрашњим актима струковних организација чија правила своју снагу извлаче из свог међународног угледа код националних ВРИ и служе као узор за доношење националних стандарда. Национални стандарди државне ревизије се могу оквалификовати као унутрашњи, интерни, јавноправни, формални, транспарентни и обавезни акти ВРИ. Они су универзално средство у рукама ВРИ, који обезбеђују да се у пракси у свим истоветним поступцима вршења ревизије поступа на поновљени начин.

Поједина истраживана законодавства у области државне ревизије не регулишу и не помињу, непосредно или посредно, питање стандарда државне ревизије (Чешка, Пољска). Насупрот таквом приступу, има примера институционалног успостављања стандарда државне

[96] Федеральны закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 10, тач. 2.2.

[97] Стандардима државне ревизије (контроле) коју врши ВРИ „утврђују се општи захтеви, карактеристике, правила и др.“. Федеральны закон о Счетной палате Российской Федерации, чл. 35, ст. 5.

ревизије у матичном закону (РФ, Мађарска, Литванија). Остала истраживана законодавства (Словенија, Србија, Бугарска, Словачка, Хрватска, Црна Гора, С. Македонија, БиХ, Р. Српска) по правилу лапидарном одредбом или са неколико одредаба регулишу или додирују питање стандарда. Такав приступ је имао за последицу да у њиховом нормирању дође до низа недоумица, лутања и недоследности у погледу одређених правних питања.[98] Такође, разлоге за шаренило и несналажење у регулисању стандарда државне ревизије треба тражити и у недовољној изучености предметног питања и неуочавању његовог значаја за пословну праксу још у поступку доношења матичних закона.

У будућем поступку измена и допуна или доношења новог закона о ДРИ у Србији, али и у другим истраживаним земљама, требало би отворити расправу о преиспитивању начина и садржине регулисања законских одредаба о стандардима државне ревизије, са захтевом за њиховим унапређењем.

На крају XX и на почетку XXI века, професионализација професије државне ревизије је одлучујући разлог за њено издвајање од других професија, њено незнатно приближавање слободним професијама, између осталог и развијањем, изградњом и доношењем стандарда државне ревизије. Међутим, квалитативно постоје веће разлике у доношењу националних стандарда ревизије између професије државне ревизије и слободне професије законске (комерцијалне) ревизије. Ово разликовање је наглашеније и присутније у земљама европско-континенталног правног подручја у односу на земље англосаксонског правног система.

За даљи и бржи развој националних стандарда државне ревизије у будућности, један од неопходних услова је да се матичним законима у области државне ревизије успостави „професионално удружење државних ревизора“ које би, између осталог, доносило националне стандарде државне ревизије. У литератури се истиче да је „за развој етичких норми понашања неопходан услов (је) да ревизори са свим елементима индивидуалне независности и компетентности имају професионално удружење“.[99] Државни ревизори као индивидуалци не могу изградити стандарде државне ревизије. Због тога би њихово

[98] Вид.: I. Fabioux, „The auditing standard-setting process: State of the art and avenues for future research“, *Accounting Auditing Control*, 1/2023, 81-138. Овај рад је имао за циљ да понуди синтезу претходних истраживања везаних за поступак успостављања ревизорских стандарда и да истакне потенцијалне правце истраживања о аспектима који су делимично или још увек нису истражени.

[99] М. Андрић, „Етика ревизора – правила и принципи у САД“, *Књиговодство* 1/1995, 17.

будуће професионално удружење требало да преузме на себе функције изградње, развоја и доношења националних стандарда државне ревизије. Тако донети стандарди представљали би основни инструмент преко кога професионално удружење врши контролу понашања квалитета рада својих чланова. Та контрола била би у интересу развоја државне ревизије као професије, али и у интересу државних ревизора као појединаца. [100]

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. About IPSASB, *https://www.ipsasb.org/about-ipsasb,* 28.09.2025;
2. Auditing standards of NIK, *https://www.nik.gov.pl/en/nik-audits/standards/*, 16.10.2025;
3. Andrić, Mirko, Vuković, Bojana, *Revizija javnog sektora*, Univerzitet u Novom Sadu Ekonomski fakultet u Subotici, Subotica, februar 2018;
4. Андрић, Мирко, „Етика ревизора – правила и принципи у САД“, *Књиговодство*, 1/1995;
5. Бергаль Е. В., Федченко Е.А., „К проблеме формирования аудита соответствия реализации государственных программ“, *Вестник Алтайской академии экономики и права*, Но. 5/2025, *https://sciup.org/k-probleme-formirovanija-audita-sootvetstvija-realizacii-gosudarstvennyh-programm-142244424,* 08.10.2025;
6. Виторовић, Богољуб, „Ревизија јавних расхода у светској теорији и пракси и потреба за њеним увођењем у СР Југославији“, *Рачуноводство* 7-8/1998;
7. Дабић, Љубиша, „Одговорност у области државне ревизије“, Тематски зборник радова *Динамика савременог правног поретка*, Косовска Митровица 2024;
8. EUROSAI Statement - Reinforcing the independence of Supreme Audit Institutions, *https://www.eurosai.org/handle404?exporturi=/export/sites/eurosai/.content/documents/about-us/EUROSAI_Statement_of_independence_EN.pdf*; 28.09.2025;
9. *Ekonomski rečnik*, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd 2010;
10. ISSAI 100 – Fundamental Principles of Public-Sector Auditing *https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/ISSAI_100_to_400/issai_100/ISSAI_100_EN.pdf*, 27.09.2025;
11. Experientia Mutua Omnibus Prodest INTOSAI: 50 Years 1953-2003, *A Special Publication of the International Organization of Supreme Audit Institutions,* Published 2004;

[100] Упор. М. Андрић, 17.

12. Килибарда, Зоран, „Финансијско извештавање у јавном сектору је у (не) складу са МРС ЈС на готовинској основи“, *Припреме за почетак непосредне примене Међународних рачуноводствених стандарда за јавни сектор на готовинској основи у 2024. години – 51 Симпозијум*, Златибор, 1–3. јун 2013;
13. Костић, Олга, „Међународни рачуноводствени стандарди за јавни сектор у Републици Србији – пут ка модерном финансијском управљању и квалитетном извештавању“, *Нови МРС за јавни секттор и улога интерне контроле и ревизије код буџетских корисника - IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд, септембар 2011;
14. Leko, Vera, „Osnovne metodološke postavke državne revizije javnih sredstava“ u *Vrhovna državna revizija javnih sredstava* (Ur. V. Leko), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2008;
15. Leko, Vera – Leko, Danica, *Metodologija državne revizije javnih sredstava*, Beograd 2008;
16. Методические документы, *https://ach.gov.ru/documents/standarts/*, 21.10.2025;
17. Младеновић, Дејан, „Примена МРС за јавни сектор у Републици Србији и финансијско извештавање на готовинској основи кроз примену ревидираног стандарда“, *Нови МРС за јавни сектор и улога интерне контроле и ревизије код буџетских корисника - IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд, септембар 2011;
18. Применение аудита соответствия в практике внешнего государственного аудита (контроля) в Российской Федераци, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ach.gov.ru/upload/pdf*, 21.10.2025;
19. Pritchard C. A. & Puri, P., *The Regulation of Public Auditing in Canada and the United States: Self-Regulation or Government Regulation?*, Fraser Institute Digital Publication, February 2006;
20. Resolution adopted by the General Assembly on 10 September 2012 (A/66/L.55/Rev. 1 and Add. 1) 66/290, *https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n11/476/22/pdf/n1147622.pdf*, 28.09. 2025.;
21. SAO's Rules of Auditing, *https://www.asz.hu/en/saos-rules-of-auditing,* 13.10.2025;
22. Srdić, Milutin *et al*, *Poslovni leksikon*, Beograd 2009;
23. Сретеновић, Радослав, Јанковић Андријевић, Љубица, „Вишеслојни аспект државне ревизије у Србији кроз призму досадашњег искуства“, *Нови МРС за јавни сектор и улога интерне контроле и ревизије код буџетских корисника - IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд, септембар 2011;
24. Stanojević, Ljubiša, Vidovič, Zdenka, *Revizija javnog sektora*, Drugo izdanje, Poslovni biro d.o.o., Beograd 2016;

25. Стојановић, Рада, „Међународни рачуноводствени стандарди за јавни сектор као инструмент заштите јавног интереса“, *Нови МРС за јавни сектор и улога интерне контроле и ревизије код буџетских корисника - IX саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, Београд, септембар 2011;
26. Стојановић, Рада, „Финансијско извештавање на готовинској основи према смерницама МРС ЈС“, *Припреме за почетак непосредне примене Међународних рачуноводствених стандарда за јавни сектор на готовинској основи у 2024. години – 51 Симпозијум*, Златибор, 1-3. јун 2013;
27. Tobias, Polzer, Giuseppe, Grossi & Christoph, Reichard, „Implementation of the international public sector accounting standards in Europe. Variations on a global theme“, *Accounting Forum*, Volume 46, 2022, *https://doi.org/10.1080/01559982.2021.1920277,* 24.10.2025;
28. The 15 European Implementing Guidelines for the INTOSAI Auditing Standards, presented in 1998 *https://www.cvce.eu/en/obj/european_guidelines_1998-en-a1c3d390-dab3-4577-bd98-ba74466367e6.html*, 28.09.2025;
29. The Supreme Audit Office (NKÚ) of the Czech Republic, *https://www.google.com/search?q=audit+standards+of+the+Audit+state+office+in+Cheh+Republic&rlz=1C1GGRV_enGR758GR758&oq=audit+standards+of+the+Audit+state+office+in+Cheh+Republic&aqs=chrome..69i57j0i512i546j0i751l2.56034j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8*, 02.02. 2026;
30. Fabioux, I., „The auditing standard-setting process: State of the art and avenues for future research“, *Accounting Auditing Control*, Volumen 29, 1/2023 *https://shs.cairn.info/journal-accounting-auditing-control-2023-1-page-81?lang=en,* 07.06.2026;
31. 2025 Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements, *https://www.ipsasb.org/publications/2025-handbook-international-public-sector-accounting-pronouncements,* 28.09.2025;
32. Хицков, М. А. **„**Проблемы интеграции Российской Федерации в систему международных стандартов аудиторской деятельности“, *Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий*, Том 83, Но. 2/2021, *https://www.vestnik-vsuet.ru/vguit/article/view/2755,* 08.10.2025.

Правни извори

1. Act of 23 December 1994 on the Supreme Audit Office – The Republic of Poland (working translation), *https://www.nik.gov.pl/en/about-us/legal-regulations/act-on-the-supreme-audit-office.html*, 05.02. 2026;
2. Act LXVI of 2011 on the State Audit Office of Hungary, Effective: 1 July 2011 – 31 December 2011, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcaj-pcglclefindmkaj/https://www.asz.hu/files/SAO_Act.pdf*, 7.03.2025;

3. Act No. 166. (1993), Concerning the Supreme Audit Office - The Czech of Republic, (as amended under Acts Nos: 331/1993, 117/1994, 224/1994, 58/1995, 236/1995, 296/1995, 148/1998, 132/2000, 220/2000, 442/2000, 239/2001, 127/2002, 282/2002, 179/2005, 413/2005, 23/2006, 342/2006, 227/2009, 465/2011, 239/2012, 255/2012, 78/2015, 302/2016, 325/2017, 46/2020, 417/2024 and 448/2024 Coll.), *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nku.cz/assets/publications-documents/basic-documents/act-no-166-1993_en.pdf*, 02.02.2026;
4. Act No. 39/1993 Coll. - Act of the National Council of the Slovak Republic on the Supreme Audit Office of the Slovak Republic (as amended by No. *r1/c17/1993 Coll., 458/2000 Coll., 559/2001 Coll. , 385/2004 Coll., 261/2006 Coll., 199/2007 Coll., 659/2007 Coll., 400/2009 Coll ., 403/2010 Coll., 153/2011 Coll., 375/2015 Coll ., 55/2017 Coll., 470/2019 Coll .), https://www.zakonypreludi.sk/zz/1993-9?__cf_chl_f_tk=5AAr0wz7PzDa-GQEp5mvw8jmovekpkBikkCnndr.2KYs-1783006369-1.0.1.1-QVe7Tq5LBL5cOd0XUUZfVyEcdb5GkizV9Gq0tEOBk7g;* 02.07.2026;
5. Закон о буџетском систему, *Сл. гласник РС*, бр. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - испр., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - др. закон, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018, 31/2019, 72/2019, 149/2020, 118/2021, 138/2022, 118/2021 - др. закон, 92/2023 и 94/2024;
6. Закон за Сметната палата (Обн., ДВ, бр. 12 от 13.02.2015 г., изм., бр. 98 от 9.12.2016 г., в сила от 1.01.2017 г., бр. 96 от 1.12.2017 г., в сила от 1.01.2018 г., бр. 99 от 12.12.2017 г., в сила от 1.01.2018 г., доп., бр. 103 от 28.12.2017 г., в сила от 1.01.2018 г., изм., бр. 7 от 19.01.2018 г., бр. 84 от 6.10.2023 г., в сила от 6.10.2023 г., изм. и доп., бр. 29 от 2.04.2024 г.), *https://www.bulnao.government.bg/bg/za-nas/pravna-ramka/zakon-za-smetnata-palata/,* 22.02.2025;
7. Закон о Државној ревизорској институцији, *Сл. гласник РС*, бр. 101/2005, 54/2007, 36/2010 и 44/2018 – др. закон;
8. Zakon o računskem sodišču, *Uradni list RS*, št. 11/2001 и 109/2012-неслужбени пречишћени текст, *http://www.pisrs.si/Pis.web/pregled-Predpisa?id=ZAKO2550,* 6.03.2025;
9. Zakon o Državnom uredu za reviziju, *Narodne novine*, br. 25/2019;
10. Zakon o Državnoj revizorskoj instituciji, *Sl. list RCG*, br. 28/04, 27/06, 78/06, *Sl.list Crne Gore*, br. 17/07, 73/10, 40/11, 31/14, 070/17;
11. Закон за државната ревизија, *Сл. весник на Република Македонија*, бр. 66/2010, 145/2010, 12/2014 и 43/2014, 154/2015, 192/2015, 27/2016 и 83/2018 и *Сл. весник на Република Северна Македонија*, бр. 122/2021 и 3/2025;
12. Zakon o reviziji institucija Bosne i Hercegovine, *Sl. glasnik BiH*, br. 12/2006;

13. Закон о ревизији јавног сектора Републике Српске, *Сл. гласник Републике Српске*, бр. 98/05 и 20/14;
14. Конституция Российской Федерации, *http://www.constitution.ru-/index.htm,* 08.10.2025;
15. Law on National Audit Office Republic of Lithuania, 30 May 1995, No I-907 (As last amended on 25 May 2023, No XIV-2001), *https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/2c38ee70f8bd11eeaa63cf21c12b4657?jfwid=4n8eowqjx,* 7.03.2025;
16. Одлука о усвајању превода Међународних стандарда врховних ревизорских институција (*International Standards of Supreme Audit Institutions*), *Сл. гласник РС*, бр. 77/2015;
17. Odluka o objavi okvira revizijskih standarda Međunarodne organizacije vrhovnih revizijskih institucija (INTOSAI), *Narodne novine*, br. 31/2019;
18. Odluka o objavi profesionalnih objava Međunarodne organizacije vrhovnih revizionih institucija (INTOSAI), *Službeni glasnik BiH*, br. 8/2023;
19. Постановление Коллегии Счетной палаты РФ от 7 сентября 2017 г. Н 9ПК Об утверждении стандарта внешнего государственного аудита (контроля) СГА 101 „Общие правила проведения контрольного мероприятия“, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/-https://ach.gov.ru/upload/iblock/76e/d8x6in7c5you4y4o2wilyi705llkvtw8/SGA-101.pdf*, 21.10.2025;
20. Пословник Државне ревизорске институције, *Сл. гласник РС,* бр. 9/2009;
21. Регламент Счетной палаты Российской Федерации (утв. Постановлением Коллегии Счетной палаты РФ от 07.06.2013 Н 3ПК) (вместе с „Інструкцией по делопроизводству в Счетной палате Российской Федерации“) (ред. от 15.03.2022), *https://legalacts.ru/doc/reglament-schetnoi-palaty-rossiiskoi-federatsii-utv-postanovleniem-kollegii-schetnoi/,* 08.10.2025;
22. The Lima Declaration of Guidelines on Auditing Precepts, Foreword, *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://internationalbudget.org/wp-content/uploads/LimaDeclaration.pdf*, 4.03.2026;
23. Уредба о буџетском рачуноводству, *Сл. гласник РС*, бр. 125/2003, 12/2006 и 27/2020;
24. Уредба о примени Међународних рачуноводствених стандарда за јавни сектор. *Сл. гласник РС*, бр. 49/2010 и 63/2016;
25. Уредба о примени Међународних рачуноводствених стандарда за јавни сектор, *Сл. гласник РС*, бр. 144/2022 и 101/2024;
26. Uputstvo o metodologiji vršenja finansijske revizije i revizije pravilnosti, *Sl. list Crne Gore*, br. 7/2015;
27. Uputstvo o metodologiji vršenja revizije uspjeha, *Sl. list Crne Gore*, br. 68/2019;

28. Федеральных законов от 07.05.2013 Н 102-ФЗ, от 23.07.2013 Н 251-ФЗ, от 28.12.2013 Н 396-ФЗ, от 12.03.2014 Н 29-ФЗ, от 04.11.2014 Н 341-ФЗ, от 05.10.2015 Н 285-ФЗ, от 27.10.2015 Н 291-ФЗ, от 03.07.2016 Н 236-ФЗ, от 28.12.2016 Н 505-ФЗ, от 07.02.2017 Н 11-ФЗ, от 29.05.2019 Н 106-ФЗ, от 30.04.2021 Н 116-ФЗ, от 18.12.2022 Н 514-ФЗ, от 28.12.2022 Н 569-ФЗ), *https://www.ksp.novosibirsk.ru/pravovaya-osnova/federalnoe-zakonodatelstvo/*, 04.07.2025;
29. Code of Ethics and Auditing Standards, Basic Principles in Government Auditing, *http://www.aud.gov.hk/pdf_e/intcode.pdf,* 24.03.2026.

Full Professor Ljubiša Dabić, LL.D.

Faculty of Economics, University of Belgrade

ANNEX FOR STUDYING STATE AUDIT STANDARDS

Summary

This research began with the theoretical and factual division of standards in the field of state audit into international (including regional) and national standards. For the researched area, international standards of state audit are of greater importance, as they represent a kind of model for the development and adoption of national standards.

The paper discusses state audit standards, both international ones adopted by international organizations (INTOSAI, IFAC, EUROSAI), and national ones adopted by national supreme audit institutions, or where the countries studied have accepted (adopted) international standards for state audit. The emphasis is on analyzing relevant legal issues of state audit standards, including their legal basis, the competent body/organization responsible for their adoption, their legal nature, their legal effect, the scope of persons acting in accordance with them, their publication, and significance.

The paper aims to consider state audit standards from a normative and legal-theoretical perspective, with the purpose of identifying relevant issues of importance for their existence, adoption, and application in practice. Additionally, the paper aims to explore the complexity, intricacy, and specificities of state audit standards, supplementing the domestic legal literature on this important issue with this contribution.

Key words: *State audit standards; International state audit standards; National state audit standards*.

УДК/UDC 330.34
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД / *REVIEW ARTICLE*

Проф. др Предраг Млинаревић
Проф. др Горан Балотић

Економски факултет Пале Универзитета у Источном Сарајеву

ЗАМКА СРЕДЊЕГ ДОХОТКА И ЊЕНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ НА МИКРО И МАКРО КОНКУРЕНТНОСТ

Економско стање у којем земље које су досегле средњи ниво дохотка одједном почну да стагнирају, без могућности да се пребаце у категорију високоразвијених земаља описује феномен, у литератури познат као, замка средњег дохотка. Фактори који су дотад омогућавали земљи да биљежи континуирани економски раст одједном постају фактори који је у томе спутавају. Привреда заснована на високој факторској интензивности наједном се суочава са растом цијене тих фактора постајући цјеновно неконкурентна. Другим ријечима, она бива истиснута са оних тржишта на којима доминирају компаније са повољнијом цјеновном структуром. Како је немогуће у кратком року вратити цијене фактора на претходни, нижи ниво, компаније, а тиме и сама привреда, постају заглављене губећи конкурентску предност коју су до тада посједовале. Заокрет је могућ једино пребацивањем на подручје нецјеновног конкурисања што је изразито сложено с обзиром да претпоставља значајне квалитативне промјене читавог низа детерминанти и озбиљне структурне реформе.

Кључне ријечи: Замка средњег дохотка; Конкурентност; Структурне реформе; Привредни раст; Фактори производње.

1. УВОД

Појам „замка средњег дохотка“ (*middle-income trap*) представља један од новијих феномена у теорији привредног раста и односи се на стање у којем земља, након успјешног преласка из нискодоходовне у

Предраг Млинаревић, *predrag.mlinarevic@ekofis.ues.rs.ba.*
Горан Балотић, *goran.balotic@gmail.com.*

средњедоходовну фазу развоја, губи динамику економског раста и не успијева остварити транзицију ка групи високодоходовних економија. Концепт је први пут систематичније формулисан у извјештају Свјетске банке из 2007. године, када су Индермит Жил (*Indermit Gill*) и Хоми Карас (*Homi Kharas*) указали на чињеницу да се велики број земаља суочава са дугорочним успоравањем раста након исцрпљивања почетних извора конкурентске предности.[1]

Предмет овог рада је однос између замке средњег дохотка и конкурентности, са посебним освртом на макроконкурентност националне економије и микроконкурентност предузећа. Полази се од тезе да проблем није само у успоравању раста, већ прије свега у исцрпљивању екстензивног модела развоја заснованог на мобилизацији фактора производње, ниским трошковима рада, акумулацији капитала и имитацији постојећих технологија. Када такви извори предности ослабе, одржавање раста и конкурентности захтијева прелазак ка продуктивности, иновацијама, знању, технолошкој сложености и нецјеновним облицима конкурисања.

Циљ истраживања је да се објасни механизам кроз који исцрпљивање традиционалних извора раста доводи до слабљења конкурентске позиције земаља средњег дохотка, као и да се покаже како се овај процес преноси на ниво предузећа. Посебна пажња посвећена је промјени структуре конкурентских предности, улози продуктивности, иновација, људског капитала, институција и функционалне специјализације у глобалним ланцима вриједности.

Рад је структуриран тако да се након увода најприје разматрају карактеристике замке средњег дохотка и извори раста који су карактеристични за различите фазе развоја. У трећем дијелу анализирају се импликације овог феномена на макроконкурентност, док се у четвртом дијелу објашњавају основне детерминанте микроконкурентности. Пети дио повезује микроконкурентност са замком средњег дохотка, са посебним освртом на ограничења стратегија заснованих на компаративним предностима и ниским цијенама, док се у закључку сумирају основни налази и правци могућег изласка из замке.

2. ЗАМКА СРЕДЊЕГ ДОХОТКА – ИЗАЗОВ ЗЕМАЉА У ТРАНЗИЦИЈИ

Први извор раста у почетним фазама развоја представља екстензивна мобилизација фактора производње. Привредни раст тада доми-

[1] I. Gill, H. Kharas, *An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth*, Washington DC: World Bank, 2007.

нантно произлази из акумулације капитала, преласка радне снаге из пољопривреде у индустрију и коришћења релативно јефтине радне снаге. Економије на тај начин прелазе из нискодоходовне у средњедоходовну фазу развоја, користећи стратегију трошковне предности оличену у нижим трошковима рада и приливу страних директних инвестиција, укључујући и аутсорсинг производње из развијених земаља. У овој фази, раст производње заснива се првенствено на ширењу производних капацитета, трансферу технологије и повећању искориштености расположивих фактора.

Други извор раста производње представља извозно оријентисана производња добара у секторима у којима доминира цјеновна конкуренција. Код стандардизованих производа, у чијој структури трошкова високо партиципирају трошкови рада, земље са јефтином радном снагом постају одредиште страних директних инвестиција у овим индустријским гранама. Домаће компаније такође могу обезбиједити пословно одржив концепт трансфером технологија кроз лиценце из технолошки развијенијих земаља, док захваљујући нижим трошковима рада остварују цјеновну конкурентност. На тај начин долази до раста извоза и значајног раста производње који доприноси транзицији у групу земаља са средњим дохотком.

Међутим, како наднице расту, а продуктивност почиње стагнирати, претходни модел развоја постаје недовољан за одржавање високих стопа раста. Средњодоходовне земље тада морају пронаћи „нове изворе продуктивности, иновација и конкурентности“, јер традиционални покретачи раста губе своју снагу.[2]

Свјетска банка наглашава да средњодоходовне економије морају извршити двије узастопне трансформације: прво, прелазак са модела заснованог на инвестицијама ка моделу „инфузије технологије“, а затим према економији заснованој на иновацијама.[3] Другим ријечима, дугорочни развој више не зависи само од повећања инвестиција, већ од способности економије да генерише технолошки напредак, развија софистициране индустрије и подстиче раст укупне факторске продуктивности.

Емпиријска литература потврђује да је проблем замке средњег дохотка нарочито изражен у Латинској Америци и појединим државама Блиског истока. Према подацима Свјетске банке, од 101 средњодоходовне земље из 1960. године само је мали број успио прећи у

[2] G. Larson, N. Loayza, M. Woolcock, *The Middle-Income Trap: Myth or Reality?*, World Bank Research & Policy Brief 1/2016.

[3] *World Development Report 2024: The Middle-Income Trap*, World Bank, Washington DC 2024.

групу високодоходовних економија до почетка XXI вијека.[4] Насупрот томе, економије источне Азије – попут Јужне Кореје, Сингапура и Тајвана – остариле су успјешну развојну трансформацију захваљујући снажној индустријској политици, инвестицијама у образовање, технолошком трансферу и институционалној модернизацији.

Значајан допринос теоријском дефинисању феномена дала су истраживања која су показала да до успоравања економског раста најчешће долази када земље достигну ниво дохотка од приближно 10.000–11.000 америчких долара по становнику изражених у ППП терминима. На основу налаза ових истраживања може се закључити да земље које не успију развити иновациони капацитет и повећати технолошку сложеност производње улазе у фазу дуготрајне стагнације.[5]

Такође, испоставило се да су успоравања раста статистички знатно чешћа управо код средњодоходовних економија него код нискодоходовних или високодоходовних земаља.[6]

Савремени приступи овом питању све више наглашавају институционалну и Шумпетеријанску димензију развоја. Шумпетеријански приступ полази од тога да дугорочни привредни развој није само процес квантитативног повећања капитала и производње, већ и процес сталних структурних промјена које настају кроз иновације. У средишту овог приступа налази се концепт „креативне деструкције“: појава нових технологија, производа, предузећа и пословних модела истовремено потискује мање продуктивне технологије, производе и организационе структуре. За земље средњег дохотка то значи да способност економског система да подстакне предузетништво, иновације и улазак нових фирми, као и да омогући излазак неефикасних фирми, постаје важан услов за наставак развоја.[7]

Поред економских ограничења, замка средњег дохотка има и изражену социјалну и политичку димензију. Указују се на изазове растуће неједнакости, старења становништва, еколошких ограничења и друштвене нестабилности као кључне факторе који могу додатно успорити развојни процес.[8] Због тога савремена развојна економија,

[4] G. Larson, N. Loayza, M. Woolcock.

[5] B. Eichengreen, D. Park, K. Shin, “Growth Slowdowns Redux: New Evidence on the Middle-Income Trap”, *Japan and the World Economy* 32/2014, 65–84.

[6] S. Aiyar, R. Duval, D. Puy, Y. Wu, L. Zhang, *Growth Slowdowns and the Middle-Income Trap,* IMF Working Paper WP/13/71., 2013.

[7] J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Brothers, 1942, 82–83

[8] S. Zhou, A. Hu, *China: Surpassing the “Middle Income Trap”*, Springer, Singapore 2021.

осим чисто макроекономског приступа, наглашава важност квалитета институција, људског капитала, технолошке политике и друштвене кохезије.

Може се закључити да замка средњег дохотка представља комплексан развојни феномен који означава прекид процеса конвергенције усљед немогућности трансформације модела економског раста. Кључ изласка из ове замке налази се у јачању иновационих капацитета, унапређењу институција, повећању продуктивности и преласку са имитационог на иновациони модел развоја. Управо због тога концепт замке средњег дохотка данас заузима централно мјесто у савременој теорији економског развоја и компаративним анализама развојних стратегија држава у транзицији.

3. УТИЦАЈ ЗАМКЕ СРЕДЊЕГ ДОХОТКА НА МАКРОКОНКУРЕНТНОСТ

Ослањање на екстензивни облик раста, заснован на јефтиној радној снази, релативно ниским трошковима других фактора производње и акумулацији капитала, представља једно од кључних ограничења дугорочне макроекономске конкурентности држава у развоју. Када се такве предности исцрпе, а продуктивност и иновациони капацитет не напредују довољно брзо, долази до успоравања раста, слабљења конкурентске позиције и појаве карактеристика које се у литератури повезују са замком средњег дохотка. Због тога замку средњег дохотка треба посматрати прије као посљедицу немогућности трансформације модела раста него као изворни узрок недовољне макроконкурентности.

Макроконкурентност подразумијева способност једне националне економије да у условима међународне конкуренције остварује одржив раст продуктивности, запослености и животног стандарда. Према Портеру, конкурентност држава не зависи примарно од јефтине радне снаге или природних ресурса, већ од продуктивности и способности економије да континуирано иновира.[9] Управо у тој тачки долази до директне везе између замке средњег дохотка и макроконкурентности: земље које не успијевају развити технолошке и институционалне капацитете остају заробљене у моделу раста заснованом на ниским трошковима рада и екстензивној акумулацији капитала.

Као што је већ истакнуто, у почетним фазама развоја земље средњег дохотка остварују конкурентску предност кроз јефтину радну снагу, прилив страних инвестиција и трансфер технологије. Међутим,

[9] M. E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York 1990.

раст надница и исцрпљивање ефеката имитационог развоја доводе до опадања конкурентности традиционалних индустрија. То доводи до ситуације да земље средњег дохотка више не могу конкурисати нискодоходовним економијама у трошковима производње, док истовремено заостају за високодоходовним земљама у иновацијама и технолошкој софистицираности.[10] Посљедица тога јесте стагнација продуктивности, смањење извозне конкурентности и слабљење динамике економског раста.

Посебно значајан аспект утицаја замке средњег дохотка на макроконкурентност односи се на продуктивност рада и укупну факторску продуктивност.[11] Ајхенгрин, Парк и Шин (*Eichengreen, Park, Shin*, 2014) показују да средњодоходовне економије често улазе у фазу успоравања управо онда када више не могу одржавати раст заснован на мобилизацији фактора производње. У том тренутку конкурентност зависи од иновација, квалитета институција и технолошке комплексности производње. Земље које не успију извршити транзицију према економији знања суочавају се са дугорочним падом међународне конкурентности.

Један од основних проблема средњодоходовних економија је „слаба креативна деструкција“, односно неспособност економског система да подстиче настанак нових фирми, технологија и индустрија, док истовремено елиминише неефикасне економске структуре.[12] Таква институционална ригидност доводи до доминације рентијерских интереса, монопола и политички привилегованих економских група, што директно умањује конкурентност националне економије.

Поред технолошких и институционалних фактора, замка средњег дохотка негативно утиче и на спољнотрговинску конкурентност економије. Земље које остају заробљене у средњем нивоу развоја често имају неповољну извозну структуру засновану на производима ниже додане вриједности. Хаусман, Хванг и Родрик (*Hausmann*, *Hwang*, *Rodrik*, 2007) доказали су да структура извоза има пресудан утицај на дугорочни раст и конкурентност, при чему земље које извозе технолошки софистицираније производе остварују бржу конвергенцију према развијеним економијама. Насупрот томе, економије заробљене у замци средњег дохотка остају зависне од традиционалних сектора и ниске технолошке интензивности.

Важну димензију проблема представља и људски капитал. Свјетска банка истиче да средњодоходовне економије морају развити „ви-

[10] *World Development Report 2024: The Middle-Income Trap*.

[11] B. Eichengreen, D. Park, K. Shin.

[12] *World Development Report 2024: The Middle-Income Trap*.

сококвалификовану радну снагу способну за технолошку адаптацију и иновације“.[13] Уколико образовни систем не прати потребе технолошке трансформације, долази до структурне неусклађености тржишта рада, пада продуктивности и смањења конкурентског потенцијала земље.

Савремени глобални изазови додатно компликују положај средњодоходовних економија. Геополитичке тензије, технолошка фрагментација, енергетска транзиција и климатске промјене повећавају притисак на конкурентност држава које нису успјеле извршити структурну трансформацију. Земље средњег дохотка данас се суочавају са „споријим растом, вишим нивоом задужености и растућим трошковима технолошке транзиције“.[14] У таквим условима, макроконкурентност све више зависи од иновационог капацитета, институционалне флексибилности и способности интеграције у глобалне ланце вриједности. У том смислу се посебно истиче значај функционалне специјализације за подстицање жељене структурне трансформације и избјегавање замке средњег дохотка.

Процес глобализације битно је измијенио оптику посматрања међународне подјеле рада и са њом повезане специјализације. Развој технологије је глобализацију производње учинио могућом, а глобализација тржишта и профитабилном. Као резултанта ових процеса настали су глобални ланци вриједности и њима индукована глобална производна мрежа. Глобални ланци вриједности дали су потпуно нову димензију процесу међународне специјализације. То је такође донијело својеврсни изазов за обликовање економске политике која би каналисала специјализацију земље сходно кључним развојним циљевима. У свјетлу тог изазова треба посматрати и концепт функционалне специјализације. Функционална специјализација се концептуално разликује од вертикалне специјализације због тога што ставља тежиште на функционалну фрагментацију ланца вриједности готових производа. За разлику од ње, вертикална специјализација посматра производни процес кроз призму инпут-аутпут модела. Аналитичка вриједност концепта функционалне специјализације огледа се у идентификацији различитих потенцијала за креирање додане вриједности дуж овим концептом дефинисаног ланца вриједности. Унутар ланца вриједности највећи потенцијал за генерисање додане вриједности имају знањем интензивне предпроизводне фазе (истраживање и развој и дизајн) и неке постпроизводне услуге (брендирање и малопродаја). Најмањи потенцијал резервисан је за фазу непосредне производње. У

[13] *World Development Report 2024: The Middle-Income Trap*.
[14] *Ibid*.

том контексту се уочава веза између функционалне специјализације и перформанси привредног раста. Другим ријечима говорећи, функционална специјализација земље у глобалном ланцу вриједности одређује карактеристике њеног економског раста. Замка средњег дохотка као економски феномен је послужила као основа за испитивање разлога због којих развојна транзиција неразвијених земаља бива заустављена у средњем развојном стадију. Истраживачка пажња се усмјерила према откривању структурних детерминанти који узрокују ову стагнацију. Резиме истих је указао да је питање инхибиције доходне конвергенције повезано са одређеним сегментима економске политике. Испоставило се да инвестициона политика, нарочито она оријентисана на привлачење страних директних инвестиција, има битан утицај на упадање или бијег из замке средњег дохотка. Инвестиције које структуришу факторску расположивост која резултира непожељном функционалном специјализацијом земље постају главни узрочник развојног заостајања. Политика привлачења страних директних инвестиција путем субвенција за процес непосредне физичке производње утиче на неповољну функционалну специјализацију. Услијед чињенице да је неадекватна специјализација директно повезана са потенцијалом за генерисање додане вриједности долази до заробљавања привреде у зони ниских зарада. Дуго задржавање у таквом стању резултира одливом високообразоване радне снаге чиме се структура радне снаге, мјерено категоријом људског капитала, мијења на нежељен начин. На тај начин могућност пожељне функционалне специјализације земље постаје тешко остварива.[15]

Може се закључити да замка средњег дохотка представља озбиљно ограничење макроконкурентности националних економија. Њени ефекти манифестују се кроз стагнацију продуктивности, слабљење извозне конкурентности, технолошко заостајање и институционалну ригидност. Дугорочни излазак из ове замке могућ је једино кроз трансформацију економског модела према иновационо заснованом расту, јачање људског капитала и адекватну функционалну специјализацију. Управо због тога питање замке средњег дохотка данас заузима централно мјесто у савременим анализама међународне конкурентности и развојне економије.

[15] P. Mlinarević, „Politika subvencionisanja stranih direktnih investicija i zamka srednjeg dohotka“, *NDES*, Zbornik radova sa konferencije: *Ekonomska politika Srbije u 2020*, Beograd 2020.

4. МИКРОКОНКУРЕНТНОСТ: ПОСЛОВНИ ЦИЉ И РАЗВОЈНИ ИМПЕРАТИВ

Примарни индикатор одрживости једне националне економије огледа се кроз степен достигнутог нивоа конкурентности њене привреде, односно њених предузећа. Конкурентност предузећа је најчешће детерминисана њиховом способношћу да ефикасно и успјешно послују са становишта трошкова, квалитета производа и флексибилности у односу на динамичне промјене у окружењу, прије свега, у односу на тржиште и носиоце тражње. Промјене у предузећу и у његовом окружењу постале су константне. Предузеће је непрекидно усмјерено на тражење начина како послове обављати брже, квалитетније и уз мање трошкове. Притом, најважније постаје усавршавати постојеће вјештине, стицати нова знања и развијати постојећа. Ово је суштина једне нове пословне филозофије која се састоји у настојању предузећа да се у већој мјери ослања на интелектуални капитал, чиме се посредно утиче на повећање продуктивности и профита. У савременом пословању знање је главни и трајни извор конкурентске предности, па је и императив сваког предузећа да учи и да се прилагођава промјенама, ако их већ није у стању антиципирати.

Задаци који се данас постављају пред предузећа су све сложенији. Потребно је одржати финансијску равнотежу, високи обим запослености, развијати производни програм с висококвалитетним и еколошки прихватљивим производима, поштовати законску регулативу и етичке норме. Значајно се мијењају односи понуде и тражње. Понуда је на глобалном нивоу почела да вишеструко премашује тражњу за појединим производима, па предузећа, желе ли успјети, морају да усавршавају своје производе и проналазе путеве до све захтјевнијих купаца.

Конкурентност на микро нивоу представља трајну способност предузећа да на бази расположивих интерних и екстерних ресурса производи и испоручује квалитетне производе, којима придобија потрошаче, побјеђује конкуренцију и повећава тржишно учешће, уз висок стандард и доходак запослених. Другим ријечима, микро конкурентност је способност компаније или неке индустрије да усклади своје ријетке, специфичне способности са критичним факторима успјеха на циљном тржишту. При томе се све више инсистира на стицању и задржавању конкурентске предности, што се своди на потребу да се пронађе неки аспект производа, који одређеном понуђачу омогућује стицање предности на тржишту у односу на његову конкуренцију.

Конкурентска предност у основи настаје из побољшања, иновација и промјена из којих се стиче предност у односу на конкуренте, тако што се увиђају нове основе за развијање конкурентске предности или налазе нова и боља средства за њено постизање на стари начин. Историја сваке од водећих свјетских фирми открива нека остварења са карактеристикама које укључују промјене и иновативни приступ фирме гдје је иновација у стратешком значењу дефинисана у најширем смислу те ријечи. Иновација не обухвата само нове технологије, већ и нове методе или начине на које се дјелује у пословној пракси који понекад изгледају сасвим обично. Она се може манифестовати преко дизајна производа, процеса производње, приступа инструментима маркетинга или новог начина организације појединих функција или цијеле фирме. С друге стране, неке иновације стварају конкурентску предност када предузеће уочи једну потпуно нову потребу купаца или задовољава потребе неког тржишног сегмента који су конкуренти запоставили.[16]

Конкурентност на микро нивоу представља један свеукупан систем вриједности једне компаније који инволвира читав низ активности укључених у процес стварања и одржавања вриједности а који се манифестују кроз блиску сарадњу са купцима, дистрибутерима, добављачима. Конкурентска предност се често може остварити промјеном приступа фирме на тржишту и организовањем читавог система вриједности. Једини начин да се она одржава јесте само путем сталног побољшања. Мало је конкурентских предности које се не могу копирати. Отуда је неопходно инсистирати на сталном побољшању постојећег система рада.[17]

Понекад се утврђене конкурентске позиције могу задржати годинама и деценијама на основу почетних предности као што су успостављене везе са потрошачима, економија обима у постојећим технологијама или лојални дистрибутивни канали. Упркос томе, динамични конкуренти постепено проналазе начин да заобиђу те предности откривајући боље или јефтиније радне процесе и продоре. Не треба истицати да трајније конкурентске предности данас доста зависе и од посједовања висококвалификоване радне снаге и опште техничке способности. Оне захтијевају стално улагање у специјализована знања и средства, као и у сталну промјену. Из тих разлога, стратегије које укључују висок квалитет производа, побољшање њихових карактеристика, висок ниво услуге и низ нових унапређења производа, обично су одрживије од стратегија заснованих на цијени коштања.

[16] M. E. Porter, *Konkurentska prednost*, Asee, Novi Sad 2007, 111.

[17] G. Balotić, *Mikroekonomski aspekti konkurentnosti*, Dis-company, Pale 2024.

Ово друго могу да копирају конкуренти који купују најсавременију опрему и погоне и зато је перманентно побољшавање кључ остваривања раста и опстанка фирме у савременим условима. Са друге стране, предност се одржава само путем сталног трагања за изналажењем нових или бољих начина рада или сталним промјенама понашања фирме у општем стратешком контексту.[18]

Најважније компоненте микроекономске конкурентности су:

- осмишљеност пословања и стратегија компанија (*Company Sophistication and Strategy* – COS);
- квалитет националног пословног окружења (*National Business Environment* – NBE) и
- стање развоја кластера (*State of the Cluster Development* – SCD).[19]

У својим новијим радовима, Портер наглашава осмишљеност пословања компанија исказану преко стратегије и оперативне праксе компаније, као посебно важну компоненту микроекономске конкурентности. Пошто микроекономска конкурентност дјелује директно на ниво продуктивности компанија, и с обзиром да је укупна продуктивност неке земље одређена продуктивношћу њених компанија, из тога произлази закључак да нека национална привреда може бити конкурентна само уколико су компаније које у њој послују конкурентне, без обзира на то да ли су компаније у домаћем или страном власништву.

С обзиром на то да продуктивност компанија директно зависи од осмишљености пословања и стратегија које примјењују, продуктивност ће се:

- повећавати уколико компаније унапређују оперативну ефикасност и асимилирају најбоље глобалне праксе;
- повећавати уколико компаније остварују дистинктивне стратегије које укључују јединствене производе и иновативна средства производње и испоруке услуга;
- смањивати уколико се конкурише употребом ниских цијена факторских инпута јер они дају мали допринос одрживом просперитету.[20]

[18] M. E. Porter (1990), 12.

[19] M. E. Porter, ”Clusters and Competition: *New Agenda for Companies*, Goverments and Institutions Competition“, *MA: Harvard Business Press*, 213–230, доступно на: *http://www.weforum.org*.

[20] N. Savić, G. Pitić, *Kuda ide konkurentnost Srbije*, FEFA, Beograd 2010, 18.

Конкурентска предност као својеврсни идеал којем данас стреме многе компаније, достиже се развојем, те умјешним комбиновањем и развијањем њених интерних и екстерних способности. Интерна способност се огледа у сталном унапређењу производне функције предузећа у смислу што ефикасније алокације и употребе ограничених ресурса. Екстерна способност, пак, подразумијева јасну стратешку усмјереност компаније на тржишту и њену интензивну повезаност са циљном групом купаца, односно одабраним тржишним сегментом/сегментима. Као кључни генератори конкурентности једног предузећа на тржишту превасходно се подразумијевају:

- цијена/ниски трошкови (ниски трошкови за стандардизован квалитет, ниска цијена);
- квалитет (врхунски квалитет за прихватљиве трошкове, премијум цијена);
- тржиште (ефикасност у идентификацији и чврстом повезивању до нивоа лојалности, са профитно привлачним сегментима купаца, брендирање, супериоран маркетинг).

Поред наведених основних параметара конкурентских способности предузећа, постоји читав низ додатних, такође важних, попут:

- способности апсорпције и имплементације нових технолошких рјешења;
- способности инвестирања и доступност расположивог капитала;
- спремности и усмјерености ка иновирању производа, производно-технолошких процеса и начина пласирања производа својим купцима;
- доступности и заступљености у компанији обучене, висококвалификоване и искусне радне снаге која располаже довољно софистицираним знањем, искуством, вјештинама и компетенцијама, потребним за надметање на тржишту.

5. МИКРОКОНКУРЕНТНОСТ И ЗАМКА СРЕДЊЕГ ДОХОТКА

Проблем у случају земаља некадашњег социјалистичког блока, а нарочито земаља насталих распадом СССР-а и СФРЈ, је у томе што су оне и даље задржале тај стари концепт размишљања о компаративним предностима занемарујући радикалне промјене које су се десиле на свјетском тржишту. Идеје о томе да је довољна оперативна ефикасност у коришћењу расположивих сировина приликом њихове трансформације у просте производе и уз владино садејство у изналажењу било каквих могућности да се ти производи пласирају на иностранa

тржишта, без претходне опсежније анализе и опсервације доступних сегмената потрошача на тим тржиштима и њихових стварних потреба, показале су се погубним по конкурентност и остале индикаторе њихове привреде. Друштва која нису одбацила идеје да богатство државе лежи у њеним расположивим природним ресурсима, све своје напоре, на погрешан начин улажу да помогну унапређењу и одржању компаративних предности својих фирми (кроз заштиту, дотације или подстицање унапређења цјеновне структуре пословања кроз манипулисање цијенама улазних величина), умјесто да фирме саме увиде шта је то што је потребно како би доспјеле у позицију погодну за сталан и континуиран раст. Докле год се природно богатство ставља на прво мјесто као извор конкурентности, а запостављају интенције ка развијању сложенијих производа, заснованих на квалитету, дизајну, специфичним својствима и услугама, маркетингу и диференцијацији, запостављању напредних интеграција у производњи и дистрибуцији и истраживања преференција потрошача, потенцирању ривалства умјесто партнерства и занемаривању знања као кључног фактора пословног успјеха и конкурентске предности, моћи ћемо тврдити да је и код нас доминантније присутна концепција компаративних предности у односу на концепцију конкурентских предности. Управо тај приступ и запостављање савремених идеја и концепција конкурентске предности, који се, прије свега, огледа у недостатку адекватних стратегија конкурентности на нивоу фирми, за посљедицу има низак ниво конкурентности цјелокупне привреде Босне и Херцеговине (према извјештајима Свјетског економског форума у Давосу), као и њене слабе перформансе које воде ка генерално лошим макроекономским показатељима. Бројна истраживања, као и сама пракса, потврђују да су оне државе које извозе производна добра богатије у односу на оне које се задовољавају извозом простих материјала и сировина. Разлог је у томе што тржиште валоризује знање инпутирано у производна добра и спремно је да плати додатну цијену за то. Савремени концепт пословања и јавних политика у сфери економије, уопште, требало би да се заснива на уважавању домета глобализације, ризика, динамичних промјена и њима пратећих шанси и опасности, те на проналажењу начина, како на микро, тако и на макро нивоу, како да се компаративне предности претворе у одрживе и на знању засноване конкурентске предности.

Често предузећа из неразвијених земаља покушавају да искористе предност ниских цијена инпута (посебно ниске цијене рада) и да тако конкуришу на тржиштима развијених земаља. У економској теорији велика пажња посвећује се надницама, које су се у случају неких земаља показале као главни генератор глобалне конкурентности њихо-

вих привреда (прије свега на пољу цијена). Наравно, то важи у случају када је ниска надница праћена високом продуктивности рада. Међутим, у случају када је ниска надница посљедица ниског граничног производа рада (углавном због слабе технолошке базе и ниске потпоре у капиталу) онда је тај облик цјеновне конкурентности непожељан и дугорочно неодржив. Производи произвођача у Босни и Херцеговини оптерећени су високим трошковима производње и основних инпута, без обзира што им је на располагању врло јефтина радна снага. Због лоше технолошке опремљености, неадекватне опреме и застарјелих производних процеса и рјешења, те необучености радне снаге, раднику у Босни и Херцеговини је, у просјеку, потребно више часова рада за производњу исте количине произведених јединица у компарацији са радником у највећем броју европских земаља. Ако ће радник у Босни и Херцеговини, на примјер четири пута више времена потрошити за производњу неког производа, без обзира што је три пута мање плаћен, он ће као инпут бити скупљи и за предузеће терет његовој цјеновној конкурентности.

Глобална конкурентност свакако се може постићи ниским трошковима производње, односно ниском цијеном наднице. Међутим, ниска цијена наднице не гарантује и ниске трошкове производње, као што се обично мисли, уколико није праћена одговарајућом продуктивношћу запослених. Права мјера глобалне конкурентности мора узети у обзир и трошкове рада и продуктивност. Јединични трошак рада (*Unit Labour Cost* - ULC) показује износ производних трошкова рада по јединици посматраног оутпута, односно, наспрам граничног физичког производа рада.[21] Ниска продуктивност рада и капитала, свакако, нису добре предиспозиције за развијање цјеновне конкурентности. Ово су кључне препреке за пробој наших предузећа на цјеновно еластична тржишта, на којима се тражња првенствено подређује цијени. На пад цјеновне конкурентности БиХ утичу и остали бројни фактори. Значајан обим административних прописа, као и њихово често мијењање, захтијевају додатне трошкове при њиховој имплементацији. Значајан дио радног времена менаџера се губи у односима са бирократијом, што, осим опортунитетних трошкова, генерише и појаву такозваних бирократских трошкова, као и све распрострањенијих пословних трошкова корупције.

Цјеновна конкурентност није више одређујућа предност на тржишту. Цијене данас имају мањи значај у објашњавању конкурентности него раније. Ипак, оне су и даље важан фактор у земљама које

[21] B. R.Schiller, *The MicroEconomy Today*, Eight edition, McGraw Hill Inc, Boston 2000, 135.

имају низак доходак *per capita*, гдје је тражња осјетљива на промјене цијена, као и код високо стандардизованих производа. Код производа вишег степена финалне обраде цјеновни фактори губе на значају, а примат преузимају нецјеновни фактори, прије свега, квалитет.

Потрошач све више захтијева квалитет, дизајн, бренд, способност задовољавања специфичних захтјева, лакоћу употребе, вијек трајања, сигурност, поузданост, брзину испоруке, гарантне рокове, сервисирање, доступност дијелова, патенте и иновације, уз позитивну репутацију произвођача. Све наведене карактеристике могу се посматрати као нецјеновни фактори конкурентности. Управо у секторима прерађивачке индустрије, који имају значајан динамички потенцијал, запостављање ових фактора ограничава могућност стварања одрживе конкурентске предности.

Имајући у виду да се цијене не могу спуштати у недоглед, предузећу преостаје да тржишно надметање у већој мјери пренесе на подручје нецјеновне конкурентности. Листа могућности је при томе готово неисцрпна, јер облици нецјеновне конкуренције зависе од начина диференцирања производа. Земље чија се предузећа у извозним стратегијама претежно ослањају на компаративне предности, попут природних сировина и јефтине радне снаге, дугорочно остају изложене конкуренцији других земаља са још повољнијим факторским условима.

Претјерана усмјереност на компаративне предности по правилу обликује цјеновне стратегије којима се ниске цијене производа и услуга постављају као императив, чиме и факторски дохоци остају на ниском нивоу. Прије свега, ниске наднице онемогућавају домаће становништво да у пуној мјери ужива у благодетима раста животног стандарда, чак и када расту производња и извоз. Тако се ресурси исцрпљују, док домаћа тражња стагнира на ниском нивоу дохотка. Истовремено, страни купци добијају јефтине производе, сировине и полуфабрикате које касније, примјеном сопствених технологија, трансформишу у производе веће вриједности.

Конкурисање са становишта основних компаративних предности је неповољно и ризично због изразито великог утицаја спољашњих фактора, као и због гурања привреде у подручја цјеновног надметања и непривлачним тржишним сегментима који су углавном цјеновно еластични. Умјесто прекомјерног ослањања на расположиве ресурсе и производњу једноставнијих производа, којима се не додаје у значајној мјери вриједност, домаће фирме би требало да заузму нови приступ у погледу вертикалног обима и обима сегмента. Вертикални обим детерминише гдје то у вриједносном ланцу фирма жели да се такмичи. Односно, колико фирма жели да буде интегрисана у низводну произ-

водњу. То значи структурну промјену на нивоу фирми и стратешки заокрет који укључује помјерање са непривлачних подручја производње једноставних производа и полуфабриката ка неупоредиво атрактивнијим индустријама готових производа, вишег степена финализације. То је могуће уколико бисмо основне факторске предности замијенили сложенијим изворима предности, који подразумијевају иновативнија рјешења у производњи и пласману, већу апсорпцију и примјену знања и континуирано снабдјевање релевантним информацијама о преференцијама потрошача. Обим сегмента подразумијева да произвођач мора да процјени привлачност сваке групе производа које производи, те да одреди тржишне сегменте у свакој групи који су му најпривлачнији. За домаће фирме је тешко да се ефикасно такмиче са широким опсегом производа и да за сваки од њих стекну конкурентску надмоћ. Тај широки опсег производње је наслијеђе из социјалистичког периода, времена СФРЈ, када се у условима заштићеног окружења могло релативно позитивно пословати. Данас, у условима либерализације тржишта неопходан је потпуно другачији приступ, приступ који подразумијева нужно усредсређивање само на оне производе из производних асортимана који имају највећи профитни потенцијал. Такве производе неопходно је пласирати на пажљиво одабране сегменте потрошача.

Конкурисање на бази компаративних предности неминовно води ка конкурисању ниским цијенама и окретању непривлачним тржишним сегментима у смислу профитног потенцијала. Земље попут Босне и Херцеговине, које се често ослањају на стратегије конкурентности засноване на наслијеђеним факторским условима, по инерцији бирају опцију цјеновног конкурисања. Релативно слабији квалитет производа и услуга настоји се компензовати нижим цијенама, што постаје основ стратегије домаћих компанија које углавном цјеновно конкуришу.

Стратегије ниских цијена које се темеље на пасивно наслијеђеним факторима производње, као што су цијена радне снаге или приступачност јефтиних сировина, могу бити ефикасне, али само у кратком року. Оне су одрживе све док се не појави конкуренција која је производе приближног или нешто нижег квалитета спремна понудити по још нижим цијенама. Стратегије ниских цијена дугорочно су одрживе само ако се заснивају на иновацијама или предностима вишег реда, као што су ефикасна дистрибуција, ефикасна стратегија набавке и иновативни производни процеси.

За ефикасно управљање цијенама неопходна је координација између фирме, индустрије и државе. Анализа релативног цјеновног положаја компаније не треба да обухвата само непосредне производ-

не трошкове, већ и трошкове маркетинга, постпродајних активности, услуга, инфраструктуре, пореске политике, кредитне политике и извора финансирања. При томе се не мисли на вјештачко одржавање ниских цијена кроз државни интервенционизам, већ на системско смањење трошкова инпута кроз унапређење инфраструктуре, енергената, логистике и информационе базе о потрошачима.

Додатно је важно подстицати унутариндустријску сарадњу и партнерства са другим фирмама, институтима, високошколским установама, стручним тијелима, асоцијацијама и привредним коморама, као и политику „паметне специјализације“. Држава може подржати индустрије које своје ресурсе усмјеравају у производњу производа са тржишно-профитним потенцијалом, као и суфинансирање увоза и инсталације високих технологија, укидање царина на висококвалитетне сировине и репроматеријале и запошљавање високообразованих кадрова у критично важним областима.

Од значаја је и развој сарадње између фирми на основу кластера, конзорцијума или заједничког умреженог наступа на иностраним тржиштима, као и заједничких пројеката истраживања и прикупљања информација о потрошачима и тржишту. Само у таквим околностима фирма може развијати стратегију ниских цијена, а да она буде дугорочно одржива у смислу очувања конкурентске позиције која генерише профите.

Квалитет конкурентске стратегије биће већи уколико се одлуке о избору начина конкурисања темеље на настојањима да се потрошачима испоручи захтијевани квалитет који, у односу на конкуренцију, нуди оригинална рјешења и јединствену вриједност. Такав приступ омогућује предузећу да заобиђе исцрпљујуће цјеновно надметање. У том правцу, надметање у оквиру постојећих граница индустрије и усмјереност на цијело тржиште пожељно је замијенити иновативнијим начином конкурисања који подразумијева реконструкцију тих граница и редефинисање пословних активности, уз промјену фокуса дјеловања. Тиме би предузећа ишла у правцу стварања јединствених тржишних простора, са снажним и профитабилним растом који је утолико извјеснији уколико цијена није одлучујући фактор конкурисања.

6. ЗАКЉУЧАК

На основу претходних анализа може се констатовати да замка средњег дохотка представља један од кључних изазова и ограничења савремене макроекономске конкурентности држава у развоју. Њен основни ефекат огледа се у слабљењу способности националне еко-

номије да одржава дугорочно високе стопе привредног раста, унапређује продуктивност и повећава међународну конкурентност. Посебно значајан аспект овог утицаја односи се на продуктивност рада и укупну факторску продуктивност. То у значајној мјери угрожава и микроконкурентност, односно способност предузећа да на бази властитих конкурентских компетенција дугорочно остварују профит на тржиштима на којима се надмећу. Да би избјегле замку средњег дохотка, земље и њихова предузећа морају напустити терен ицрпљујућег цјеновног надметања и окренути се грађењу конкурентских стратегија заснованих, прије свега, на иновацијама, квалитету и јединствености производа, уз већу ефикасност институција, квалитетније пословно окружење, као и већу технолошку комплексност производње. Земље које не успију извршити транзицију према економији знања суочиће се са дугорочним падом међународне конкурентности. Ефекти замке средњег дохотка манифестују се, не само кроз стагнацију продуктивности, него и кроз слабљење извозне конкурентности, технолошко заостајање и институционалну ригидност. Дугорочни излаз из ове замке могућ је једино кроз трансформацију економског модела према иновационо заснованом расту, јачање људског капитала и адекватну функционалну специјализацију. Такав модел у пословној пракси предузећа, дакле на микро нивоу, требало би да се манифестује кроз суштинско унапређење њихове конкурентности до којег долази преусмјеравањем на производњу сложенијих и софистицираних производа са већим учешћем додате вриједности, као и стратешким усмјерењем на нецјеновне облике конкурисања, што подразумијева одустајање од неповољне концепције: ниски трошкови-ниска фаза прераде-ниска цијена.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Aiyar, Shekhar, Duval, Romain, Puy, Damien, Wu, Yiqun, Zhang, Longmei, *Growth Slowdowns and the Middle-Income Trap*, IMF Working Paper 13/71, 2013;
2. Balotić, Goran, *Mikroekonomski aspekti konkurentnosti*, Dis-company, Pale 2024;
3. Gill, Indermit, Kharas, Homi, *An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth*.: World Bank, Washington DC 2007;
4. Eichengreen, Barry, Park, Donghuan, Shin, Kwanho, "Growth Slowdowns Redux: New Evidence on the Middle-Income Trap", *Japan and the World Economy* 32/2014;
5. Zhou, Shaojie, Hu, Angang, *China: Surpassing the "Middle Income Trap"*, Springer, Singapore 2021;

6. Kharas, Homi, Kohli, Harinder, "What Is the Middle Income Trap, Why Do Countries Fall into It, and How Can It Be Avoided?", *Global Journal of Emerging Market Economies* 3(3)/2011;
7. Larson, Greg, Loayza, Norman, Woolcock, Michael, *The Middle-Income Trap: Myth or Reality?*, World Bank Research & Policy Brief 1/2016;
8. Mlinarević, Predrag, „Politika subvencionisanja stranih direktnih investicija i zamka srednjeg dohotka", *NDES*, Zbornik radova sa konferencije: *Ekonomska politika Srbije u 2020*., Beograd 2020;
9. Porter, E. Michael, *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York 1990;
10. Porter, E. Michael, "Clusters and Competition: *New Agenda for Companies*, Goverments and Institutions Competition", MA Harvard Business Press, Boston 1998;
11. Porter, E. Michael, *Konkurentska prednost*, ASEE, Novi Sad 2007;
12. Savić, Nebojša, Pitić, Goran, *Kuda ide konkurentnost Srbije*, FEFA, Beograd 2010;
13. *World Development Report 2024: The Middle-Income Trap*, World Bank, Washington DC 2024;
14. Hausmann, Ricardo, Hwang, Jason, Rodrik, Dani, "What You Export Matters", *Journal of Economic Growth*, 12/2007;
15. Schumpeter, A. Joseph, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Brothers, 1942;
16. Schiller, R. Bradley, *The MicroEconomy Today*, Eight edition, McGraw Hill Inc, Boston 2000.

Associate Professor Predrag Mlinarević, LL.D.
Associate Professor Goran Balotić, LL.D.

Faculty of Economics Pale, University of East Sarajevo

THE MIDDLE-INCOME TRAP AND ITS IMPLICATIONS FOR MICRO AND MACRO COMPETITIVENESS

Summary

The economic condition in which countries that have reached a middle-income level suddenly begin to stagnate—without the ability to transition into the category of highly developed countries—describes the phenomenon known in the literature as the *middle-income trap*. The factors that once enabled a country to achieve continuous economic growth suddenly become the very factors that constrain it. An economy based on high factor intensity eventually faces rising factor costs, becoming price-

uncompetitive. In other words, it is displaced from markets dominated by companies with a more favorable cost structure. Since it is impossible to reduce factor prices to their previous lower level in the short term, companies—and consequently the economy itself—become stuck, losing the competitive advantage they once possessed. A turnaround is possible only through a shift toward non-price competitiveness, which is extremely complex as it presupposes significant qualitative changes across a wide range of determinants and serious structural reforms.

Key words: *Middle-income trap; Competitiveness; Structural reforms; Economic growth; Factors of production*.

УДК/UDC UDC/УДК 657.6
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД / *REVIEW ARTICLE*

Проф. др Борка Поповић

Економски факултет Пале Универзитета у Источном Сарајеву

РЕГУЛАТОРНО ОКРУЖЕЊЕ КОРПОРАТИВНОГ ИЗВЈЕШТАВАЊА О ОДРЖИВОСТИ

Пословање у измијењеном, турбулентном, интерактивном и динамичном пословном окружењу доводи до настанка потпуно нових пословних трансакција, те у складу са тим потреба и захтијева за финансијским информацијама, али и информацијама које се односе и на друштвене, еколошке и етичке аспекте пословања. Нефинансијско извјештавање превазилази оквире традиционалног финансијског извјештавања објелодањујући утицаје које пословање предузећа има на животну средину и људе. Како би се постигла већа трансапрентност пословања предузећа када је у питању корпоративна одрживост у протеклом периоду су донесени бројни акти (међународни стандарди и смјернице) којима се прописује обавеза све већем броју предузећа да извјештавају о одрживости. У том правцу Глобална иницијатива за извјештавање (Global Reporting Initiative – GRI) и Европска комисија кроз доношење међународних стандарда, наглашавају значај извјештавања о релевантним питањима у контексту достизања одговарајућег степена корпоративне друштвене одговорности. Ступањем на снагу Директиве Европске Уније о извјештавању о корпоративној одрживости 2022. (Corporate Sustainability Reporting Directive – CSRD) настојала се побољшати дослједност и обезбиједити већа упоредивост и транспарентност нефинансијских информација које објелодањују предузећа. У фебруару 2025. Европска комисија је представила Омнибус пакет (Омнибус I) којим ће настојати да ријеши одређена преклапања и несразмјерне прописе који представљају терет за предузећа у Европској Унији. Ипак, све већи регулаторни притисци у погледу нефинансијског извјештавња могу довести и до етичких злоупотреба и манипулативних пракси (greenwashing и манипулација ESG рејтинзима), па је неопходно идентификовати кључне изазове у циљу ефикасније превенције недозвољених радњи и осигуравања вјеродостојног нефинансијског извјештавања.

Кључне ријечи: Нефинансијско извјештавање; Директиве ЕУ; Глобална иницијатива за ивјештавање; Директиве ЕУ о извјештавању о корпоративној одрживости (CSRD).

Борка Поповић, *borka.popovic@ekofis.ues.rs.ba.*

1. УВОД

Пословање у савременом, неизвјесном, интерактивном и динамичном пословном окружењу, захтијева од предузећа брзе реакције и прилагођавања на бројне глобалне феномене и изазове (климатске промјене, сиромаштво, ратове и кризе). Традиционални пословни модели у измијењеном пословном амбијенту често више нису најбоље рјешење за пословне субјекте и захтијевају брз и проактиван приступ, те доступност информација које нису искључиво финансијског карактера. Овај процес је праћен доношењем бројних смјерница и аката о одрживости (добровољног и/или обавезујућег типа) чиме предузећа повећавају своју одговорност према очувању животне средине, социјалним, управљачким и другим питањима, а усљед чега се постиже и већа транспарентност пословања јер је конвенционално финансијско извјештавање „подржано“ објелодањивањем информација о одрживом пословању. Концепт одрживог пословања као „пожељног“ је неопходан због бројних проблема и изазова са којим ће се суочавати и будуће генерације. Наиме, током осамдесетих година двадесетог вијека еколошки отисак је постао већи од биокапацитета земље, а емисија угљен диоксида је порасла са 5 милијарди тона (податак из 1950. их) на 37 милијарди тона у 2021. години. Укупно 59 земаља свијета функционише у оквирима планетарних ограничења, док је у осталим еколошки отисак далеко превазишао биокапацитет земље, тачније човјечанство живи на „кредит“ јер је за функционисање свјетске популације неопходно 1,75 планета земље (податак из 2024.). У оваквим околностима неупитна је потреба за извјештавањем о одрживости јер задовољење потреба садашњих генерација већ се спроводи путем угрожавања доступности ресурса будућих генерација. Први кораци који су ишли у правцу дефинисања циљева одрживог развоја, праћења напретка у њиховом достизању, као и управљању цјелокупним процесима на националном али и глобалном нивоу (доношењем разних аката и смјерница) начињени су још седамдесетих година двадесетог вијека организовањем великог броја конференција. Прва у низу је била Штокхолмска конференција која је одржана 1972., а која је препозната као велики искорак у погледу формулисања јединствених приједлога за заштиту животне средине земаља потписница. Париски споразум из 2015. године је имао за циљ да се ограничи глобално отопљавање испод 2 степена у односу на прединдустријски ниво и постао је један од примарних глобалних оквира за рјешавање климатских проблема (с обзиром да га је потписало 195 земаља). Ипак, један од најзначајнијих докумената потписан је тек 2015. године (Агенда 2030) и садржи 169 повезаних циљева чија се реализација прати преко 232 показатеља, а све у циљу рјешавања

проблема попут сиромаштва, загађења животне средине и угрожавања људских права. Уз Париски споразум, Агенда 2030 представља темељни оквир регулаторног извјештавања о одрживости, из којих су произашли различити национални и глобални стандарди и смјернице, као и ESG показатељи (*Environmental, Social, governance)* којима се лакше могу реализовати дефинисани циљеви одрживог развоја.

2. ОСНОВЕ ESG КОНЦЕПТА

Термин ESG је први пут употријебљен у извјештају под називом „Ко брине тај побјеђује“ (*Who Care Wins*) и настао је као резултат глобалног договора Уједињених Нација из 2004. године. Покрива све аспекте животне средине, друштва и управљања, подржале су га и водеће финансијске институције, а бројни инвеститори и предузећа овај концепт узимају у обзир при доношењу својих одлука. Фактори животне средине (*Environmental*) су усмјерени на међуоднос животне средине и пословних субјеката (предузећа). Како би се смањио негативни утицај који пословање привредних субјеката може да има на екосистем, одрживи развој, климатске промјене и ризике, те енергетску учинковитост неопходно је да сви пословни субјекти спроводе праксе одрживог развоја. Преглед најзначајнијих тема у оквиру Е компоненте дат је у табели број 1.

Табела број 1. Теме у оквиру компоненте Е

Тема	Опис
Управљање ресурсима	Процјена начина на који предузеће управља ресурсима које користи у пословању
Емисија гасова стаклене баште	Мјерење количине гасова које предузеће испушта, као и стратегије за њихово смањење и неутрализацију
Енергетска учинковитост	Анализа мјера које предузеће примјењује за смањење потрошње енергије и повећање учинковитости
Отпад и рециклирање	Процјењивање начина на који предузеће управља отпадом како би га минимизирао, извршио рециклирање, те поновну употребу материјала
Биоразноликост и заштита екосистема	Анализа утицаја пословних активности на локалне екосистеме и мјере које се подузимају на заштити и обнови биоразноликости
Климатске промјене и ризици	Стратегије које предузеће спроводи како би се прилагодило утицајима климатских промјена и смањило свој допринос глобалном отопљењу

Извор: HGK, 2025.

Друштвена компонента (*Social)* указује на међуоднос пословања предузећа и друштва, тачније ширег круга заинтересованих страна (запослених, купаца, добављача, локалних заједница и других). Најзначајнији аспекти друштвене компоненте би се могли дефинисати

као: људска права, сигурност и заштита на раду, једнаке прилике за напредовање, задовољство корисника и односи са локалном заједницом, а овако постављени, као дио стратешког оквира предузећа, стварају пожељан амбијент у коме ће се сви осјећати прихваћено, моћи да износе своје мишљење, те активно учествују у доношењу одлука, а што за посљедицу има и боље пословне перформансе привредних субјеката.[1]

Трећа компонента ESG концепта су управљачки фактори који се односе на етичко, транспарентно и одговорно управљање предузећем. Мјере које би предузећа требала континуирано да спроводе у свом пословању (у оквиру G компоненте) су: поштовање релевантних закона и стандарда, управљање ризицима у пословању, али и обезбјеђивање независности управљачких тијела (управног и надзорног одбора) и редовно и транспарентно финансијско и нефинансијско извјештавање. Нарочито се наглашава примјена адекватног система одређивања накнада и бонуса управе, који би требали бити усклађени са дугорочним интересима стејкхолдера и одрживошћу пословања.

ESG концепт одрживог пословања је данас присутан у свим областима: производњи, финансијском сектору, образовању, хотелијерству, чиме је већ постао неизоставни дио стратегије предузећа. У прилог томе говори и чињеница да су информационе потребе заинтересованих страна (инвеститори, добављачи, купци, финансијске институције) довеле до тога да пословни субјекти на одређени начин постају „приморани“ да у своје извјештавање уведу и ESG компоненту. Резултати истраживања великих ревизорских кућа, као и оних које је реализовала академска заједница потврђују да се све више предузећа одлучује на извјештавање о одрживости (па и у периоду док оно није било у правно обавезујућој форми). Током 2022. године чак 96% глобалних корпорација у групи од 250 највећих је извјештавало о одрживости.[2] Предузећа постепено почињу да усвајају стандардизоване приступе о одрживости и ESG праксама који су последњих година постали и дио све снажнијег глобалног регулаторног оквира. Резултати истраживања аутора Јипа и Јуа (Yip и Yu) су показали да корпоративни регистар, у коме предузећа публикују своје извјештаје о одрживости, у 2022. години садржи скоро 20.000 извјештаја (у од-

[1] Шире о овоме у AIHR из 2026., који дефинише DEIB (*Diversity, Equity, Inclusion, Belonging) као кључне принципе у оквиру стратешког оквира предузећа, којим се могу остварити и боље пословне перформансе*.

[2] KPMG, The move to mandatory reporting: Survey of Sustainability Reporting 2024. *https://kpmg.com/xx/en/our-insights/esg/the-move-to-mandatory-reporting.html*, 29.12.2025.

носу на 2.000 извјештаја у 2019.).[3] Овај позитивни тренд извјештавања о одрживости је посљедица повећаног „надзора“ различитих стејкохлерских група, али и намјере већег броја предузећа да јавности објелодане своју посвећеност реализацији друштвених, еколошких и управљачких компоненти, чиме се у дужем временском периоду може значајније побољшати њихов углед и конкурентска позиција на тржишту. Иако нефинансијско извјештавање може да представља нову шансу за предузећа, квалитетно, правовремено и досљедно извјештавање изискује и додатна средства, обучене кадрове, усклађивање пословања са често нејасном и сложеном регулативом, што је представљало врло велики изазов, посебно за предузећа из групе малих и средњих предузећа.

Узимајући у обзир да постоји велики глобални притисак да се реализују циљеви одрживог развоја (дефинисани Агендом 2030), одређени аутори су указивали на везу („мапирање“) циљева одрживог развоја и еколошких, друштвених и управљачких компоненти пословања.[4] Тако је могуће повезати циљеве одрживог развоја са Е компонентом (циљ одрживог развоја 6, односно SDG 6– чиста вода и санитарни услови, SDG 7 – приступачна и чиста енергија, SDG 12 – одговорна производња и потрошња, SDG 13 – акције за климу и SDG 14 и 15 – живот на копну и испод воде). На сличан начин може се повезати S компонента са циљевима одрживог развоја (Са SDG 1- искоријенити сиромаштво, SDG 3 – добро здравље и благостање, SDG 4 – квалитетно образовање, SDG 5 и 10 – родна равноправност и смањење неједнакости и SDG 11 – одрживи градови и заједнице). Ово „мапирање“ SDG циљева са S компонентом показује различитим стејкхолдерским групама да предузећа испуњавају различите регулаторне захтјеве уз истовремено стварање одређене вриједности за друштво. Такође, ако је присутна повезаност циљева одрживог развоја са управљачком компонентом у редовном пословном процесу предузећа, (са SDG 8 – достојанствен рад и економски раст, SDG 9 – индустрија, иновације и инфраструктура, SDG 16 – мир, правда и снажне институције и SDG 17 – партнерством до циљева) различита регулаторна тијела, која раде на остваривању друштвеног благостања, имају мање потребе за интервенционизмом. Европска Унија се кроз дефинисање циљева одрживог развоја и истицањем захтјева за климатску неутралност опредијелила за свеобухватније и ригорозније извјештавање о одржи-

[3] A. W. Yip, W. Y. Yu, „The quality of environmental KPI disclosure in ESG reporting for SMEs in Honk Kong“, *https://www.mdpi.com/2071-1050/15/4/3634*, 12.12.2025.

[4] Шире вид. у Radu *et al*., The link between Corporate ESG Performance and the UN Sustainable Development Goals. *https://reference-global.com/2/v2/download/article/-10.2478/picbe-2023-0072.pdf*, 10.05.2026.

вости. ЕУ таксономија (EU 2020/852) представља оквир за класификацију економских активности које придоносе остваривању климатских циљева и очувању животне средине.[5]Процес свеобухватнијег извјештавања, који пружа и информације о еколошким, друштвеним и управљачким компонентама, олакшава предузећима и приступ капиталу јер многе финансијске институције при одобравању кредита захтијевају да пословне активности буду усклађене са SDG циљевима. Међутим, упркос томе што нефинансијско извјештавање све више добија на значају и постаје дио обавезног извјештавања предузећа, још увијек не постоји јединствени глобални регулаторни оквир у овој сфери. У наставку рада, указује се на неке од најзначајнијих или највише присутних иницијатива, регулатива и/или стандарда нефинансијског извјештавања који су у обавезној или добровољној форми и који се међусобно надопуњују и/или преплићу.

3. ГЛОБАЛНИ РЕГУЛАТОРНИ ОКВИР НЕФИНАНСИЈСКОГ ИЗВЈЕШТАВАЊА

Државни органи и различити регулатори користе извјештаје о пословању предузећа како би пратили је ли њихово пословање усклађено са регулаторним и законским оквирима, а посебно у области заштите животне средине, друштвене компоненте и корпоративног управљања (ESG концепт). Ипак, још увијек не постоји јединствени, глобално обавезујући оквир нефинансијског извјештавања, па у наставку указујемо на тренутно најзаступљеније иницијативе и стандарде:

- Глобална иницијатива за извјештавање (GRI – *Global Reporting Initiative*),

- Директива о корпоративном извјештавању о одрживости (CSRD – *Corporate Sustainability Reporting Directive*),

- Радна група за финансијско објављивање у вези са климом (TCFD – *Task Force Climate related Financial Disclosures*),

- Европски стандарди за извјештавање о одрживости (ESRS – *European Sustainability Reporting Standards*) и

- Стандарди које је објавио Међународни одбор за стандарде одрживости (ISSB – *International Sustainability Standards Board*), а то су IFRS S1 1 - Општи захтјеви за објављивањем финансијских информација повезаних са одрживошћу (*General Requirements for*

[5] ЕУ таксономија олакшава повезивање инвеститора и предузећа, на начин да се капитал усмјери првенствено ка еколошки одрживим пројектима и избјегне гринвошинг (*greenwashing-зелени манипулативни маркетинг).*

Disclosure of Sustainability related Financial information) и IFRS S2 – Објављивање информација повезаних са климом (*Climate-related Disclosures*).[6]

Прва генерација GRI стандарда објављена је 1999, са последњом допуном из 2013. године. Они представљају (још увијек) најраспрострањеније стандарде који дају акценат на извјештавање о пословању предузећа у складу са кључним аспектима одрживости. Структуирани су као систем међусобно повезаних стандарда подијељених у три категорије (универзални, секторски и тематски стандарди). Резултати истраживања неколико водећих глобалних ревизорских кућа указују на снажну доминацију GRI стандарда јер највећи дио предузећа (око 97% у Швајцарској) припрема нефинансијске извјештаје у складу са одредбама овог добровољног оквира за извјештавање.[7] Примјена наведених стандарда побољшава квалитет цјелокупног финансијског извјештавања јер се повећава кредибилитет предузећа због друштвено одговорног пословања и задовољавају потребе ширег круга корисника, али и ствара адекватна основа за бржи и лакши прелазак на примјену глобалних, правно обавезујућих стандарда нефинансијског извјештавања. Још један од добровољних оквира за извјештавање о посљедицама климатских промјена је TCFD и донио га је Одбор за финансијску стабилност 2015. године (у сарадњи са земљама групе G20). Основни циљ који се желио постићи је да пословни субјекти препознају значај климатских промјена, не само у контексту еколошких проблема које могу да изазову, већ и да представљају озбиљан финансијски ризик. Иако је Радна група TCFD званично престала са радом 2023., њен значај се огледа у томе што су све њене препоруке уграђене у нове стандарде IFRS S1 и IFRS S2. Тиме је направљен значајан помак ка глобалној хармонизацији извјештаја о одрживости и елиминисању дуплирања у извјештавању пословних субјеката. IFRS S1 се сматра основним стандардом за извјештавање о одрживости у складу са прописима Међународног одбора за стандарде одрживости. Основне компоненте IFRS S1 су:

[6] IFRS (International Financial Reporting Standards) су међународни стандарди финансијског извјештавања које објављује Одбор за међународне рачуноводствене стандарде IASB (Inetrnational Accounting Standards Board). Овде се мисли искључиво на IFRS S1 и IFRS S2 који су глобални стандарди за објављивање финансијских информација повезаних са одрживошћу и климатским промјенама, док су IFRS јединствена, глобална и знатно шира рачуноводствена правила у финансијском извјештавању (пакет међународних стандарда).

[7] Шире вид. у PwC, Sustainability reporting among Swiss-listed entities: 2025 market insight, *https://www.pwc.ch/en/insights/sustainability/sustainability-reporting-insights-among-swiss-entities-2025.html,* 20.01.2026.

- финансијска материјалност (објављивање информација само уколико могу да утичу на одлуке корисника у процесу финансијског извјештавања);

- управљање (процеси управљања ризицима и приликама се користе да би се пратили ризици и прилике који су повезаним са концептом одрживог пословања);

- стратегија (управљање ризицима и приликама који би могли да утичу на стратегију предузећа у кратком, средњем и дугом року);

- управљање ризицима (препознавање ризика и прилика који су повезани са одрживим пословањем, уз даљи процес процјене и праћења);

- метрике и циљеви (препознавање ризика и прилика води даљем праћењу резултата, те напретку у реализацији постављених циљева);

- повезаност са финансијским извјештајима (информације о одрживости морају да буду усклађене са информацијама које су дио класичног финансијског извјештавања у контексту истог временског периода на који се односе или истог пакета финансијског извјештавања) и

- флексибилност у примјени (до развоја секторских стандарда пословни субјекти могу да користе и друге оквире нефинансијског извјештавања, а најчешћи су то GRI и ESRS).

IFRS S2 је тематски стандард и односи се на објављивање информација о климатским промјенама и њиховом утицају на пословне перформансе извјештајних ентитета. Почива на смјерницама које је издао TCFD, а његов саставни дио јесте и процјењивање утицаја које различити „климатски сценарији“ имају на пословање предузећа. У процесу праћења ефеката и утицаја климатских промјена на пословне перформансе предузећа неопходно је спроводити квантитативну и квалитативну анализу и пратити напредак у остваривању циљева смањења емисије гасова са ефектом стаклене баште.

Европска Унија је своју посвећеност циљевима одрживог развоја и достизању климатске неутралности до 2025. године, као и транспарентнијем пословању предузећа конкретизовала доношењем низа стандарда. Један од најзначајнијих је Директива о нефинансијском извјештавању (NFRD – *Non Financial Reporting Directive, Directive 2014/95 EU*), којом се прописивала обавеза великим предузећима да у склопу годишњег финансијског извјештавања (или посебно сачињеним извјештајима) пруже информације о утицају које њихове редовне пословне активности имају на еколошке, друштвене и управљачке компоненте. Ипак, наведена Директива је садржавала и одређене недостатке, највише у погледу нејасне дефиниције материјалности и

претјераног фокусирања на интересе акционара на рачун других заинтересованих страна.[8] Може се закључити да, иако је Директива о нефинансијском извјештавању поставила одређене темеље за извјештавање о одрживости, оставила је и велику слободу предузећима у процесу извјештавања о том аспекту пословања, па су упитни њени домети у погледу упоредивости, релевантности и поузданости објелодањивања. Значајну новину у процесу строжијег извјештавања о одрживости донијела је Директива о корпоративном извјештавању о одрживости (CSRD) која је ступила на снагу 2023. године. Предузећа која подлијежу обавези извјештавања према одредбама ове Директиве, примјењују концепт двоструке материјалности, као и Европске стандарде извјештавања о одрживости (ESRS) који представљају јединствени оквир нефинансијског извјештавања за предузећа која послују у Европској Унији. Европски стандарди извјештавања о одрживости обухватају два општа стандарда који се примјењују у свим областима (ESRS 1 и ESRS 2), као и 10 тематских стандарда. Стандард ESRS 1 представља опште захтјеве, односно принципе који се морају испоштовати у процесу извјештавања, а у складу са одредбама претходно наведене Директиве о корпоративном извјештавању о одрживости. Под овим захтијевима се подразумијева увођење двоструке материјалности (што је новина у односу на GRI стандарде), као и обавезне (прописане) методологије коју треба слиједити. Све информације о одрживости које се наводе у извјештају треба да буду јасне, провјерљиве и упоредиве, како би се припремили за даљи процес независне ревизије. Стандард ESRS 2 се односи на општа објелодањивања највише у контексту доступних информација о процесу управљања одрживим развојем, ланцом вриједности и пословним моделом, па су стога неизоставни дио годишњег извјештаја о пословању предузећа. Као што је претходно наведено, сет ESRS стандарда обухвата и 10 тематских стандарда који су везани за ESG компоненту: климатске промјене, загађење, водене ресурсе, биодиверзитет, коришћење ресурса и циркуларну економију, раднике у ланцу вриједности и властиту радну снагу, друштвене заједнице, потрошаче и крајње кориснике. Предузећа која су већ увела обавезу извјештавања према захтијевима GRI стандарда су у предности у односу на остале јер је Глобална иницијатива за извјештавање развила стандарде који су представљали одличан „припремни“ алат за извјештавање према одредбама Европских стандарда извјештавања о одрживости. Усклађеност између ESRS и GRI стандарда омогућава предузећима да користе оба оквира за извјештавање без непотребног преклапања. Ипак,

[8] D. Raith, ”The Contest for materiality. What counts as CSR”, *Journal of applied accounting research*, *24(1).*

постоје и одређене разлике међу њима, највише у погледу већ поменуте двоструке материјалности, јер се GRI стандарди баве само материјалношћу утицаја предузећа на питање одрживости. Супротно томе, концепт двоструке материјалности је знатно шире постављен, па захтијева од предузећа извјештавање о томе како теме о одрживости утичу на пословне перформансе предузећа, али и о ризицима и приликама које се јављају у редовном пословном циклусу. Највећа разлика између GRI и ESRS стандарда (поред двоструке материјалности) огледа се и у погледу детаљности података и обавезе извјештавања.[9] Примјена ESRS стандарда изискује много детаљнија објављивања информација о ESG компонентама, а и у погледу увјеравања акценат је на разумном или ограниченом увјеравању (које није било присутно код добровољних GRI стандарда). Упоредни приказ GRI и ESRS стандарда може се видјети у табели број 2.

Табела број 2. Упоредни приказ GRI и ESRS стандарда

Аспект посматрања	GRI	ESRS
Примјена	Добровољна	Обавезна за сва велика предузећа са више од 250 запослених и приходом већим од 40 милиона евра и укупном активом већом од 25 милиона евра, као и за мала и средња предузећа чије акције котирају на берзи.[10]
Тема	ESG компоненте	ESG компоненте
Секторски специфични стандарди	Постоје	Били су предвиђени али су доношењем „Омнибус пакета“ укинути.
Циљна група	Све групе стејкхолдера	Све групе стејкхолдера
Материјалност	Материјалност утицаја	Двострука материјалност
Увјеравање	Нису прецизирани посебни захтјеви	Ограничено/разумно увјеравање

Извор: Обрада аутора

Као што је приказано у табели број 2. извјештавање о одрживости према одредбама актуелних GRI и ESRS стандарда поред бројних сличности указује и на постојање значајних разлика, па је неопходна

[9] International Finance Corporation (IFC), Understanding the Global Reporting Frameworks, *https://www.ifcbeyondthebalancesheet.org/understanding-global-reporting-frameworks,* 30.04.2026.

[10] Ови услови су значајно промијењени доношењем „Омнибус пакета“ мјера чиме се ублажава сложеност и високи трошкови CSRD прописа. Примјена овог пакета мјера је почела тек у 2026. години, а за одређене пословне субјекте је и одгођена имплементација, тако да ће се ефекти промјена видјети тек у наредном периоду.

већа усклађеност и сарадња између различитих регулатора који их доносе, како би се осигурало стварање глобалног функционалног амбијента нефинансијског извјештавања. У том погледу, у наставку рада биће приказана компаративна анализа најзначајнијих стандарда о одрживом пословању (GRI, ESRS и IFRS).

4. КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НАЈЗНАЧАЈНИЈИХ СТАНДАРДА КОЈИ СЕ БАВЕ ПИТАЊИМА ОДРЖИВОСТИ (GRI, ESRS И IFRS)

Информационе потребе заинтересованих страна су у протеклих неколико деценија значајно еволуирале, што је за резултат имало огроман притисак на корпорације да усвоје ESG праксе у своје редовно годишње извјештавање, како би остварили одређене стратешке или финансијске предности. Одрживе пословне праксе у предузећима развијале су се и биле подржане и праћене усвајањем различитих стандарда, директива и акционих планова од стране неколико регулаторних тијела у Европској Унији. Донесен је низ прописа и регулатива који обавезују пословне субјекте да извјештавају о ESG компонентама и на јасан и прије свега транспарентан начин приказују свој допринос одрживом развоју. Цјелокупан процес нефинансијског извјештавања праћен је обавезом објелодањивања информација о еколошким, друштвеним и управљачким аспектима одрживог пословања. Ипак, узимајући у обзир да су донесени различити, добровољни или обавезујући акти, који се примјењују при извјештавању о одрживости, битно је нагласити да постоје одређене, а некад и значајне разлике, у одредбама актуелних стандарда о нефинансијском извјештавању. Због тога је неопходно извршити компаративну анализу интероперабилности најзначајнијих стандарда (GRI, IFRS и ESRS). Све наведене иницијативе регулаторних тијела операционализоване кроз доношење стандарда о одрживости, наглашавају обавезу објављивања свеобухватних, верификованих и упоредивих ESG информација. Међутим, уочљиве су разлике између GRI, IFRS и ESRS стандарда одрживости јер стављају акценат на неку од ESG компоненти. Глобална иницијатива за извјештавање је најстарији оквир нефинансијског извјештавања и GRI стандарди од 100 до 400 су поставили смјернице које су универзалне за сва предузећа и обухватају шире тематске области попут: заштите на раду и права радника, климатских промјена и загађења, као и политичког утицаја, корупције и других питања. Као што се може уочити, GRI иницијатива подједнако узима у обзир све ESG праксе, што није случај са другим стандардима који третирају питања одрживог пословања. Европски стандарди за извјештавање о одрживости су развијени у оквиру CSRD Директиве, а препознат-

љиви су по томе што су у концепт (праксу) одрживог пословања увели појам двоструке материјалности (финансијске материјалности и материјалности утицаја). Примјена ESRS стандарда води ка стандардизацији нефинансијског извјештавања чиме се у значајној мјери осигурава упоредивост, детаљност и досљедност информација о одрживости у предузећима која послују на подручју Европске Уније. Ипак, ESRS стандарди се највише баве питањима (објелодањивањима) о климатским промјенама, дјелимично и друштвеним, док је то у знатно мањој мјери присутно када је у питању G (управљачка компонента одрживости). Трећи, овде наведени стандарди нефинансијског извјештавања (IFRS), које је донио Међународни одбор за стандарде одрживости (IFRS S1 и IFRS S2), детаљније се баве само питањима климатских промјена. Упоредни приказ објелодањивања GRI, ESRS и IFRS стандарда везаних за ESG компоненте може се видјети у табели број 3.

Табела број 3 Објелодањивања GRI, ESRS и IFRS у вези са ESG компонентама

Стандарди	E компонента (климатске промјене,загађење, енергија, вода, биодиверзитет, циркуларна економија и отпад)	S компонента (карактеристике запослених, социјални дијалог, различитост, адекватне плате, здравље и безбједност на раду, локална заједница и безбједност купаца)	G компонента (економске перформансе, корупција, политички утицај, пореско управљање)
GRI	Објелодањују у потпуности	Објелодањуу у потпуности	Објелодањују у потпуности
ESRS	Објелодањују у потпуности	Дјелимично објелодањују	Дјелимично објелодањују
IFRS	Објелодањују у потпуности	Не објелодањују	Не објелодањују

Извор: Обрада аутора

Резултати истраживања, којима је обухваћено преко 300 регулаторних инструмената повезаних са ESG праксама, су такође потврдили да је преко 65% обавезних захтјева за објелодањивањем било повезаном са климом (E компонентом), док је свега 18% било друштвене природе.[11] Иако је заштита животне средине битан циљ, који је саставни дио бројних стандарда и смјерница глобалног извјештавања о одрживости, не смију се занемарити ни управљачки и друштвени аспекти. Недовољна интероперабилност и садржајност свих наведе-

[11] Molnar *et al*., Toward Social Disclosure Alignment: Evaluating the Interoperability of ISSB S2 with ESRS and GRI Standards, *https://www.mdpi.com/2075-4698/15/10/273*, 10.01.2026.

них, најчешће коришћених, стандарда који се примјењују у извјештавању о одрживом пословању, а по питању ESG компоненти, може да доведе до тога да заинтересоване стране (групе стејкхолдера) погрешно процијене корпоративне стратегије одрживости (уколико су оне акценат ставиле само на објелодањивања о климатским питањима), што ће у великој мјери утицати на њихове одлуке. Глобална усаглашеност GRI, ESRS и IFRS стандарда побољшава процес доношења одлука стејкхолдерских група, али води и већој транспарентности пословања, промовише одговорно управљање и јача конкурентску позицију на тржишту. Директива о корпоративном извјештавању о одрживости, смјернице, акти и стандарди које су прописала различита регулаторна тијела, представљају чврсте темеље за усклађено и свеобухватно извјештавање о ESG праксама. Међутим, комплексност одређених одредби постојећих стандарда одрживости доводи до често формалистичког приступа, гдје се пословни субјекти опредјељују за креирање ESG извјештаја без суштинског садржаја (да би „испунили форму“), остављајући тако простор за неуједначено тумачење, прикривање недостатака, али и одређене манипулације у извјештајима о пословању. Иако су еколошки, друштвени и управљачки фактори све присутнији у стратегијама пословних субјеката и инвестиционим одлукама, злоупотреба етичких принципа ствара „плодно“ тло за могуће манипулације и злоупотребе ESG информацијама. У оваквим околностима, честа је пракса да предузећа истичу (објављују) позитивне стране својих ESG пракси у извјештајима, док истовремено умањују или у потпуности изостављају информације које би корисницима извјештаја указивали на неусклађености са принципима одрживог пословања (феномен познат као гринвошинг-*greenwashing*).[12] Манипулације ESG подацима у извјештајима подразумијевају лажно приказивање, преувеличавање или сакривање података о еколошким, друштвеним и управљачким иницијативама у пословању како би се повећала вриједност компаније, инвеститори довели у заблуду, а потрошачи донијели одлуку о куповини производа. Због проблема селективног откривања информација (како би се створила позитивна слика у очима заинтересованих корисника), неопходно је у наредном периоду спроводити даље усаглашавање и доношење глобалних стандарда одрживости како би се регулисало ESG извјештавање и верификовали коначни извјештаји о пословању. На овај начин, могу се у знатној мјери, ако не у потпуности отклонити, онда барем дјелимично предуприједити или смањити бројни иза-

[12] Шире вид. у H. Liang, L. Renneboog, ”Corporate social responsibility and sustainable finance”, *A review of the literature*. *Research Collection Lee Kong Chian School of Business*, 1–52.

зови са којима се суочавају регулатори који доносе акте и смјернице/стандарде о одрживом пословању. Један од корака који се већ предузима је и недавно донесени „Омнибус пакет“ који има за циљ да се смањи регулаторно оптерећење предузећа (у односу на захтјеве дефинисане Директивом о корпоративном извјештавању о одрживости), чиме пословни субјекти добијају додатно вријеме да се припреме и ускладе своје активности са конкретним обавезама у погледу извјештавања о одрживости.

5. ИЗАЗОВИ НЕФИНАСИЈСКОГ ИЗВЈЕШТАВАЊА У САВРЕМЕНИМ УСЛОВИМА ПОСЛОВАЊА

Друштвено одговорно пословање је током посљедње деценије постало глобални тренд, а ESG извјештавање се позиционирало као стандард у савременом пословању и кључни инструмент за постизање веће транспарентности, јачања односа са стејкхолдерима, побољшања имица и репутације предузећа. Ипак, упркос чињеници да су регулатори донијели низ добровољних и обавезујућих стандарда и смјерница о одрживом пословању (CSRD, GRI, ESRS, IFRS), одсуство јединствених глобално хармонизованих стандарда, дивергентне методологије за ESG евалуацију и недовољно развијен регулаторни оквир, додатно отежавају ситуацију, омогућавајући селективно приказивање података, прикривање кључних информација и репутациону манипулацију.[13] Без обзира на истински потенцијал који извјештавање о одрживости има, у контексту обезбјеђивања релевантних и поузданих информација свим заинтересованим странама, примјетан је пораст истраживања, чији резултати указују на то да ESG извјештавање често служи и као алат за манипулацију и управљање репутацијом предузећа. Најчешће су присутне три доминантне праксе у ESG извјештавању: селективно приказивање информација, лажно представљање еколошких иницијатива и манипулативно повећање пословних перформанси предузећа на основу неаутентичних ESG тврдњи. Еко манипулација (*greenwashing*) означава све праксе којима се ствара слика друштвено одговорног пословања, лажним приказивањем или селективним откривањем информација како би се утицало на одлуке заинтересованих страна. ESG извјештавање је све чешће праћено различитим облицима манипулација:[14]

[13] С. Секулић, М. Раичевић, А. Лалевић Филиповић, „ЕСГ извјештавање између критике и манипулације: осврт на финансијски сектор“, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2024, 138.

[14] Вид. шире у: S. Seidler, The many colours of ESG fraud, *https://kpmg.com/uk/en/-insights/sustainability/esg-investigations.html,* 20.03.2026.

- *Greenwashing* (пракса обмањивања или дезинформисања јавности и заинтересованих страна о еколошком утицају и/или иницијативама организације);

- *Bluewashing* (пројекти везани за обални, океански и морски развој се приказују као одрживи иако остварују минималне користи, а у неким случајевима чак могу и да нанесу штету екосистемима);

- *Purplewashing* (промовисање родне равноправности и инклузије жена иако се интерно не спроводе политике подржавања тих вриједности);

- *Brownwashing* (предузећа јавно подржавају укључивање појединаца из групе црначких или старосједилачких заједница, док у стварности не предузимају конкретне мјере на заштити својих запослених из ових категорија) и

- *Whitewashing* (прикривање скандала кроз организовање површних и формалних истрага, као и приказивање селективних и пристрасних података у циљу избјегавања стварне одговорности).

Greenwashing укључује прикривање неадекватних ESG перформанси и њиховог стварног утицаја на животну средину „затрпавањем“ заинтересованих страна обимним, лажним и селективним информацијама. Кључни изазов за регулаторне институције је како побољшати механизме ESG извјештавања, а тиме и смањити простор за манипулацију подацима. Нека од рјешења би могла да иду у правцу обавезног откривања информација о еколошким перформансама и подизању знања потрошача, али и побољшању законске регулативе и строжем кажњавању предузећа која злоупотребљавају ESG компоненте. Недостатак стандардизације у правилима објелодањивања ESG информација и екстерне верификације нефинансијских извјештаја, уз одсуство управљачких тијела која би обезбиједила тачност унесених информација, повећавају ризик од гринвошинга.[15] Доношењем CSRD директиве о корпоративном извјештавању о одрживости, те одређених мјера, стандарда и смјерница започео је процес глобалне хармонизације регулативе у области одрживог пословања. Оријентација пословних субјеката ка одрживом пословању захтијева значајне материјалне и људске капацитете, као и вријеме за имплементацију овог процеса. У том правцу, Европска комисија је почетком 2025. представила „Омнибус пакет“ мјера чији је циљ поједностављење правила у контексту извјештавања о одрживости. Доношењем ових мјера настојало

[15] Д. Јовановић, „Утицај greenwashing-а на кредибилитет ЕСГ извјештавања“, Рачуноводство, ревизија и финансије у функцији јачања отпорности пословних ентитета, 28. *Међународни конгрес рачуноводствене и ревизорске професије Републике Српске*, 2024, 148.

се постићи смањење сложености ранијих прописа и пролонгирање почетка њихове примјене, како би се оставило довољно времена свим пословним субјектима да изврше потребне припреме за овај процес. Омнибус 1 и 2 су предвидјели значајне измјене, па су обвезници нефинансијског извјештавања само велика друштва која имају више од 1.000 запослених (у односу на 250 према претходној регулативи). Такође, предузећа која су требала почети са извјештавањем у 2025. и 2026. години добила су двогодишњу одгоду те обавезе. Измјене до којих су довеле нове мјере предвиђене Омнибус 1 пакетом приказане су у табели 4.

Табела број 4. Обвезници нефинансијског извјештавања након Омнибус пакета мјера

Врста друштва	Критеријуми 2 од 3	Обавеза извјештавања	Година примјене
Велика друштва	Више од 1.000 запослених, нето приход већи од 40 милиона евра и актива већа од 20 милиона евра.	Примјена ESRS	2024.
Остала велика друштва	Више од 250 запослених, нето приход већи од 40 милиона евра и укупна имовина већа од 20 милиона евра.	Примјена ESRS	2027.
Мала и средња предузећа која котирају на берзи	Мање од 250 запослених, нето приход мањи од 40 милиона евра и укупна имовина мања од 20 милиона евра.	„Пропорционални“ ESRS како би се смањио административни и финансијски терет (*Listed Small and Medium Enterprises European Sustainability Reporting Standards, LSME ESRS)*	2028.
Матична друштва ван ЕУ	Промет на територији ЕУ већи од 450 милиона евра.	Извјештај на нивоу групе	2028.
Микро предузећа и остала чијим се акцијама не котира на берзи (MSP)	Актива мања од 5 милиона евра, приход мањи од 10 милиона евра и број запослених мањи од 50.	Не подлијежу примјени CSRD, па се примјењују Добровољни европски стандарди за извјештавање о одрживости	-

Извор: Обрада аутора

Примјена Омнибус 1 и 2 је званично почела 2026. године, али се крајњи успјех још увијек не може предвидјети. Промјена легислативе, која је тек усвојена, такође креира неизвјесност и нестабилност у регулаторном окружењу, при чему су многе компаније већ спровеле

опсежне припреме и тиме су стављене у неповољнији положај.[16] Због тога су присутна мишљења да је овај нови пакет мјера о одрживом пословању корак уназад у односу на знатно прогресивнију CSRD Директиву. Ипак, новим прописима је предвиђена и дигитализација цијелог процеса (која није била јасно предвиђена одредбама CSRD), чиме се значајније може да унаприједи процес ESG извјештавања у ери брзих технолошких промјена. Примјеном блокчејна (*blockchain*) може се повећати транспарентност извјештавања о одрживости и смањити манипулације подацима попут гринвошинга. Још 2019. године Комисија за хартије од вриједности САД-а (*Security and Exchange Commision, SEC*) је започела са увођењем захтјева (за компаније чијим се акцијама котира на берзи) да своје извјештаје подносе у Инлајн (*Inline* XBRL) формату који је читљив како за рачунаре тако и за људе.[17] Од 2020. године законодавство ЕУ захтијева од већине пословних субјеката која су увршћена на тржишта, да своје годишње финансијске извјештаје припреме у поменутом Inline формату и похране у јединственој централној тачки приступа ESAP (*European Single Asses Point*), а која представља „европски Гугл“ (*google*) за корпоративне податке. Примјена блокчејна (који почива на децентрализованој и непромјењивој структури) и вјештачке интелигенције може да побољша ефикасност и тачност ESG извјештавања, али отвара и питања и дилеме попут злоупотребе података и заштите приватности и безбједности информација. Због тога је имплементација ЕУ Закона о вјештачкој интелигенцији (*AI Act*) важан корак ка унапређењу квалитета и интегритета ESG извјештавања, нарочито у контексту превенције превара, отварањем простора за системску аутоматизацију и провјеру тачности ESG података.[18] Наиме, Закон о вјештачкој интелигенцији је први свеобухватни законски оквир у ЕУ који се бави примјеном вјештачке интелигенције у различитим секторима. Циљ који се желио постићи његовим доношењем је да се осигура да AI системи који се користе буду сигурни, транспарентни и у складу са основним људским правима.[19] Међутим, иако су већ усвојени и дјелимично

[16] Д. Малинић, С. Вучковић Милутиновић, „Регулаторно окружење извјештавања о одрживости у Републици Србији: мултидимензионална перспектива“, Рачуноводствена знања као чинилац економског и друштвеног напретка, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2025, 18.

[17] Б. Поповић, Р. Божић, „Рачуноводствена професија у дигитално доба – шансе и изазови“, Рачуноводствена знања као чинилац економског и друштвеног напретка, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2025, 201.

[18] К. Вићентијевић, „Ризици примене вештачке интелигенције у контексту ЕСГ извештавања“, Рачуноводствена знања као чинилац економског и друштвеног напретка, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2025, 575.

[19] Шире вид. у EU AI ACT*, https://artificialintelligenceact.eu/#,* 12.04.2026.

усклађени различити стандарди одрживог пословања (GRI, ESRS и IFRS), што је резултирало повећањем броја објављених ESG извјештаја, уз увелико започети процес дигитализације и примјене вјештачке интелигенције, феномени попут гринвошинга и манипулација ESG рејтинзима често бивају инструменти за „поправљање“ имица пословних субјеката у јавности. Због тога је у наредном периоду пред доносиоцима стандарда одрживог пословања дуг пут који изискује сарадњу свих партнера у том процесу (академске заједнице, рачуновођа, инжењера, правника и експерата за еколошка питања), како би се отклонили или барем значајно умањили проблеми и дилеме присутне у процесу нефинансијског извјештавања у савременим условима.

6. ЗАКЉУЧАК

Квалитетно и правовремено извјештавање о одрживости, уз доследну примјену стандарда и смјерница које су усвојили различити регулатори, може да повећа повјерење различитих заинтересованих страна, створи нове прилике и побољша конкурентску позицију предузећа на тржишту. Како би се постигла већа транспарентност пословања, али и упоредивост података о ESG компонентама, у протеклом периоду донесени су бројни стандарди, смјернице и препоруке, којим се прописује обавеза све већем броју пословних субјеката да извјештавају о одрживости (GRI, ESRS и IFRS). Глобална иницијатива за извјештавање (GRI) је независна међународна организација која помаже компанијама да преузму одговорност коју њихово пословање има на животну средину и друштво, пружајући им јединствени глобални оквир за објелодањивање информација о одрживости, Стандардизација, јединствени формати и садржај извјештаја омогућавају инвеститорима да добију додатне информације о нефинансијском извјештавању (универзални, секторски и тематски GRI стандарди). За европске компаније, Европска комисија је донијела Европске стандарде о одрживости и Директиву о корпоративном извјештавању о одрживости. GRI стандарди су представљали „припремни“ алат за извјештавање према CSRD Директиви (која је ступила на снагу тек почетком 2025. и почива на концепту двоструке материјалности). Ипак, цјелокупан процес доношења прописа и смјерница о нефинансијском извјештавању још увијек није у потпуности завршен, нити јасан корисницима. Наиме, у фебруару 2025. објављен је „Омнибус пакет“ мјера (Омнибус 1 и Омнибус 2), којим се оставља додатно вријеме компанијама за прилагођавање и усклађивање са новим обавезама. Тиме ће се број пословних субјеката који ће бити обухваћени обавезом нефинансијског извјештавања, по неким процјенама, сма-

њити за чак 80%. Могло би се рећи да, у неким сегментима, Омнибус 1 и Омнибус 2 представљају корак уназад према CSRD, јер стављају компаније (које су већ извршиле припремне радње за примјену Директиве) у неповољнији положај (све се враћа поново на почетак - у зону добровољног нефинансијског извјештавања). Имајући у виду да постоје и бројни етички изазови и потенцијали за злоупотребу нефинансијског извјештавања (гринвошинг и манипулација ESG рејтингом), умјесто да ESG извјештавање представља вјеродостојан приказ одрживог пословања, пред доносиоцима међународних стандарда и смјерница је дуг пут и изискује сарадњу више субјеката. Одговорност за извјештавање у сегменту одрживости није само на рачуновођама, већ у том процесу стављања ESG компоненти у регулаторне оквире треба да учествују и инжењери, технолози, правници, стручњаци за еколошка питања и корпоративну друштвену одговорност и други. Регулаторни оквир корпоративног извјештавања о одрживости је комплексан и обухвата међународну и домаћу законску регулативу, смјернице и препоруке. С обзиром на све значајнију примјену вјештачке интелигенције у свим аспектима друштва, па тиме и нефинансијског извјештавања, имплементација недавно донесеног Закона ЕУ о вјештачкој интелигенцији представља важан корак ка унапређењу квалитета и интегритета ESG извјештавања и одговорног корпоративног управљања.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Вићентијевић, Косана, „Ризици примене вештачке интелигенције у контексту ЕСГ извештавања“, Рачуноводствена знања као чинилац економског и друштвеног напретка, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2025;
2. Јовановић, Дејан, „Утицај greenwashing-a на кредибилитет ЕСГ извјештавања“, Рачуноводство, ревизија и финансије у функцији јачања отпорности пословних ентитета“, *Међународни конгрес рачуноводствене и ревизорске професије Републике Српске*, 2024;
3. Liang, Hao, Renneboog, Luc, ”Corporate social responsibility and sustainable finance: A review of the literatur“. Research Collection Lee Kong Chian School of Business, 2020;
4. Малинић, Дејан, Вучковић Милутиновић, Савка, „Регулаторно окружење извјештавања о одрживости у Републици Србији: мултидимензионална перспектива“, Рачуноводствена знања као чинилац економског и друштвеног напретка, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2025;

5. Поповић, Борка, Божић, Радомир, „Рачуноводствена професија у дигитално доба – шансе и изазови“, Рачуноводствена знања као чинилац економског и друштвеног напретка, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2025;
6. Raith, Dirk, The Contest for materiality. What counts as CSR. Journal of applied accounting research, 24(1);
7. Секулић, Софија, Раичевић, Милан, Лалевић Филиповић, Ана, „ЕСГ извјештавање између критике и манипулације: осврт на финансијски сектор“, *Зборник радова Економског факултета у Крагујевцу*, 2024.

Интернет извори

1. AIHR, Diversity, Equity and Inclusion and Belonging at work: A 2026 Guide – AIHR, *https://www.aihr.com/blog/diversity-equity-inclusion-belonging-deib/*;
2. AI ACT, *https://artificialintelligenceact.eu/#*;
3. CSRD Directive *https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2464/oj/eng*;
4. GRI *https://www.globalreporting.org/standards/download-the-standards/*;
5. IFRS S1/S2 *https://www.globalreporting.org/standards/download-the-standards/*;
6. KPMG, The move to mandatory reporting:Survey of Sustainability Reporting 2024.*https://kpmg.com/xx/en/our-insights/esg/the-move-to-mandatory-reporting.html*;
7. International Finance Corporation (IFC), Understanding the Global Reporting Frameworks. *https://www.ifcbeyondthebalancesheet.org/understanding-global-reporting-frameworks*;
8. Molnar et al. Toward Social Disclosure Alignment: Evaluating the Interoperability of ISSB S2 with ESRS and GRI Standards. *https://www.mdpi.com/2075-4698/15/10/273*;
9. Radu, *et al.* The link between Corporate ESG Performance and the UN Sustainable Development Goals. *https://reference-global.com/2/v2/download/article/10.2478/picbe-2023-0072.pdf*;
10. PwC, Sustainability reporting among Swiss-listed entities: 2025 market insight. *https://www.pwc.ch/en/insights/sustainability/sustainability-reporting-insights-among-swiss-entities-2025.html*;
11. Seidler, B, The many colours of ESG fraud. *https://kpmg.com/uk/en/insights/sustainability/esg-investigations.html*;
12. TCFD, *https://www.fsb.org/uploads/P141021-2.pdf*;
13. Yip, A.W., Yu, W. Y., The quality of environmental KPI disclosure in ESG reporting for SMEs in Honk Kong, *https://www.mdpi.com/2071-1050/15/4/363*.

Associate Professor Borka Popović, PhD.

Faculty of Economics Pale, University of East Sarajevo

REGULATORY FRAMEWORK OF CORPORATE SUSTAINABILITY REPORTING

Summary

Business operations within an increasingly volatile, complex, interactive, and dynamic environment have generated new forms of business transactions and, consequently, a growing demand for both financial information and disclosures related to the social, environmental, and ethical dimensions of corporate activities. In this context, non-financial reporting has evolved beyond the traditional scope of financial reporting by encompassing the broader impacts that corporate operations exert on society and the natural environment. In response to the need for enhanced corporate transparency and accountability regarding sustainability performance, numerous regulatory instruments, including international standards and reporting guidelines, have been introduced over recent years. These developments have imposed sustainability reporting obligations on an expanding number of enterprises. In particular, the Global Reporting Initiative (GRI) and the European Commission, through the establishment of internationally recognized reporting standards, have emphasized the importance of disclosing material sustainability-related information as a prerequisite for achieving an adequate level of corporate social responsibility. The adoption of the European Union's Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) in 2022 represented a significant step toward improving the reliability, comparability, and transparency of non-financial disclosures provided by companies. Furthermore, in February 2025, the European Commission introduced the Omnibus Package (Omnibus I), aimed at addressing regulatory overlaps and reducing disproportionate compliance burdens imposed on businesses operating within the European Union. Nevertheless, the increasing regulatory pressure associated with non-financial reporting may also give rise to unethical practices and manipulative behaviour, including greenwashing and the distortion of Environmental, Social and Governance (ESG) ratings. Consequently, it is essential to identify and address the key challenges associated with sustainability reporting in order to prevent misconduct, strengthen stakeholder trust, and ensure the credibility and integrity of non-financial disclosures.

Key words: *Non-financial reporting; European Union Directives; Global Reporting Initiative (GRI); Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD); Sustainability Reporting; ESG*.

UDC/УДК 343.85:[343.9:336.7(437.6)
REVIEW ARTICLE / *ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД*

Associate Professor Yana Daudrikh, LL.D.

Faculty of Law, Department of Financial Law,
Comenius University in Bratislava, Slovak Republic

AMENDMENT TO THE ACT ON PREVENTION OF MONEY LAUNDERING AND TERRORIST FINANCING IN THE SLOVAK REPUBLIC: CHALLENGES AND IMPACTS OF AML REFORM

This legal article aims to analyse the development of anti-money laundering and counter-terrorist financing (AML/CFT) legislation in the Slovak Republic, with particular emphasis on the amendment introduced by Act No. 387/2024 Coll. The research is based on doctrinal legal analysis, comparative methods, and the examination of relevant European Union legislation and international standards, particularly those established by the Financial Action Task Force and the MONEYVAL.

The results of the analysis demonstrate that the amendment was primarily adopted in response to deficiencies identified in international evaluations, incomplete transposition of EU directives, and emerging risks associated with digitalisation and crypto-assets. The study identifies key legislative changes, including the expansion of the definition of ultimate beneficial owner, the inclusion of crypto-asset service providers among obliged entities, and the strengthening of customer due diligence, supervisory mechanisms, and sanctioning frameworks. It also highlights the increasing importance of the risk-based approach and the alignment of national legislation with the new EU AML/CFT legislative package aimed at harmonising rules across Member States.

In conclusion, the article finds that the adopted reforms significantly enhance transparency, improve risk management, and strengthen the resilience of the financial system, while contributing to the harmonisation of AML/CFT regulation within the European Union.

Key words: Slovak legislation; Money laundering prevention; Terrorist financing; FATF, MONEYVAL.

Yana Daudrikh, *yana.daudrikh@flaw.uniba.sk.*

1. INTRODUCTION

The prevention of money laundering and terrorist financing constitutes an essential component of modern financial law and financial market regulation, aimed at safeguarding the integrity of the financial system, ensuring its stability, and preventing the misuse of financial mechanisms for criminal purposes. In the legal order of the Slovak Republic (hereinafter referred to as the "SR"), the principal legal instrument in this area is Act No. 297/2008 Coll. on Protection against the Legalisation of Proceeds from Criminal Activity and Protection against Financing of Terrorism (hereinafter referred to as the "AML Act"), which regulates the rights and obligations of natural and legal persons in the prevention and detection of money laundering and terrorist financing. This legal framework also establishes the foundation for the activities of public authorities and obliged entities in identifying, assessing, and managing risks related to financial crime.

The development of legislation in the field of anti-money laundering and counter-terrorist financing (hereinafter referred to as "AML/CFT") in the SR has long been influenced by international commitments, European Union (hereinafter referred to as "EU") requirements, and recommendations of international organisations, particularly the Financial Action Task Force (hereinafter referred to as "FATF") and the MONEYVAL.

These institutions regularly assess the effectiveness of national AML/CFT systems, and identified deficiencies typically lead to legislative amendments and the strengthening of preventive mechanisms. Consequently, the AML Act has undergone a further amendment aimed at enhancing the effectiveness of financial crime prevention, improving the transparency of financial transactions, and strengthening international cooperation.

A significant legislative change in this area was introduced by Act No. 387/2024 Coll., which amends and supplements Act No. 297/2008 Coll. on protection against the legalisation of proceeds from criminal activity and on protection against the financing of terrorism, as well as certain other acts (hereinafter referred to as "Act No. 387/2024 Coll."), as amended. This act, effective from 15 January 2025, substantially modified the legal framework for AML/CFT in the SR. Act No. 387/2024 Coll. represents a comprehensive reform affecting several areas of regulation, including the definition of ultimate beneficial ownership, the scope of obliged entities, as well as risk management and supervisory mechanisms.

According to the Explanatory report, the draft of Act No. 387/2024 Coll. was prepared by the Ministry of Interior of the SR in cooperation with the Ministry of Finance of the SR, the Ministry of Justice of the SR,

and the National Bank of Slovakia.[1] The primary objective of Act No. 387/2024 Coll. was to implement new EU legislative requirements while addressing deficiencies identified by the European Commission and the MONEYVAL. These shortcomings required legislative intervention in order to strengthen the national AML/CFT framework and ensure compliance with international standards.

The Explanatory report further indicates that failure to address the identified deficiencies could have resulted in the SR being placed under enhanced monitoring or even on the so-called "grey list". Such classification would have had significant negative consequences, including reputational risks, increased international scrutiny, complications in cross-border financial transactions, and reduced attractiveness for foreign investment.[2] These risks created substantial legislative pressure for adopting comprehensive AML/CFT reforms.

Another important reason for adopting the Act No. 387/2024 Coll. was the need to address deficiencies identified during the fifth round of the mutual evaluation of the SR by the MONEYVAL. These deficiencies included insufficient transparency of beneficial ownership, ineffective supervisory mechanisms, inadequate risk management frameworks, and weak sanctioning mechanisms. In response, the amendment introduced stricter beneficial ownership requirements, strengthened supervisory powers, and enhanced sanctioning mechanisms.[3]

The Explanatory report also highlights shortcomings in the transposition of Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament

[1] Dôvodová sprava k vládnemu návrhu zákona, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 297/2008 Z. z. o ochrane pred legalizáciou príjmov z trestnej činnosti a o ochrane pred financovaním terorizmu a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony (Explanatory Report on the Government Bill Amending and Supplementing Act No. 297/2008 Coll. on Protection Against the Legalization of Proceeds from Criminal Activity and on Protection Against the Financing of Terrorism, and on Amendments to Certain Acts, as Amended, and Amending and Supplementing Certain Other Acts).

[2] A. Al Qudah, M. Hailat, D. Setabouha, "Money Laundering in Global Economies: How Economic Openness and Governance Affect Money Laundering in the EU, G20, BRICS, and CIVETS," *Journal of Risk and Financial Management* 18.6/2025, 5–6.

[3] MONEYVAL, *Committee of experts on the evaluation of anti-money laundering measures and the financing of terrorism (moneyval): Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures Slovak Republic Fifth Round Mutual Evaluation Report*, September 2020.

and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC, where the European Commission identified several provisions that had not been properly implemented into SR law. The Act No. 387/2024 Coll. therefore introduced additional provisions relating to beneficial ownership identification, strengthened cooperation among supervisory authorities, and expanded the powers of the Financial Intelligence Unit (hereinafter referred to as the "FIU").

Technological developments constituted another significant reason for adopting the Act No. 387/2024 Coll. The digitalisation of financial services and the growing use of crypto-assets create new risks associated with anonymity and cross-border transactions.[4] As a result, the Act No. 387/2024 Coll. introduced new regulatory mechanisms, expanded the scope of obliged entities, and strengthened customer due diligence requirements and transaction monitoring obligations. These measures aim to ensure that technological innovation does not undermine the effectiveness of AML/CFT frameworks.

Legislative developments in the area of AML/CFT cannot be analysed in isolation but must be viewed within the broader context of EU law. EU AML/CFT legislation has gradually evolved through directives and regulations aimed at harmonising national legal frameworks and strengthening the effectiveness of combating financial crime. The adoption of the EU AML/CFT legislative package in 2024 introduced new harmonised rules, including a directly applicable AML/CFT Regulation, a revised directive, and the establishment of a new Anti-Money Laundering Authority.[5]

In this context, particular attention must be paid to Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing (hereinafter referred to as the "Regulation 2024/1624"). This regulation constitutes a key element of the new EU AML/CFT legislative package aimed at harmonising rules across Member States EU and strengthening the effectiveness of financial crime prevention.

The regulation forms part of a broader legislative package that also includes Directive (EU) 2024/1640 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the mechanisms to be put in place by Member States for the prevention of the use of the financial system for the purposes

[4] S. Meighan, *Money Laundering and Crypto-Assets A Socio-Technical Approach to Financial Intelligence*, Springer, Cham 2026, 5, 89.

[5] A. Minto, T. de Arruda, "The New EU Anti-Money Laundering Authority (AMLA) and the Standard for the Application of National Laws: 'What's Past Is Prologue'?", *European Business Organization Law Review* 2026, 5–9.

of money laundering or terrorist financing, amending Directive (EU) 2019/1937, and amending and repealing Directive and Regulation (EU) 2024/1620 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 establishing the Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism and amending Regulations (EU) No 1093/2010, (EU) No 1094/2010 and (EU) No 1095/2010. The objective of this package is to introduce a single regulatory framework, strengthen cooperation among supervisory authorities, and enhance the overall effectiveness of AML/CFT measures within the EU.

These new rules also expand the scope of obliged entities, strengthen customer due diligence requirements, and enhance transparency of ownership structures, thereby increasing the effectiveness of preventing money laundering and terrorist financing within the EU.

2. TRANSFORMATION OF AML/CFT LEGISLATION IN THE SR IN THE CONTEXT OF EUROPEAN REGULATION

Based on the above, it was necessary to proceed with Act No. 387/2024 Coll., amending the AML Act, aimed at eliminating the identified shortcomings of the existing legal framework while ensuring its alignment with EU law and international standards in the field of AML/CFT. Within the adopted legislative changes, particular importance was given to the regulation of crypto-assets, reflecting the dynamic development of the digital financial market as well as the increasing risks associated with the use of decentralized technologies.[6] Studies indicate a growing volume of funds laundered through cryptocurrencies, with estimates reaching tens of billions of dollars annually. This development increases the need for regulation of digital assets and strengthening AML/CFT mechanisms in the crypto-asset sector.[7]

The introduction of legal regulation of crypto-assets reflects technological developments in financial services and the increasing use of blockchain technologies.[8] Academic and professional literature highlights that cryptocurrencies and digital assets pose an elevated risk of misuse for money laundering purposes, particularly due to their decentralized nature, pseudonymity, and absence of centralized oversight. These characteristics increase the attractiveness of virtual assets for criminal actors and compli-

[6] D. A. Zetzsche, F. Annunziata, J. Sinnig, "Digital Assets, MiCA & EU Investment Fund Law," *European Business Organization Law Review* 2025, 523.

[7] S. Meighan, 26–28.

[8] R. Walters, B. Zeller, M. Atherton, "Crypto-Assets and Property Law: Emerging Challenges in International Trade and Investment. American Journal of Science," *Engineering and Technology* 10.4/2025, 186.

cate the identification of participants in financial transactions.[9] These factors represent a significant challenge for supervisory authorities and require the introduction of new regulatory mechanisms to ensure the identification of transaction participants and monitoring of financial flows.

On the basis of the above, the Act No. 387/2024 Coll. introduced a new category of obliged entities, namely crypto-asset service providers, replacing the previous providers of virtual currency services. At the same time, a new legal concept of "crypto-asset" was introduced, and obligations relating to customer identification, monitoring of business operations, and reporting of unusual transactions were expanded. These changes are based primarily on the implementation of Regulation (EU) 2023/1113 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on information accompanying transfers of funds and certain crypto-assets and amending Directive (EU) 2015/849 and the new EU AML/CFT legislative package,[10] which extends regulatory requirements to crypto-asset service providers in order to mitigate risks of money laundering in the digital financial environment.

Simultaneously, as a result of the adoption of the Regulation 2024/1624, obliged entities are generally required to comply with organizational obligations and risk management requirements, as well as to apply customer due diligence.[11] These obligations apply particularly when establishing a business relationship, participating in the establishment of a legal entity, carrying out transactions exceeding EUR 10,000, or where suspicious circumstances arise.[12] The scope of customer due diligence is determined on the basis of an individual risk assessment, with obliged entities required to identify the customer, beneficial owner, understand the purpose of the business relationship, and conduct ongoing monitoring of business transactions.

In the case of crypto-asset service providers, Regulation 2024/1624 introduces specific customer due diligence rules. Providers must apply en-

[9] T. van der Linden, T. Shirazi, „Markets in crypto-assets regulation: Does it provide legal certainty and increase adoption of crypto-assets?", *Financial Innovation*, Springer 9.1/2023, 2, 6.

[10] Anti-money laundering and countering the financing of terrorism overview *https://finance.ec.europa.eu/financial-crime/anti-money-laundering-and-countering-financing-terrorism-overview_en*, last visited 2 May 2026.

[11] S. Jafarnejad, F. Robinet, R. Frank, "A Risk-Based AML Framework: Finding Associates Through Ultimate Beneficial Owners", *2024 IEEE Symposium on Computational Intelligence for Financial Engineering and Economics, CIFEr 2024*, 1–7; P. M. Shust, V. Dostov, "Implementing innovative customer due diligence: proposal for universal model," *Journal of Money Laundering Control* 23.4/2020, 874–881.

[12] § 10 (2) Act No. 297/2008 Coll. on Protection against the Legalisation of Proceeds from Criminal Activity and Protection against Financing of Terrorism.

hanced due diligence for occasional transactions of at least EUR 1,000, regardless of whether the transaction is carried out in a single operation or through multiple linked operations. For lower-value transactions, simplified due diligence may be applied. These measures aim to increase transparency and align the regulation of crypto-assets with rules applied in the traditional financial sector.

Where crypto-asset service providers are unable to conduct adequate customer due diligence, they must refrain from executing the transaction or establishing a business relationship, terminate an existing relationship where appropriate, and report suspicious transactions to the FIU. Obliged entities are also required to obtain information on the purpose of the business relationship, expected transaction volume, origin of funds, and intended destination of funds.

The Regulation 2024/1624 also addresses risks associated with crypto-asset anonymity. Under the new rules, anonymous accounts, including anonymous crypto-asset accounts, are prohibited, and financial institutions and crypto-asset service providers must conduct due diligence before accounts are used.[13]

The objective of these measures is to increase transparency of the financial system, strengthen traceability of financial flows, and limit misuse of crypto-assets for money laundering and terrorist financing purposes. These rules also harmonize crypto-asset regulation with traditional financial services and strengthen the preventive function of AML/CFT legislation within the EU.

Another significant change concerns the expansion of the definition of ultimate beneficial owner. These measures also reflect developments in EU legislation, particularly Regulation 2024/1624, which strengthens transparency requirements and introduces stricter verification rules for beneficial ownership across various legal structures.[14]

Changes in this area are also based on the recommendations of the FATF, which emphasize the need to ensure the availability of accurate, up-to-date, and verifiable information on ultimate beneficial owners. According to FATF, beneficial ownership transparency represents a fundamental tool for identifying individuals who attempt to conceal illicit financial ac-

[13] M. Rouan, "Show Me the Money: Approaches to Anti-Money Laundering Compliance for Digital Assets," *Brooklyn Journal of Corporate, Financial & Commercial Law* 9.2/2025, 489, 493.

[14] Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, Article 2 (28).

tivities through complex legal structures, including trusts, holding companies, and offshore entities.[15]

Transparency of ultimate beneficial ownership can be considered one of the most effective tools in combating financial crime. Non-transparent ownership structures enable the concealment of illicit financial flows and facilitate money laundering, tax evasion, and corruption, while insufficient identification of ultimate beneficial owners creates significant opportunities for misuse of legal entities for money laundering and terrorist financing purposes.

Similarly, the absence of beneficial ownership data, such as in the case of anonymous shell companies, represents a significant instrument for money laundering and terrorist financing. Insufficient transparency of ownership structures allows the concealment of the actual owners and complicates the investigation of financial crimes.[16]

Prior to the Act No. 387/2024 Coll., ultimate beneficial owners could be identified only on the basis of criteria related to asset arrangements, which did not fully reflect the requirements of AML legislation. The Act No. 387/2024 Coll. therefore expanded the definition of ultimate beneficial owner and introduced new rules for identifying ownership structures, thereby strengthening transparency of legal entities and reducing the risk of their misuse for money laundering and terrorist financing purposes.

One of the reasons for amending AML Act was to respond to the recommendations of the OECD. In its report, the OECD assessed the SR, among other aspects, from the perspective of ensuring the availability of identification data and information on ultimate beneficial owners in relation to relevant entities.[17] The objective of the adopted measures was therefore to eliminate the identified deficiencies in the registration of ultimate beneficial owners in general partnerships, limited partnerships, and silent partnerships. The introduced rules are intended to strengthen the transparency of ownership structures and align SR legislation with EU law as well as international standards.

Within the implemented changes, it is also possible to highlight the modification and addition of further identifiers aimed at more precise specification of ultimate beneficial owners. For example, provisions relating to

[15] FATF, *Beneficial ownership of legal persons*, 2023.

[16] M. Aristodemou, "Are beneficial ownership laws important? Exploring the impact of Panama, FinCEN, and Pandora Papers on beneficial ownership laws in the UK and the US," *Journal of Economic Criminology* 5/2023, 1–14.

[17] OECD, *Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes: Slovak Republic 2020 (Second Round) Peer review report on the exchange of information on request*, 2024, 15.

foreign trust funds were introduced, whereby the definition of the ultimate beneficial owner was extended to include specific natural persons exercising effective control, such as the settlor, trustee, protector (if appointed), beneficiary, or another person exercising effective control.[18] These measures address shortcomings identified by the European Commission and the MONEYVAL. Since SR law currently does not recognize the legal form of a trust fund, the Act No. 387/2024 Coll. to AML Act introduced provisions specifically applicable to foreign trust funds, particularly in cases where a business relationship is established with obliged entities within the territory of the SR.

Under the new legal framework, an ultimate beneficial owner also includes a natural person who is a partner in a general partnership or a limited partnership, as well as a person who directly or indirectly controls a legal entity that is a partner in such a company. Furthermore, a silent partner is considered an ultimate beneficial owner if they are entitled to at least 25% of the economic benefit derived from the business activities of the legal entity in which they act as a silent partner.

The Act No. 387/2024 Coll. to AML Act significantly expanded the scope of customer due diligence obligations, reflecting modern theoretical approaches in the field of preventing money laundering. Customer Due Diligence represents one of the key tools of the AML/CFT system, enabling the identification and management of risks related to money laundering and terrorist financing. Customer Due Diligence and Know your customer mechanisms are considered fundamental pillars of the AML/CFT system, contributing to the protection of the integrity of the financial system and the prevention of financial crime. Customer due diligence involves collecting and verifying customer data, identifying beneficial owners, and conducting ongoing monitoring to detect suspicious activities.

The amended legal framework also reflects the principle of the risk-based approach, which constitutes a core principle of modern AML/CFT systems. According to the FATF, the risk-based approach requires countries, supervisory authorities, and financial institutions to identify, assess, and understand money laundering and terrorist financing risks and apply appropriate mitigation measures depending on the level of identified risk. This approach enables more efficient allocation of resources and focuses supervisory mechanisms on areas presenting the highest risks.

In line with these theoretical principles, the Act No. 387/2024 Coll. expands the situations in which obliged entities must perform customer due diligence. Under Section 10 (2) of the AML Act, customer due diligence applies not only when establishing a business relationship or con-

[18] FATF, *Beneficial ownership and transparency of legal arrangements,* 2024.

ducting occasional transactions but also throughout the entire duration of the business relationship. Ongoing monitoring represents one of the key elements of modern AML/CFT systems, as it allows the identification of unusual transactions and changes in a customer's risk profile. Ongoing monitoring involves continuous scrutiny of transactions and maintaining up-to-date customer information, particularly for higher-risk clients.

Under the amended legal framework, customer due diligence obligations apply particularly in the following situations:

- during the entire duration of the business relationship, with the intensity of monitoring depending on the identified level of risk,
- in the event of significant changes in the client's position, particularly in ownership structure or business activities,
- when changes occur in beneficial ownership information,
- during occasional transactions outside an existing business relationship, particularly transfers of funds or crypto-assets.

The law also defines situations in which customer due diligence may be postponed, particularly where conducting due diligence could compromise the investigation of an unusual transaction or where the FIU issues written instructions not to perform due diligence.

The Act No. 387/2024 Coll. also regulates simplified customer due diligence. This approach is based on the principle of proportionality, which forms an integral part of the risk-based approach. The risk-based model enables financial institutions to focus resources on high-risk entities while reducing administrative burdens for low-risk clients. Simplified due diligence may only be applied where the client is not classified as high-risk, there are no grounds for enhanced due diligence, and the obliged entity properly documents the justification for the lower risk classification.

The Act No. 387/2024 Coll. To AML Act also significantly strengthened supervision over obliged entities and expanded the powers of supervisory authorities, addressing identified deficiencies in control effectiveness, sanctioning mechanisms, and coordination among competent authorities.

Within the adopted measures, the powers of the FIU were strengthened, supervisory mechanisms were expanded, and sanctions for breaches of obligations under the AML Act were tightened. The strengthening of the FIU's powers reflects international FATF standards, which require financial intelligence units to possess adequate authority to collect, analyse, and process information on suspicious transactions. According to FATF standards, financial intelligence units function as national centres for receiving, analysing, and disseminating information related to suspicious financial

activity and must cooperate with competent authorities to ensure the effectiveness of AML/CFT systems.[19]

Changes in the area of supervision also respond to recommendations of the MONEYVAL, which identified deficiencies in the supervision of obliged entities, sanctioning mechanisms, and risk management. MONEYVAL acts as a monitoring body assessing compliance with international AML/CFT standards and issues recommendations to strengthen national systems and institutional frameworks.[20]

Based on the above, a new Section 33 (4) was added to AML Act, stipulating that the FIU is authorized to impose sanctions not only on obliged entities but also on natural persons acting within the management and supervisory bodies of an obliged entity. Sanctions may apply in particular to members of the statutory body, members of the supervisory board, members of management bodies, or proxy holders of the obliged entity. The imposed sanction may amount to up to ten times the average monthly income of the sanctioned individual received from the obliged entity during the previous 12 months. This measure significantly strengthens the personal accountability of members of management and supervisory bodies for compliance with obligations under the AML Act.

Strengthening sanctioning mechanisms represents an important tool for enforcing legal obligations and contributes to increasing the preventive effect of AML/CFT legislation. Expanding the powers of supervisory authorities also aims to enhance the effectiveness of oversight over obliged entities and strengthen transparency within the financial system. These changes also reflect legislative developments at the EU level, which increasingly emphasize centralized supervision and stronger coordination in the prevention of money laundering and terrorist financing.

3. CONCLUSION

The adopted legislative changes represent a significant shift in the legal framework for the prevention of money laundering and terrorist financing in the SR. The implementation of the amendment to AML Act reflects the need to respond to changing conditions in the financial market, technological progress, and increasing demands for transparency in economic relationships. At the same time, the adopted measures aim to align national

[19] A. Karapatakis, "Financial Intelligence Units (FIUs) in the Anti-Money Laundering Regime under Reform: An Enquiry into the Privacy and Data Protection Challenges," E*uropean Papers – A Journal on Law and Integration* 11.1/2026, 518–522.

[20] MONEYVAL, *Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures Slovak Republic 3rd Enhanced Follow-up Report & Technical Compliance Re-Rating, Folow-up report*, 2024.

legislation with the European regulatory framework and international standards, with particular attention devoted to digital assets, identification of ownership structures, and strengthening of supervisory mechanisms.

A key benefit of the implemented changes is the increased transparency of financial operations, the clarification of identification obligations, and the extension of the regulatory framework to new forms of financial services, including crypto-asset service providers. These measures contribute to more effective detection of high-risk transactions, improved traceability of financial flows, and reduced opportunities for misuse of legal entities and digital instruments for illicit purposes. The introduced rules also enhance legal certainty for market participants and create conditions for a more stable business environment.

Another important contribution is the expansion of the definition of the ultimate beneficial owner and the introduction of more precise rules for identifying ownership structures, which help reduce non-transparent economic relationships. Strengthening supervisory mechanisms, expanding sanctioning tools, and increasing the accountability of management bodies create conditions for more effective enforcement of legal obligations and reduction of regulatory violations. These measures correspond to international standards requiring improved transparency of beneficial ownership and prevention of misuse of corporate structures.

The adopted legal framework also promotes the application of a risk-based approach, enabling more effective management of identified threats and proportionate adjustment of preventive measures according to the level of risk. Expanding obligations related to ongoing monitoring and risk management increases the resilience of the financial system against emerging forms of financial crime and supports a more targeted allocation of supervisory resources.

Overall, the adopted legislative measures strengthen the credibility of the financial environment, improve the effectiveness of supervisory mechanisms, and support harmonization with the EU legal framework. The amendment to AML Act therefore represents a significant step toward modernization of the system for preventing financial crime and enhancing its effectiveness in the context of a dynamically evolving financial market.

LIST OF REFERENCES

Scientific works

1. AlQudah, Anas, Mahmoud Hailat, Dana Setabouha, "Money Laundering in Global Economies: How Economic Openness and Governance Affect Money Laundering in the EU, G20, BRICS, and CIVETS," *Journal of Risk and Financial Management* 18.6/2025;
2. Aristodemou, Marina, "Are beneficial ownership laws important? Exploring the impact of Panama, FinCEN, and Pandora Papers on beneficial ownership laws in the UK and the US," *Journal of Economic Criminology* 5/2023;
3. Jafarnejad, Sasan, François, Robinet, Raphaël, Frank, "A Risk-Based AML Framework: Finding Associates Through Ultimate Beneficial Owners", *2024 IEEE Symposium on Computational Intelligence for Financial Engineering and Economics,* CIFEr 2024;
4. Karapatakis, Andreas, "Financial Intelligence Units (FIUs) in the Anti-Money Laundering Regime under Reform: An Enquiry into the Privacy and Data Protection Challenges", E*uropean Papers – A Journal on Law and Integration* 11.1/2026;
5. Meighan, Steven, *Money Laundering and Crypto-Assets A Socio-Technical Approach to Financial Intelligence*, Springer, Cham 2026;
6. Minto, Andrea, Thomaz, De Arruda, "The New EU Anti-Money Laundering Authority (AMLA) and the Standard for the Application of National Laws: 'What's Past Is Prologue'?" *European Business Organization Law Review* 2026;
7. Zetzsche, Dirk A., Filippo, Annunziata, Sinnig, Julia, "Digital Assets, MiCA & EU Investment Fund Law," *European Business Organization Law Review* 2025;
8. Rouan, Mollie, "Show Me the Money: Approaches to Anti-Money Laundering Compliance for Digital Assets," *Brooklyn Journal of Corporate, Financial & Commercial Law* 9.2/2025;
9. Shust, Pavel M., Victor, Dostov, "Implementing innovative customer due diligence: proposal for universal model", *Journal of Money Laundering Control* 23.4/2020;
10. Van Der Linden, Tina, Shirazi, Tina, „Markets in crypto-assets regulation: Does it provide legal certainty and increase adoption of crypto-assets?", *Financial Innovation* 9.1/2023;
11. Walters, Robert, Zeller, Bruno, Atherton, Mirella, "Crypto-Assets and Property Law: Emerging Challenges in International Trade and Investment", *American Journal of Science, Engineering and Technology* 10.4/2025.

Legal documents and other sources

1. Anti-money laundering and countering the financing of terrorism overview, *https://finance.ec.europa.eu/financial-crime/anti-money-laundering-and-countering-financing-terrorism-overview_en*;
2. Act No. 297/2008 Coll. on Protection against the Legalisation of Proceeds from Criminal Activity and Protection against Financing of Terrorism;
3. Act No. 387/2024 Coll., which amends and supplements Act No. 297/2008 Coll. on protection against the legalisation of proceeds from criminal activity and on protection against the financing of terrorism;
4. Dôvodová sprava k vládnemu návrhu zákona, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 297/2008 Z. z. o ochrane pred legalizáciou príjmov z trestnej činnosti a o ochrane pred financovaním terorizmu a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony (Explanatory Report on the Government Bill Amending and Supplementing Act No. 297/2008 Coll. on Protection Against the Legalization of Proceeds from Criminal Activity and on Protection Against the Financing of Terrorism, and on Amendments to Certain Acts, as Amended, and Amending and Supplementing Certain Other Acts);
5. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing;
6. Directive (EU) 2024/1640 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the mechanisms to be put in place by Member States for the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing;
7. FATF, *Beneficial ownership and transparency of legal arrangements*, 2024;
8. FATF, *Beneficial ownership of legal persons*, 2023;
9. MONEYVAL, *Committee of experts on the evaluation of anti-money laundering measures and the financing of terrorism (moneyval): Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures Slovak Republic Fifth Round Mutual Evaluation Report,* September 2020;
10. MONEYVAL, *Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures Slovak Republic 3rd Enhanced Follow-up Report & Technical Compliance Re-Rating, Folow-up report,* 2024;
11. OECD, *Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes: Slovak Republic 2020 (Second Round) Peer review report on the exchange of information on request*, 2024;
12. Regulation (EU) 2024/1624 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing;

13. Regulation (EU) 2023/1113 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on information accompanying transfers of funds and certain crypto-assets and amending Directive (EU) 2015/849.

Проф. др Јана Даудрик, ванредни професор
Правни факултет Универзитета Коменски у Братислави, Словачка

ИЗМЈЕНЕ ЗАКОНА О СПРЕЧАВАЊУ ПРАЊА НОВЦА И ФИНАНСИРАЊА ТЕРОРИЗМА У СЛОВАЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ: ИЗАЗОВИ И ЕФЕКТИ РЕФОРМЕ AML СИСТЕМА

Сажетак

Циљ овог рада јесте анализа развоја законодавства у области спречавања прања новца и финансирања тероризма (AML/CFT) у Словачкој Републици, с посебним освртом на измјене уведене Законом бр. 387/2024 Зб. Истраживање се заснива на догматскоправној анализи, упоредноправном методу и испитивању релевантног законодавства Европске уније и међународних стандарда, нарочито оних које су утврдили Радна група за финансијске мјере против прања новца (FATF) и MONEYVAL.

Резултати анализе показују да су измјене закона првенствено усвојене као одговор на недостатке уочене током међународних евалуација, непотпуно преношење директива Европске уније и нове ризике повезане са дигитализацијом и криптоимовином. У раду су идентификоване кључне законодавне новине, укључујући проширење дефиниције стварног власника, укључивање пружалаца услуга у вези са криптоимовином међу обвезнике закона, као и јачање мјера дужне пажње према странкама, механизама надзора и система санкционисања. Посебно се указује на све већи значај приступа заснованог на процјени ризика, као и на усклађивање националног законодавства са новим законодавним пакетом Европске уније у области AML/CFT, чији је циљ хармонизација правила међу државама чланицама.

У закључку се истиче да усвојене реформе значајно повећавају транспарентност, унапређују управљање ризицима и јачају отпорност финансијског система, истовремено доприносећи хармонизацији прописа у области спречавања прања новца и финансирања тероризма у оквиру Европске уније.

Кључне ријечи: *Законодавство Словачке; Спречавање прања новца; Финансирање тероризма; FATF; MONEYVAL.*

UDC/УДК 336.2(437.6)
ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE / *ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД*

Assistant Professor Veronika Munková, PhD.

Faculty of Law, Comenius University Bratislava, Slovak republic

LEGAL, FISCAL AND REGULATORY DIMENSIONS OF NEW STATE TAXES: THE FINANCIAL TRANSACTION TAX AND SUGAR-SWEETENED BEVERAGE TAX

This article examines the legal, fiscal, and regulatory dimensions of two recently introduced taxes in the Slovak Republic: the Financial Transaction Tax and the Sugar-Sweetened Beverage Tax. Both measures were adopted in the context of fiscal consolidation and the need to strengthen public revenues following the deterioration of Slovakia's public finances and the opening of the Excessive Deficit Procedure. The article analyses the legal design, taxable events, tax bases, rates, scope of taxable persons, and compatibility of both taxes with European Union law. It further evaluates their initial fiscal performance and behavioural effects on taxpayers, consumers, businesses, and payment service providers. The findings demonstrate that the Sugar-Sweetened Beverage Tax has largely achieved its intended fiscal and regulatory objectives. Its revenue exceeded the original budgetary forecast, while sales of taxable beverages declined, indicating a measurable impact on consumer behaviour. By contrast, the Financial Transaction Tax has generated lower revenue than initially projected and has produced potentially adverse behavioural responses, including the consolidation of payments, greater reliance on cash transactions, and the possible relocation of financial operations abroad. These effects may reduce transaction transparency and indirectly weaken the collection of VAT and income taxes. The article concludes that the effectiveness of newly introduced taxes depends not only on their formal legal design, but also on behavioural adaptation, administrative feasibility, market responses, and the broader economic environment.

Key words: Slovak tax system; Financial Transaction Tax; Sugar-Sweetened Beverage Tax; Public revenue.

Veronika Munková, *veronika.munkova@flaw.uniba.sk.*

1. INTRODUCTION

The deterioration of Slovakia's public finances led to the initiation of the Excessive Deficit Procedure (EDP) under the European Union's fiscal surveillance framework. In its assessment report published in July 2024, the European Commission concluded that the general government deficit of the Slovak Republic reached 4.9% of gross domestic product (GDP)[1] in 2023, while gross government debt amounted to 56.0% of GDP. Furthermore, the Commission found that the breach of the reference value for the government deficit could be regarded as neither exceptional nor temporary, thereby fulfilling the conditions for the application of the Excessive Deficit Procedure.[2] On the basis of this assessment, the Council of the European Union formally decided on 26 July 2024 that an excessive deficit existed in the Slovak Republic. Subsequently, in January 2025, the Council adopted a recommendation requiring the Slovak Republic to correct its excessive general government deficit by the end of 2027 through the implementation of credible and sustainable fiscal consolidation measures. The inclusion of the Slovak Republic in the Excessive Deficit Procedure constituted a clear indication that the deterioration of the country's public finances could no longer be regarded as a temporary deviation caused by extraordinary circumstances, but rather as a structural fiscal imbalance requiring systematic, long-term, and multiannual fiscal consolidation. As part of these fiscal consolidation efforts, the Slovak legislature introduced several revenue-enhancing measures, including the Financial Transaction Tax and the Sugar-Sweetened Beverage Tax. These newly introduced taxes were primarily intended to generate additional revenue for the public budget. Given that tax revenues constitute one of the principal sources of public revenue in every modern state, taxation remains a fundamental instrument of fiscal policy. At the same time, taxation continues to be one of the areas in which national legislatures retain a relatively broad margin of regulatory autonomy, notwithstanding the constraints arising from European Union law. The aim of this paper is to verify the following hypothesis: the introduction of the Financial Transaction Tax and the Sugar-Sweetened Beverage Tax has contributed to an increase in state budget revenues, while their purpose cannot be reduced solely to a fiscal function, as these taxes also pursue important regulatory objectives by influencing the behaviour of economic actors.

[1] EUROSTAT, Government deficit/surplus, debt and associated data for Slovakia, notification 2024. Luxembourg: Eurostat 2024.

[2] EUROPEAN COMMISSION. *Report Prepared in Accordance with Article 126(3) TFEU – Slovakia*. Brussels: European Commission 2024, 3–6.

2. SUGAR-SWEETENED BEVERAGE TAX

The introduction of the Sugar-Sweetened Beverage Tax constitutes one of the measures envisaged in the Programme Declaration of the Government of the Slovak Republic for 2023–2027, Better, Calmer and Safer Living. Within this strategic policy document, the Government committed itself to implementing a range of measures aimed at mitigating negative externalities through appropriately designed public policy instruments, including fiscal policy. In this context, the excessive consumption of sugar-sweetened beverages has been identified as a significant negative externality due to its adverse effects on public health and its contribution to increasing public healthcare expenditure. Against this background, with effect from 1 January 2025, the Slovak tax system was expanded through the introduction of the Sugar-Sweetened Beverage Tax as a new tax instrument. The tax is regulated by Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax and on Amendments to Certain Acts.

The primary objective of introducing this tax was to influence consumer behaviour through economic incentives, reduce the consumption of beverages with a high content of added sugar, and promote healthier dietary habits among the population. In addition to its public health and preventive objectives, the tax was also intended to fulfil an important fiscal function by generating an additional source of public revenue for the state budget. From the perspective of tax policy, the Sugar-Sweetened Beverage Tax represents a typical example of a tax instrument combining revenue-raising and regulatory functions. While it contributes to the financing of public expenditure, it simultaneously seeks to internalise the negative externalities associated with the consumption of sugar-sweetened beverages by influencing the behaviour of both consumers and market participants.

The Sugar-Sweetened Beverage Tax is classified as an indirect selective excise tax, meaning that it is borne indirectly by natural and legal persons through the purchase of taxable sugar-sweetened beverages. At the same time, it exhibits the traditional characteristics of excise taxation within the Slovak tax system, most notably its nature as a single-stage tax. The tax is levied only once in relation to a particular sugar-sweetened beverage subject to taxation, namely upon the occurrence of the legally prescribed event giving rise to the tax liability. As a general rule, the tax liability arises upon the first supply of the taxable beverage within the territory of the Slovak Republic. Where the taxpayer applies the special rules governing the chargeability of the tax, the tax liability arises upon the acquisition of a taxable sugar-sweetened beverage from abroad intended for its first supply in the domestic market. Accordingly, unlike value added tax, the Sugar-Sweetened Beverage Tax is not imposed at every stage of the production

and distribution chain but is collected only once, at the legally designated stage.

Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax provides an exhaustive definition of the categories of sugar-sweetened beverages falling within the scope of the tax. The decisive criterion is not the commercial designation of the product but rather whether it satisfies all statutory requirements laid down by the Act. The taxable products include:

1. Packaged sugar-sweetened beverages intended for direct consumption containing added sugar or sweeteners and classified under Combined Nomenclature (CN) codes 2009, 2202 10 00, 2202 91 00, or 2202 99 19, as well as any other packaged sugar-sweetened beverage intended for direct consumption containing added sugar or sweeteners where it also contains coffee, tea, or their substitutes. The Act expressly excludes infant formula, follow-on formula, foods for special medical purposes, total diet replacement products for weight control, medicinal products, and food supplements.

2. Packaged concentrated substances containing added sugar or sweeteners that require preparation before consumption by adding water, ice, carbon dioxide, milk, or plant-based milk alternatives, provided that, following such preparation, they constitute a taxable sugar-sweetened beverage. Medicinal products and food supplements are excluded from this category.

3. Packaged sugar-sweetened beverages or concentrated substances falling within the first or second category that contain caffeine from any source in excess of 150 mg per litre.[3]

In summary, the tax applies to selected sugar-sweetened beverages containing added sugar or sweeteners. These primarily include packaged beverages intended for direct consumption and packaged concentrates intended for the preparation of such beverages. The legislative approach therefore relies on a precisely defined catalogue of taxable products, ensuring legal certainty while simultaneously pursuing both fiscal and public health policy objectives.

The tax base is therefore determined not by the selling price of the taxable sugar-sweetened beverage but by its quantity, expressed, for example, in litres or kilograms. The applicable tax rates are laid down in Section 8(1) of Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax. According to the wording of this provision, the tax rates are differentiated depending on the category of the taxable beverage, the unit of measure-

[3] Section 2(a) of Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax and on Amendments to Certain Acts.

ment forming the tax base, and, where relevant, the method of preparation of the beverage.

The Act thus establishes a multi-tiered rate structure. Unlike ad valorem taxation, where the tax is calculated as a percentage of the product's value, the Sugar-Sweetened Beverage Tax is imposed through specific tax rates, expressed as fixed monetary amounts per litre or per kilogram of the taxable product. Notably, the amount of tax is determined solely by reference to the quantity of the product and does not vary according to the actual sugar or sweetener content of the beverage.

As noted above, the Sugar-Sweetened Beverage Tax forms part of the Slovak system of excise taxation. One of the principal objectives pursued by the Slovak legislature in introducing this tax was to increase public revenues through the creation of an additional source of state budget income. International experience also supported the adoption of such a measure. According to a comparative study published in 2022, more than 45 countries[4] had already implemented a tax on sugar-sweetened beverages by that time.

The study evaluated three principal indicators: the tax pass-through rate, the percentage reduction in demand for sugar-sweetened beverages (SSBs), and the price elasticity of demand measured by sales and consumption data. The findings demonstrated that the overall tax pass-through rate reached 82% (95% confidence interval (CI): 66%–98%; $P < 0.001$; $I^2 = 99\%$), indicating that the tax was only partially reflected in retail prices (so-called tax undershifting). Demand for sugar-sweetened beverages proved to be highly responsive to tax-induced price increases, with the estimated price elasticity of demand reaching −1.59 (95% CI: −2.11 to −1.08; $P < 0.001$; $I^2 = 100\%$). Furthermore, average sales of sugar-sweetened beverages declined by 15% (95% CI: −20% to −9%; $P < 0.001$; $I^2 = 100\%$). The study did not identify statistically significant evidence that consumers systematically substituted taxed beverages with untaxed alternatives.[5] Likewise, no statistically significant changes were observed in the overall consumption of sugar-sweetened beverages. These findings suggest that the tax primarily affected purchasing patterns through higher prices while producing only limited substitution effects, thereby confirming that such taxes may simultaneously fulfil fiscal and behavioural regulatory objectives.

[4] Author's note: In the international literature, this tax is commonly known as the Sugar Tax.

[5] T. Andreyeva, K. Marple, S. Marinello, T. E. Moore, L. M. Powell, "Outcomes Following Taxation of Sugar-Sweetened Beverages: A Systematic Review and Meta-analysis", *JAMA Network Open* 5(6)/2022, e2215276.

Building upon the findings of the above-mentioned study, the author sought to examine the same indicators in the context of the Slovak Republic. According to the explanatory memorandum accompanying the legislation, the expected revenue from the Sugar-Sweetened Beverage Tax was estimated at EUR 79,583,892 for 2025, EUR 108,865,028 for 2026, and EUR 110,056,157 for 2027.[6] The Financial Administration of the Slovak Republic has not yet published separate official data on the actual tax revenue collected under this tax. Consequently, an assessment of its fiscal impact may currently be based on the data published by the Institute for Financial Policy (IFP).[7]

According to the IFP, the Sugar-Sweetened Beverage Tax generated EUR 98.6 million in revenue during its first year of application (2025), thus exceeding the originally projected amount. The tax also influenced consumer behaviour, with year-on-year sales of sugar-sweetened beverages declining by approximately 14%. The IFP further reported that almost 75% of the total tax revenue originated from conventional sugar-sweetened soft drinks, indicating that traditional carbonated beverages, cola drinks, lemonades, and similar products remain the principal source of tax revenue. The second most significant revenue category consisted of energy drinks.[8]

Prior to the introduction of the tax, however, it had been estimated that demand for sugar-sweetened beverages in Slovakia would decline by approximately 15–25%, which, from a fiscal perspective, was expected to reduce the overall tax revenue generated by this measure.[9] In light of the available data, it may be argued that the tax primarily fulfils a fiscal function, while its regulatory function operates as a complementary objective. From the perspective of public finance, the fiscal objective has clearly been achieved, as the actual tax revenue exceeded the projected budgetary estimates. At the same time, the decline in the consumption and sales of

[6] See further the Explanatory Memorandum to Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax and on Amendments to Certain Acts, Parliamentary Print No. 483, National Council of the Slovak Republic, available at: National Council of the Slovak Republic – Parliamentary Print No. 483: *https://www.nrsr.sk/web/Page.aspx?-sid=zakony/cpt&ZakZborID=13&CisObdobia=9&ID=483*

[7] The Institute for Financial Policy (IFP) is the analytical unit of the Ministry of Finance of the Slovak Republic, responsible for preparing economic analyses, forecasts, and policy evaluations to support evidence-based fiscal decision-making.

[8] For further details, see the Institute for Financial Policy, Forecasts, available at: *https://ifp.sk/prognozy/*(accessed 20 June 2026). (mfsr.sk)

[9] See, for example, "The Introduction of the Sugar-Sweetened Beverage Tax Led to a Sharp Decline in Sales", Index SME, 23 October 2025, available at: *https://index.sme.-sk/c/23488546/dan-zo-sladenych-napojov-viedla-k-prudkemu-prepadu-predaja.html* (accessed 23 October 2025).

sugar-sweetened beverages demonstrates that the tax has also achieved its intended behavioural effect by discouraging the consumption of products associated with negative public health externalities.

From a practical perspective, the principal consequence of the tax has been the incorporation of the tax burden into the retail price of taxable beverages. In practice, producers and importers have largely transferred the tax to consumers through higher final prices, which is consistent with the findings of international empirical studies on the pass-through of sugar-sweetened beverage taxes. For comparative purposes, it is also appropriate to consider the overall contribution of excise taxation to the state budget. Within the Slovak tax system, excise taxes include not only the Sugar-Sweetened Beverage Tax but also excise duties on alcoholic beverages, tobacco products, mineral oils, electricity, coal, and natural gas. Since the Sugar-Sweetened Beverage Tax entered into force only on 1 January 2025, it is naturally not reflected in the budgetary figures for 2024.

Budgetary data for the period 2024–2026 demonstrate that excise taxes continue to constitute a stable component of state tax revenues, although their share of total tax revenues remains lower than that generated by value added tax (VAT). According to the state budget for the respective fiscal years, planned revenues from excise taxes amounted to EUR 2.779 billion in 2024, increased to EUR 2.891 billion in 2025, and are projected to reach EUR 2.865 billion in 2026. These figures indicate that, despite fluctuations in the composition of excise taxation, this category of taxes continues to represent an important and relatively stable source of public revenue within the Slovak fiscal system.

3. SUGAR-SWEETENED BEVERAGE TAX AND VALUE ADDED TAX

The legal nature of the Sugar-Sweetened Beverage Tax remains a matter of academic discussion. In particular, some commentators have questioned whether this tax exhibits characteristics comparable to those of value added tax (VAT).[10] This issue is especially significant in light of the continuing dominance of VAT within the structure of Slovak tax revenues. A comparison of the state budget projections for the period 2024–2026 confirms that VAT continues to represent the largest source of state budget revenue among taxes on goods and services. Although the Slovak Republic

[10] F. Richter, "The Sugar-Sweetened Beverage Tax and Value Added Tax – Selected Comparative Aspects", in M. Miháliková, V. Ťažká (eds.), *Milestones of Law in the Central European Area 2025*, Faculty of Law, Comenius University Bratislava, Bratislava 2025, 1043.

enjoys fiscal sovereignty in introducing new taxes, such legislative autonomy is not unlimited. In exercising its taxing powers, Slovakia must comply with Article 401 of Council Directive 2006/112/EC of 28 November 2006 on the common system of value added tax. Pursuant to Article 401 of the VAT Directive: "*Without prejudice to other provisions of Community law, this Directive shall not prevent a Member State from maintaining or introducing taxes on insurance contracts, taxes on betting and gambling, excise duties, stamp duties or, more generally, any taxes, duties or charges which cannot be characterised as turnover taxes, provided that the collection of those taxes, duties or charges does not give rise, in trade between Member States, to formalities connected with the crossing of frontiers*." This provision authorises Member States to retain existing taxes or introduce new forms of taxation, provided that such taxes do not possess the characteristics of a turnover tax, that is, a tax equivalent to VAT.

According to the settled case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU), a tax may be regarded as equivalent to VAT only where it cumulatively exhibits the following four essential characteristics:

1. General application to transactions involving goods or services;

2. Calculation of the tax in proportion to the price charged by the taxable person as consideration for the supply of goods or services;

3. Levy of the tax at every stage of the production and distribution process, including the retail stage, irrespective of the number of preceding transactions; and

4. A deduction mechanism, whereby the tax paid at earlier stages of production and distribution is deductible from the tax payable at subsequent stages, with the result that the tax is ultimately levied only on the value added at each stage and the final tax burden is borne by the final consumer.[11]

When these criteria are applied to the Slovak Sugar-Sweetened Beverage Tax, it is evident that the tax does not possess the essential characteristics of VAT.

First, the tax is not of general application, since it applies exclusively to a specifically defined category of goods, namely sugar-sweetened non-alcoholic beverages, rather than to all supplies of goods and services.

Second, the amount of tax is not calculated in proportion to the consideration paid by the purchaser. Instead, the tax liability is determined based on the quantity of the taxable beverage, irrespective of its selling price.

[11] Judgment of the Court of Justice of 7 August 2018, *Viking Motors AS v. Tallinna linn* (C-475/17), ECLI:EU:C:2018:636, paras 36–39.

Third, the tax is levied only once, namely upon the first domestic supply of the taxable beverage or, where applicable, upon the acquisition of the beverage from abroad for the purpose of its first domestic supply, where the taxpayer applies the special chargeability rule laid down in Section 6(2) of Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax. Consequently, the tax is not imposed at each stage of the production and distribution chain.

Finally, the tax does not operate through an input tax deduction mechanism. Tax previously paid cannot be credited against subsequent tax liabilities, which fundamentally distinguishes this tax from the VAT system established under Directive 2006/112/EC.

It may therefore be concluded that the Slovak Sugar-Sweetened Beverage Tax lacks all four cumulative characteristics that, according to the settled jurisprudence of the Court of Justice of the European Union, define a turnover tax equivalent to VAT. Accordingly, its introduction is compatible with Article 401 of Directive 2006/112/EC and constitutes a legitimate exercise of the Member State's fiscal autonomy in the field of selective indirect taxation.

4. FINANCIAL TRANSACTION TAX

The Financial Transaction Tax (FTT) has become one of the most widely debated issues in Slovak tax law since its introduction, primarily because it constitutes a novel instrument for the taxation of financial transactions. The discussion extends beyond its legal framework to encompass its potential effects on financial market stability, market liquidity, and investment decision-making.

A particularly important aspect of financial transaction taxes concerns their impact on the banking and payment services sector. Under legislative models in which the obligation to calculate, collect, and remit the tax is imposed on banks or other payment service providers, the economic and administrative burden is not borne exclusively by taxpayers but also by the entities responsible for administering the tax. The implementation of such a mechanism generally requires substantial modifications to information technology systems, the introduction of new internal procedures, the strengthening of internal control mechanisms, and increased expenditure associated with tax administration and regulatory compliance. These additional compliance costs may subsequently be passed on to customers through higher fees for payment services or other adjustments to pricing policies. Consequently, the Financial Transaction Tax should not be regarded solely as an instrument of fiscal policy; it also has a significant

impact on the economic conditions governing the provision of payment services and on the functioning of financial markets.

Until 2024, Hungary was the only European country that had successfully introduced and implemented its own model of a Financial Transaction Tax. One of the principal arguments advanced by the Hungarian Government in support of the measure was its anticipated capacity to generate a stable and substantial source of state budget revenue without increasing the tax burden through more traditional forms of taxation. Consequently, an assessment of the effectiveness of this type of tax should not be confined to its legal design or the normative structure of its individual elements. Rather, primary attention should be devoted to evaluating its fiscal effectiveness, particularly by comparing actual tax revenues with the original budgetary forecasts and legislative expectations. The extent to which the declared fiscal objectives are achieved represents one of the most important indicators of the success of the legislative measure.[12]

In the Slovak Republic, the Financial Transaction Tax Act (Act No. 279/2024 Coll. on the Financial Transaction Tax and on Amendments to Certain Acts) was adopted by the National Council of the Slovak Republic on 3 October 2024 and entered into force on 1 January 2025. The legislative process was accompanied by an important procedural issue concerning consultation with the European Central Bank (ECB). The Ministry of Finance of the Slovak Republic submitted a request for the ECB's opinion on the proposed legislation on 25 September 2024. Nevertheless, the National Council adopted the Act on 3 October 2024, before the ECB had delivered its opinion. The ECB subsequently issued Opinion CON/2024/36 on 8 November 2024, after the legislation had already been enacted.

The ECB's opinion ultimately confirms that the Slovak Financial Transaction Tax is not incompatible with European Union law. Following the adoption of Act No. 354/2024 Coll., effective from 17 December 2024, the Slovak legislature implemented the ECB's final recommendation by amending the Act to specify those payment transactions falling outside the scope of the tax, thereby ensuring that the National Bank of Slovakia benefits from the required exemption.

Furthermore, concerns relating to the potential double taxation of taxpayers carrying out financial transactions in jurisdictions where comparable financial transaction taxes are already levied were addressed through the introduction of Section 4(2) (ae) of the Act. Under this provision, payment transactions connected with the purchase or sale of financial instruments executed on a trading venue located in another Member State of the

[12] INTERNATIONAL MONETARY FUND, Hungary: 2013 Article IV Consultation and Third Post-Program Monitoring Discussions. Washington, D.C.: IMF 2013,13.

European Union or in a State that is a party to the Agreement on the European Economic Area are excluded from the scope of the Slovak Financial Transaction Tax where the same transaction is already subject to a financial transaction tax in that Member State or EEA State. This amendment significantly reduces the risk of double taxation and enhances the compatibility of the Slovak legislation with the principles governing the internal market and the free movement of capital within the European Union.

The Financial Transaction Tax Act (Act No. 279/2024 Coll.) introduced a new Financial Transaction Tax (FTT) as one of the fiscal consolidation measures adopted within the framework of the Slovak Republic's public finance and tax policy. The primary objective of the tax was to strengthen public revenues, increase the transparency of financial flows, and encourage more efficient financial behaviour among businesses and individuals. In practice, however, these objectives have only been partially achieved.

The legislative proposal attracted considerable public and professional attention, largely because of its controversial nature. The Act introduced a tax on financial transactions at a rate of 0.4% of the transaction amount, subject to a maximum tax liability of EUR 40 per transaction. This statutory cap does not apply to recharged costs. Cash withdrawals, whether made through automated teller machines (ATMs) or directly at bank branches, are taxed at a rate of 0.8% of the amount withdrawn, without any maximum tax limit.

The declared objective of the legislation was to introduce taxation of debit financial transactions carried out through accounts held by legal persons, branches of foreign legal entities, and self-employed individuals, while simultaneously defining categories of taxable persons and transactions exempt from taxation. Furthermore, the legislation sought to encourage the use of electronic cashless payments as an instrument for reducing tax evasion and tax fraud, improving the efficiency of tax collection, and strengthening compliance with tax obligations.

From the perspective of the systematic classification of taxes, the legal nature of the Financial Transaction Tax cannot easily be subsumed under the traditional distinction between direct and indirect taxation. On the one hand, the tax exhibits several characteristics commonly associated with direct taxes. The legislation precisely identifies the taxable persons, and the tax burden is, as a rule, borne by the same person upon whom the tax liability is imposed. However, the subject matter of taxation differs fundamentally from that of traditional direct taxes. Rather than taxing the taxpayer's economic capacity, income, profits, or assets, the tax is levied on the execution of a financial transaction as the legally relevant taxable event. On the other hand, the Financial Transaction Tax cannot readily be

classified as an indirect tax in the traditional sense of tax law. Unlike value added tax or excise duties, it is not constructed as a consumption tax incorporated into the price of goods or services and ultimately borne by the final consumer.

Admittedly, from an economic perspective, businesses may transfer the additional costs resulting from the Financial Transaction Tax to consumers by increasing the prices of goods or services. Such cost shifting, however, constitutes merely an economic consequence of the tax and should not be confused with the legal structure of an indirect tax. The mere possibility of transferring the economic burden does not constitute a decisive criterion for the systematic classification of a tax under tax law. Accordingly, the classification of the Financial Transaction Tax should be based primarily on its legal structure, taxable event, and the mechanism giving rise to the tax liability, rather than on its economic effects. From this perspective, the Financial Transaction Tax is more appropriately understood as a sui generis transactional tax, occupying an intermediate position between the traditional categories of direct and indirect taxation.

Having established the systematic classification of the tax, it is necessary to identify its essential legal elements. The original wording of the Act, published on 23 October 2024, recognised three categories of taxable persons under Section 3: self-employed individuals (natural persons carrying on business), legal persons, and branches of foreign legal entities, provided that they were clients of payment service providers executing the relevant financial transactions. This provision was subsequently amended on several occasions. Following the latest amendment, self-employed individuals were excluded from the scope of taxable persons, while the statutory definition of the taxpayer was reformulated by reference to the extent of the taxpayer's tax liability.

Under the current legislation, the taxpayer is a legal person carrying out financial transactions and acting as a user of payment services provided by a payment service provider executing such transactions, or a legal person on whose behalf financial transactions are carried out.

The Act distinguishes between two categories of taxpayers:

* Taxpayers with unlimited tax liability, namely legal persons having their registered office in the Slovak Republic; and

* Taxpayers with limited tax liability, namely legal persons that do not have their registered office in the Slovak Republic but either:

1. are users of payment services provided by a payment service provider established in the Slovak Republic; or

2. conduct business activities in the Slovak Republic through a permanent establishment.[13]

The practical significance of this distinction lies in determining the territorial scope of taxation. According to the guidance issued by the Financial Administration of the Slovak Republic[14], taxpayers with unlimited tax liability are subject to taxation in respect of worldwide financial transactions, including debits from payment accounts maintained both in Slovakia and abroad.

Conversely, taxpayers with limited tax liability are subject to tax only to the extent that their financial transactions are connected with the territory of the Slovak Republic. Transactions carried out through domestic payment accounts are generally taxable in full. By contrast, transactions executed through foreign payment accounts, as well as recharged costs, are taxable only where they are connected with business activities carried on in Slovakia through a permanent establishment.

Accordingly, where a foreign legal entity maintains a payment account with a Slovak bank, transactions executed through that account fall within the scope of the Slovak Financial Transaction Tax. In the case of payment accounts maintained abroad, the decisive criterion is whether the relevant financial transactions are connected with the taxpayer's business activities carried out in the Slovak Republic through its permanent establishment.

The Act provides a precise definition of the taxable event giving rise to the Financial Transaction Tax. Pursuant to the Act, the subject matter of taxation comprises:

(a) financial transactions involving the debiting of funds from a payment account held by:

1. a taxpayer with unlimited tax liability, where the account is maintained either in the Slovak Republic or abroad;

2. a taxpayer with limited tax liability, where the payment account is maintained in the Slovak Republic; or

3. a taxpayer with limited tax liability, where the financial transaction is carried out in connection with the activities of the taxpayer's permanent establishment in the Slovak Republic;

[13] Section 3 of Act No. 279/2024 Coll. on the Financial Transaction Tax and on Amendments to Certain Acts.

[14] FINANČNÁ SPRÁVA SR. MethodologicalGuidelines, Banská Bystrica: Finančná správa SR, 2025.

(b) the use of a payment card issued in relation to a transaction account for the purpose of executing a taxable financial transaction, whereby the use of the payment card is deemed to constitute the execution of a financial transaction referred to in point (a); and

(c) recharged costs relating to the execution of a financial transaction where such costs are connected with the taxpayer's business activities carried out within the territory of the Slovak Republic.[15]

An important economic consequence of the Financial Transaction Tax lies in its potential to influence the behaviour of taxpayers. Where ordinary cashless payment transactions constitute the taxable event, taxpayers may reasonably be expected to adopt strategies aimed at minimising their tax burden. Such behavioural responses may include reorganising payment arrangements, reducing the number of individual transactions, consolidating multiple payments into a single transaction, or shifting part of their financial operations to forms of payment that either fall outside the scope of the tax or are subject to a lower effective tax burden.

Particular attention should also be paid to the potential substitution of electronic cashless payments with cash transactions. Where cash payments are not subject to repeated taxation following the initial withdrawal of funds, economic operators may have an incentive to favour cash as a means of payment. Such behavioural changes constitute one of the most significant economic effects of the Financial Transaction Tax. They affect not only the structure of payment systems but may also undermine broader public policy objectives aimed at promoting cashless payments, enhancing the transparency of financial flows, and improving the monitoring of economic transactions. Over the longer term, this may reduce the traceability of financial operations, thereby weakening the effectiveness of tax administration, limiting the capacity to combat tax evasion, and diminishing the achievement of broader fiscal policy objectives.

The tax base consists of the amount of funds debited from the taxpayer's payment account in the course of a taxable financial transaction. The tax rate is determined as a percentage of the value of the financial transaction. As a general rule, the standard rate is 0.4% of the transaction amount, subject to a statutory maximum liability of EUR 40 per transaction. Cash withdrawals are subject to a higher rate of 0.8%, without the application of the statutory cap. The Slovak Financial Transaction Tax therefore employs a hybrid taxation model, combining an ad valorem tax rate with absolute statutory ceilings on the tax liability applicable to most taxable transac-

[15] Author's note: At this point, it is appropriate to reproduce the exact statutory wording of Section 4 of Act No. 279/2024 Coll. on the Financial Transaction Tax and on Amendments to Certain Acts.

tions. The rationale underlying this design is to ensure that the tax burden remains proportionate while preventing excessively high taxation of high-value financial transactions. This legislative approach seeks to reconcile the revenue-raising objective of the tax with the need to avoid disproportionate interference with large-scale commercial and financial operations.

5. CONCLUSION

The introduction of the two newly established taxes into the Slovak tax system demonstrates that, although both measures pursue fiscal objectives, their practical effects differ significantly.

With regard to the Sugar-Sweetened Beverage Tax, the available empirical evidence indicates that the legislature has largely achieved its intended objectives. The tax generated revenues exceeding the original budgetary projections while simultaneously contributing to a measurable decline in the consumption of sugar-sweetened beverages. It therefore fulfils not only a fiscal function but also, at least to a certain extent, its intended regulatory objective by influencing consumer behaviour in favour of healthier consumption patterns.

The experience with the Financial Transaction Tax has been considerably more complex. One of the most visible consequences of its introduction has been a shift in payment behaviour, with businesses increasingly favouring cash payments over electronic transactions. This behavioural response has important implications for both the efficiency of the tax and the broader objectives of fiscal policy.

The fiscal performance of the Financial Transaction Tax has likewise fallen short of the original legislative expectations. During the legislative process, the Ministry of Finance of the Slovak Republic projected that the tax would generate approximately EUR 550 million in revenue during the period from April to December 2025. Following the first months of collection, however, the Ministry revised its forecast downward to approximately EUR 420 million, primarily as a consequence of legislative amendments expanding the categories of exempt taxpayers and a less favourable macroeconomic environment. According to the Ministry of Finance, the definitive revenue figures for 2025 were to be confirmed only after the close of the tax period in early 2026.[16] Although the Financial Transaction Tax has increased state budget revenues, the actual fiscal yield has been substantially lower than originally anticipated.

[16] See Ministry of Finance of the Slovak Republic, "Revenue from the Financial Transaction Tax for the First Three Months Corresponds to the Changes That Occurred During the Year", available at: Ministry of Finance of the Slovak Republic (accessed 20 June 2026).

Unlike the Sugar-Sweetened Beverage Tax, the Financial Transaction Tax does not appear to pursue any meaningful regulatory objective beyond revenue generation. On the contrary, numerous commentators have argued that its design creates incentives for taxpayers to shift commercial activity towards cash transactions. Such behavioural changes may not only reduce the revenue generated by the Financial Transaction Tax itself but may also adversely affect the collection of other taxes, particularly value added tax (VAT) and corporate and personal income taxes, by reducing the transparency and traceability of economic transactions.

The introduction of the Financial Transaction Tax should also be considered in the broader context of the Slovak system of sector-specific taxation, particularly the special levy imposed on selected financial institutions. Whereas the banking levy is based on banks' balance-sheet indicators and is intended to contribute to the stability of the financial sector and the creation of reserves for future financial crises, the Financial Transaction Tax pursues a predominantly fiscal objective by increasing state budget revenues. The simultaneous existence of both instruments nevertheless raises legitimate questions regarding the overall proportionality of the tax burden imposed on financial institutions and, indirectly, on their clients.

From the perspective of public finance, one of the principal advantages of financial transaction taxes lies in their broad tax base, which enables significant revenue generation even where relatively low nominal tax rates are applied. In economies characterised by a high level of electronic payment activity and substantial volumes of financial transactions, such taxes may constitute a stable and efficient source of public revenue. The extent to which this fiscal potential is realised, however, depends on several factors, including the specific legal design of the tax, the scope of statutory exemptions, the behavioural responses of market participants, and the elasticity of those responses. Equally important is whether the tax primarily targets speculative financial transactions or extends to ordinary payment operations associated with everyday business and consumer activities, since this distinction has a significant impact on both its economic consequences and its overall effectiveness.

Finally, the Slovak experience demonstrates that the introduction of a Financial Transaction Tax is closely associated with the risks of tax optimisation, the substitution of electronic payments by cash transactions, and the relocation of financial operations to jurisdictions where comparable taxes are not imposed. In an open economy, taxpayers may respond to additional transaction costs by conducting financial operations through foreign bank accounts, using foreign payment service providers, or implementing other lawful commercial arrangements designed to minimise their tax liability. Such responses may not only reduce the effectiveness of tax

collection but may also weaken the fiscal contribution of the Financial Transaction Tax and undermine the neutrality of the tax system.

Overall, the Slovak experience illustrates that the effectiveness of newly introduced taxes cannot be assessed solely on the basis of their legal design or anticipated fiscal yield. Their ultimate success depends equally on taxpayers' behavioural responses, market adaptation, administrative feasibility, and the broader economic environment in which the taxes operate. While the Sugar-Sweetened Beverage Tax has thus far demonstrated the capacity to achieve both fiscal and regulatory objectives, the Financial Transaction Tax reveals the inherent limitations of transaction-based taxation in an open economy, where taxpayers possess significant opportunities to adjust their financial behaviour in response to newly imposed tax burdens.

LIST OF REFERENCES

Scientific works

1. Andreyeva, Tatiana, Marple, Kelly, Marinello, Stephanie, Moore, Travis E., Powell, Lisa M., "Outcomes Following Taxation of Sugar-Sweetened Beverages: A Systematic Review and Meta-analysis", *JAMA Network Open* 5(6)/2022;
2. Beran, Michal, Toško, Lukáš, *Act on the Financial Transaction Tax – Commentary*, Wolters Kluwer, Bratislava 2025;
3. Blahová, Romana, "The New Financial Transaction Tax Act from the Perspective of European Union Law", *Bulletin of the Slovak Chamber of Tax Advisors* 6(1)/2025;
4. Čejková, Tereza, "Financial Transaction Tax", *Financial Law Review* 24(4)/2021;
5. Hrabčák, Ladislav, Štrkolec, Miroslav, "Financial Transaction Tax in the Slovak Republic – A Positive Example or an Economic Risk?", *AUC IURIDICA* 72(2)/2026;
6. Kušnírová, Jana et al., *Taxation – Theory and Practice;*
7. Matheson, Thornton, *Taxing Financial Transactions: Issues and Evidence*, IMF Working Paper No. 11/54, International Monetary Fund, Washington, D.C. 2011;
8. Nagy, Dominik, "Quo Vadis Financial Transaction Tax?", in Miháliková, Monika, Ťažká, Veronika (eds.), *Milestones of Law in the Central European Area 2025*, Faculty of Law, Comenius University Bratislava, Bratislava 2025;
9. Pastierik, Vladimír, "Sugar-Sweetened Beverage Tax (2025)", *Taxes and Accounting* 11/2024;
10. Richter, Filip, *Act on the Sugar-Sweetened Beverage Tax – Commentary*, Wolters Kluwer, Bratislava 2025;

11. Richter, Filip, "Selected Aspects of the Draft Act on the Sugar-Sweetened Beverage Tax", *Bulletin of the Slovak Chamber of Tax Advisors* 2/2024;
12. Richter, Filip, "The Sugar-Sweetened Beverage Tax and Value Added Tax – Selected Comparative Aspects", in Miháliková, Monika, Ťažká, Veronika (eds.), *Milestones of Law in the Central European Area 2025*, Faculty of Law, Comenius University Bratislava, Bratislava 2025;
13. Steinhüblová, Andrea, "Financial Transaction Tax in the Context of European Union Law", in Miháliková, Monika, Ťažká, Veronika (eds.), *Milestones of Law in the Central European Area 2025*, Faculty of Law, Comenius University Bratislava, Bratislava 2025.

Other sources

1. Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax and on Amendments to Certain Acts;
2. Council Directive 2006/112/EC of 28 November 2006 on the Common System of Value Added Tax;
3. Ministry of Finance of the Slovak Republic, Revenue from the Financial Transaction Tax for the First Three Months Corresponds to the Changes That Occurred During the Year, available at: *https://www.mfsr.sk/sk/media/tlacove-spravy/prijem-z-dane-z-financnych-transakcii-za-prve-3-mesiace-zodpoveda-zmenam-ktore-nastali-pocas-roka.html;*
4. Financial Directorate of the Slovak Republic, *Methodological Guidelines*, Banská Bystrica 2025;
5. Institute for Financial Policy, *Forecasts*, available at: *https://ifp.sk/prognozy/*;
6. Ministry of Finance of the Slovak Republic, *Explanatory Memorandum to Act No. 251/2024 Coll. on the Sugar-Sweetened Beverage Tax and on Amendments to Certain Acts;*
7. "The Introduction of the Sugar-Sweetened Beverage Tax Led to a Sharp Decline in Sales", *Index SME*, 23 October 2025, available at: *https://index.sme.sk/c/23488546/dan-zo-sladenych-napojov-viedla-k-prudkemu-prepadu-predaja.html;*
8. Judgment of the Court of Justice of 7 August 2018, *Viking Motors AS v. Tallinna linn* (C-475/17), ECLI:EU:C:2018:636.

Доц. др Вероника Мункова

Правни факултет Универзитета Коменски у Братислави,
Република Словачка

ПРАВНЕ, ФИСКАЛНЕ И РЕГУЛАТОРНЕ ДИМЕНЗИЈЕ НОВИХ ДРЖАВНИХ ПОРЕЗА: ПОРЕЗ НА ПРОМЕТ И ПОРЕЗ НА ЗАСЛАЂЕНЕ НАПИТКЕ

Сажетак

У раду се разматрају правне, фискалне и регулаторне димензије два недавно уведена пореза у Републици Словачкој: пореза на финансијске трансакције и пореза на заслађена безалкохолна пића. Оба пореска инструмента уведена су у контексту фискалне консолидације и потребе за јачањем јавних прихода, након погоршања стања јавних финансија Словачке и покретања поступка због прекомјерног дефицита.

Анализира се правно уређење ових пореза, опорезиви догађаји, пореске основице, пореске стопе, круг пореских обвезника, као и усклађеност оба пореза са правом Европске уније. Такође се процјењују њихови почетни фискални ефекти и ефекти на понашање пореских обвезника, потрошача, привредних субјеката и пружалаца платних услуга.

Резултати анализе показују да је порез на заслађена безалкохолна пића у великој мјери остварио предвиђене фискалне и регулаторне циљеве. Приходи од овог пореза премашили су првобитно планиране буџетске пројекције, док је продаја опорезивих пића смањена, што указује на мјерљив утицај овог пореза на понашање потрошача.

С друге стране, порез на финансијске трансакције остварио је ниже приходе од првобитно пројектованих и довео до потенцијално неповољних промјена у понашању пореских обвезника, укључујући консолидацију плаћања, веће ослањање на готовинске трансакције и могуће премјештање финансијских операција у иностранство. Ови ефекти могу довести до смањења транспарентности трансакција и посредно ослабити наплату пореза на додату вриједност и пореза на доходак.

У раду се закључује да ефикасност новоуведених пореза не зависи само од њиховог формалноправног уређења, већ и од прилагођавања понашања пореских обвезника, административне изводљивости, реакција тржишта и ширег економског окружења.

Кључне ријечи: *Порески систем Словачке; Порез на финансијске трансакције; Порез на заслађена безалкохолна пића; Јавни приходи.*

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА РАДОВА ОБЈАВЉЕНИХ У ЗБОРНИКУ РАДОВА „ПРАВО: УЗРОК ИЛИ ПОСЉЕДИЦА“, У ПЕТ ТОМОВА СА XIV НАУЧНОГ СКУПА ПОВОДОМ ДАНА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
који је одржан 25. октобра 2025. год. на Палама
(по азбучном реду, са назнаком државе из које су)

1. Аврамовић, Драгутин, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
2. Алуи, Бушта, ванредни професор Факултета правних, економски и друштвених наука Универзитета Сиди Мохамед Бен Абделах у Фесу, Краљевина Мароко;
3. Амповска, Марија, редовни професор Правног факултета Универзитета „Гоце Делчев” у Штипу, Сјеверна Македонија;
4. Бабић, Илија, редовни професор у пензији, Београд, Република Србија;
5. Бановић, Божидар, редовни професор Факултета безбедности Универзитета у Београду, Република Србија;
6. Бановић, Дамир, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Сарајеву, Босна и Херцеговина;
7. Бартуловић, Жељко, редовни професор Правног факултета Свеучилишта у Ријеци, Република Хрватска;
8. Батуран, Лука, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
9. Бејатовић, Станко, академик и редовни професор у пензији, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
10. Божић, Радомир, редовни професор Економског факултета, Пале, Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
11. Бојанић, Бојан, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Република Србија;
12. Бојић, Марија, доцент Природно математичког факултета, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
13. Бркић, Златко, редовни професор Правног факултета Свеучилишта у Мостару, Босна и Херцеговина;
14. Брковић, Радоје, редовни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
15. Брсакоска Базеркоска, Јулија, редовни професор Правног факултета „Јустинијан Први“ Универзитета „Св. Ћирило и Методије“ у Скопљу, Сјеверна Македонија;
16. Буха, Милијана, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;

17. Васиљевић, Драгана, доцент Факултета безбједносних наука Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
18. Васиљевић, Зоран, редовни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
19. Вековић, Владимир, редовни професор Правног факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Република Србија;
20. Видић, Марија, ванредни професор Правног факултета Свеучилишта у Мостару, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
21. Влашки, Бојан, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
22. Влашковић Вељко, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
23. Врањеш, Невенко, ванредни професор Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
24. Вујичић, Новак, доцент Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
25. Вујовић, Огњен, редовни професор Правног факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Република Србија;
26. Вуковић, Зоран, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
27. Вуковић, Игор, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
28. Вучетић, Вук, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
29. Вучић, Михајло, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд, Република Србија;
30. Гафар, Хафиз, доцент Правног факултета Универзитета „Султан Кабус“, Оман;
31. Горданић, Јелица, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд, Република Србија;
32. Гоцевски, Драган, редовни професор Правног факултета „Јустинијан Први“ Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу, Сјеверна Македонија;
33. Дамјановић, Драгана, доцент Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
34. Даниловић, Дамјан, ванредни професор Економског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
35. Даудрик, Јана, ванредни професор Правног факултета Универзитета Коменски у Братислави, Словачка;
36. Де Лас Казас Леон, Марија Етелвина, доцент Правног факултета Универзитета „Ла Лагуна“, Тенерифе, Шпанија

37. Демировић, Рамајана, ванредни професор Правног факултета Универзитета „Џемал Биједић“ у Мостару, Босна и Херцеговина;
38. Димитријевић, Марко, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
39. Димитријевић, Предраг, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
40. Димовски, Дарко, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
41. Дураковић, Аднан, редовни професор Правног факултета Универзитета у Зеници, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
42. Ђокић, Иван, доцент Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
43. Ђорђевић Александар, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
44. Ђорђевић Алексовски, Сања, доцент Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
45. Ђорђевић, Срђан, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
46. Ђурђић Милошевић, Тамара, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
47. Ђурђић, Војислав, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
48. Ед.Даран Дрис, доцент Мултидисциплинарни факултет у Хурибги, Универзитет Султан Мулай Слиман, Бени Мелал, Мароко;
49. Живковић, Велимир, ванредни професор Правног факултета Универзитета Ворик, Уједињено Краљевство.
50. Ибрахимовић. Ервина, доцент, Правни факултет Универзитета у Тузли, Босна и Херцеговина, ФБиХ
51. Илић Попов, Гордана, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
52. Илић, Иван, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
53. Јашарбеговић, Амра, редовни професор Правног факултета Универзитета „Џемал Биједић“ у Мостару, Босна и Херцеговина;
54. Јовановић, Зоран, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу;
55. Јовичић, Катарина, виши научни сарадник, Институт за упоредно право, Београд, Република Србија;
56. Јодановић, Ајна, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Бихаћу, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
57. Јотановић, Раденко, редовни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
58. Јурковић, Цвија, ванредни професор Правног факултета Свеучилишта у Мостару, Босна и Херцеговина, Федерација БиХ;

59. Камбовски, Игор, редовни професор Правног факултета Универзитета „Гоце Делчев“ у Штипу, Сјеверна Македонија;
60. Капоте Перез, Луис Хавијер, ванредни професор, Правни факултет Универзитета Ла Лагуна, Тенерифе, Шпанија;
61. Карбоне, Марија Тереза, Редовни професор Правног факултета Универзитета у Катанцару, Италија;
62. Каркалис, Јоанис, редовни професор, судија Врховног суда Грчке, Република Грчка;
63. Кнежевић, Марко, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
64. Кнежевић, Саша, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
65. Ковачевић, Љубинка, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
66. Ковачевић, Милица, ванредни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, Република Србија;
67. Костић, Милан, редовни професор Економског факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
68. Крећа, Миленко, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
69. Крстић, Новак, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
70. Кршљанин, Нина, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
71. Ксаба, Фенивеси, редовни професор Правног факултета Универзитета у Печују, Мађарска;
72. Кузњецова, Евгенија Викторовна, доцент на Уралском федералном универзитету у Јекатеринбургу (Руска Федерација);
73. Кулаузов, Маша, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
74. Лакићевић Ђуранивић, Бојана, ванредни професор Правног факултета Универзитета Црне Горе, Црна Гора;
75. Лалић, Срђан, редовни професор Економског факултета Брчко Универзитета у Источном Сарајеву, Република Српска;
76. Лобрано, Ђовани, редовни професор, Папски католички универзитет у Перуу, Универзитет у Сасарију, Република Италија;
77. Лончар, Зоран, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
78. Лукић, Наталија, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
79. Мариловић, Ђорђе, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
80. Марић, Бојан, ванредни професор Саобраћајног факултета, Добој, Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;

81. Марковић, Иванка, редовни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
82. Матић Матешковић, Инес, ванредни професор Правног факултета Свеучилишта у Ријеци, Република Хрватска;
83. Мезеи, Петер, редовни професор Факултета правних и политичких наука Универзитета у Сегедину, Република Мађарска;
84. Милинковић, Игор, редовни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
85. Милисављевић, Бојан, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
86. Милић, Иван, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
87. Милотић, Иван, редовни професор Правног факултета Свеучилишта у Загребу, Хрватска;
88. Милутин, Милан, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија
89. Мирјанић, Жељко, редовни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
90. Мирковић, Зоран, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду;
91. Млинаревић, Предраг, ванредни професор, Економски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
92. Мораит, Бранко, редовни професор у пензији, Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
93. Морозан, Флорина Флорентина, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Орадеи, Република Румунија;
94. Мујовић, Ранко, редовни професор Правног факултета Универзитета Црне Горе у Подгорици, Црна Гора;
95. Муминовић, Дамир, доцент Правног факултета Универзитета у Сарајеву, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
96. Никач, Жељко, редовни професор Криминалистичко полицијски универзитет у Београду, Република Србија;
97. Омердић, Џенета, редовни професор Правног факултета Универзитета у Тузли, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
98. Омеровић, Енис, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Зеници, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
99. Орловић, Слободан, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
100. Паламарчук, Евгениј Александрович, ванредни професор, Ростовски институт (одјељење) Сверуског државног универзитета правде у Ростову на Дону; Донски државни технички универзитет, Ростов на Дону, Руска Федерација;

101. Параушић Маринковић, Ана, доцент Факултета безбједности Универзитета у Београду;
102. Петковић, Игор, доцент Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
103. Петровић, Борислав, редовни професор Правног факултета Универзитета у Сарајеву, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
104. Петровић, Стојана, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
105. Пилиповић, Милан, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
106. Планојевић, Нина, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија
107. Полојац, Милена, редовни професор Правног факултета и Београду. Република Србија
108. Поповић Борка, ванредни професор, Економски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
109. Поповић Ћитић, Бранислава, редовни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, Република Србија;
110. Поповић, Душан, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
111. Поповић, Предраг, доцент Факултета безбједносних наука Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
112. Пржеска, Тина, редовни професор Правног факултета „Јустинијан Први“ Универзитета „Ћирило и Методије“, Скопље, Република Сјеверна Македонија;
113. Пупић, Мирјана, доцент Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
114. Радић, Дарко, редовни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
115. Раичевић, Небојша, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
116. Рајић, Наташа, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
117. Раковић, Ђорђе, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Република Српска;
118. Рапајић, Милан, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
119. Ребић, Младен, редовни професор, Економски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
120. Ринолфи, Кристијана Марија Анастазија, доцент Правног факултета Универзитета у Сасарију, Република Италија;

121. Ристивојевић, Бранислав, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
122. Савић, Матеј, ванредни професор Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
123. Савић, Сања, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
124. Савчић, Сања, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
125. Сакоћо, Антонио, редовни професор универзитета Ла Сапиенца у Риму, Италија
126. Самарџић, Сандра, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
127. Симјанук, Нина Васиљевна, доцент Уралског федералног универзитета у Јекатеринбургу (Руска Федерација);
128. Симовић, Дарко, редовни професор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, Република Србија;
129. Соз, Едит, ванредни професор на Факултету права и политичких наука Универзитета у Сегедину, Мађарска:
130. Спасов, Александар, редовни професор Правног факултета „Јустинијан Први“ Универзитета „Св. Ћирило и Методије“ у Скопљу, Република Сјеверна Македонија;
131. Станковић Милош, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
132. Станковић, Марко, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
133. Станковић, Урош, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
134. Станимировић, Војислав, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
135. Старчевић, Јелена, доцент, Министарство за научнотехнолошки развој и високо образовање Републике Српске, Босна и Херцеговина, Република Српска;
136. Стјепановић, Богдана, научни сарадник Института за политичке студије, Београд, Република Србија;
137. Стјепановић, Станка, редовни професор Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
138. Стојановић, Здрава, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
139. Тасић, Анђелија, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија;
140. Тешић, Ненад, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
141. Томић, Иван, доцент Правног факултета Свеучилишта у Мостару, Босна и Херцеговина;

142. Тот, Давид, доцент Правног факултета Универзитета у Печују, Мађарска;
143. Тркуља, Јовица, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду;
144. Тубић, Бојан, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду, Република Србија;
145. Тузов, Данил Олегович, редовни професор Правног факултета Националног истраживачког универзитета „Висока школа економије“, Санкт Петербург, Русија;
146. Ћеранић Перишић, Јелена, редовни професор и научни савјетник, Институт за упоредно право, Београд, Република Србија;
147. Ћорац, Санда, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;
148. Хајдаровић, Сунчица, доцент, Правни факултет Универзитета „Џемал Биједић“, Мостар, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
149. Хаубрих, Викторија, ванредни професор Правног факултета Свеучилишта у Мостару, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
150. Хаџи Стевић, Брано, доцент Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, Република Српска;
151. Хаџић, Мехмед, редовни професор Правног факултета Универзитета у Сарајеву, Босна и Херцеговина, ФБиХ;
152. Хебиб, Мирза, доцент Правног факултета Универзитета у Сарајеву, Босна и Херцеговина, ФБиХ
153. Цветковић Ђорђевић, Валентина, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
154. Цуцић, Вук, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, Република Србија;
155. Чворовић, Драгана, редовни професор Криминалистичко полицијски универзитет у Београду, Република Србија;
156. Чолаковић, Маја, редовни професор Правног факултета Универзитета „Џемал Биједић“ у Мостару, Босна и Херцеговина;
157. Шами, Јасин, доцент Универзитета Абу Даби, Уједињени Арапски Емирати;
158. Шаренац, Немања, ванредни професор, Економски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина, Република Српска;
159. Шево Гребенар, Оливера, доцент Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
160. Шетка, Гојко, доцент Факултета безбједносних наука Универзитета у Бањој Луци, Босна и Херцеговина, Република Српска;
161. Шокињов, Стефан, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Република Србија;

LIST OF REVIEWERS OF PAPERS PUBLISHED IN PROCEEDINGS
"LAW: CAUSE OR EFFECT"
IN FIVE VOLUMES
WITH XIV SCIENTIFIC CONFERENCE ON THE OCCASION OF THE DAY OF THE FACULTY OF LAW
which was held on 25 October 2025, at Pale
(in alphabetical order, with an indication of the country they are from)

1. Academician Full Professor Bejatović, Stanko, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
2. Assistant Professor Baturan, Luka, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
3. Assistant Professor Bojić, Marija, PhD, Faculty of Sciences, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
4. Assistant Professor Chami, Yassine, PhD, University Abu Dhabi, United Arab Emirates;
5. Assistant Professor Damjanović, Dragana, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
6. Assistant Professor de Las Casas Leòn, Maria Etelvina, PhD, University La Laguna, Tenerife, Spain
7. Assistant Professor Đokić, Ivan, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
8. Assistant Professor Đorđević Aleksovski, Sanja, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
9. Assistant Professor Ed.Daran, Driss, PhD, Faculté Polydisciplinaire de Khouribga, Sultan Moulay Slimane University, Beni Mellal, Morocco;
10. Assistant Professor Gafar, Hafiz, PhD, College of Law, Sultan Qaboos University, Oman;
11. Assistant Professor Hadži Stević, Brano, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
12. Assistant Professor Hajdarović, Sunčica, PhD, Faculty of Law, Džemal Bijedić University of Mostar, Bosnia and Herzegovina, Federa-tion of Bosnia and Herzegovina;
13. Assistant Professor Hebib, Mirza, PhD, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
14. Assistant Professor Kuznetsova, Evgeniya Viktorovna, PhD, Ural Federal University of Yekaterinburg (Russian Federation);

15. Assistant Professor Milić, Ivan, PhD, Faculty of Law, Faculty of Law, University of Novi Sad, Serbia;
16. Assistant Professor Milutin, Milan, PhD, Faculty of Law, Faculty of Law, University of Novi Sad, Serbia;
17. Assistant Professor Muminović, Damir, PhD, Faculty of Law, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina;
18. Assistant professor Paraušić Marinković, Ana, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade, Republic of Serbia;
19. Assistant Professor Petković, Igor, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
20. Assistant Professor Popović, Predrag, PhD, Faculty of Security Studies, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
21. Assistant Professor Pupić, Mirjana, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
22. Assistant Professor Rajić, Nataša, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Serbia;
23. Assistant Professor Rinolfi, Cristiana Maria Anastasia, PhD, Faculty of Law, University of Sassari, Republic of Italy.
24. Assistant Professor Samardžić, Sandra, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
25. Assistant Professor Stanković, Uroš, PhD, Faculty of Law, Faculty of Law, University of Novi Sad, Serbia;
26. Assistant Professor Starčević, Jelena, PhD, Faculty of Education, Bijeljina, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
27. Assistant Professor Symaniuk, Nina Vasilievna, PhD, Ural Federal University of Yekaterinburg, Russian Federation;
28. Assistant Professor Šetka, Gojko, PhD, Faculty of Security Studies, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
29. Assistant Professor Ševo Grebenar, Olivera, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Re-public of Srpska;
30. Assistant Professor Tomić, Ivan, PhD, Faculty of Law, University of Mostar, Bosnia and Herzegovina;
31. Assistant Professor Toth, David, PhD, Faculty of Law, University of Pécs, Hungary;
32. Assistant Professor Vasiljević, Dragana, PhD, Faculty of Security Studies, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
33. Assistant Professor Vujičić, Novak, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
34. Associate Professor Aloui, Buchta, PhD, Faculty of Legal, Economic and Social Sciences, Sidi Mohamed Ben Abdellah University, Fez, Morocco;

35. Associate Professor Banović, Damir, PhD, Faculty of Law, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina;
36. Associate Professor Bojanić, Bojan, PhD, Faculty of Law, University of Priština with temporary seat in Kosovska Mitrovica, Republic of Serbia;
37. Associate Professor Buha, Milijana, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
38. Associate Professor Capote Pérez, Luis Javier, PhD, Faculty of Law, University La Laguna, Tenerife, Spain;
39. Associate Professor Cvetković Đorđević, Valentina, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
40. Associate Professor Ćorac, Sanda, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
41. Associate Professor Danilović, Damjan, PhD, Faculty of Economics, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
42. Associate Professor Daudrikh, Yana, Faculty of Law, Comenius University in Bratislava, Slovak Republic;
43. Associate Professor Demirović, Ramajana, PhD, Faculty of Law, Džemal Bijedić University of Mostar, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
44. Associate Professor Dimitrijević, Marko, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
45. Associate Professor Đurđić Milošević, Tamara, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
46. Associate Professor Haubrich, Viktorija, PhD, Faculty of Law, University of Mostar, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
47. Associate Professor Ilić, Ivan, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
48. Associate Professor Jodanović, Ajna, PhD, Faculty of Law, University of Bihać;
49. Associate Professor Jurković, Cvija, PhD, Faculty of Law, University of Mostar, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina;
50. Associate Professor Knežević, Marko, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
51. Associate Professor Kovačević, Milica, PhD, Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, Republic of Serbia;
52. Associate Professor Kršljanin, Nina, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
53. Associate Professor Lakićević Đuranović, Bojana, PhD, Faculty of Law, University of Montenegro, Montenegro;

54. Associate Professor Lukić, Natalija, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
55. Associate Professor Marić, Bojan, PhD, Faculty of Transport, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
56. Associate Professor Marilović, Đorđe, PhD, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
57. Associate Professor Matić Matešković, Ines, PhD, Faculty of Law, University of Rijeka, Republic of Croatia;
58. Associate Professor Mlinarević, Predrag, Faculty of Economics, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
59. Associate Professor Morozan, Florina Florentina, PhD, Faculty of Law, University of Oradea, Romania;
60. Associate Professor Omerović, Enis, PhD, Faculty of Law, University of Zenica, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
61. Associate Professor Onida, Pietro Paolo, PhD, University of Sassari, Italy
62. Associate Professor Palamarchuk, Evgenii Aleksandrovitch, PhD, Rostov Institute (branch) All-Russian State University of Justice (RPA of the Ministry of Justice of Russia) in Rostov-on-Don; Don State Technical University, Rostov-on-Don, Russian Federation;
63. Associate Professor Petrović, Stojana, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
64. Associate Professor Pilipović, Milan, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
65. Associate Professor Popović, Borka, Faculty of Economics, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
66. Associate Professor Raković, Đorđe, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
67. Associate Professor Rapajić, Milan, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
68. Associate Professor Savić, Matej, PhD, Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
69. Associate Professor Savić, Sanja, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
70. Associate Professor Soós, Edit, Faculty of Law and Political Sciences, University of Szeged, Hungary;
71. Associate Professor Stanković, Marko, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
72. Associate Professor Stanković, Miloš, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
73. Associate Professor Stojanović, Zdrava, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;

74. Associate Professor Šarenac, Nemanja, PhD, Faculty of Economics, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
75. Associate Professor Tasić, Anđelija, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
76. Associate Professor Tešić, Nenad, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
77. Associate Professor Vidić, Marija, PhD, Faculty of Law, University of Mostar, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
78. Associate Professor Vlaški, Bojan, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
79. Associate Professor Vlašković Veljko, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
80. Associate Professor Vranješ, Nevenko, PhD, Faculty of Political sciences, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
81. Associate Professor Csaba Fenyvesi, PhD, University of Pécs, Faculty of Law, Pécs, Hungary.
82. Associate Professor Vučetić, Vuk, Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
83. Associate Professor Vuković, Zoran, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
84. Associate Professor Živković, Velimir, PhD, School of Law, University of Warwick, United Kingdom;
85. Full Professor Ampovska, Marija, PhD, Faculty of Law, Goce Delcev University in Stip, Republic of North Macedonia;
86. Full Professor Avramović, Dragutin, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
87. Full Professor Babić, Ilija, PhD, Retired Professor, Belgrade, Republic of Serbia;
88. Full Professor Banović, Božidar, PhD, Faculty of Security Studies, University of Belgrade, Republic of Serbia;
89. Full Professor Bartulović, Željko, PhD, Faculty of Law, University of Rijeka, Republic of Croatia;
90. Full Professor Božić, Radomir, PhD, Faculty of Economics, Pale, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
91. Full Professor Brkić, Zlatko, PhD, Faculty of Law, University of Mostar, Bosnia and Herzegovina;
92. Full Professor Brković, Radoje, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
93. Full Professor Carbone, Maria Teresa. PhD, University of Catanzaro, Italy
94. Full Professor Cucić, Vuk, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;

95. Full Professor Čolaković, Maja, PhD, Faculty of Law, Džemal Bijedić University of Mostar, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
96. Full Professor Čvorović, Dragana, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Republic of Serbia;
97. Full Professor Dimitrijević, Predrag, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
98. Full Professor Dimovski, Darko, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
99. Full Professor Duraković, Adnan, PhD, Faculty of Law, University of Zenica, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina.
100. Full Professor Đorđević, Aleksandar, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
101. Full Professor Đorđević, Srđan, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac;
102. Full Professor Đurđić, Vojislav, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
103. Full Professor Gocevski, Dragan, PhD, Iustinianus Primus Faculty of Law, Ss Cyril and Methodius University in Skopje, Republic of Nort Macedonia;
104. Full Professor Hadžić, Mehmed, PhD, Faculty of Law, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
105. Full Professor Ilić Popov, Gordana, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
106. Full Professor Jašarbegović, Amra, PhD, Faculty of Law, University "Džemal Bijedić" of Mostar, Bosnia and Herzegovina;
107. Full Professor Jotanović, Radenko, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
108. Full Professor Jovanović, Zoran, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac;
109. Full Professor Kambovski, Igor, PhD, Faculty of Law, Goce Delcev University in Stip, Republic of North Macedonia;
110. Full Professor Karkalis, Ioannis, Supreme Court of Greece Judge, Republic of Greece;
111. Full Professor Knežević, Saša, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
112. Full Professor Kostić, Milan, PhD, Faculty of Economics, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
113. Full Professor Kovačević, Ljubinka, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;

114. Full Professor Kreća, Milenko, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
115. Full Professor Krstić, Novak, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
116. Full Professor Kulauzov, Maša, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
117. Full Professor Lalić, Srđan, Faculty of Economics, Brčko, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
118. Full Professor Lobrano, Giovanni, PhD, Pontifical Catholic University of Peru, University of Sassari, Republic of Italy;
119. Full Professor Lončar, Zoran, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
120. Full Professor Marković, Ivanka, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
121. Full Professor Mezei, Peter, PhD, Faculty of Law and Political Sciences, University of Szeged, Hungary;
122. Full Professor Milinković, Igor, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
123. Full Professor Milisavljević, Bojan, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
124. Full Professor Milotić, Ivan, PhD, Faculty of Law, University of Zagreb, Republic of Croatia;
125. Full Professor Mirjanić, Željko, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
126. Full Professor Mirković, Zoran, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia;
127. Full Professor Morait, Branko, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
128. Full Professor Nikač, Željko, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Republic of Serbia;
129. Full Professor Omerdić, Dženeta, PhD, Faculty of Law, University of Tuzla, Bosnia and Herzegovina, Federation of BH;
130. Full Professor Orlović, Slobodan, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
131. Full Professor Petrović, Borislav, PhD, Faculty of Law, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
132. Full Professor Planojević, Nina, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
133. Full Professor Polojac, Milena, PhD, University of Belgrade, Republic of Serbia

134. Full Professor Popović, Dušan, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
135. Full Professor Popović-Ćitić, Branislava, PhD, Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, Republic of Serbia;
136. Full Professor Prželska, Tina, PhD, Faculty of Law Iustinianus Primus, University "Ss. Cyril and Methodius" in Skopje, Republic of North Macedonia;
137. Full Professor Račić, Ranka, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
138. Full Professor Radić, Darko, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
139. Full Professor Raičević, Nebojša, PhD, Faculty of Law, University of Niš, Republic of Serbia;
140. Full Professor Rakić, Branko, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade
141. Full Professor Rebić, Mladen, PhD, Faculty of Economics, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
142. Full Professor Ristivojević, Branislav, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
143. Full Professor Savčić, Sanja, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
144. Full Professor Simović, Darko, PhD, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Republic of Serbia;
145. Full Professor Spasov, Aleksandar, PhD, Faculty of Law "Iustinianus Primus", Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Republic of North Macedonia;
146. Full Professor Stanimirović, Vojislav, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
147. Full Professor Stjepanović, Stanka, PhD, Faculty of Law, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;
148. Full Professor Šokinjov, Stefan, PhD, Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia;
149. Full Professor Trkulja, Jovica, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia;
150. Full Professor Tubić, Bojan, PhD, Faculty of Law, University of Novi Sad, Republic of Serbia;
151. Full Professor Tuzov, Danil Olegovič, PhD, Faculty of Law of the National Research University "Higher School of Economics", St. Petersburg, Russia;
152. Full Professor Vasiljević, Zoran, PhD, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska;

153. Full Professor Veković, Vladimir, PhD, Faculty of Law, University of Priština with temporary seat in Kosovska Mitrovica, Republic of Serbia;
154. Full Professor Vujović, Ognjen, PhD, Faculty of Law, University of Priština with temporary seat in Kosovska Mitrovica, Republic of Serbia;
155. Full Professor Vuković, Igor, PhD, Faculty of Law, University of Belgrade, Republic of Serbia;
156. Full Professor, Principal Research Fellow Ćeranić Perišić, Jelena, PhD, Institute of Comparative Law, Belgrade, Republic of Serbia;
157. Ibrahimović, Ervina, Docent, PhD, University of Tuzla, Bosnia and Herzegovina, Federation of Bosnia and Herzegovina;
158. Research Associate Stjepanović, Bogdana M., PhD, Institute for Political Studies, Belgrade, Republic of Serbia.
159. Senior Research Associate Gordanić, Jelica, PhD, Institute of International Politics and Economics, Republic of Serbia;
160. Senior Research Fellow Jovičić, Katarina, PhD, Institute of Comparative Law, Belgrade, Republic of Serbia;
161. Senior Research Fellow Vučić, Mihajlo, PhD, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, Republic of Serbia.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

34(082)

НАУЧНИ скуп "Право: узрок или посљедица" (14 ; 2025 ; Пале)
Зборник радова "Право: узрок или посљедица". Том V = Collection of Paper "Law: cause or effect". Vol. V : XIV Научни скуп поводом Дана Правног факултета, Међународни научни скуп одржан 25. октобра 2025. год. на Палама / [оргнизатор] Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву ; [суорганизатори] Европска организација за јавно право... [и др.] ; [коуредници Димитрије Ћеранић ... [и др.]]. - Источно Сарајево : Правни факултет, 2026 (Лакташи : Графомарк). - 515 стр. ; 25 cm

Текст ћир. и лат. - Радови на срп., енгл. и итал. језику. - Тираж 65. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-99997-47-10-3

COBISS.RS-ID 144883713